



LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ



Szabó Márton

Társadalompoétika II. Nyelvészet

Szabó Márton
Társadalompoétika

Vákát

Szabó Márton

Társadalompoétika

A retorika, a nyelvészet és az irodalomelmélet
társadalomtudományi státusa

Második kötet
Nyelvészet



LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Budapest, 2022

Szerző
Szabó Márton

Szakmai lektor
Cs. Kiss Lajos

A borítón Laurent de La Hyre (1606–1656) *A grammatika allegóriája* című festményének részlete látható

Kiadja a Nemzeti Közszolgálati Egyetem
Ludovika Egyetemi Kiadó
A kiadásért felel: Deli Gergely rektor

Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.
Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu

Felelős szerkesztő: Pordány Katalin
Olvasószerkesztő: György László, Szabó Ilse
Korrektor: Tomka Eszter
Tördelőszerkesztő: Stubnya Tibor

Nyomdai kivitelezés: Pátria Nyomda Zrt.
Felelős vezető: Orgován Katalin vezérigazgató

DOI: <https://doi.org/10.36250/00904.02>

össz ISBN 978-963-531-667-0 (nyomtatott) | ISBN 978-963-531-661-8 (nyomtatott)
össz ISBN 978-963-531-668-7 (elektronikus PDF) | ISBN 978-963-531-662-5 (elektronikus PDF)
össz 978-963-531-669-4 (ePub) | ISBN 978-963-531-663-2 (ePub)

© A szerző, 2022

© A kiadó, 2022

Minden jog védve.

Tartalom

Bevezetés a második kötethez: A lingvisztikai társadalomtudomány lehetőségei	9
1. A társadalomtudomány és a nyelvtudomány viszonya	9
2. Paradigmák a huszadik századi nyelvtudományban	12
3. A társadalom a nyelvtudomány fényében	17
Első rész: Strukturalista nyelv- és társadalomtudomány	23
I. fejezet. Ferdinand de Saussure: Nyelv, nyelvészet, társadalom	25
1. A nyelvtudomány konstruált tárgya, nyelvzet és nyelv	25
2. Beszéd és nyelv, egyén és társadalom	29
3. Társadalmi hatások és a nyelvi rendszer, külső és belső nyelvészet	33
4. Nyelvi és társadalmi viszonyok	35
5. Az absztraktumok a nyelvben és a társadalomban	38
6. A nyelvi jel mint a társadalmi tény paradigmája	41
7. Korlátok és érvényességek; a nyelvi és a társadalmi állapot	43
II. fejezet. Ferdinand de Saussure: A nyelv struktúrája és a nyelvi jel	47
1. A nyelvi struktúra egysége mint különbség	47
2. A lehetőség a nyelvben és a társadalomban	50
3. A nyelvi és társadalmi jel: hangkép, fogalom, (meg)jelölt	53
4. Érték, értelem, jelentés	57
5. A strukturalista fonológia	61
III. fejezet. Noam Chomsky: A nyelv és a társadalom tudományos vizsgálata	67
1. A nyelvtudomány új tárgya: a tevékeny mondat	67
2. A generatív grammatika elméleti státusa	71
3. Érvényességi feltételek	76
4. Az általánosítás nehézségei és lehetőségei	81
IV. fejezet. Noam Chomsky: A nyelvi valóság mint cselekvés és struktúra	85
1. Egy nyelvcselkvési elmélet	85
2. Kompetencia és kreativitás	89
3. A nyelvi és nyelven kívüli valóság	95
4. A strukturalizmus örvényében	98
V. fejezet. Claude Lévi-Strauss: A strukturalista grammatika paradigmája	105
1. A strukturalista nyelvészet mint a társadalomtudományok vágyott mintája	105
2. A nyelv jelentősége és a nyelvtudomány csodálata	110
3. A nyelvtudományi eredmények átvételének nehézségei	113
4. A társadalom mint objektív struktúra	116
5. Az egységes társadalmi valóság egyetemes tudománya	119
VI. fejezet. Claude Lévi-Strauss: Egy strukturalista-funkcionalista társadalom modellje	125
1. A módszer: struktúra és modell	125
2. A rokonsági objektív struktúra	129
3. Egy társadalmi tudatforma, a mítosz struktúrája	134
4. Strukturált valóság, strukturalista tudomány	139

Második rész: Beszédaktus-elmélet és pragmatika	145
VII. fejezet. John Austin: A cselekvő beszéd	147
1. „Valamit mondani annyit jelent, mint valamit tenni”	147
2. Az igazság terrorja és a fókuszáló tudomány	153
3. A körülmények jelentősége és a cselekedetek sikeressége	157
4. Hazugság, komolytalanság, visszavonás	162
VIII. fejezet. John Austin: A megnyilatkozás mint lokúció, illokúció, perlokúció	167
1. Kételyek és kiutak	167
2. „Az állítás egy cselekvés megcselekvése”	171
3. Beszédcselekvési osztályok	178
IX. fejezet. John Searle: Az újragondolt beszédaktus-elmélet	183
1. „A nyelvelmélet egy cselekvésemélet rész: ét képezi”	183
2. A beszédaktusok szerkezete	186
3. Az illokúciós aktusok feltételei és szabályai	193
4. Az illokúciós aktusok típusai	199
X. fejezet. John Searle: Cselekvési szándék és intézményesedés	203
1. Jelentés, értelem, intenció	203
2. Intencionális állapotok létrejövése	206
3. Az intézményi valóság	209
4. Konstitutív szabályok és feladatok	214
5. A kollektív intencionalitás	218
XI. fejezet. Jürgen Habermas: A beszédcselekvés társadalomtudományi értelmezése	223
1. Az értelem helye és szerepe a cselekvésben	223
2. A megnyilatkozás két összetevője az illokúció és a proposíció	227
3. Az interaktív beszédaktus	231
4. A beszédcselekvések érvényességi igénye: az igaz, a helyes és a hiteles	235
XII. fejezet. Jürgen Habermas: A kommunikatív cselekvés státusa	241
1. A kommunikatív szituáció	241
2. Teleologikus, normatív és dramaturgiai cselekvés	244
3. A kommunikatív cselekvés értelmezése	250
4. A hiányzó harmadik	255
Harmadik rész: Szövegtan és a diskurzustudományok	259
XIII. fejezet. Petőfi S. János: Szövegszerkezet – világszerkezet	261
1. Egy tudományos életút és állomásai	261
2. Tudományelméleti és módszertani kérdések	265
3. Mi a szöveg?	270
4. A szövegértelmezés architektónikája	275
XIV. fejezet. Petőfi S. János: A szemiotikai textológia és eredményei	281
1. A multimediális kommunikatív szövegelmélet	281
2. A mozgás szemiotikája	284
3. A strukturalista szövegtan társadalomtudományi lehetősége	288
XV. fejezet. Robert de Beaugrande és Wolfgang Dressler: A műveleti szövegtudomány	293
1. Diszciplináris kérdések	293
2. A műveleti szövegtudományhoz vezető út	297

3. A szövegek létrehozása	300
4. Kilépés a szövegtörzsből	305
XVI. fejezet. Robert de Beaugrande és Wolfgang Dressler: Kohézió- és koherenciateremtés	309
1. A szöveg kohéziója	309
2. Szövegkohézió és cselekvés	313
3. A koherencia: ismeret, jelentés, fogalom, értelem	320
4. Szemantikai cselekvéstípusok	324
XVII. fejezet. Robert de Beaugrande és Wolfgang Dressler: A cselekvő szöveg kritériumai	331
1. Szándékolttság a szövegben és a diskurzusban	331
2. Elfogadhatóság és együttműködés	335
3. Helyzetszerűség és a szituáció ereje	340
4. Az intertextualitás és a tettek egymásra hatása	345
5. Előfordulási valószínűségek	350
Negyedik rész: Diskurzuselméletek és diskurzuselemzések	357
XVIII. fejezet. Paul Ricœur: A társadalom szövegvalósága	359
1. Az előbeszéd és az írásos megnyilatkozás	359
2. A cselekvés mint szöveg	363
3. A megértéstől a magyarázatig: az objektivitás átértelmezése	366
4. A magyarázattól a megértésig: a társadalomolvasás módjai	371
XIX. fejezet. Clifford Geertz: Az interpretatív társadalomtudomány	375
1. A társadalom diszkurzív valóságának alapelvei	375
2. A módszer kérdése: sűrű leírás	378
3. A diszkurzív társadalomtudomány sajátosságai	382
4. Az ideológia mint diszkurzív valóság	386
XX. fejezet. Teun A. van Dijk: A diskurzustudomány státusa és a kritikai diskurzuselemzés	393
1. A diskurzus sajátosságai	393
2. Elméleti közelítés a diskurzushoz	397
3. A diskurzuselemzés alapelvei	401
4. A kritikai diskurzuselemzés	406
XXI. fejezet. Ernesto Laclau: Politikai diskurzuselmélet és kutatás	411
1. A diszkurzív tudományos szemlélet és alapkategóriái	411
2. A társadalmi identitás diszkurzív valósága	415
3. Politikai diskurzuselmélet	418
4. Az essexi diszkurzív elemzés	422
Irodalomjegyzék	427

Vákát

Bevezetés a második kötethez

A lingvisztikai társadalomtudomány lehetőségei

1. A társadalomtudomány és a nyelvtudomány viszonya

A társadalomtudomány művelője hajlamos úgy tekinteni a nyelvre, hogy ez csupán az objektíve adott társadalmi valóság szubjektív tükrére, korrekt vagy téves gondolatok hordozóközege. Ezért aztán a nyelvi valóságot két oknál fogva sem tekinti fontos tényezőnek a társadalomtudomány szempontjából. Egyrészt azért, mert a társadalomkutató a társadalom *objektív* természetét vizsgálja, nem pedig annak bizonytalan karakterű és gyakran torzító megjelenését az emberek tudatában és verbális megnyilatkozásaiban. Másrészt a tudati tartalom „szubjektív tükrözési” formáinak és módjainak kutatása nem a társadalomtudományok, hanem az úgynevezett szövegtudományok feladata, vagyis ezen a területen az irodalomtudomány és a nyelvtudomány az „illetékes” instancia.

Ha a társadalomtudósnak mégis érdekli a társadalmi tudat természete (például az ideológia, az értéktudat, a közvélemény, a kommunikáció és mások), akkor azzal szembeesül, hogy ennek kutatását más tudósok *periferikus* tevékenységnek fogják tekinteni a társadalom úgymond alapvető, lényegi és objektív vonásainak feltárásához képest. Ráadásul ezeknek a tudatvizsgálatoknak van két problematikus vonása. Egyrészt a kutatók az *egyedi* tudattartalmak feltárására, ezek „újramondására” vagy mennyiségi *összegzésére* törekcsenek, másrészt azt próbálják kideríteni, hogy miként *determinálja* ezeket a szubjektív tényezőket a vizsgált egyének objektív léthelyzete. Carl Schmittnél pontosabban kevesen jellemezték ezt a retardált tudományos attitűdöt: „Előbb felállítják a két szféra ellentétét, majd semmivé oldják fel az egyiknek a másikra történő visszavezetésével: ez a módszer szükségszerűen karikatúrává válik.”¹

A társadalom megértése szempontjából ezek indokolatlan redukciók, amelyek leginkább a *nyelv ignorálásában* mutatkoznak meg. Bizonyítékul érdemes kézbe venni szinte bármely szociológiai, közgazdasági vagy politikatudományi összefoglaló munkát, tankönyvet, és ilyen szempontból megnézni őket. Elvértve találunk bennünk a „tudatállapotra” és kutatására vonatkozó fejezeteket. Objektív intézmény, szervezet, struktúra, tagolódás; mondhatni, rendszer rendszer hátán, olykor elképesztően bonyolult tagoltságban. Csak éppen konkrétan cselekvő ember nincs sehol, vagy ha mégis, teljesen bizonyos, hogy emberünk *nyelvtelen és beszéd nélküli*, s ha mégse az, akkor ebbéli tulajdonsága és praxisa jelentéktelen tényező. A kutató nyilvánvalóan nem azt gondolja, hogy az embereknek nincs nyelve, és nem beszélnek egymással, azt gondolja „csak”, hogy ez a tény lényegtelen a társadalom „igazi” valóságához képest.

¹ Carl Schmitt: *Politikai teológia*. Ford. Paczolay Péter. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1992. 23.

Ám nincs semmi végzetszerűen elrendelve. Mi több: a nyelvi és nyelven kívüli területek egymáshoz való közelítésének folyamata már megkezdődött, és hosszabb ideje zajlik. Könyvemben nem is cselekszem mást, mint explicitté teszem ennek a közeledésnek eddigi stációit, eredményeit és tanulságos zsákutcáit. Abban reménykedem, hogy ennek során egyrészt sikerül világossá tenni, hogy *a nyelvtudomány huszadik századi eredményei rendkívül fontosak a társadalom reális valóságának tudományos értelmezése számára is*: szemléletmódját illetően mindenképpen, de módszertanában és sok konkrét megállapításában is. Másrészt mindez inspirációt adhat ahhoz, hogy egyes területeken folytatódjon, más területeken elkezdődjön a nyelvileg is konstituálódó társadalmi valóság vizsgálata, az *értelmezés-központú társadalomtudományok* kifermálódása.

Ez azonban nem a „nyelvtelen” társadalomtudományok leváltását jelenti. A társadalomra vonatkozó tudományos ismeretek fejlődése ugyanis új és új nézőpontok megjelenését és ezek következetes érvényesítését jelenti, nem pedig a tudományos eredmények egymást leváltó sorozatát. A társadalom ugyanis *kimeríthetetlen* realitás, ezért a rá vonatkozó tudományos ismeretek fejlődése azt jelenti, hogy bizonyos időszakokban addig mellőzött aspektusai kerülnek a kutatások reflektorfényébe. Nincs ez másként egyébként a nyelv esetében sem. „Ami a nyelvészet történetében ugrásszerű változásnak tűnik, az végső soron magának a nyelvnek rendkívül összetett és sokrétű természetéből adódik, minthogy ennek a hallatlanul bonyolult objektumnak hol egyik, hol másik oldala kerül a kutatói figyelem középpontjába.”² Emlékeztetnék arra, hogy Thomas Kuhn elhíresült kifejezését, a paradigmát a természettudományi fejlődés sajátosságainak vizsgálata alapján alkotta meg, vitatva és cáfolva azt a közkeletű vélekedést, hogy a természetismeretek fejlődése egyenes vonalú és kumulatív lenne.³ Ehhez hasonlóan a társadalmi valóság tudományos vizsgálata is egyre *differenciálja* az ismereteinket, avagy sűriti, ahogy Clifford Geertz írja,⁴ mintsem radikálisan leváltaná az egyik megközelítés a másikat.

Ezért is a *Bevezetés* címe nem arra a nyilvánvaló tényre utal, hogy a nyelv – értelmezük bárhogyan – társadalmi jelenség, a nyelvészet tehát egy szélesan értelmezett társadalomtudomány része. *A lingvisztikai társadalomtudomány lehetőségei* kifejezéssel arra kívánok utalni, hogy a nyelvtudomány művelője, miközben a nyelv specifikus jelenségeit tanulmányozza, egyben a társadalom reális vagy objektív valóságára vonatkozóan is tesz tudományosan érvényes megállapításokat. Vagyis a lingvisztika nemcsak nyelv-, hanem egyben társadalomtudomány. Természetesen nem helyettesít egyetlen tudományszakot sem, nem „szuper-társadalomtudomány” tehát, de olyan szempontjai vannak, amelyek nélkülözhetetlenek a társadalom reális valóságának adekvát megértéséhez.

Egy ilyen tudományos belátás azonban azt igényli tőlünk, hogy szakítsunk a már jelzett terméketlen dichotómiával. Nevezetesen azzal a felfogással, hogy a szellemi, tudati, nyelvi jelenségek *szubjektív*, vagyis valamilyen egyedi, származékos, sőt önkényes

² Péter Mihály: *A leleplező nyelv. Álcázás és ámtítás a nyelvhasználatban*. Budapest, Tinta, 2012. 13.

³ Thomas Kuhn: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Ford. Bíró Dániel. Budapest, Gondolat, 1984.

⁴ Clifford Geertz: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Ford. Andor Eszter et al. Budapest, Századvég, 1994.

dolgok, még ha van is bennük valamilyen szabályrendszer, szemben a társadalom *objektív* valóságával, amelynek struktúráját és törvényszerűségeit annál pontosabban tudjuk leírni, minél inkább kiiktatjuk belőle a szubjektív emberi-tudati dimenziót, jelen esetben a nyelvet. Kivéve persze a mindenkori beszélő, azaz a tudós-kutató nyelvét és értelemadó magyarázatát. Ha más nem is, akkor ennek az általános önreflexió-mentességnek az ironikus természete mindenképpen gyanússá teszi a felfogás érvényességét. Egy efféle szemben álló kettősség helyett – amely szerint van egyrészt az „embertelen” társadalom, és vannak bizonyos szubjektív emberi formák – én itt a két terület kölcsönös áthatását, *interface* viszonyát kísérelem meg a huszadik századi nyelvtudomány fontos eredményeire támaszkodva elemezni és több ponton specifikálni a társadalomtudományra. Mint ezt egyébként a retorikai vizsgálatok során is tettem. Nem gondolom, hogy tovább tartható az a közkeletű vélekedés, amely szerint vannak a szövegtudományok, meg vannak a társadalomtudományok, és a kettőnek semmilyen komoly köze nincs egymáshoz.

Mindezzel összefüggésben a *Társadalompoétika Második kötete* egyetlen kérdéskör megválaszolására törekszik: hol s miként találkozik a nyelvi és a társadalmi valóság, miként interferál a két terület egymással, mit tud erről a találkozásról mondani a nyelvtudomány, és hogyan használja fel ezt a viszonyt több tudós is a társadalom reális valóságának a leírására. Ez azonban nem teljesen új kérdés: a szociolingvisztika és a kognitív nyelvészet éppen azt vizsgálja, hogy *miként hat a nyelvre az ember objektív társadalmi és a mentális valósága*, hogyan lehet a nyelvet pontosabban és alaposabban megérteni, ha a vizsgálatba bekapcsoljuk a nyelven kívüli, de a nyelvet *meghatározó* objektív tényezőket, például a nyelvhasználó életkorát, társadalmi státusát, mentális állapotát, pszichikumának működését. Nem elvitatva ezeknek a kutatásoknak az eredményeit, én itt az összefüggés kevésbé vizsgált oldalával kívánok foglalkozni, azzal, hogy *miként van jelen a nyelvi valóság a társadalmi valóságban*, és miként veti fel ezeket a problémákat a nyelvtudomány.

A kérdés megválaszolása semmivel sem könnyebb, és vélhetően nem kevésbé bonyolult és összetett, mint a determinációs összefüggés vizsgálata. Ezért szó sincs arról, hogy könyvem második nagy egysége részletesen kidolgozott választ tartalmaz erre a kérdésre, sokkal inkább lehetséges *bevezetés* ebbe az összetett problémakörbe. Azt fogom megnézni, hogy a nyelvtudomány huszadik századi paradigmatis alkotási és irányzatai a strukturalizmustól kezdve a beszédaktuson át a szövegtanig bezáróan miként tekintettek úgy is a nyelvre, mint a társadalmi valóság konstituáló tényezőjére, ennek megfelelően a nyelvre koncentrálnak vizsgálatokkal együtt milyen tudományosan igaz megállapításokat tettek a társadalomról. És ezzel együtt elemzek néhány paradigmatis társadalomtudományi munkásságot is, olyan szerzőket, akik a nyelvtudomány által megpendített szellemben próbáltak gondolkodni a társadalom egy-egy területéről.

Az elterjedt felfogásokkal szemben az olvasó látni fogja majd, hogy a 20. századi nyelvtudomány iskolateremtő nagy alakjai többé-kevésbé *egységben* látták a társadalmat – középpontjában persze a nyelvvel –, merthogy szerintük a nyelvi és a nyelven kívüli tényezők kölcsönösen áthatják egymást. Még akkor sem választották szét radikálisan a kettőt, amikor a nyelvet objektív rendszernek írták le, mint például Ferdinand de Saussure.

Legalábbis nem olyan módon és mértékben tették ezt, mint később az objektivitás szellemében kibontakozott modernista társadalomtudományok főárama tette a 20. században. A nyelvtudomány nagy alakjai sohasem gondolkodtak radikális elszakíttóságban: *emitt* az objektív valóságot leíró természet- és társadalomtudomány, *amott* a szubjektív jellegű szövegtudományok. És nyilvánvalóan azt sem gondolták, hogy a nyelvi jelekkel és a szövegekkel foglalkozó humán tudományok nem is tudományok, hanem afféle *artsok*, „művészkedések”, amelyek életünk szempontjából nem túl fontos szubjektív és „lebegő” dolgokkal bíbelődnek. Hogy kicsike és ciripelő „tücsök tudományozások” csupán, amelyeknek élvezeti értéke lehet ugyan, de a közösség számára használható értéke nincs, mint mondta ezt valamikor a 2010-es évek közepén a legnagyobb magyar egyetem térképész rektora, miután kinevezték a minisztérium oktatási tótumfaktumává.

Az a társadalomtudomány tehát, amelynek művelője nem gondolja, hogy a társadalom elfuserált vagy éppen kiteljesedett természet lenne, ezért nem is a természet- és technikai tudományok elemzésének szemléletét kell követnie és utánoznia – tegyük hozzá: eleve vesztesként –, ott találja maga mellett nemcsak a retorikust, hanem a nyelvészt is. Azokat a jelentős tudósokat, akik úgy beszélnek egy-egy társadalmi jelenségről, hogy annak egyrészt specifikus (nyelvi) karaktert adnak, másrészt mindig próbálnak valamilyen megoldást találni az emberi-társadalmi létezés nagy dilemmájára; *szellemiségünk és anyagiságunk összetartozó kettőssége*.

2. Paradigmák a huszadik századi nyelvtudományban

Sokan megállapították már, hogy a 20. század komoly és jelentős fordulatot hozott a nyelvtudomány történetében, amely jelentősen megnövelte a tekintélyét. Péter Mihály nyelvészt idézném:

„A nyelvészetnek sikerült túllépnie az újgrammatikusok egyoldalúan történeti szemléletén, s figyelmét az élő nyelvek vizsgálatára fordítania; sikerült az atomisztikus nyelvészemlélettel a nyelv rendszerszerű vizsgálatát szembeállítania, a nyelvi struktúra és szintjeinek tartalmas fogalmait kimunkálnia; az újgrammatikusok pszichologizmusa ellenében sikerült a nyelvtudomány szuverenitásának igényét érvényesítenie s a nyelvleírás objektív módszereit megteremtienie. Jelentős eredmények születtek a nyelvi struktúra egyes elemeinek leírásában, a szintek elemi egységeinek meghatározásában, rendezettségük és kapcsolódási szabályaik feltárásában, a helyesen szerkesztett mondatok létrehozására szolgáló szabályrendszerek megalkotásában.”⁵

Majd saját szakmájára okkal büszke tudósként megállapítja; „Az elért eredmények nyomán a nyelvészet tekintélye észrevehetően megnőtt a társadalomtudományok körében, szemlélete és módszere kisugárzó hatást gyakorolt más tudományágakra is.”⁶ Ez valóban így van, ez a könyv éppen ennek a „kisugárzásnak” és inspiráló erőnek a jelzésére

⁵ Péter Mihály: *Nyelv, stílus, költői beszéd. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Tinta, 2005. 61.

⁶ Péter (2005): i. m. 61.

vállalkozik, s egyben ennek elfogadására bátorítja a társadalomkutatókat. A nagy fordulatot hozó – és a Péter Mihály által itt jelzett – *strukturizmus* azonban csak az első szakasza volt a század nagy nyelvtudományi változásainak. Ezt a beszédaktus-elmélet, később a szövegten paradigmája követte, amelyek mindegyike ugyancsak erős hatást gyakorolt a társadalomtudományokra.

A század első felében kibontakozó strukturalista-funkcionalista társadalomtudomány, szövetségben a strukturalista nyelvészettel, a század egyik meghatározó, sőt domináns irányzatává vált. Hegemón státusának kialakulásában vélhetően három tényező játszott meghatározó szerepet: a mindennapi tapasztalat és tudás, a természettudományok sikere és mintaadása, valamint a társadalomismeret elasztikus természete, amely a tudomány művelőit újra meg újra objektív és apodiktikusnak tűnő tudás prezentálására ösztönzi, mintegy legyőzendő ezt a képlékenységet. A mindennapi tapasztalatok és tudásmódok szintjén nincs másról szó, mint arról, hogy jól elrendezett viszonyokat, strukturált valóságot szeretünk magunk körül látni, ennek megfelelően igyekszünk ismereteinket is érthetően, rendezett módon kifejezni. A tudományban azonban nem tanácsos összekeverni egymással bármely téma *rendszerezett kifejtését* és a vizsgált terület *rendszerként* való magyarázatát.

Vagyis a strukturalizmus eszméje kellően „meg van alapozva” mind a dolgok természetében, mind a tapasztalatunkban és gondolkodásunkban. Amikor tehát a huszadik század első felében a strukturalizmus – meghatározó módon a nyelvészeti kutatások nyomán – valósággal berobban a társadalomtudományi gondolkodásba, egy máig tartó szemléleti diadalút veszi kezdetét, amiben látens módon összefogott egymással a mindennapi gondolkodás, az értelmiségi okoskodás és a tudományos tudás. Lassan száz éve annak, hogy a társadalomról szóló okos gondolkodás és megalapozott ismeret szinonimája az objektív struktúrákban és funkciókban, a tárgyilag kivitelezett cselekedetekben való gondolkodás.

A strukturalista nyelvészlelet kialakulása a 20. század első felére tehető, és két nagy klasszikus nyelvész képviselője van, Ferdinand de Saussure és Noam Chomsky, jöllehet Chomsky munkássága leginkább Saussure kritikája nyomán bontakozott ki. Természetesen az irányzatnak sok más nyelvész képviselője is van, de az alapító atyák kétségtelenül ők, ezért az ő munkásságukat fogjuk vizsgálni. Már csak azért is, mert egyrészt sok követőjünkkel szemben igen erős bennük az önreflexív, sőt *önkritikai* hajlam, vagyis sűrűn jelzik felfogásuk érvényességének határait, másrészt pedig a nyelvészetet *társadalomtudományi* diszciplínának (is) tekintik, ami azért figyelemre méltó és számunkra különösen tanulságos, mert felfogásuk a nyelv két *elvont* entitására, a szóra, illetve a mondatra épül.

A strukturalista nyelvészet társadalomtudományi hatása és használhatósága kapcsán pedig egyetlen társadalomkutató munkásságát fogjuk elemezni, ez a francia antropológus és szociológus Claude Lévi-Strauss, aki egyrészt rendkívül nagyra értékelte a nyelvészet strukturalista-funkcionalista objektív tudománnyá válását, másrészt, ezt mintának tekintve, maga is megpróbálta saját tudományát, ahogy ő mondta, elvitathatatlan *pozitív tényekre és objektív struktúrákra* építeni. Felfogását és munkásságát okkal tekinthetjük

a nyelvésztől inspirált strukturalista-funkcionalista társadalomtudomány paradigmatis esetének, jóllehet nem ő az egyetlen, aki ebben a szellemben alkotott s alkot ma is. Amiért az ő munkássága mégis különösen figyelemreméltó, az egy erősen önreflexív tudományos igény és távlatosság, amely elemzéseit áthatja, és amely sok más strukturalista felfogásból sajnos kifejezetten hiányzik.

A század közepén azonban új törekvések jelentek meg a nyelvtudományban, amelyeket összefoglalóan *pragmatizmusnak* nevezünk, és két nagy iskolája alakult ki, a beszédaktus-elmélet és a szövegten. A nyelvészek számára ugyanis kiderült, hogy nemcsak a szavak jelentése összetett, hanem a mondattal is ez a helyzet, vagyis *nem lehet egy önmagában vett mondat jelentését kimerítően és végérvényesen megadni*. Merthogy először is „a mondat jelentéstartalmát (értelmét) nem meríti ki a mondatot alkotó szavak és grammatikai struktúra jelentéseinek összessége”. Másodsor „ugyanaz a mondat más és más értelmet nyerhet különböző beszédhelyzetekben”. Harmadsor pedig „a mindennapi nyelvhasználatban számos olyan közléssel találkozhatunk, amely az adott helyzetben szemantikailag értelmezhető, noha grammatikai szerkezete hiányos vagy tagolatlan”.⁷ Ezek a tények arra inspirálták a kutatókat, hogy tegyenek különbséget a *nyelvészeti* mondat és a *használt* mondat között. Az utóbbit aztán egyre kevésbé mondatnak nevezték, hanem *megnyilatkozásnak*.

Ez volt a nyelvészeti *pragmatika* kezdete, amely gyökeresen felforgatta a nyelvészet tudományát, és teljesen új távlatot nyitott nemcsak a nyelv, hanem a társadalmi valóság tudományos értelmezésében is. A változások lényege, hogy a nyelvészeti pragmatika hívei a nyelvet már nemcsak „valóságtükröző” jól strukturált rendszernek tekintették, hanem *par excellence* emberi tevékenységnek. Vagyis olyan felfogásról van szó, amely szerint verbális (írásbeli és szóbeli) megnyilatkozásaink révén mi, emberek nemcsak jól-rosszul passzívan „tükrözünk”, hanem ténylegesen cselekszünk, beavatkozunk a valóság állapotába, sőt társadalmi valóságot teremtünk. A gondolat nem új, bár a felfogás korábban egyáltalán nem volt általános. Humboldt és Hegel néhány sort már papírra vetettek a beszéd cselekvő természetéről, és Wittgenstein is értekezett erről, de ebben a tárgyban a nagy áttörést az oxfordi nyelvész-filozófusok hozták meg a 20. század közepén. Elsősorban John Austin és tanítványa, John Searle. A hatás olyan erős volt, hogy Jürgen Habermas, a huszadik század egyik legnagyobb szociológusa éppen John Austin felfogására építette méltán híres kommunikatív cselekvéseméletét.

„Az Oxfordi Iskola fő érdeme abban rejlik, hogy a logikai nyelvelemzéstől eltérően figyelmét elsősorban nem a tudomány nyelvére és annak formalizációs lehetőségeire, hanem a mindennapi nyelvhasználatra, annak feltételeire és működési szabályaira irányította. Ez szükségképpen azzal járt, hogy a nyelv belső struktúrája mellett a nyelvhasználat szubjektív oldala, a közlési cél és helyzet, egyszóval mindaz, amit még nem egészen tisztázott tartalmú gyűjtőnévvel a beszéd pragmatikus tényezőiként szoktunk említeni, a nyelvleírás hatókörébe került.”⁸

⁷ Péter (2005): i. m. 62.

⁸ Péter (2005): i. m. 53.

A nyelv *pragmatikai* vonatkozásainak elemzésében az volt a kiindulópont, hogy a mindennapi megnyilatkozásaink egy része *konstatív*, vagyis a nyelven kívüli valóságot írják le (ennek megfelelően igazak vagy hamisak lehetnek), más része viszont *performatív*, vagyis olyan megnyilatkozások, amelyekkel közvetlenül cselekvéseket végzünk társadalmilag kondicionált módon és keretek között. A performatív mondatokkal kapcsolatban pedig már nem az igazság kérdése a mérvadó, hanem az őszinteség és a sikerültség. Austin számára azonban kutatásai során az is kiderült, hogy eredeti feltevésén túlmenően nemcsak azok a nyilatkozatok performatívak, amelyek performatív ígét tartalmaznak, és jelen idő egyes szám első személyben vannak kimondva (például ígérem, esküszöm, fogadok stb.) hanem *minden verbális megnyilatkozásunk cselekvés*, a konstatív is az. Vagyis a megállapító, tényközlő mondatainkkal is cselekvést végzünk, mert létrehozunk valamit, ami eddig nem létezett, vagyis beavatkozunk a nyelvi és nyelven kívüli valóságba. És ha ez a tétel igaz, akkor ez a tény igen komolyan érinti a társadalomtudományokat. Ezt azonban Austin még csak jelezte és bemutatta, a tétel konzekvenciáit Searle igyekezett levonni.

A nyelvtudomány harmadik nagy szakasza és iskolája a pragmatikai szemlélet másik nagy területe, nevezetesen a *szövegnyelvészet*, illetve a szövegtan. A század hatvanas-hetvenes éveiben kibontakozó szövegnyelvészet kulcsproblémájának a felmerülése hasonlít a beszédaktus-elmélet születésének a körülményeire. Ugyanis a szövegnyelvészet születését is egy nyilvánvaló *hiány* inspirálta, nevezetesen az a tény, hogy a nyelvtudomány eladdig nem vizsgálta kellő tudatossággal és alaposítással azt a nyelvi valóságot, ami a kimondott és használt *egyes mondaton túl* van, természetesen magában a nyelvben; a nyelvészeket nem érdekelte komolyan az egymással összefüggő mondatláncok vagy mondatöbök sajátossága és használatuk természete. Jóllehet az egymással összefüggő mondatok együtt más nyelvi valóságot hoznak létre, mint az egyszer kimondott egyetlen mondat, legyen ez a mondat konstatív vagy performatív, propozicionális (érvelő, kijelentő) vagy illokúciós (a kimondással végrehajtott cselekvő) megnyilatkozás. Ennek az egymással összefüggő „sok mondatnak” pedig *text*, *textus* vagy *szöveg* a neve.

Márpedig ez az a nyelvi valóság – nem pedig a szó és a mondat –, amely konkrétan *átszövi* az életünket. Tolesvai Nagy Gábor jó okkal állapítja meg, hogy különféle szövegek megtapasztalása és használata mindennapi életünk elengedhetetlen része és formálója, akár tudatosítjuk ezt aényt, akár rutinszerűen vesszük őket tudomásul és reflektálunk rájuk. Szövegek vesznek körül bennünket, és mi magunk is szövegeket mondunk, „amikor reggel fölébredünk és köszönünk családtagjainknak, tehát elkezdjük velük az aznapi beszélgetést, majd meghallgatjuk a rádió híreit, riportjait”. Aztán folytatódik a napunk egy szövegtengeren hajózva. Elmegyünk a munkahelyünkre dolgozni vagy az iskolába tanulni, ahol ismét szövegeket értünk meg és hozunk létre mi magunk is, például egy munkafolyamat elvégzésekor munkatársainkkal együtt vagy az iskolában a tanári magyarázat során és a felelőskor. Szövegeket olvasunk hazafelé menet a hirdetésekben, a feliratokon, szövegeket produkálunk a buszon egy ismerőssel társalogni, a kaputelefonon felszólva. És este családi körben is: újságot olvasva, levelet és kérvényt írva, nézve és hallgatva a televíziót, beszélgetve a családtagokkal, és gyakran álomba

is szöveg társaságában szenderülünk; könyvvel a kezünkben. Ennek ellenére „ritkán gondolkodunk el azon az egyszerű tényen, hogy szövegekben beszélünk: mindennapi megnyilvánulásaink során olyan kommunikatív egységeket hozunk létre, amelyek legnagyobb részben nyelvi jellegűek, de sem nem szavak, sem nem mondatok, hanem szövegek”.⁹

A beszédaktus-elmélet ugyan a beszélő-cselekvő embert tette meg vizsgálati tárgyának, ám egy komoly korlátozással; megmaradt az egyes mondat határain belül, jóllehet ezt már nem kizárólag nyelvi szabályrendszer által alakított tettnek tekintette. A szövegnyelvészet ezen a ponton lép túl a beszédaktus-elméleten és ennek konzekvenciáin. Tudomásul veszi és vizsgálata kiindulópontjának tekinti azt a tényt, hogy verbális megnyilatkozásaink során jóllehet *szavakat és mondatokat mondunk ki, viszont szövegben beszélünk egymáshoz*, ennek megfelelően a nyelvész itt nem kiválasztott szavakat vagy szinguláris példamondatokat vizsgál, hanem *élő és valóságos szövegeket*, mondhatni, a maguk esetlegességeiben. Ez a tény azonban új megvilágításba és új pozícióba helyezi a nyelvtudományt. A szöveg ugyanis már nem a nyelvi rendszer egysége, hanem olyan verbális közlési és cselekvési eszköz, amelynek használata nélkül nincs emberi létezés. Vagyis a szöveg abszolúte társadalmi tény és jelenség, mégpedig a maga konkrétságában.

Ennek a feltárását, megmutatását én rendkívül nagy jelentőségű tudományos eredménynek gondolom. A szövegvizsgálattal érkezik meg ugyanis a nyelvtudomány végérvényesen a társadalmi valóság területére, hiszen a szövegeknek alapvetően nem nyelvi rendszere, hanem társadalmi természete van; a szöveg elsősorban *cselekszik*, segítségével az emberek életüket és közösségeiket formálják. Ezért is mondotta Mihail Bahtyin, akit okkal lehet a modern szövegkutatás zseniális előfutárának tekinteni, hogy „a szöveg minden humán diszciplína elsődleges adottsága (realitása) és kiindulópontja”.¹⁰ Súlyosan téves tehát az a szemlélet, amely radikálisan leválasztja a szöveget és a beszédet a társadalom úgymond reális valóságáról.

Ezzel együtt is a szövegtani kutatásokban elég világosan elkülönül egymástól – könyvünk témája szempontjából mindenképpen – két iskola. Az egyik megpróbálja megtartani a szövegvizsgálatokat a formalizáló és rendszerelvű tudomány szemlélet keretei között. Hívei a szavak és a mondatok elvont struktúráinak leírása után kísérletet tesznek a szövegek, illetve a jelek önmagukra záródó, funkcionálisan maga magát magyarázó rendszerének a megragadására is, modellezésére. Az iskola nagy hatású képviselője Petőfi S. János, akinek igyekszem vázolni ez irányú törekvéseit és ennek összefüggését a társadalomtudományi kutatással. A másik iskola képviselői viszont kilépnek a formalizált szövegelemek és szemiotikai jelek strukturalista-funkcionalista vizsgálatából, és a társadalmi realitásban létező s cselekvő szövegeket vizsgálják. Ez a *cselekvő vagy műveleti*

⁹ Tolcsvai Nagy Gábor: A szerkezettől a műveletig: a szöveg kommunikatív magyarázata. In Robert de Beaugrande – Wolfgang Dressler: *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Budapest, Corvina, 2000. 283.

¹⁰ Mihail Mihajlovics Bahtyin: *A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások*. Ford. Orosz István – Kőnczöl Csaba. Budapest, Gondolat, 1986. 494.

szövegtan, amelynek két nagy hatású képviselője Robert de Beaugrande és Wolfgang Dressler. Az irányzat lényegét az ő közös könyvük alapján igyekszem megmutatni.

Az utóbbi pár évtized egyik leginkább figyelemreméltó társadalomtudományi fejleménye, hogy a legkülönbözőbb területen jelent meg a szövegnyelvészeti, illetve szövegtani szemlélet, amit általában diszkurzív, olykor interpretatív (értelmező) tudománynak neveznek, utalva arra a tényre, hogy a társadalom reális valósága diskurzusokkal és értelmezésekkel áthatottan létezik. Monográfiák és szöveggyűjtemények igyekeznek bemutatni ezeket a törekvéseket,¹¹ nem beszélve olyan jelentős életművekről, mint Michael Foucault vagy Hayden White munkássága, vagy a történettudomány nagy hatású fogalomtörténeti irányzata. Én magam is igyekeztem korábban ezek fontosabb vonásait és néhány jelentős szereplőjét bemutatni.¹² A szerteágazó diszkurzív tudományi törekvéseknek könyvemben négy fontos társadalomtudományi szereplőjét elemzem egy-egy fejezet erejéig, jelezve ezzel a szövegtani kutatásokra épülő diszkurzív megközelítések *sokszínűségét*: a szövegnyelvészből lett kritikai diskurzuselemző Teun van Dijk, a diszkurzív politikaelmélet talán legjelentősebb alkotója, Ernesto Laclau, a leginkább filozófusnak tekinthető Paul Ricœur és az antropológus Clifford Geertz vonatkozó munkásságát. Úgy vélem, ez a négy törekvés kellően, bár nem kimerítően reprezentálja a szövegnyelvészetből kinövő társadalomtudomány lehetőségeit, messzire vezető távlatait.

3. A társadalom a nyelvtudomány fényében

Munkám *Második kötetének* négy részre tagolt fejezetei összesen tizenkét szerző munkásságát elemzik és mutatják be. Ez a szerkezet azzal jár, hogy munkám alapkérdését – vagyis azt, hogy miként tekinthető a nyelvtudomány a nyelven túli reális valóságról szóló tudománynak is, akár szemléletét, akár konkrét megoldásait tekintve – itt is a vizsgált szerzőkhöz, illetve munkáikhoz kapcsolódva igyekszik megválaszolni. Ennek következtében a válaszok nem tematikusan rendezettek, hanem olyan módon kerülnek kifejtésre, ahogyan a szerzők, többnyire egymástól függetlenül, olykor egymást átfedő módon ezeket a problémákat felvetették. Ez nem jelenti azt, hogy nem találjuk meg a legfontosabb kérdésfelvetéseket és válaszokat, csak éppen nem szépen rendezett tematikus formában. Ez a szórtság azonban előnye is lehet a könyvnek: inspirálhatja az olvasót a továbbgondolásra. Szeretném azonban a bevezetésben legalább jelezni, hogy melyek azok a témák s összefüggések, amelyek kirajzolják a társadalmi valóság tudományos

¹¹ Diane Macdonell: *Theories of discourse*. New York, Basil Blackwell, 1986; David Howarth: *Discourse*. Buckingham, Open University Press, 2000; Teun A. van Dijk (szerk.): *Discourse Studies*. I–V. kötet. New Delhi, Sage Publications, 2007; Mark Bevir (szerk.): *Interpretive political science*. I–IV. kötet. London – New York, Sage Publications, 2010.

¹² Szabó Márton: *Politikai tudáselméletek. Szemantikai, szimbolikus, retorikai és kommunikatív-diszkurzív értelmezések a politikáról*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas, 1998. 55–75, 93–109, 173–236; Szabó Márton: *A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések*. Budapest, L'Harmattan, 2003. 11–135.

vizsgálatának nyelvtudományi alapjait, és amelyeket az olvasó megtalálhat a könyvemben, igaz, különböző helyeken. Három ilyen általános alapvonást tudunk rögzíteni.

Egy: *a nyelvi és a nyelven kívüli valóság interface viszonya*. Erről már fentebb is volt szó, és később is többször szóba kerül még. Ha lehet rangsorolni, könyvünk témája szempontjából talán ez a legfontosabb vonás. A nyelv bármely létezési módja viszonylagos önállósággal rendelkező jól strukturált realitás, amely „ugyanakkor állandó kölcsönhatásban áll a külső tényezőkkel”. A hatás kölcsönös. Az általánosan elfogadott szemlélet szerint persze elsősorban a nyelven kívüli külső valóság hat alakítóan a nyelvre, ám „a nyelv is hatással van a társadalom életének különböző oldalaira”.¹³ A könyvem éppen a nyelvi hatás akceptálása érdekében íródott, s az olvasó számtalan esetével és ezek értelmezésével találkozik majd lapjain, ahol is a hatás eszköze minden esetben az értelmező cselekvés.

Ennek elfogadása azonban nem egyszerű feladat, jóllehet a nyelv teremtő ereje régi felismerés. Ennek ellenére a nyelvi vagy beszédbeli hatást többnyire *mágikus* tettként képzeljük el. Mint a Bibliában is írva vagyon: „És mondta Isten: »Legyen világosság!« És lett világosság.”¹⁴ Vagyis azért lett fény a Földön, mert az omnipotens teremtő kimondta a megfelelő szavakat. A mágikus attitűd gyakran tiltásként is megfogalmazódik: „Ne fessd az ördögöt a falra, mert megjelenik!” Nyilvánvalóan itt a megfelelő szó kimondása a tárgyi világ *közvetlen teremtését* végzi el. Csakhogy a nyelv- és a társadalomtudomány nem ilyen szakralizált és mitologikus módon írja le a nyelvi hatást. A felvilágosodás kialakította azt az eszmei tradíciót, a természettudományok és a technika pedig megerősítette, amelyet a világ varázstalanításának vagy demitologizációjának nevezünk. Ezek szerint a valóság magánvalóan olyan, amilyen, sajátosságait objektív törvények alakítják, a fény például nem úgy születik, hogy valaki a megfelelő szavak kimondásával a sötétséget fénné változtatja. És ez általános érvényű.

Mindezt azért fontos kiemelni, mert az az elutasító attitűd, amely tagadja a nyelv s a beszéd cselekvő és társadalmat formáló szerepét, nyilvánvalóan négy felfogásból táplálkozik, s ezek egyike a mágikus attitűd elvetése. Egyrészt ezek a személyek azért értetlenkednek, mert ők is jól ismerik a *könnyű beszédet* (1), vagyis a következmények nélkül használt, odavetett szavakat, amellyel szemben okkal lehet felhozni az érvet, hogy beszélni könnyű, cselekedni (pontosabban ennek megfelelően dönteni, valamit megvalósítani) nehéz, hogy más dolog a tett, s más dolog a beszéd. Ismerjük a *képzelet* (2) szabad szárnyalását is, a fantázia működését, sőt a fantasztikumot, amire meg okkal mondhatjuk azt, hogy ez a beszéd csak mese, semmi más. Ismerjük továbbá a hazugságot, az ámitást és a *manipulációt* is (3), amely tudatos ferdtetés, ami ellen pedig úgy lehet leginkább hatásosan védekezni, hogy leleplezzük ezeket a cselekedeteket, rámutatva, hogy a valóságban nem úgy van a dolog, mint a hazudozó manipulátor állítja. De ismerjük a *szómágia* (4) negatív mását, a demitologizált valóságot is, amely szerint nem elég

¹³ Péter (2012): i. m. 31.

¹⁴ 1Móz 1,3.

kimondani a dolgokat, valamit vagy valakit néven nevezni, ettől a dolog nem jön létre, az ennek megfelelő realizálódáshoz valakinek még valamit cselekednie is kell.

Vagyis az emberek *a könnyű beszéd, az elszabadult képzelet, a manipulatív beszéd és a bódító szómágia* ellen próbálnak védekezni akkor, amikor azt hangsúlyozzák, hogy a beszéd és nyelv nem játszhat komoly és meghatározó szerepet a társadalom életében. Elfogadható ez a védekezés? Igen, elfogadható. És elfogadható az a következtetés is, amely szerint „a beszéd és nyelv nem játszhat komoly és meghatározó szerepet a társadalom életében”? Nem, egyáltalán nem fogadható el. Azért nem, mert a nyelv „rossz tulajdonságai” nem azonosak magával nyelvvel. És a nyelv hatását sem érdemes pusztán csak úgy felfogni, mint azt például a szómágia alapján gondolhatjuk. Amikor a nyelvtudomány a nyelv cselekvő és valóságformáló természetét hangsúlyozza, ezt, fogjuk majd látni, nem ilyen „primitív” módon írja le, az interface viszony nem erről szól.

Kettő: *az egyéni és a társadalmi kölcsönviszonya*. A nyelvi valóság egyszerre egyéni és társadalmi, erősítik meg újra és újra a nyelvtudósok, de ezt mondják a társadalomtudósok is a társadalomról. Saussure felfogása a nyelvről mint rendszerről a társadalmi oldal kihangsúlyozása, a pragmatizmus viszont az egyéni nyelvhasználatot emeli ki. De egyik felfogás sem tagadja a másikat, *éppen csak nem vizsgálja* a másik oldalt. A rendszer és cselekvés a társadalomtudományoknak is fontos témája. A huszadik századi nyelvtudomány *szövegteni* vagy értelmezéstani „kifutása” viszont arra tanít bennünket, hogy egyik a másik nélkül nemcsak értelmetlen, hanem nem is vizsgálható és nem írható le adekvát módon. A társadalmi és kulturális *szituáció*, valamint a már meglévő értelmezési keretek, vagyis a *kontextusok* minden megnyilatkozásunkban jelen vannak, s egyben mi magunk is alakítjuk ezeket: létrehozunk valamit, ami korábban nem volt.

Ezzel együtt is nagy itt a zűrzavar, már a megnevezések szintjén is. Összekeverjük egymással az elkerülhetetlenül egyéni megnyilatkozást a szubjektív önkényességgel, a reálisan létező társadalmi valóságot az embertől nem érintett objektivitással. Éppen a nyelvtudományi kutatások teszik nyilvánvalóvá és lehetővé, hogy legalább egy minimális differenciáltságot érvényesítsünk a társadalomértelmezésben is, mind az egyéni, mind a társadalmi oldalról. Az egyes emberekhez kötöten a nyelvhasználatban kategoriálisan is meg lehet különböztetni egymástól individuális, egyéni és szubjektív oldalt, az ezen túli valóság esetén pedig objektív, reális és poétikus vonatkozásokat.

Az (a) *individuális* jelleg azt jelenti, hogy a nyelvből kiiktathatatlan az emberi tényező, hogy mindig egyes emberek beszélnek, cselekszenek. Hogy a nyelvnek mindig van individuális (emberi) oldala, hogy nem a nyelv beszél belőlem (mint ezt például Foucault gondolta), hanem én-te-ő beszéljük a nyelvet. A mi-ti-ők együtt nem tudnak beszélni, csak kórusban, de ez is egyéni beszéd, sokak által ugyanazt egyszerre előadva. Cselekedni – csoportban és tömegben is – csak az egyes individuum tud. Ehhez képest az (b) *egyéni* fogalma az individuális cselekvő vonásait fejezi ki, az adott egyénre jellemző specifikus vonásokat, amelyek akár öntudatlanul is kifejeződnek az én-te-ő nyelvi megnyilatkozásaiban. Mint mondjuk is: „A stílus maga az ember.” A (c) *szubjektív* pedig az egyén azon képessége és verbális gyakorlata, hogy akár teljesen önkényesen is tudja használni a nyelvet. Tud verset írni, fantáziálni, hazudni, manipulálni. Ez a nyelv

idioszinkretikus (önkényes) használata. Sokan éppen ezen vonás alapján bírálják és vitatják az individuális és az egyéni nyelvhasználatot. Az objektív-szubjektív szembeállítás is ezt sugallja.

Az individuális léten túli valóság először is lehet (a) *objektív*, vagyis olyan valóság, amelyet semmilyen konkrét emberi cselekvés nem érintett, legfeljebb gondolunk róla valamit. Alapvetően ilyen az a természeti valóság, amely már az ember földi megjelenése előtt is létezett, ma is létezik, és feltehetően akkor is létezik majd, ha már nem lesz emberi lény az univerzumban. Ezek létezése és törvényei nem függenek az emberi megismeréstől és akaratoktól, miközben a bizonyos szegmenseivel kapcsolatba kerülő ember képes megismerni és formálni, sőt átalakítani ezt az objektív valóságot. A (b) *reális* valóság fogalma azt fejezi ki, hogy az ember egyéni és közösségi, verbális és nem verbális tevékenysége révén alakítóan hat az általa elérhető valóságra, amely nem objektív a fenti értelemben, ugyanakkor reális léttel bír. Az egyes egyén számára adottság ugyan, de nem ember nélküli objektív valóság, hanem másvalakik által alakított társadalmi valóság. Vagyis *érvényes* valóság: ez maga a hagyomány, az intézmény, a szervezet, amiket az individuum készen kap, ezért is tévesztjük össze gyakran a természeti objektivitással. A (c) *poétikus* valóság viszont azt a valóságot jelenti, amely kivezet mind az objektív, mind a reális valóság keretei közül. Artefactum tehát, ami azonban nemcsak a fantázia önkényes és korlátlan szárnyalása lehet. Ugyanis a „poézis” az általános emberi képzelőerő és alkotóképesség megnyilvánulása, ami akár a köznapi tettekben is megjelenhet. Vico ezt nevezte ingéniumnak, Chomsky a mondatalkotás szabadságának, a művelti szövegtan képviselői pedig az intertextualitás nyitottságának. Semmi sem indokolja, hogy az embernek ezt az egyedülálló képességét csak azért ignoráljuk, mert képtelenségeket is ki tudunk találni.

Három: *a társadalom és a nyelv értelmezések viszonya*. Nem lehet kétséges előttünk, hogy az ember minden létezési módja és cselekvése *viszonyokon* nyugszik: társadalmon kívül nincs individuális emberi létezés, aki pedig társadalomban (valamilyen kisebb-nagyobb közösségben) él, azt viszonyok és kapcsolatok veszik körül, és tettei is ezekhez a viszonyokhoz kötődnek. Hajlamosak vagyunk ezt a bonyolult viszonyrendszert a természeti objektivitás mintájára elképzelni, sőt leírni, mint teszi ezt újabban például a fizikus Barabási Albert-László hálózatelmélete. Ám ha kihagyjuk a viszonyokból az *értelmező* emberi cselekvéseket, és pusztán a *helyváltoztató* mozgások révén alakuló kapcsolat-hálókat matematikai összefüggése érdekkel bennünket, akkor sok érdekes és fontos dolgot megtudhatunk ugyan magunkról, de éppen leginkább specifikus emberi vonásunkat „nyeli el” a hálózat: értelemadó és értelemfejtő tetteinket.¹⁵

Néhány szélsőséges esetet leszámítva mi, emberek ugyanis egész egyszerűen „értelmező létben” vagyunk, mint tanítja ezt a 20. századi hermeneutika és nyelvtudomány, vagy az olyan társadalomtudományok is, mint a szociálpszichológia, az antropológia, a kommunikációtudomány. Az értelmezések pedig *nyitottak* és nagy *szabadságfokkal*

¹⁵ Barabási Albert-László: *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Ford. Vicsek Mária. Budapest, Libri, 2003.

rendelkeznek, ami egyszerre teszi a társadalom reális valóságát az érvényes adottságok és a bizonytalan kimenetek rendszerévé. Már egy szó értelmezése esetén előáll ez a helyzet. Wilhelm von Humboldt írta: „Egy adott szó esetében senki sem gondolja hajszálpontosan ugyanazt, amit másvalaki, s ez a mégoly kicsiny különbség is úgy rezeg végig az egész nyelven, mint a gyűrűzés a vízen. Ezért minden megértés egyben meg nem értés is, a gondolatok és érzelmek minden megegyezése egyúttal szétválás is.”¹⁶ De ezt fogalmazta meg egy 20. századi tudós is: „A szó voltaképpen kétoldalú aktus. Éppúgy függ attól, akié, mint attól, akihez szól. A beszélő és a hallgató kölcsönviszonyának terméke.”¹⁷ Gottlob Frege, a modern szimbolikus logika megalkotója pedig azt írta: „Való igaz, a jeleknek egy tökéletes rendszerében minden kifejezésnek egy meghatározott értelemnek kellene megfelelnie, azonban a természetes nyelvek többszörösen nem tesznek eleget ennek a követelménynek, és elégedettek lehetünk, ha ugyanannak a szónak ugyanabban az összefüggésben mindig ugyanaz az értelme.”¹⁸ És akkor még szó sem esett a *szövegek* értelmezési nehézségeiről.

Az értelmező viszolynak ez a *nyitott s egyben bizonytalan* karaktere azonban nem megszüntetendő hiba vagy korlát, amit kijavítva vagy rajta átlépve egyszer majd megérkezünk az egyértelmű jelentések, a hibátlan definíciók és a cáfolhatatlan konklúziók szilárd talajára és biztos valóságába. Ez egy naiv, gyermeki hit, ráadásul csak a használt nyelv és az értelmezés kiiktatásával valósítható meg, pontosabban egy *mesterséges nyelv* révén. Csak egyet lehet érteni Edward Sapir nyelvészszel, aki így fogalmazott: „viselkedésünknek gyaníthatóan nemigen van olyan funkcionális területe, ahol a nyelv ne játszana [...] szerepet”.¹⁹ Márpedig a nyelvhasználat maga cselekvés, a cselekvéseknek pedig szövegstruktúrája van, mint írta Paul Ricœur, vagyis *a társadalom és a nyelv ugyanazon valóság két aspektusa*, nem pedig egymást kizáró területe. Ezért mondhatjuk jó okkal azt, hogy a nyelvtudomány társadalomtudományi státussal is rendelkezik.

¹⁶ Wilhelm von Humboldt: *Válogatott írásai*. Ford. Rajnai László. Budapest, Európa, 1985. 114.

¹⁷ Bahtyin (1986): i. m. 244.

¹⁸ Gottlob Frege: Az értelem és a jelentés vizsgálata. Ford. Kanyó Zoltán. In Horányi Özséb – Szépe György (szerk.): *A jel tudománya*. Budapest, Gondolat, 1975. 139.

¹⁹ Edward Sapir: *Az ember és a nyelv*. Ford. Fabricius Ferenc. Budapest, Gondolat, 1971. 20.

Vákát

Első rész

Strukturalista nyelv- és társadalomtudomány

Vákát

I. fejezet

Ferdinand de Saussure: Nyelv, nyelvészet, társadalom

1. A nyelvtudomány konstruált tárgya, nyelvezet és nyelv

Ferdinand de Saussure (1857–1913) a nyelvtudomány korszakos jelentőségű alkotója. Fő műve a halála után három évvel megjelent *Bevezetés a nyelvtudományba* (a továbbiakban *Bevezetés*), amely egyrészt a *társadalom és a nyelv viszonyát* vizsgálja a nyelvtudomány szempontjából, másrészt bevezeti olvasóját az általa kidolgozott *strukturalista nyelvtudományba*. Ennek a két szempontnak a mentén vizsgáljuk a munkásságát. Ebben a fejezetben azt igyekszem bemutatni, hogy felfogásában mit jelent a nyelv társadalomba ágyazottsága, a következő fejezetben pedig azt, hogy miként értelmezi a nyelvet mint struktúrát. Mindkét fejezetet összefűzi Saussure-nek az a gondolata, hogy a nyelvtudomány társadalomtudomány, a strukturalista grammatika is az, vagyis nem csupán a társadalom reális valóságáról leválasztott verbális szövegek tanulmányozása.

Saussure *Bevezetésének* induló kérdése az, hogy mi egyáltalán a nyelvtudomány tárgya, mivel is foglalkozik valójában a nyelvész akkor, amikor a nyelvet kívánja megismerni. Minden diszciplína és tudományos kutatás nehezen megválaszolható alapkérdése ez, s a súlyos kérdésre könnyen adódik egy könnyű és elnagyolt válasz. Nevezetesen, minden tudomány azt a speciális tárgyat vizsgálja, amit a tudományág elnevezése is kifejez; a közgazdaságtan a gazdaság működését, a szociológia a társadalom természetét, a politológia a politikát, az irodalomtudomány az irodalmi alkotások sajátosságait, a grammatika pedig a nyelvet, és sorolhatnánk tovább a jelentéstani tautológiákat. Csak-hogy tudható; a különböző társadalomtudományok művelői számára a nehezen megválaszolható kérdések már itt, tudományuk kiindulópontján elkezdődnek. Ami „messziről” nyilvánvalónak és egyszerűnek tűnik, az közelebről nézve korántsem az. A hegyek is csak távolról látszanak szépen kéklő kétdimenziós vonulatnak, ám ha az ember közel megy hozzájuk, teljesen más valóságot tapasztalhat meg. A kutatók között általában már azon a szinten elkezdődnek a viták, hogy mi van előttük, mi egyáltalán a gazdaság, a társadalom, a politika vagy a műalkotás. Nincs ez másként a nyelvtudomány esetében sem.

Ferdinand de Saussure azért is számít paradigmaalkotó tudósnak, mert a nyelvtudomány vizsgálati tárgyát elődeihez képest radikálisan másként fogta fel. Ugyanis a nyelvet nem egyedi és időbeli-történeti jelenségnek tekintette, hanem szinkron módon létező egységes és egyetemes struktúrának, amelynek elemei *rendszeresen* vannak megszerveződve, méghozzá minden lehetséges nyelvre vonatkozóan. Ezáltal kivette a nyelvészetet az esetlegességekkel foglalkozó nehezen bizonyítható állítások világából, és a modern természettudományokhoz tette hasonlatossá, vagyis sokak szerint az ő munkássága által vált a nyelvészet tudománnyá.

„A kérdés fölöttébb nehéz” – kezdi Saussure a nyelvtudomány tárgyának a magyarázatát. Mármost azt a kérdést megválaszolni, hogy mi is lenne „a nyelvtudomány teljes és ugyanakkor konkrét tárgya”. Azt jól tudjuk, folytatja, hogy egyrészt a beszéd és a nyelv minden embernek ismerős, sőt azt is tudhatjuk, hogy a nyelvet az emberek többsége fontosnak tekinti. Ebből is adódik, hogy „többé-kevésbé mindenki foglalkozik vele”. Jóllehet ez a tág körű és lankadatlan érdeklődés a nyelvi valóság tudományos vizsgálatának szempontjából inkább hátrányt, mint előnyt jelent. Ugyanis „a hozzáfűződő érdeklődés paradox következményeként nincs olyan terület, amelyben több abszurd gondolat, előítélet, félrevezető fikció csírázott volna ki”.²⁰ Bár az állítás talán túlzás, de ha igaz, akkor ez a paradoxon elmondható a társadalom minden területéről.

Egyszerűbb és könnyebb lenne a nyelvész és minden társadalomtudós helyzete, ha eleve adott és emberektől függetlenül létező objektív tárgy lenne tudományának vizsgálati tárgya, mint ez a természeti valóság esetében megfigyelhető, és ez a tény az evidencia erejével rendelkezne. Mivel ez nincs így, ez alapvetően más attitűddel jár együtt. Először is szembeállítja magát azzal, amit Saussure is felvetett, amivel kénytelen valamilyen módon megküzdeni. Az emberek többségét ugyanis a természeti valóság a pusztán kíváncsiság szintjén érdekli csak, talán azért, mert a fizikai, a kémiai, a biológiai tudás nem elengedhetetlen része a mindennapi életvitelünknek. Nem ez a helyzet a társadalmi ismeretek és az emberekre vonatkozó tudás tekintetében: döntő mértékben ez maga a *mindennapi tudás*, amely nélkül – bármilyen töredezett és esetleges is ez – egyszerűen nincs emberi élet. A strukturalizmusnak elkötelezett antropológus, Lévi-Strauss ezt így fogalmazta meg: „a társadalomtudományoknak az a szerencsétlensége, hogy az emberből sohasem hiányzott az önmaga iránti érdeklődés”.²¹

De nemcsak az önmagunk és társadalmi valóságunk iránti lankadatlan érdeklődés okoz problémát a társadalomtudományoknak, sőt ez bizonyos szempontból még előnyös is lehet, hiszen táptalaja a kutatás jelentőségének, fontosságának. Az igazi nehézség a *tárgyban magában van*. A nyelvtudománynak ugyanis, de minden társadalomtudománnyal ez a helyzet, szemben a természettudományokkal, *nincs objektíve adott identikus tárgya*, amelynek aztán nehezen kifürkészhető, de azért felfedezhető struktúrája van, és amit rejtett törvények mozgatnak. „Más tudományok olyan tárgyakkal foglalkoznak – írja Saussure a természettudományokra utalva –, amelyek előre meg vannak adva, és amelyeket azután különböző szempontokból lehet szemlélni: a mi területünkön egészen másként van.” A társadalomtudományi és a nyelvészeti „tárgy nemcsak hogy nem jár előtte a nézőpontnak, hanem – mondhatni – a nézőpont teremti meg a tárgyat”.²²

Ez egy fölöttébb fontos megállapítás, amihez többször visszatérünk még, ezért a nagyobb nyomaték kedvéért megismételném: a nyelvtudományban a nézőpont teremti meg a tárgyat.

²⁰ Ferdinand de Saussure: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Közéteszi: Charles Bally – Albert Sechehaye – Albert Riedlinger. Ford. B. Lőrincz Éva. Budapest, Gondolat, 1967. 24.

²¹ Claude Lévi-Strauss: *Strukturális antropológia*. Ford. Szántó Diana. Budapest, Osiris, 2001. II. 237.

²² Saussure (1967): i. m. 25. (*Kiemelés – Sz. M.*)

Vagyis a nyelvtudomány vizsgálati tárgya azáltal jön létre, hogy valamilyen nézőpontból vesszük szemügyre a nyelvet. A nyelvnek az így leírt tulajdonsága nem valamilyen eleve meglévő objektív vonás, amely nyelvi valóságként kikerülhetetlenül bejelentkezik minden nyelvész számára, mint például egy fizikus számára a fizikai valóság valamely területe. *A nyelvtudomány mindenkori tárgya nyelvészeti konstrukció*, amely természetesen a nyelv valóságos vonásaira épül, de az a forma és mód, azaz az elrendezettség, ahogyan mindez a nyelvtudomány vizsgálati tárgya lesz, nos, az a nyelvészek egyedi, bár nem önkényes alkotása, amely vizsgálati tárgy nem is létezne, ha valaki nem az adott nézőpont alapján s a belőle következő módszer alapján vizsgálná a nyelvet. S ez a megállapítás nemcsak Saussure szemléletére és módszerére, hanem minden más társadalomtudományi megközelítésre is vonatkozik. Ugyanis „semmi sem jelzi nekünk előre, hogy e módszerek közül bármelyik is megelőzi vagy fölülmúlja a többit a szóban forgó tény vizsgálata szempontjából”.²³

Saussure tehát a nyelvet a nyelvtudományi vizsgálat szempontjából egy rendkívül *képlékeny és összetett* realitásnak tekinti, amely nyitottsága okán maga nem jelöl ki egyetlen helyes nézőpontot és vizsgálati metódust. Saussure több perspektívából is lehetségesnek tartja a nyelv korrekt tudományos vizsgálatát, vagyis a kutatónak *választani kell* a lehetséges megközelítések közül, és ennek megfelelően megkonstruálni vizsgálati tárgyát és lefolytatni a vizsgálatokat. Ez azonban nem azt jelenti, hogy minden szempont tudományosan egyformán értékes eredményre vezet: van téves, félrevezető, részleges megállapítás, és természetesen van kielégítő eredmény is, s ezek bizonyos mértékig benne vannak már magában a nézőpontnak a felvételében. Saussure esetében ez, mármint a megfelelő szempont, *a nyelv rendszeregészként szemlélt szinkrón struktúrája* lesz, amely egy eredeti és nagy hatású grammatikához vezetett.

Saussure úgy látja, hogy a nyelvtudománynak először is a jelenségek szintjén létező nyelvről kell valamilyen felfogást kialakítania, nagyjából azon a szinten, amely szinten a mindennapi ember is találkozik és gondolkodik a nyelvről. Persze már itt sem csak azt kell megállapítania, hogy szavakat fűzünk össze mondatokká, vagy beszélünk is meg írunk is, hogy többféle módon szoktunk megnyilatkozni, és így tovább. Saussure arra hívja fel a figyelmet, hogy a nyelvi jelenségeknek „mindig két arca van, amelyek egymásnak megfelelnek, és amelyek közül az egyiknek csak a másik által van értéke”.²⁴ Ráadásul ezek az ellentmondások olyanok, hogy a mindennapi beszélő is érzékeli őket, s egyben a nyelvtudomány szempontjából is komoly jelentőségük van.

Három ilyen összetartozó ellentmondásra hívja fel a figyelmet. Egyrészt a beszéd egyszerre *fizikai és eszmei* realitás: „a hang, ez az összetett akusztikus-vokális egység a gondolattal egy összetett, fiziológiai és gondolati egységet alkot”. Másodszor a nyelv egyszerre *egyéni és társadalmi*: „a nyelvezetnek van egyéni és társadalmi oldala, és az egyik nem képzelhető el a másik nélkül”. Harmadszorban a nyelvi valóság egyszerre, egyetlen vonatkozásban *jelenbeli és múltbeli* valóság, merthogy „mindenkor egy megállapodott

²³ Saussure (1967): i. m. 25.

²⁴ Saussure (1967): i. m. 25.

rendszer és egy fejlődést foglal egyidejűleg magában: mindig a jelenben létező intézmény egyszer s mindenkor a múlt alkotása”.²⁵ És vajon nem jellemzi-e ez a három ellentmondó fogalmi páros a társadalom más jelenségeit is? – kérdezhetjük.

Ezen ellentmondó, de összetartozó egységek okán a nyelv tudomány saját vizsgálati tárgya megtalálása során nincs könnyű helyzetben, hangsúlyozza Saussure. „A nyelv tudomány tárgya [...] bármely oldalról közelítjük is meg a kérdést, a maga teljességében sohasem jelenik meg előttünk; mindenütt azzal a dilemmával kerülünk szembe, hogy vagy minden problémának csak egyik oldalával törődünk, kockáztatva, hogy a főntebb jelzett kettősségeket nem vesszük észre; vagy pedig, ha a nyelvezetet több oldalról tanulmányozzuk, úgy tűnik, hogy a nyelv tudomány tárgya olyan különmemű dolgok zavaros halmaza, amelyek között nincs kapcsolat.”²⁶

A sok szempontból reménytelennek tűnő helyzetre Saussure-nek az a megoldási javaslata, hogy az érvényes tudás érdekében először is külön kell választani egymástól a nyelvezetet (*langage*) és a nyelvet (*langue*). „Mindezeknek a nehézségeknek szerintünk egyetlen megoldása van: *kezdetektől fogva a nyelv területére kell helyezkedni, és azt kell a nyelvezet minden más megnyilvánulása közül normaként tekinteni.*”²⁷ A nyelvezeten Saussure a nyelvi valóság empirikus realitását érti, azt a módot, ahogyan az emberek beszélnek és használják a nyelvet. Vagyis a *langage*, „a nyelvezet sokoldalú és heterogén; több szférához kapcsolódik, egyidejűleg fizikai, fiziológiai és pszichikai jellegű, s még emellett az egyéni meg a társadalmi területhez is tartozik”.²⁸ És mi a nyelv? – teszi fel a kérdést Saussure. „Számunkra ez nem azonos a nyelvezettel; annak csak egy meghatározott, igaz, lényeges része.”²⁹ Ám „mihelyt neki adjuk az első helyet a nyelvezet tényei között, természetes rendet viszünk be egy összességbe”.³⁰ A nyelv (*langue*), szemben a nyelvezettel (*langage*), a nyelvi valóság *lényegi és objektív* vonása, egyben a nyelv tudomány tulajdonképpeni vizsgálati tárgya, amelyet persze maga a nyelvész hoz létre, *kiemelve* a lényeges és meghatározó vonásokat a nyelvezet összetett realitásából.

Miután Saussure elválasztotta az empirikus, vagyis a beszélt s használt nyelvezettől (*langage*) a nyelvet (*langue*), nyilvánvalóan az a kérdés, hogy mi is lenne az általa lényeginek és meghatározónak tartott *langue*. Válasza egyszerű és forradalmi: *a nyelv a nyelvezet belső, lényegi és objektív struktúrája*, amely egyben *determinálja* az érzékelt, a megjelenő, az írott és beszélt nyelvet, vagyis a nyelvezetet. A nyelv, írja, „azoknak a konvencióknak az összessége, amelyeket a társadalom egésze magáévá tett, és amelyek szükségesek ahhoz, hogy ennek a képességnek a gyakorlása az egyéneknél lehetővé váljék”.³¹ A nyelv mint nyelvi rendszer tanulmányozása ad magyarázatot a nyelvezet jelenségeire is, mivel „a nyelv teszi a nyelvezet *egységét*”. A nyelv a nyelvezet tudattalan

²⁵ Saussure (1967): i. m. 26.

²⁶ Saussure (1967): i. m. 26.

²⁷ Saussure (1967): i. m. 26.

²⁸ Saussure (1967): i. m. 27.

²⁹ Saussure (1967): i. m. 26.

³⁰ Saussure (1967): i. m. 27.

³¹ Saussure (1967): i. m. 27.

fenntartója és működtetője, vagyis meghatározóan lényegi vonása, amely az egyénektől függetlenül létezik, bár az emberek egyéni nyelvi cselekvéseiben realizálódik. Egy ilyen nyelvi valóság leírása ugyan nyelvészeti teljesítmény, de fenntartása és működtetése hozzátartozik az emberi természethez: „nem a beszélt nyelv tartozik hozzá az ember természetéhez, hanem egy nyelvnek, vagyis egy olyan rendszernek a megalkotására való képesség, amelynek különböző jelei különböző fogalmaknak felelnek meg”.³²

Egy ilyen rendszer létében és működésében nem az egyéni, hanem *társadalmi* természetű tények játsszák a főszerepet, eredetét tehát *nem* a nyelvezet egyedi fizikai megjelenéseiben vagy az individuális beszélő pszichikumában kell keresni. Amit keresnünk kell, azok olyan valamik, amik minden beszélőnél és minden beszédben „végül is megközelítően [...] azonosak”. Ha tehát „át tudnánk fogni a valamennyi egyénnél elraktározott szóképek összességét, akkor meg tudnánk ragadni azt a szociális köteléket, amely a nyelvet alkotja. Olyan készlet ez, amely a beszéd gyakorlása útján rakódott le az ugyanazon közösséghez tartozó beszélőkben: egy virtuálisan minden agyban vagy – pontosabban – a valamely együtteshez tartozó egyének agyában meglévő nyelvtani rendszer. A nyelv ugyanis senkiben sem teljes: a tökéletes formája csak a társadalomban él.”³³ Éppen ezért is, állítja Saussure, a nyelv *objektív valóság*.

2. Beszéd és nyelv, egyén és társadalom

Ezzel szemben a nyelvészek eddig a nyelvet egyéni megnyilvánulásában és egyedi jelenségként vizsgálták mind adott állapotában, mind történeti változásában. Vagyis *szubjektív* valóságnak tekintették. Saussure úgy látja, hogy ez a felfogás súlyosan korlátozta a nyelv tényleges természetének feltárását, azaz tudományosan érvényes vizsgálatát. Ugyanis „a nyelv nem a beszélő funkciója, hanem termék, amelyet az egyén passzívan regisztrál; sohasem tételez fel előzetes szándékot”. A nyelv (*langue*) létezése és működése ugyanis független az egyéntől, vagyis objektív, és mint ilyen, társadalmi természetű. „A nyelvet a beszédől elválasztva egyúttal elválasztjuk 1. a társadalmat az egyénitől, 2. a lényegest a járulékostól és a többé-kevésbé véletlentől is.” Ezért is a nyelvészetnek *nem tárgya* a beszéd (*parole*). „A beszéd [...] egyéni akarati és értelmi aktus, amelyben meg kell különböztetni: 1. a kombinációkat, amelyek által a beszélő a nyelv kódját a maga egyéni gondolatának a kifejezésére használja föl; 2. a pszichofizikai mechanizmust, amely lehetővé teszi számára, hogy ezeket a kombinációkat kivetítse.”³⁴

A nyelv (*langue*) jellemzőit, szembeállítva a nyelvezettel és beszéddel, Saussure négy pontban foglalja össze. Idézném ezt hosszabban:

³² Saussure (1967): i. m. 28.

³³ Saussure (1967): i. m. 31.

³⁴ Saussure (1967): i. m. 31.

„1. Jól körülhatárolható tárgy a nyelvezet tényeinek sokszínű együttesében. [...] Ez a nyelvezetnek a társadalmi, ez egyénen kívül eső része, amelyet az egyén egymagában sem megalkotni, sem módosítani nem tud: ez csak valamiféle, a közösség tagjai között létrejött megállapodás következtében létezik. Másrészt az egyénnek tanulni kell ahhoz, hogy annak működését megismerje: a gyermek csak lassanként sajátítja el. [...] 2. A nyelv, minthogy különbözik a beszédtől, olyan tárgy, amelyet külön lehet vizsgálni. [...] A nyelv tudománya nemcsak eltekinthet a nyelvezet egyéb elemeitől, hanem csakis akkor létezhet, ha ezek a más elemek nem keverednek bele. 3. Míg a nyelvezet heterogén, az így körülhatárolt nyelv homogén természetű; jelek rendszere, ahol csak a jelentés és hangkép egysége lényeges [...]. 4. A nyelv – nem kevésbé, mint a beszéd – konkrét természetű tárgy, és ez a tanulmányozás szempontjából nagy előny. A nyelvi jelek – bár lényegében pszichikai jellegűek – nem absztrakciók; kollektív megegyezéssel jóváhagyott asszociációk, amelyeknek összessége alkotja a nyelvet, realitások, amelyeknek székhelye az agyban van. Azonfelül a nyelv jelei – hogy úgy mondjuk – kézzelfoghatóak; az írás konvencionális képekben tudja rögzíteni őket.”³⁵

Nem lehet kétséges előttünk, hogy a *nyelv* Saussure felfogásában egy olyan természetű objektív valóság, mint a természet valamely szférája, azaz a fizika, a kémia vagy a biológia területe, amelyet az emberek egyéni elgondolása vagy akarata nem képes alakítani, sokkal inkább ezek határozzák meg őt, jóllehet élete során és tevékenységében megjeleníti ezeket a létezőket. A nyelv objektíve adott, az egyén csak megtanulni képes és alkalmazkodni hozzá, ő maga nem alakíthatja. Továbbá önmagában teljes valóság, ami a nyelvezet sokféleségében az egyféleséget jelenti. Végül pedig kollektív vagy társadalmi dolog: túl van az egyéni vonásokon és valóságokon, olyasmi, ami mindenkiben benne van, nem köthető kizárólag egyetlen egyénhez sem. Vagyis *strukturált objektív rendszer*.

Saussure-nek van erről egy érdekes hasonlata. „A nyelvet egy szimfóniához lehet hasonlítani, amelynek a lényege független előadásának módjától; azok a hibák, amelyeket a muzikusok, akik játsszák, elkövetnek, ezt a realitást egyáltalán nem kompromittálják.” A nyelvi valóság minden eleme alárendelődik tehát a nyelv létének és vizsgálatának. Pontosabban, kizáródik a nyelvből, vagy alárendelődik neki. „Azzal, hogy a nyelv tudományának igazi helyét a nyelvezetet vizsgáló stúdium egészén belül megadtuk, egyúttal az egész nyelvtudomány helyét kijelöltük. A nyelvezetnek minden más eleme, amely a beszédet alkotja, magától alárendelődik ennek az előbbi tudománynak.” Ennek megfelelően például „a hangképző szervek éppen úgy kívül állnak a nyelven, mint ahogyan a morzeábécé átírására szolgáló villanygépek függetlenek ettől az ábécétől; a hangképzés, vagyis a szóképek kivitelezése egyáltalán nem érinti magát a rendszert”. A hangképzés, sőt a fonetikai átalakulás is „a szavaknak csak az anyagi valóságát érintik. A nyelvet mint jelrendszert csak közvetve, az értelmezésnek ezek következtében történő megváltoztatása révén érintik; márpedig ez egyáltalán nem hangtani jelenség.”³⁶ Sőt „az, amit a hangképzésről mondunk, a beszéd valamennyi más részére vonatkozólag is igaz”.³⁷

Ennek megfelelően tagolódik a nyelvtudomány: „a nyelvezetet vizsgáló stúdiumnak két része van: az egyiknek, a lényegesnek a tárgya a nyelv, amely lényegében társadalmi

³⁵ Saussure (1967): i. m. 32.

³⁶ Saussure (1967): i. m. 36.

³⁷ Saussure (1967): i. m. 37.

és az egyéntől független; [...] a másodlagosnak a tárgya a nyelvezet egyéni része, vagyis a beszéd, a hangképzést is beleértve”. Ezzel együtt is „ez a két tárgy szorosan kapcsolódik egymáshoz és kölcsönösen feltételezi egymást: a nyelv szükséges ahhoz, hogy a beszéd érthető legyen, és minden hatását kifejtse; ez utóbbi viszont szükséges ahhoz, hogy a nyelv létrejöhesse; történetileg mindig a beszédteny jár elől. [...] Nyelv és beszéd között tehát kölcsönös függés van; az előbbi eszköze s egyúttal terméke az utóbbinak. Mindennek ellenére azonban a kettő két teljesen különböző dolog.”³⁸

A különbség döntően az, hogy *a nyelv társadalmi, a beszéd pedig egyéni dolog*. „A nyelv úgy él a társadalomban, mint valamennyi agyban tárolt lenyomatok összege, körülbelül úgy, mint egy szótár, amelynek azonos példányait szétszórtották az egyének között. Ez tehát olyasvalami, amely mindegyikükben külön-külön van meg, mégis mindannyiukban közös, és a letéteményesek akaratán kívül áll. A nyelvek ezt a létezési módját ezzel a formulával lehet ábrázolni: $1+1+1+1+1\dots = I$ (kollektív modell).”³⁹

A beszéd mint egyéni dolog pedig a következőt jelenti: „A beszéd annak az összege, amit az emberek mondanak, és magában foglalja: a) a beszélők akaratától függő egyéni kombinációkat, b) a hangképzésnek azokat az ugyancsak szándékos aktusait, amelyek a kombinációk kivitelezéséhez szükségesek. A beszédben tehát semmiféle kollektív mozzanat nincs, megnyilvánulásai egyéniek és pillanatnyiak. A beszédben nincs egyébről szó, mint az egyes esetek összességéről, az alábbi képlet szerint: $(1+1'+1''+1'''\dots)$.” Ennek következtében „illuzórikus dolog lenne a nyelvet és a beszédet egy egységes szempont alapján vizsgálni”.⁴⁰

Saussure szerint tehát „a beszédben [...] semmiféle kollektív mozzanat nincs, megnyilvánulásai egyéniek és pillanatnyiak”. Pontosan tudható persze, legalábbis a mintegy ötven évvel később kibontakozó nyelvi pragmatika alapján, hogy ez egyáltalán nincs így. Ráadásul ő maga is azt állította, hogy a nyelvben az egyéni és a társadalmi összetartoznak, jóllehet ezt meglehetősen mechanikusan fogja fel: beszéd nélkül nincs nyelv, és a nyelv a beszédben jelenik meg. Az összetartozás vizsgálata azonban elmarad nála, mert hiszen szerinte nem ez a lényeges, hanem a nyelv mint rendszer. Úgy tűnik, Saussure megtalálta egy társadalmi területnek, a nyelvezetnek a valódi természetét, lényegét (ez a nyelv mint rendszer) és elemzésének tudományos metodológiáját. Ez pedig minden megfontolást maga alá gyűrt. Pedig már a nyelv mint objektív rendszer is számtalan ellentmondást és megoldatlan problémát rejt magában.

Közülük itt csak egyetlen, bár fontos problémát vetnék fel, a *társadalmi általános* kérdését, amely például Chaïm Perelman vagy Paul de Man értelmezésében – mint láthattuk is – korántsem olyan evidens, mint ezt ma többnyire értelmezzük és kezeljük. Nevezetesen, a társadalomra nézve (is) az az általános, ami a vonatkozási mező *minden tagjának közös vonása*. Ezt Saussure is így veti fel. Ám a társadalom mint *egész*, mint átfogó kategória nem az individuálissal áll szemben, mint ő itt tétélezi, hanem

³⁸ Saussure (1967): i. m. 37.

³⁹ Saussure (1967): i. m. 37.

⁴⁰ Saussure (1967): i. m. 37–38.

a természettel. A fizikai, kémiai és biológiai lét nyilvánvalóan nem társadalmi (emberi) szférát és létezési módot jelent, történetileg semmiképpen sem, de a mindenkori aktuális állapotok szerint sem. A természet léte feltétele a társadalom létének, fordítva viszont nem ez a helyzet. Az embernek egyrészt biológiai teste van, ezért is az élethez szerves anyagokra és oxigénre van szüksége. Ezen túlmenően alakítani képes a természetet, ennek minden szféráját, beleértve ebbe saját testét is. A természethez való viszonyunk pedig egyaránt lehet egyéni és társas, mind a tette, mind az eszközökre vonatkozóan.

Ha a társadalmat mint emberi létszférát összekeverem a kollektívval, vagyis azzal, hogy az ember közösségben él, akkor nem vagyok képes a társadalom sajátos vonásait megérteni. Ha feltételezem, hogy a társadalom vagy társadalmi az, ami minden emberben egyformán megvan, mint Saussure írja, de írták és mondták ezt sokan mások is, akkor a társadalmat, annak szellemi jelenségeit is úgy szemlélem, mintha az természet lenne, így viszont valóban az adott jelenségekben meglévő közös vonások feltárására érdemes törekedni. Így érthetem meg például a jég, a víz, a gőz természetét, vagy a különböző vegyületeket és alkotórészeit, amelyek nemcsak a földön, de az univerzumban is ugyanazok, mint például a színképelemzések mutatják. Ám az emberek, s ezt Saussure pontosan írta le, nem $1+1+1$, hanem $1'+1''+1'''$ természetűek. Vagyis a hasonlóságaink mellett a *különbségeink* is fontosak, ráadásul mi még értelmezünk és cselekszünk is, meglehetősen nagy szabadságfokkal. Egyénileg ugyan, de nem egyedül, hanem másokkal együtt vagy mások szeme előtt. Vagyis az emberi létezés specifikuma az *interaktív és egyben szellemi létezés*, akár közvetlen együttműködésben, akár közvetett módon, az utóbbin értve azt a kultúrát, hagyományt és intézményrendszert, amelyet másoktól kapunk örökölni, vagy tanulunk meg tőlük, s amit életünk során folyamatosan mozgásban tartunk, és bizonyos keretek között módosítunk.

Az a tény, hogy egyénileg létezőnk, vagyis egyedi testünk és pszichénk van, továbbá mind szellemi, mind testi tetteinket egyénileg hajtjuk végre, valamint társadalmi viszonyaink hozzánk is tartoznak, nem jelenti azt, hogy ezekben az egyéni jellemzőkben nincsenek másokkal közös vonások, de azt sem jelenti, hogy nincsenek benne kizárólag az adott egyénre jellemző vonások. Érdemes tehát különbséget tenni az ember individuális és egyedi (személyes) vonásai között, mint ezt már jeleztem. *Saussure a beszédet személyes egyedi ténynek tekinti*, amely ezért, mint írja, nem is társadalmi.

Természetesen léte szerint ez is társadalmi, hiszen az *emberekhez* tartozó vonásokról van szó itt is, legfeljebb akkor nem társadalmi, ha ezt úgy értelmezzük, mint Saussure a társadalmat, vagyis a minden emberben lévő közös (common) vonások alapján. Ez ugyanis így nem társadalom, hanem természet, bár társadalomnak van nevezve. Ez a társadalom mechanikusan *menyiségi* szemlélete, egy *közös osztó* keresése, amely szerint társadalmi az a valami, s ez nyilván sok minden lehet, ami mindenkiben benne van. Ám ha ez így van, akkor az emberekben leginkább társadalmi az, ami bennük természeti; testünk biofiziológiai működése. Ezzel kapcsolatban mondta Hannah Arendt például, hogy a társadalmi vonás nem az emberekben van benne, közös vonásként sem, hanem ezt az embereken kívül, az emberi *viszonyokban* kell keresnünk. Ami még külön is feltűnő: a társadalom vagy a társadalmi mint olyan Saussure és a strukturalista felfogás

szerint elérhetetlen az emberi akarat és cselekvés számára: külső adottság és objektív kényszer. Még a funkcionális szemlélet szellemében is azt kell mondanunk, hogy olyan absztrakt szemlélet és módszer ez, amely öntudatlanul is a fennálló viszonyok feltétlen elfogadását támogatja. Már-már az emberi kiszolgáltatottság rejtett apoteózisa, persze tudományos modorban. Ez a strukturalista-funkcionalista felfogás rejtett politikai vonatkozása.

3. Társadalmi hatások és a nyelvi rendszer, külső és belső nyelvészet

Saussure „külső nyelvészetnek” nevezi azoknak a társadalmi tényezőknek a vizsgálatát, amelyek kívülről hatnak a nyelvre. Tudható, hogy pár évtizeddel később ez a meglátás lett a szociolingvisztikai szemlélet és kutatás alapja. Ezek között több tényezőt vagy elemet is figyelembe vesz, utalva egyben azokra a tudományokra, amelyek az adott társadalmi területet vizsgálják. „Idetartoznak elsősorban mindazok a kérdések – írja –, amelyek révén a nyelvtudomány az etnológiával érintkezik, mindazok a viszonyok, amelyek egy nyelvnek és egy fajnak vagy civilizációnak a története között fennállnak. E kétféle történet összekeveredik és kölcsönös viszonyban állnak egymással. [...] Valamely népnek a szokásai visszahatnak a nyelvre, másrészt viszont nagymértékben a *nyelv teszi a nemzetet*.”⁴¹

„Második helyen – folytatja – a nyelv és a politikai történet közötti viszonyokat kell megemlíteni. Olyan nagy történeti események, mint a római hódítás, igen sok nyelvi tényre voltak kiszámíthatatlan hatással. A gyarmatosítás, amely ugyancsak a hódításnak egy formája, egy nyelvet más környezetbe visz át, ami erre a nyelvre nézve változásokkal jár. [...] Norvégia például – amikor Dániával politikailag egyesült – átvette a dán nyelvet; igaz, ma a norvégok próbálnak szabadulni ettől a nyelvi hatástól. Az államok belpolitikája nem kevésbé fontos a nyelvek életére nézve: bizonyos államok, mint éppen Svájc, megengedik egyszerre több nyelv együttélését; mások, mint Franciaország, nyelvi egységre törekcsenek.”⁴²

Harmadsorban több tényező is számításba veendő, hangsúlyozza Saussure. „A civilizáció előrehaladott foka kedvez bizonyos speciális nyelvek (jogi nyelv, tudományos terminológia stb.) kialakulásának.” Ez „további kérdéshez vezet bennünket: a nyelvek különféle intézményekkel, az egyházzal, az iskolával stb. való kapcsolataihoz”. Ilyen speciális probléma az irodalmi nyelv kialakulása és helyzete, vagyis a nyelv „irodalmi fejlődése”, ami egyben „elválaszthatatlan a politikai történettől”. Azt láthatjuk, hogy „az irodalmi nyelv mindenfelől túllépi a határokat, amelyeket – úgy látszik – az irodalom szab neki; gondoljunk a szalonok, az udvar, az akadémiák hatására. Másrészt felveti a közte és a helyi nyelvjáráások között kialakuló küzdelem nagy kérdését”, valamint „az írott nyelv és a beszélt nyelv kölcsönös viszonyait is”. Végül Saussure szerint

⁴¹ Saussure (1967): i. m. 39.

⁴² Saussure (1967): i. m. 39.

„a külső nyelvészethez tartozik mindaz, ami a nyelvek földrajzi kiterjedésére és nyelvjárási megoszlására vonatkozik”.⁴³ Megjegyezném, hogy a *Bevezetés* ötödik része, amelynek *Nyelvföldrajz* a címe, külön is foglalkozik ezekkel a kérdésekkel.⁴⁴

Ezeknek a külső tényezőknek a vizsgálatára már eddig is nagy súlyt helyeztek, helyesen, állítja Saussure. Kérdésként megfogalmazva: „Mint ahogyan a növény külső tényezők – a talaj, az éghajlat stb. – által belső szervezetében módosul, nem függ-e vajon ugyanúgy a grammatikai organizmus a nyelvi változás külső tényezőitől?” Válasza az, hogy igen, természetesen függ tőle. Ezért aztán „a külső nyelvi jelenségek tanulmányozása – nézetünk szerint – nagyon gyümölcsöző; helytelen azonban azt gondolni, hogy nélkülük nem lehet megismerni a nyelvi organizmust”.⁴⁵ A nyelv ugyanis *önálló rendszer*, amelynek a megismerése nem szorul rá a külső hatások vizsgálatára. Sőt az elkülönítés kifejezetten az előnyére van. „A kétféle nézőpont elkülönítése – mindenestre – szükséges, és minél szigorúbban tartjuk ezt majd szem előtt, annál jobb.”⁴⁶

A kétféle, a külső hatásokat és belső természetet vizsgáló nyelvészet más-más módszert alakított ki. „A külső nyelvészet részletet részletre tud halmozni, anélkül, hogy egy rendszer satujába szorítva érezné magát. Például minden szerző úgy csoportosíthatja egy nyelvnek a saját területén kívüli elterjedtségre vonatkozó tényeket, ahogyan akarja; ha azokat a tényezőket kutatjuk, amelyek irodalmi nyelvet hoznak létre a nyelvjárással szemben, mindig élhetünk az egyszerű felsorolással; ha a tényeket többé-kevésbé szisztematikusan rendezzük el, az kizárólag a világosság érdekében történik.”⁴⁷ Nevezhetjük ezeket a módszereket, tenném hozzá, a nyelvészet (*langage*) empirikus vizsgálatainak. Még ha a korabeli úgynevezett külső grammatikában voltak is ilyen természetű, mondjuk felületes megközelítések, nem hiszem azonban, hogy Saussure-nek igaza van úgy *en bloc*. Vagyis hogy az empirikus kutató a tényeket úgy csoportosíthatja, ahogy akarja, vagy a tények szisztematikus elrendezése csak a jólérthetőség okán történik. Továbbá nemcsak a formállogikai metódus tekinthető egyedül definíciónak, ahogyan Saussure meghatározza a maga fogalmait és szabályait, mint majd látni fogjuk ezt, hanem például a lényeges tulajdonságok felsorolása vagy éppen a keletkezéstörténet is definíció, méghozzá ezek igen erős heurisztikus értékkel bíró meghatározások.

Saussure az úgynevezett külső nyelvészettel valójában azért foglalkozik ilyen részletesen, hogy a nyelv objektív belső struktúrájának a helyét a nyelvészeti vizsgálatban világosan ki tudja jelölni. A külső nyelvészet esetlegességeire utalva mondja, hogy „a belső nyelvészetenél egészen másként van a dolog: ez nem tűr meg akármilyen elrendezést; *a nyelv rendszer, amely csak saját rendjét ismeri*”.⁴⁸ A nyelvi rendszert a sakkjáték rendszerével hasonlítja össze: „hogy Perzsiából jött át Európába, ez külső tény; belső viszont mindaz, ami a rendszerre és a szabályra vonatkozik. Ha a fafigurákat elefántcsont

⁴³ Saussure (1967): i. m. 39–40.

⁴⁴ Saussure (1967): i. m. 237–260.

⁴⁵ Saussure (1967): i. m. 40.

⁴⁶ Saussure (1967): i. m. 41.

⁴⁷ Saussure (1967): i. m. 41.

⁴⁸ Saussure (1967): i. m. 41. (*Kiemelés – Sz. M*)

figurákkal helyettesítem, a változás a rendszerre nézve közömbös, de ha a figurák számát csökkentem vagy növelem, ez a változás mélyrehatóan érinti a játék »nyelvtanát«.⁴⁹

Mi hát a nyelv belső eleme? Mi az a nyelvi tényező, amely, szemben a külső nyelvészet által leírt és fent emlegetett jelenségekkel, a nyelvi rendszer része? Saussure válasza ismételt zseniálisan egyszerű: „*belső jelenség mindaz, ami a rendszert valamilyen mértékben megváltoztatja*”.⁵⁰ Pontosabban, aminek a megváltozása magát a rendszert is megváltoztatja, pozitívan fogalmazva, ami nélkülözhetetlen elemként hozzájárul a rendszer fenntartásához és működéséhez.

Feltehetjük persze a nyilvánvaló kérdést: vajon tényleg zárt és objektív-e a nyelvi rendszer? Ha ugyanis létrehozunk egy zárt és koherens rendszert, mint amilyen például a sakkjáték, akkor annak elemeit és szabályait valóban nem változtathatom meg, mert összeomlik a rendszer, de minimum más rendszer áll előttünk. A nyelv azonban nem a sakkjátékhoz, vagy valamely más társasjátékhoz, például egy kártyajátékhoz hasonlatos. A nyelvi valóság ugyanis *természetes nyelven létező nyitott rendszer*, akkor is, ha rendszerként próbálom leírni. Lehet persze formális szimbólumokra redukálni, mint teszi ezt a szimbolikus logika, s így igen fontos belátásokra is lehet jutni.

A használt és beszélt nyelv szavait azonban sohasem lehet abszolút egyértelműen definiálni, és használatának szabályai is képlekenyek, miközben jól elboldogulunk velük. A nyelvezet (*langage*) nyelvvé (*langue*) való transzformálása természetesen lehetséges, de ez is *csak egy szempontja* a nyelvezet mint társadalmi tény vizsgálatának és értelmezésének. Saussure munkásságának tudománytörténeti jelentősége elvitathatatlan, de jelentőségében is egyoldalú. S ezt a nyelvészeti pragmatika mintegy fél évszázaddal későbbi kibontakozása mutatta meg teljes egyértelműséggel, de Wittgenstein munkássága is elég világosan jelezte ezt a szemléleti egyoldalúságot, mármint az a radikális fordulat, amelyet ő a *Logikai-filozófiai értekezéstől* (1921) a *Filozófiai vizsgálódásokig* (1945) megtett.⁵¹ Az előbbit még mélyen áthatja a Saussure-t is jellemző „rendszerhit”, az utóbbi azonban már arról szól, hogy a nyelvnek elsősorban mindennapi használati valósága van. Minden egyéb vele kapcsolatos dolog *feltételezés* csupán, meglehetősen tudományosan *használható feltételezés*.

4. Nyelvi és társadalmi viszonyok

Azt írja Saussure: „egy nyelvállapoton belül minden a viszonyokon nyugszik”.⁵² Már az *Első kötetben* idéztem Karl Marx és Hannah Arendt hasonló megállapítását. Marx szerint ugyanis „[a]z emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok

⁴⁹ Saussure (1967): i. m. 41–42.

⁵⁰ Saussure (1967): i. m. 50. (*Kiemelés – Sz. M.*)

⁵¹ Ludwig Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés*. Ford. Márkus György. Budapest, Akadémiai, 1989; Ludwig Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*. Ford. Neumer Katalin. Budapest, Atlantisz, 1998.

⁵² Saussure (1967): i. m. 156.

összessége”.⁵³ Hannah Arendt szerint pedig „[a] politika az emberek-közöttben jön létre, vagyis teljességgel az emberen kívül. Ezért aztán tulajdonképpeni politikai szubsztancia nincs is. A politika a *közöttben* jön létre, és vonatkozásként alakul.”⁵⁴ Mondhatjuk tehát, hogy régi problémája ez a társadalomtudományoknak: hol keressük a társadalmat mint olyat, az emberekben belül, vagy az emberek között létrejövő különböző viszonylatokban? Ebben a tárgyban figyelemre méltó Saussure meglátása, amely szerint a viszony a meghatározó. Jóllehet ő ezt nem a társadalmi viszonyokra érti, hanem a nyelven belüli viszonyokra, ami azt jelzi, hogy a reláció meghatározó tényezője a társadalom minden területének.

Azt írja, kétféle viszony van a nyelvben, *szintagmatikus* és *asszociatív*. A szintagmatikus a nyelv lineáris felépülését, az elemek egymásutániségét jelenti. Az így létrejövő szintagma mindig „két vagy több egymásra következő egységből áll [...]”. Egy szintagmában helyezett elemnek csak azért van értéke, mert oppozícióban áll azzal, ami megelőzi, vagy azzal, ami követi, illetőleg mindkettővel.”⁵⁵ S ez nemcsak a szavakra vonatkozik, hanem minden komplex egységre, sőt nemcsak a részek egymáshoz való viszonya fontos itt, hanem az is, „ami az egészet a részeivel köti össze”.⁵⁶ „Az egésznek részei által van értéke, a részeknek viszont szintén csak az egészben elfoglalt helyük alapján, és ezért ugyanolyan fontos a résznek az egészhez való szintagmatikus viszonya, mint a részek egymás közötti viszonya.”⁵⁷ Elismeri, hogy „a mondat a szintagma par excellence típusa. Ez azonban a beszédhez tartozik, és nem a nyelvhez.”⁵⁸ Ezért sem foglalkozik a beszédek vizsgálatával.

Az asszociatív viszonyok viszont a szavak nem nyelvtani kapcsolódásai. Merthogy „a szavak, lévén bennük valami közös, összekapcsolódnak az emlékezetben és csoportokká alakulnak, amelyeken belül igen különböző viszonyok uralkodnak”.⁵⁹ Ezek azonban „nem kiterjedésen alapulnak; székelyük az agyban van; annak a belső készletnek a részei, amelyek a nyelvet minden egyén tudatában alkotják. Ezeket *asszociatív viszonyoknak* nevezzük. A szintagmatikus viszony *in praesentia* [valami jelenlétében] áll fenn: két vagy több, egy valóságos sorban egyformán jelenlévő elemen alapul. Az asszociatív viszony ellenben *in absentia* [valami távollétében] egyesít elemeket egy virtuális mnemonikus sorban.”⁶⁰ Nyilvánvaló, hogy ez a viszony inkább a pszichológia területére tartozik. „Míg egy szintagma rögtön egy sorrendnek és meghatározott számú elemnek

⁵³ Karl Marx: Tézisek Feuerbachról. [Anonim fordítás.] In *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. III. kötet. 1845–1846. Budapest, Kossuth, 1960. 9.

⁵⁴ Arendt, Hannah: *A sivatag és az oázisok*. Ford. Mesés Péter – Pató Attila. Budapest, Gond–Palatinus, 2002. 23.

⁵⁵ Saussure (1967): i. m. 156.

⁵⁶ Saussure (1967): i. m. 157.

⁵⁷ Saussure (1967): i. m. 161.

⁵⁸ Saussure (1967): i. m. 157–158.

⁵⁹ Saussure (1967): i. m. 156.

⁶⁰ Saussure (1967): i. m. 158.

a foglatát idézi fel, addig egy asszociatív család tagjainak sem meghatározott számuk, sem meghatározott rendjük nincs.”⁶¹

Mindkét csoportba tartozó szavak esetében az történik, hogy amikor egy szintagma-sorban egy szót felhasználunk, ezt nem csak azért tesszük, mert a kiválasztott és használt szó „jelenti azt, amit ki akarunk fejezni. Valójában a fogalom nem egy alakot idéz fel, hanem egy egész látens rendszert, amely révén birtokában vagyunk a jel megalkotásához szükséges oppozícióknak.”⁶² Ha ugyanis a kiválasztott és használt szó nem állna oppozícióban más és ott *elvileg* használható szóval, akkor más lenne a jelentése. Ez a szintagmatikus viszonyok és az asszociatív szóbokrok olyan készletét jelenti, amely mindig rendelkezésünkre áll gondolataink kifejezésére és valóságunk alakítására. Nem más ez, mint a cselekedeteink és (társadalmi) valóságunk *nyitottságának* nyelvi kifejeződése, legyen ez két alapszófajú szó kapcsolódása, vagy ennél összetettebb szósor.

Vegyük például a következő konstatív kijelentő mondatot! *Jóska meglátta Pistát fehér kalapban sétálni az utcán.* Ez a mondat egyáltalán nem evidens kijelentés, még ha annak tekintem is. Saussure alapján ugyanis itt a következő összefüggés van. Elvileg Pistát láthatta más is, Jóska láthatta volna Marit is, Pista lehetett volna kalap nélkül is, vagy a kalapjának lehetett volna más a színe, Pista állhatott volna is, vagy rohanhatott volna is, és Jóska láthatta volna őt a téren vagy a mezőn is, esetleg észre sem vehette volna őt. Vagyis egy nyelvtanilag korrekt mondat szintagmáit, vagyis *összetartozó elemeit* több lehetséges, tőle különböző és vele ellentétes, de az adott helyen elvileg mégis lehetséges elemből választjuk ki, még ha ezeket a választásokat nem is gondoljuk mindig végig. És ha azt hisszük, hogy egy efféle mondat a valóság szimpla rögzítése, ami nem is lehetne másként megfogalmazva, súlyosan tévedünk.

Ugyanis minden mondatunk *kiválasztott* mondat, amely nemcsak pozitíve közöl valamit, hanem ezzel együtt *ki is zárja* mindazokat a lehetséges szavakat és fogalmakat, amelyek egyébként beleillenének az adott nyelvi összefüggésbe. Magyarán; már mondataink is *kreatív cselekedetek*, akkor is, ha nem mondhatok bármit és bárhogyan. Látjuk majd ennek a kérdésnek a részletes kibontását Chomsky nyelvelméletében. Ahhoz ugyanis, hogy számomra is meg másoknak is jelentéssel bíró értelmes egység legyen egy kijelentésem, be kell tartani a nyelvi szabályokat, vagy ahogyan Saussure mondja, a nyelv szintagmatikus viszonyai szerint szoktunk beszélni. Ezzel együtt beszédbeli megnyilatkozásaink realitásalakító tényezők. Az utcán sétáló Pista talán tekinthető tárgyi realitásnak, hiszen az emberek az utcán mozogni szoktak, éspedig felöltözve. De az a tény már, hogy Jóska őt észreveszi, és *őt* veszi észre, mi több, valaki ezt közli is velünk vagy mással, nos, *ezzel rögzítette ezt* a futó pillanatot, amely e nélkül a közlés nélkül vélhetően behullott volna a mindent elnyelő múlt időbe. Vagyis egy sima ténymegállapítás is tud kreatív és realitásalakító cselekedet lenni, jöllehet széltében-hosszában azt terjesztjük, sajnos a tudomány is, hogy ilyesmi pusztán csak az objektív valóság szubjektív megmutatása, amely annál pontosabb, minél inkább lefedi az eleve meglévő realitást. De hát

⁶¹ Saussure (1967): i. m. 159.

⁶² Saussure (1967): i. m. 163–164.

melyik realitást, és vajon milyen *módon* lesz egy ilyen megállapítás pontos? – kérdezhettek. A „csak így és sehogy másként” gyakori hangoztatása pusztán arról szól, senki sem szereti, ha érvényes kijelentéseit valaki érvényteleníteni próbálja. Meg persze arról is, hogy nem lehetséges minden adott lehetőséget minden kijelentésünkben felszínre hozni. De hát itt pontosan erről van szó, vagyis hogy folyamatosan beavatkozunk a társadalom realitásaiba, már egy szimpla mondattal is.

A gondolkodó és a (nyelvileg is) cselekvő ember több vonatkozásban szabad, több vonatkozásban pedig kötött. Ez a motiváltság oldaláról így hangzik: „Olyan nyelv, amelyben semmi sem motivált, nincs; olyat elképzelni, amelyben minden motivált, definíció szerint lehetetlen. A két végletes határ – a minimális szervezettség és a minimális önkényesség – között mindenféle változat lehetséges.” Tehát:

„A nyelv egész rendszere [...] a jel önkényes voltának irracionális elvén alapul, amely – ha megszorítások nélkül alkalmaznánk – igen nagy bonyodalmakat okozna; az értelem azonban a jelek tömegének bizonyos részeibe be tud vezetni egy rendezési és szabályozási elvet, és ebben áll a relatíve motivált szerep. Ha a nyelv mechanizmusa teljesen racionális lenne, ezt is tanulmányozhatnánk önmagában; minthogy azonban csak egy természeténél fogva kaotikus rendszer korrekciója, elfogadjuk azt a szempontot, amelyet magának a nyelvnek a természete diktál nekünk, amikor ezt a mechanizmust mint az önkényesség korlátok közé szorítását vizsgáljuk.”⁶³

A nyelv és a társadalom viszonyában ez az elv azt jelenti, hogy a nyelv sem kevésbé önkényes vagy kötött, mint maga a társadalom, ami egyszerre szabad és kötött létezés. De míg a nyelv esetében a jelek irracionálisnak tetsző bármiféle használata a kiindulópont, és ezt korlátozza az „értelem”, addig a társadalom esetében a kiindulópont a szükségesszerűségek gazdag hálózata, amely persze önmagában éppoly irracionális, mint a nyelvben a jel teljes önkénye, amit aztán fellazít vagy kitágít a cselekvések relatíve szabad volta. Ahogyan a nyelv, úgy a társadalom is egy ilyen kettős feszültségben létezik, s ezek oldalai elvileg nem lennének kijátszhatók egymás ellen.

5. Az absztraktumok a nyelvben és a társadalomban

Egy összehasonlításban, amelyben azonosságokat (és különbségeket) ismerünk fel, nemcsak azt ismerjük fel, ami a különböző dolgokban azonos és nem azonos, hanem azt is, hogy *mi alapján* tartunk különböző dolgokat azonosnak és eltérőnek. Vagyis, ahogy Saussure mondja: az asszociációk során felismerjük az azonosságokat és különbségeket „irányító viszonyok jellegét is”. Ezekből a különbözőképpen összetartozó elemekből jönnek létre a nyelv osztályai. Ahhoz, hogy a nyelvész valóságos dolgokat vizsgáljon, saját kategorizációjának egyeznie kell a beszélők által „tudatos vagy nem tudatos asszociációk összegével”.⁶⁴

⁶³ Saussure (1967): i. m. 166.

⁶⁴ Saussure (1967): i. m. 172.

Vajon hogyan áll mindez a társadalomra vonatkozó tapasztalat és tudás esetében? – kérdezhetjük. Először is a megismerő-cselekvő ember mindig azonosságok és különbségek mentén tesz bármit is; nem valami alaktalan és homogén egészhez viszonyulunk, még intuíciónk és misztikus azonosulásaink során sem, hanem *tagolt* valósághoz. A tagolás pedig azonosságok és különbségek megállapítása. Ezt el is lehet véteni, mind a verbális, mind a tárgyi tettekben, de többnyire olyan módon tagolunk, hogy ennek módja *viszai igazolásra* kerül; egyrészt mások *értene*k bennünket, és mi is értjük őket, másrészt *alakítóan* tudunk részt venni a körülöttünk lévő valóság változtatásában. Gondolkodásunk, beszédünk, cselekvésünk különböző *valóságosztályokra* irányul tehát, ezért egyáltalán nem mindegy, hogy milyen felosztásban szemléljük és alakítjuk a társadalmat, ezzel együtt saját életünket.

Saussure a grammatikai osztályok spontán és tudatos kialakítása kapcsán fontos megállapítást tesz: nemcsak azt állapítjuk meg, hogy mely dolgok tartoznak össze, és melyek nem, hanem azt is, hogy *ezek között milyen viszony van*, vagyis ha szükséges, akkor meg tudjuk mondani azt is, hogy *milyen alapon, milyen szempont szerint* tartoznak össze ezek az elsőre talán különbözőnek tetsző dolgok. Ezt a tényt nem lehet elégszer hangsúlyozni, ugyanis ez a viszonyra vonatkozó „miért” kérdés tudásunk egyik fundamentuma. Nemcsak spontán asszociáció, nemcsak annak érzékelése, hogy például ezek a szaladgáló és ricsajozó apró népek itt körülöttünk gyerekek, hanem annak kifejezési képessége, sőt rögzítése is, hogy miért tartjuk őket gyerekeknek (és nem felnőtteknek), vagyis milyen viszonyok és viszonyítás alapján gyerek a gyerek, nem pedig felnőtt.

Saussure szerint a nyelvész osztályai egybeesnek a beszélők asszociációi révén létrehozott csoportosításokkal, illetve ezek összegével. Így van ez a társadalomtudományok esetében is. Ha a tudós kutató arra kíváncsi, hogy egy adott lokalitásban élő és cselekvő emberek mit s hogyan tesznek és miben élnek, akkor abból indul ki, hogy ezek az emberek milyen társadalmi kategóriákban szemlélik a világot, hogyan viszonyulnak ezekhez, milyen módon kezelik ezeket. Ezekről kell érvényes megállapításokat tennie. Nem feltétlenül kell ugyanazon osztályokat használnia, mint amit a mindennapjaikat élő emberek követnek, de nem tekinthet el ezektől. A *közelség mértéke* a döntő. Ha a kutató alig távolodik el ezektől, akkor maga is részt vesz a vizsgáltak mindennapi életében, ezt teszik például a politikusok, az újságírók és a politizáló értelmiségiek a közélet vonatkozásában. Ha (majdnem) teljesen új kategória-rendszerbe próbálja beilleszteni a vizsgált társadalom életét, akkor csak kevesek által felfogható ezoterikus tudományt művel; ezt teszik például azok, akik a társadalom életét elvont törvényműködésre és absztrakt matematikai összefüggésekre vezetik vissza. Vagyis, ismétlem, az eltávolodás mértéke a döntő. Önmagában egyik sem igazságkritérium, de nyilvánvalóan *más (szemléletű) tudomány* az egyik és a másik, mert eltérő természetű tényekre épülnek, és mást is látni az egyik vagy a másik nézőpontból. Nem jobban vagy rosszabbul, hanem mást látunk.

Ennek ellenére és ezzel együtt is a nyelv valóságba ágyazott. Nem tükörként, hanem *a fogalmakon keresztül* számít alakító tényezőnek. A beszédosztályok (ige, főnév, melléknév stb.) valóságos nyelvi létezők, ezek között lehet kapcsolat, és lehetnek ezek kapcsolatban a materiálisan létező dolgokkal is. A beszédosztályok „mind léteznek a nyelvben,

de mint *absztrakt entitások*; vizsgálatuk nehéz, mert sohasem lehet pontosan tudni, hogy vajon meddig megy a beszélők tudata olyan messze, mint a grammatikus elemzései. A lényeges azonban az, hogy *az absztrakt entitások – végső elemzésben – mindig konkrét entitásokon alapulnak*. Semmiféle grammatikai absztrakció nem lehetséges materiális elemek sora nélkül, amely alapul szolgál neki: és végül mindig ezekhez az elemekhez kell visszatérni.”⁶⁵

Saussure emelkedett sorokat vet papírra arról, hogy a grammatikusnak és minden más társadalomkutatónak a nyelv és a társadalom valóságos életét kell vizsgálnia. Ebből kell kiindulnia, és ide kell visszatérnie. Lehet, sőt kell absztrahálnia, de még ebben is követnie kell a mindennapi ember elvonatkoztató műveleteit, hiszen például az ember spontán módon is megkülönbözteti önmagát a környezetétől, továbbá környezete különböző dolgait egymástól. És nemcsak arra keres és talál választ, hogy mi micsoda, hanem arra is, hogy mi mire jó, sőt arra is, miért éppen erre (és nem másra) használható. A jóval Saussure grammatikája után születő etnometodológia például éppen ezzel foglalkozik.

Az olyan fogalmi osztályok, mint például társadalom, állam, hatalom, politika, vagy olyanok, mint érdek, érték, eszme, ideológia, de még az olyanok is, mint individuum, asszociáció, képzet, tudat és mások, nyilvánvalóan absztrakt entitások. Ezek alapjait ugyan konkrét entitások képezik, vagyis *érzékileg* felfogható dolgok, de maguk azok az entitások, amelyek ezekre a konkrét dolgokra vonatkoznak, mint Saussure írja, mindig *csak a jelentések* összekapcsolódása révén jönnek létre. *Kétszeres absztrakciók* tehát, vagyis az érzékileg felfogható konkrét dolgok jelentéseinek a jelentései. Azt pedig még a szavak és a nyelv esetében sem lehet pontosan tudni, hogy az elvonatkoztatásoknak a során „megy-e a beszélők tudata olyan messze, mint a grammatikus elemzése”.⁶⁶ S ez a probléma még inkább fennáll a társadalmi praxis és a társadalomtudományok esetében. Vagyis elvileg lehetséges olyan tudomány is, amely szinte teljesen elszakad az elsődleges absztrakciók világától, és már semmi másról nem szól, csak önmagáról. Formája ennek a társadalom rejtettnek vélt összefüggéseiről és titkairól szóló beszéd, amit hallanak ugyan az emberek, de fogalmuk sincs, hogy mit mondtak nekik, hogy igaz vagy nem igaz ez a bennfentes beszéd. Régóta azt gondolom, sokkal nehezebb jó társadalomtudományt, mint jó természettudományt művelni: buktatói számosabbak és veszélyesebbek, mint a tárgyi világ felszíne mögé való módszeres hatolás, amely meglehetősen egyértelmű szemléletet és metodológiát követel meg.

Az absztrakció azonban, akár asszociációs, akár szintagmatikus, nem maga a „matéria”, hanem az ennek kapcsán megfogalmazott *jelentés*, ami saját matériájához képest nem érzékelhető, de ettől még nagyon is valóságos. A konkrét és az absztrakt egymás nélkül nem léteznek. A semminek nincs absztraktuma, de az absztrakció nem is valamilyen semmi kifejeződése. A konkrétumok pedig mindig absztrakció révén állnak a rendelkezésünkre, valamilyen jelentések által tehát, amelyek viszont hozzájuk tartoznak.

⁶⁵ Saussure (1967): i. m. 173.

⁶⁶ Saussure (1967): i. m. 173.

6. A nyelvi jel mint a társadalmi tény paradigmája

Általában úgy véljük, hogy a társadalmi tény valami *dologféle*, ami itt van a szemünk s más érzékszervünk előtt; a rájuk vonatkozó szó egy bennünket körülvevő valóság egy-egy darabjának objektív vonása, aminek a tőlünk független létezéséről folyamatosan bizonyosságot szerezhetünk, s amit egyrészt értelmezünk s megnevezünk, másrészt tetteinknek ez az alapja és a kiindulópontja. A mindennapi életét élő köznapi ember és a természet tárgyi valóságát vizsgáló tudományos kutató ezt egyformán így gondolja, azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy a kutató szigorú metódusok alapján próbál egyre mélyebbre hatolni ebbe a dologi világba, mind alkotóelemei, mind az őt determináló törvények megismerése érdekében. A mindennapi „életvilág” embere pedig egyszerűen elfogadja a szeme elé kerülő társadalmi tényeket objektív adottságoknak.

A *társadalmi* tények azonban nem embertől független objektív dolgok, hanem mindig olyan valamik, amelyekbe mások már valahol és valamikor értelmet helyeztek, s az elnevezéseik is, mint Saussure írja, egyszerre tartalmaznak valamilyen hangképet és egy fogalmat. Ennek az összefüggésnek a megértésében kulcstényező a *fogalom*. Saussure egyértelművé teszi, hogy itt nem az objektíve létező tények és a szavak egyszerű kapcsolatáról van szó. A fogalom azt jelenti, hogy értelmi működés van jelen a folyamatban, tehát az érzékelt hangképhez és a megnevezett dologi tényhez képest egy önálló és főleg *aktív* tényező alakítja a szavak jelentését. Vagyis már a szó, a legkisebb értelmes emberi megnyilatkozás sem mechanikus és passzív tükrözés, hanem *fogalomalkotás* és *fogalomhasználat*, amelyben összefonódik egymással egy fizikai és egy szellemi realitás.

A nyelvtudomány tárgya ezért nem is pusztán a szó, esetleg a szavakból alkotott mondat, hanem a *jel*, mondja Saussure; ez a nyelv entitása (egysége), amely konkrét entitás viszont három alkotóelemből áll: *szó, dolog, fogalom*. S „mihelyt ezek közül az elemek közül csak az egyiket tartjuk szem előtt, megsemmisül; a konkrét objektum helyett csak egy tiszta absztrakció áll előttünk”. Például „egy hangsor csak akkor nyelvi természetű, ha egy fogalom hordozója”, egyébként pusztán fizikai létező. Ennek megfelelően a fogalmak „nyelvi entitásokká csak hangképekkel való asszociáció útján válnak; a nyelvben ugyanis a fogalom a hangbeli szubsztancia tulajdonsága, mint ahogy egy bizonyos hangzás a fogalom sajátossága”.⁶⁷ A nyelvi jelenségek tehát kétarcúak, amit gyakran hasonlítanak a test és a lélek egységéhez. Saussure azonban úgy látja, hogy inkább a vízhez hasonlítanak, aminek a két összetevőjében, vagyis a hidrogénben és az oxigénben egyáltalán nincsenek meg a víz érzékelt tulajdonságai.

Ha feltételezzük és elfogadjuk azt az elemi tapasztalatot, hogy az emberek nem süketen és vakon, nem teljesen gondolatlanul és némán cselekszenek, vagyis nem pusztán ösztönlények, akik reflexszerűen reagálnak az őket ért ingerekre, akkor talán nem nehéz annak belátása sem, hogy a társadalom konkrét entitásai, tényei analógiába állíthatók nyelvi jelekkel. Nemcsak egy nyelvi kijelentés, hanem egy természeti tárgy, egy test, egy gép, egy kép, egy mozdulat is egyaránt *három konkrét entitás kapcsolataként* létezik: egy

⁶⁷ Saussure (1967): i. m. 133.

tárgyi valami, ennek a neve, illetve az a fogalom, amit a név és a dolog együtt jelent. Ez a szavakon világosan látszik, egyébként látta ezt már Platón is, aki azt mondta, hogy van a konkrét ló, a ló szó és a lóság fogalma, jóllehet ezeket az elemeket, szemben Saussure felfogásával, radikálisan elválasztotta egymástól.

A társadalom tényein ez az egység kevésbé látszik, de ettől még „bennük van” az a fogalom is, amely az adott konkrét társadalmi entitás létrehozásán, átvételén, működtetésén, fenntartásán, elhanyagolásán stb. keresztül belekerült. Tehát az a kollektíve kimunkált értelem, amelyet a közösség tagjai belehelyeztek. Paradox módon, ha a „tisztá tények” nevében ettől eltekintünk, akkor nem uraljuk a dologi világot, hanem az kezd uralkodni rajtunk, sőt a „hanyagolás” révén egyik embercsoport a másik felett. Ebből adódóan tehát jó okkal állítható, hogy a *nyelvi jel a társadalmi tény paradigmája*, azaz modellje.

Hogyan néz ki mindez a tagolás és a tagoltság oldaláról? – kérdezi Saussure. A válasz ismét csak nem intézhető el a „nyelv-tükör” metaforával, vagyis azzal, hogy a szubjektív megismerési kategóriák a társadalom objektív valóságának tagoltságait adják vissza, már amennyiben helyesen ismerjük meg a dolgokat. Saussure arra figyelmeztet bennünket, hogy hajlamosak vagyunk az adódó tagoltságokat és egységeket abszolút magától értetődőnek tekinteni, amelyek tehát különösebb erőfeszítés nélkül is a rendelkezésünkre állnak. „Első látásra hajlamos az ember a nyelvi jeleket a látható jelekkel azonosítani, amelyek egyidejűleg létezhetnek a térben anélkül, hogy egymással összekeverednének, s azt képzelni, hogy ugyanígy történhet a jelentéssel bíró elemek elkülönítése is anélkül, hogy bármiféle szellemi műveletre lenne szükség. Az *alak* szó, amelyet gyakran használnak ezeknek a jelölésére (vö. még az *igei alak*, *névszói alak* kifejezéseket), hozzájárul ahhoz, hogy ebben a tévedésben tartson bennünket.”⁶⁸

A társadalmi valóságnak, benne a nyelvi valóságnak azonban olyan entitásai vagy egységei vannak, amelyekről mindig gondolkodunk és beszélünk, s amelyekre cselekvések láncolatát építjük. A nyelvészetben ezt, mint Saussure írja, *alak*nak nevezik, a társadalomban pedig *tény*nek. A tények legfontosabb jegye pedig az, hogy bár továbbosztható részekből áll, de ezek a részek önmagukban értelem nélküli használhatatlan darabok, ezért is a társadalmi entítások alkotják aktuális cselekvéseink, döntéseink, értelmezéseink *legkisebb* egységeit. Legalábbis abban az összefüggésrendszerben, ahogyan ott és akkor elgondoljuk cselekvésünket és megismerésünket, ezzel együtt a társadalmat. Ugyanis egy más nézőpontból elgondolt és megvalósított társadalmi valóságnak mások lesznek az elemi tényei, vagyis az alapentitásai. Jól látszik ez a nyelvtudomány Saussure utáni történetén is: a struktúra felől nézve nála a *szó* a nyelv empirikus entitása, vagyis a nyelvi jel. Ez az entitás az őt követő nyelvészek munkásságában a *mondat*, majd a *szöveg* lesz, miközben nem vitatják a saussure-i megállapítások igazságát, s ezeket alkalomadtán fel is használják.

Ez a társadalmi valóság egyik legnyugtalanítóbb vonása, mármint az, hogy nincsenek benne vérvényesen és objektíve rögzült identikus elemi tények. Legalábbis a dogmatikus lelkek és a bizonytalan egzisztenciák számára nehezen elviselhető mindez; ők újra meg

⁶⁸ Saussure (1967): i. m. 134.

újra kijelentik, sőt tudományosan is igazolni próbálják, hogy hivatkozásaik alapjai azok az objektíve létező entitások, amelyeket ők leírtak, s főleg olyan módon azok, ahogyan ők ezeket leírták. Hogy tehát értelmetlen más ténybeli elemi egységekkel dolgozni, és ha hajlamuk van rá, és módjuk van hozzá, akkor hatalmi eszközökkel is védik saját tagolásukat és az erre épülő társadalomképet.

Az elemi entitások azonban nem adják könnyen magukat. „Ha egy ismeretlen nyelvet hallunk, nem tudjuk megmondani, hogyan kell a hangok sorát elemezni [...]. De ha tudjuk, hogy a folyamat minden egyes részének milyen jelentést és milyen szerepet kell tulajdonítanunk, akkor az egyes részek elkülönülnek egymástól, és az egybefolyó szalag részekre bomlik; ebben az elemzésben azonban már semmiféle materiális jellegű nincs.” Ha egy ismeretlen kultúrával találkozunk (idegenként megérkezünk valahová), ugyanez a helyzet, és nemcsak azért, mert esetleg nem ismerjük az ott beszélt nyelvet, hanem azért is, mert maga az adott társadalom ismeretlen a számunkra. Nem tudjuk, hogy milyen evidens entitásokra és tagolásokra épül fel az adott közösség szokásrendszere például. A tagolásban azonban, mint Saussure írja, „semmiféle materiális jellegű nincs”.⁶⁹ Vagyis nem egy bárhol érzékileg felfogható fizikai-tárgyi valóságot tagolok, és próbálom megtalálni ennek az elemi alkotórészeit, mint teszi ezt a természettudomány, hanem *tudati-szellemi* műveletet hajtok végre, aminek persze van materiális alapja, mint a nyelvnek is. De Saussure nem győzi hangsúlyozni, ez önmagában véve nem nyelv, hanem fizikai vagy fiziológiai realitás. A fogalomnak jele van, s a jel egy fogalom jele, egyébként nem létezik.

„Összefoglalva: a nyelv nem olyan előre elhatárolt jeleknek az összessége, amelyeknek elég a jelentéseit és elrendezését vizsgálni; egy egybemosódó tömeg, amelyben csak a figyelem és a gyakorlat segítségével tudunk különálló elemeket felismerni.”⁷⁰ Nincs ez másként a társadalomban sem, ez is „egy egybemosódó tömeg, amelyben csak a figyelem és a gyakorlat segítségével tudunk különálló elemeket felismerni”. Ez a felismerés azonban „beleköltözik” a felismert egységbe, és nem is csak a nyelvi jel esetén, hanem az objektívnek vélelmezett társadalmi entitások esetén is. Kérdezném: miféle emberektől független objektív léte van például a társadalom, az állam, a párt, a hatalom, az érdek szóval megnevezett entitásoknak, más ehhez hasonló kifejezésnek? Annak pedig kevés értelme van, ha „igazán objektív” tényeknek az ember fizikai és biológiai vonásait és ilyen jellegű működését tekintjük csak.

7. Korlátok és érvényességek; a nyelvi és a társadalmi állapot

Saussure *Bevezetésének* második és harmadik része a szinkronikus és a diakronikus nyelvészet alapkérdéseit taglalja. Indulásként Saussure összefoglalja a szinkronikus és a diakronikus szemlélet – és az ennek megfelelő nyelvészet – általános

⁶⁹ Saussure (1967): i. m. 134.

⁷⁰ Saussure (1967): i. m. 134.

vonásait és lényegét. Megállapításai azonban egyáltalán nem csak a nyelvtudományra vonatkoznak, hanem a társadalomtudományokra is, ékesen bizonyítva azt, hogy a nyelvészet is társadalomtudomány, egyébként ezt a tényt ő maga többször is hangsúlyozza.

Az alapkérdések Saussure szerint az *időbeliség* és az időtlenség, a *térbeliség* és az egyetemesség összefüggésében merülnek fel. Mindkét összefüggés egyszerre jelenti az adott létezési mód szemléletét és korlátait. Vagy ahogyan ő írja sokszor, mást látok innen, és mást látok onnan, s ahhoz, hogy ezt a „mást” jól lássam, el kell tekinteni a nyelv természetének egyéb lehetséges vonásaitól. Ha az állapotra vagyok kíváncsi, akkor nem foglalkozhatok a tények változó összefüggéseivel, ami nem azt jelenti, hogy ilyen tények nincsenek, hanem azt, hogy engem most éppen az állapot érdekel, tehát a dolgok szinkrón, nem pedig diakrón összefüggései. Nem tagadjuk a másikat, csak éppen most nem ezt vizsgáljuk. Ez az, amire Saussure azt mondja, hogy a nyelvészet tárgya nincs készen, hanem azáltal jön létre, hogy a nyelvész leírja ezt a tárgyat, de így van ez minden társadalomtudomány esetében.

A természettudomány esetében nem ez a helyzet. A természeti tárgy eleve adva van mindenki számára, s így a természettudomány vizsgálati tárgya is eleve létező identikus objektum, amit persze „szét lehet szedni” és különböző oldalairól megvizsgálni. Ez a praxis sem szünteti meg azonban a természeti valóság szubjektum nélküli objektív jellegét. A társadalmi tárgyat viszont mindig a szubjektum, vagyis az ember, pontosabban az emberek sokasága hozza létre, beleértve ebbe a megismerés tárgyát is. Ez nem önkény, bár lehet az is – ahogy a természetismeret is lehet önkényes, kitalált –, hanem emberközpontúság, aminek a mellőzése a társadalom tökéletes félreértése.

Ezért is – az zredfordulón uralkodó felfogás ellenére – a társadalomtudomány nem a természettudomány, hanem a humán tudomány testvére vagy rokona. Wittgenstein kifejezését használva, náluk lehet *családi hasonlóságot* megfigyelni, míg a természet-tudománnyal összevetve csak néhány absztrakt vagy vékony vonás azonossága mutatható ki, még akkor is, ha az embernek természeti teste van. Illusztrálnám mindezt Saussure egy fontos megállapításával, ahol is a nyelviség szinkrón és diakrón vonásait igyekszik összefoglalni és összehasonlítani. Idézetem azonban parafrázis: az idézetben a nyelv szó helyére mindenhol a társadalom szót illesztettem.

„Gyakorlatilag a *társadalom* állapota nem egy időpontot jelent, hanem egy többé-kevésbé hosszú periódust, amelyen belül a bekövetkezett változások összege minimális. Ez lehet tíz év, egy emberöltő, egy század, sőt több. Egy *társadalom* hosszú időn keresztül alig változik, hogy aztán néhány év alatt jelentős átalakuláson menjen keresztül. Meglehet, hogy két ugyanabban a korszakban együtt élő *társadalom* közül az egyik sokat fejlődik, a másik jóformán semmit; az utóbbi esetben a vizsgálat szükségszerűen szinkronikus lesz, a másikban diakronikus. Az abszolút értelemben vett állapotot a változások teljes hiánya határozza meg, és mivel a *társadalom*, ha bármilyen kevésbé, de mégiscsak átalakul, a *társadalom* valamely állapotának tanulmányozása gyakorlatilag a kevésbé fontos változások elhanyagolását jelenti; éppúgy, mint ahogy a matematikusok bizonyos műveletekben, például a logaritmusszámításban, a végtelen kis mennyiségeket nem veszik figyelembe.”⁷¹

⁷¹ Saussure (1967): i. m. 127.

De nemcsak az idő, hanem a tér is behatárolja a nyelvi-társadalmi valóságot. Mint Saussure írja erről: „Egyébként nem az időben való elhatárolás az egyetlen nehézség, amellyel a nyelvallapot meghatározásakor találkozunk; ugyanez a probléma a térrel kapcsolatban is felvetődik. Röviden: a nyelvallapot fogalma csak hozzávetőleges lehet.”⁷² Ez a *megközelítő*, hozzávetőleges vonás két dolgot jelent. Az egyiket Saussure így határozza meg: „A statikus nyelvészetben, mint a legtöbb tudományágban, semmiféle bizonyítás nem lehetséges az adott tények konvencionális leegyszerűsítése nélkül.”⁷³ Vagyis itt egy értelmezési korlát van: bár az adott helyen van sok tény, összefüggés, a megfigyelő-értelmező ember közülük csak a szemléletébe *megszokott módon illőt* veszi figyelembe, azaz az adott „térnek” csak egy területét. A másik a nyelvet használók határolt közössége, amely nélkül semmiféle nyelvi valóság nem létezik. Ám tudható, hogy sokféle nyelv létezik. És nemcsak különböző nemzeti nyelvek vannak, hanem a nyelv társadalmilag tekintett közösségek szerint is tagolt. Saussure ezt taglalja a könyvének egy külön részében „Nyelvföldrajz” címen.⁷⁴

Saussure strukturalista nyelvfelfogásának alapjai körül forgolódunk tehát, s ez a strukturalista-funkcionalista társadalomtudományokban is meghatározó vonás: az *állapot* kérdéséről van szó. Ahogyan a nyelvezetnek, olyan módon minden társadalmi létezőnek van egy viszonylag állandó és egységes, *stabil* állapota, mind az elemek, mind a közöttük lévő viszonyok tekintetében. Ez a stabil helyzet természetesen változik, ám azt megtehetjük, hogy az állapot stabilitását radikálisan nem érintő változásoktól eltekintve csak a tartósan megmaradó elemeket és viszonyokat vizsgáljuk. Ez a szemléleti alapja minden „jelenkutató tudománynak”, ahogy újabban ezt emlegetni szoktuk. A „jelen állapotok” vizsgálata azonban nem azt jelenti, hogy nincsenek múltbeli állapotok, és azt sem jelenti, hogy a jelen nem a távoli és a közeli múlt folyamányaként állt volna elő. Egyszerűen csak arról van szó, hogy a jelen állapot érdekel bennünket, arra fókuszálunk, annak minél alaposabb megismeréséhez és értelmezéséhez keresünk megfelelő nézőpontot, szemléleti keretet. De ha ez így is van, nem könnyű megmondani, hogy mi is lenne ez a jelen, hol vannak például a határai, amint ezt mondjuk Hans Ulrich Gumbrecht munkásságának elemzése kapcsán láthatjuk majd.

Gyakori ellenérv, hogy az állapotot nem lehet megérteni annak múltja nélkül, ennek mellőzése ezért csak félismeret lehet, sőt egyenesen tévedésekhez vezet. Először is nem félismeret, és nem vezet eleve tévedésekhez. Ez ügyben Saussure felfogását tarthatjuk iránymutatónak; nyelv- és egyben társadalomvizsgálat mindig valamilyen nézőpontból lehetséges csak, ami egyrészt „a tények konvencionális leegyszerűsítése”, másrészt olyan vizsgálati tárgy létrehozása, amely *ilyen módon* nem létezett a vizsgálat előtt. Ez a felfogás nem tagadja más nézőpontok felvételének lehetőségét és megállapításaik igazságát, és még csak azt sem állítja, hogy ezek képviselői között nem lehetséges az együttműködés, és ne tudnának kölcsönösen tanulni egymástól, csupán azt mondja

⁷² Saussure (1967): i. m. 132.

⁷³ Saussure (1967): i. m. 132.

⁷⁴ Saussure (1967): i. m. 237–260.

ki, hogy a társadalomra nézve nem tudunk létrehozni egységes „társadalmi tárgyakat”. Akkor sem, ha a tudományos nyelven és modorban beszélők gyakran tesznek ilyen gesztusokat; részismereteiket az egész nevében fogalmazzák meg.

Lehetséges tehát mind a nyelvek, mind a társadalmak történetét megírni, éppen úgy, mint ezek fennálló állapotát kutatni és értelmezni. Ezek nem cáfolják, hanem kiegészítik egymást. Mint ahogyan ilyen értelemben lehetséges az individuumok és a közösségek vizsgálata is, és a sor folytatható. Nem az a kérdés, hogy miért nem a másik nézőpontot és metódust választjuk, hanem az: a választott szemlélet és perspektíva alapján mire jut a kutató. S ez alapján mondhatjuk, hogy a fennálló állapotok strukturáltságának kutatása és megragadása *még nem strukturalizmus*; jóllehet a strukturáltság az egyik elégséges alap ehhez, ám kell még valami más is hozzá. Nevezetesen az, amit Saussure esetében is megfigyelhetünk. Ugyanis állapotként egy olyan absztrakt és objektív struktúrát ír le, amely leginkább a természetfelfogás közelébe viszi vagy éppen ott tartja a nyelvtudományt. Ő maga természetesen nem kíván „nyelvfizikát” írni, mint pár évtizeddel előtte Auguste Comte tette a szociológia ürügyén, de jellemző, hogy követői gyakran hangsúlyozzák: a Saussure által megalkotott nyelvtudománnyal végre a nyelvészet „igazi” tudomány lett, mármint ugyanolyan *egzakt és objektív*, mint a természettudományok.

II. fejezet

Ferdinand de Saussure: A nyelv struktúrája és a nyelvi jel

1. A nyelvi struktúra egysége mint különbség

Ha a nyelv struktúra, ahogyan Saussure ezt proponálja, vagyis bizonyos elemek egymással és a struktúra egészével való kapcsolódási rendje, akkor a nyelvtudománynak mindenekelőtt azt a kérdést kell megválaszolnia, hogy vajon *mik* ezek az egységek, hogyan tudjuk ezeket az egységeket azonosítani, és mi alapján tudjuk az azonosságokat és a különbségeket velük kapcsolatban megállapítani. Evidens módon adódik a feltételezés, hogy a szavakban és a mondatokban lelhetők fel ezek a strukturális egységek, hiszen mi más a nyelvezet, mint érzékileg felfogható kimondott vagy leírt szavak láncolata. Éppen ezért a nyelvi struktúra elemi és konkrét egységeit olyan módon lehet megtalálni, mondja Saussure is, hogy ha feldaraboljuk az érzékileg felfogható hangsorokat vagy szóláncolatokat, és olyan entitásokat (egységeket) keresünk bennük, amelyek minden más láncolatra nézve is értelmesek és érvényesek.

Egyáltalán nem biztos azonban, hogy a szavak alkotják ezeket a strukturális nyelvi entitásokat. Állítását az egyes és többes számú alak különbségével illusztrálja: „itt ugyanannak a névszónak két alakját látjuk: mégis, a maguk egészében véve ezek – mind jelentésüket, mind hangalakjukat tekintve – nagyon különböző dolgok.”⁷⁵ A helyzet tehát az, írja, hogy mihelyt „a konkrét egységeket szavakkal akarjuk helyettesíteni, dilemma elé kerülünk: vagy egyáltalában nem ismerjük el azt [. . .], hogy ezek különböző szavak, vagy pedig konkrét egységek helyett beérjük az absztrakcióval, amely ugyanannak a szónak a különböző alakjait összefogja”⁷⁶ A problémához további adalékként megjegyzi még, hogy egyrészt a sok szó több komplex egységből áll (tő, suffixum, prefixum), továbbá a tőszavaknak származékai is vannak: összetett szavak, kifejezések, ragozott formák és mások. Vagyis „rendkívül nehéz egy beszédláncolatban kibogozni a benne található valamennyi egységet, és megmondani, hogy egy nyelv milyen konkrét elemekkel operál. A beszélők ezeket a nehézségeket kétségkívül nem ismerik; nekik minden, aminek valamilyen mértékben jelentése van, konkrét elemnek tűnik, és ezt a beszédfolyamban csalhatatlanul megkülönböztetik. Más dolog azonban az egységeknek ezt az élénk és finom játékát érezni, és más dolog módszeres elemzéssel számot adni róla.”⁷⁷ Következtetése az, hogy „a konkrét egységet máshol kell keresni, nem a szóban”⁷⁸

⁷⁵ Saussure (1967): i. m. 136.

⁷⁶ Saussure (1967): i. m. 136.

⁷⁷ Saussure (1967): i. m. 136–137.

⁷⁸ Saussure (1967): i. m. 136.

És ha a mondatot tekintjük nyelvi egységnek? – kérdezi Saussure. Ez még csak nem is rendkívüli gondolat, írja. „Egy eléggé elterjedt elmélet szerint konkrét egységeknek csak a mondatok tekinthetők: kizárólag mondatokban beszélünk, és utólag emeljük ki belőlük a szavakat.” Az kétségtelen, hogy a nyelvezetnek és a beszédnek része vagy egysége a mondat. „Ha viszont [a mondat] a beszéd körébe tartozik, akkor nem kezelhető nyelvi egységként.” Mégpedig azért nem, mert szerinte a mondatok rendkívüli módon különböznek egymástól, s ezért nem egységesíthetőek, a mondatokban ugyanis csak a szavak hasonlítanak egymásra.

„Ha az összes kiejthető mondatra gondolunk, leginkább az a tulajdonságuk tűnik fel, hogy egyáltalán nem hasonlítanak egymásra. Első pillanatban hajlandó az ember a mondatoknak ezt az óriási különféslegét az egy állatfajhoz tartozó egyedek nem kevésbé nagy változatosságához hasonlítani; ez azonban tévedés: az ugyanazon fajtához tartozó állatoknál a közös jellemvonások sokkal fontosabbak, mint az őket elválasztó különbségek; a mondatok körében viszont – éppen ellenkezőleg – ez a különbség uralkodik, és mihelyt azt kutatjuk, ami e különféslegeken át valamennyiüket összeköti, akaratlanul ismét a szóra bukkanunk, a maga grammatikai jellemzőivel, és ugyanazokhoz a nehézségekhez jutunk vissza.”⁷⁹

A mondatok tehát, véli Saussure, semmilyen módon nem lehetnek entitásai a nyelvnek. Akkor talán mégis a szavak? Hiszen a mondatoknak mint beszédnek a ezek legkisebb értelmes egységei, és ezek fordulnak elő és nem mások a sokféle, egymásra alig hasonlító mondatokban is. Saussure válasza az, hogy a strukturális nyelvészet tárgyának, vagyis a nyelvnek igenis szavak a konkrét entitásai, de *nem elsődleges jelentésükben*, úgy, ahogyan a beszédben előfordulnak. A nyelvésznek magának kell megtalálnia a szavaknak azt a tulajdonságát, amely a nyelvrendszer elemeivé teszi őket. Olyan komoly tudományos feladat ez, mint a nyelvtudomány általános tárgyának a megtalálása, vagyis, mint láttuk is az előző fejezetben, ez a nyelv és a nyelvezet különválasztása egymástól.

Természetesen a nyelvtudomány már eddig is vizsgálta a szavakat, és nem is csak a maguk közvetlen megjelenésükben. Saussure azonban elégtelennek tartja azt az elterjedt felfogást, amely a beszédtől némileg eltávolodva szemantikai szóosztályokat hoz létre (ige, főnév, melléknév stb.) magyarázandó a nyelv általános tulajdonságait. Ez esetben „hiányos és tökéletlen osztályozással van dolgunk; a szavaknak főnevekre, igékre, melléknévekre stb. való felosztása nem vitathatatlan nyelvi realitás. A nyelvtudomány [...] olyan, a nyelvtaníróktól gyártott fogalmakkal dolgozik, amelyekről nem tudjuk, hogy valóban megfelelnek-e a nyelvi rendszert alkotó tényezőknek.”⁸⁰ Úgy véli, van a nyelvnek ennél *alapvetőbb* vonása is, amelyet természetesen a szavak hordoznak, de csak akkor, ha felfedezzük ezek meghatározó jegyét.

Ez pedig nem az, hogy *mit* jelentenek a szavak, hanem éppenséggel ennek az ellentéte, vagyis az, hogy *mit nem* jelentenek a szavaink. És pontosan ez a „nemség” a szavak struktúráképző alapvonása. A nyelv ugyanis egy olyan formális struktúra, amely

⁷⁹ Saussure (1967): i. m. 137.

⁸⁰ Saussure (1967): i. m. 141.

az azonosságokra és a különbségekre épül, ezeken „gördül” és mozog, ahogy Saussure mondja. „A nyelvi mechanizmus teljes egészében azonosságokon és különbségeken gördül, amelyek közül az utóbbiak csupán az előbbieket ellenpéldányai. Az azonosságok problémáját tehát mindenütt megtaláljuk; másrészt viszont ez az entitásoknak és az egységeknek a kérdésével fonódik össze: ezeknek csupán egy – különben termékeny – szövedéke. Ez a sajátosság jól kiderül néhány, nyelvezeten kívüli ténynek az összehasonlításából.”⁸¹

Érdeemes részletesebben is megismerkedni Saussure példáival.

„Azonosságról beszélünk például két olyan, este 8 óra 45 perckor induló, Genf–Párizs között közlekedő expresszvonattal kapcsolatban, amelyek huszonnég órás időközzel futnak ki. A mi szemünkben ez ugyanaz az expressz, pedig talán a mozdonyuk, a kocsijaik, személyzetük egészen más. Vagy ha egy utcát leromboltak, majd újraépítették, azt mondjuk, hogy ez ugyanaz az utca, holott anyagában talán semmi sem maradt meg a régieből. Miért lehet egy utcát teljességgel újjáépíteni anélkül, hogy megszűnnék ugyanaz lenni? Azért, mert az az entitás, amelyet képez, nem kizárólag materiális jellegű: bizonyos feltételeken – például a más utcákhoz képest való fekvésén – alapul, amelyekhez tényleges anyagságának semmi köze nincs; hasonlóképpen az expresszvonatot indulási ideje, útvonala határozza meg, és általában mindazok a körülmények, amelyek más expresszeketől megkülönböztetik.”⁸²

Mi tehát strukturális azonosság és különbség? – teszi fel a kérdést Saussure. Ha két mondatban ugyanakkor a hangszakasznak ugyanaz a jelentése, akkor közöttük azonosság van. A probléma viszont az, hogy az összefüggés fordítva nem áll fenn: „azonosság e megfelelés nélkül is lehetséges. Mikor egy előadásban több ízben halljuk ismételni a *Messieurs!* szót, az az érzésünk, hogy minden alkalommal ugyanarról a kifejezésről van szó, pedig a hangsúly-variációk és az intonációk a különböző helyeken igen jelentős hangzásbeli különbségeket hoznak létre – ugyanolyan jelentőseket, mint amilyenek másutt különböző szavak megkülönböztetésére szolgálnak.”⁸³ Vagyis ugyanaz a hangkép különböző jelentéseket fejezhet ki, és ugyanazt a jelentést más és más betű- és hangsor is hordozhatja. Ismét egy példa:

„Az előző esetekkel állítsunk szembe egy egészen eltérő esetet, egy ruhadarabot, amelyet elloptak tőlem, és amelyet megtalálok egy ószeres kirakatában. Itt egy materiális jellegű entitásról van szó, amely kizárólag holt szubsztanciában, szövetben, bélésben, díszítésben áll. Egy másik ruha, akár mennyire is hasonló első pillantásra, nem az enyém. A nyelvi azonosság azonban nem a ruhának, hanem az expresszvonatnak és az utcának az azonosságával esik egybe. Valahányszor a *Messieurs* szót használom, anyagát megújítom: ez új hangzásbeli és pszichikai aktus. Az ugyanazon szó két alkalmazása közötti kapcsolat nem a materiális azonosságon, nem is a jelentések pontos hasonlóságán alapul, [...] hanem olyan elemeken, amelyeket majd fel kell derítenünk.”⁸⁴

⁸¹ Saussure (1967): i. m. 140.

⁸² Saussure (1967): i. m. 140.

⁸³ Saussure (1967): i. m. 139.

⁸⁴ Saussure (1967): i. m. 140.

Merthogy a nyelv „nem nyújt első pillantásra felismerhető entitásokat, de nem hagy kétségben afelől, hogy vannak ilyenek, és hogy őt magát ezeknek az összjátéka alkotja”.⁸⁵

De ha ugyanazon szó két különböző alkalmazása nem a materiális azonosságon, nem is a jelentések pontos megfelelésén alapul, akkor vajon mi itt az alap? Saussure híres válasza a következő: „éppúgy, mint ahogy a sakkjáték teljesen különböző figurák kombinációjából áll, ugyanúgy a nyelv is olyan rendszer, amely teljes mértékben *konkrét egységeinek az egymással való oppozícióján alapul*”.⁸⁶ Ez az oppozíció pedig, bár mindig feltételez valamilyen materiális hordozó közeget, alapvetően szellemi természetű.

2. A lehetőség a nyelvben és a társadalomban

Az iménti állítás az a pont, amelynek révén Saussure nyelvfelfogása ismét közel kerül a társadalomtudományi felfogáshoz, és még csak nem is annak strukturalista módjához és elveihez. Az oppozíció ugyanis, bár ellentét, de *nyitott ellentét*, amely nem arról szól, hogy minden jelentésnek meg kell keresni az őt tagadó párját, bár alesetként ez is lehetséges, hanem arról, hogy valami nemcsak az, aminek éppen kimondjuk és leírjuk, hanem elvileg lehet más is. Összefügg ez azzal, hogy még a tárgyi dolgok is, bizonyos keretek között, nyitottak a különböző jelentések felvételére, látjuk ezt Saussure példái-ban, és ha nem tudjuk azt, hogy *valami mi minden lehetne még, ami most éppen nem, akkor nagyon keveset tudunk az adott dologról*. A társadalomtudományoknak kifejezetten az a feladatuk, hogy a társadalmi realitásoknak ezt az összetettségét feltárják, nem pedig az, hogy felvilágosítsák a tájékozatlan embereket arról, hogy éppen pontosan mi van a szemük előtt.

Ha ugyanis társadalmi realitásról van szó, márpedig a nyelvi jelenségek is ilyenek, akkor az azonosság és a különbség leginkább *azonosítás és megkülönböztetés*, azaz nem eleve meglévő állapot pusztá tükrözése, hanem olyan művelet, amely *belevisz* valami nem közvetlen vonatkozást az azonosított dologba. Egy vonat vagy egy kabát azért az, ami, mert olyan vonatkozásai vannak, amelyek ezek anyagosságában közvetlenül nem mutatkoznak meg, jóllehet a materiális hordozóközeg megszabja a határát vagy keretét a vele kapcsolatos érvényes műveleteknek: nem a vonatot öltjük magunkra, hogy ne fáz-zunk, és nem kabátra ülünk fel, hogy eljussunk Genfből Párizsba. Ám egy közlekedési eszközhöz vagy egy öltözködési tárgyhoz olyan további, ezeken közvetlenül nem megmutató vonatkozások tartoznak, amelyek az ezeket létrehozó és használó emberek értelmező és alakító tetteiben realizálódnak.

Saussure példájánál maradva; egy kabát például lehet divatos vagy divatjamúlt, lehet készen venni vagy varratni, lehet lopni, találni, örökölni, általában pedig mindig *valaki* kabátja, aki szereti vagy unja, *mások* szépnek vagy semmilyennek nem látják, továbbá egy kabátnak kihordási ideje van, amit ezután el lehet dobni a szemébe, őrizgetni lehet

⁸⁵ Saussure (1967): i. m. 138.

⁸⁶ Saussure (1967): i. m. 137–138. (*Kiemelés – Sz. M.*)

a szekrény mélyén vagy a padláson, esetleg hordani kopottan és foltosan is, vagy esetleg elajándékozhatjuk valakinek. És ha materiálisan tekintjük, akkor még mindig ugyanarról a kabátról van szó. Csakhogy egy társadalmi tárgy *egyszerre matéria és szellem*, valami anyagi hordozóban jelen lévő értelem, érzelem, akarat, más vonatkozásban társadalmi viszonyok kifejezője: a ruházat például kifejezetten ilyen tárgy, és nem kevésbé sokféle és sokféleképpen felfogható cselekvés megtestesítője.

Saussure felfogásában mindez elég jól kifejeződik a *nyelvi érték* értelmezésében, amely végeredményében fedí „az egységnek, a konkrét entitásnak, és a realitásnak a fogalmát”, ahogyan ez nyelvileg kifejeződik.⁸⁷ Példája ehhez a sakkjáték ló figurája, amely bármely jellegű jelentéssel bíró konkrét tárggyal helyettesíthető, vagyis valamilyen konkrét létezőhöz kapcsolódó stabil és állandó nyelvi forma. Merthogy „az olyan szemiológiai rendszerekben, mint a nyelv, ahol az elemek meghatározott szabályok szerint kölcsönösen egyensúlyban tartják egymást, az azonosság fogalma összevegyül az érték fogalmával, és megfordítva”.⁸⁸ Ennek megfelelően állítja Saussure, hogy rendszerként felfogva „a nyelv csakis puszta értékek rendszere lehet”.⁸⁹

Ebben a megállapításban először is a gondolat nyelvi kifejeződésének és megformált-ságának jelentőségét kell felismernünk. Ez minden társadalmi és humán gondolkodás egyik sarokpontja, ha ugyan nem a kulcsmozzanat. Azt általában majd mindenki evidensnek veszi, hogy egy jól érzékelhető dologi valóság vesz körül bennünket: egyrészt tárgyak, eszközök, jövő-menő emberek, kemény előírások és kényszerek, másrészt ezek egy olyan objektív valóságot alkotnak, amely megismerhető, de nem alakítható. *A gond csak a gondolattal van*. Mármin azzal, hogy ezenközben minden ember érez és gondolkodik, nemcsak tárgyakat formál, hanem szellemi műveleteket is végez. Vajon mi ez az *imponderabilis* realitás? – tesszük fel újra és újra a kérdést mind magunknak, mind másoknak. A tested, a ruhád, de még a rokoni viszonyaid is megfogható dolgok, de mit kezdünk az elillanó szavaiddal, még inkább azzal, amit esetleg csak gondolsz, de nem mondasz ki? A materiális valóság mellett hogyan ragadható meg az ember szellemi szférája? Mi ez egyáltalán, mi a státusza, és mi a két terület viszonya? És így tovább, sorjáznak a kérdések igencsak régóta.

A nyelvtudomány, pontosabban a nyelvi valóságot fontosnak tartó felfogás ezekre a nyugtalanító kérdésekre egy egyszerű, de igen perspektivikus választ ad: *az ember szellemi szférája nyelvileg manifestálódik*. Tágabban ezt a szférát nevezik szemiotikai valóságnak, ami a verbalitáson túl magában foglal más jelentéskifejező eszközöket is, miközben a nyelv marad benne a főszereplő. Igencsak sokáig a közösségek vezetőinek és kiváló elméinek volt a privilégiuma, hogy leírják ennek a szellemi szférának a transzcendens és immanens természetét. A társadalomtudományok huszadik századi kibontakozásával azonban nem lehetett tovább tartani sem az aggálymentes tulajdonítást, sem az aggályoskodó beleézés hermeneutikai pozícióját. Sürgető feladattá vált

⁸⁷ Saussure (1967): i. m. 142.

⁸⁸ Saussure (1967): i. m. 142.

⁸⁹ Saussure (1967): i. m. 144.

a megragadhatatlan valóság megragadása, vagyis az ember szellemi szférájának, gondolkodásának a vizsgálata; annak a lehető legpontosabb tisztázása, hogy az ember mit és hogyan gondolkodik. Ennek egyik ismert irányát saját használatra én már régóta „gondolatbányászati tevékenységnek” hívom, mert művelője egy mesterségesen létrehozott szituációban pszichológiai eszközökkel vagy standard kérdésekkel próbál egyre mélyebbre ásni az egyes emberek agyában, pszichéjében és gondolkodásában. Sajnos többnyire bizonytalan eredménnyel.

A nyelvtudomány válasza az adott kérdésre viszont egy abszolút új paradigma bejelentkezése, amelynek kezdetei valahol Saussure körül és a századfordulón keresendők. „A gondolat önmagában véve olyan, mint egy ködfolt”, jelzi Saussure a kiindulópályát. Ahelyett azonban, hogy önkényesen tulajdonítanánk az embereknek valamilyen gondolatot, empatikusan megpróbálnánk kitalálni, hogy mi kavarg a fejükben, vagy kikérdeznénk őket a rejtett ideáikról, sokkal eredményesebb eljárás, ha azt nézzük meg, hogy az emberek hogyan beszélnek életük és cselekedeteik különböző szituációiban; vagyis azt, hogy spontán módon és tétre menően nyelvileg miként cselekszenek. A gondolat megjelenési módja és formája ugyanis a nyelviség, ami ráadásul eleve társadalmi karakterű, hiszen a gondolataink kifejezésének *nyilvános és közös* eszköze és módja. Mint Saussure is írja, „gondolatunk, ha a szavakkal való kifejezésétől eltekintünk, csak amorf és körvonalazatlan tömeg”.⁹⁰ A nyelviség sokféle módja és formája tehát egyrészt a gondolataink elengedhetetlen materializációja, másrészt, s éppen ezért, maga az empirikusan vizsgálható gondolat.

Ahhoz tehát, hogy bármely gondolatunk ne csak valamilyen homályos „ködfolt”, „amorf és körvonalazatlan tömeg” legyen, mint Saussure írja, hanem *gondolt gondolat* is legyen, amely lehetővé teszi annak kifejeződését, hogy *mire* gondolunk és *mire nem* gondolunk, az szükséges, hogy a gondolataink (nyelvi) *formát* öltsenek. A ki nem mondott, a le nem írt, a le nem rajzolt, az el nem dalolt, az el nem mutogatott gondolat nem létező gondolat. Legfeljebb valamilyen homályos érzés és akarat, valamilyen ködfoltszerű tudás arról, hogy mit szeretnék mondani. A meg nem formált gondolat nem létező gondolat.

Ez minden egyéni és közösségi élet, mondhatni, evidenciája, még akkor is, ha senki számára nem könnyű feladat megvalósítani, túl az anyanyelvbe való belenövésen. *Tudom én ezt, de nem tudom elmondani* – panaszkodik a vizsgálkozó diák. *Hogy is mondják ezt angolul?* – kérdezi az idegen nyelvvel küszködő ember. *Pontos gondolat, megfelelő szó!* – javasolja a professzor és befutott költő a kezdőknek. Talán ezért is olyan különös az a tudományos attitűd, amely megfosztja az emberek egyénileg átélt közösségi életét a megformált gondolatok rendkívüli jelentőségétől, és ezeken *kívül* próbálja megtalálni a társadalom tényleges természetét. A huszadik századi nyelvtudomány mindenképpel arra tanítja a társadalomtudomány művelőit, hogy ne tegyék ezt, ne szegényítsék el a társadalom összetett létezését a viszonylag könnyen *konstruálható* objektív, vagy sokkal inkább objektívnek *vélelmezett* kvázi valóságot tükröző leírására. Ezzel ugyanis

⁹⁰ Saussure (1967): i. m. 144.

éppen attól fosztjuk meg magunkat, amit Saussure a nyelv (és a gondolat) legfontosabb tulajdonságaként írt le; az oppozíciókban megmutatkozó *nyitottságtól*.

3. A nyelvi és társadalmi jel: hangkép, fogalom, (meg)jelölt

Abban feltehetően igaza van Saussure-nek, hogy a nyelvet „eddig majdnem mindig más dolgoknak a függvényeképpen, más szempontokból közelítették meg”.⁹¹ És nem is csak az előző fejezetben elemzett úgynevezett külső nyelvészet szempontjairól van szó. Itt van mindjárt az átlagember igencsak felületes elképzelése, írja, aki „a nyelvben csupán nómenklatúrát lát, amely minden, a nyelv igazi természetére irányuló kutatást elfojt”.⁹² A nómenklatúrához, vagyis megnevezési szólistához való ragaszkodást Saussure kifejezetten károsnak tartja. „Bizonyos emberek számára a nyelv lényegében egy nómenklatúra, vagyis olyan elnevezések jegyzéke, amelyek velük azonos számú dolognak felelnek meg.”⁹³ Például egy látott élő fának a fa szó, egy látott élő lónak a ló szó a pontos megnevezése, s a nyelvész dolga állítólag ezeknek a megfeleléseknek vagy meg nem feleléseknek a vizsgálata. Az a probléma ezzel a felfogással, írja Saussure, hogy „teljesen kész fogalmakat tételez fel, amelyek már a szavak előtt léteztek [...], megengedi azt a feltevést, hogy a kötelék, amely egy nevet egy dologhoz kapcsol, egészen egyszerű művelet”, miközben ez koránt sincs így: „A nyelvi jel nem egy dolgot és egy nevet, hanem egy fogalmat és egy hangképet egyesít.”⁹⁴

Ezzel elérkeztünk Saussure grammatikájának kulcsproblémájához, jóllehet az előző fejezetben már utaltam erre, s vélhetően legnagyobb teljesítményéhez, egy új jelentéselmélet megalkotásához, mely szerint *a nyelvi jel egy megnevezett tárgy, egy fogalom és a hangkép egyesítése*. Vagyis a leírt és kimondott szó nem a valóság közvetlen megnevezése, mint ezt általában az emberek, közöttük a tudós kutatók is gyakran gondolják: a nyelv nem nómenklatúra. A szó természetesen vonatkozik a valóságra, vagyis a megnevezett dologra, önmaga tárgyára, de mindig a fogalmán keresztül és azzal együtt. A szavaknak a léte és használata ezért sem önkényes, legfeljebb szabad és választható: *a jelentés központja ugyanis a fogalom*, amely bár nem valami örök létező, de nyitottságában is sokkal stabilabb, mint a kifejezésére használható szavak vagy az általa megjelölt dolgok, illetve a kettő közötti viszony. A nyelvi rendszer a fogalmakra épül fel, nem pedig a szavakra, nem a nómenklatúrára. Ez az, ami egyébként magyarázatot ad az imént elemzett nyitott oppozíciókra, a nyelvi megkülönböztetésekben megmutatkozó lehetőségvalóságra, amely ezért nem pontosan lefedni akarja a társadalmat elégséges nyelvi jelekkel, hanem *feltárni* összetett valóságát.

⁹¹ Saussure (1967): i. m. 34.

⁹² Saussure (1967): i. m. 34.

⁹³ Saussure (1967): i. m. 34.

⁹⁴ Saussure (1967): i. m. 34.

Tehát a nyelvi vagy szemiotikai jel három alkotóelem egysége: hangkép, fogalom, tárgy. Más szavakkal: jelölő, jelentés, (meg)jelölt. Ennek a három elemből álló elemi rendszernek igen nagy a jelentősége az emberi élet, társadalom és kultúra létrehozása és megértése szempontjából. Főleg azért, mert megpróbálja kiemelni a gondolkodást a szavak és a dolgok közvetlen azonosságának a hitéből és gyakorlatából. A felfogás közvetlen előzményének tekinthetjük Gottlob Frege *Über Sinn und Bedeutung* című írását, amelyben a szerző a tulajdonnevek használata kapcsán mutatja ki, hogy itt nem egy megnevezett dolog és egy név kapcsolatáról van csupán szó, hanem egy összetett viszonyról, amelyben az értelem elválik a jelentéstől, a megnevezés a megnevezett dologtól. Vannak mondatok, amelyeknek van jelentése, de nincs értelme, és fordítva, és olyan mondatok is, amelyek nem létező dolgokat neveznek meg.⁹⁵

Saussure példája alapján mondhatjuk tehát, hogy a magyar *ló* szó nem egy valóságos vágtató és nyerítő élőlény és a rá vonatkozó szó (ló) evidens kapcsolata, amely alapján rá tudunk mutatni az előttünk álló négylábú élőlényre, és azt tudjuk mondani: látod, ez egy ló. Kétségtelen, hogy a gyermek saját anya- és apanyelvén így tanulja meg azokat a szavakat és ezek jelentését, amelyeket az adott kultúrában vagy közösségben használnak. És felnővén, ez az attitűd és tudás elegendő élete leéléséhez mind kapcsolataiban, mind a munkájában, mind a tárgyi-természeti világ megismerésében. Még akkor is, ha a *valóság*, a *szó* és az *én* ezen gyermeki egységét a szavak tekintetében két tény rendszeresen megzavarja: az egyik a szavak összetett jelentése, a másik egy ismeretlen valóság és nyelv bejelentkezése. Egyik sem ismeretlen esemény még a mindennapi életben sem. Az ismert szó és az általa megnevezett ismert dolog közvetlen egységének szükséglete és hite azonban olyan erős, hogy ilyenkor a reakció nem az önreflexió, hanem az elutasítás. Hozzátenném, ez nem erkölcsi habitus vagy szellemi képesség kérdése: ilyenkor az emberek egész egyszerűen életformájukhoz és életvitelükhöz ragaszkodnak.

Saussure a maga jelentéselméletének megalkotása során, úgy tűnik nekem, nem tesz mást, mint egy lépéssel túlmegy a közvetlen azonosságnak ezen az evidenciáján. Ha ugyanis itt csak egy kéttagú közvetlen és evidens viszony van a ló mint élőlény és a rá vonatkozó *ló* szó között, akkor nem érthetjük meg, hogy miként hívhatják mások ugyanezt az élőlényt *equos*nak, esetleg *horse*-nak vagy *das Pferd*nek. Továbbá, miért hívhatnak lónak egy *tornaszert*, vagy miért mondhatunk olyan mondatokat, hogy *Lovat ad alá, Felül a magas lóra, Átesett a ló túlsó oldalára, Lóvá tette, Az autó negyven lóerős* és így tovább, hiszen a *ló* szó egyik esetben sem vonatkozik semmilyen valóságos lóra. Akkor vajon mire vonatkozik?

Saussure javaslata az, hogy gondoljuk át a jelentés jelentését, és próbáljuk tisztázni, hogy a szavak használata során mi is történik valójában. Az újítása az, hogy az evidenciaként kezelt dolog és a rá vonatkozó név mellé felvesz egy harmadik tényezőt is ebben a viszonylatban, nevezetesen a *fogalmat*, és megpróbálja ebben a „hármast” struktúrában értelmezni a szavak jelentését. Vagyis azt javasolja, hogy vegyük észre; a nevek és szavak nem egyszerűen csak kiválasztás és rámutatás eredményei, hanem valamilyen

⁹⁵ Frege (1975): i. m.

közbeeső *fogalmi-gondolati művelet* révén kapcsolódnak az általuk megnevezett dolgokhoz. Ez a felfogás a nagy hatású *jelelméletnek* a magva, amelynek öt meghatározó mozzanatát tudjuk rögzíteni.

Egy: a jelek vagy hangképek nem közvetlenül vonatkoznak az általuk megjelölt dolgokra, hanem csak azon *fogalmak közvetítése révén*, amelyeket a leírt és kimondott, olvasott és hallott hangkép az emberben életre hív. A fogalmaknak ugyanis nincs preegzisztenciális létük, a hangképekben testet öltő és szavakat megelőző előzetes fennállásuk; a fogalmak azáltal léteznek, mert van valamilyen jelölőben testet öltő létezésük. Mondhatjuk tehát, hogy csak az a gondolat létezik, amely ki van mondva, meg van fogalmazva.

Kettő: a fogalom bekapcsolása a jelentés létrehozásában azt jelenti, hogy a hangképekben testet öltő nyelvi jel nem egy dolgot és egy nevet egyesít. Saussure példája szerint a nyelvi jel nem a valóságos lovat és a *ló* szót kapcsolja össze, hanem egy hangképet (jelen esetben ez a *ló* szó) és egy fogalmat egyesít. A *ló* szó tehát a bennünk megképződött *ló* fogalmára vonatkozik, *s ezen keresztül* a valóságos lóra. Azaz: „A nyelvi jel nem egy dolgot és egy nevet, hanem egy fogalmat és egy hangképet egyesít.”⁹⁶ Nem bonyolult dolog ez a fogalmiság, tenném hozzá, hiszen a szavak (elsősorban persze a főnevek) fogalmakban adott jelentéseivel akkor is tisztában vagyunk valahogyan, ha csak a szóval „találkozunk”. Nem kell ahhoz látni a lovat, hogy fogalmunk legyen róla, amit persze megelőzhet egy látott *ló*, de a képzeletünk is elég hozzá. Még inkább, ha olyan mondatokban és szövegekben találkoztunk a szóval, amelyek leírják a lovat.

Három: a jelentés ebben a hármas viszonyban jön létre, hangsúlyozza Saussure, nem pedig a szó és a dolog közvetlen kapcsolata révén. A fogalmaknak ugyanis mindig van valamilyen jelentése, akkor is, ha ez a jelentés nyelvi forma nélkül nem létezik. Ennek következtében, írta erről Zsilka János, „a fogalmak nem közvetlenül, hanem csak közvetve, a jelentéseken át kapcsolódnak össze hangképekkel. A jelelmélet legfontosabb eredménye: a fogalom és a jelentés egzakt elkülönítése.”⁹⁷ Mit jelent mindez? Elsősorban azt, hogy *minden nyelvi jel egy hangkép és a fogalom fogalmának vagy képzetének a kapcsolata*, vagyis nem közvetlenül a hangképpel megjelölt nyelven kívüli valóságra vonatkozik. Ez egyben a nyelv szabadságfokát is jelenti.

Négy: Mi hát a jelentés? – tehetjük fel a kérdést. Nem más, mint ennek a három alkotóelemnek a viszonya. Van először is, Saussure terminológiáit használva, a *jel*, ami a hangkép (a leírt és kimondott szó, vagy a szemiotika szerint minden más elemi jelentéshordozó: mozdulat, zenei hang, szín stb.) és az általa életre hívott fogalom kapcsolata. Másodszor van a *jelölt* vagy megnevezett dolog, amelyre a jel vonatkozik, példánkban ilyen a valóságos *ló* (*equus*), vagy Saussure másik példája szerint az élő fa (*arbor*). Harmadszor van a jelölő, amely a fogalom és vonatkozása a megjelölt dologra. Saussure szerint ebben a viszonyban nem a kimondott-leírt szó a meghatározó, hanem ennek a fogalma, mondhatni az, hogy *mit gondolunk mi fának vagy lónak*. Mindennek megfelelően a jelentés nem a fogalom absztrakt jelentése, mert a megjelölt dolog is része

⁹⁶ Saussure (1967): i. m. 91.

⁹⁷ Zsilka János: *Szemantika*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1990. 28.

a jelentésnek, másrészt nem is csak a megjelölt dologra vonatkozó elnevezés evidens tartalma, mert az erre használt szónak van a konkrét használatától nem függő jelentése is.

Öt: a jelentés tehát, már a szavak szintjén is, összetett társadalmi jelenség, mind a gondolkodás, mind a nyelv, mind a cselekvés, mind a társadalmi viszonyok vonatkozásában. Saussure általános nyelvelmélete ennek két alapvető vonatkozását hangsúlyozta. Az egyik vonás „*a nyelvi jel önkényes volta*”.⁹⁸ Ez persze nem azt jelenti, hogy bárki bármit bárminek hívhat és gondolhat, hanem azt, hogy például a *ló* vagy a *fá* szót alkotó betűk vagy hangok semmilyen belső kapcsolatban nincsenek a jelzett szavak fogalmával, talán a kevés hangulatfestő és hangutánzó szó kivételével.⁹⁹ De ugyanez a helyzet a szavak és a valóságos lovak vagy fák viszonyában is, ezért is lehet őket másként megnevezni egy másik nyelvben, vagy egészen mást gondolni lónak és fának, mint amit a többség gondol róluk. De ezért lehet egy-egy szónak több jelentése is, amely különböző kontextusokban mutatkozik meg. Nem általánosan igaz tehát az a köznapis evidencia, hogy a szavak és a dolgok, a jel és a jelölt viszonya természetes, evidens és szükségszerű, még akkor sem, ha ezzel a tudattal és gyakorlattal minden további nélkül lehet élni, jóllehet az evidencia bezár bennünket saját gondolkodásunkba és nyelvünkbe, saját közösségünkbe és praxisunkba. Ha szabad itt egy frivol hasonlattal élni: olyan beszélő lovak vagyunk, akikre szemellenzőt tettek, így kizárólag egy irányba vagyunk képesek látni.

A nyelvi jel szabadsága mellett a másik vonás az, amit Saussure a jelölő és a vele együtt létező jel *lineáris jellegének* nevez. Azt írja, hogy az élőbeszédnek „a) *kiterjedése van* és b) *ez a kiterjedés csak egy dimenzióban mérhető: egy vonal*”. Ez a tény, evidenciája ellenére, igen fontos, véli. Benne foglaltatik ugyanis az a ritkán hangsúlyozott tény, hogy a nyelv nem passzív tükör vagy átlátszó ablaküveg, amibe belenézve vagy amin átnézve a torzítatlan és tiszta nyelven kívüli valóságot pillanthatjuk meg. A Saussure által koncipiált jelelmélet világossá teszi, hogy a nyelv és *a nyelvileg működő gondolkodás elkerülhetetlenül részt vesz annak a valóságnak a megalkotásában, amit számunkra megmutat*, akár csak tükörnek vagy ablaküvegnek tartott módon is. Már a „szónyelvészet” szintjén megmutatkozik, hogy a fogalom és a jelentés létrejöttében, még inkább a változásában, meghatározó szerepe van a nyelvi működésnek. Saussure szerint például a beszédet, mert lineáris jellegű, alapvetően az *idő* szervezi. Ezt ugyan ritkán hangsúlyozzuk, holott „*ettől függ a nyelv egész mechanizmusa*”.¹⁰⁰ Az idő azonban nemcsak a beszéd elemeinek egymásutánját szervezi, hanem minden más emberi tevékenységet is, amely mindig időben zajlik: valahonnan, valamin át, valahová tart. A beszéd és a tett radikális kettősségét gyakran hangoztatók talán bele sem gondolnak, hogy milyen felszínes állítást fogalmazznak meg.

⁹⁸ Saussure (1967): i. m. 93.

⁹⁹ Saussure (1967): i. m. 95.

¹⁰⁰ Saussure (1967): i. m. 96.

4. Érték, értelem, jelentés

A nyelvi formát öltő konkrét gondolat vizsgálata természetesen mindig valamilyen reálisan létező nyelvi tárgyra irányulhat csak, s ezt világosan ki kell jelölni. Láthattuk, Saussure-nek sok problémája van a szavak egyedi jelentését hangsúlyozó szóközpontú vizsgálatokkal, ennek ellenére, mint írja, mivel a nyelvi rendszer egységei „közvetlenül nem foghatók meg, szavakkal fogunk operálni. Ezek [...] legalább megközelítő fogalmat adnak róla, amelyeknek megvan az az előnye, hogy konkrét; ezeket tehát úgy fogjuk fel, mint egy szinkronikus rendszer valóságos tagjaival egyenértékű mintapéldányok.” De miként lehet értéke egy szónak? Természetesen nem abban az értelemben, ahogyan a mindennapi életben, a társadalomtudományokban és az etikában használjuk az *érték* szót: valami, ami az érdekekkel szembeállítva és rajta túl levően *fontos szervező elve* az életünknek. Saussure szerint „amikor egy szó értékéről beszélünk [...], arra a sajátosságára gondolunk, hogy egy fogalmat ábrázol; ez valóban egyik aspektusa a nyelvi értéknek”.¹⁰¹ Ezért a félreértések elkerülése érdekében az *érték helyett* én inkább *értelmet* mondanék itt. A helyettesítést annál inkább megtehetjük, mert, mint látjuk, Saussure a nyelv értéke kifejezést a *nyelv általános értelme* szinonimájaként használja, amely szerint a nyelvnek egyszerre van specifikus emberi-közösségi *értelme és haszna vagy jelentősége*. Avagy fordítva: ha a nyelv értéke kifejezést a tettek motívuma értelmében használjuk, félreértjük Saussure felfogását.

Ez esetben szinonimája lenne egymásnak a jelentés és az érték? Könnyű őket összekeverni, főleg azért, mert igen finom különbségek vannak köztük. „Az érték [vagyis az értelem], fogalmi oldalról nézve, a jelentésnek egy eleme, és nagyon nehéz megtudni, hogy ez utóbbi hogyan különböztethető meg tőle, hiszen annak függvénye. Pedig ezt a kérdést feltétlen tisztázni kell, ha nem akarjuk a nyelvet egyszerű nomenklatúrává süllyeszteni.” Láttuk már, ha képtelenek vagyunk a nyelvi valóságban mást látni, mint a szavak és az általa megnevezett dolgok világát, akkor a nyelvre irányuló minden törekvésünk a szavak összegyűjtése, osztályozása, esetleg eredetük és változásaik feltárása. Hasznos tevékenység ez, csak éppen áthatja egy kimondatlan és különös feltevés: a szavak és a dolgok radikális kettőssége egyszerre konstruál két külön világot és egy olyan törekvést, amely szerint a szavakat és a dolgokat *közvetlen és teljes fedésbe* kellene hozni egymással. Hogy tehát minden dolog pontosan az legyen, aminek én a rá vonatkozó szó jelentését vagy értelmét (értékét) gondolom. Márpedig minden távlatos és együttműködő gondolkodás és cselekvés alapfeltétele – merthogy az embernek nem elsősorban saját magával kell egyetértenie –, hogy kilépjünk ebből a zárt és merev, már-már kényszeres attitűdből, és el- s felismerjük: egy-egy szó jelentésének több érvényes, sőt igaz értelme vagy értéke lehet. És éppen ez Saussure strukturalista nyelvtanának szemiotikai újítása: világos különbséget tesz a szó jelentése és értelme között. Megszünteti a hangkép (a kimondott vagy leírt szó) és az általa megnevezett dolog közvetlenségét, a kettő közé a félreérthető értelem kifejezés helyett, amely leginkább a szó egészére vonatkozik,

¹⁰¹ Saussure (1967): i. m. 146.

harmadikként felveszi a *fogalmat*, ami a nyelvi jelben manifesztálódó jelentés *összettségét és közvetítettségét* kívánja megjelölni. Ezzel a gesztussal a nyelv, a jel és a jelentés tanulmányozásának új valóságát teremti meg, amelyben már nem a szó és a dolog, hanem *a szó és a fogalom viszonya* lesz a döntő elem. „Minden a hangkép és a fogalom között megy végbe, a zárt területnek vett, önállóan létező szónak a határain belül. A probléma azonban paradox aspektusú: egyrészt a fogalom a hangkép ellenpárjának tűnik a jelen belül, másrészt viszont a jel maga, vagyis az a viszony, amely két alkotóelemét összeköti, ugyancsak és ugyanúgy ellenpárja a nyelv más jeleinek.”¹⁰²

Nehéz megmondani, hogy egy olyan jelentős munkásságnak, mint amilyen Saussure munkássága is, mi a központi gondolata. Úgy vélem, az iménti két mondat az ő egyik leglényegesebb állítása. Nevezetesen, hogy minden jel egyrészt egy hangkép (jel), egy fogalom (jelölő) és egy megnevezett dolog (jelölt) viszonyából áll, másrészt egyetlen nyelvi jel sem önmagából áll: egy rendszer része, s egyben minden más jeltől meg is van különböztetve.

Először vizsgáljuk meg a többes létet. Saussure szavai szerint „a nyelv rendszer, amelynek minden tagja kölcsönösen függ a többitől, és amelyben az egyik tag értéke [értelme] csak annak a következménye, hogy egyidejűleg a többi tag is jelen van”.¹⁰³ Ez a „többes lét” kardinális kérdés a társadalomtudományokban is, még akkor is, ha a társadalom más területein nem olyan erős a kölcsönös feltételezettség és függés, mint a nyelvben. De *valamilyen* függés és meghatározottság mindig van, vagyis a társadalom minden területe *rendszereszerűen* létezik, azaz entitásai nem önmagukban vannak, hanem másokkal együtt, ezekhez képest és ezekkel együtt egymással valamilyen viszonyban.

Talán ezért is volt komoly hatása a strukturalista nyelvészetnek a korabeli társadalomtudományokra. Egyrészt általános volt a törekvés, hogy valamilyen objektíve meglévő strukturált állapotnak írják le a társadalmat. Jól megfigyelhető ez már Comte, de később Weber és Durkheim munkásságában is, és még később másokéban is. Másrészt a nyelvészet ehhez jól átlátható mintát kínált, mert Saussure a nyelvet igen szigorú rendszernek igyekezett leírni. Van azonban ennek a felfogásnak egy olyan eleme, amely messze elkerülte a követők figyelmét: jel nemcsak az, ami az értékét vagy értelmét adja, hanem az is, *ami nem ő*, mármint a többi jelhez viszonyítva. Ezt Saussure úgy mondja, hogy bármely alkotóelem értelmét és értékét az adja, hogy vele kapcsolatban „egyidejűleg a többi tag is jelen van”.¹⁰⁴ Tehát az is, ami nem ő.

Itt arról van szó, hogy bármely köznapi gondolat és tett, bármely tudományos megállapítás egyrészt *valamihez képest* kerül kivitelezésre, azaz olyan módon, hogy az adott szituációban elvileg lehetne *mást is* tenni. Az alacsony szintű gondolkodás és tett jellemzője éppen az, hogy kivitelezője „nem lát ki saját helyzetéből és fejből”, ezért abszolút evidensnek és kikerülhetetlennek tartja azt, amit tesz. Ennek megfelelője a tudományos elemzésekben a szükségszerűségek favorizálása, legyen ez törvényszerűség vagy

¹⁰² Saussure (1967): i. m. 147.

¹⁰³ Saussure (1967): i. m. 147.

¹⁰⁴ Saussure (1967): i. m. 147.

okilag determinált cselekedet. Saussure nyelvelméletéből azonban az következik, hogy a társadalmi entitások létében nincs ilyen egyértelmű és szükségszerű determináció, hogy a dolgok *másléte* hozzátartozik a dolgok *éppígy* létehez. Ezért a magasabb szintű társadalmi gondolkodásnak és cselekvésnek az a feltétele, hogy tudatosuljon bennünk; az adott szituációban mit lehetne még *másként is* gondolni és tenni, mint ahogy evidensen vagy szokásszerűen cselekedni szoktunk. Ez nem a hagyomány tagadása, sokkal inkább ennek kinyitása új lehetőségek felé.

Legyen szabad itt több évtizedes tanári tapasztalatomból venni a példát. Az egyetemista diákok többsége számára már az is nagy élmény, hogy tanárai segítségével felfedezi és értelmezni tudja a körülötte lévő társadalmi valóságot. Amiből aztán azt a következtetést szokták levonni, hogy mit kell nekik mindenképpen tenniük majd egy sikeres életpálya kialakítása érdekében. De nem mindenki ilyen „beilleszkedő” természetű. Sokan vannak, akik kifejezetten nyitottak a további lehetőségek irányába, ami egy egyszerű kérdéssel is kifejezhető. Nem azt kérdezik, hogy milyen a világ, és hogyan működik, hanem azt; miért s miként gondoljuk a világot olyannak, amilyennek gondoljuk. Ám az ilyen egyéni és közösségi *önreflexív* gondolkodás kialakítása mindig sokkal nehezebb feladat, mint a dolgok reflektálatlan azonosítása a meglévő eszközök segítségével a meglévő gondolkodási keretek között, éppen ezért tarthatjuk ezt magasabb szintű társadalmi gondolkodásnak és cselekvésnek.

Saussure a pénz példájával igyekszik megvilágítani ezt a tételét.

„Egy ötfrankos értékének meghatározásához tehát tudni kell, hogy 1. kicserélhető valamely más dolognak, például kenyérnek egy bizonyos mennyiségére; 2. összehasonlítható ugyanannak a rendszernek valamely hasonló értékével, például egy darab egyfrankossal, vagy egy másik rendszer pénzdarábjával (egy dollárral stb.). Ugyanígy egy szó kicserélhető valamilyen eltérő dologra: egy fogalomra; ezenkívül összehasonlítható valamilyen azonos természetű dologgal: egy másik szóval. Értéke [értelme] tehát mindaddig nincs meghatározva, amíg megelégszünk annak megállapításával, hogy ilyen és ilyen fogalomra »kicserélhető«, vagyis hogy ilyen vagy olyan jelentése van; össze kell még hasonlítani hasonló értékekkel, vagyis más, vele szembeállítható szavakkal is.”¹⁰⁵

Ha ugyanis „a szavaknak az lenne a feladata, hogy eleve adott fogalmakat tükrözzenek, akkor a jelentés tekintetében mindegyiknek [...] pontos megfelelői lennének; márpedig ez nem így van”.¹⁰⁶ Ezzel szemben „eleve adott *fogalmak* helyett a rendszerből eredő *értékeket* [értelmet] látunk. Amikor azt mondjuk, hogy ezek fogalmaknak felelnek meg, akkor ebbe beleértjük, hogy ezek csakis megkülönböztető (differenciális) értékek, amelyeket nem tartalmuk határoz meg pozitíve, hanem a rendszer más tagjaihoz való viszonyuk negatíve. Legpontosabban így jellemezhetők: azok, amik a többiek nem. Ebből kapjuk meg a jel [...] igazi értelmét.”¹⁰⁷ Vagyis „amikor egyszerűen azt állítom, hogy egy szó jelent valamit, amikor ragaszkodom a hangképeknek valamilyen

¹⁰⁵ Saussure (1967): i. m. 148.

¹⁰⁶ Saussure (1967): i. m. 149.

¹⁰⁷ Saussure (1967): i. m. 150.

fogalommal való asszociációjához, olyan műveletet végzek, amely bizonyos mértékig pontos lehet és fogalmat adhat a valóságról; de semmi esetre sem fejezi ki a nyelvi tény lényege és kiterjedése szerint”.¹⁰⁸

Amikor tehát azt mondom, hogy ez a kifejezés vagy ez az állítás ezt és ezt jelenti, akkor a műveletem bizonyos mértékig pontos lehet, és adhat valamilyen fogalmat a valóságról, de elvileg sem fejezheti ki önmagában a szóba hozott társadalmi tény és összefüggést teljes „kiterjedése szerint” és minden lényeges összefüggésében. Egy adott vonatkozásban talán, más vonatkozásban azonban nem. Amikor azonban az értelmezési vonatkozásokat vagy nézőpontokat, magyarázatom előfeltevését tudatosan vagy tudatalanul mellőzöm, eltüntetem vagy ellenállok annak, hogy ezt bárki felvesse, akkor kifejezetten vétek a társadalom adekvát és pontos megismerési követelménye ellen.

Ennek az „önerősítő” vagy „önigazoló” akciónak azonban ritkán az a módja és formája, hogy nyíltan és drasztikusan elutasítok egy ilyen felvetést. Ezzel kapcsolatban leginkább két dolgot figyelhetünk meg. Aki így gondolkodik a társadalomról, az egyrészt nem a lényegest, hanem a *lényeg*et igyekszik feltárni, tehát nem valamilyen fontos összefüggést, hanem az *egyetlen* meghatározó mozzanatot, hiszen lényegből nem lehet még kettő sem, nehogy ennél több. Másrészt pedig értetlenkedik a nézőpontok lehetőségével kapcsolatban, már-már parodisztikus modorban állítja, hogy ez szétzilálja az igazságra törekvéseket, hogy így *bármit* lehet állítani. A két attitűd közös vonás, hogy a társadalmat objektíve identikus egységek létezésének igyekszik beállítani, amelyeknek végérvényes meghatározható lényege is van. Vagy ahogyan Descartes máig hatóan tanította: két vitatott megállapítás közül csak az egyik lehet igaz. Márpedig senki sem szereti magát a tévedések boldogtalan birtokosának tekinteni.

Gyakran éri ezt a felfogást a pángrammatizmus vádja, vagyis az, hogy aki így gondolkodik, az csak a nyelvet ismeri el egyetlen létezőnek, pontosabban mindent felold a nyelvi létezésben, s ezáltal persze „elszubjektivizálja” az objektív valóságot. Saussure azt írja erről: „a nyelv nem tűr meg sem olyan fogalmakat, sem olyan hangokat, amelyek a nyelvi rendszernél előbb léteztek”.¹⁰⁹ Vagyis a nyelvezet olyan realitás, amelynek alkotóelemei nem létezhetek és nem léteznek a nyelvi rendszer előtt és rajta kívül. Ez nem azt jelenti, hogy a nyelven kívül nincs más valóság, hanem azt, hogy a gondolkodó és cselekvő ember számára minden létező valamilyen értelmi formában jelentkezik be, vagy ahogyan Gadamer mondja, a dolgok számunkra mindig nyelvileg vannak adva. Ezért az értelem nélküli társadalmi valóság nem létező társadalmi valóság, jóllehet sokan hajlamosak így gondolkodni mind a filogenezis, mind az ontogenezis, mind a fennállás vonatkozásában. Ezzel szemben az emberi közösségek létrejötte, a társadalmi létszféra kialakulása egyben az értelmet hordozó nyelv létrejötte is, sőt az ókori retorikusok szerint éppen a nyelv és beszéd teszi az embert emberré, és a gyerek felnövése is együtt halad a nyelvelsajátítással. A társadalom pedig mindig nyelv is, és ha valaki komolyan gondolja a kettő radikális elválasztásának tudományos szükségességét, vagyis az objektíve

¹⁰⁸ Saussure (1967): i. m. 150.

¹⁰⁹ Saussure (1967): i. m. 153.

létező társadalom vizsgálatát, akkor ezt a vizsgálatot az illető kutatónak magának is nyelv nélkül kellene elvégeznie, mert miféle *egyetemes* társadalmi sajátosság és törvény az, amely alól éppen a kutató vonja ki magát?

5. A strukturalista fonológia

Saussure nyelvtudományában a fonetikának kiemelten fontos szerepe van. Olyannyira, hogy egyrészt a nyelvtudomány külön ágának, ahogy ő mondja, segédtudományának tekinti, másrészt s éppen ezért új névvel illeti: ez a fonológia. „A fonetika történeti tudomány; eseményeket, átváltozásokat elemez, és az időben mozog. A fonológia kívül áll az időn, mert a hangképzés mechanizmusa mindig hasonló marad önmagához.”¹¹⁰ Vagyis Saussure létrehozta a beszédhangok strukturalista tudományát.

A Saussure-féle fonológia valóban roppant figyelemreméltó diszciplína. Elsősorban azért, mert egy határterület feltérképezése. Egy olyan területé, amelyben érintkezik egymással az ember természeti-testi és szellemi-társadalmi valósága, ahol a testi működés szellemi realitást hoz létre, mégpedig olyan módon, hogy közben nem szűnik meg az ember biológiai entitása, tárgyi-fizikai valósága. Ám ami így létrejön, az nem a testi-tárgyi valóság egyenes folytatása, netalán kiteljesítése, hanem egy más minőségű „anyag”, mármint a beszélés, miközben ez a más minőség nem létezik annak a működése nélkül, ami egyébként nem ő. Mindennek leírásában Saussure egyértelműen az objektív jellegű fizikai-biológiai realitásra koncentrált, megkülönböztetve egymástól a *tényt* és a *struktúrát*.

A hangok kibocsájtása fiziológiai működés is és elemi jelentésképzés is. A fonémák (egy-egy hangok) oldaláról a jelentésképzés testi határait és szabályait írhatjuk le, de ez önmagában még nem jelentés vagy jelentésképzés. Ahhoz a különböző hangfajták sorának vagy láncolatának valamilyen önmagán túlmutató értelemmel kell feltöltődnie. Jól kifejezi ezt az, hogy amikor valaki először találkozik egy *idegen* nyelvvel, akkor számára ez még csak értelmetlen szózuhatag. Persze meg lehet tanulni, de igazán jól nem olyan módon, hogy szüntelen párhuzamba állítják számára az általa ismert nyelvvel, hanem hogy együtt él azokkal a „barbárokkal” (a görögök hívták így az érthetetlen szavú idegeneket), akik ezen a nyelven élnek az életüket.

Saussure fonológiája a hangképzés *keretét és szabályát* írja le, a hangok lehetséges fajtáinak és egymás utáni konkrét kiejtési lehetőségeit. Ugyanis nem akármelyik hangot ejthetünk és ejtünk ki akármelyik után. De ez még nem beszéd, akárhogyan is sorjázunk a hangok egymás után. Ebből úgy lesz beszéd, hogy a hangokat hallató emberek ezeket a hangokat társas cselekvéseik részeivé teszik. Tudjuk, hogy ez nem egyszerűen csak rámutatás (például: *ez egy ló*), hanem konkrét helyzetekben zajló összetett társadalmi cselekvés, amely egyszerre folyik kézzel és lábbal, szemmel és füllel, szájjal és aggyal. Ezen folyamatok közben alakul ki az, hogy bizonyos hangsorozatok, amelyek

¹¹⁰ Saussure (1967): i. m. 52–53.

összekapcsolódnak bizonyos cselekvésekkel, utalnak bizonyos rajtuk túlmutató dolgokra, ezért a helyükre léphetnek, képviselhetik azt.

Saussure fonológiájában az elemi *tény*, amelyre a beszéd egésze épül, a *fonéma*, ami egy hangtípus nyelvi megfelelője, egy beszédhang ejtésváltozatainak összegződése. A fonémáknak van egy korlátozott számú készlete (leírva ez az ábécé), s a nyelvész egyik ismert feladata, hogy összeállítsa „a vizsgált nyelv *fonológiai rendszerét*, vagyis a benne használt hangok táblázatát”. Ez még kihalt nyelvek esetében sem teljesen lehetetlen feladat, ha pedig „élő nyelvről van szó, egyetlen ésszerű módszer: *a)* összeállítani a hangrendszert, ahogyan azt közvetlen megfigyeléssel megismerjük; *b)* egybevetni azzal a jelrendszerrel, amely arra szolgál, hogy a hangokat – ha tökéletlenül is – tükrözze”.¹¹¹

Kérdés tehát, hogy mi a hang, és milyen fajtái vannak. Saussure kiemeli, hogy a hangok objektíve létező akusztikai tények, amelyeket alapvetően az ember a fülével érzékel. „Az akusztikai tény tudunk nélkül már akkor létezik, amikor a fonológiai egységhez eljutunk: az ugyanis, hogy mi egy *b*, egy *t* stb., a fül révén tudjuk.”¹¹² Ebben az érzékelésben meghatározó mozzanat az elhatárolás, vagyis az akusztikai egységek megképzése és ezek meghallása. Egy-egy hallott beszédlánc hangjainak az elhatárolása az akusztikai benyomás alapján lehetséges. Egy szó vagy egy mondat meghallása során nem a hangokra gondolunk természetesen. Ám ha ezt megpróbáljuk tagolni és le is írni, és azt mondjuk, ez egy *b* volt, akkor ezt már az artikuláció szerint, vagyis a beszédképző szervek működése alapján végezzük el, ami persze egy akusztikai megnyilvánulással jár. Vagyis „észrevehető, hogy ugyanannak a hangnak ugyanaz az aktus felel meg: *b* (akusztikus szakasz) = *b'* (artikulációs szakasz)”.¹¹³ Így egy elemi egység jön létre, amely az artikuláció révén keletkező akusztikus képződményekből áll. Vagyis működtetjük a hangképző szerveinket, ami beszédhangokat eredményez, amelyeket meghallunk, felfogunk. „Az első egységek, amelyeket a beszédláncolat szétdarabolása útján nyerünk, *b*-ből és *b'*-ből tevődnek össze; ezeket *fonémáknak* nevezzük; a fonéma az akusztikai benyomásnak és az artikulációs mozgásoknak, a hallottaknak és a kiejtetteknek (melyek közül az egyik feltételezi a másikat) az összege, így ez már egy komplex egység, amelyeknek mindegyik láncolatban van gyökere.”¹¹⁴

Minden nyelvben létrehozható az így kiejtett és felfogott fonémáknak a készlete. Ugyanis „miután a különféle nyelvekhez tartozó beszédláncolatokból elegendő számút elemeztünk, eljutunk odáig, hogy ismerjük és osztályozzuk azokat az elemeket, amelyekkel ezek operálnak; ekkor kitűnik, hogy – ha az akusztikailag közömbös árnyalatoktól eltekintünk – az adott hangfajták száma nem meghatározatlan”.¹¹⁵

Arról van tehát szó, hogy a fonéma mint a nyelv elemi és alapvető egysége, egy szabályozott testi működés mások által is hallható és láthatóvá tehető eredménye. Mint ilyen társadalmi jellegű. De egyrészt megnyilvánulásként *individuális* jellegű, másrészt

¹¹¹ Saussure (1967): i. m. 54.

¹¹² Saussure (1967): i. m. 61.

¹¹³ Saussure (1967): i. m. 63.

¹¹⁴ Saussure (1967): i. m. 63.

¹¹⁵ Saussure (1967): i. m. 63.

fiziológiai produktum. Az individualitás vélhetően nem szorul külön magyarázatra, a fiziológiai jelleg viszont annál inkább. A hangképző szervek működése az ember testi megnyilvánulása. Ezt a működést Saussure külön is vizsgálja.¹¹⁶ Vagyis az ember egyik természeti adottságáról van szó, amely ráadásul nemcsak az embert jellemzi: az állatok is adnak ki különféle hangokat. Saussure azt hangsúlyozza, hogy a hangadásunknak vannak *egységei*, amelyek aztán különbözőképpen kombinálódnak.

Ezeket az egységeket nevezik tehát fonémáknak, amelyeknek több fontos tulajdonsága van. Egy: a beszéd s a nyelv olyan egységei, amelyek tovább nem bonthatók, legfeljebb variálhatók. Kettő: objektív fizikai-biológiai tények, hiszen egy testi működés csak ilyen módon létrehozható és hallható egységei: például ha az ajkakat levegőt fújva úgy patintjuk szét, hogy közben a hangszálakat nem működtetjük, mindig és szükségképpen egy olyan hangot képezünk és hallunk, amit a magyar nyelvben (is) *P*-nek neveznek. Három: a fonémák száma minden nyelvben véges, s ennek a véges készletnek megadhatók a különböző alkotóelemi és a pontos mennyisége is.

A fonémák készlete osztályozható, és Saussure is ezt teszi. Mivel a hangok kiejtése bizonyos nyíltsággal jár, elsődleges felosztása ezt követi, mégpedig a teljes zártságtól a teljes nyitásig, ezeken belül képzés helye szerinti felosztás, majd a zöngé és a nazális rezonancia szerinti. Így egy igen sok elemet tartalmazó bonyolult hangrendszert ír le. De figyelmezteti az olvasóját, hogy minden fonémát tekintetbe vesz ugyan, de a struktúra szükségképpen hiányos. „Egy ésszerű osztályozás [...] sémájáról van szó: nem szabad tehát azt várnunk, hogy benne komplex vagy speciális fonémákat találunk (bármekkora is ezek fontossága), mint például a hehezetes hangok (*ph*, *dh* stb.), affrikáták (*ts*, *dž*, *pf* stb.), a palatizált mássalhangzók, a gyöngé magánhangzók (néma *e* stb.); sem azt, hogy – megfordítva – olyan egyszerű hangokra találunk, amelyeknek nincs gyakorlati fontosságuk, és nem jönnek számba, mint megkülönböztetett hangok.”¹¹⁷

Saussure tehát a beszédben megkülönböztető jelentőséggel bíró fonémákat rendszerezi négy szempont szerint (nyíltság foka, képzési hely, zöngéesség és nazalitás). Ezek a beszédben gyakorlati jelentőséggel bíró fonémák, mert ezek formálásával és megfelelő sorrendben való kiejtésével jön létre a tagolt és érthető beszéd. Olyan értelemben a struktúra teljes, hogy minden gyakorlati fontosságú egyszerű vagy alapvető hang szerepel benne, olyan értelemben azonban nem teljes, hogy nem tartalmaz minden használt, kimondott és hallott elkülöníthető hangot.

A beszédhangok nyilvánvalóan nem önmagukban vannak kiejtve, és nem önmagukban állnak, hanem más beszédhangokkal együtt, valamilyen strukturált viszonyba szerveződve. Így van ez már két elem, vagy elemi tény, két fonéma esetében is, amit egyébként *szótagnak* nevezünk. A tények, jelen esetben a fonémák, a nyelvben nem külön-külön, nem önmagukban állnak tehát, bár tanulmányozhatóak önmagukban és egyedileg is. Ennek az elkülönült tanulmányozásának empirikus alapját az a tapasztalat képezi, hogy a hangok kiejthetők külön-külön is, de amire így jutunk, az a nyelvtudomány

¹¹⁶ Saussure (1967): i. m. 64–67.

¹¹⁷ Saussure (1967): i. m. 67–68.

szempontjából nem különösebben érdekes. „Az egyes hangok tanulmányozásakor elég a beszélőszervek helyzetét megállapítani; a fonológia akusztikai minősége nem problematikus; azt a fül határozza meg; ami az artikulációt illeti: teljes szabadságunkban áll, hogy tetszésünk szerint vigyük végbe.”¹¹⁸ De még az elkülönült tanulmányozás esetében is az egyes fonémák összetettségét kell megállapítani.

A fonémák tehát a beszédben mindig *más hangokkal együtt* fordulnak elő. Kimondhatjuk azt az elemi tapasztalatot, hogy a nyelv fonémaláncokból, fonémasorozatokból áll, ami azonban az egyes fonéma-tényekhez képest merőben új realitást, és ennek megfelelően teljesen más tudományos problémát jelent. Már két fonéma együttes előfordulása esetén is ez a helyzet: „Elég két fonéma ahhoz, hogy már azt sem tudja az ember: hányadán áll velük.”¹¹⁹ Több fonéma együttes előfordulása esetén pedig különösképpen így van. „A hangok tudománya csak akkor válik értékké, ha két vagy több elem belső függőségi viszonyba szövődik össze egymással: az egyik variációnak ugyanis határt vonnak a másik variációi; maga az a tény, hogy két elem van jelen, valamilyen viszonytal és törvénnyel jár együtt, ami nagyon különbözik a puszta ténymegállapítástól.”¹²⁰

Először is ez már egy olyan realitás lesz, amely nem függ a beszélő szándékától, szemben, mint az iménti idézetben is láthattuk, az egyes beszédhangok kiejtésével. „Mihelyt két, egymással kapcsolatban lévő hang kiejtéséről van szó [...], kénytelenek vagyunk figyelembe venni, hogy a szándékolt és a produkált hatás között eltérés lehetséges; nem mindig tudjuk azt kiejteni, amit akartunk.”¹²¹ A fonológiai rendszer tehát objektív, szemben a hangképzés esetlegesen szubjektív jellegével. Egyes hangok kiejtése függhet az akaratunktól, de egy „beszédláncolatban”¹²² kiejtett fonémák már függetlenek az egyéni szándékoktól, ezt objektív törvények szabályozzák.

Ennek megfelelően a fonológia mint diszciplína egy *objektív rendszer* leírása, amelynek nemcsak a fennállása, hanem a működése is független az egyéni akaratától: elemei nem véletlenül kerülnek egymás mellé, hanem meghatározott törvények szerint. A rendszernek két alapvető vonása van. Egyrészt az elemek meghatározott törvényszerűségek szerint *kölcsönösen feltételezik* egymást. Jól példázza ezt a magánhangzók és a mássalhangzók váltakozása vagy a szótagok elválása. Másrészt, de ebből is adódóan, ha a rendszerben az egyik elem megváltozik, akkor ez a tény megváltoztatja a másik vagy a többi elem jellegét és státusát is. Mint Saussure írja: „Számot vetni azzal, ami csoportokban történik, annyi, mint megalkotni egy olyan fonológiát, amely ezeket algebrai egyenleteknek tekinti: egy két tagból álló csoport bizonyos számú mechanikai és akusztikai elemet foglal magába, amelyek kölcsönösen feltételezik egymást, ha az egyik megváltozik, ez a változás a többiekre elkerülhetetlen, előre kiszámítható következményekkel jár.”¹²³

¹¹⁸ Saussure (1967): i. m. 74.

¹¹⁹ Saussure (1967): i. m. 74.

¹²⁰ Saussure (1967): i. m. 73.

¹²¹ Saussure (1967): i. m. 74.

¹²² Saussure (1967): i. m. 73.

¹²³ Saussure (1967): i. m. 74.

A strukturalista fonológia tehát az objektív állapotok és objektív törvényszerűségek tudománya. Egyrészt azoknak az emberi akarattól független törvényeknek a feltárása, amelyek „a fonémák kombinálódását irányítják”. Másrészt pedig, állapotleírásként, a fonémák rendszerszerű kombinálódásának a feltárása, amit ebben az összefüggésben Saussure *kombinatorikus fonológiának* nevez: „a kombinatorikus fonológia körülhatárolja a lehetőségeket, és rögzíti az egymással összefüggő fonémák állandó kapcsolatait”.¹²⁴ És vélhetően ezek azok a vonások, amelyek igen közel vitték Saussure fonetikai grammatikáját a természettudományok szemléletéhez, és amiért sokan őt, illetve az általa kezdeményezett felfogás továbbvivőit tekintették mintának ahhoz, hogy őket követve a társadalomtudományok is elérjék végre az objektivitásnak és az egzaktásnak azt a fokát, ahová a természettudományok eljutottak.

A fonémikus hangok szótagokba szerveződését Saussure megállapítása szerint objektív törvényszerűségek szervezik. Kérdés, hol vannak a szótaghatárok, avagy mely hangok képeznek egy-egy szótagot. Először is „a fül minden beszédláncolatban érzékeli a szótagokra való osztódást és minden szótagban egy szonánst”.¹²⁵ (Zárójelben megjegyzém, hogy szonánstnak az önmagában is szótagot alkotó beszédhangot nevezik.) Hogyan lehetséges ez? Semmi esetre sem úgy, ahogyan eddig tették a nyelvészek: „a kutatók elszigetelt hangfajtákat vesznek, és ezekből a hangokból akarják levezetni a szótaghatárt és a szonáns helyét”.¹²⁶ A mi módszerünk fordítva halad, hangsúlyozza Saussure: „a beszédláncolatban megjelenő szótag elemzésével eljutottunk a tovább nem elemezhető egységig, a nyitódó vagy záródó hangig; majd ezeket az egységeket kombinálva sikerült a szótaghatárt és a hangzósági csúcsot meghatározni. Ezzel megtudtuk, hogy ezeknek az akusztikai benyomásoknak milyen fiziológiai feltételek között kell létrejönniük.”¹²⁷

Úgy vélem, ez a kulcsmondata Saussure strukturalista fonológiájának, amely alapvetően azt igyekszik feltárni, hogy az általunk felfogott hangoknak vagy „akusztikai benyomásoknak milyen fiziológiai feltételek között kell létrejönniük”.¹²⁸ Mondhatjuk ezt megfordítva is: Saussure fonológiai kutatásai azt próbálták megmutatni, hogy mi, emberek a hangképző szerveink adott működtetése révén milyen hangokat vagyunk képesek (másokat pedig nem vagyunk képesek) létrehozni, amelyek egyben fonémák is, azaz egy jelentéssel bíró beszédláncolat elemei. Ehhez egyrészt megadta a fonémák rendszerbe szedett listáját, másrészt a szótagok képzésének a szabályait. Mindkét leírásban összekapcsolta a hangképző szervek fiziológiai működését azzal, ahogyan ez a működés szükségszerűen kibocsát valamilyen hangot, pontosabban hangi egységet, és a fülünkkel ezt hasonlóképpen elkülönült és karakteres akusztikai egységnek fogjuk fel.

Saussure újítása nem az, hogy megadja a fonémák képzési módját és listáját, hanem az, ahogyan a szótagképzést visszavezeti fiziológiai alapjaira, s ezzel a fonémát és a szótagot egyenrangúvá teszi, mint a hangképzés két alapegységét. A fonémákkal szemben

¹²⁴ Saussure (1967): i. m. 75.

¹²⁵ Saussure (1967): i. m. 83.

¹²⁶ Saussure (1967): i. m. 83–84.

¹²⁷ Saussure (1967): i. m. 83.

¹²⁸ Saussure (1967): i. m. 83.

a szótagoknak természetesen nem adható meg semmilyen listája; amit Saussure megad, az a szótagképzések fiziológiai (hangképzési) törvénye. Ez azt jelenti, hogy bizonyos hangok nem véletlenszerűen kerülnek egymás mellé, mint ezt egy felületes benyomás alapján esetleg gondolhatjuk, hanem bizonyos szabályszerűségek alapján. Mégpedig azért, mert a hangképző szerveink működése ezt teszi lehetővé, nem pedig valami egészen mást.

A szótagalkotást Saussure a *beszédláncolatban* lévő nyitódó és záródó hangok alapján igyekszik leírni, nem pedig, mint előtte mások, különálló fonémákból építi fel, miközben azt hangsúlyozza, hogy ez az elmélet nem meríti ki és nem oldja meg teljes mértékben az itt felmerülő problémákat, és nem ad választ az összes indokoltan feltehető kérdésre. Például „ilyen a *megszakított explozív láncok* esete is, amelyek – bár nem fokozatosak – a beszédláncolatban a szabályszerű kapcsolatokkal azonos minőségben lépnek fel”. Figyelemre méltó az indoklása: „Az akarat és szándék – ha közbelép – minden ilyenféle esetben változást idézhet elő, és bizonyos mértékig megváltoztathatja a fiziológiai szükségszerűségeket; gyakran nehéz pontosan megmondani, melyik rész esik e kétfajta tényező egyikére vagy másikára. De akárhogyan áll is a dolog, a hangképzés feltételezi az implóziók és az explóziók egymásutánját, és ez a szótagalkotás alapvető feltétele.”¹²⁹

A szótag után következő nagyobb beszédegység természetesen a *szó*, amely azonban már nem kötődik szorosan a beszédszervek működéséhez. Legfeljebb annyiban, hogy mint Saussure írja, a beszédláncok szótagjaiban lehet egymás után több nyitódó és záródó hang is, vagy olyan módon, hogy a szókezdések is követnek bizonyos akusztikai szabályokat. Ezek a vonások azonban már nem szabályozzák a szóalkotást, még kevésbé a szóhasználatot, szemben a fonémák és a szótagok előállításának fiziológiai törvényszerűségeivel. A szó leglényegesebb vonása éppen az, amivel a szótag még nem rendelkezik, hogy *jelentése* van, ami azonban nem fiziológiai, hanem pszichikai, szellemi és társadalmi tény. Ezt írja le egyébként Saussure szintén eredeti jelentéstanának hármas elemeként: szó, fogalom, vonatkozási tárgy. Az is tudható persze, hogy a szó további tulajdonságai a *mondat felől* értelmezhetők, valójában még a szóosztályok vagy némenklatúra is, nem csak a mondatrészek.

¹²⁹ Saussure (1967): i. m. 84.

III. fejezet

Noam Chomsky: A nyelv és a társadalom tudományos vizsgálata

1. A nyelvtudomány új tárgya: a tevékeny mondat

Saussure strukturalista grammatikájának kibontakozása után kétségtelenül Noam Chomsky (1928–) fellépése és *generatív grammatikája* jelentette a nyelvtudomány újabb nagy szakaszát. Mint Kiefer Ferenc írja paradigmaticus szerzőnkről: „A nyelvtudomány történetében nagy fordulópont az 1957-es év, amikor megjelenik Noam Chomskynak a szintaktikai struktúrákról szóló könyve. E könyvben a szerző kifejti a generatív nyelvelméletre vonatkozó alapvető módszertani elgondolásait, beszél a nyelvelmélet feladatáról, valamint bemutatja azokat a formális eszközöket, amelyek a kifejtett módszertani elveknek, továbbá a nyelvelmélet feladatának legjobban megfelelnek.”¹³⁰A *Syntactic structures* címen publikált könyv magyar nyelven mintegy negyven évvel később, 1999-ben jelent meg *Mondattani szerkezetek* címmel.¹³¹ Chomsky munkásságának számunkra fontos vonatkozásait döntően ezen könyv, valamint az éppen húsz évvel később publikált *Generatív grammatika*¹³² alapján fogjuk rekonstruálni és értelmezni, és tárgyunkra specifikálni.

Kötetünk első részének címére utalva felvethető, hogy Chomsky munkássága besorolható-e egyáltalán a strukturalista nyelvtudomány címkéje alá. A válasz az, hogy részben igen, részben nem. Ő maga egyrészt bírálja a strukturalizmust, főleg az amerikai strukturalista nyelvészeket: hibájukul rója fel, hogy leragadnak a felszíni tények mellett. A nyelvi teljesítményekből, írja, kibányásznak „bizonyos számú elemet, amelyeket egymás között viszonycsomók egyesítenek formális modellekben. Az elemeknek az ilyen formális modellekben való elrendezése alkotja az ő szemükben a nyelv struktúráját.”¹³³ Ő viszont úgy véli, hogy a felszíni struktúrák alatt vannak a nyelvben mélyen rejlő struktúrák is, és a nyelvésznek ezeket is fel kellene tárni. Merthogy az ilyen felszíni „módon elrendezett jellegzetességek és sajátosságok rendszere alatt sokkal elvontabb elvek és szabályok húzódnak meg, amelyek e rendszereket a strukturalisták által tanulmányozott formális struktúrákhoz hozzákapsolják”. Ezeket „a mélyebb elveket még inkább fel kell mutatnunk és fel kell tárnunk”, mint az ezekhez képest felszíni és másodlagos

¹³⁰ Kiefer Ferenc: *Bevezetés a generatív nyelvészetbe*. Budapest, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 1969. 6–7.

¹³¹ Noam Chomsky: *Mondattani szerkezetek*. Ford. Zólyomi Gábor. In Noam Chomsky: *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Budapest, Osiris, 1999a. 135–263.

¹³² Noam Chomsky: *Generatív grammatika*. Beszélgetések Mitsou Ronat-val. Ford. Pap Mária. Budapest, Európa, 1985.

¹³³ Noam Chomsky: A nyelvtudományról. Interjú. Készítette Jena-Marie Benoist. Ford. Miklós Pál. In Hankiss Elemér (szerk.): *Strukturalizmus*. I. kötet. Budapest, Európa, 1971. 237.

struktúrákat. Vagyis, összegzi Chomsky saját tudományos álláspontját, „egyetérték a strukturalizmussal, de úgy vélem, hogy eredményein tovább kell építkezni”.¹³⁴

Másrészt viszont az a mód, ahogyan Chomsky Saussure objektív nyelvfelfogását el is fogadja és egyben bírálja is, már határozottan *kivezet* a nyelv strukturalista elméletének keretei közül, elsősorban azért, mert ezenközben egy karakteres *nyelvcselekvési* elméletet vázol fel, jóllehet objektivista és monologikus alapon. Ennek részleteit a következő fejezetben vizsgáljuk meg részletesen. Már itt jelezném azonban azt a fontos tudást, hogy míg Saussure teóriája empirikus tényként, mint láthattuk is, a *szóra* épült, addig Chomsky elméletének empirikus bázisa a *mondat*, ami lehetőséget ad számára teljesen új kérdések megválaszolására, alapvetően a *mondatalkotás* problémáira. Ebben a fejezetben azonban egyelőre azt a tudományszemléletet igyekszem bemutatni, amelyet Chomsky képvisel generatív grammatikája megalkotása során, ráadásul önreflexív módon. Többször is *expressis verbis* leírta és elmondta ugyanis, hogy szerinte mi lenne a nyelvtudomány tulajdonképpeni tárgya, feladata, helyes módszere, s ezenközben állást foglalt más, a társadalomtudományokat is alapvetően érintő tudományszemléleti kérdésben.

Ezek a témák, mint minden kutatás esetében, Chomsky esetében is az általa vizsgált problémakör és hozzáállás *előfeltevéseit* alkotják. Tudható, hogy előfeltevéssel a köznapi ember is él, általában öntudatlanul, a tudományos kutatásban azonban a szemléleti előfeltevéseket meg szokták fogalmazni, hogy világos legyen a kutató megállapításainak *érvényességi tartománya és határa*. A tudományos előfeltevések kiindulópontja pedig a „rokonsági kör” megnevezése és az ebbe való behelyezkedés. Azaz annak tisztázása, hogy az adott kutató által vizsgált kérdést más kutatók hogyan vizsgálták és látták, és *hozzájuk képest* mi jellemzi az ő megközelítését és szemléletét. Ez a hagyományba való behelyezkedés jelöli ki a további előfeltevéseket. Elsősorban azt, hogy mi az adott tudomány és vizsgálat tárgya, mi a tények sajátossága és státusa, mi jellemzi az empiria és az elmélet viszonyát, milyen a kutatás módszere, és miért éppen ez, hogyan lehet az adott kutatás megállapításait általánosítani. Ennek megfelelően Chomsky generatív grammatikája kapcsán a fejezetben négy témát járunk körül, minden esetben bemutatva ezek társadalomtudományi relevanciáját is.

Egy paradigmaalkotó nyelvész számára a huszadik század közepén Ferdinand de Saussure strukturalista grammatikája jelenti az alapvető kihívást; az ő felfogásához képest kell meghatároznia saját nyelvtudományát, mind az esetleges kapcsolódást, mind a változtatást. Ebben a felfogásban pedig, mint láttuk is, a *langue* és a *parole* megkülönböztetése az egyik kulcsmozzanat. Konkrétabban az, hogy Saussure a nyelvet (*langue*) mint objektív struktúrát teszi meg a nyelvtudomány tulajdonképpeni tárgyának, elválasztva azt a szubjektívnek és efemernek vélt egyedi megnyilatkozástól, a beszéd-től (*parole*).

Chomsky átveszi Saussure megkülönböztetését, de egyben át is értelmezi, és ebben az átértelmezett formában teszi meg grammatikája egyik alappillérvé. A nyelvtudomány tulajdonképpeni tárgyát Saussure felfogásához hasonlóan változatlanul a természeti valósághoz hasonló *objektív* természetűnek tartja, lényegében olyan módon, ahogyan

¹³⁴ Chomsky (1971): i. m. 238.

a modernista társadalomtudomány is objektív karakterűnek igyekszik leírni a társadalmat. Viszont Chomskynál a nyelvi objektivitás fogalma nem a nyelvi valóság jól strukturált statikus egységét jelenti, esetleg a lexikai elemek osztályait vagy ezek láncolatait. Merthogy Chomsky szerint „a langue éppen úgy egyedi, mint a parole. Minden embernek van langue-ja, minden ember nyelvének, nyelvi képességének alapja a saját nyelvi rendszere, a saját langue-ja.”¹³⁵ Ez még akkor is így van, ha a nyelvi közösséget alkotó emberek *egyéni és objektív nyelve* között sok a hasonlóság.

A *parole* újraértelmezése Chomsky grammatikájának alapvető eleme, egyben a *nyelvtudomány új tárgyának* a kijelölése, ami egyszerre jelent szakítást a hagyományos nyelvtanokkal és Saussure felfogásával. A nyelvtudományi vizsgálatok fókuszába ő ugyanis a *mondatot* állította, illetve mondatokat, amelyek ugyan mindig egyediek, mint ezt egyébként Saussure is kiemelte, de ehhez nyelvhasználói aktivitást, valamint objektíve általános vonásokat és egyetemes szabályszerűséget társított. A hagyományos nyelvtanok a mondatot alkotórészei, kapcsolódásai és a használói szándék szerint tagolták és értelmezték, s így munkálták ki a jól ismert mondatant. Eszerint a mondatok különböző funkcionális részekből állnak (alany, állítmány, tárgy, határozó, jelző), a beszélő szándéka szerint különböznek egymástól (kijelentő, kérdő, felkiáltó, felszólító, óhajtó, illetve állító és tagadó mondat), és különböző státust foglalhatnak el egymáshoz képest (fő- és mellék-, alá- és fölérendelt mondat). Ezt a jól ismert felosztást azért idéztem fel, hogy világos legyen előttünk egy fontos összefüggés. Ez a struktúra nem más, mint szóosztályokkal leírt szavak (szófajok) viszonya a mondatban, ami viszont Chomsky szerint alkalmatlan egységes és általános grammatika megalkotására: az ilyen módon felfogott mondatok esetében ugyanis egyetemes mondatstruktúra nem létezik. Bár elvileg minden mondat leírható így, de ezek között a mondatok között nincs semmilyen objektív és szükségszerű kapcsolat, véli Chomsky. Ezért is ezek a formálisan tagolt és absztrakt módon értett mondatok egyfelől számolatlanul sokfélék, másfelől szétszóródnak a beszédben.

Chomsky szerint a nyelvtudományi mondatfókusz Saussure felfogásához képest azért jelent eleve újítást, mert Saussure esetében a *szó* és a szójelentés van a grammatika fókuszában. A nagy előd *fonológiája* a morféákat és a szótagstruktúrákat vizsgálja, *jelentésemélete* pedig a szójelentések összetettségét, hármas struktúráját mutatja be. Mindez komoly újítás, hiszen a szavakat nem csupán szóosztályoknak fogja fel és nómenklatúraként értelmezi, hanem alapvetően ellentétek, *nyitott különbségek* rendszereként. Ennek ellenére vagy ezzel együtt a szó önmagában – bárhogyan is próbáljuk megragadni strukturális titkát – a nyelvi és társadalmi valóság olyan *elvont* entitása, amely nem eleme semmilyen tényleges praxisnak és effektív konverzációs realitásnak. Szavak önmagukban nem léteznek, legfeljebb szógyűjteményekben; szótárakban, lexikonokban. A szavakat mondatokat mondva használjuk.

Saussure a hagyományos mondattanok alapján azt állította, hogy a mondatok olyan sokfélék, hogy semmilyen meghatározó közös struktúrát nem vagyunk képesek bennük találni; egyetlen közös vonásuk az, hogy szavakból állnak. Talán ezért is maradt meg

¹³⁵ Kiefer (1969): i. m. 7.

a szavaknál. Noam Chomsky viszont éppenséggel a mondatokra építve próbált meg kidolgozni egy ugyancsak *általános és strukturalista* nyelvelméletet. Ez azonban azt jelentette, hogy alapvetően *másként fogta fel a mondatot*, mint előtte mások. A nyelvészek természetesen már *előtte is* elemezték a mondatokat, de hagyományosan Chomsky szerint leginkább a *jelenség* szintjén vették számba és írták le őket, *elméletileg* viszont szinte sehogy, ezért is főleg csak példálództak a különféle mondat típusokkal. A huszadik századot illetően sem rózsás a helyzet. Se Saussure, sem más „strukturális grammatikák nem tekintették feladatuknak [...], hogy rendkívül bonyolult mondat szerkezeteket vizsgáljanak”.¹³⁶ Legfőképpen pedig nem próbálták nyelvelméleti szempontból értelmezni a mondatokat.

A mondat középponti nyelvtudományi státusa azonban azt is jelenti, hogy Chomsky már az *empíria* szintjén is másként tekint a mondatokra, mint előtte mások, ami egyben a nyelv egészét is kimozdítja statikus állapotából. Értve ezen azt, hogy a nyelv nemcsak történetileg változik, mint ezt sokáig gondolták a nyelvészek, és még Saussure is értette a diakronikus nyelvészetet,¹³⁷ hanem egy adott állapotban, egy nem történetileg érzékelt idő keretei között is. Úgy vélte, hogy a mondatok alapvetően *dinamikus* léteznek. Ezért is döntően nem valamilyen állandó és jól strukturált állapot jellemzi őket, ahogyan a hagyományos mondattanok ezt leírták, hanem nyelvi cselekvések és folyamatok, amelyek persze mindig időben zajlanak, de ez a mondatokat mondó egyén idejében zajlik le, nem pedig egy általa érzékelhetetlen történeti időben. A mondatokat ugyanis mindig *létrehozzák*; egy nyelvben csak állandó szavak vannak, állandó mondatok viszont nincsenek, legfeljebb gyakran ismételt mondatok.

A mondat Chomsky felfogásában három alapvető tulajdonsággal rendelkezik: objektív vonásai vannak, nyelvi cselekvések kifejezője, és így a nyelv általános elméletének empirikus alapját képezi. Mindez világosan kifejeződik nála az új nyelvtudomány elnevezésében: *generatív grammatika*. „Chomsky nyelvészeti forradalma – írja Pléh Csaba utalva a közismert tényre – generatív nyelvtan néven vonult be a tudománytörténetbe.” És vajon mit jelent itt a generatív jelző? „Generálni e felfogásban annyit jelent, mint levezetni, s [...] szerkezetet rendelni egy nyelv minden mondatához. Mégpedig nemcsak a megfigyelt mondatokhoz, hanem minden lehetséges mondatához.”¹³⁸ Ezt a távlatos feladatot Chomsky egy sajátos nyelvelmélet kidolgozásával oldja meg, amely úgy általános, hogy közben nem szakad el az egyén egyedi mondatalkotó tetteitől. Úgy vélem, ebben a nehezen megoldható „tudományos mutatóanyagban” van a generatív grammatika újdonsága, ereje és máig tartó hatása, beleértve ebbe a hatásba a társadalomtudományokat is.

Empirikusan tekintve a generatív nyelvelmélet kulcskérdése azonban nem is egyszerűen a mondat jelentőségének a kihangsúlyozása és centrálása, hanem a mondatokat mondó egyén *mondatalkotó tevékenységének* a vizsgálata. A nyelvész feladata ugyanis,

¹³⁶ Chomsky (1985): i. m. 14.

¹³⁷ Saussure (1967): i. m. 263–286.

¹³⁸ Pléh Csaba: A mindig időszerű szellemi forradalmár: Chomsky (Utószó). In Noham Chomsky: *Mondat-tani szerkezetek. Nyelv és elme*. Budapest, Osiris, 1999. 266.

mondja Chomsky, nem az, hogy általánosságban leírja a nyelv ilyen vagy olyan tulajdonságát és szabályait. „A nyelvészeknek azzal a kérdéssel kell foglalkozniuk, hogy miként lehet megállapítani az eredményes nyelvtanok alapvető tulajdonságait.” Merthogy elvileg lehetségesek eredménytelen nyelvtanok is, ám a nyelvileg cselekvő ember mindenkor igyekszik *eredményesen* szólni, azaz másokat érteni és magát másokkal megértetni. Az eredményes nyelvtan pedig mindig a kigondolt és kimondott *mondatokra épül*, bármilyen sokféleképpen is fogalmazzuk meg ezeket a nyelvi egységeket. „E vizsgálatok végeredményeképp [pedig] a nyelvi szerkezet olyan elméletének kell létrejönnie, amely absztrakt módon, konkrét nyelvekre való külön hivatkozás nélkül mutatja be és vizsgálja a konkrét nyelvtanokban alkalmazott leíró eszközöket.”¹³⁹

Ennek módja a generálás vagy transzformálás. Először is „minden egyes mondat véges hosszúságú, és elemek véges halmazából épül fel”. Ennek ellenére azt tapasztaljuk, hogy a felnövő emberek egy anyanyelv nyelvtanát bizonyos szinten külön nyelvtantanulás nélkül is képesek elsajátítani, bár az alkalmazott szabályokat nemigen tudják megfogalmazni. Chomsky híres megállapítása szerint: az emberek képesek *végtelen számú helyes mondatot* megérteni és megfogalmazni, olyanokat is, amelyeket még soha nem hallottak és soha nem mondtak. Ez a *produktív* nyelvi képesség maga a nyelv, hangsúlyozza Chomsky: „nyelvnek tekintem a mondatok valamely (véges vagy végtelen) halmazát”.¹⁴⁰ (Zárójelben azonban már itt jelezném, hogy a *szövegnyelvészet* szerint a nyelv nem a mondatok, hanem az ennél nagyobb nyelvi egység, a szöveg felől értelmezhető.)

Ezért is lesz Chomskynál a mondatok *általános* vizsgálata a mondatok egymásba való átalakulásának, vagyis transzformációjának a vizsgálata. A mondatok rendszerének ugyanis nem állapot-, hanem folyamatstruktúrája van; olyan *szabályrendszere*, amely lehetővé teszi az egymásba átalakuló mondatok strukturált rendszerének a bemutatását. Vagyis azon jól megfigyelhető vonásról van itt szó, hogy az emberek képesek ismert mondatok alapján teljesen új, eddig soha ki nem mondott mondatokat is megérteni és megfogalmazni. Chomsky azt ambicionálta, hogy leírja ennek a nyelvi tevékenységnek a szabályait, amely feladat teljesítése szerinte „a nyelv szerkezetének egy teljesen új elképzeléséhez” vezet.¹⁴¹

2. A generatív grammatika elméleti státusza

Chomsky új nyelvtana a nyelv új elmélete kíván lenni. A mondat-transzformáció közép-pontba helyezése kapcsán azonban Chomsky önreflexív módon reagál olyan általános társadalomtudományi kérdésekre is, mint a módszer, a tény, az empiria és az elmélet természete, illetve ezek viszonya.

¹³⁹ Noam Chomsky: *Nyelv és elme*. Ford. Zólyomi Gábor. In Noam Chomsky: *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Budapest, Osiris, 1999b. 13.

¹⁴⁰ Chomsky (1999b): i. m. 15.

¹⁴¹ Chomsky (1999b): i. m. 50.

A Saussure intenciói nyomán kibontakozó és dominánssá vált strukturalista nyelvészetnek Chomsky szerint két súlyos fogyatékosága van. Egyrészt túlzottan empirikus jellegű, főleg az amerikai nyelvészet ilyen, másrészt az összegyűjtött tények osztályozását tekinti alapvető feladatának, elhanyagolja tehát az elméletet. Ezzel szemben, írja, „én arra törekszem, hogy kisebb jelentőséget tulajdonítsak bizonyos nyelvi adatok pontos leírásának, mint az alaprincípiumok mélységének és magyarázó erejének”. Számomra „a tények önmagukban nem túl érdekesek” – írja.¹⁴²

Ezt a lakonikus kijelentést természetesen nem úgy kell érteni, hogy Chomskyt egyáltalán nem érdeklik a nyelv tényei, a nyelv empirikusan megragadható valósága. Ő valójában az úgynevezett „tiszta tények” kultiválásával nem ért egyet, amely szerint léteznének minden előfeltevés nélküli, önmagukban álló (nyelvi) tények. Magának a tény szónak, írja, „nincs sok értelme [...] egy elmélet – legalább implicit elmélet – keretein kívül”.¹⁴³ Merthogy a tények mindig valamilyen nyílt vagy rejtett előfeltevés, tudomány esetében egy elmélet tényeként tekinthetők csak tényeknek.

A nyelvésznek ezért, mint minden társadalomtudósnak, arra kell törekednie, hogy megtalálja az elméletével összhangban álló tényeket, vagyis egyrészt semmilyen tényt ne tekintsen önmagában álló ténynek, de ne is törekedjen minden tény megragadására és magyarázatára, mert ez *lehetetlen* feladat.

„Őszintén szólva nem hiszem, hogy értelmes volna »minden tény« magyarázatára törekedni. Ellenkezőleg: csak azoknak a tényeknek a felfedezése fontos, amelyek perdöntőek az alapstruktúra és az elvont, rejtett elvek meghatározása szempontjából. Ha léteznek, akkor a tények csak annyiban érdekesek (legalábbis számomra), amennyiben közülük van ezen elveknek az igazságához. Az ilyen tények felfedezése gyakran önmagában kreatív teljesítmény, és erősen »elmélethez kötött«. A »tények« – a kifejezés bármely szóra érdemes értelmében – nem adottak számunkra, és szerintem nem is különösebben érdemes precízen bemutatni őket. Ugyanakkor a tárgyhoz tartozó tényeket (ez ismét elmélethez kötött kifejezés) a lehető legrécízebben kell természetesen bemutatni.”¹⁴⁴

Az ebben a hosszabb idézetben kifejtett álláspont kétségtelenül az elmélet jelentőségét hivatott kiemelni, amelyet jó okkal gondolunk a tudományosság legfontosabb kritériumának, még akkor is, ha sokféle elmélettípus van, s ezek magyarázó színvonala is ingadozó. Az a törekvés egyébként a kezdetektől, vagyis már az ötvenes évektől jellemzi Chomsky munkásságát, hogy tisztázza; miként „lehet tudománnyá tenni a nyelvészetet. [...] Ez *A nyelvelmélet logikai szerkezete* (The Logical Structure of Linguistic Theory) korszaka”, írja saját munkásságát szakaszolva.¹⁴⁵ Még akkor is így van ez, ha ez a munkája igen sokáig kiadatlan maradt, mert a MIT Press visszautasította a közlését, és csak egy rövid tanulmányt publikált belőle, s teljes terjedelmében Chomsky „csak 1975-ben jelentette meg, húsz évvel azután, hogy lényegében elkészült”.¹⁴⁶ Elmélet nélkül ugyanis

¹⁴² Chomsky (1985): i. m. 10.

¹⁴³ Chomsky (1985): i. m. 11.

¹⁴⁴ Chomsky (1985): i. m. 11.

¹⁴⁵ Chomsky (1985): i. m. 9.

¹⁴⁶ Chomsky (1985): i. m. 20.

nincs semmilyen tudomány, az elméletek viszont arra hivatottak, hogy értelmezzék vagy magyarázzák a valóságunkat, illetve annak azt a szeletét, amelyre vonatkoznak. Ezért is van az, hogy a kétféle tudományos megközelítés gyakran elválik egymástól, sőt művelői olykor szembefordulnak egymással, és elvont elméletiséggel vagy szellemtelen empirizmussal vádolják egymást. Chomsky viszont *elmélethez kötött tényekről* beszél, vagyis nem választja szét a két területet egymástól.

Az uralkodó strukturalista felfogásokkal kapcsolatban azonban nemcsak az volt Chomsky problémája, hogy megállnak a tudománnyá válás útján, tehát nem eléggé elméletiek, hanem az is, hogy általában is rosszul értelmezik a tényeket. Egyrészt abba a hibába esnek, hogy minden tényt meg akarnak magyarázni, azt is, ami nem illik az előfeltevéseikbe, másrészt s ezzel együtt számtalan fontos tapasztalati tényt nem is lehet megmagyarázni az elfogadott elméleteik alapján. Chomsky a fizikára hivatkozik, tételét magyarázandó:

„A fizika fejlődésének minden szakaszában számtalan megmagyarázhatatlan tény létezett, vagy olyan tény, amely összeegyeztethetetlennek látszott a kurrens elméletekkel. Hogy klasszikus példát említsék, gondoljunk a boszorkányság vagy az asztrológia »tényeire«, amelyek abban a korban, amelyben Galilei klasszikus fizikája bevett tudományos doktrínává vált, igen megalapozottnak tündek az empirikus kutatás normái szerint. Vagy hogy ne ilyen különleges példát vegyünk, gondoljunk azokra a problémákra, amelyekkel a 17. századi fizika szembesült a teleszkópos megfigyelés során.”¹⁴⁷

Az a helyzet tehát, hogy „a komoly tudományok történetében mindig félretettek egy sor problémát a tények magyarázatakor abban a reményben, hogy valamikor majd meg lehet őket magyarázni. A modern korszakban a fizikának sohasem volt a célja, hogy a fizikai világ »minden tényéről« számot adjon abban az értelemben, ahogyan egyes nyelvészek szerint a grammatikának számot kell adnia a nyelv és nyelvhasználat »minden tényéről«.”¹⁴⁸ Vagyis nem létezik kimerítő tényhalmaz, eleve adottan és mindenkitől függetlenül.

Az objektívnek tetsző tények ugyanis mindig egy elképzelés tényei a fizikai és az emberi világban egyaránt. Mindig mindenkinek vannak *előfeltevései* akkor, amikor a tényekről beszél. A mindennapi tudatban ezek az előzetes elképzelések általában tudattalanok és részei a zavartalan életvitelnek, még akkor is, ha gyakran előítéletek. Ezek általában konfliktusok és sikertelen cselekedetek kapcsán kerülnek a felszínre. A tudományban az előfeltevések maguk az elméletek, amelyek megszabják, hogy mit vizsgál a tudós kutató, mit tekint egyáltalán tények. Elméleti előfeltevés nélküli tény a tudományban egyszerűen nem létezik, mert egy ilyen prezentáció vagy nem tudomány, hanem pusztán mindennapi tapasztalat, vagy az illető kutató kényelemből, tudatlanságból vagy pozícióféltésből nem teszi explicitté saját előfeltevéseit, amelyek megszabják, hogy mit tekint egyáltalán tényeknek, azaz *érvényes valóságnak*. A kettőt természetesen

¹⁴⁷ Chomsky (1985): i. m. 11–12.

¹⁴⁸ Chomsky (1985): i. m. 12.

nem lehet egymástól radikálisan elválasztani, ezért sincs egy „komoly tudomány” esetén, ahogy Chomsky írja, tiszta elmélet és tiszta empiria. Ugyanakkor „céljaim nem okvetlenül összeegyeztethetetlenek a »strukturalista nyelvészetnek« és a »deskriptív nyelvészetnek« a »tények elrendezése« iránt érdeklődő változataival, egyszerűen csak más szellemi vállalkozásba fogtunk”.¹⁴⁹

Chomsky ezen gesztusai a strukturalizmus akceptálásának irányába mutatnak, de *nem mindenfajta strukturalista* felfogás elfogadása felé. Szerinte az amerikai leíró nyelvészek például rosszul strukturalisták. Elvileg fontos problémát vetettek fel, de rossz irányba mentek tovább. Ugyanis náluk „a strukturalista feltáró eljárások lényegében empirista álláspontnak felelnek meg, mely szerint a tudás elsajátításához osztályozásra és indukciónak van szükség”.¹⁵⁰ Azt mondja, sokáig azt hitte és ennek megfelelően dolgozott, hogy a strukturalisták eljárásának hibái kijavíthatóak, aztán rájött, hogy sajnos nem, ezért más kutatási kiindulópontokra lett szüksége. Egy olyan grammatikára, „amelynek leíró kapacitása végtelen, noha véges nyelvi korpuszból indul ki”.¹⁵¹ Ez a felfogás nem egy leíró-feltáró, számba vevő és listázó, hanem *elvi-értékelő* eljárás, ezért nem induktív, hanem deduktív irányultságú módszerrel dolgozik.

„Érdemes közelebről megfigyelni azoknak a nyelvészeknek a *gyakorlatát* – írja –, akik kifejezetten azt állítják, hogy ők csupán technikát adnak az adatok tömör elrendezésére. Gyakorlatuk egy ezzel ellentétes, rejtett előfeltevésen alapul, és ez így volt mindvégig a strukturális nyelvészet története során.”¹⁵² Ugyanis ezek a nyelvészek azért kritizálták egymást, mert az eljárás nemkívánatos eredményre vezet.

„Ha valaki javasolt egy módszert vagy egy eljárást, valaki más mindig azt mondta, hogy ez az eljárás »nemkívánatos« eredményekhez vezet. Ezután bizonyos helyesbítési és tökéletesítési javaslatokkal álltak elő. Ilyen módon állandóan finomították az eljárásokat. De milyen jelentést adhatunk a »nemkívánatos« eredmény fogalmának? Ez a fogalom, ha pusztán az a tét, hogy hogyan kell elrendezni az adatokat, nem létezik – vagy legalábbis nincs érdemleges, nem triviális értelme. Ez esetben az eredmények se nem jók, se nem rosszak, illetve legfeljebb csak az ellentmondásmentesség és a redundancia szempontjából értékelhetők így. Egy teoretikus vákuumban nem lehet jól vagy rosszul elrendezni az adatokat.”¹⁵³

Chomsky külön is megvizsgálja, hogy mit is jelent a magyarázat mint elmélet. „Magyarázattal vagy legalább potenciális magyarázattal akkor rendelkezünk, ha bizonyos jelenségeket le tudunk általános elvekből vezetni, vagyis ha van egy deduktív tételsorunk, amely ezekből az elvekből indul ki, miközben adottnak veszünk bizonyos meghatározott tényeket, amelyeket »határfeltételeknek« fogunk fel.”¹⁵⁴ Ehhez a magyarázó elmélethez

¹⁴⁹ Chomsky (1985): i. m. 13.

¹⁵⁰ Chomsky (1985): i. m. 25.

¹⁵¹ Chomsky (1985): i. m. 24.

¹⁵² Chomsky (1985): i. m. 27.

¹⁵³ Chomsky (1985): i. m. 29.

¹⁵⁴ Chomsky (1985): i. m. 15.

számára „a mintakép láthatóan a fizika volt”, írja például Mitsou Ronat,¹⁵⁵ amit Chomsky maga is megerősít. Ez a tény szorosán hozzákapcsolja őt a strukturalista nyelvészet hasonló szemléletéhez.

A deduktivista azonban egyáltalán nem közömbös a tények iránt, hangsúlyozza Chomsky. Még akkor sem, ha gyakori a vád, hogy egy deduktív indíttatású nyelvész elveti a „nem megfelelő tényeket”, sőt kitalált tényekkel dolgozik. Ezzel szemben, írja, „[m]i igenis [...] empirikus hipotéziseket terjesztünk elő. Következésképpen nekünk kapóra jön minden adat, amelynek köze lehet e hipotézisek érvényességéhez. Számomra mindig is világos volt, hogy a nyelvelméletnek [...] csakis a realista értelmezése alapozhat meg egy jelentékeny, kutatásra méltó diszciplínát.”¹⁵⁶

Ugyanakkor a deduktív nyelvelmélet nemcsak az elmélet szempontjából jelentős mondatok sajátosságait (ezeket ő, mint látni fogjuk, magmondatoknak nevezi), illetve ezek transzformációját írja le és elemzi, hanem szükségképpen feltételez olyan tudás-szerkezetet is, amely eleve képessé teszi az egyes embert mondatok alkotására és megértésére. Mint írja:

„Azzal kell kezdeni, hogy a biológiai adottságokat kifejező elvek segítségével jellemezzük a lehetséges tudásrendszereket. Ezek a princípiumok határozzák meg az elvileg hozzáférhető grammatikatípusokat. Hozzájuk tartozik egy értékelő eljárás, amely a lehetséges grammatikatípusok közül kiválasztja a legjobbat. Az értékelő eljárás szintén biológiai adottságunk része. A nyelvsajátítás tehát olyan folyamat, amelynek során kiválasztódik a rendelkezésre álló adatokkal legjobban összeegyeztethető grammatika.”¹⁵⁷

Chomsky szerint eleve megvan bennünk egy biológiai és pszichikai képesség a jó beszédre és az ennek megfelelő grammatikára. „Az emberi tudás, és sajátosan a nyelvtudás természetének ez a felfogása erősen eltér az empirista felfogástól, mert azt tételezi fel, hogy az eredményül kapott tudásrendszer általános formája előzetesen adott. A rendszert nem fokozatosan, lépésről lépésre építjük fel indukció, szegmentálás, osztályozás, általánosítás, elvonatkoztatások stb. segítségével.”¹⁵⁸ Pontosan erről van szó, ez maga a deduktív eljárás.

Chomsky tehát állítja, minden empirikus kutatásnak van elméleti előfeltevése, minden ténynek és adatnak tekintett dolog valamilyen értelmezés szempontjából számít ténynek vagy adatnak. Legjobb ezt világosan megfogalmazni és mások számára is explicitté tenni, proponálja, és nem úgy viselkedni, hogy állítólag előfeltevés-mentesen a tiszta tényekből alkotjuk meg a tényeket magyarázó elméleteinket. Ennek megfelelően nincs abszolút és egyetemes, végérvényes és örök tény, de nincs abszolút pillanatnyi és mulandó, teljesen relatív és értelmetlen tény sem. A tények és adatok egy adott relációban és egy adott előfeltevés alapján számítanak ténynek és adatnak, akár kinyilvánítjuk ezeket

¹⁵⁵ Chomsky (1985): i. m. 9.

¹⁵⁶ Chomsky (1985): i. m. 26–27.

¹⁵⁷ Chomsky (1985): i. m. 25–26.

¹⁵⁸ Chomsky (1985): i. m. 25.

a feltételeket, akár nem. De nem is úgy van, hogy bármi lehet tény. A tények létezésének *határfeltételei* vannak, mint Chomsky is hangsúlyozza a nyelvi tények kapcsán. Ez azt jelenti, hogy egy bizonyos nézőpont csak egy bizonyos ténycsoportot fog át, és bizonyos megtapasztalt dolgok bizonyos gondolati formákat involválnak. Sem tiszta indukció, sem tiszta dedukció nem létezik tehát, a kettő interferál egymással, és ha külön-külön vagy egyiket, vagy másikat tekintem „igazi” tudásszerzési eljárásnak, akkor súlyos ellentmondásokba bonyolódnak.

3. Érvényességi feltételek

Chomsky tehát kimozdítja a mondatokat a hagyományos mondattanok által leírt rögzített struktúrából: átalakíthatónak, transzformálhatónak, vagyis dinamikus és nem statikus természetűnek írja le őket, amelyek egy „ha-akkor” elv alapján, bizonyos határok között, szabadon bővíthetőek, alakíthatóak. Kérdés azonban, hogy a „folyékonyak” tekintett mondatok esetén, amelyeknek a határai is csak ideiglenesen rögzíthetők, hogyan lehet megadni a jelentést. Vajon mi hordozza a transzformációs mondatok értelmét és jelentését? Talán van valami eleve meglévő jelentés a fejünkben, amelynek keressük a formáját és a struktúráját, a mondatalkotó elemek valamilyen bővülő és szűkülő láncát, ahogyan Chomsky írja? Az író-beszélő embernek nyilvánvalóan van valamilyen körvonalazatlan és homályos ideája megnyilatkozás előtt is és közben is, de itt a tartalom és a forma radikális elkülönítése majdhogynem értelmetlen. Ugyanis beszélés és írás *közben*, a rendelkezésünkre álló elemek és szabályok révén, a rögzítések és bővítések során tudjuk meg egyáltalán, hogy mit is akarunk valójában mondani, sőt azt is, hogy mit tudunk egyáltalán a beszédünk tárgyáról. „Nem igaz – írja Chomsky –, hogy »elkapunk« valami testetlen jelentést, amely ott szálldos a levegőben körülöttünk, azután létrehozunk egy formát, amely ezt »kifejezi«. Mindennek semmi értelme.”¹⁵⁹

A nyelvtudomány a problémát elsőrendűen a *szemantika* (jelentésstan) és a *szintaxis* (szerkezettan) viszonyként ismeri. Chomsky a nagy hagyománnyal rendelkező értelmezési küzdelemben egyértelműen a szintaxis mellé teszi le a voksát. Mint írja: „kételkedem abban az általános hiedelemben, hogy a szintaxisnak szemantikai megfontolásokon kell alapulnia”. De még csak az értelmesség fogalmával sem azonosítható a nyelvtanilag megfelelően szerkesztett, a grammatikus mondat. Ugyanis „egy mondat lehet grammatikus, és még sincs valamely szó szerinti jelentése”.¹⁶⁰ Ennek kapcsán írja le a jól ismert példamondatát. Nevezetesen: *Colorless green ideas sleep furiously* (Színtelen zöld eszmék dühödten alszanak), amivel a szintaxisnak a szemantikától való függetlenségét kívánta igazolni, azt tehát, hogy nem szükséges, sőt félrevezető a nyelvi viszonyokat és struktúrákat a jelentésre használt szemantikai kategóriákkal kifejezni, hiszen egy efféle értelmetlen mondat nyelvszerkezeti szempontból abszolúte korrekt lehet.

¹⁵⁹ Chomsky (1985): i. m. 59.

¹⁶⁰ Chomsky (1985): i. m. 58.

Chomsky szerint a szintaxis a nyelv autonóm tényezője. Azt írja: „A nyelvésajátítás kontextusában ebből a hipotézisből az következik, hogy az ember *egy kifejezés jelentését egy formával együtt* tanulja meg, a formát pedig a jelentéstől függetlenül állítja fel. Szerintem a szintaxis elemeit nem szemantikai alapon állapítjuk meg, s a szintaxis mechanizmusa, ha már összeállt, a grammatika többi komponensétől függetlenül működik.”¹⁶¹ Vagyis a mondatok grammatikai formáiba és szerkezetébe illesztjük bele a szavainkat, akár öntudatlanul is; nem a jelentés, hanem a szerkezet, *nem a tartalom, hanem a forma szervezi a tudásunkat.*

Természetesen nincs jelentés nélküli nyelv és nyelvtan sem, kérdés csak az, hogy miként értelmezzük a mondatok jelentését, ha egyszer a szintaxis meghatározó szerepe mellett tettük le a voksot. Chomsky azt mondja, hogy ő mindig is nagy szerepet tulajdonított a szemantikának, de némileg mást ért ezen, mint sokan mások. A nyelvészek többsége ugyanis megmaradt a *logikából* származó értelmezésnél, amely a grammatikát szemantikai fogalmak függvényévé tette. Azt mondják például, hogy a mondatban az alany a cselekvést végzi, a tárgy elszenvedi, a határozó a cselekvés módozatait fejezi ki, és így tovább. Ezzel szemben ő azt írja meg a különböző munkáiban, hangsúlyozza Chomsky, hogy „ha adott egy nyelvelmélet, a grammatika fogalmait (ahol a grammatika a fonológiát és szintaxist tartalmazza) olyan primitív fogalmak segítségével kell létrehozni, amelyek nem szemantikaiak, míg magát a nyelvelméletet úgy kell megválasztani, hogy a lehető legjobban magyarázza a szemantikai jelenségeket”.¹⁶² Nem más ez, mint a szintaxis autonómiája, a forma elvének elsődlegessége a gondolkodás és a beszéd során, miközben ezt nem választja el a szemantikától.

A kérdés csak az, hogy mi ez az eleve meglévő forma és szerkezet? Hol található meg egy efféle univerzális nyelvtan, ha van egyáltalán, és mi igazolja létét? Chomsky válasza: az „univerzális grammatikáról” jó okkal azt tételezhetjük fel, „hogy a faj biológiailag adott, genetikusan meghatározott tulajdonsága: a gyermek nem megtanulja, hanem alkalmazza ezt az elméletet, miközben kifejleszti nyelvtudását. Képtelenség lenne feltételezni, hogy ez a velünk született nyelvelmélet, amely meghatározza a nyelv struktúráját és általános formáját, ne függjön össze a legbensőségesebben a jelentés és a nyelvhasználat leglényegesebb jellegzetességeivel.”¹⁶³

Miközben tehát Chomsky a formák, a szerkezetek elsődlegességét hangsúlyozza, a nyelvműködést láthatóan *biológiai-fiziológiai*, valamint *kognitív pszichikai* állapotokhoz és folyamatokhoz kapcsolja hozzá. Azt hangsúlyozza több helyen, mint itt is, hogy születésünk által, fajilag és genetikusan eleve megvan bennünk egy olyan gondolkodási képesség, illetve ennek a struktúrája, amely lehetővé teszi számunkra a nyelvhasználatot, a jelentésértést és a jelentésadást. De vajon milyen ez a nem nyelvi struktúra? Paralel a nyelvvel, ha nem is nyelvi? Tudatlanul bennünk van, és működik, mint a belső szerveink? Determinál, vagy csak kereteket jelöl ki? És hogyan használja ezt az egyén,

¹⁶¹ Chomsky (1985): i. m. 59–60. (*Kiemelés – Sz. M.*)

¹⁶² Chomsky (1985): i. m. 61.

¹⁶³ Chomsky (1985): i. m. 62.

amikor beszél? Leginkább az látszik nála, hogy ez a velünk született „nyelvelmélet”, ahogy Chomsky nevezi, valami a nyelvet megalapozó és alakító rejtett *objektív* tényező lehet, amely meghatározza a grammatikát, ezzel együtt a mondatalkotás folyamatát is. És persze kikerülhetetlenül mindenkiben benne van, külön-külön. Ennek következtében nem is lehet más, csak valamilyen *formális forma*, egy *absztrakt kognitív struktúra*, amely azonban nem a tartalom vagy a jelentés struktúrája.

A szemantikai probléma valójában egyszerű és mindenki által ismert dolog: mi mit jelent, esetleg miért azt jelenti, amit jelent? Vagyis mi a szavaink, mondataink és szövegeink jelentése, értelme vagy tartalma. A mindennapi életben ez általában azt a feladatot rója ránk, hogy szavaink és mondataink jelentése lehetőleg pontos legyen, azaz kis eltéréssel feleljen meg az adott közösségben elfogadott jelentésnek. A nyelv általános kérdésein töprengő nyelvész számára azonban nem ilyen egyszerű összefüggésről van szó. Szemantikai kérdést tett fel már Saussure is, amikor a szójelentések létezésének általános struktúrájára kérdezett rá, s azt válaszolta, hogy ebben nem két elem játszik szerepet, mind eddig gondolták, hanem három: jel, jelölő, jelölt, azaz hangkép, fogalom, vonatkozási tárgy.

Legyen így, nyugtázta Chomsky. De Saussure válaszában túl egy olyan további kérdés is megfogalmazható itt, hangsúlyozza, hogy vajon a szemantikai reprezentáció *általánosítható-e*, s ha igen, milyen módon. Van-e tehát a szemantikai jegyeknek olyan kimerítő és átfogó strukturált készlete, amely alapján *minden* fogalmi tartalom megjeleníthető? Lássuk be, egy igenlő válasznak igen komoly tudománytörténeti jelentősége lenne, hiszen ez alapján *tárgytól függetlenül* tartalmilag válna értelmezhetővé és megítélhetővé minden jelentésadó emberi megnyilatkozás a mindennapi élettől a művészetben és a teológián át a tudományig. Azaz egy egységes tudásrendszer alapjait vetnénk így meg.

Ezt kísérlete meg kidolgozni egyébként a Katz és Fodor nyelvészpáros, ráadásul a problémát magán a *szemantikán belül* tartva. Feltételezték ugyanis, írja Chomsky, hogy „a szemantikai reprezentációnak is szemantikai kategóriák vagy szemantikai »megkülönböztető jegyek« univerzális rendszerén kell alapulnia. Feltételezték, hogy ez az univerzális rendszer alkalmas minden fogalmi tartalom megjelenítésére. Katz szerint egy ilyen szemantikai elmélet célja szükségképpen az, hogy hiánytalanul jellemezze minden nyelv minden szemantikai megnyilatkozásának szemantikai tulajdonságait, teljesen függetlenül minden nyelven kívüli támponttól – vagyis hogy számot adjon mindarról, ami kifejezhető, elgondolható bármely nyelvben.”¹⁶⁴

Nem ez az első kísérlet egy ilyen egységes és egyetemes tudás kialakítására, és vélhetően nem is az utolsó. Chomsky azonban jó okkal kételkedik egy „ilyen univerzális szemantikai rendszer”¹⁶⁵ kialakíthatóságában, vagyis valamiféle strukturált mindentudásban.

„Talán vannak olyan szemantikai tulajdonságok, amelyek univerzálisak [...]. Ésszerűnek látszik az a feltevés, hogy legalább az olyan hagyományos fogalmak, mint »a cselekvés végrehajtója«,

¹⁶⁴ Chomsky (1985): i. m. 64.

¹⁶⁵ Chomsky (1985): i. m. 64.

»az eszköz«, »a cél«, »az eredet« és így tovább részét alkotják az univerzális szemantikának. [...] Úgy tűnik továbbá, hogy van néhány jóval specifikusabb fogalom, amelyek nélkülözhetetlenek például az igei rendszer elemzésében. Hogy egy gyakran tárgyalt esetet vegyünk, nézzük a következőt: ésszerű feltételezni, hogy az olyan szavak közötti kapcsolatok, mint *meggyőz*, *szándékozik*, *hisz*, kifejezhetők tisztán nyelvi fogalmak segítségével. (Ha én meggyőzőm magát, hogy menjen el, akkor maga el szándékozik majd menni; ha meggyőzőm arról, hogy ma kedd van, akkor azt fogja hinni, hogy ma kedd van. Ezek nyelvi tények, nem a külvilág tényei.) Azt is ésszerű feltételezni, hogy a kvantorok (olyan szavak, mint *minden*, *néhány*, *valamennyi* stb.), az anafora (a névmások és antecendenseik, előzményeik kapcsolata például), tehát a kvantorok és az anafora tulajdonságait részben ki lehet fejezni a szemantikai reprezentáció szintjén, nyelven kívüli megfontolásoktól függetlenül.¹⁶⁶

Egy minden tartalmi tudásfeltételt magában foglaló leírás azonban nyilván nem korlátozódhat néhány általános és specifikus kifejezésre. De ami ennél is lényegesebb: kizárólag nyelvi összetevőkből állhat, hiszen minden, ami ezen túl van, megszünteti egyetemes jellegét és magát a rendszert is. Pontosan ez a helyzet, mondja Chomsky. Ugyanis nem lehetséges „univerzális szemantika, amely pontosan reprezentálja minden egyes szótári tétel teljes jelentését, és azoknak a kifejezéseknek a jelentését, amelyekben ezek a tételek szerepelnek. Azt hiszem, jó okunk van, hogy kételkedjünk egy ilyen program lehetőségében. Úgy tűnik, a jelentéssel és a referenciával kapcsolatos ítéleteinkben rendkívül bonyolultan más kognitív rendszerek is szerepet játszanak [. . .]. Nem hiszem, hogy el lehet választani a szemantikai reprezentációt a hiedelmektől és a világra vonatkozó tudástól.”¹⁶⁷

Ugyanis, „ha gondosan megvizsgálunk egy fogalmat, mindig kiderül, hogy az hiedelmeket is magába foglal a való világról. Ez az eszme nem új: többek között Wittgenstein és Quine emelte ki, hogy fogalomhasználatunk bele van ágyazva egy hiedelemrendszerbe, amely a tárgyak szabályos viselkedésére vonatkozik”¹⁶⁸ Például „amikor a *szék* vagy az *asztal* terminust használjuk, azokkal a tárgyakkal kapcsolatos hiedelmekre támaszkodunk, amelyekre referálunk a kifejezéssel. Feltételezzük, hogy nem tűnnek el hirtelen, hogy leesnek, ha leejtjük őket, és így tovább. Ezek a feltevések nem részei a *szék* stb. jelentésének, de ha hibásnak bizonyulnak, arra következtetünk, hogy nem egy székre »referáltunk«, bár úgy hittük, azt tesszük.”¹⁶⁹

Mindebből az következik, hangsúlyozza Chomsky, hogy „ha valaki szemantikával foglalkozik, nem hagyhatja figyelmen kívül a nem nyelvi hiedelemrendszerek szerepét: megvannak az elvárásaink a háromdimenziós térrel, a textúrával, az érzékeléssel, az emberi viselkedéssel, az élettelen tárgyakkal stb. szemben. Ezek olyanok, mint sok-sok, egymással kölcsönhatásban lévő szellemi szerv.”¹⁷⁰ Ezzel kapcsolatban Wittgenstein egyik megfigyelésére utal:

¹⁶⁶ Chomsky (1985): i. m. 64–65.

¹⁶⁷ Chomsky (1985): i. m. 66.

¹⁶⁸ Chomsky (1985): i. m. 66–67.

¹⁶⁹ Chomsky (1985): i. m. 67.

¹⁷⁰ Chomsky (1985): i. m. 67.

„[N]em tudnánk, hogyan nevezzünk meg egy tárgyat, ha az egyik pillanatban úgy nézne ki, mint egy szék, majd egy pillanattal később eltűnne, vagyis nem engedelmessé válna a természeti törvényeknek. Arra kérdésre, hogy »Szék-e ez vagy nem?«, szigorúan nyelvi kritériumok alapján nem tudnánk válaszolni. Senki sem tagadja, hogy nehéz ilyen konklúzióra jutni. Túlságosan keveset tudunk a kognitív *rendszer*ről és kölcsönhatásairól. Én mégis ésszerűnek látom ezt a megközelítést. Hogy tényleges tartalommal tölthessük meg, fel kellene fedezni valami olyasmit, mint a generatív grammatika, a ténybeli tudás területén is, ami nem kis feladat. Saját elképzelésem az, hogy a szemantikai tulajdonságoknak csak valamilyen csupasz váza kapcsolható össze helyesen a »nyelv« idealizációjával, és ez a váz teljességgel elégtelen annak jellemzésére, amit közönségesen »egy nyelvi kifejezés jelentésének« nevezünk.»¹⁷¹

Kulcskérdés tehát, fűzhetjük tovább Chomsky gondolatait, hogy vajon létrehozható-e egy olyan grammatika, amely a dolgok jelentését kizárólag nyelvi eszközökkel adja vissza. Megalkotható-e egy univerzális szemantika, amelyben a jelentések csak nyelvi formák, és grammatikai eszközökkel visszaadhatók? Vagyis van-e tiszta szó- és mondatnyelv? Van-e tiszta szövegnyelv és ennek pandanjaként tiszta társadalomnyelv? Ha van ilyen, vagyis van univerzális szemantika, akkor *radikálisan és végérvényesen elválasztható egymástól a nyelvi kifejezések és a tárgyi létezők világa*, ezért is az ezeket tanulmányozó tudományok két külön valóságról szólnának, amelyek még csak köszönőviszonyban sincsenek egymással. Sokan gondolják ezt a kettéválasztást lehetségesnek, ésszerűnek és hasznosnak, Chomsky azonban nincs ezen tudósok között, s én vele értek egyet.

Emlékeztetnék arra, hogy Thomas Kuhn hipotézise azért váltott ki olyan elementáris felháborodást anno, mert azt mutatta ki, hogy az önmagukat abszolút nyelvfüggetlennek tekintő természettudósok sem egy tiszta objektivitás (megközelítően) pontos fogalmi leírását adják meg, s magyarázzák ilyen módon a fizikai-kémiai-biológiai valóság törvényszerűségeit, hanem valamilyen uralkodó tudásmód fogalmainak paradigmái (mintái) szerint.¹⁷² Ebben a vonatkozásban tehát az derült ki, hogy *társadalomszemléletileg* nem létezik „tiszta objektivitás”, a nyelvészeti szemantika szerint pedig nem létezik „tiszta szubjektivitás”, azaz „csak nyelv”, „csak beszéd és szöveg”; a nyelvi megnyilatkozások jelentése nem értelmezhető ilyen módon. Ez *elvileg* sem lehetséges. Különösképpen így van ez, ha nem az individuum kognitív rendszerét vizsgáljuk, hanem a társadalmi nyelvet, azaz a beszélést, a szöveget, vagyis a nyelvhasználatot, a nyelv pragmatikáját. Itt már a szintaxis sem univerzális, még kevésbé a szemantika.

Chomsky viszonya az univerzális szemantikához azért is érdekes, mert gondolatmenete nyomán egyértelműen kiderül, hogy a dolgok jelentését még az *egyénre* vonatkozó absztrakciók szintjén sem lehetséges tisztán nyelvészeti eszközökkel megadni. Valamit lehet erről mondani, hangsúlyozza Chomsky, s ez a valami még igaz is lehet. De ezek az elvont formák igen keveset adnak vissza a szavak (és mondatok) jelentéséből, különösképpen nem fejezik ki ezek összes lehetséges jelentésének nyelvi feltételeit. Mégpedig azért nem, mert szótáraink szavai és a belőlük alkotható kifejezések – s ez a megállapítás a tudományra is vonatkozik – szükségképpen mindig tartalmaznak valami nyelven kívüli

¹⁷¹ Chomsky (1985): i. m. 67–68.

¹⁷² Kuhn (1984): i. m.

többletet (ismeretet, tudást, ideológiát, hiedelmet stb.), amely, mint valami „szellemi szerv”, hogy Chomsky kifejezését használjuk, a nyelvvel együtt alakítja ki a referensre vonatkozó fogalmakat és kifejezéseket.

Természetesen ez a „töbplet” is nyelvi vagy más *kifejezési* formaként jelenik meg számunkra, de a nyelv sohasem meríti ezt ki. Gadamernél pontosabban ezt talán senki nem fejezte ki: a valóság nem csak nyelv, de mindig nyelvileg formált módon adódik a számunkra. Ezért is tekinthető tragikus tévedésnek az újkori idea, amely szerint vannak a valóságtudományok (természettudomány, történettudomány, társadalomtudomány), és vannak a szövegtudományok (retorikatan, nyelvészet, irodalomtudomány), s a kettőnek semmi köze egymáshoz. Sőt a humaniőrak nem is tudományok, hanem „művészetfélék”.

4. Az általánosítás nehézségei és lehetőségei

Chomsky mondatközpontú nyelvelméletének figyelemre méltó vonása, hogy a grammatika problémáit az egyes (generált) *konkrét* mondatok és a nyelv *általánosságának* a viszonyában gondolja el. Az természetesen evidencia, hogy egy-egy szó vagy mondat konkrét és egyedi létező. A kérdés csak az, hogy egyetlen egyedi létező miként fejezheti ki a nyelv általános természetét is, túl azon, hogy van benne „valami” rajta túlmutató, ami egyben más egyedi létezőkben is „felfedezhető”. Ugyanezzel a problémával találkozunk akkor is, ha lokálisan használt nyelveket vizsgálunk, márpedig minden nyelv ilyen: angol, francia, német, magyar, román, cseh stb.

A nyelvtudomány alapvetően empirikus indíttatású tudomány, vagyis egy nyelvész vizsgálatait során, bármilyen előfeltevéssel is él, mindig valamilyen konkrét nyelvi jelenséget vizsgál, Chomsky például az angol nyelv mondatainak a természetét igyekszik feltárni. Mi a helyzet azonban akkor, teszi fel a kérdést mintegy magának, ha „bennünket nemcsak a konkrét nyelvek érdekelnek, hanem a *nyelv* általános természete is”?¹⁷³ Milyen jellegű kutatást kell végezni? Vajon az egyes mondatok vizsgálatából mi és hogyan következik bármi is a nyelv általános természetére nézve? Egyáltalán, mit jelent a nyelv általános természete? Valami olyan, ami minden mondatban külön-külön is megtalálható? Esetleg olyasmi, amit akár egyetlen beszélő egyetlen mondata is képes hordozni?

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy *mi a közös minden szóban és mondatban*, akkor óhatatlanul a nyelv statikus szemléletét képviseljük, még akkor is, ha a nyelvi változások közös tulajdonságait próbáljuk megtalálni. Eredményként pedig megkapjuk a nyelv valamilyen formális szerkezetét, mint ezt láthatjuk is a hagyományos mondattanok esetében. Nem kétséges, fontos ismeretek birtokába juthatunk ezen a módon, például ahhoz a tudáshoz, hogy a mondatokban az alany-állítmány viszonynak meghatározó szerepe van. Mi a helyzet azonban akkor, ha kiindulópontunk a *cselekvő nyelv*, mint ezt Chomskynál is láthatjuk? Az a mód tehát, ahogyan a nyelv él a nyelvet használók tetteiben. Ugyanis ilyenkor a *változtatás*, ahogy ő mondja, a transzformálás maga a nyelvi valóság, amely

¹⁷³ Chomsky (1999b): i. m. 16.

strukturált ugyan, de ez a struktúra folyamatosan mozog, mégpedig az egyedi beszélő mondatai révén. Vajon ilyenkor mi lehet a nyelv általánossága? És ha van valamilyen cselekvő általánosság, akkor vajon mi lehet a viszonya a statikusan szemlélt és a dinamikusan alakított általánosságnak egymáshoz?

A *szemléleti* általánosság kérdése viszonylag egyszerű probléma. Ha egy adott területre vagy osztályra nézve általánosan érvényes megállapítást akarok tenni, akkor a bennfoglalt és különböző egyesek minél nagyobb mennyiségét kell megvizsgálni, és keresni bennük a közös jellemzőket. Ha lehetséges, akkor *minden* egyest meg kell vizsgálni, de ha erre nincs lehetőség, akkor is érvényesen általánosíthatunk bizonyos metodológiák alkalmazása révén. Látjuk ezt például a közvélemény-kutatások esetében. De működhet ez akkor is, ha az adott területet homológ egységek alkotják, mint ez például a fizikai valóság esetében megfigyelhető. Ilyenkor a minden egyesben előforduló „építőkö”, vagy arché, ahogy a görögök nevezték, hozza létre az adott terület egységét és így az általánosságát is. Ennek megfelelően mondja Chomsky is, hogy itt az általánosítás „céljainak értelmes kitűzéséhez elegendő a mondatok és nem mondatok részleges ismeretének feltételezése. [...] A tudományos magyarázat gyakori jellemzője ez.”¹⁷⁴ Természetesen minél több esetet vizsgálunk meg, jelen esetben minél több nyelvtan minél több mondatát, annál *biztosabb* lesz a következtetésünk.

Ám nem egészen ez a helyzet akkor, ha magának a mondatokat mondó embernek az általánosító tevékenységére vagyunk kíváncsiak, vagyis akkor, amikor – mint jelen esetben – egy cselekvő ember nyelvi általánosításával állunk szemben. Ugyanis nemcsak kívülről szemlélődve, hanem *belülről* megvalósítva, cselekvés közben és cselekvések által is zajlik általánosítás. Chomsky generatív grammatikájában ez a következőképpen néz ki. A mondatokat mondó ember mondatainak van ugyan valamilyen kerete és struktúrája, de ez csak elvont vonás, amit az ember eleve birtokol születése és nevelődése folytán. Ez alapján azonban az egyes konkrét mondatoknak sem a természete, sem a jelentése nem tárható fel, hiszen ezen a bázison teljesen értelmetlen mondatok is konstruálhatók. Ugyanis a beszélő embernek elvileg *szabadsága* van a mondatalkotásban, ami nem azt jelenti, hogy bármikor bármit mondhat, hanem azt, hogy az egyik mondatból kiindulva a rákövetkező másokban kibonthatja az előző mondat által felkínált *lehetőség* valamelyikét.

A mondatalkotó nyelvi cselekvés általánossága időben *mozgó* általánosság. A cselekvő nyelvben ugyanis az általánosság *mozog*, mintegy halad előre felé, mégpedig a mondatot mondó ember választásai révén, azaz úgy, ahogy az egyik mondat a másikhoz kapcsolódik. Ez a generálás maga a nyelvi *transzformáció*, ahogy Chomsky nevezi, s a folyamatot akár kiteljesítésnek is nevezhetnénk, jóllehet a kifejezésnek erős értéktartalma van. A formális, a mindenütt előforduló általánosság tehát a dolgok *azonosságát* keresi, a cselekvő általánosság viszont a *differenciáltságban* találja meg az általánosság kibontakozását: az előbbi zárt és statikus, az utóbbi nyitott és változó valóságról szól.

¹⁷⁴ Chomsky (1999b): i. m. 16.

Minden ember, mint Chomsky hangsúlyozza, nyelvtanilag helyes és mások által is érthető mondatokat igyekszik mondani, és persze képes is erre. Az általánosítást és az általánosságot itt az jelenti, hogy ennek során mind a mondatot mondó ember, mind az ő tevékenységét megfigyelő kutató eljut „a »megfigyelt mondatok«-ból kiindulva a »nyelvtanilag helyes mondatok«” használatához és fogalmához.¹⁷⁵ A nyelvtanilag helyes, vagyis érthető mondat ugyanis egyszerre *választás és generálás* és ilyen módon történő általánosítás, de nem a mindenütt előfordulás, a mindenben benne levés értelmében az. Sokkal inkább egy lehetőség kibontása és egy továbbvihető vonás felmutatása, vagyis *minta és példa*, amely képes önmagán túlmutatni, túlterjedni, vagyis általánosodni.

Chomsky szerint ebből a szempontból elvileg nem különbözik egymástól a mindennapi nyelvhasználó és a nyelvész tevékenysége: mindkettő a helyes és érvényes nyelvet igyekszik megtalálni. Ennek az aktivitásnak a középpontjában a helyes és a helytelen mondatok létrehozása és megkülönböztetése áll. A helyes mondatválasztás eredménye tehát éppen ezért egyszerre értékelés és egy általános lehetőség konkrét megvalósítása.

„Először is nyilvánvaló – írja Chomsky –, hogy a nyelvtanilag helyes mondatok halmaza nem azonosítható a megnyilatkozások egyetlen, a nyelvész által a terepmunka során megszerzett korpuszával. Egy nyelv valamennyi nyelvtana a megfigyelt megnyilatkozások véges, és bizonyos fokig esetleges korpuszának a tulajdonságait vetíti rá a nyelvtanilag helyes megnyilatkozások (feltehetően végtelen) halmazára. E tekintetben a nyelvtan a beszélő eljárását tükrözi, a beszélőt, aki véges és esetleges tapasztalat alapján végtelen számú [helyes] mondatot képes létrehozni és megérteni.”¹⁷⁶

Ezen túlmenve azonban „a »nyelvtanilag helyes az angolban« fogalma semmiképpen sem azonosítható »az előfordulás nagy statisztikai gyakorisága az angol nyelvben« fogalmával”.¹⁷⁷ Merthogy „semmi rendkívüli nincs abban, hogy a »lehetségest« úgy értelmezzük, mint »nagyon valószínűt«, és hogy feltételezzük, a nyelvész szigorú megkülönböztetését a nyelvtanilag helyes és helytelen között az a benyomás motiválja, hogy a nyelv »valósága« sokkal összetettebb annál, semhogy minden részletében le lehetne írni”.¹⁷⁸ Mindez azt jelenti, hogy a cselekvő nyelvben van valamiféle, nevezzük így: *fontos* általánosság, amely különbözik a nem fontos vagy nem lényeges általánosságtól. Ez a felfogás láthatóan radikálisan különbözik az általánosság szemléleti felfogásától, amely, mint láttuk is, a számasságra épül. „Ha adott hosszúságú sorozatokat angol nyelvbeli előfordulásuk statisztikai gyakorisága alapján rangsorolunk, akkor mind nyelvtanilag helyes, mind nyelvtanilag helytelen sorozatokat találunk elszórva a felsorolásban: nem mutatkozik összefüggés a statisztikai előfordulás gyakorisága és a nyelvtani helyesség között.”¹⁷⁹

¹⁷⁵ Chomsky (1999b): i. m. 16.

¹⁷⁶ Chomsky (1999b): i. m. 17.

¹⁷⁷ Chomsky (1999b): i. m. 18.

¹⁷⁸ Chomsky (1999b): i. m. 19.

¹⁷⁹ Chomsky (1999b): i. m. 19–20.

Vákát

IV. fejezet

Noam Chomsky: A nyelvi valóság mint cselekvés és struktúra

1. Egy nyelvcselkvési elmélet

Noam Chomsky generatív grammatikája az előző fejezetben körvonalazott általános társadalomtudományi és nyelvészeti tudomány szemlélet jegyében bontakozott ki. Munkásságának konkrét eredményei, leszámítva a specifikus grammatikai elemzéseket, két nagyobb területet érintenek: egyik a mondatalkotáshoz kapcsolódó nyelvi cselekvés-felfogást, a másik az ezt megalapozni kívánt strukturalista felfogást.

Chomsky elemzéseinek egyik alapvető törekvése volt, hogy megadja a nyelvileg helyes mondatok létrehozásának feltételeit és szabályrendszerét. Ez valójában egy nyelvi cselekvésemélet, amely egyben egy *általános cselekvéseméletet* is körvonalaz. Mint láttuk is, nem azt a hagyományos kérdést teszi fel, hogy milyen egy nyelvtanilag helyes mondat szerkezete, hanem azt, hogy a beszélő milyen módon képes nyelvtanilag helyes mondatokat *mondani*. Vagyis miként cselekszik akkor, amikor beszél. Sőt hogyan képes általa soha ki nem mondott mondatok megalkotására, soha nem halott és olvasott mondatok megértésére is.

Közelebb kerülvén ehhez a nyelvcselkvési felfogáshoz, azonnal szembetűnik, hogy Chomsky nem választja szét radikálisan egymástól a „közönséges” beszélő nyelvtanát és a nyelvész nyelvtanát. Azt írja, hogy mindketten nagyjából azonos módon gondolkodnak és nyilatkoznak meg, amikor helyesen beszélnek, illetve amikor leírják ennek a beszédnek a nyelvtanát. Vagyis a nyelvész a tényleges nyelvi cselekvés sajátosságát tárja fel, amikor leírja „az eredményes nyelvtanok alapvető tulajdonságait”.¹⁸⁰ Ez a megjegyzés egyébként a válasz arra a vádra is, amely szerint a deduktív elmélet empiriától független teoretikus fantáziálás csupán. Chomsky azt hangsúlyozza, hogy a mindenkori beszélő is szigorú szabályokat követve nyilatkozik meg. A nyelvész nem is csinál mást, mint explicitté teszi ezeket az empirikusan is tetten érhető implicit szabályokat, amit csak akkor tud megtenni, ha van elméleti előfeltevése arról, hogy egyáltalán mit lehet és érdemes itt keresni.

„Mivel egy nyelv hallatlanul bonyolult rendszer”, ezért egyáltalán nem egyszerű feladat megválaszolni a kérdést, hogy milyen módon, milyen eszközzel képesek az emberek létrehozni a különböző „nyelvtanilag helyes mondatok halmazát”, amely halmazok „minden egyes mondatát fonémák véges hosszúsága sorozatának képzelhetjük el”.¹⁸¹ Ráadásul az emberek minderre képesek a nyelvtani szabályok külön megtanulása nélkül is. Nem válasz a kérdésünkre, hangsúlyozza Chomsky, a nyelvtanilag helyes fonémasorozatok

¹⁸⁰ Chomsky (1999b): i. m. 13.

¹⁸¹ Chomsky (1999b): i. m. 21.

puszta leírása, tagolása, felsorolása és osztályozása, de az sem, ha megpróbálunk itt strukturális szinteket létrehozni. Így a nyelv olyan *statikus struktúráját* kaphatjuk meg, amely persze bizonyíthatóan igaz állításokat tartalmaz, de éppen az fog belőle hiányozni, amit keresünk: a mondatokat létrehozó egyén mondatalkotó képessége és praxisa. Nem az a kérdés tehát, hogy *miből áll* egy érthető szó vagy egy érvényes mondat, hanem az, hogy az egyének *miként hozzák létre* ezeket.

Elsőre megoldásnak tűnik, írja Chomsky, ha kérdésünket egy *input-output modell* alapján próbáljuk megválaszolni. Ezt úgy lehet elképzelni, hogy a „mondatok előállításakor a beszélő a kiinduló állapotban kezd, létrehozva a mondat első szavát, miközben a második állapotba vált át, ami korlátozza a második szó megválasztását stb. Minden egyes állapot, amin keresztülhalad, nyelvtani természetű korlátozásokat jelent, amelyek a megnyilatkozások e pontján a következő szó választását szűkítik le.”¹⁸² Ezek szerint tehát a mondatalkotás olyan folyamat lenne, amelyben a mondat minden szavának használatát leszűkítik az őt megelőző szó lehetséges jelentései, s mindez visszacsatolóan működik.

Például egy ilyen mondat esetében, mint *Láttam egy öreg embert az utcán botorkálni tegnap este*, az történik, hogy bemegy a szó: „lát”, kijön: ki lát, én „láttam”; bemegy a „láttam” szó; de sok mindent lehet látni, szinte minden formát és színt, kijön: „embert” láttam; ám sokféle ember van, kijön: én „öreg” embert láttam, és így tovább. Ennél a mondatnál csakúgy, mint minden más mondatnál, akkor talán egy ilyen bemenő-kimenő, tágító-szűkítő folyamat játszódik le. Ezen az alapon azonban, hangsúlyozza Chomsky, nem tudom az emberek által követett helyes nyelvtant meghatározni, így még bármi mondható; érthető és érthetetlen mondat egyaránt. Vagyis így lehetetlen „angol nyelv valamennyi nyelvtanilag helyes mondatát létrehozni, és csak azokat”.¹⁸³ Márpedig Chomsky ezt ambicionálja. Magyarázatot akar adni „az angol beszélőnek arra a képességére, hogy korábban nem hallott megnyilatkozásokat hoznak létre és értenek meg, míg más korábban nem hallott sorozatokat elutasítanak, mint a nyelvhez nem tartozót”.¹⁸⁴

Elvileg lehetne úgy is megoldani a problémát, mondja Chomsky, hogy korlátozzuk a mondatelemek számát vagy hosszát, és bemutatjuk ezek minden lehetséges viszonyát. Egy ilyen nyelvtan nem eleve kizárt. Csakhogy, véli, ez esetben a nyelvtanunk rendkívül bonyolult lesz, hiszen igen sok elem igen bonyolult összefüggését kellene bemutatnunk. Ez az attitűd egy megoldhatatlan probléma elé állítana bennünket. Nevezetesen: „Amennyiben egy nyelv nem tartalmaz rekurzív eszközöket [egy művelet eredménye a következő művelet kiindulópontja], úgy túlságosan bonyolult lesz. Ha azonban tartalmaz rekurzív eszközöket, akkor végtelen sok mondatot hoz létre.”¹⁸⁵ Mondhatni, hasonlóan az input-output modellhez, elveszünk a lehetséges mondatok végtelen sokaságában és halmozában, miközben nem kapunk választ alapkérdésünkre: miként képes az ember helyes

¹⁸² Chomsky (1999b): i. m. 23–24.

¹⁸³ Chomsky (1999b): i. m. 24.

¹⁸⁴ Chomsky (1999b): i. m. 27.

¹⁸⁵ Chomsky (1999b): i. m. 29.

és érvényes nyelvi cselekvésre. A válaszhoz, írja Chomsky, mindenekelőtt „a »nyelvi szint« egy általánosabb fogalmára van szükségünk”.¹⁸⁶

Ez a *magasabb szintű általánosság* azonban nem egy statikus valóság szemléleti általánossága, amelynek híve azt igyekszik kikutatni, ami minden egyes megvizsgált dologban közös, eljutván így egy-egy terület vagy osztály néhány igen absztrakt eleméhez és tulajdonságához mint ezek átlagához. A magasabb szintű általánosság először is *dinamikus* általánosság, de talán pontosabb úgy fogalmazni, hogy *általánosodás*, hiszen dinamikus, amely mint Kiefer Ferenc írja: „a generatív elv következetes alkalmazásában jut kifejezésre”.¹⁸⁷ Ez azonban már egy teljesen új nyelvtant eredményez. Nevezetesen a véges elemekből mondatokat generáló ember bizonyos szabályok szerint eljárva *transzformációkat* hajt végre. „Hívjunk minden egyes ilyen szabályt – javasolja Chomsky – »nyelvtani transzformáció«-nak. Egy T nyelvtani transzformáció egy meghatározott összetevős szerkezettel bíró meghatározott láncon [...] hajt végre műveletet, azt egy új lánccá alakítja át, amelynek új, származtatott összetevős szerkezete van.” Vagyis arról van szó, hogy minden egyes mondat bizonyos határok között és bizonyos szabályok alapján bővíthető, átalakítható, mégpedig vagy egyféleképpen, vagy többféleképpen. A két legfontosabb tulajdonság itt egyrészt az, hogy a transzformációk során be kell tartani bizonyos sorrendet és szabályt, másrészt „bizonyos transzformációk kötelezőek, míg mások csak választhatóak”.¹⁸⁸

„Mindezek figyelembevételére arra készítenek minket – írja Chomsky –, hogy a nyelvtanoknak természetes hármas tagoltságot tulajdonítsunk.”¹⁸⁹ Nevezetesen: *morfológiai, összetevős és transzformációs* szinteket. Ezeknek egyrészt sajátos szabályaik vannak, másrészt az „átranzformálás” is sajátos szabályokat követ. A szintek azonban nem jelentenek alacsonyabb vagy magasabb, mélyebb vagy felszínibb szinteket, és azt sem jelentik, hogy például a transzformációs szabályok alkalmazása feltételezi a másik két szint szabályainak teljes kidolgozottságát. Mindhárom szint esetében pedig „ha egy mondat generálása során kizárólag kötelező transzformációkat alkalmazunk, a létrejövő mondatot magmondatonak hívjuk”.¹⁹⁰ Mindez azonban már szigorúan nyelvészeti kérdés. Chomsky a problémával részletesen több munkájában is foglalkozott, azaz megkísérelte kidolgozni „a transzformációknak egy elég bonyolult, de viszonylag magától értetődő algebráját”,¹⁹¹ ami mesze túl van könyvünk témáján.

Azt azonban mindenképpen érdemes megnézni, hogy mit értett Chomsky az úgynevezett magmondaton. A *Mondattani szerkezetek* című munkájában a terjedelmes hetedik fejezet vizsgálja, hogy „milyen következménnyel jár, ha az angol mondatlan leírása során transzformációs megközelítést alkalmazunk”.¹⁹² Mintegy hetven mondatípust elemez

¹⁸⁶ Chomsky (1999b): i. m. 29.

¹⁸⁷ Kiefer (1969): i. m. 7.

¹⁸⁸ Chomsky (1999b): i. m. 51.

¹⁸⁹ Chomsky (1999b): i. m. 52.

¹⁹⁰ Chomsky (1999b): i. m. 53.

¹⁹¹ Chomsky (1999b): i. m. 51.

¹⁹² Chomsky (1999b): i. m. 70.

azzal a céllal, hogy megalkossa a transzformációs mondattani szerkezetek egységes nyelvtanát. Ennek során jut el a magmondatokhoz, amelyekből szerinte a transzformációk és a generálások elindulnak. Ezek szerint „a mag egyszerű, cselekvő, kijelentő mondatokat tartalmaz (valójában véges számú ilyen mondatot), és hogy minden más mondatot egyszerűbb úgy leírni, mint transzformáció(k) alkalmazásával létrejöttet”. Továbbá: „Ez magyarázat lehet arra a nyelvtanirók által követett hagyományos gyakorlatra, hogy az angol nyelvtan rendszerint az egyszerű »cselekvés-cselekvő« mondatok és olyan egyszerű nyelvi viszonyok, mint az alany-állítmány vagy az ige-tárgy vizsgálatával kezdődik.”¹⁹³ Különböző mondattípusok esetében különböző transzformációkat alkalmazhatunk, és ennek megfelelő értelmeket fejezünk ki, írja. A központi jelentőségű *cselekvő* magmondatokban egyebek mellett létezés, tagadást, nyomatékosítást, döntést, tagolást, felsorolást, kiegészítést és felcserélést tudunk kifejezni, és ezeket az értelmeket tovább generálni. Úgy vélem, talán semmi sem jelzi világosabban Chomsky nyelvfelfogásának önmagán túlmutató értelmét és jelentőségét, mint az a tény, hogy az itt felsorolt cselekvő magmondattípusok egyben *általános* cselekvéstípusok is lehetnek.

A transzformációknak továbbá van még két olyan szabálya, amelyet a helyes és érvényes mondatok megfogalmazása során követni kell: az egyik az *egyszerűség*, a másik az *adekvátság*. Az egyszerűség azt jelenti, hogy legyenek a szabályaink minél érthetőbbek és kevésszámúak, persze lényeges összefüggéseket kifejezőek, ami ugyanakkor „nem feltétlenül jelenti az egész grammatika egyszerűbbé válását”. Az adekvátság pedig a kitűzött elvi célnak való megfelelést jelenti, „grammatikánk akkor és csak akkor adekvát generatív szempontból, ha az adott nyelv minden mondatát generálja, és egy olyan mondatot sem, amely nem tartozik az adott nyelvhez”.¹⁹⁴ Vagyis elvileg az adott nyelv minden helyes mondatát generálja, avagy a magmondatokból transzformálhatókat, amit igen nehéz pontos szabályokban vagy szabályrendszerben leírni, még formalizáltan is. Ezért is lesz olyan sokféle szabály, mint erre az előző bekezdésben utaltam.

Mindez azonban nem csak nyelvészeti kérdés. Chomsky a transzformációt többször is nyelvi magatartásnak és viselkedésnek nevezi, vagyis valamilyen típusú cselekvésnek, még inkább *cselekvési sornak*. Azt érti ezen, hogy megnyilatkozásainknak egyrészt mindig van kezdete, egy kiinduló mondata, amely azonban átalakítható, bővíthető, azaz létrejöhet egy lánc, amelynek elemei kapcsolódnak egymáshoz, de egyben különböznek is egymástól. Ez a cselekvés és cselekvési sor azonban minden, csak éppen nem önkényes viselkedés, már amennyiben értelmes és érthető mondatokat kívánunk létrehozni. Egyrészt mindig van egy *kötelezően* követendő eleme, amelyet az elemi kijelentés (ezt nevezi ő magmondatnak) strukturált, és így nem levezetett természete szab ki (alapvetően ez kijelentés valamely cselekvő cselekvéséről vagy egy létezésről), vagy az előző mondat valamely eleme határoz meg. Például ha azt mondom, hogy *Pista lát*, akkor egy hozzákapcsolódó s belőle levezetett mondat kötelező része egy személyhez és egy látási tevékenységhez kapcsolódik, nem pedig valami egészen máshoz. De van

¹⁹³ Chomsky (1999b): i. m. 93.

¹⁹⁴ Kiefer (1969b): i. m. 9.

választható elem is a transzformációban, mégpedig nem függetlenül a kötelező résztől, hanem ahhoz kapcsolódva és annak keretei között. Gondoljuk el, mi minden mondható el Pista és a látás viszonyáról. Például az, hogy ki ez az ember, milyen természetű, mi a viszonyom hozzá, véletlenül lát valamit vagy nem stb.; továbbá: mikor, hol, mit lát, hogyan lát, mi ennek a következménye, és így tovább. Ráadásul megnyilatkozásainkban ezek folyamatosan, egymásra épülve, kijelentéseinket tágítva és egyben szűkítve hangzanak el, vagy íródnak le.

Ennek a nyelvtannak természetesen vannak szabályai, és a mondatoknak van szerkezete, de Chomskynál mindezt dominánsan a különböző nyelvi viselkedésekkel összefüggésben elemzi és mutatja be. A beszélő vagy író ember nála, miközben helyes mondatokat mond, mint láttuk is korábban, ezenközben *tagol, felcserél, felsorol, kiegészít, nyomatékosit, dönt, tagad* és így tovább. Tehát nem egyszerűen csak állít valamit a „valóságról”, bár azt is megteszi. Mindez azért fontos számunkra, mert nyilvánvalóan erős analógia mutatható ki a nyelvi viselkedés és a társadalmi viselkedés között, még azon az elvont szinten is, ahogyan Chomsky elemzi a nyelvet. Elegendő csak az iménti felsorolást megnézni: a valóság passzív tükrözésén túl itt olyan *általános aktivitási módokról* van szó, mint például tagadás, választás, kiegészítés, megerősítés, ismétlés. És akkor még szó sem esett a módbeli segédigék által kifejezett habitusokról: képesség, akarat, vágyakozás, kellés, szükségesség.

Ezek nem egyszerűen csak (transzformált vagy generált) mondatok, hanem általános emberi habitusok is, amelyek egyszerre nyelvi formált értelemadások és ehhez kapcsolódó más jellegű cselekvések. A nyelvtaníró persze le tudja választani a mondatokat minden más tetről, de a tényleges társadalmi cselekvéseink során ez nem történik meg, legfeljebb valami időleges elkülönülést érzékelünk. Merthogy szavainkkal is formáljuk a valóságot, a valóságalkítás pedig egyben szóformálás is, avagy szavakkal bánunk egymással, a másik emberrel való bánásmód pedig egyben mindig szavak megfelelő használata is. Az életben ezek egyáltalán nem különülnek el egymástól radikálisan, s az olyan jelentős tudós, mint Noam Chomsky sem gondolja ezt másként, még ha ő „pusztán” csak egy új grammatikát kívánt is kidolgozni.

2. *Kompetencia és kreativitás*

Azt írja Chomsky a *Generatív grammatikában*: „foglalkoznunk kellene bizonyos jelenségekkel, amelyeket a korszak deskriptív nyelvészete meglehetősen mellőzött: azokkal a tényekkel, amelyek a nyelv időnként »kreatívnak« nevezett használatával függenek össze, amit én a nyelv normális használatának fogok fel. Ezekkel a tényekkel sem a hagyományos grammatika, sem a strukturális nyelvészet nem foglalkozott szisztematikusan.”¹⁹⁵ Chomsky természetesen foglalkozott a kérdéssel; nyelvelméletének egyik kulcseleme éppen a kreativitás értelmezése.

¹⁹⁵ Chomsky (1985): i. m. 13.

Hangsúlyozza, hogy a nyelvi kreativitás felismerésének vannak előzményei, ilyen például Humboldt nyelvelmélete. Ám azok, akik ezt felvetették, többnyire vagy csak példálództak vele, vagy csupán a jelenség szintjén kezelték a problémát; nem gondolták tehát azt, hogy a tényt elméletileg is meg kellene magyarázni. Egy ilyen feladat akkor merül fel, ha nem vesszük evidensnek az emberek által használt bonyolult mondatok létezését, továbbá nem csak a szerkezetükre vagyunk kíváncsiak, hanem rákérdezzünk ezek *előállítására*. Mindez a nyelvtudomány új szemléletét jelenti. Művelője azt tekinti elsődleges feladatának, hogy feltárja az „intelligens olvasó és beszélő” tevékenységét a nyelvműködésben, amit egyébként, hangsúlyozza Chomsky, a régiek természetesnek vettek. Ennek megfelelően ma „a kérdés így hangzik: milyen természetű az az intuitív, nem tudatos ismeret, amely (mindenekelőtt) lehetővé teszi, hogy a beszélő használja a nyelvet”. Ennek manapság „számos lényeges vonására nincs válaszunk”.¹⁹⁶ Mondhatjuk persze, hogy a válasz *maga* a generatív grammatika.

Mindenekelőtt azt kell látnunk, hogy Chomsky szerint *a kreativitás alapja a mondatalkotó nyelvi kompetencia*, ami az ember jól megfigyelhető vonása. Vagyis az ember azért tud kreatív lenni, mert birtokában van egy általános mondatalkotó képesség vagy kompetencia, amit felnőtté válása során szokásszerűen sajátít el. Ez a képesség nyilvánul meg kreativitásként, vagyis „a nyelvi kompetencia [...] abból áll, hogy tetszés szerinti számú új mondatot tudok »generálni«”.¹⁹⁷ Másképpen mondva, az ember *képes* arra, hogy az általa megismert mondatok alapján tetszőleges számban alkosson új, eddig általa nem mondott mondatokat. Az ember nem utánozza, nem megismétli azt, amit mások mondtak, bár ezt is megteheti, és meg is teszi, ha ez a szándéka, hanem bizonyos szabályok szerint ezekhez képest folyamatosan új és új mondatokat hoz létre. Még szavak esetében is képesek vagyunk a kreativitásra, vagyis tudunk teljesen új szavakat alkotni, még inkább így van ez a mondatok esetében. Jóllehet itt „sokkal inkább valamiféle elvont *kompetenciáról* van szó, amelyet a viselkedésekben felhasználunk, de amely lehetővé teszi a gondolat szabad és teremtő kifejezését, s amely – noha kétségkívül engedelmeskedik a rajta túllépő és őt korlátozó elvekből eredő kényszernek – mégis független az élettapasztalattól és az *ingerek* kondicionálásától”.¹⁹⁸

Ha a társadalomtudományok szempontjából van fontos vonása a Chomsky-féle generatív grammatikának, az éppenséggel nem más, mint a *nyelvi kompetencia és kreativitás* igen erős kihangsúlyozása. Ráadásul ezt ő nem valamiféle isteni adomány, művészi alkotóerő vagy tudományos felfedezőképeség megnyilvánulásának tekinti, s nem is ennek megfelelően vizsgálja, hanem a nyelv mindennapi használatának. Ha ugyanis, mint ezt sűrűn megtapasztalhatjuk, minden egyes ember képes sohasem hallott mondatokat megérteni, és eddig általa sohasem használt új mondatokat létrehozni, akkor *minden egyes ember nyelvileg kreatívnak* tekinthető. Kérdézném: akkor vajon van-e bármilyen komoly elméleti vagy gyakorlati indoka annak, hogy elvitassuk az emberektől a kreati-

¹⁹⁶ Chomsky (1985): i. m. 14–15.

¹⁹⁷ Kiefer (1969): i. m. 8.

¹⁹⁸ Chomsky (1971): i. m. 237.

vítás lehetőségét s praxisát az élet más területein? Hogy feltételezzük; az ember biológiai késztetései és a körülményeinek rabja csupán, megfosztva kreativitása és szabadsága minden jelentős jegyétől?

A Chomsky által leírt kreatitásnak három jellemző vonása van: a nyitottság, a folyamatszerűség és az individualitáshoz való kötöttség. Az első kettő alapvetően pozitív és általánosan is akceptálható, az individuális jelleg azonban már több problémát is felvet. A mondatalkotás *nyitottsága* (1) valójában a kreativitás másik arca. Azt jelzi, hogy egy megkezdett mondat egyik alkotórésze, például egy cselekvőt és cselekvést kifejező magmondat valamelyik eleme, mindig hat ugyan a következő elemre, de csak keretet és lehetőséget jelöl ki, amelyben, mint láttuk is, egyszerre van jelen a kötelező és a nem kötelező folytatás. De nem determinál olyan értelemben, hogy a cselekvés egyik mozzanatából szükségszerűen következik a másik, és semmi más, *csak* az következhet. Ez így van sok természeti folyamat esetében, de nincs így egyetlen társadalmi cselekvés esetében sem. Kenneth Burke terminológiai megkülönböztetését használva: a cselekedeteink (azaz társadalomspecifikus tetteink) nyitottak, a mozgásaink (azaz természeti-testi tetteink) zártak. Pontosan a cselekedetek nyitottsága az, ami elválaszt bennünket a természeti determinációs folyamatoktól, és egyben lehetővé teszi számunkra azt, hogy a cselekedeteket ne a mozgás sajátosságai alapján értelmezzük.

A nyitottság azonban egyben *záródás* is. Amikor bárki is elkezd mondani egy mondatot, akkor előrefelé nyit, hátrafelé zár. Ez maga a nyelvi dinamika. Ugyanis a mondatokat, kapcsolódva a már kimondottakhoz, különböző irányokba tudom folytatni. Felidézném a már korábban bemutatott egyszerű példát. Ha azt mondom, hogy *Pista lát*, akkor egy ilyen magmondat egy személyhez és egy látási tevékenységhez kapcsolódik ugyan, de a mondat folytatása egyrésztől mindenképpen nyitott. Gondoljuk el, mi minden mondható el Pistáról, a látásról s a kettő viszonyáról. Például az, mint korábban jeleztem, hogy ki az illető, mi a viszonyom hozzá, véletlenül lát valamit vagy nem stb.; továbbá: mikor, hol, mit lát, hogyan lát, mi ennek a következménye, és így tovább. Másrésztől viszont egy mondat folytatása egyben mindig a korábbi lehetőségek záródása is. A folytatással ugyanis választok, hiszen a lehetőség azt jelenti, hogy több mindent megtehetek, ám *nem egyszerre mindent*. Amikor tehát élek egy lehetőséggel, akkor más adódó lehetőséggel nem élek. A kiválasztással viszont új lehetőségeket nyitok meg magam számára, ami viszont azt is jelenti, hogy más korábbi lehetőségekkel már nem tudok élni, túl vagyok rajtuk. A mondatalkotás során ez egészen nyilvánvaló, de így van ez a társadalmi élet más területén zajló tetteinkkel is, sőt a természetformálásban is. Korrigálni tudok persze, de a korábbi nyitott szituációt teljes mértékben akkor sem tudom visszaállítani, kivéve talán a lexikai elemek, a szótári szavak újbóli felhasználását.

A nyelvi cselekvés *folyamatszerűsége* (2) azt mutatja meg, hogy a cselekvés nem egymástól izolált tettek halmaza, hanem olyan tettek folyamata, amelyek valamilyen módon kapcsolódnak egymáshoz. Egy-egy mondat létrehozásában a lehetőségek megnyílása és záródása maga egy folyamat, amely addig a pontig tart, amíg a beszélő egyén be nem fejezi a mondatot. Az az egyszerű tény, hogy minden tettünk, nyelvi és nem nyelvi, *időben* játszódik le, azt is jelenti, hogy a cselekvés, bár strukturált, de nem struktúra

és nem állapot, hanem folyamat, amelyben az elemek egymáshoz kapcsolódva egymást értelmezik. Így van ez Max Weber cselekvéseméletemében is, hiszen a cselekvő személy egyrészt szándéka és célja, eszközei és tevékenysége révén lesz valamilyen aktív ágens. Másrészt viszont ezek az alkotóelemek egy meghatározott sorrendben, folyamatszerűen kapcsolódnak egymáshoz: motiváció, szándék, célkitűzés, eszközhasználat, eredmény.¹⁹⁹

Ez a folyamat azonban a legritkábban egyetlen (rövid) időben végrehajtott egyetlen aktus. Sokkal inkább egymáshoz kapcsolódó cselekvési egységek sokasága, amelyben változatlanul őrződik az egyedi tetteknel is megfigyelhető folyamat jelleg. Egyik mondat kapcsolódik a másikhoz, egyik természetalakító tett a másikhoz, társadalmi viszonyainkban egyik döntés a másikhoz. A nyelv területén maradvá, empirikusan tekintve a legritkábban mondunk izolált mondatokat, ez eléggé nyilvánvaló; mondataink más mondatok kontextusában hangzanak el vagy íródnak le. Egyik mondat a másikra reflektál, azt folytatja valamilyen módon: kiegészíti, bővíti, szűkíti, megerősíti, cáfolja és így tovább. Ez lenne egyébként maga a *szövegnyelvészet*, amely azonban már kivezet Chomsky grammatikájából, hiszen ez az egyedi, a szinguláris, nem pedig a szövegmondatokra épül.

Éppen ez Chomsky kompetencia- és kreativitásfelfogásának harmadik vonása, nevezetesen az, hogy a mondatalkotást bezárja az *individuális ember* (3) egyéni cselekedetébe, ami több szempontból is kritika tárgyát képezheti. Rögtön hozzátenném azonban, hogy ez, mondhatni, kódolva van grammatikája eredetiségében és újításában, abban, hogy Saussure szóközpontúságán túllépve ő a mondatot teszi meg egy általános nyelvelmélet alapjává. A mondat ugyanis társadalom- és kontextusmentes eleme a nyelvnek, csakúgy, mint a szó. Legfeljebb egy adott nemzeti nyelv lehet a kontextus, de Chomsky még ezzel is úgy van, hogy szerinte ettől el lehet tekinteni, hiszen például, állítja, az angol mondatok vizsgálatának eredményei egyben minden más nemzeti nyelv általános természetére is rávilágítanak.

Ez az egyetemes kontextusmentesség azonban több fontos vonását is mellőzi a nyelvnek. Először is a *beszédet*, mármint azt, hogy a nyelv beszélve és írva létezik. Kiefer Ferencnek vélhetően igaza van, amikor azt írja, hogy „Chomsky és követői [...] sohasem állították, hogy a beszéd vizsgálata nem fontos”,²⁰⁰ ezzel nyitva hagyták az utat a beszédvizsgálatok előtt. Az is igaz azonban, hogy Chomskyt nem érdekelte a mondat pragmatikája, tényleges használata; amit ő vizsgált, az a mondatalkotás általános természete. Ennek aktív hordozója pedig nem egy konkrét, itt és most élő ember, hanem egy elvont individuum, nyelvtana pedig önmagából a nyelvből építkező kontextusmentes szabályrendszer, egyik mondat a másiból transzformálódik, nem pedig másból.

A használó egyén szempontjából a mondatot egyetlen vonás jellemzi Chomsky grammatikájában; az *elvont szándék*, amely arra irányul, hogy a kimondott mondat helyes és érvényes legyen, avagy negatívan fogalmazva; ne legyen értelmetlen. A különös csak az, hogy a nyelvi szabályok szerint korrekt, de egyébként értelmetlen mondat sem

¹⁹⁹ Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. I. Szociológiai kategóriá-tan.* Ford. Erdélyi Ágnes. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, [1917] 1987.

²⁰⁰ Kiefer (1969): i. m. 8.

tekinthető eleve értelem nélküli zagyvaságnak, amit a beszélő mindig kerülni igyekszik. Vegyük ismét Chomsky sokat idézett példáját: *Colorless green ideas sleep furiously* (Színtelen zöld eszmék dühödten alszanak). Ez a mondat is jelentéssel bíró értelmes szó-lánc lehet például egy költeményben. Mondjuk talán ekképpen: *Színtelen zöld eszmék dühödten alszanak / Nincs senki, aki észrevenné elkeseredésüket / Emiatt kékülnek-zöldülnek a méregtől / S várakoznak a tetszhalálból való ébredésre*. Lehet azt mondani, hogy ez egy rossz versféle, s biztosan az is, és azt is lehet mondani, hogy az eszméink se nem színesek, se nem alszanak, de azt nem, hogy egy ehhez hasonló kontextusban a *Színtelen zöld eszmék dühödten alszanak* szó-lánc teljesen értelmetlen mondat lenne. S ez radikális különbség a *mondat és a szöveg grammatikája* között: a mondatszinten értelmetlen, jelentés nélkülinek tűnő, hiányos mondatok is képesek jelentést hordozni a nyelvi létezés szövegszintjén. Ezek a kérdések azonban a kontextusmentes, absztraktnál általános mondat szintaxisának szintjén *ab ovo* fel sem tehetők.

Másrészről a kompetencia nem egyszerűen csak kreativitásban testet öltő elvont nyelvi képesség, hanem *társadalmilag kondicionált* képesség is, amelyet ha mellőzök, nemigen értem jól a nyelvet sem. Figyelemre méltó ebből a szempontból Pierre Bourdieu kritikája, amely kifejezetten Chomsky felfogására irányul. Ha ugyanis a nyelvet társadalmi kontextusaiban vesszük szemügyre, ahogyan egyébként empirikusan tekintve mindig is létezik, akkor azonnal szembetűnik, hogy a nyelvhasználat elsősorban *társadalmi* cselekvést valósít meg, és ennek felel meg a benne megtestesülő kompetencia vagy képesség is. „Chomsky kompetencia-fogalma absztrakció, amely nem foglalja magába azt a kompetenciát, amely lehetővé teszi a kompetencia megfelelő alkalmazását.”²⁰¹ Egészen más ugyanis az a nyelvi kompetencia, amelyet az ember elvont képességei alapján konstruál meg a nyelvész, és az a kompetencia, amely a konkrét nyelvhasználat során valósul meg. Nem más ez, mint a megfelelő beszédre való konkrét képesség, ezért elsősorban *gyakorlati* kompetenciáról van szó; annak a képessége, hogy az ember egy adott helyzetben a helyzetnek megfelelően tud beszélni. Azt fejezi ki, hogy *ki, mikor, hol, kinek, mit és hogyan* mondhat ahhoz, hogy elfogadott beszélő legyen az adott társadalmi közegben. Bourdieu példája szerint nem szaval a tőzsdén avantgárd költeményt.

Más „nyelvtannal” van tehát Bourdieu-nél dolgunk, mint amit a strukturalista felfogások képviselnek és prezentálnak. A Chomsky-féle nyelvi kompetencia megelégszik önmagával, elemzéseiben nem lép túl saját minőségein, a nyelv elvont valóságán, autonómnak mutatja a nyelvet, mondja Bourdieu, pedig nem az. A kompetens beszédnek ugyanis az elvont képességen túlmutató feltételei és következményei vannak: „A beszéd mindig azoknak a *beszédformálási* viszonyoknak köszönheti legfontosabb jellemzőit, amelyek között kialakult.” Ennek megfelelően a nyelvi műveletek egyben társadalmi műveletek, a nyelvi struktúra egyben társadalmi struktúra, „amely maga is különleges kifejezője azon erőviszonyok struktúrájának, amely a vonatkozó kompetenciával bíró csoportok között fennáll (pl. »úri« beszédmód és népnyelv, avagy többnyelvűség esetén

²⁰¹ Pierre Bourdieu: A beszédtevékenység gazdaságtana. Ford. anonim. *Műhely*, 9. (1987), 26. 3.

az uralkodó nyelv és az alárendelt nyelvek)”.²⁰² Tarthatjuk Bourdieu felfogását túlzottan hatalomközpontúnak, s talán az is, ám egy fontos összefüggésre felhívja a figyelmet: a nyelv mindig társadalomba ágyazott.

A társadalmi kompetencia viszont nem elvont nyelvi képesség és kreativitás. Mondhatjuk, hogy ez teljesen „más káposzta”, mint az, aminek Chomsky próbálja lefejtetni a leveleit. Még azt sem állíthatjuk azonban, hogy minden „nyelvi káposztának” a Chomsky-féle kompetencia lenne a lényege. Talán a csomója igen, mert ez ott van minden káposztában, de nem a csomótól káposzta a káposzta. A nyelv társadalmisága valószínűleg már újfajta „káposzta”, ám Chomskyt ez egyáltalán nem foglalkoztatja, őt a „mondat-káposzta” érdekli. A mondat maga pedig kellően elvont ahhoz, hogy csak nyelvi valóságnak mutakozzon, miközben egy nyelvi közösségben élő ember mindig (értelmes) mondatokat mond ugyan, de sohasem mondatokban, hanem szövegekben beszél, ami a mondatoknak is új értelmet és jelentést ad.

Egy vonatkozásban azonban megvédeném Chomsky kompetencia- és kreativitásfelfogását. Lehet ezt kritizálni, mint Bourdieu is teszi, mondván, hogy az ember egyáltalán nem mondhat bármit adott helyzetekben, de ezt Chomsky nem is állítja: ő a kompetenciát nyelvelméleti síkon veti fel és tárgyalja. Ennek megfelelően elmélete nem az egyes beszélők konkrét nyelvhasználatával áll szemben, mint ezt Bourdieu tételezi, hanem az individuum olyan felfogásaival, amelyek az embert *eleve determinált* lénynek tartják. Ilyen például minden olyan felfogás, amely az emberek gondolatait és tetteit transzcendens vagy e világi materiális tényezőkből eredezteti, mintegy szándékától és képességeitől független okok és objektív törvények okozataként tekint rá. S ha ezt figyelembe vesszük, Chomsky nyelvi kompetencia fogalma abszolúte helyes antropológiai felfogást képvisel, persze nem mond el *mindent* a nyelvet használó emberről, pusztán *az ember nyitottságát és nyelvi szabadságát* hangsúlyozza.

Ez a nyitottság azonban egyrészt sok embert tölt el rémülettel, akik szinte kétségbeesetten keresnek rögzített kapaszkodókat félresiklott, perspektívátlan és örömtelen életük számára. Egy efféle szabadság ugyanis azt jelenti, hogy ezeket a kapaszkodókat neki magának kellene kialakítania és ennek megfelelően formálnia az életét, miközben erre mindeddig nem nagyon volt képes. Maximálisan érthető ez a „kapaszkodós” attitűd, sőt mindaddig még el is fogadható, amíg át nem csap agresszióba azokkal szemben, akik erről mást gondolnak és mást mondanak, sőt nem is így élnek. Másrészt pedig a nyitottságot cinikus tudatossággal vagy hatalomféltés okán is el lehet utasítani az „egyetlen igaz” tudomány, értékrendszer, hit és más dogmatikusan felfogott eszmék nevében. Látjuk ezt is magunk körül már régóta és szép számban. A különös az, bár egyáltalán nem meglepő, hogy ez a két egymástól látszólag távol lévő felfogás képes szövetségre lépni. A tébláboló mindennapi kisemberek és a nagy apparátust működtető hatalmaságok gyakran követelik és hirdetik ugyanazon igaz értékek, eszmék követésének elengedhetetlen szükségességét, merthogy minden más káros és pusztító. Miközben, mint Chomsky mondja, végtelen számú helyes mondat mondható, és, tegyük hozzá, az igaz

²⁰² Bourdieu (1987): i. m. 4.

állítások száma is elvileg korlátlan. Ugyanez elmondható a hasznos és szép életéről is. Ráadásul ezek egyike sem cáfolja a többit, inkább megerősíti őket. Merthogy minden választás arról (is) szól, hogy *vannak más* érvényes utak és módok.

3. A nyelvi és nyelven kívüli valóság

Az már más kérdés, hogy Chomsky nézeteinek alátámasztása érdekében mégiscsak kilép a nyelv keretei közül, de ezt a lépést nem kifelé, a társadalmi valóságba teszi meg, hanem befelé, az emberi test és psziché felé, mondván, hogy az univerzális grammatika egy vonatkozásban „a nyelvi képességek biológiai meghatározottságára vonatkozó empirikus hipotézisek halmaza”.²⁰³ Ugyanis ha a nyelv mondatként nem társas vagy társadalmi jelenség, akkor szükségképpen biológiai (és individuálpszichológiai) természetű. Vagy ahogyan mondja is Chomsky, a nyelvnek van külső és belső vonása, csak éppen az a kérdés, hogy mit értünk ezeken a vonásokon.

Chomskyt kifejezetten foglalkoztatta a kérdés, hogy vajon mi alapozza meg a nyelvi kompetenciát. Vagyis nemcsak az, hogy mi a szabályrendszere egy univerzális grammatikának, hanem az is, hogy miért, mi okból olyan ez a grammatika, amilyenek a kutató ember találja. Ennek kapcsán beszél a nyelv külső és belső valóságáról, mint feltételrendszerről. A külső körülményekről azt gondolja, hogy ilyenek vannak ugyan, de nem tartoznak hozzá a nyelvhez, a belsőkről pedig úgy véli, hogy ezek az ember pszichikumához és kognitív struktúráihoz tartoznak, és, szemben a külső feltételekkel, komoly jelentőségük van.

Úgy véli tehát, hogy mondataink érvényességét nemcsak belső grammatikai szabályok határozzák meg, hanem bizonyos külső feltételek is, jóllehet a státusuk különböző.

„A beszédben a mondatgrammatika szabályain kívül rengeteg másfajta konvenció szerepel. Ha azt mondanám magának, miközben megmutatom ezt a fényképet, hogy *He is a good kid* (Remek kölyök), teljesen rendben lenne a dolog, mivel ebben a kontextusban teljesen elfogadható ily módon bemutatni ezt a fiút. Egy fényképet nézünk, amelyik az íróasztalomon van, s vannak bizonyos közös feltevéseink a fényképekkel, kiváltképp azokkal a fényképekkel kapcsolatban, amelyeket valaki az íróasztalára tesz: maga feltételezi, hogy ez a fiam fényképe, mert különben nem lenne az íróasztalomon, és így tovább. Vagyis egy szélesebb összefüggésben, amely nem nyelvi, hanem számos hiedelmet foglal magába, tökéletesen helyénvaló a kijelentésem. De *a referálásnak ezek a konvenciói nem tartoznak a grammatikába.*”²⁰⁴

Chomsky ezen megjegyzése a nyelvtudományt nyitottá teszi a szövegnyelvészet felé, még ha ő maga nem is indul el errefelé, hiszen onnan nézve egy „helyénvaló kijelentés” a szöveg kontextusában és a társas szituáció függvényében értelmeződik. Egy ilyen és ehhez hasonló mondat például, mint a *Remek kölyök*, szinte mindig egy beszédszituáció

²⁰³ Chomsky (1985): i. m. 123.

²⁰⁴ Chomsky (1985): i. m. 74. (*Kiemelés – Sz. M.*)

része, nem pedig úgy születik meg, hogy ismeretlenként belépek egy ismeretlen személy irodájába köszönés és minden további megnyilatkozás nélkül, mondhatni, némán, majd rámutatok az asztala sarkán felállított képre, és azt mondom: *Remek kölyök*. Persze ez is elképzelhető, de nagyon „nem életes” vagy szokásszerű egy ilyen módon kimondott mondat. Efféle mondatok egy *beszélgetés* során hangzanak el, ezért a jelentésüket elsősorban annak a szövegegyüttesnek és társas viszonyoknak köszönhetik, amelyben valaki kimondja őket.

Chomsky azonban rosszállóan állapítja meg, hogy egyes nyelvészek „elkezdtek nem nyelvi tényezőket: hiedelmeket, attitűdöket stb. bevezetni a grammatikába. Ez annak a kiinduló idealizációnak az elvetése, hogy a vizsgálat tárgya a nyelv. [...] Ha ez a lépés helyesnek bizonyulna, én arra következtetnék, hogy a nyelv káosz, amit nem érdemes tanulmányozni.”²⁰⁵ Természetesen a probléma nem az, hangsúlyozza, hogy „a hiedelmek, attitűdök stb. szerepet játszanak-e a nyelvi viselkedésben vagy a nyelvi képződményekre vonatkozó megítélésekben. Természetesen szerepet játszanak. Ezt nem vontam soha senki kétségbe. A kérdés az, hogy meg tudjuk-e találni, azonosítani tudjuk-e azokat az egymással kölcsönhatásban álló kognitív struktúrákat, amelyek szerepet játszanak a nyelv tényleges használatában és a nyelvi tények megítélésében, s amelyek egyike a grammatikai rendszer.” Azzal érvel, hogy egy nyelvésznek is el kell fogadni a szokásos absztrakciót és vizsgálati területének lehatárolását, mármint azt, hogy ő a nyelvből indul ki és a nyelvről beszél. Mert például ha „a fizikusnak figyelembe kellene vennie az utcán sétáló emberekről készült filmet (ezekből kellene kiindulnia), eleve letehetne arról, hogy a fizika tudományát művelje”.²⁰⁶

A nyelvtudomány feladata az önmagában vett nyelvműködés tanulmányozása, beleértve ebbe a nyelvműködést lehetővé tevő „kognitív struktúrákat” is, s Chomsky ezen belül jelöli ki önálló vizsgálati tárgyát. Jóllehet az nem vitatható, hogy a nyelvet körülveszik nem nyelvi komponensek is. Az (individuális) nyelvi aktivitáshoz kapcsolódik például társadalmi interakció, és ez valamilyen módon összefüggésben lehet a nyelvvel. „Nem vitás, a szociális interakcióval kapcsolatos kérdések mind összefüggenek a nyelvvel. Lehetséges, hogy e kérdések vizsgálatában lényeges segítséget jelentenek a nyelvészeti kutatások, s idővel majd ezek visszahatnak a nyelvészetre. Mindez elképzelhető, én személy szerint nem nagyon hiszek benne.”²⁰⁷

Chomsky ezért is kifejezetten szkeptikus a szociolingvisztikával szemben, mert szerinte kérdései nem nyelvészeti kérdések, absztrakciói nem nyelvészeti jellegűek. Ahogyan művelői felteszik a kérdéseket, és ahogyan vizsgálódnak, azok csak látszólag vagy szőrmentén tartoznak a nyelvészet hatáskörébe. Ezek „lényegében a hatalom kérdései, egy olyanféle hatalomgyakorlásé, amely létrehozta a nemzeti államokat, ahogy mondjuk Európában léteznek”.²⁰⁸ Ezek vizsgálata persze fontos, hiszen szerte a világban „a nemzeti

²⁰⁵ Chomsky (1985): i. m. 82–83.

²⁰⁶ Chomsky (1985): i. m. 83.

²⁰⁷ Chomsky (1985): i. m. 141–142.

²⁰⁸ Chomsky (1985): i. m. 139.

államok megszilárdulása [...] bonyolult kölcsönös összefüggésben áll a nemzeti nyelvek elterjedésével. Vitathatatlanul jelentős kérdések ezek, ám nem világos, vizsgálatukhoz mennyiben járulhat hozzá a nyelvészet.”²⁰⁹

Természetesen egy általános grammatikának elkötelezett tudós gondolkodásában a társadalom kizárólag nyelven kívüli tényezőként jelenik csak meg. Vélhetően jó okkal gondolja: ha azt feltételezzük, hogy a nyelvet a külső társadalmi tényezők is befolyásolják, például erőteljes hatalmi törekvések, akkor ebben a *determinációs* viszonyban elvész a nyelv önállósága, akkor nincs *csak* nyelvi rendszer, s így önálló nyelvtudomány sem. Ez persze nincs így *en bloc*. Ez csak arra a nyelvi idealizációra vonatkozik, amelyet Chomsky képvisel, vagyis a mondatokból felépülő rendszerre, illetve a mondatalkotó elvont egyén nyelvére. Ez is társadalmi jellegű persze, de ez az idealizáció olyan absztrakció révén áll elő, amely a nyelv más és fontos társadalmi vonatkozásaitól egyszerűen eltekint.

Chomsky itt egy terméketlen alternatívát állított fel: vagy különböző ideális rendszereket mozgató ideális beszélő, vagy a nyelvet erőszakosan alakító valóságos hatalom. A társadalom ugyanis nem egyenlő a hatalommal, a hatalom pedig nem a nyelv pandanja; mert mindenkinek van neki fontos nyelve, de ez nem jelenti azt, hogy egyben mindenki nyelvét közvetlenül is hatalmi tényezők formálják, esetleg a külső körülmények. Ez a szellem és az anyag jó régi és értelmetlen szembeállítás. A kiút: ezek interferenciája, ahogy a retorikusok mondják, avagy kölcsönös áthatásuk, még akkor is, ha analitikusan elválaszthatók egymástól, és külön-külön is vizsgálhatók.

Ha itt példaként a fizikai tárgyak vizsgálatát említjük meg, mint ezt Chomsky többször is megteszi, akkor nem biztos, hogy jó úton járunk. Ugyanis a társadalomtudományoknak, köztük a nyelvtudománynak is, a vizsgálati tárgya *konstrukció*, mint Saussure állította és Chomsky is mondta egyébként, és nem eleve adott, mint a fizikai valóság vizsgálata esetében, tehát elvileg lehetséges a nyelvi és a nyelven kívüli tényezők összetartozásából mint valóságos vizsgálati tárgyból kiindulni. Ez is idealizáció lesz és a vizsgálati tárgy lehatárolt megkonstruálása, mint a nyelvtudomány nyelvi objektuma. Ezért a döntő kérdés az idealizált vizsgálati tárgy *jellege és minősége*, mert hiszen ez az idealizáció lehet jó és kevésbé jó, rossz és kevésbé rossz, vagy nagyon rossz. Lehet olyan, amely közel visz a tényleges társadalmi állapotokhoz és folyamatokhoz, vagy olyan, amely inkább eltávolít tőlük.

A nyelvvel kapcsolatos és a nyelvhez viszonyított *belső viszonyok* vizsgálata Chomskynál a mondatokat létrehozó egyén tudati és pszichikai struktúráját jelenti. Mondhatni, ez is külső a nyelvi szabályrendszerekhez képest, hiszen nem maga a nyelv, hanem az, ami az embert képessé teszi az értelmes mondatok megalkotására, csak éppen ez a feltétel nem kívül van a társadalomban, hanem belül az emberben mint pszichikai, kognitív képesség. Ez a nyelven kívüli, de az emberben belül lévő struktúra szerinte meghatározó a grammatikára nézve is.

²⁰⁹ Chomsky (1985): i. m. 140.

Chomsky ilyen alapon különbözteti meg *a mély és a felszín* struktúráit egymástól. A nyelvi megjelenés alatti mélystruktúra szerinte láthatatlanul hat, tudattalanul működik, és megszabja a nyelvi generálást. Elődöket idéz felfogásának alátámasztására. Azt írja, hogy „a Port-Royal Grammatikája igen világosan juttatja kifejezésre *a mélystruktúrák és a felszíni struktúrák* gondolatát”.²¹⁰ Nevezetesen fontos volt az, amit „ez a filozófia egy velünk született sémarendszer, velünk született elvek és velünk született struktúrák szerepére helyez, azokra a tényezőkre, amelyek meghatározzák azt, amit a nyelvi gyakorlatban általában a megismerés formájának, kognitív rendszerének szokás tekinteni”.²¹¹ Descartes gondolkodását azért tartja fontosnak, mert „módszere [...] természettudományos hitelű. Kimutatta, hogy a szellem elérhető a megfigyelés számára, és azt, hogy ha szilárdan gondolkodunk, akkor – bár az értelem egész tartományát nem meríthetjük ki – mindenestre eljuthatunk a tudat szervezeti elveinek tisztázásához.” Hasonlóképpen tekint Leibnizre is, „akit – mint írja – az én szememben egyedülálló filozófussá emel az, hogy hangsúlyozni tudta a szellemi művelet alatt rejlő tudattalan elvek létezését, s azt, hogy ezek ott – kibogozhatatlanul kötődve az előbbiekhöz – szerepet játszanak. Kétségtelen, hogy az ilyen elvek tudattalanok lehetnek a pillanatnyi viselkedésben és műveletekben; mindazonáltal, mi képesek vagyunk tudatosítani őket az introspekció útján.”²¹²

Ez a rövid eszmefuttatás elég világosan jelzi, mit értett Chomsky azon, hogy a nyelv mélystruktúrája, mint az emberben lévő tudattalan kognitív képesség, meghatározza a nyelvi megjelenés tudatos módjait. Ennél konkrétabban szólva, „ha feltesszük, az emberek nem genetikailag predisponáltak arra, hogy inkább az egyik nyelvet tanulják meg, mint a másikat (ami egyébként véleményem szerint jogosan állítható), akkor ez azt jelenti, hogy egyetlen nyelv elmélyült tanulmányozásából is következtetni tudunk a velünk született sematizmusra (tudatstruktúrára, tudatmechanizmusra), amely előfeltétele a nyelv birtoklásának. E *velünk született sematizmus* leírása, természetesen, egyben az egyetlen nyelvten egyik lehetséges jellemzése is.”²¹³ Szerinte ez a velünk született sémarendszer maga a nyelvi szabályrendszer, amely egyben megfelel a mondatok generálásának, mintegy ezekben érhető tetten.

4. A strukturalizmus örvényében

Chomsky a *Generatív grammatikában* önkritikusan bevallja, sokáig komolyan azt gondolta, hogy az elmélet által feltárt nyelvi mélystruktúra, mint „velünk született sematizmus”, a nyelv minden empirikus jelenségére magyarázatot tud adni. Ezzel szemben „valószínűnek látszik, hogy a felszíni struktúra a szemantikai interpretáció elsődleges forrása”.²¹⁴ Vagyis Chomsky nem azt mondja, hogy van egy elméletileg korrekt magyarázat

²¹⁰ Chomsky (1971): i. m. 239.

²¹¹ Chomsky (1971): i. m. 239–240.

²¹² Chomsky (1971): i. m. 240.

²¹³ Chomsky (1971): i. m. 243.

²¹⁴ Chomsky (1985): i. m. 98.

egy nyelvi jelenségre, amit az empirikus adatok, mármint a használt mondatok alátámasztanak, hanem azt: a gondolkodásunk és kutatásunk elsődleges forrása mindig egy „felszíni struktúra”, ezért érvényes magyarázataink *a felszín és a mély strukturális egységében* ragadhatók csak meg. Az empirikusan érzékelt és használt nyelvi valóság ezért nem is példatár, ahonnan szabadon válogatjuk ki az adatokat, hanem feladat, amely önmagában is magyarázatra szorul.

Am ha ez így van, akkor a mélystruktúrát és a felszíni struktúrát egyesítő úgynevezett sztenderd elmélet (Chomsky így nevezte felfogásának ezt a vonatkozását) egyre összetettebb, egyre több elemet és relációt fog tartalmazni. Vagyis egy igazi „vérbő” struktúra áll előttünk, amelyben a nyelv minden fontos alkotóeleme megtalálható egymással összefüggő módon. Legalábbis ennek kimutatása lesz a kutató feladata. Vagy ahogyan Chomsky írja: a „sztenderd elmélet szerint a bázis újraíró szabályai mélystruktúrákat generálnak, s ezekbe a struktúrákba vezetjük be a lexikai elemeket. Az ige és a vele grammatikai kapcsolatban álló főnévi csoportok tematikus viszonyai ezen a szinten vannak meghatározva. A többi szemantikai tulajdonságot olyan szabályok határozzák meg, amelyek a felszíni struktúrák szintjén működnek.” Ilyen például a főnevek és a névmások korreferenciája vagy a tagadás és a kvantorok kölcsönhatása.²¹⁵ De például „a fókusz és a preszuppozíció is a felszíni struktúrával függenek össze”.²¹⁶

A részletezés folyamata azonban megállíthatatlan, s elvileg addig tart, amíg az elemek képesek egymást determinálni, ezáltal a kutató mindenre magyarázatot talál. Újabb kategória a kiterjesztett sztenderd elméletben a *nyom*, amely a mélystruktúra lenyomata a felszíni struktúrában. Chomsky meghatározása szerint „egy *t* nyom (*t* = trace = nyom) egy fonológiai zéró elem, amely egy transzformációs úton elmozdított elem eredeti helyzetét jelöli”.²¹⁷ Am „a nyomelmélet keretei között tovább is mehetünk, s azt mondhatjuk, hogy a szemantikai reprezentáció teljességét, a tematikus viszonyokat is levezethetjük bizonyos értelemben a felszíni struktúrából. Persze itt a felszíni struktúra kellőképpen feldúsított fogalmáról van szó, s ezek segítségével rekonstruálni lehet a bázisszabályok által meghatározott tematikus viszonyokat.”²¹⁸ Továbbá: „A nyomelméletben (minthogy a nyom »láthatatlan fonállal« kötődik ahhoz az elemhez, amelyet helyettesít) a tematikus viszonyt hozzá lehet rendelni a felszíni struktúrához, mert a mélystruktúrabeli lineáris rendet is ábrázoljuk.”²¹⁹

És ezen túlmenve: „Egy másik szempontból azt lehet mondani – hangsúlyozza Chomsky –, hogy a nyom itt egy kvantor által kötött változó pozícióját jelöli, mely változót a felszíni szerkezeten működő szabályok vezettek be a logikai formába.” Ez esetben „az elméletnek nagyjából az alábbi formája van: a mélystruktúrákat és speciális tulajdonságait a bázis generálja. A transzformációik nyomokkal dúsított felszíni struktúrákat hoznak létre. Ezeket a felszíni struktúrákat további szabályok kapcsolják össze

²¹⁵ Chomsky (1985): i. m. 98.

²¹⁶ Chomsky (1985): i. m. 99.

²¹⁷ Chomsky (1985): i. m. 99.

²¹⁸ Chomsky (1985): i. m. 99.

²¹⁹ Chomsky (1985): i. m. 100.

a hangreprezentációval (fonetikai reprezentáció) és a jelentéssel (logikai forma). [...] Ez a kognitív rendszerként felfogott nyelv egyik lehetséges modellje.”²²⁰ Chomsky szerint fontos, hogy itt a „logikai forma” kifejezésen „a jelentésnek azt a részleges reprezentációját értem, amelyet a grammatikai szerkezet határoz meg”. Továbbá: „Vizsgálhatjuk ezenfelül ennek a rendszernek és más kognitív rendszernek a kölcsönhatását.”²²¹

A fenti nehezen követhető fejtegetéseket azért idéztem, hogy világos legyen előtünk a rendszeralkotás ijesztő távlata, amely örvényszerűen magával ragad mindenkit, aki egyszer belépett egy „rendszerfolyóba”, és azt gondolja, jó úton halad egy nemes és fontos cél felé. Sajnos nem ez a helyzet. Például Chomsky itt egy *öt elemből* álló, már-már követhetetlen strukturális modellt vázol fel. Először is van egy bázis (1) által létrehozott mélystruktúra (2). A mélystruktúrát az ember képes transzformálni, ami nyomokat (3) tartalmazó felszíni struktúrákban (4) is megjelenik, amely aztán hang- és értelmi reprezentációkban (5) ölt testet. Mindezeket az elemeket minden specifikus szinten saját szabályok kötik össze elvileg minden irányban. A „mély” tehát két részből áll (bázis és struktúra), a „felszíni” pedig hátréből (nyom, struktúra, reprezentáció). Ezek közül van olyan, amelyik leginkább rejtett (bázis) és leginkább nyílt vagy érzékelt (reprezentáció), valamint van olyan, amelyik összeköti a két szintet (nyom). A kérdés az, ábrázolható-e egyáltalán egy összetett társadalmi „valóságterület”, mint a nyelv is például, megfelelően ilyen modell révén. Természetesen *lehet* ilyen modelleket felállítani, hiszen valamilyen tulajdonságát megragadja saját tárgyának. A probléma csak az, ha a modellalkotó könnyen azt a látszatot kelti, hogy kimerítően és a lényegét tekintve leírta az adott dolgot, ezért *befejeződött* az itt lehetséges kutatás és tudományos munka. Ez igen gyakori. Chomsky persze hevesen tiltakozik az efféle önelégültség ellen, vagy ahogyan mondja, „ez a kognitív rendszerként felfogott nyelv egyik lehetséges modellje” csupán, miközben ő maga is egy ilyen modell felállításával kísérletezik.²²²

Elég nyilvánvaló azonban, hogy ezek a modellek kutatási segédeszközökként vagy pedagógiai célú ábrákként jöhetnek csak komolyan számításba, ezért is ilyenkor minél egyszerűbbek, annál jobbak. Ha azonban azt gondoljuk, sugalljuk és mondjuk is olykor, hogy a jó modell *lefedi* saját (társadalmi) tárgyát, mintegy a valóságot helyettesíti, amibe az összes vonatkozó empirikus tény belerendezhető, akkor *reménytelen és félrevezető* úton indulunk el. Egyrészt egyre több elemből álló és egyre bonyolultabb szabályokat tartalmazó strukturált képletünk vagy modellünk lesz, amiben „minden mindennel összefügg”, másrészt a modellált rendszereknek alrendszerei vagy fölé rendelt rendszerei lesznek, *ad infinitum*. A strukturált „létmodell” megalkotó társadalomkutató minél jobban igyekszik kitűzött tudományosménye szerint eljárni, annál követhetlenebb lesz, amit csinál, és egyszerűen nem képes saját céljait megvalósítani. Miután ezzel gyakran ő is tisztában van, a hiányra nem szemléletváltással reagál, hanem a módszerek és modellek finomításával, valójában azonban „bonyolításával”.

²²⁰ Chomsky (1985): i. m. 100.

²²¹ Chomsky (1985): i. m. 101.

²²² Chomsky (1985): i. m. 101.

Ezzel együtt is a mélység, avagy a mélystruktúra tudata igen erős vonzást gyakorolhat ránk. Chomsky utal rá, hogy munkásságában „a mélystruktúra kifejezés a sztenderd elmélet keretében jelent meg és több struktúraosztályra vonatkozott: bázisszabályok által generált struktúrák, szemantikailag értelmezett struktúrák, transzformációs szabályokkal jól formált felszíni szerzetekké alakítandó struktúrák, [...] azok a struktúrák, amelyek a lexikai egységeket tartalmazzák”.²²³ Vagyis minden strukturált jelenség mélyén és mellett, sőt ezek mélyén és mellett is további struktúrák vannak. Kérdezhetjük ismét: a végtelenségig?

Ezt a kérdést azért is fel kell tennünk, mert mindenféle jellegű és tárgyú gondolkodás egyik meghatározó jegye, hogy különbséget igyekszik tenni a *felszín és a mély*, az esetleges és a lényeges, az ideiglenes és a tartós vonások között. A *mélyvalóság* ezért is metaforája mindannak, ami fontos lehet a számunkra mind megismerésünk, mind cselekvésünk, mind magatartásunk, mind életvitelünk szempontjából. Ennek megfelelően a társadalomtudományi gondolkodást igen komolyan meghatározó attitűdről van szó. A kutató és az okoskodó ember egyaránt úgy képzei, hogy a közvetlenül érzékelt, ezért sokak által ismert tények és összefüggések mögött vagy alatt van egy közvetlenül nem érzékelt, ennek ellenére a dolgok állását meghatározó tény- és összefüggésrendszer. Vagyis egy mélystruktúra és egy rejtett törvény, amelynek feltárása és ismerete szükséges az igazi tudáshoz. Ha ezek birtokában vagyunk, akkor képesek vagyunk megérteni, de minimum sokkal többet tudni a közvetlenül adott és érzékelt realitásokról is, amelyek esetlegesek és töredékesek. Sohasem az a kérdés, hogy vajon minimum kétszintű-e valóságunk, mert az, hanem ennek természete, sajátossága.

Ez a tudás alaposan áthatja a közbeszédet is. Ismertek az ezzel kapcsolatos formulák: *Nézzünk a dolgok mögé! Ássunk a dolgok mélyére! Bemutatjuk, ami a kulisszák mögött van. A lényeg a felszín alatt van. Ne csak nézz, láss is!* És így tovább. Ezek az intenciók és állítások arról szólnak, hogy a mindennapi életünket nemcsak azok a dolgok alakítják, amelyek közvetlenül a szemünk előtt vagy hallótávolságon belül vannak, tapintható módon vesznek körül bennünket, hanem azok is, amelyeket nem érzékelünk, ám mégis léteznek valahol a dolgok felszíne mögött. Nem különleges tudás ez. Tudjuk például, hogy a jelenlegi dolgokat megelőzték ma már nem érzékelhető korábbi dolgok; az élet-történeteink például erről szólnak. Azt is tudjuk, hogy saját érzékelt tereinken kívül vannak más terek is, ahol szintén emberek élnek, esetleg másként, mint mi, és akiknek a cselekedetei hatással lehetnek ránk is. És akkor még szó sem esett arról a transzcendens „másvilágról”, amely halálunk után vár ránk, s amelynek erőihez és törvényeihez képest a mi immanens világunk a kiszolgáltatottság térénuma s az igazi valóság árnyéka csupán. Jól ismert alaptoposza ez minden mítosznak és vallásnak.

A kérdés csak az, hogy ez a közvetlenül adott dolgokon való túljutási ambíció, ez a távlatosság és kíváncsiság hogyan jelenik meg a tudományban, konkrétan a társadalmi tudományokban. Láthatóan a mindennapi gondolkodásban itt egy *kettős felosztás* munkál: van a felszín, és van a mély. Az előbbit érzékeljük, az utóbbit csak „tudjuk”, legfeljebb

²²³ Chomsky (1985): i. m. 106.

a hatásával találkozunk, ezért is a mélyvalóságot külön erőfeszítéssel tudjuk csak szóra bírni. „Fecseg a felszín, hallgat a mély” – írta József Attila a *Dunánálban*. Ezt a kettőséget és a vele járó gondolati erőfeszítést megismerési teljesítménynek kell felfognunk, s intenciója értékes, amit a tudománynak is támogatni érdemes.

Csakhogy ez az intenció egy egyszerű képlettel jár együtt: a felszíni valóságot egy rejtett és igazi valóság formálja, sőt determinálja. Lehet ez a nézet igaz a természetre nézvést, de a társadalomra vonatkozóan ennél differenciáltabban érdemes felfogni az összefüggéseket. Ennek a kulcsa pedig nem a „mélység” feltárása és értelmezése, hanem a *felszíni struktúra* státusának új megítélése, azon egyszerű oknál fogva, hogy az emberek *egyszerre* élnek az életüket az *érezkelt* felszíni és az *elgondolt* mélyebb realitások szintjén.

Sok itt a félreértés és a kavarodás, panaszkodik Chomsky is, és igaza van. Sokak szerint a mélystruktúra velünk született eszme. Vannak, akik a mély szót összetévesztik a *változatlan* szóval. Mások szerint a mélyvalóság csak *szemantikai* lehet. „A szemantika azért tűnik mélynek, mert homályos.” De ez ettől még lehet triviális, csak éppen nem jöttünk rá erre.²²⁴ A „mély” szónak Chomsky szerint önmagában nincs is értéke. Sokan mégis valami rejtett dologra gondolnak, valamiféle kincsre, amit fel kell tárni, s ezzel valami értékes ismeret és dolog birtokába jutunk, szemben a felszínnel.

De például „a fonológiának sok olyan része van, amely a szónak ebben az értelmében »mély«”, ezzel szemben „a felszíni struktúra nagyon elvont dolog, olyan tulajdonságai vannak, amelyek fizikai formában nem jelennek meg”.²²⁵ Ilyen például a felszínen kimutatható *nyom*, amely azt jelzi, hogy egy bizonyos helyen elvileg lehetne valami, de még sincs ott, avagy kifejeződik ott valami, de nem ő maga, hanem a hatása látszik. Nevezhetjük ezt *hiánynak* vagy *csöndnek* is. Például „a fonológiában a nyom megváltoztatja az intonációt; a szemantikában megakadályozza korreferenciát. [...] A poétikában is, a metrikában is nagyon lényegesek ezek a struktúraformáló csöndek.”²²⁶

Kétségtelenül ez a helyzet. A hiány és csönd, a ki nem mondott mondat, az utalás vagy az odaértett jelentés a nyelv és a beszéd egyik meghatározó vonatkozása. Erről gyakran megfélekedünk, holott tudható, hogy van beszédes hallgatás és semmitmondó fecsegés is. A beszéd nem mennyiségi kérdés. Csak akkor gondoljuk, hogy a beszédek csendjei és az írás hiányai hibák, ha feltételezzük, hogy a valóság tökéletesen és „egy az egyben” lefedhető nyelvi jelekkel, tehát az, ami nincs pozitíve megnevezve, az egyáltalán nincs is. Ám az ember úgy is tud beszélni, hogy hallgat vagy kihagy dolgokat, és azt a jelentést is tulajdoníthatja valakinek, amit az illető nem mondott ki vagy nem írt le, és semmi egyéb jellel nem utalt rá. Chomsky óta tudhatjuk, hogy a nyelvnek nemcsak a szemantikája, hanem a szintaxisa is nyitott, hiszen ezért tud az ember elvileg végtelen számú új mondatot mondani. Ám legalább ilyen fontos az is, hogy sohasem mondjuk ki és írjuk le az összes lehetséges mondatot, ami az adott szituációban kimondható lenne.

²²⁴ Chomsky (1985): i. m. 110–111.

²²⁵ Chomsky (1985): i. m. 114.

²²⁶ Chomsky (1985): i. m. 115.

A mondatok, még inkább a szövegek, *választások*. És mert azok, hozzájuk tartoznak azok a mondatok is, amelyek az adott szituációban elvileg kimondhatók lettek volna, de valami miatt nem lettek kimondva. A beszédhez ezért hozzátartoznak a meg nem fogalmazott mondatok és az el nem mondott szövegek. Ezek tudása igen fontos tudás. Valamennyire is alaposan akkor uralom a saját megnyilatkozásomat, ha tisztában vagyok ezzel a ténnyel, vagyis elvileg el tudom mondani azt is, amit ott és akkor nem mondtam el, és azt is tudom, hogy a másik mit és hogyan mondhatott volna még, de nem tette. Ez egy *tartalmas hiány*, amely hasonlít a Saussure által leírt szójelentéshez, amit szerinte az tesz olyanná, amilyen, ami nem ő, tehát az, hogy az asztal *nem szék*.

„Vannak olyan nyelvek – írja Chomsky –, amelyekben a mélystruktúra szintjén nincsenek érveink a kategóriák ilyen vagy olyan elrendezése mellett. Ezek a viszonylag szabad szórendű nyelvek. [...] Léteznek olyan nyelvek, amelyekben a szórend, úgy tűnik, jóval szabadabb, mint az általában kötetlen szórendűnek nevezett nyelvekben – a latinban vagy az oroszban például.”²²⁷ Ilyen például a walbiri nyelv. Ám ha ez így van, mondja Chomsky, akkor „lehetséges, hogy tulajdonképpen két, egymástól merőben különböző nyelvtípus létezik? Avagy van egy magasabb rendű rendszer, amelynek e két típus két különböző alfaja?”²²⁸ Viszont „ha kétfajta nyelv létezik, eléggé kétséssé válik az univerzális grammatika eszméje” – mondja Chomskynak a *Generatív grammatika* beszélgetőtársa.²²⁹

És Chomskynak nincs válasza erre a fontos megjegyzésre. Ugyanis pontosan ez a helyzet. Bármely hierarchikusan felépülő rendszer esetében bármikor felléphet ez a romboló effektus. A kérdés egyszerű: a rendszer vagy mindent átfog és megmagyaráz, vagy van egy őt is átfogó felettes rendszer, amely megmagyarázza azokat a jelenségeket, amelyek nem férnek bele az aktuális rendszermagyarázatokba. Majd ezt is átfoghatja egy még átfogóbb rendszer. Vagyis a rendszer vagy zárt lesz, vagy nem felel meg önnön elveinek.

Van persze még egy megoldás, ami azonban végképpen kivezet a strukturalista fel-fogásokból: *ez a létező és a lehetséges* struktúra megkülönböztetése. Ezt írja Chomsky: „az univerzális grammatika [...] szigorúan korlátozza a lehetséges szabályrendszerek választékát. Ez azonban azt jelenti, hogy a megengedett szabályok nem képesek részletesen kifejezni, hogy hogyan funkcionálnak, és ez azt is jelenti, hogy e szabályok általában többet generálnak a kelleténél – lehetetlen magukba a szabályokba belefoglalni az alkalmazásukkor elengedhetetlen megszorításokat.”²³⁰ A lehetséges és a realizált tehát nem ugyanaz. Chomsky szerint azt is szabályba kell foglalni, ami a szabály korlátozását, vagy az attól való eltérést szabályozza. Vagyis vannak az általános szabályok, amelyek a konkrét szabályok alkalmazásának a feltételeit szabályozzák. Aztán vannak a konkrét szabályok, amelyek a felszín szabályai, vagyis van az általános grammatika mint metaelmélet, van az egyedi grammatika, amit a metaelmélet szabályoz, s aztán van az egyedi grammatikák alkalmazását korlátozó szabályok rendszere. S ezek

²²⁷ Chomsky (1985): i. m. 143.

²²⁸ Chomsky (1985): i. m. 144.

²²⁹ Chomsky (1985): i. m. 144.

²³⁰ Chomsky (1985): i. m. 124–125.

a szintek szaporíthatók. Hiszen a metaelmélet *alatt* ott van az ember biológiai adottságának bonyolult struktúrája, amint erre Chomsky többször is utal. A korlátozó szabályokon *túl* vagy után pedig ott van a nyelvelsajátító egyedi ember szükségletrendszere, és ennek hatásmechanizmusa a nyelvi megnyilatkozásokra. És így tovább, és így tovább. Tehát vagy teljesen zárt rendszert írok le, mint erre Chomsky meg-megújulóan kísérletet tett, miközben a nyelv nem alkot zárt rendszert, vagy kilépek a struktúrákat meghatározó és a struktúrákból következő szabályok önmagára vonatkozó világából. Azaz elindulok a nyelv (és a társadalom) nyitott valósága felé, amelybe „alpból” minimum bevonom az egyén és a közösség, a nyelv és a beszéd dinamikusan változó viszonyait is.

Ez legáltalánosabban a nyelvészet *pragmatikai* szemlélete, a társadalomtudományok felől nézve pedig a társadalom *értelmezett* valósága. Negatívan fogalmazva: nemet mondunk a nyelvi strukturalizmusra és az ember elvont mondatalkotó képességére, ezzel együtt a társadalom rendszerszerűen objektív valóságára és az ember okilag determinált tevékenységére mint tudományos absztrakciók révén előálló egyoldalú, elégtelen és félrevezető idealizációkra, és azokra a fogalmakra, amelyek ebből adódnak. Egyébként erről szól majd kötetünk következő két része. Ennek előtte azonban még megvizsgálunk egy olyan társadalomtudományi munkásságot, amely kifejezetten a nyelvi strukturalizmust tekinti mintájának, azt állítván, hogy a társadalomtudomány a strukturalista nyelvészetel, ezt a mintát követve vált igazán tudománnyá. Lévi-Strauss munkásságáról van szó.

V. fejezet

Claude Lévi-Strauss: A strukturalista grammatika paradigmája

1. A strukturalista nyelvészet mint a társadalomtudományok vágyott mintája

A huszadik század első felének egyik kifejezetten sikeres tudománya a nyelvészet volt. Szemléletét radikálisan megújította, mint láttuk az előző fejezetekben; a nyelvészek kutatómunkájuk során határozottan és félreérthetetlenül közeledtek a természettudományok objektivizmusához és egzaktságához. Mindez nem maradt észrevétlen más tudományok művelői előtt sem, sőt sokan voltak olyanok, akik egy új társadalomtudományi paradigma kibontakozását és megerősítést látták a strukturalista nyelvtudományi törekvésekben és eredményeikben. A szociológus Marcel Mauss például azon a véleményen volt, hogy a szociológia bizonyosan előbbre tartana, ha a szociológusok kutatásaikban mindenütt a nyelvészeket utánozva járnának el.²³¹

Ugyanakkor a társadalomtudományokat nem érte teljesen váratlanul a strukturalista nyelvtudomány kibontakozása. Jóllehet sokáig csak egyszerű lineáris ok-okozati összefüggéseket vizsgáltak, a század elejétől azonban elkezdtek többoldalú, kölcsönös kauzális viszonyokat is elemezni, ami már közel van a strukturalista szemlélethez. Ennek ellenére a társadalmi rendszeregészek általános vizsgálata sokáig váratott magára; kivéve a közgazdaságtant, amely szinte a kialakulásától kezdve ilyen módon próbálta tanulmányozni a gazdaság működését. Fogjuk ennek rövid bemutatását látni a *Harmadik kötet* második korolláriumában. Ez az a társadalomtudomány, amely legkorábban próbálta a természettudományi módszerek egzaktságával vizsgálni a tárgyát, elsősorban matematikai módszerek alkalmazása révén. A természetismeret területén viszont már az újkor hajnalán felmerült az igény, hogy a természeti jelenségeket *rendszerként* kellene vizsgálni, mégpedig abból a célból, hogy feltárják működésük törvényszerűségeit, ezek ismeretében mesterségesen reprodukálják őket, vagy hasonló szerkezetű rendszert hozzanak létre. Ráadásul a természet lehetővé teszi a viszonylag egyszerű rendszerek vizsgálatát és ezek modellálását.

A társadalom területén azonban nem ez a helyzet. A jelenségek itt rendkívüli módon összetettek, gondoljunk például az emberi pszichikumra, a különböző tudatformákra, a társadalmi viszonyokra, a műalkotásokra, vagy éppen a nyelvre és a beszédre. Ráadásul ezek a komplex társadalmi jelenségegyüttesek megbonthatatlanok és reprodukálhatatlanok. Mindez erősen kétségessé teszi a strukturalista szemlélet egyetemes érvényességét a társadalom területén, látjuk ezt egyébként ma már a közgazdaságtan esetében is, ennek ellenére sok társadalomtudósban erős vágy élt s él a természettudományoknál

²³¹ Marcel Mauss: *Szociológia és antropológia*. Ford. Saly Noémi – Vargyas Gábor. Budapest, Osiris, 2004.

megfigyelhető objektivitás, egzaktság és rendszerelvűség iránt. Minderre „rátesznek egy lapáttal” azok a természettudósok, akik még csak tudománynak sem tartják a humán és társadalomtudományokat, mert *nem olyan módon* tudományok, mint a természettan.

Ebben a tudományszemléleti és tudománypolitikai szituációban jelent meg a strukturalista nyelvészet, amely azt a látens ígéretet hordozta magában, hogy – hasonlóan a nyelvészethez – minden humán és társadalomtudomány „felérhet végre” a természettudományok szintjére és rangjára. Nem véletlen, hogy valóságos *strukturalista láz* tört ki a humán és társadalomtudomány több ágában is, főleg francia nyelvterületeken. A Hankiss Elemér szerkesztésében megjelent szövegválogatásban magyar nyelven is kaphatunk erről egy vázlatos áttekintést.²³² A strukturalista nyelvészek mellett olyan tudósok kísérelték meg diszciplínájukban érvényre juttatni az objektivista-pozitivista strukturalista szemléletet, mint például a pszichológus Piaget, a szociológus Gurvitch, a néprajzos Propp, a műtörténész Panovsky, az irodalmár Ingarden és Lotman.

Közülük is kiemelkedik az antropológus Claude Lévi-Strauss (1908–2009). Ő ugyanis nemcsak megkísérelte saját diszciplínájában érvényre juttatni a strukturalista szemléletet, hanem tanulmányok sorozatában üdvözölte, mutatta be és elemezte a strukturalista tudományfelfogás sajátosságait, kiténtetetten a strukturalista nyelvészet mintája alapján. Mondhatni, ő egy ízig-vérig strukturalista társadalomtudós volt; ezért is elemzem röviden az ő munkásságát, illusztrálandó a strukturalista társadalomtudomány lehetőségeit és korlátait. A bemutatás során ebben a fejezetben azt elemzem, ahogyan Lévi-Strauss a strukturalista tudományszemléletet leírta, középpontjában természetesen a nyelvészettel, a következő fejezetben pedig azt, ahogyan ezt saját tudományában modellezni próbálta a rokonsági viszonyok és a mítoszok strukturális rendszereinek leírása során.

Claude Lévi-Strauss számára nem volt kétséges, hogy a társadalomtudományoknak át kell venniük a strukturalista nyelvtudomány valóság szemléletét és tudományos eredményeit, hiszen a strukturalista nyelvészek fellépése után végre a humán és a társadalomtudományok is ugyanolyan objektív és egzakt tudományok lehetnek, mint amilyenek a természettudományok már régóta. Ehhez, javasolta, mintaként követniük kell a strukturalista nyelvészetet, s miután ezt megteszik, akkor nemcsak igazi tudománnyá válik minden társadalomtudomány, hanem *lehetőség nyílik egy egységes strukturalista-funkcionalista alapú társadalomtudomány kidolgozására, sőt minden tudomány egyetlen strukturalista tudományegészbe való egyesítésére is.*

A merész vízióhoz kiindulópontként a strukturalista nyelvészet unikalitásának s példaadó szerepének elismerése szolgált. Azt írta erről Lévi-Strauss: „a nyelvészet [...] nem olyan társadalomtudomány, mint a többi, hanem éppen az, amelyik messze a legtöbbet haladt előre; kétségkívül az egyetlen, amely megkövetelheti, hogy tudománynak nevezzék”. Tényként közli, hogy ma már a társadalomkutatók „ihletet merítenek a példájából és megpróbálnak a nyomdokain járni”. Vajon mi lehet ennek a vonásnak az oka? – teszi fel a kérdést. Válasza az, hogy a strukturalista nyelvészetnek „egyszerre

²³² Hankiss Elemér (szerk.): *Strukturalizmus*. I–II. kötet. Budapest, Európa, 1971; Lévi-Strauss (2001): i. m.

sikerült megfogalmaznia egy pozitív módszert, és megismernie az elemzésének alávetett tények természetét”. Vagyis a strukturalista nyelvészet megtalálta „a társadalmi tények pozitív megismeréséhez vezető utat”,²³³ azt az utat tehát, amelyen a természettudományok már régóta járnak. Ennek következtében a strukturalista nyelvészet megszületése révén a nyelvészet ma már egy *abszolúte objektív szemléletű* társadalomtudománynak tekinthető.

Kérdésünk az, hogy szerinte miért, milyen alapon tekinthető a nyelv ugyanolyan jellegű objektív rendszernek – szerzőnk példáinál maradva –, mint a Naprendszer, az atomszerkezet vagy egy terület időjárási rendszere. Azt írja: „A nyelvészetben, sajtótabban a – főként fonológiai szempontból elgondolt – strukturalista nyelvészetben, úgy tűnik, együtt vannak azok a feltételek”, amelyek választ adnak a kérdéseinkre. A válasz az, hogy azért, mert a strukturalista nyelvészek által leírt nyelvi működés *ab ovo tudattalan és társadalmi* jellegű, ahogyan ezt például Saussure is gondolta, aki előtt viszont „az »individualista«, »atomista«, kizárólag a történelmi véletlenre alapozott értelmezés” dított a nyelvi jelenségek értelmezésében, hasonlóan egyébként ahhoz a szemlélethez, amelyet az antropológusok „a rokonság problémáinál általában alkalmazni szoktak”.²³⁴ Az atomizált és individuális, a véletlen és funkciótlan felfogással szemben tehát a strukturalista nyelvészet a nyelvet, ezt a roppant képlékeny társadalmi jelenségegyüttest tudattalanul működő objektív társadalmi valóságként írja le, amely rendszerben az elemek nem az egyéni akaratoktól függenek, hanem a rendszer egészéhez viszonyítva nyerik el létüket, értelmüket és funkciójukat.

A strukturalista nyelvtudomány által leírt nyelvi valóság tehát nem individuális, hanem *társadalmi* realitás.

„A társadalmi jelenségek közül ez mutatja legvilágosabban azt a két alapvető jellegzetességet, melyek fogódzót kínálnak a tudományos vizsgálat számára. Először is, majdnem minden nyelvi viselkedés a tudatalatti gondolkodás szintjén található. Beszéd közben nincs tudomásunk a nyelv szintaktikai és morfológiai törvényeiről. Ráadásul a szavaink értelmének differenciálásra használt fonémákról sincs tudományos fogalmunk; s még kevésbé vagyunk – föltéve, hogy olykor lehetünk – tudatosak azon fonológiai oppozíciók tekintetében, amelyek lehetővé teszik, hogy az egyes fonémákat jelentésselkülönítő elemként elemezzük.”²³⁵

Egyszerűbben szólva: az emberek tudattalanul beszélnek helyesen a nyelvet, döntően az anyanyelvüket.

Másodszor, hangsúlyozza Lévi-Strauss, „a nyelv kollektív alkotásként él és fejlődik”. Valójában mindenki képes valamelyest tudatosítani saját nyelvhasználatának szabályait és természetét, a nyelvésznek pedig egyenesen ez a foglalkozása. Ennek ellenére bárki „beszédmódja vajmi kevésbé módosul azoknak az értelmezéseknek a hatására, melyeket adni képes róla”. A nyelv léte és működése független a rá vonatkozó tudatosított

²³³ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 37.

²³⁴ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 40.

²³⁵ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 55.

ismerettől, tehát itt „a megfigyelőnek a megfigyelt tárgyára gyakorolt hatása elhanyagolható: az, hogy a megfigyelő tudomást szerez a jelenségről, nem elegendő annak megváltoztatásához”.²³⁶ Ahhoz hasonlóan egyébként, mint ez a természetismeretnél is megfigyelhető. Ezért írhatja le Lévi-Strauss ezt a „sarkos” mondatot: „Minden társadalmi jelenség közül ma egyedül a nyelv tűnik megközelíthetőnek a valódi tudományos kutatás számára.”²³⁷ Ő maga természetesen azon fáradozik, hogy más társadalomtudományokról is elmondható legyen ugyanez.

De vajon mennyire kvadrálnak Lévi-Strauss fenti megállapításai a strukturalista nyelvészet eredményeivel? Milyen mértékben felel meg a strukturalista nyelvtudomány sajátosságainak mindaz, amit róla elmond? Esetleg nem téved valahol, és nem túloz nem is elhanyagolható mértékben? Tényleg olyan a strukturalista nyelvtudomány, és persze maga nyelv, ahogyan azt Lévi-Strauss tanulmányok sorozatában rekapitulálta? Nem egészen ez a helyzet. Lévi-Straussnak általában igaza van ugyan, de igencsak *szelektíven* olvassa a strukturalisták munkáit.

Az imént idézett mondatot például azzal folytatja, hogy a nyelvészek „ezeket az eredményeket a fonológia jóvoltából érték el, abban a mértékben, amennyiben az képes volt a nyelv mindig felszíni, tudatos és történeti megnyilvánulásain túl elérni az objektív realitásokat. Ezek viszonyrendszerek, amelyek a szellem tudattalan működéséből erednek.”²³⁸ Először is rendben van, legyen így: szolgáltatson a fonológia mintát ahhoz, hogy a nyelvet végre objektív valóságként tudjuk szemlélni, és ennek mintaadása révén az összes társadalomtudományt. Csakhogy a fonológia a strukturalista nyelvészet *egyik területe* csupán, sőt Saussure szerint leginkább egy tőle elkülönülő segéd tudomány. Kérdézném, mi a helyzet a strukturalista nyelvfelfogás más, esetleg nem tőle elkülönülő területeivel? Például Saussure jelentéseméletével, amely nagyon nem olyan természetű, mint a fonémák szerveződése, hiszen sem a szó, sem a fogalom nem valami tudattalan struktúra megnyilvánulása, jöllehet maga a jel struktúrált.

Nyilvánvaló tehát, és ez itt a második megjegyzésem, hogy Lévi-Straussnak eltökélt szándéka volt a nyelv átfogóan objektív valóságának mint mintának az elfogadása és elfogadtatása, amit elsősorban a hangképzésben lehet megtapasztalni, és amit a fonológia vizsgál. Ezt egyébként ő világosan meg is fogalmazza: „A fonológia ugyanolyan úttörő szerepet játszik a társadalomtudományokban, mint amelyet például a nukleáris fizika játszott az egzakt tudományok együttesében.” A diszciplína egyik jeles mesterére, Nyikolaj Trubeckojra hivatkozva teszi fel a kérdést; vajon milyen módon és eredménnyel vizsgálódva képes a fonológia betölteni ezt a különleges szerepet. Lévi-Strauss válasza szerint „a fonológia, először is, a *tudatos* nyelvi jelenségek vizsgálatáról áttér *tudat alatti* struktúrájuk vizsgálatára”. Továbbá „nem éri be annak kimutatásával, hogy a fonémák mindig egy-egy rendszer tagjai, hanem *kimutatja* a konkrét fonológiai rendszereket, és feltárja struktúrájukat”. Végül pedig „*általános törvények* felfedezésére törekszik,

²³⁶ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 55.

²³⁷ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 56.

²³⁸ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 56.

akár indukció útján, »akár logikai úton levezetve, ami abszolút jelleggel ruházza fel őket.« Így egy társadalomtudománynak, most először, sikerült megfogalmaznia szükségszerű kapcsolatokat.”²³⁹ Azaz a fonológia kidolgozta az *objektív nyelvi rendszer* fogalmát.

A kérdésünk az, hogy vajon miért a szinguláris hangok és ezek elemi összekapcsolódása, vagyis a hang/betű- és szótagképzés bizonyítja, hogy a nyelv objektív rendszer, és nem ennél összetettebb nyelvi képződmény, mondjuk a szó és a mondat, mármint a szó és a mondat olyan módon, ahogyan ezt például Saussure vagy később Chomsky leírta, jóllehet Chomsky korai munkáit az elkésett megjelenés okán Lévi-Strauss még nem ismerhette? A válasz eléggé egyszerű: mert ezek esetében már nem lenne ilyen határozottan állítható, amit a fonológia kapcsán mondani lehet: a nyelvnek szigorúan objektív tényei vannak (a hangok), és ezekből egy szigorúan objektív rendszer (a szótagok rendszere) képződik meg. Viszont a fonológia, legalábbis elsőre, ehhez megfelelő diszciplínának mutatkozik, ugyanis *a fonológia nem társadalmi vagy társas, hanem fiziológiai jelenségekkel foglalkozik*; a hangképző szervek működésével, az általuk létrehozott hangok természetével, felosztásával, tipologizálásával, hangok elemi összekapcsolódásával, és ezek észlelésével.

Ha tehát a fonológiára épülő rendszerezést tekintjük a nyelv strukturalista leírásának, mint ezt Lévi-Strauss tette, akkor már a kiindulópontban azzal a problémával szembesülünk, hogy olyan tényekből indulunk ki, amelyek mennyisége korlátozott és pontosan *megszámolható*, egységei pedig természeti-biológiai *szükségszerűséggel* állnak elő. Objektivitással bírnak tehát, amire aztán ráépülhetnek az emberi-társadalmi produktumok, például a tagolt és értelmes beszéd. De a beszédképzés leírása nem magáról a nyelvi rendszer egészéről és főleg nem a társadalmi valóságról szól. Saussure a nyelvészet tényei kapcsán éppen azt hangsúlyozta, hogy már magát a vizsgálati tárgyat is a nyelvész hozza létre, vagyis nincs készen sem természetben, sem a társadalomban, s ezeknek a tényeknek a száma nem korlátozható. Vagyis a nyelvtudomány nyelvi tényei nem úgy objektívek (ha egyáltalán jó szó itt az objektív és szubjektív), mint a fizikai, kémiai és a biológiai természet objektív tényei. A hangadás az ember természeti megnyilatkozása, hasonlóan például a légzéshez és szív működéshez, vagy más reflexszerű cselekedetünkhöz vagy mozgásunkhoz. A hangképzés akaratlagossága ezen semmit sem változtat: a légzésünket és bélműködésünket is tudjuk valamilyen mértékben szabályozni. Legyen világos: a strukturalista nyelvészet, ahogyan ezt Ferdinand de Saussure kidolgozta, egyáltalán nem tulajdonított a nyelvnek olyanféle természettudományos objektivitást és egzakttságot *en bloc*, mint ezt a mintának tekintő követők sokszor gondolták. A nyelv (*langue*) *konstruált* valósága ezt eleve kizárja. Nem elegendő bizonyíték rá a nyelv formalizáltsága és a matematizáltsága, vagy éppen a használt fogalmak pontos definiálása és a szigorú következtetések ambicionálása.

A fonológia a beszélő ember beszédének kizárólag természeti, fiziológiai oldalát vizsgálja. Egyáltalán nem véletlen, hogy ezek a vonások nemcsak az emberek sajátosságai; az állatok is képesek bonyolult hangok és hangkapcsolatok képzésére, ráadásul ezek

²³⁹ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 39.

ugyanúgy jelként funkcionálnak számukra, mint az emberek esetében saját hangjaik. Saussure, mint láthattuk is, azt hangsúlyozta, hogy a hangadásunknak vannak *elemei egységei*, amelyek aztán különbözőképpen kombinálódnak. Csakhogy már ezek az elemi egységek sem eleve meglévő természeti tények, hanem *szelektált emberi produktumok*, jöllehet fiziológiai produktumok. Azt írja erről: „Az elemzendő hangképzési folyamatban csak azokat a megkülönböztető elemeket vesszük figyelembe, amelyek a fül számára észrevehetők, és alkalmasak arra, hogy az akusztikai egységek elhatárolására szolgáljanak a beszédláncolatban belül.”²⁴⁰ Nem is beszélve arról, hogy a hangalak és a vonatkozási tárgy között ott a központi elem, a *fogalom*, ami a hangsorozatokat a nyelv részévé teszi.

Ráadásul az, ami „a fül számára észrevehető”, nemcsak kultúránként és anyanyelvenként változik, hanem egyazon nemzeti nyelvet beszélők között is, hiszen vannak jó és kevésbé jó „fülhallású” emberek, nem beszélve arról, hogy ez még az egyes egyének esetében is változik; fejlődhet például. Mindez a hangrögzítés megszületése után, amit Saussure elvileg már ismerhetett, de nem használt, különösen nyilvánvaló lett a számunkra. Lévi-Strauss tehát „túlolja” a fonológia nyelvtudományi jelentőségét, pontosabban a beszéd természeti meghatározottságát. Mondhatnám enyhe szarkazmussal, ilyen minta kiválasztása nyomán nem nehéz a társadalmat objektív adatok, tények és törvények strukturalista-funkcionalista valóságának tekinteni és ekként próbálni leírni.

2. A nyelv jelentősége és a nyelvtudomány csodálata

Lévi-Strauss munkáit olvasva feltűnik az embernek, hogy a szerző olykor himnikus szavakkal ecseteli a strukturalista nyelvészek munkáját és a nyelvtudomány eredményeit. Azt írja:

„[Mi, antropológusok] a nyelvészekkel szemben kényes helyzetben érezzük magunkat. Éveken át egymás mellett dolgoztunk, s most hirtelen úgy tűnik, hogy a nyelvészek kiugrottak: egyszer csak átkerültek az egzakt és természettudományokat a humán és a társadalomtudományoktól elválasztó, sokáig áthághatatlan tartott sorompó másik oldalára. Mintha csúfot akarnának üzni belőlünk, most tessék, ugyanazzal a szigorú módszerrel kezdenek dolgozni, mint amit azelőtt beletörődéssel fogadtunk el a természettudományok kiváltságaként. Mi ezért vagyunk kicsit szomorúak, és – valljuk be – roppant irigyek. Szeretnénk eltanulni a nyelvészektől sikerük titkát. Nem tudnánk mi is alkalmazni kutatásaink összetett területén – rokonság, társadalmi szerveződés, vallás, folklór, művészet – azokat a szigorú módszereket, amelyek hatékony voltát a nyelvészet nap mint nap igazolja?”²⁴¹

Ő személyesen igen sokat tanult a nyelvészektől, hangsúlyozza. Teljesen világos előtte, hogy a nyelvészek jelentős „pontosságra, aprólékosságra és szigorra tettek szert kutatásaik

²⁴⁰ Saussure (1967): i. m. 78.

²⁴¹ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 64–65.

során, amelyek – ugyanazon a jogcímen, mint maga az antropológia – továbbra is az embertudományok sorába tartoznak”.²⁴²

És még tovább: „A humán és a társadalomtudományok egy-két évszázadon át beérték azzal, hogy úgy nézegessék az egzakt és természettudományok világát, mint valami paradicsomot, ahová számukra egyszer s mindenkorra tilos a bejárás. Most pedig lám, a nyelvészeknek sikerült ajtócskát nyitni a két világ között.”²⁴³ Lévi-Strauss értelmezésében úgy tűnik tehát, „mintha a humán tudományok arra lennének ítélve, hogy a középszerűség útját kövessék botladozva, mert ez az út nem teszi lehetővé azt a kettős tájékozódást, mely az utazónak megengedi, hogy minden egyes pillanatban álló pontokhoz képest számítsa ki mozgását, s ebből következtetéseket vonjon le”.²⁴⁴ Vagyis „a humán tudományoknak egészen mostanáig be kellett érniük homályos és hozzávetőleges magyarázatokkal, amelyből a tudományos pontosság kritériuma csaknem mindig hiányzott. És bár elhivatottságuk folytán törekednek az előrejelzésre, melyet a mohó közvélemény szakadatlanul követel tőlük, túlzott kegyetlenség nélkül állíthatjuk, hogy a tévedés szokásszámba megy náluk”, ergo: „Sohasem – vagy csak ritkán – magyaráznak meg valamit teljesen, és előrejelzéseik nem bizonyosak.”²⁴⁵ Két területen mutatkozik kivétel; a demográfia és nyelvtudomány területén. Ugyanis szerinte „a szám ugyanazon a szinten helyezkedik el, mint a nyelv. Talán ez az oka, hogy az embertudományok közül a demográfia és a nyelvészet jutott legmesszebbre a tudományos pontosság és az egyetemesség terén. Azonban furcsa módon egyúttal ezek különböznek egymástól a legjobban tárgyuk emberi, illetve embertelen voltában, mivel a nyelv specifikusan emberi tulajdonság, míg a számok bármilyen populáció létezési módját meghatározhatják.”²⁴⁶

Az előző két bekezdés idézeteivel azt akartam demonstrálni, hogy milyen fontos volt Lévi-Strauss számára a strukturalista nyelvészet szemlélete és eredménye, pontosabban Saussure fonológiája. Világosan beszél a motívumairól is. Szeretné, ha a társadalomtudományok végre eljutnának a két évszázada csodált természettudományok szintjére mind objektív tárgyuk megtalálása, mind módszereik egzaktága, mind eredményeik bizonyítottága, mind előrejelzéseik hitelessége tekintetében. Ezért jár szerinte kiemelt szerep a nyelvtudománynak, sőt olyan szerep, amire talán rá sem szolgált, legfeljebb bizonyos szegmenseiben már felmutatta ezeket a jegyeket. Vagyis Lévi-Strauss szerint „a társadalom- és humán tudományok közül egyedül csak a nyelvészet helyezhető azonos alapra az egzakt és természettudományokkal. Mégpedig három oknál fogva: *a)* tárgya, a beszélt nyelv egyetemes, hiszen egyetlen emberi csoportnál sem hiányzik; *b)* módszere egységes, másképpen szólva, akármelyik konkrét, modern vagy archaikus, »primitív« vagy civilizált nyelvre alkalmazzák, nem változik; *c)* ez a módszer néhány

²⁴² Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 65.

²⁴³ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 65.

²⁴⁴ Lévi-Strauss (2001): i. m. II. 238–239.

²⁴⁵ Lévi-Strauss (2001): i. m. II. 239.

²⁴⁶ Lévi-Strauss (2001): i. m. II. 240.

olyan alapelvre épül, amelyeket a szakemberek a másodlagos különbségek ellenére egyhangúan elismernek.”²⁴⁷

Lévi-Strauss szinte erőszakosan akarja tehát a grammatikát kvázi eminensen úgynevezett egzakt tudománnyá tenni. Ezenközben ezt a már-már „beajult” csodálatot kénytelen egy számára furcsa tapasztalattal összevetni. Azt látja, hogy a nyelvészek sokkal *kétkedőbbek* saját eredményeiket illetően, mint teszik ezt az őket mintának tekintő társadalomtudósok. Utal például egy olyan konferenciára, ahol „a nyelvészek nem győzték magyarázgatni, hogy tudományuk jelenlegi irányvonala nyugtalanítja őket. Attól félnek, elveszítik a kapcsolatot a többi embertudománnyal, miközben ennyire el vannak foglalva elemzéseikkel, melyekbe kollégáik számára egyre nehezebben megfogható, elvont fogalmak kerülnek. A nyelvészek – s köztük főleg a strukturalisták – azon töprengenek: mit is kutatnak voltaképpen? Mi ez a nyelvi dolog, ami elszakadni látszik a kultúrától, a társadalmi élettől, a történelemtől, sőt még a beszélő emberektől is?” Mindettől „mód-szerűk mintha eltávolítaná őket”.²⁴⁸ Tenném hozzá csendesen: jó okkal gondolják ezt.

Azt azonban nem lehet elvitatni, bár ez már más kérdés, hogy a nyelv igen komoly szerepet játszik az emberek és a társadalom életében. Lévi-Strauss hangsúlyozza, hogy a nyelv az emberi kultúra (intézmények, szokások, hiedelmek, vallások, szerszámok, műalkotások, irodalom, tudomány stb.) létezésének feltétele és kifejeződése. Egyrészt „az egyén főként nyelv révén sajátítja el csoportja műveltségét”. Másrészt az emberi kultúra „hasonló felépítésű, mint a nyelv. Egyik is, másik is oppozíciókból és korrelációkból, másként szólva logikai összefüggésekből építkezik. Olyannyira, hogy a nyelvet alapnak tekinthetjük, amely olykor összetettebb, de vele azonos típusú, a szóban forgó kultúra különféle aspektusainak megfelelő struktúrák befogadására rendeltetett.”²⁴⁹

Antropológusként jegyzi meg, hogy számára úgy tűnik, a mi civilizációnk embere „a nyelvet mértéktelennek minősíthető módon kezeli: minden lehető alkalommal beszélünk, bármilyen ürügy jó arra, hogy kifejezzük magunkat, kérdezősködünk, kommentáljunk. A nyelvvel való ilyenén visszaélés nem általános, még csak nem is gyakori. A legtöbb kultúra, amelyeket mi primitívnek hívunk, visszafogottan bánik a nyelvvel; nem beszélnek bármikor és bármiről. Ott a verbális megnyilvánulások gyakorta előírt helyzetekre vonatkoznak, ezen kívül csinján bánnak a szóval.”²⁵⁰ Lévi-Straussnak, úgy vélem, abban feltétlenül igaza van, hogy a nyelv és a nyelvhasználat minden emberi közösségben a társadalmi és az egyéni létezés egyik meghatározó tényezője, akár keveset, akár sokat beszélő kultúráról van szó. A kérdés csak az, hogy miként fogjuk fel a társadalom nyelvi vonatkozásait.

Egyáltalán nem véletlen, hogy Lévi-Strausst a kortársai részéről ezen a ponton éri a legtöbb bírálat. Mint ő maga írja, hol névvel, hol név nélkül azzal vádolják, hogy egyrészt a társadalmat a nyelvvel redukálja, feloldja a nyelvben. Például van, aki azt írja,

²⁴⁷ Lévi-Strauss (2001): i. m. II. 242.

²⁴⁸ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 64.

²⁴⁹ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 64.

²⁵⁰ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 63.

hogy „»Lévi-Strauss világosan felteszi a nyelv és a társadalom azonosságának a kérdését, és úgy tűnik, igenlően válaszolja meg«. Vagy általánosabban: Lévi-Strauss és hívei a társadalmat vagy kultúrát kimondatlanul (de olykor bevallottan is) a nyelvre redukálják. Másrészt pedig bírálói azzal vádolják, írja, hogy a nyelvészetben kidolgozott „strukturális módszer, az etnológiára alkalmazva, a társadalom totális ismeretét akarja elérni”.²⁵¹

A bírálatokra válaszul Lévi-Strauss először is azt hangsúlyozza, hogy a nyelv meghatározó szerepével kapcsolatban ő sohasem állította azt, hogy ez az egyetlen determináló tényezője a társadalomnak. Mint írja, ő a *legmélyebb* jelzöt használja a nyelvvel kapcsolatban, „ez pedig nem zárja ki, hogy legyenek más aspektusok, melyeknek magyarázó értéke kisebb”, mint a nyelvé. Másrészt arra mutat rá, hogy képtelenséggel vádolják, amikor azt igyekeznek ráfogni, hogy ő és hívei a társadalom totális megismerését akarják elérni. Ezzel szemben „csupán a megfigyelésre és leírásra vonatkozó erőfeszítéseinket mindig meghaladó empirikus gazdagságból és sokféleségből akarunk olyan állandókat kiemelni, amelyek más-más helyeken és időben is vissza-visszatérnek”.²⁵² Vagyis, mondhatjuk, a strukturalista elemző a nyelvi strukturalizmusra támaszkodva a társadalmi létezés *egyetemesen állandó* elemeit és ezek viszonyrendszerét kívánja feltárni.

3. A nyelvtudományi eredmények átvételének nehézségei

Egyrésztől persze Lévi-Strauss mélyen meg van győződve a strukturalista nyelvészet mintaadó szerepéről a társadalomtudományokra nézve, másrésztől azonban óvatosságra inti más tudományok művelőit a követésben és az eredmények átvételében. Vigyázni kell, írja, mert a felszíni hasonlóságok megtapasztalása könnyen „tévútra vezethet” bennünket. Két nehézséget állapít meg. Az egyik a tudományosság általános imperatívuszai során lép fel, a másik a tárgyi és a beszédbeli állapotok különbségéhez kapcsolódik.

A fonológiai eredmények átvétele során szerinte „három ellenvetés is adódik”, mert hogy egy ilyen átvétel során minden kutatónak meg kell felelnie három alapvető tudományos imperatívusznak. Ugyanis „egy igazán tudományos elemzésnek valósnak, egyszerűsítőnek és magyarázó értékűnek kell lennie”. Lévi-Strauss szerint a fonológia esetében ez adott: „a jelentésselkülönítő elemek, a fonológiai elemzés tárgyai hármas – lélektani, élettani, sőt fizikai – szempontból objektíve léteznek; kevesebb van belőlük, mint a kombinációikból létrejövő formákból; végezetül pedig lehetővé teszik a rendszer megértését és rekonstruálását”. Ám a társadalmi jelenségek esetén, például a rokonsági rendszerek vizsgálatánál, ezeket az imperatívuszokat nem egyszerű érvényre juttatni. Először is „a rokonsági fogalmak kezelése [...] csupán látszatra analitikus: hiszen az eredmény valójában elvontabb, mint az alapelv; ahelyett, hogy a konkrét felé haladna, távolodik tőle, s a végleges rendszer – ha van egyáltalán rendszer – csak konceptuális lehet”. Megjegyzem, hogy Saussure, és különösképpen Chomsky is ezen a véleményen volt

²⁵¹ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 74.

²⁵² Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 74.

a nyelvi valóság rendszerére nézvést. Másodszor, írja Lévi-Strauss, „az ezzel az eljárással kapott rendszer végtelenül bonyolultabb és nehezebben értelmezhető, mint a tapasztalati adatok”. Harmadszor pedig lehetséges az, hogy az így felállított „hipotézisnek semmi magyarázó értéke nincs: nem teszi érthetővé a rendszer természetét; még kevésbé teszi lehetővé létrejöttének rekonstrukcióját”.²⁵³

Vajon hogyan értelmezhetjük ezeket a szkeptikus megjegyzéseket, különös tekintettel a fejezetünk előző két pontjában bemutatott „beajulós” állásponttal összehasonlítva? Láthatóan Lévi-Strauss kétségeit az első két pont tartalmazza, a harmadik már ezek következménye. Ebben a két pontban pedig azt fogalmazza meg, hogy egy társadalmi valóságterület, itt a példaként felhozott rokonsági viszonyok strukturalista-funkcionalista leírása szükségképpen absztrakt és bonyolult konceptuális rendszert fog eredményezni, amely a tapasztalati adatokhoz képest „végtelenül bonyolultabb és nehezebben értelmezhető” lesz. Ergo, a koncipiált leírásnak kétséges a magyarázó értéke. Ráadásul Lévi-Strauss szerint ez nem egyszerűen hibás átvétel, hanem a nyelven kívüli valóságterületre alkalmazott strukturalista elemzés *immanens* sajátossága. Nehéz ehhez bármit is hozzátenni: valóban ezek a jellemző korlátai és hibái a strukturalista-funkcionalista társadalomfelfogásnak. Jól látszik ez a ma is divó, és a tudomány főáramát alkotó elemzésekben is, amelyeknek a közzétevői azonban messzemenően nélkülözik azt a tudományos önreflexiót, amit itt Lévi-Strauss kritikusan megpendített.

A másik problémacsomó, amelyet Lévi-Strauss szóvá tesz, abból az egyszerű tényből következik, hogy a társadalom a tárgyi-fizikai, természeti-biofiziológiai tényeket olyan módon inkorporálja, hogy ezenközben ezeknek *nevet* ad, beszél róluk. Márpedig a szó nem tárgy a fonológiának. Azaz:

„A rokonsági fogalmaknak nemcsak szociológiai léte van: ezek a beszédnek is elemei. Miközben azon gyötrődünk, hogy átvigyük rájuk a nyelvész elemző módszerét, nem szabad elfelejtenünk, hogy – mivel a szókészlet részei – ezek a módszerek nem analóg, hanem közvetlen módon vonatkoznak rájuk. A nyelvészet viszont azt tanítja, hogy a fonológiai módszer a szavakat nem tudja közvetlenül megragadni, csak azokat, amelyeket előzőleg fonémákra bontott. A szókészlet szintjén nincsenek közvetlen kapcsolatok. Ez a szókészlet minden elemére igaz – beleértve a rokonság fogalmait is.”²⁵⁴

Nem más ez, mint szembesülés azzal, hogy a fonológiát mintának tekintő társadalomtudományok nem tudnak mit kezdeni a *jelentéssel*, aminek elemi formája a szó, amit viszont nem vizsgál a hangképzés tudománya. Miközben a szavak, a rokonság szavai is, nomenklatúrába rendeződnek és rendezhetők. Ezért sem szabad megfélemleni „a nyelv fonémáinak táblázata és a társadalom rokonsági kifejezésének táblázata közötti mélységes különbségről”. A nyelvnel a funkció nyilvánvaló volt mindig is, írja Lévi-Strauss: a nyelv kommunikációra szolgál. A nyelvészek viszont nem tudták, „hogy milyen eszközzel éri

²⁵³ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 41.

²⁵⁴ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 41.

el a nyelv ezt az eredményt. A funkció nyilvánvaló volt: a rendszer ismeretlen maradt.”²⁵⁵ Erre csak a fonológia volt képes rávezetni a nyelvészeket.

Ehhez képest „a szociológus fordított helyzetben van” – hangsúlyozza Lévi-Strauss. Régóta tudjuk, hogy például „a rokonságnevek rendszert alkotnak, [...] azt azonban máig nem tudjuk, hogy miféle használatra rendeltettek. A kiinduló helyzet félreismerése a rokonságrendszerek strukturális elemzéseinek többségét mérő tautológiához vezeti. *Kimutatjuk azt, ami nyilvánvaló, és elhanyagoljuk, ami ismeretlen.*” Ezek a nehézségek azonban nem jelenthetik a lemondást arról, „hogy rendet vigyünk a rokonságnevek közé, és fölfedezzük a nómenklatúra jelentését. De legalább föl kell ismernünk azokat a sajátos problémákat, amelyeket a szókészlet vet föl a szociológus számára, valamint az ő módszereit a nyelvészekéhez kötő kétértelmű jellegét.”²⁵⁶

Tanuljunk a nyelvészekről, proponálta nagy erővel Lévi-Strauss, akik képesek voltak objektív tényekre alapozott egzakt tudományt kimunkálni, olyat, amelynek a tényei és megállapításai cáfolhatatlanok. Ez a strukturalista nyelvészet, mindenekelőtt Saussure fonológiája. A nyelvészeti paradigma követése azonban nem jelent szolgálai utánzást, állítja most már Lévi-Strauss sokkal visszafogottabban. A nyelvészeti jelentés anyaga a szellemi természetű szó, vagyis a szavak viszonya és jelentése, akkor is, ha a szavak létének van pszichológiai, fiziológiai és fizikai összetevő eleme. A szociológus és minden társadalomtudós viszont szerinte *tárgyi* természetű cselekvéseket, magatartásokat és viszonyokat vizsgál, akkor is, ha ezeknek van neve is. És az is tudható persze, hogy ezek az elnevezések nem véletlenül adódtak, hanem értelmezhető rendszerfélét alkotnak, azaz egy-egy valóságterület szavai összefüggenek egymással. A kulcskérdés itt az, hogy mi a viszony a szavak és a dolgok, az eszmei és a tárgyi létezők között.

Úgy véli Lévi-Strauss, hogy ez két külön valóságterület a társadalomban, ha van is közöttük valamilyen kapcsolat. A következő fejezetben megvizsgáljuk majd a problémát részletesen is a rokonsági viszonyok elemzésének rekonstruálása során. De az jól látszik már az általánosabb felvetések nyomán is, hogy Lévi-Strauss hezitál ebben a kérdésben, vagyis az empirikusan érzékelhető reáliák és a gondolatilag megfogalmazható eszmék, elméleti ideák viszonyának megítélésében, ami egy kettős kutatói attitűd megnyilvánulása, eléggé érthető okok folytán. Van ugyanis egyrészt az empirikus kutató-antropológus Lévi-Strauss, aki hosszú éveket töltött el terepmunkával, és aki kifejezetten érzékeny a konkrét emberek valóságos életére. Ennek bizonyosságaként elég elolvasni a *Szomorú trópusok* című munkáját. És van az a kutató, avagy a kutató másik énje, aki értelmezni és rendszerezni kívánja tapasztalati adatait, s ehhez a strukturalista nyelvészet szemléletét és módszereit találja alkalmasnak. Így lesz mélyen elkötelezett a strukturalizmus mellett, még akkor is, ha látja ennek problematikus természetét a társadalomtudományokra, így az antropológiára nézve. Ezek a kétségek azonban nem tudják megrengetni abban a tudományos meggyőződésében, hogy a strukturalista nyelvészet utat mutatott minden társadalomtudomány számára ahhoz, hogy miként lehetnek ezek objektív

²⁵⁵ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 42.

²⁵⁶ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 42.

és szigorúan egzakt tudományok. Miközben ennek alátámasztására a strukturalista nyelvtudomány eredményeit szelektív módon használja fel. Lennének pedig itt olyan párhuzamok és átvételi lehetőségek, amelyek nem erőltettek, és nem szűkítik le az empirikus valóság gazdagságát valamilyen eleminek vélt egységre és absztrakt viszonyrendszerre. Lévi-Straussnak egyetlen ilyen felvetését említeném meg: ez a *lehetőségek szűkítése*, ami mind a nyelvben, mind a magatartásban megfigyelhető.

4. A társadalom mint objektív struktúra

Ismét mondanám: Lévi-Strauss minden fenntartása és óvatossága ellenére azért értékelte nagyra a strukturalista nyelvtudomány eredményeit, mert benne és általa egy objektív szemléletű társadalomtudomány megteremtésének lehetőségét látta. Kérdés, vajon igaza volt-e. Az objektív mindenekelőtt azt jelenti, hogy nem szubjektív, s a szubjektív jelentése ebben az összefüggésben pedig az, hogy az emberi individuumhoz, az egyén szubjektumához (érzékeléséhez, gondolkodásához, értelmezéséhez, igényeihez stb.) kötődik valami, még inkább egyenesen ettől függ, ez határozza meg. Kétségtelenül vannak ilyen jelenségek, tapasztalatból tudjuk, főleg pszichikai jelenségek és szellemi produktumok. Ami ilyen értelemben szubjektív, lehet igen fontos a számunkra, de meglehetősen bizonytalan státusú, mert egyedi jellegű és illékony, imponderabilis realitás.

A modern természettudomány kialakulásának egyik velejárója éppen az volt, hogy a természet megismeréséből a tudósok többé-kevésbé képesek voltak kiiktatni az ilyenféle szubjektív tényezőket, és a természet tárgyait és jelenségeit a maguk objektív valóságában írták le, szubjektív tulajdonítások nélkül. Eredményeik kivívták minden tudomány művelőjének az elismerését és utánzási készletét. A kérdés csak az, hogy lehet-e olyan módon *objektív tárgya* a humán és a társadalomtudománynak, mint a természettudományoknak van. Lévi-Strauss, mint minden „rendes strukturalista”, azt gondolja, hogy lehet. Ennek igazolása érdekében két egymással összefonódó érvt vizsgál meg. Az egyik a szubjektum (jelesül a kutató) és értelmezési-kutatási tárgyának a viszonya, a másik pedig az egyetemes társadalmi alkotóelemek és törvények lehetséges létezése.

A társadalomtudomány természetéből adódik, írja, hogy „fejlődésük visszahat a kutatás tárgyára. A megfigyelő és a megfigyelt jelenség kölcsönös függése” ismert tudományos tétel. Ez bizonyos területeken elhanyagolható. Az asztrofizika tárgya például túlságosan hatalmas ahhoz, hogy ez a hatás érvényesüljön. Az atomfizika által tanulmányozott tárgyak pedig parányiak és sok van belőlük, ezért egy ilyen visszahatás érzékelhetetlen, állítja. (Zárójelben jegyezném meg, hogy ez nem egészen így van: a műszeres vizsgálat ugyanis képes befolyásolni a szubatomi jelenségeket.) „Érzékelhető marad viszont a társadalomtudományokban, ahol a kutatással járó módosulások ugyanolyan nagyságrendűek, mint a tanulmányozott jelenség.” Vagyis „a szociológiai és az antropológia kutatások sajátjainak mutatkozó jelenségek a maguk érdekeinek függvényeként határozhatók meg: hozzánk hasonló egyének életére, nevelődésére, pályafutására és halálára vonatkoznak. Következésképpen az egy-egy jelenség tanulmányozásához rendelkezésünkre álló

statisztikai sorozatok mindig túlságosan rövidek lesznek, semhogy helytálló levezetések alapjául szolgáljanak.”²⁵⁷ De vajon csak statisztikai sorozatokat tanulmányozhatnak ezek a tudományok?

Lévi-Strauss kiemeli, hogy „minden tudományos kutatás feltételez egyfajta dualizmust a megfigyelő és megfigyelésének tárgya között. A természettudomány esetében az ember játssza a megfigyelő szerepét, a tárgy pedig a világ.” Úgy véli, hogy az ember-tudományok is „meg kell őrizzék ezt a dualizmust, csupán elmozdítják, hogy az emberen belülre helyezték; a választóvonal ekkor a megfigyelő személy és a megfigyelt, illetve megfigyelték közé kerül”. Kétségtelen, hogy a társadalomkutató nem egy fizikai-tárgyi világot, hanem embereket figyel meg és ír le, vagyis ők képezik megfigyelése tárgyát. De hogyan lehet objektívnek tekinteni emberi szubjektumok viselkedését és életét? Nem könnyű feladat ez, véli Lévi-Strauss. Ha mondjuk a társadalomtudományoknak „teljesen hasonlulniuk kellene az egzakt és természettudományokhoz, nemcsak kísérletezniük kellene azokon az embereken, akiknek a megfigyelésével megelégszenek (ez elméletileg elképzelhető, ha a gyakorlati kivitelezése nem is könnyű, és erkölcsileg sem fogadható el); hanem az is nélkülözhetetlen lenne, hogy ezek az emberek ne legyenek tudatában annak, hogy kísérleteznek rajtuk, különben ennek tudatosulása előreláthatatlan módon befolyásolná a kísérlet menetét.”²⁵⁸

Lévi-Strauss tehát nem a kutató esetleges személyes korlátai és elfogultságai okán tartja problémásnak az objektív tárggyal bíró társadalomtudomány lehetőségét. A *tárgyilagossággal* szembeállítható szubjektivizmus persze a természettudóst is veszélyezteti: az öröklött tudásmódok, a sokak által használt kódok vagy éppen az uralkodó felfogás elvileg mindenkit eltéríthet megismerése tárgyának pártatlan és tárgyilagos vizsgálatától. Itt azonban nem erről van szó, hanem arról, hogy lehet-e egyáltalán a társadalom ugyanolyan módon objektív realitás, mint a természet. Lévi-Strauss világosan látja, hogy ebben *a tudat értelmezése* a kulcsmozzanat. Ha ugyanis a társadalmat objektív valóság-nak véljük, akkor nyilvánvalóan „*a tudat [...] az embertudományok titkos ellenségeként jelenik meg, két aspektusban is: mint a megfigyelés tárgyának spontán és immanens öntudata, a tudónál pedig mint visszaható tudat – a tudat tudata*”.²⁵⁹

Mondhatjuk tehát, hogy objektív lenne a társadalom, csak „sajnos” az embereknek tudatuk is van (gondolkoznak, beszélnek, értelmeznek, célokat fogalmaznak meg, és más ehhez hasonló tevékenységet végeznek), ezáltal szubjektív elemeket visznek az objektív társadalmi valóságba, beleértve ebbe a kutató kutatási eredményeinek visszahatását az emberekre és a társadalomra. Okkal kérdezhethetjük persze, hogy vajon milyen is az az „objektív” társadalom, amely a maga létében semmilyen „szubjektív” elemet nem tartalmaz. Úgy vélem, ilyen elválasztottságot csak egyedi esetekben tudunk rögzíteni. Mondjuk bármely iskola (az épületek, a tantestület, az osztályok, a szokások, a tantervek és más vonatkozásai) minden első osztályos számára maga az objektív valóság, hiszen

²⁵⁷ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 54.

²⁵⁸ Lévi-Strauss (2001): i. m. II. 237.

²⁵⁹ Lévi-Strauss (2001): i. m. II. 237. (*Kiemelés – Sz. M.*)

eddig kevés közül volt hozzá, de ez az „objektív intézmény” mélyen át van hatva mások manifesztálódott egyéni-szubjektív értelmezéseivel és cselekedeteivel.

Ideiglenes megoldásként Lévi-Strauss arra hívja fel a figyelmet, hogy talán úrrá lehetünk az itt felmerült nehézségeken, ha igyekszünk *minél több* jelenséget megfigyelni. A nyelvész például leírhat „sok ezer fonológiai és nyelvtani rendszert”, az etnológusnak és a történésznek pedig rendelkezésére állnak „térben és időben elszórt változatos társadalmi struktúrák”, s megfigyelheti ezeket.²⁶⁰ Elégségesen nagyszámú megfigyelt adat pedig talán elegendő ahhoz, hogy a kutató megmondja: milyen is a megfigyelt valóság-terület, mégpedig a maga objektív valóságában. Csakhogy egy ilyen általánosítás nem magyarázat, csak leírás, még ha objektíve létező jelenségek is: azonosságok megtalálása, és nem más. Lévi-Strauss szerint az objektív társadalmi valóság nem ezen a szinten ragadható meg, hanem egy *mélyebb* szinten.

„A társadalmi élet különféle aspektusainak elemzését elég mélyrehatóan kell végezni, hogy elérjük azt a szintet, ahol már lehetséges az átjárás az egyikből a másikba; vagyis ki kell dolgozni egyfajta egyetemes kódot, amely képes kifejezni az egyes aspektusokhoz tartozó specifikus struktúrákban közös sajátosságokat. E kód használata jogos kell legyen mindegyik külön-külön tekintett rendszerben, és mindegyikben együtt is, ha összehasonlításukról van szó. Így kerülhetünk abban a helyzetbe, hogy megtudjuk, elértük-e a legmélyebb természetüket, és hogy ugyanolyan típusú realitások-e, vagy sem.”²⁶¹

És ha elértük ezt a „legmélyebb” szintet, akkor azt fogjuk tapasztalni, hogy „a társadalmi élet különféle formái lényegileg ugyanolyan természetűek: viselkedérendszerek, amelyekben minden viselkedésforma *a szellem tudat alatti tevékenységét irányító egyetemes törvények kivételése* a tudatos és szocializált gondolkodás síkján”.²⁶²

Úgy vélem, hogy ez az egyetemes törvény, amely még a szellem tudat alatti tevékenységét is irányítja, meglehetősen különös létező. Holisztikus idea, amely mindenütt ugyanaz és mégis más? Olyan mélyen lakozik bennünk, hogy még azt a képességünket is irányítja, ami olyan mélyen van, hogy nem is tudunk róla? Kérdezhetjük: vajon miért halad egy olyan jelentős gondolkodó, mint amilyen Claude Lévi-Strauss is, a csak jelenléte formáiban megmutatkozó, *tudat alatti mély struktúrák* felé, hasonlóan Chomskyhoz, mint amik „véső soron” közös determinánsai az emberi életnek és a társadalomnak? Azt írja ugyanis, hogy a nyelvész és az antropológus képes kutatása tárgyán olyan redukción végrehajtani, amelynek eredményeként *egyazon formára* hozza őket. És „ha ez az előzetes redukció megtörtént, a nyelvész és az antropológus fölteheti egymásnak a kérdést, hogy a kommunikáció különféle módjai – egyfelől a rokonsági és házassági szabályok, másfelől a nyelv –, ahogyan ezek egyazon társadalomban megfigyelhetők, köthetők-e

²⁶⁰ Lévi-Strauss (2001): i. m. II. 237.

²⁶¹ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 59.

²⁶² Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 56–57. (*Kiemelés – Sz. M.*)

egyazon tudat alatti struktúrákhoz, vagy sem. Ha igen, megbizonyosodhatunk felőle, hogy csakugyan alapvető kifejezéshez jutottunk el.”²⁶³

5. Az egységes társadalmi valóság egyetemes tudománya

A mélység azonban egyben, logikailag legalább is, egyetemesség. Hiszen minél mélyebb és alapvetőbb alkotóelemeket és struktúrákat találunk meg és tudunk rögzíteni, annál több területre vonatkozik ezek létezése és működése. *A mélység és az egyetemesség ugyanazon objektív valóságstruktúra két aspektusa.* Kulcskérdés ezért az, hogy miként találjuk meg a nyelvi és a társadalmi struktúra közötti rejtett strukturális azonosságot, akár részleteiben, akár egészében. Lévi-Strauss számára ugyanis nem kétséges, hogy létezik ez az azonosság, s ezt éppen a strukturalista felfogás segítségével tudjuk felfedezni. A feladat azonban nem egyszerű.

Azonnal szembeötlik egy kettősség: „A társadalmi magatartások az empirikus megfigyeléshez tartoznak. Nem ugyanahhoz a szinthez kötődnek, mint a nyelvi struktúrák, hanem egy másikhoz, a felszínibbhez.”²⁶⁴ Konkrét példákat elemezve jut arra a következtetésre, hogy bár mindkettő „rendszerre akarja szervezni az alkotóelemeket”, de „a párhuzamot [...] hiába próbálnánk még továbbvinni, például a magatartási struktúra és a fonémarendszer, vagy az érintett csoport nyelvének mondattana közötti megfeleléseket kutatva. A vállalkozásnak semmi értelme nem volna.”²⁶⁵ Vagyis a nyelvi és a társadalmi struktúra nem azonos. Ami azonos, az a rendszerre szerveződés *igénye*. A dolgok általában is ilyenek: egy-egy konkrét létező (atom, közet, vegyület, egysejtű, állat, emberi test és testrész, pszichikum, nyelv, származási viszony, közösségi lét stb.) valamilyen alkotóelemekből áll, és ezek az alkotóelemek összetartozva adják ki az adott dolgot. Ez evidencia: bármely létező *megszerveződve* az, ami. Egyetlen létező sem homogén, egyöntetű valóság, hanem különböző részekből áll, amelyek egymással összekapcsolódnak.

Lévi-Strauss úgy véli, a fenti kettősség eliminálására az a megoldás, ha a nyelv és a társadalom mélyén egy mindkettőt meghatározó alapvető strukturális erőt fedezünk fel. Egy konferencián mondta a következőket: „Nem figyelünk eléggé arra, hogy a nyelv és a kultúra [ezen ő a teljes emberi és társadalmi szférát érti] egy még alapvetőbb tevékenység két módozata: annak a vendégnek a tevékenységére gondolok, aki jelen van köztünk, bár senki sem gondolt rá, hogy meghívja vitánkra: ez pedig az *emberi szellem*.” Azt gondolom ugyanis, érvel tovább, hogy „nyelv és kultúra között kell lennie valamiféle kapcsolatnak. Mindkettő évezredek során fejlődött ki, s ez a fejlődés párhuzamosan zajlott az emberi agyakban.”²⁶⁶

²⁶³ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 59–60.

²⁶⁴ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 66.

²⁶⁵ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 67.

²⁶⁶ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 66.

És vajon van-e az *agyakban kifejlődött és a pszichikum által működtetett emberi szellem alatt* is még valami? Lévi-Strauss nyilvánvalóan azt gondolja, hogy nincs, legfeljebb van valamilyen közös törvény, végső és egyetemes objektív struktúra, amely meghatározza az emberi létezésünket. Különös attitűd ez. Egyrészt mérhetetlenül felértékeli az emberi szellemet, másrészt ugyanezzel a gesztussal kétségessé is teszi saját állítását. A rejtett struktúrával bíró emberi szellem ugyanis csak egy *sziklaszilárd tiszta forma* lehet, amely elvileg bármely tartalmat felvehet. A pszichikai, a logikai, a nyelvi és a kulturális valóság egységes struktúráját azonban még senki sem találta meg, bár némelyek ma is kitartóan keresik. Analógiákat, részleges megfeleléseket, kölcsönös összefüggéseket talán lehet találni; erről szól például a pszicholingvisztika²⁶⁷ vagy a kognitív nyelvészet,²⁶⁸ de egy efféle objektív, egységes és determináló struktúra még tiszta formaként sem létezik, bár *vágyhatunk* ilyenre, mint teszi ezt Lévi-Strauss is.

És vajon mi lenne velünk, ha megtalálnánk ezt a struktúrát? Kezünkben lenne egy „világképlet”, egy strukturált „első mozgató” vagy talán egy mindenre magyarázatot adó „végső titok”? Esetleg ez alatt is van még egy szint, alatta még egy másik, amely magyarázatot adna az eladdig végsőnek tartott valóság megoldatlan problémáira? Ezen a végtelenbe vesző úton nyilvánvalóan csak egy kételkedésmentes *hit* tud bennünket megállítani. Az immanens módon vizsgált és szekulárisnak tartott jelenségekről, viszonyokról és állapotokról viszont nem gondolkozhatok hitszerűen, már-már szakrális módon, mert ezzel elhagyom a tudomány terrénumát.

Valójában mindezzel, azt hiszem, Lévi-Strauss is tisztában van, hiszen ennél sokkal szerényebb kutatási programot javasol és igyekszik megvalósítani, mint ezt a következő fejezetben látni fogjuk. Azt mondja, hogy két feltételezést eleve ki kell zárni a nyelv és a kultúra közötti kapcsolat meghatározásához. „Az egyik az, hogy a kettő között nincs semmiféle kapcsolat; a másik a fordítottja, ami totális korrelációt tételez fel minden szinten.” Ennek az imperatívusznak megfelelően egy köztes álláspontot foglal el: „egyes aspektusok között valószínűleg felfedezhetők bizonyos korrelációk, nekünk pedig az a dolgunk, hogy megtaláljuk, melyek ezek az aspektusok, és hol vannak ezek a szintek. Az antropológusok és a nyelvészek együttműködhetnek ebben a munkában.”²⁶⁹ Vagyis programszerűen nem arról van szó, hogy a nyelvi objektív struktúra mintája alapján végre létrehozható a társadalmi valóság objektív struktúarendszere is, sőt minden létező egységes struktúrája, hanem arról, hogy a struktúra bizonyos szintjein és bizonyos elemei között korrelációkat, megfeleléseket érdemes keresni.

Lévi-Strauss gondolkodásából azonban mondhatni kiiríthatatlan az egységes és egyetemes struktúra felfedezése iránti vágy és az ennek kimunkálásába vetett hit. Az iménti gondolatokat ugyanis így folytatja:

²⁶⁷ Gósy Mária: *Pszicholingvisztika*. Budapest, Osiris, 2005.

²⁶⁸ Tolcsvai Nagy Gábor: *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest, Osiris, 2013a.

²⁶⁹ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 72.

„Esetleges felfedezéseink legfőbb haszonélvezője azonban nem az antropológia lesz, se nem a nyelvészet, ahogyan ezeket mostanában elgondoljuk. Ezek a felfedezések egy nagyon ősi és egyben egy nagyon új tudomány számára hajtanak majd hasznót, ez pedig a szó legtagabb értelmében vett *antropológia* lesz, vagyis a különféle módszereket és tudományágakat egybekapcsoló emberismeret, amely egy szép napon majd feltárja előttünk, miféle titkos rugók mozgatják vendégünket, aki itt van, ha nem hívtuk is meg erre a vitára: az emberi szellemet.”²⁷⁰

Sőt nemcsak egységes „embertudományt” vizionál, hanem *minden tudomány egységét* is. Szerinte ugyanis „amennyiben a humán tudományok művelőinek sikerül valóban tudományos munkát végezniük, az emberi és a természeti megkülönböztetésnek el kell halványulnia náluk. Ha valaha teljes értékű tudománnyá válnak, megszűnik a különbség köztük és a többi tudomány között.”²⁷¹

Ez szerinte a „mélybehatalás” révén valósítható meg, ahogyan az előző pontban is láthattuk. Ugyanis „»mikro-szociológiai szinten« remélhetjük megpillantani a legáltalánosabb strukturális törvényeket, ahogyan a nyelvész is infrafonetikus szinten, a fizikus pedig inframolekuláris szinten, vagyis az atom szintjén fedezi fel a magáét”.²⁷² Vagyis minél mélyebbre hatolunk a fizikai, a szellemi és a társadalmi valóságba, annál inkább képesek vagyunk felfedezni az adott valóság végső alkotóelemeit és általános strukturális meghatározottságait. Nem ragadhatunk le tehát a dolgok felszínén, mert a mélyen fekvő lényeggel szemben a dolgok felszíne töredékes, esetleges és véletlenszerű. A fecsegő felszínen túllépve meg kell szólítanunk a hallgató mélyet, mert itt húzódik és hömpölyög minden dolog tényleges természete, strukturált lényege. A legáltalánosabb törvények pedig, hangsúlyozza Lévi-Strauss, akkor fedezhetők fel, ha olyan mikrovilág tárul fel előttünk, amely az élet s a valóság minden területén *ugyanolyannak* mutatkozik.

A probléma „csak” az, hogy minél átfogóbb a tudásunk az így felfogott társadalomról, annál inkább mindenütt előforduló parányi tényekre tudunk csak támaszkodni, tudásunk pedig annál absztraktabb és vékonyabb lesz, tehát annál kevesebbet mondunk el arról a történetileg és társadalmilag szituált viszonyról, cselekvésről és gondolkodásmódról, amelyben az emberek effektíve élnek. Ha Lévi-Strauss intencióját követve, egyre mélyebbre ásunk a felszín mögé, sőt a lényeg lényegének a lényege mögé, azt a struktúrát keresve, ami a nyelvi, a társadalmi és a fizikai valóságban közös, akkor végül ahhoz a „bölcességhez” fogunk eljutni, hogy mindhárom valóság valamilyen módon *létező* valóság, esetleg, mert „empiristák” is vagyunk, felfedezünk valami végső építőköveket. „Ezeket az elemeket [...] elég mély szinten kell megragadnunk ahhoz, hogy biztosak legyünk benne, bármilyen legyen is az a kulturális kontextus, amelyben felbukkannak, azonosak maradnak (mint a gének, amelyek különféle kombinációkban megjelenni képes, azonos alkotóelemek, és e kombinációkból a fajtatípusok, tehát statisztikai modellek származnak).”²⁷³ Lévi-Strauss nyilvánvalóan a társadalom génjeit és génszerkezetét keresi,

²⁷⁰ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 72.

²⁷¹ Lévi-Strauss (2001): i. m. II. 238.

²⁷² Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 41.

²⁷³ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 223.

amelynek tovább már nem bontható realitásából reményei szerint felépíthető a társadalom mindenféle faja, szintje és jelensége.

Aztán szerzőnk mégiscsak „feljön a felszínre”, és ezen a szinten próbál objektív és egységes strukturalista tudományt kreálni. Empirikusan is megtapasztható szinten pedig szerinte a *kommunikáció* a mindenütt előforduló strukturális építőelem. Mert-hogy „a kommunikáció minden társadalomban legalább három szinten zajlik: asszonyok cseréje; javak és szolgáltatások cseréje; üzenetek cseréje. Következésképpen a rokonsági rendszer, a gazdasági rendszer és a nyelvi rendszer tanulmányozása kínál bizonyos analógiákat.”²⁷⁴ Remélhetjük tehát, hogy „a társadalomantropológia, a közgazdaságtan és a nyelvészet egy szép napon egyesül, megalapozandó egy közös tudományágot, amely a kommunikáció tudománya lesz”. Ez pedig egy olyan tudomány lesz, amely „főként szabályokból fog állni. Ezek a szabályok függetlenek a partnerek (egyének vagy csoportok) természetétől, akiknek a játékát irányítják.”²⁷⁵ Vagyis itt a kommunikáció különböző módjaira épülő objektív és egységes tudományról van szó, merthogy „a legnagyobb jótétemény, amiben reménykedhetünk, egy egyesítő fogalomnak – a kommunikáció fogalmának – a felkínálása, amelynek jóvoltából egyetlen tudománnyá kovácsolhatunk nagyon különbözőnek tekintett kutatásokat” és valóságterületeket.²⁷⁶

Ezek után, úgy vélem, elég világosan áll előttünk Lévi-Strauss strukturalista tudományoszménye, amely következetesen végiggondolt felfogás. Először is a társadalom különböző részterületei, bármilyen metszetben vagy felbontásban nézzük is, valójában egységes *egészet* alkotnak. Ez nem homológ egész, hanem különböző szintű struktúrák strukturális kapcsolódása. A rendek rendje, ahogy ő nevezi. „A rendek rendjén [...] az alegységekből összetett együttes formális tulajdonságait értem, amely alegységek mindegyike egy-egy adott strukturális szintnek fele meg.”²⁷⁷ Másodszor, a társadalom ennek megfelelően egy *objektíve* strukturált egész, amelynek fennállása független mindenkorai tagjainak tudásától, szándékától és konkrét tetteitől: a társadalom természetét és működését „személyfüggetlen” struktúrák és törvényszerűségek alakítják. Vagyis a társadalom éppen olyan természetű valóság, mint a természet, csak éppen még nem mindenki ezt gondolja, és ekként vizsgálja. Harmadszor, az egylényegű és egystruktúrájú társadalom adekvát tudománya az *egységes társadalomtudomány*. Ez Lévi-Strauss szerint végül is a kommunikációtudomány lesz, ahol is a kommunikáció nem egyszerűen üzenetváltás, hanem a minden viszonyt átható kölcsönösség és csere, valamiféle adás és kapás, bármennyire különbözőek is ennek konkrét megvalósulásai. A kommunikációtudomány tehát struktúratudomány, mert kijelöli, hogy meddig tart a társadalom, és hogyan strukturálódik. Az idea kudarcos kiteljesítője, mint tudjuk, Niklas Luhmann volt.²⁷⁸ Mindehhez végül még egy adalék. Lévi-Strauss írásaiban a *gépezet* metaforája is felbukkan, amely szerinte hüen kifejezi a jól strukturált társadalom működését. A rok-

²⁷⁴ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 231.

²⁷⁵ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 232.

²⁷⁶ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 233–234.

²⁷⁷ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 256.

²⁷⁸ Szabó Márton: Miért nem lettem luhmannita. *Replika*, 98. (2016b), 3. 91–101.

sági rendszerek átfogó leírása után jegyzi meg: „Reméljük, hogy ezáltal hozzájárultunk a társadalmi gépezet működésének a megvilágításához.”²⁷⁹

Lévi-Strauss szerint tehát „a társadalom különféle típusú rendekbe tartozó struktúrák együttesét foglalja magába. [...] Mindezek a rendstruktúrák maguk is rendezhetők, amennyiben fölfedezzük, hogy milyen kapcsolatok kötik össze őket, és szinkronikus szempontból hogyan reagál az egyik a másikra.” Nem más ez, írja, mint kísérlet a „társadalom totális modelljének megfogalmazására”. Ez azonban szerinte nehéz feladat. Alapkérdés itt az, hogy „milyen pontig felel meg a valóságnak az a mód, ahogyan egy társadalom felfogja saját rendstruktúráit és az ezeket egyesítő kapcsolatokat”.²⁸⁰ Ennek megfelelően megkülönbözteti egymástól az *átélt* és az *elgondolt* rendstruktúrákat. Az *átélt* rendek „egy objektív valóság függvényei, amelyeket meg lehet közelíteni kívülről, az emberek róluk alkotott képzeteitől függetlenül”. Ezzel szemben „az »elgondolt« s immár nem »átélt« rendstruktúrák nem felelnek meg közvetlenül semmiféle objektív valóságnak; s az előbbiektől eltérően nem vethetők alá tapasztalati ellenőrzésnek, mivel egészen odáig mennek, hogy saját tapasztalatra hivatkoznak [...]. Az »elgondolt« rendek a mítosz és a vallás birodalmába tartoznak. Eltöprenghetünk rajta, nem tartoznak-e vajon a mai társadalmak politikai ideológiái is ebbe a kategóriába.”²⁸¹

Ezzel ismét a *tudást megzavaró zavaró tudat* területén vagyunk. A mítosz, a vallás, az ideológia strukturált jelenségformák ugyan, véli Lévi-Strauss, de nélkülöznek mindenféle objektív valóságot és empirikus tapasztalatot, mondhatni, pusztán kitalációk, ködképek, fantáziálások, sőt „egészen odáig mennek, hogy saját tapasztalatra hivatkoznak”. A saját tapasztalattal rendelkező, gondolkodó, beszélő emberek tehát Lévi-Strauss szerint egész egyszerűen zavarják az objektív valóságot. Mint korábban más összefüggésben már írta: számunkra „a tudat [...] az embertudományok tikos ellenségeként jelenik meg”, mármint az a tény, hogy az embernek, vagyis „a megfigyelés tárgyának spontán és immanens öntudata” van.²⁸² Eléggé megdöbbenő gondolatok ezek, miközben tudjuk, hogy Lévi-Strauss nem volt embergyűlölő tudós. Csak éppen bekerült ő is, mint Chomsky, a *strukturális örvényébe*. *Egy következetes objektivista strukturalista tudós, márpedig Lévi-Strauss az volt, kénytelen kiiktatni az embert a rendszeréből, tetteivel és tudatával együtt*. Miközben, mint láttuk is, az általa piederstálra emelt minta, a strukturalista nyelvészet, éppenséggel az ember legáltalánosabb tudásformáját, a nyelvet vizsgálta. Akkor hogy is van ez? Talán úgy, hogy a nyelv esetében sem a struktúra az egyetlen és fontos tényező, mint ezt látni fogjuk kötetünk további részeiben. Művelhetünk tehát következetes strukturalista társadalomtudományt, de az ember nélküli tudomány lesz, esetleg felszínes tudományszemlélet jegyében dolgozunk, amiben persze helyet kaphat valami struktúraféle is.

²⁷⁹ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 241.

²⁸⁰ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 244.

²⁸¹ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 245.

²⁸² Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 247.

Vákát

VI. fejezet

Claude Lévi-Strauss: Egy strukturalista-funkcionalista társadalom modellje

1. A módszer: struktúra és modell

A strukturalista-funkcionalista felfogás a tudományos kutatói praxisban *magyarázó modellek* megalkotásában fejeződik ki. A modellalkotó kutató tudományos fogalmak, szimbólumok, képletek és törvényszerűségek segítségével mindig megpróbál kimerítően és pontosan leképezni egy adott természeti vagy társadalmi valóságterületet. A modell egy olyan strukturált *forma*, amely egy adott strukturált *tartalomhoz* tartozik. Ilyenek sűrűn előfordulnak a matematikában, a geometriában, a fizikában, a kémiában, a statisztikában, a strukturalista szemléletű szociológiában. Annál jobb egy modell, hangsúlyozza Lévi-Strauss, minél egyszerűbb, és minél alaposabban írja le alkotóelemeinek és a rendszeregésznek a tulajdonságait, és működésére nézve minél pontosabb előrejelzést tesz lehetővé.

A magyarázandó terület és a modell léptéke eltérhet egymástól. „Azt a modellt, amelynek alkotóelemei ugyanolyan léptékűek, mint a jelensége, »mechanikus modellnek« fogjuk nevezni, azt pedig, amelynek elemei más léptékűek, »statisztikai modellnek«.”²⁸³ Azonban minden modell tudományosan megkonstruált összetett és zárt rendszer, amelynek elemei egymással törvényszerűségek szerint működő determinált összefüggést alkotnak. Ezért is egyetlen elem változása kihat minden más elemre és a rendszer egészére is, s ez fordítva is így működik. Amikor tehát a társadalomtudományok területén valamilyen strukturalista-funkcionalista magyarázó modellt próbálunk létrehozni, akkor „főként a társadalmi jelenségek formai vonatkozásaihoz ragaszkodunk, kilépünk tehát a leírás területéről”, az empirikus számbavétel területéről.²⁸⁴

A modellalkotáshoz mindenekelőtt különbséget kell tenni az empirikusan meg tapasztalható társadalmi *viszonyok* és a *struktúra* között; a modell az utóbbira vonatkozik. A társadalom struktúrája ugyanis, bármely metszetében nézve, nem az empirikus tapasztalatok általánosítása, hanem a viszonyok mögött húzódó struktúrának modellel történő megragadási igyekezete. Természetesen „a *társadalmi viszonyok* szolgáltatnak alapanyagot azoknak a modelleknek a létrehozásához, amelyek láthatóvá teszik magát a *társadalmi struktúrát*. Ez tehát sohasem vezethető vissza az adott társadalomban megfigyelhető társadalmi viszonyok együttesére.” Vagyis „a struktúra fogalma nem a tapasztalati valóságra, hanem az annak alapján létrehozott modellekre vonatkozik”.²⁸⁵

²⁸³ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 220.

²⁸⁴ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 216.

²⁸⁵ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 216–217.

A strukturális modelleknek Lévi-Strauss szerint négy alapvető tulajdonsága van. Egy: elemei „bármelyikének módosulása az összes többi módosulást maga után vonja”. Vagyis elemek szigorúan szabályozott és zárt rendszeréről van szó. Kettő: „a modellnek olyan módon kell felépülnie, hogy működése valamennyi megfigyelt tényről számot tudjon adni”.²⁸⁶ Három: előrelátást tesz lehetővé, azaz meg lehet jósolni, hogy miként változik meg a modell, ha egy elemét megváltoztatjuk. Négy: minden strukturális modell más modellekkel összehasonlítható formai struktúra, így része egy nagyobb transzformációs rendszernek, amelyen belül a modellek megfeleltethetők egymásnak.

Hogyan folyik hát a strukturakutatás? Hogyan lehet ezen szempontoknak megfelelő strukturális modelleket megalkotni? – teszi fel a kérdéseket mintegy önmagának Lévi-Strauss. Mindenekelőtt, írja, „el kell különíteni a jelentéshordozó szinteket, ami magában foglalja a jelenségek szétszabdalását. Ebből a szempontból a strukturakutatások minden típusa önállóságra törekszik, függetlenségre minden más kutatástól, és ugyanazon tények más módszeren alapuló vizsgálatától. Kutatásainknak azonban csupán egyetlen haszna van, éspedig olyan modellek létrehozása, amelyek formai tulajdonságai visszavezethetők más, az összehasonlítás és a magyarázat szempontjából eltérő stratégiai szintekhez tartozó modellek tulajdonságaira. Ettől remélhető, hogy sikerül ledönteni a szomszédos tudományágak közötti válaszfalakat.”²⁸⁷

Mindez megfelel a kutatás két szakaszának. Az első szakasz a *megfigyelés*. „A megfigyelés szintjén a legfontosabb – sőt akár azt is mondhatjuk, az egyetlen – alapelv, hogy minden tényt pontosan meg kell figyelni és le kell írni, anélkül hogy az elméleti előítéletek befolyásolhatnák természetüket és jelentőségüket.” Ez az állítás azonban súlyosan problémás, egész egyszerűen *teljesíthetetlen* követelmény megfogalmazása. Lévi-Strauss ugyanis feltételezi, hogy léteznek tiszta tények, tisztán csak ténydolgok, amik megfigyelhetők előzetes tudás nélkül is. Valójában itt összekever két dolgot. Az helyénvaló igény, hogy a megfigyelés során a megfigyelőt lehetőleg ne befolyásolják elfogultságai és előítéletei, de ennek nem pandanja a tisztán pontos tény, hiszen a tények megtapasztalásához mindig szükséges előzetes tudás, amelyben a tény adott módon létező ténynek mutatkozik. Egy tény viszont azáltal lesz egy strukturalista felfogás ténye, írja Lévi-Strauss, hogy a megfigyelő minimum két vonatkozását veszi figyelembe: „a jelenségeket önmagukban is tanulmányozni kell (milyen konkrét folyamat hozta létre őket?), meg az egészhez való viszonyukban (vagyis minden egy ponton megfigyelt változás kapcsolatba kell kerüljön megjelenésének átfogó körülményeivel)”.²⁸⁸ Mégis van tehát a tények megtapasztalásának előzetes tudásfeltétele, csak éppen a strukturalizmust és a tiszta objektivitást preferáló tudás szereti azt hinni, hogy ilyesmi nála nincs. Ez azonban nem személyes hiba: a strukturalista felfogásnak valóban ellensége az emberek tudása, mint ezt maga Lévi-Strauss is többször említi. Ez alól egyetlen személy kivétel: maga a kutató, az ő tudása.

²⁸⁶ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 247.

²⁸⁷ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 221.

²⁸⁸ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 218.

Második szakasz a strukturális *elemzés*. Ehhez először is, javasolja Lévi-Strauss, érdemes megnézni azt, hogy egy adott nyelv elemi struktúráját, vagyis a fonémák rendszerét miként írja le a nyelvész. Ezt mintának tekintve érdemes vizsgálni a társadalomban is, ugyanis itt is találunk ehhez hasonló struktúrákat „a rokonsági rendszerben, a politikai ideológiákban, a mitológiában, a rítusokban, a művészetben, az »illemkódexben« és – miért is ne? – a konyhában”.²⁸⁹ Miután pedig modelleztük ezek struktúráit, megkeressük ezen részleges struktúrák közötti hasonlóságokat, amelyek viszont már „kifejeződései a francia, az angol, vagy bármilyen társadalomnak nevezett totalitásnak”. A hasonlóságok alapján azonban nem redukáljuk egyik részterület strukturális modelljét a másikra, hanem homológiát, ellentmondást és transzformációt próbálunk közöttük találni. Vagyis azt próbáljuk kideríteni, hogy „vannak-e közös sajátosságok ezek között a struktúrák között”.²⁹⁰

Vegyük példaként a konyhát, javasolja Lévi-Strauss. „Úgy látom, hogy egy-egy társadalom konyhája, mint nyelv, elemezhető alkotóelemeire bontva, amelyeket ebben az esetben »gusztémáknak« nevezhetnénk, s amelyek bizonyos oppozíciós és korrelációs struktúrákban rendeződnek.”²⁹¹ Ennek megfelelően állít fel oppozíciós párokat: endogén-exogén, centrális-periferikus, markáns-jellegtelen ízek. Majd ez alapján próbálja leírni az angol, a francia és a kínai konyhát, de szerinte további oppozíciókra van még szükség: például nyers-főtt, friss-erjesztett, hevítő-frissítő stb. Ha aztán több területen is megtaláltuk ezeket a strukturális oppozíciókat, akkor „jogunk van arra következtetni, hogy megtaláltuk a szóban forgó társadalom vagy társadalmak tudattalan magatartásának egy szignifikáns értékét”.²⁹² Jól látszik tehát, hogy nem csak az empirikus valóság észlelése kötött előzetes tudáshoz, ergo csak konstruált tények léteznek, ami természetesen nem azt jelenti, hogy észleléseink eleve nem valóságos és reális tények, hanem maga az „észrehevő” struktúra is konstruált.

A modellalkotás során is beleütközünk a *tudatosság* és a *tudattalan* működés kérdésébe. Mint Lévi-Strauss írja is: „A modellek lehetnek tudatosak és tudattalanok, attól függően, hogy melyik szinten működnek.”²⁹³ A különbségük nem elhanyagolható. „Lehet, hogy olyan jelenségeknek megfelelő modellt kell létrehoznia, amelynek rendszerjellegét a tanulmányozott társadalom nem vette észre. Ez a legegyszerűbb helyzet, [...] ez a legkedvezőbb terep a [...] kutatás számára.” Vagyis szerzőnk szerint az a legjobb, ha minél kevésbé gondolták a társadalom tagjai azt, ami igazán strukturálja és mozgatja az életüket, és a kutató az, aki *elsőként* feltárja számukra és mindenki számára azt, hogy *mi az életük igazi valósága és mozgatórugója*. És így nyilván azt is, hogy mit kellene igazán gondolniuk magukról. Akkor azonban már bajban van a kutató, ha a társadalom tagjai is gondolnak és mondanak valamit saját életük strukturáltságáról és cselekedeteik motívumairól. Ugyanis „más esetekben [...] az etnológusnak nemcsak

²⁸⁹ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 76–77.

²⁹⁰ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 77.

²⁹¹ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 77.

²⁹² Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 78.

²⁹³ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 218.

nyersanyagokkal van dolga, hanem az illető kultúra által interpretációk formájában már létrehozott modellekkel is.”²⁹⁴

De hát az a probléma, hogy *interpretáció mindig van*, hiszen az emberek értelmezik azt, amit tesznek, ami velük történik. És ezen a ponton Lévi-Strauss visszavesz egy keveset a többször is emlegetett „zavaró tudat” felfogásából. Mint ezt például Durkheim és Mauss is felismerték, az antropológusok által tanulmányozott természeti népcsoportok gondolkodása, „a bennszülöttek tudatos képzetei mindig nagyobb figyelmet érdemelnek, mint a megfigyelő társadalmából – ugyancsak tudatos képzetként – származó elméletek. Az előbbieket, még ha helytelenek is, a bennszülött gondolkodás (tudattalan) kategóriáinak jobb megközelítését kínálják annyiban, amennyiben azokhoz strukturálisan kapcsolódnak.”²⁹⁵ Ezzel együtt is ezek nélkülözik a tudós kutató strukturális modelljeit. „A tudatos modellek – amelyeket közönségesen »normának« neveznek – a lehető legegényesebbek közé tartoznak, mégpedig funkciójuk miatt, ami inkább a hiedelmek és szokások fenntartása, semmint ezek mozgatórugóinak föltárása.”²⁹⁶ Ennek következtében aztán „a strukturális elemzés így a nyelvész által is jól ismert paradox helyzetbe kerül; minél világosabban látható a struktúra, annál nehezebbé válik a mélystruktúra megragadása, azok miatt a tudatos és eltorzult modellek miatt, amelyek akadályként tornyosulnak a megfigyelő és tárgya közé.”²⁹⁷

Korábban már szó volt a *mechanikus* és a *statisztikai* modellek fontos különbségéről, ami a modellek léptékével van összefüggésben. De nem csak azzal. Azt írja Lévi-Strauss: „A házasság törvényei az ősi társadalmakban ábrázolhatók úgy, hogy azok elemei megfelelnek a társadalom tényleges szereplőinek, tehát mechanikusan. A sokkal bonyolultabban szerveződő modern társadalomban azonban nem. Ahhoz, hogy a mi házassági rendszerünk állandóit meghatározzuk (erre még nem történt kísérlet), átlagokat és küszöbértékeket kellene tehát meghatározni: a megfelelő modell statisztikai természetű volna.”²⁹⁸ Vagyis a két modell eltérő valóságok eltérő megragadási módja.

Arról van talán szó, hogy ha egy konkrét egyén, egy szűkebb viszonyrendszer vagy egy kisebb közösség leírására és modellálására törekszem, akkor létrehozható a megragadni kívánt dolog pontos és kimerítő eszmei *tükörképe*, vagy ahogyan Lévi-Strauss mondja, mechanikus modellje. Ez esetben a leírni kívánt dolog és az ábrázolat elemei közvetlenül megfeleltethetők egymásnak. Feladatom ilyenkor a közvetlenül érzékelt dolog minél részletesebb bemutatása mind elemei, mind működése tekintetében. Megjegyzem; ilyen módon gondolkodnak az emberek a mindennapi életben: az eléjük kerülő konkrét egyéneket, kapcsolatokat és cselekedeteket igyekeznek jól megismerni. Más kérdés persze ennek az alapossága és koherenciája, miközben a relevanciája vitathatatlan; az emberek egy ilyen jellegű tudás birtokában élik az életüket. A társadalomtudományban sokan

²⁹⁴ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 219.

²⁹⁵ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 219.

²⁹⁶ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 218–219.

²⁹⁷ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 219.

²⁹⁸ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 220.

ezt tekintik empirikus ismeretnek, amelyre ennél átfogóbb és tágabb ismereteket is felépülhetnek. Az emberek számára pedig ez maga a praktikus és hasznos tudás.

A problémák akkor kezdődnek, amikor a konkrétan érzékelt, bár összetett társadalmi jelenségeken *túlmenő* állapotok és működések kerülnek a vizsgálat fókuszába. Lévi-Strauss példáját követve, ilyenkor kutatóként nem arra vagyunk kíváncsiak, hogy milyenek a házassági szabályok egy adott kisebb közösségben, hanem arra, hogy miként van ez a magyar társadalomban, milyen a magyar társadalom házassági modellje. Hiszen tudjuk, hogy mindenütt szoktak házasodni, de nem mindenütt ugyanúgy. A kérdés ezek után az, hogy a magyar társadalom házassági szabályaira és szokásaira vonatkozó vélhetően *igaz* megállapításaim miként vonatkoznak egy-egy közösség házassági módjaira, sőt az egyes konkrét házasságokra? Vajon milyen értelemben tekinthető érvényesnek mindaz az egyes esetekre nézve, amit a magyar társadalomról – jelen esetben a házassági szabályokról – általános érvénnyel állítok? Mit jelent tehát a társadalmi általános? A jól ismert válasz az, és nem csak Lévi-Straussnál, hogy modellünk statisztikai jellegű; érvényessége a vonatkozási tartomány elemeinek vagy tagjainak csak a többségére vagy átlagára terjed ki, nem pedig mindenre és mindenkire.

Lévi-Strauss az öngyilkossági vizsgálatokkal igyekszik állítását igazolni.

„Az egyéni esetek elemzése lehetővé teszi, hogy megalkossuk az öngyilkosság – úgymond – mechanikus modelljeit, amelyek elemeit az áldozat személyiség típusa, egyéni élettörténete, elsődleges és másodlagos csoportjának sajátosságai alkotják; alkothatunk azonban statisztikai modelleket is, amelyek az adott időszakban egy vagy több társadalomban, sőt különféle elsődleges vagy másodlagos csoportokban elkövetett öngyilkosságok gyakoriságán alapulnak. Bármelyik legyen is a választott perspektíva, olyan szinteket különítettünk el ezáltal, ahol az öngyilkosság strukturális vizsgálatának jelentősége van, másként szólva, lehetővé teszi modellek létrehozását, melyek összehasonlítása 1. az öngyilkosság többféle formájára; 2. különféle társadalmakra; 3. különböző típusú társadalmi jelenségekre nézve is lehetséges.”²⁹⁹

Ezek mind fontos ismeretek lehetnek, s ennek itteni jelzése rávilágít a strukturális-funkcionális elemzések és modellek hasznára és egyben diadalútjára: a spontán megérzésekkel és önkényes állításokkal szemben ezek a vizsgálatok használható ismeretet szállítanak a társadalom különböző területeinek a „kezeléséhez”, a szakpolitikai irányítás számára. Ugyanakkor messzemenően nem ez a társadalomismeret egyedül üdvözítő tudománya, még csak a királyi útja sem.

2. A rokonsági objektív struktúra

Lévi-Strauss szerint a rokonsági rendszer a „realitások két nagyon különböző rendjét fedi”. Ez a nevek és a magatartások rendszere, merthogy „amellett, amit *megnevezésrendszernek* javasolunk hívni (s ami magyarán egy szókészletti rendszert alkot), van egy

²⁹⁹ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 221.

másik lélektani és szociológiai természetű rendszer is, amit *magatartásrendszernek* fogunk keresztelni”.³⁰⁰ Mindkettő strukturális modell, tehát nem a közvetlen tapasztalat területe, s megértéséhez a fonológia ad mintát és segítséget. Ugyanis, mint erre már utaltam, Lévi-Strauss szerint a fonológiai elemzés tárgyai egyrészt objektíve léteznek, kevesebb van belőlük, mint ami kombinációjukkal létrehozható, összességében pedig lehetővé teszik a rendszer rekonstruálását. Ennek ellenére nem egyszerű feladat ezt adaptálni a rokonsági rendszerre. „A rokonsági fogalmak kezelése [...] csupán látszatra analitikus: hiszen az eredmény valójában elvontabb, mint az alapelv; ahelyett, hogy a konkrét felé haladna, távolodik tőle, s a végleges rendszer – ha van egyáltalán rendszer – csak konceptuális lehet.”³⁰¹

A konceptuális rokonsági struktúra egyrésztől *magatartásrendszerként* ragadható meg, ami azonban Lévi-Strauss szerint nem egyenlő a természeti vagy biológiai viszonyokat kifejező attitűdökkel. Jóllehet „ahhoz, hogy egy rokonsági struktúra létezzen, meg kell lennie benne az emberi társadalomban mindig adott három családi kapcsolatnak: egy véségi, egy házassági és egy leszármazási kapcsolatnak; másként szólva egy testvéri kapcsolatnak, egy férj-feleség kapcsolatnak és egy szülő-gyermek kapcsolatnak”.³⁰² Tehát nem mellőzhető a naturalista értelmezés valamilyen módja, mint a fonetikában a hangképzés esetében sem, ugyanis a természeti állapotok megelőzik a társadalmi állapotokat. Ám „a magyarázat természetének gyökeresen meg kell változnia, ahogyan az újonnan felbukkant jelenség különbözik azoktól, amelyek megelőzték és előkészítették”. Innentől kezdve azonban már nem tehetünk engedményt a naturalizmusnak, mert „egy ötlettelen és terméketlen empirizmusba taszigáljuk vissza” magunkat.³⁰³

Sok ősi, természeti közösségben ismert például az *avunkulátus* intézménye, ami azt jelenti, hogy bizonyos feltételek megléte esetén egy férfi magára vállalja, hogy „pót-apja” lesz leánytestvére gyerekeinek. Ebben négy alapviszonynak megfelelő magatartás fejeződik ki: fivér – nővér, férj – feleség, apa – gyermek, anyai nagybácsi – lánytestvér gyermeke. Miután Lévi-Strauss részletesen bemutatja a különböző kultúrákban fellelhető avunkulátusformákat,³⁰⁴ így összegez:

„[A]hhoz, hogy az avunkulátust megérthessük, egy rendszer belső viszonyaként kell kezelnünk, és magát a rendszert kell egészében megnéznünk, hogy struktúráját észrevegyük. Ez a szerkezet önmagában négy elemen alapul (fivér, nővér, apa, fiú), amelyek egymás között két-két korrelatív oppozíciós párt alkotnak, mégpedig úgy, hogy mindkét szóban forgó nemzedék esetében mindig létezik egy pozitív és egy negatív kapcsolat. Mi hát ez a struktúra, és mi lehet létének az oka? A válasz a következő: ez a lehető legegyszerűbb elképzelhető és lehetséges struktúra. Magyarán szólva, a *rokonság alapelve*.”³⁰⁵

³⁰⁰ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 42.

³⁰¹ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 41.

³⁰² Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 50.

³⁰³ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 53.

³⁰⁴ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 45–46.

³⁰⁵ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 45.

A rokonsági szerepek és magatartásmódok természeti-biológiai viszonyokon alapulnak, de társadalmi megjelenésük és struktúrájuk már nem érthető meg a természeti determinánsok felől, miközben sok antropológus így gondolkodik. Például Radcliffe-Brown, írja rosszállóan Lévi-Strauss, aki elemi családnak nevezi az egy férfiből és egy nőből, valamint a gyerekeikből álló csoportot, illetve a közöttük lévő viszonyokat. Ez szerinte az elsőrendű kapcsolat. Másodrendű az a kapcsolat, amely az elemi kapcsolat egyik tagján keresztül létesül: az apa apja, az anya fivére stb. Harmadrendű az a kapcsolat, amely a másodrendű révén létesül: az anya fivérének a felesége, fia stb. Vagyis állítólag „a biológiai család az a pont, amelyből kiindulva minden társadalom kidolgozza a maga rokonságrendszerét”. Ezt az elméletet nagy egyetértés övezi mindenhol, hangsúlyozza Lévi-Strauss, ám téves gondolatról van szó. „A biológiai család kétségkívül jelen van és tovább él az emberi társadalomban. A rokonságot azonban nem az ruházza fel a társadalmi tény jellemzőivel, amit kénytelen a természetből megőrizni, hanem az a lényegi eljárás, amellyel elválik tőle.”³⁰⁶

A különbség alapja pedig az, hogy a *természet okságilag determinál, a társadalom viszont lehetőségsszférákat hoz létre*, amelyek hol szűkülnek, hol tágulnak, véli Lévi-Strauss. Ha a biológia felől próbáljuk megérteni a rokonságot, akkor legfeljebb az alap-típusok fordulhatnak elő mindenhol, miközben nem ez a helyzet: a különböző társadalmakban igen változatos rokonsági formákat találunk. Ebből a szempontból figyelemre méltó a párhuzam a *nyelv és a rokonság* között. Ugyanis „az egyének közötti kapcsolatok területén a lehetséges magatartások gyakorlatilag határtalanul sokfélék lehetnek; csakúgy, mint a hangképző szervek által létrehozható hangok, amelyek az emberi élet első hónapjaiban valóban meg is szólalnak. Mégis minden nyelv csak nagyon keveset tart meg mindezen lehetséges hangokból.” Ugyanez a helyzet a rokonság és más társadalmi viszony esetében is. Merthogy „a társadalmi csoportnak éppúgy, mint a nyelvnek roppant gazdag pszicho-fiziológiai anyag áll rendelkezésére; és – éppúgy, mint a nyelv – csupán egyes elemeket tart meg, amelyek közül legalábbis néhány a legkülönfélébb kultúrákban ugyanolyan formában jelenik meg, s amelyeket mindig a legváltozatosabb struktúrákban kombinál. A kérdés tehát az, hogy mi a választás oka, és melyek a kombinációk törvényei.”³⁰⁷

Az utóbbi kérdés átvezet bennünket a rokonsági struktúra másik területére, a *megnevezésrendszer* kérdéseire. S ennek kapcsán, úgy tűnik, igen figyelemreméltó változást érhetünk tetten Lévi-Strauss felfogásában. Láthattuk a strukturalizmus tudomány szemlélete és a kutatási módszer kifejtése kapcsán, hogy Lévi-Strauss az emberek spontán tudatát, mindennapi értelmezési praxisát kifejezetten akadálynak tekintette, amely az objektív struktúrák tudományos kidolgozásának útjában áll. A megnevezésrendszer kapcsán viszont visszahozza ezt a kiüldözött valóságterületet, mondván például, hogy az antropológia és „a szociológia tanulmányozásakor éppúgy, mint a nyelvészeti tanulmányok esetében, a szimbolizmus kellős közepében találjuk magunkat”. Sőt olyan mondatot

³⁰⁶ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 53.

³⁰⁷ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 45.

is leír, ami már-már idegen a felfogástól: „A rokonsági rendszer nem az egyének között adott objektív leszármazási vagy vérségi kötelékből áll; *csak az emberek tudatában létezik, önkényes képzetrendszer, nem pedig egy tényállás kifejeződése*. Ez persze nem jelenti azt, hogy e tényállást automatikusan meg kell kérdőjeleznünk, vagy netán egyszerűen semmibe vennünk.”³⁰⁸ A kérdés persze a *hogyan*, tehát az, hogy a rokonsági magatartásokban jelen lévő képzet, szimbólum és megnevezés mi módon érvényesül, és miért tölt be fontos szerepet.

Először is követni kell ugyan a nyelvészeket, javasolja Lévi-Strauss, de nem szó szerint, hanem szemléletükben. Jóllehet „a rokonsági fogalmaknak nemcsak szociológiai léte van: ezek a beszédnek is elemei”. Ezzel együtt magukból a fogalmakból nem érhető meg a rokonság „szociológiai léte”. Merthogy „a szókészlet szintjén nincsenek közvetlen kapcsolatok”. A fonológia akkor értette meg a szavakat, amikor részeire, azaz fonémákra bontotta őket. A szociológia is akkor érti meg a társadalmi viszonyokat, jelesül a rokonsági rendszert, ha a rokonság fogalmait is elemeire bontja szét, s ezekből építi fel a rokonság struktúráját. Ez a nyelvészet „valódi szelleme”. Amit ilyenkor teszünk: „kiterjesztjük a fonológiai módszert”.³⁰⁹ Ezzel szemben „a túlságosan betű szerinti hűség a nyelvészek módszeréhez elárulja annak valódi szellemét. A rokonsági fogalmaknak nemcsak szociológiai léte van: ezek a beszédnek is elemei. Miközben azon gyötrődünk, hogy átvigyük rájuk a nyelvész elemző módszerét, nem szabad elfelejtenünk, hogy – mivel a szókészlet részei – ezek a módszerek nem analóg, hanem közvetlen módon vonatkoznak rájuk. A nyelvészet viszont azt tanítja, hogy a fonológiai módszer a szavakat nem tudja közvetlenül megragadni, csak azokat, amelyeket előzőleg fonémákra bontott. A szókészlet szintjén nincsenek közvetlen kapcsolatok. Ez a szókészlet minden elemére igaz – beleértve a rokonság fogalmait is.”³¹⁰

Továbbá „a nyelv fonémáinak táblázata és a társadalom rokonsági kifejezésének táblázata közötti mélységes különbségről sem szabad megfeledkezni”. A nyelvnél például a funkció nyilvánvaló volt mindig is: a nyelv kommunikációra szolgál. A nyelvészek viszont nem tudták, „hogyan milyen eszközzel éri el a nyelv ezt az eredményt. A funkció nyilvánvaló volt: a rendszer ismeretlen maradt.” Erre csak a fonológia volt képes rávezetni a nyelvészeket. Ehhez képest az antropológus és „a szociológus fordított helyzetben van”. Régóta tudjuk, hogy „a rokonságnevek rendszert alkotnak, [...] azt azonban máig nem tudjuk, hogy miféle használatra rendeltettek. A kiinduló helyzet félreismerése a rokonságrendszerek strukturális elemzéseinek többségét merő tautológiához vezeti.”³¹¹

Vagyis mégsem olyan szép a menyasszony, mint amilyennek elsőre látszott. A strukturális társadalomtudományba visszahozott megnevezés és szimbólum *mégsem* beszéd, még csak nem is mondat, hanem csak szó és fogalom, és ezek valamilyen rendszere, amit a kutató hoz létre, megalkotva ebből a maga strukturális modelljét. Merthogy mindaz,

³⁰⁸ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 53.

³⁰⁹ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 41–42.

³¹⁰ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 41.

³¹¹ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 42.

amit az imént idéztem Lévi-Strausstól, „nem jelenti azt, hogy le kell mondanunk róla, hogy rendet vigyünk a rokonságnevek közé, és fölfedezzük a nómenklatúra jelentését”.³¹² Vagyis vannak ugyan megnevezések, rokonságnevek, de ezeket nem értjük igazán, ha megmaradunk a jelentésüknél, mert ha „rendet akarunk vinni” a megnevezések közé, akkor látnunk kell a következőt; nem az számít, hogy kit minek neveznek, hanem hogy *ténylegesen* ki kicsoda. Ez pedig attól függ, hogy mi az *objektív* viszony az emberek között. „A hagyományos szociológia – mint a hagyományos nyelvészet is – abban hibázik, hogy a fogalmakat nézi, nem pedig a fogalmak közötti kapcsolatokat.”³¹³ Márpedig „a rokonságnevek nem tükrözik pontosan a családi magatartásokat és fordítva”.³¹⁴ Ezt a kapcsolatot jól és pontosan csakis a strukturalista felfogás képes felmutatni, véli Lévi-Strauss, mégpedig olyan módon, hogy elemeire bontja a viszonyt, majd ezekből az elemekből felépíti a maga láthatatlan és megtapasztalhatatlan, ám mindent meghatározó objektív modelljét. Hívhatunk bármely rokont bárhogyan, „ez a szerkezet önmagában négy elemen alapul (fivér, nővér, apa, fiú), amelyek egymás között két-két korrelatív oppozíciós párt alkotnak, mégpedig úgy, hogy mindkét szóban forgó nemzedék esetében mindig létezik egy pozitív és egy negatív kapcsolat.”³¹⁵

Azt írja Lévi-Strauss: „az emberi társadalomban a rokonság létrejöttét és fennmaradását csak a házasság meghatározott módjaival és ezek révén szokás elfogadni”.³¹⁶ Ezek alkotják a házasság *tudott* szabályrendszerét, és ezeket a szabályokat azok a *tudattalan* struktúrák formálják, amelynek elemei a társadalom objektív rendjében vannak megalapozva. A különböző kultúrákban nyilvánvalóan eltérő házassági szabályok és szokások vannak érvényben, és ezeket sokféleképpen nevezik. Ezekben az a közös, hogy „e szabályok az »asszonyforgalom« társadalmi csoporton belüli biztosításának képviselik megannyi módját, annak tehát, hogy egy biológiai eredetű, vérségi kapcsolatrendszer a házasság szociológiai rendszerével helyettesítsenek”, ebből pedig úgy kapjuk meg a házasság mint intézmény egyetemes objektív struktúráját, hogy matematikailag megvizsgáljuk „az n partner között elgondolható valamennyi cseretípust”, ebből pedig elvonatkoztatjuk „a létező társadalmakban működő házassági szabályokat”. Ezek adják ki a házasság strukturális modelljét.³¹⁷

Az antropológusok sokféle házassági szokást leírtak már, de nem találtak ezekre egységes magyarázatot. Lévi-Strauss azt hangsúlyozza, hogy ő megtalálta ezt. „Az elméleti elemzés következtetéseire figyelve összegyűjtöttük és egymás mellé helyeztük a szétszórt [kutatási] dokumentumokat.” Ennek az lett az eredménye, hogy kiderült: a házasság lényege nem más, mint *csere*, ennek szabályrendszere, ennek összefüggése más társadalmi tényezőkkel, és az így létrejövő összetett struktúra. „Az etnológusok számára felfoghatatlan szokások világossá váltak, amint a csere törvényeinek különféle modalitásaira

³¹² Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 42.

³¹³ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 50.

³¹⁴ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 43.

³¹⁵ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 45.

³¹⁶ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 53.

³¹⁷ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 57.

vezettük vissza őket. Ezeket pedig ugyancsak vissza lehet vezetni a lakhelyválasztás módja és a leszármazás módja közötti egyes alapvető összefüggésekre.” Ugyanez a struktúrára vonatkoztatva: „a klasszikus antropológiában ismert minden reciprocitási mechanizmus (tehát azok, amelyek a kétosztályú szerveződésen és két vagy többször két partner közötti csere révén létrejövő házasságon alapulnak) egy általánosabb, tetszőleges számú partner közötti reciprocitás esetei”.³¹⁸

Lévi Strauss hangsúlyozza, hogy ezzel a tétellel ő nem dehumanizálja a nőket, bár egyesek azt állítják, hogy „úgy kezeli a nőket, mintha tárgyak lennének”.³¹⁹ A házassági csereügylet során ugyanis szerinte nem tárgyak, hanem *üzenetek cseréje* zajlik, amit a nők közvetítenek. Azt írja: „a házassági szabályokat és rokonsági rendszereket egyfajta nyelvnek kellett tekinteni, vagyis olyan műveletegyüttesnek, amelynek a célja az, hogy az egyének és csoportok között valamiféle kommunikációt biztosítson. Az, hogy itt az »üzenet« a *csoport asszonyai* alkotják, akik körforgásban vannak a nemzetségek, ágazatok, családok között (s nem pedig, mint magában a nyelvben, a *csoport szavai* forognak az egyének között), mit sem változtat a két esetben megfigyelt jelenség azonosságán.”³²⁰ Ez még akkor is így van, ha azon „jogosan lepődhet meg bárki, ha a nőkre azt a szerepet osztják, hogy egy jelrendszer elemei legyenek”.³²¹ Mondhatjuk erre azt, hogy a nők nyilván *lehetnek* ezek is, és még sok minden mások is, mint ahogy a házasság is lehet nem csak a csere strukturált intézménye.

3. Egy társadalmi tudatforma, a mítosz struktúrája

Lévi-Strauss szerint a mítoszok egyrészt látszólag logikátlanok, másrészt az emberiség összes mítosztípusa ugyanazokból az alkotóelemekből épül fel. Mondhatni, ideális tárgyai a strukturalista elemzésnek. „Egy mítoszban minden megeshet: úgy tűnik, hogy az események egymásutánja nincs alávétve semmiféle logikai folytonossági szabálynak. Minden alanynak lehet bármilyen állítmánya; minden elképzelhető viszony lehetséges. És mégis, ezek a látszatra önkényes mítoszok ugyanazokkal a jellemzőkkel és gyakran ugyanazokkal a részletekkel bukkannak föl újra meg újra a világ különböző területein.”³²² A mítoszok ugyanakkor mindig *nyelvileg* vannak megfogalmazva, azaz a mítosz nyelvi formában létező társadalmi tudatforma, mint amilyen például a mindennapi, a tudományos vagy az ideológiai tudat. „Semmi sem hasonlít annyira a mitikus gondolkodáshoz – írja erről Lévi-Strauss –, mint a politikai ideológia. Mai társadalmainkban emez talán csupán annak helyébe lépett.”³²³ Ennek megfelelően például „a politikus és hallgatósága számára [...] a francia forradalom [...] múltbeli események sorozata, ám

³¹⁸ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 58.

³¹⁹ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 58.

³²⁰ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 58.

³²¹ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 58–59.

³²² Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 165.

³²³ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 166–167.

egyben olyan, tartós hatékonyságú séma is, amely lehetővé teszi a mai Franciaország társadalmi struktúrájának és a benne megnyilvánuló ellentmondásoknak az értelmezését és a jövő fejlődési alapvonalainak előrelátását”. Idéz ezzel kapcsolatban egy francia történészt és ideológust, aki azt írta: „Akkor minden lehetséges volt. Jelen volt a jövő, vagyis az időn túl, az örökkévalóság felvillanása.”³²⁴

Ezzel máris előttünk áll a mítosz (és az ideológia) alapvető feszültsége, amit a mítoszelemzésben is érvényesíteni kell. A mítosz egyrészt mindig egy esemény, egy történet elbeszélése, vagyis időbeli struktúrával rendelkezik, másrészt azonban valamilyen időn túli, egyetemes örökkévalóság, időn túli idő megjelenítése is. A mitikus idő tehát sajátos idő, karaktere „kettős, egyszerre reverzibilis és irreverzibilis, szinkronikus és diakronikus”.³²⁵ Hasonlít ez ahhoz, írja Lévi-Strauss, ahogyan Saussure értelmezte a nyelvet, aki „a *nyelv* és a *beszéd* közt különbséget téve kimutatta, [...] a nyelv a visszafordítható, a beszéd a visszafordíthatatlan idő területére tartozik.” A mítosz is használja ezt a két időt, viszont vegyíti a sajátosságait, ebből ered a mitikus idő karaktere. „A mítosz mindig elmúlt eseményekről számol be: »a világ teremtése előtt« vagy »az ősidőkben«, mindenesetre »régés-régen« történt dolgokról. A mítosznak tulajdonított belső érték viszont abból fakad, hogy az idő egy adott pillanatában végbementnek tekintett események egyszersmind állandó struktúrát alkotnak. Ez a struktúra pedig egyszerre vonatkozik a múltra, a jelenre és a jövőre.”³²⁶

Lévi-Strauss a mítosznak azt az összetett struktúráját keresi, amiben kifejezésre jutnak ezek a feszültségek. Merthogy „ez a kettős, egyszerre *történeti* és *történelmen kívüli* struktúra ad magyarázatot arra, hogy a mítosz egyszerre tartozhat a *beszéd* területére (s elemezhető ilyenként) meg a *nyelv* területére (amelyben megfogalmazódik), miközben egy harmadik szinten az abszolút tárgy jellemzőit mutatja”. Tudható, hogy a mítoszkutatásnak igen kiterjedt szakirodalma van. Lévi-Strauss azonban elégedetlen ezek eredményével. Ahogy írja: „A mítosz lényege nem a stílusában, se nem az elbeszélés mikéntjében, se nem a mondatban, hanem a benne elmesélt *történetben* van. A mítosz nyelvezet; ám olyan nyelvezet, amely igen magas szinten működik, s ahol az értelemnek sikerül, ha mondhatjuk így, *felszállnia* arról a nyelvi alapról, amelyen először gurulni kezdett.” Ezért aztán ha van valamilyen értelme a mítoszoknak, akkor nem „az összetételükben előforduló elszigetelt elemeknek, hanem annak a módnak köszönhető, ahogyan ezek az elemek összeilleszkednek”.³²⁷

Ennek megfelelően a mítoszok elemzéséhez mintánk a strukturalista nyelvi elemzés, írja Lévi-Strauss: „először is, mint minden nyelvi létező, a mítosz is alkotóegységekből áll; másodsor: ezek az alkotóegységek magukba foglalják a nyelv struktúrájában is szabályszerűen meglévőket, vagyis a fonémákat, a morféákat és a szematémákat. [...] Mindegyik forma az összetettség magasabb fokán különbözik az előzőtől.”³²⁸ Ehhez

³²⁴ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 167.

³²⁵ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 168.

³²⁶ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 166.

³²⁷ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 167.

³²⁸ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 167–168.

hozzáveszi még a *mitémákat*; a kifejezést Lévi-Strauss alkotta meg a legösszetettebb mitikus témák jelölésére. Ismertebb kifejezésekkel szólva ezek az alkotóegységek a *hangok* (vagy betűk), a *szóalkotó elemek* (ragok, jelek, képzők, szótövek, toldalékok) és a *szavak*. Külön figyelemre méltó a negyedik szint. Itt a mitéma szó a mítosz nyelvére utal, de ezt Lévi-Strauss a mondatnak felelteti meg, és nem a szövegnek. A mitémákat ugyanis, írja, „a mondat szintjén kell [...] keresni”.³²⁹

Az elemzési technika a következő. A kiválasztott mítosztípus minden fellelhető változatát, az egészet és töredéket is *elolvassuk*, de nem akarjuk eldönteni, hogy melyik ősi és melyik átírat. Nem ez érdekel bennünket. Egyetlen dolgot akarunk megtudni: milyen *történetet* mond el egyik is, másik is. Ennek érdekében a következőt tesszük. Egy: a mítoszok szövegét gondosan elolvasva megkíséreljük azt feltárni, hogy mik az elmondott történet *csomópontjai és alapvető témaegységei*. Kettő: ezt olyan módon rögzítjük az elemzés számára, hogy megpróbáljuk „az események egymásutánját a lehető leg-rövidebb mondatok segítségével kifejezni”. Három: Ezeket a mondatokat felírjuk „egy cédulára, amely az elbeszélésbeli helyének megfelelő számot viseli”.³³⁰ Négy: ezeket a mondatcédulákat olvasva *újrarendezzük* őket.

Az így feltárt struktúra kétféle művelet elvégzésére ad lehetőséget. Mivel mondataink „az elbeszélés sorrendjében vannak megszámozva”, vagyis a rajtuk lévő összes mondat „a visszafordíthatatlan időben helyezkedik el”, lehetőségünk van arra, hogy *egy adott mítosztípus összes mítoszára* vonatkozóan rekonstruálni tudjuk a bennük kifejezett időbeli lefolyást, vagyis a mítosz által elmesélt történetet. Másrészt viszont azt is megtehetjük, hogy ezeket a cédulára írt mondatokat *újrarendezzük, csoportosítjuk*, új egységeket, viszonycsomagokat hozunk létre azokból a mondatokból, amelyek tematikusan összetartozónak mutatkoznak. S ha ezt tesszük, akkor fel fogjuk ismerni, hogy „a mítosz igazi alkotóegységei [...] a *viszonycsomagok*, s az alkotóegységek csupán az ilyen csomagok kombinációinak alakjában tesznek szert jelentő funkcióra. Az egyazon csomagtól származó viszonyok egymástól igen távol is felbukkanhatnak, ha diakronikus nézőpontba helyezkedünk, ám ha sikerül visszahelyezni őket »természetes« csoportosításukba, akkor egyúttal sikerült a mítoszt egy új típusú időbeli vonatkozási rendszer függvényeként megszerveznünk [...]. Ez a rendszer csakugyan kétdimenziós: egyszerre diakronikus és szinkronikus, s ezáltal egyesíti a »nyelv« és a »beszéd« sajátosságait.”³³¹

Tételezzük fel, hogy egy mítosz esetében a „beszéd” tizenegy mondategységben van rögzítve, ami így leegyszerűsítve világosan kirajzolja a mítosz által elbeszélt történet időbeli lefolyását. Tételezzük fel továbbá, hogy ezt a tizenegy témaegységet különböző számból álló négy csoportba vagy oszlopba tudjuk rendezni, mert úgy látjuk, hogy az elbeszélt mítosz fölött vagy alatt rejtetten négy olyan nagyobb értelemegység van, amely strukturálja a mítoszt. Olyan ez, írja Lévi-Strauss, mint egy zenei partitúra, amelyben egy dallam hangjai külön-külön egyrészt időben követik egymást, másrészt ezekből

³²⁹ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 168.

³³⁰ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 168.

³³¹ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 168.

a hangokból különféle akkordok is képezhetők. „Egy zenekari partitúrának csak úgy van értelme, ha egy tengely mentén diakronikusan olvassuk (lapról lapra, balról jobbra), ám ugyanakkor egy másik tengely mentén szinkronikusan is, föntről lefelé. Másként szólva egy-egy függőleges vonalon elhelyezkedő valamennyi hangjegy egy nagy alkotóegységet, viszonycsomagot alkot.”³³² Ennek megfelelően az elemzés során a „mítoszt úgy fogjuk kezelni, mintha [...] zenekari partitúra lenne”.³³³

Lévi-Strauss más mítoszok vizsgálata mellett elvégezte az Oidipusz-mítosz részletes elemzését is, amit módszerének jobb megértése érdekében a következőkben rekonstruálni fogunk. Az iménti példalózással, vagyis a tizenegy mitéma négy csoportba való osztásával is már erre kívántam utalni. Az Oidipusz-mítoszban Lévi-Strauss tizenegy mitémát talált, tehát tizenegy minimum alany-állítmány viszonyt tartalmazó mondatot fogalmaz meg, tizenegy cédulát készít a mítoszban előforduló tematikus egységekről. Ezek a következők: „1. Kadmosz keresi nővérét, Európét, akit Zeusz elrabolt. 2. Kadmosz megöli a sárkányt. 3. A spártaiak legyilkolják egymást. 4. Labdakosz (Laios atya) »sánta«. 5. Oidipusz megöli atyját, Laiost. 6. Laiosz (Oidipusz atyja) »balog«. 7. Oidipusz megsemmisíti a szfinxet. 8. Oidipusz »dagadt lábú«. 9. Oidipusz feleségül veszi anyját, Iokasztét. 10. Eteoklész megöli fivérét, Polüneikészt. 11. Antigoné eltemeti fivérét, megszegve a tilalmat.” Ezeknek egyrészt megadja az időbeli egymásutánját, ami megfelel az iménti számozási sorrendnek, másrészt pedig négy oszlopba vagy csoportba rendezi őket. Első csoport: 1., 9., 11. Második csoport: 3., 5., 10. Harmadik csoport: 2., 7. Negyedik csoport: 4., 6., 8.³³⁴

Mire szolgál ez a kettős elrendezés? A sima sorrend az elbeszélés szokásos menete. Akár egész, akár töredékes, akár eredeti, akár átírt az Oidipusz-mítosz, a narrációban a mítosz elemei ebben a sorrendben követik egymást. Ennyiben ez a mítosz újramesélése, vázlatos elmondása. Mondhatjuk, ez a mítosz dallama. A lényeges azonban a csoportok elrendezése, vagyis a kutató által létrehozott akkordok összetétele és egymásutánja. „Amint a mítosz megértéséről van szó, a diakronikus rend [...] elveszti funkcionális értékét”,³³⁵ bár a csoportok mitémái ugyanazok maradnak. A kutató feladata az, hogy megtalálja a csoportok közös tulajdonságait. Lévi-Strauss szerint ezek az Oidipusz-mítosz esetében a következők. Első csoport: túlértékelt rokoni kapcsolat, második csoport: alulértékelt rokoni kapcsolat, harmadik csoport: a szörnyek elpusztítása, negyedik csoport: az egyenesen menés nehézségei.

Ez az elemzési mód Lévi-Strauss szerint két dolgot szolgál. Egyrészt a mítoszokat *összehasonlíthatóvá* teszi, mégpedig nem önkényesen, hanem a mítosz legsajátabb természetét szerint. Ez azt jelenti, hogy „a jelentéselkülönítő eltérések, amelyeket nem szabad figyelmen kívül hagyni, egymás között jelentőségteli megfeleléseket mutatnak, ami lehetővé teszi, hogy együttesüket fokozatos egyszerűsítések révén logikai műveletnek

³³² Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 169.

³³³ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 170.

³³⁴ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 170.

³³⁵ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 170.

vessük alá, s végezetül eljussunk a vizsgált mítosz strukturális törvényéhez”.³³⁶ Másrészt ilyen módon a mítoszok olyan *mély megértéséig* jutunk el, ameddig az eddigi kutatások képtelenek voltak eljutni. Lévi Strauss szerint az Oidipusz-mítosz konkrétan azt a lehetetlen helyzetet fejezi ki, „amelyben az ember autochton voltába vetett hitet (például [...] az ember mintája növény) hirdető társadalom kerül, ha át kell térni erről az elméletről annak a ténynek a beismerésére, hogy valójában mindegyikünk egy férfi és egy asszony egyesüléséből született. A nehézség leküzdhetetlen. Az Oidipusz-mítosz azonban egy sor olyan logikai eszközt kínál, amelyek lehetővé teszik, hogy hidat verjünk a kiinduló probléma – egy vagy két lénytől születünk? – és a származékos probléma közé, amit körülbelül így fogalmazhatnánk meg: ugyanaz ugyanattól születik-e vagy mástól?”³³⁷ Lévi-Strauss elvégezte ezt a strukturális elemzést más mítoszoknál is, például a zlunyi teremtés- és eredetmítoszok vagy a winnebago mítoszok esetében.³³⁸

Ezek nyomán jutott arra a következtetésre, hogy a mítoszok egyetemes struktúrája mindig többdimenziós, megértésükhez ezért egy „matematikai ihletettséggű szimbolikus rendszerhez” kell fordulni.³³⁹ Ilyen módon kutatva „kezdünk [...] rendet vinni oda, ahol mindeddig csak zűrzavar honolt, azzal a további előnnyel, hogy fölfedezhettük a mitikus gondolkodás alapjait képező [...] logikai műveleteket”. Lévi-Strauss szerint három ilyen, a mítoszokban megfigyelhető művelettípus van. Az egyik az, hogy „a mitikus gondolkodás felismer bizonyos oppozíciókat, s ezek között fokozatos átmenetet hajlamos létesíteni”.³⁴⁰ A másik az, hogy a mítosz szereplője gyakran kétértelmű lény. Például egy istenség vagy hős „hol jóindulatú, hol meg rosszindulatú”.³⁴¹ A harmadik művelet a mítoszoknak arra a sajátosságára világít rá, hogy alkotóelemeinek és viszonyainak pozitív vonásaihoz ezek inverze társul, ami ismételten azt mutatja meg, hogy a mítoszok az emberi élet feloldhatatlan ellentmondásainak a feloldásához kínálnak gondolati formákat és eljárásokat.³⁴²

Ezen a ponton tesz kísérletet Lévi-Strauss arra, hogy emancipálja a mítoszt és a mitikus tudásmódot. Mint írja: „A mitikus gondolkodás logikája éppoly igényesnek tűnik számunkra, mint az, amelyen a pozitív gondolkodás nyugszik, s alapjaiban nem igen különbözik tőle. A különbség ugyanis nem annyira az intellektuális műveletek minőségében rejlik, hanem inkább azoknak a dolgoknak a természetében, amelyekre a műveletek irányulnak.”³⁴³ Ezért aztán ha lehet itt egyáltalán haladásról beszélni, akkor ennek a színtere „nem a tudat [...], hanem a világ, ahol egy állandó képességekkel megáldott emberiség viaskodik szüntelenül újabb és újabb tárgyakkal és célokkal”.³⁴⁴

³³⁶ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 173.

³³⁷ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 172.

³³⁸ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 164–178.

³³⁹ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 74.

³⁴⁰ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 178.

³⁴¹ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 181.

³⁴² Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 182.

³⁴³ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 183.

³⁴⁴ Lévi-Strauss (2001): i. m. I. 182.

4. Strukturált valóság, strukturalista tudomány

Lévi-Strauss tudomány szemléletének és kutatási eredményeinek zárásaként érdemes megvizsgálni az általa ambicionált legfontosabb kérdést. Nevezeten: beszélhetünk-e a strukturalista szemléletű tudomány kikerülhetetlen szükségességéről, feltétlen és egyetemes érvényességéről. Olyan módon elgondolva a strukturalizmus problémáját, ahogyan Saussure, Chomsky és ő maga is prezentálta és kísérlete meg kutatásaiban a szemléletet érvényre juttatni, például a rokonságról és a mítoszról szóló elemzésében. Igazolható-e tehát Lévi-Strauss állítása, hogy a humán és társadalomtudományok a strukturalista felfogással érkeztek meg az objektív és egzakt tudományok, vagyis az „igazi” tudomány területére?

Az érvényes válaszhoz mindenekelőtt különbséget kell tennünk a dolgok strukturáltsága és a strukturalista-funkcionalista tudományfelfogás és kutatási metodológia között. A dolgok *strukturáltsága* nem jelent mást, mint azt, hogy a valóság minden dolga, még a legkisebbnek vélt fizikai entitás is, összetett létező: alkotóelemei egymással valamilyen viszonyt alkotva léteznek. Teljes homogenitás nincs, legfeljebb kezelhetünk úgy valamit, hogy csak egyetlen vonását vesszük figyelembe. Ez a strukturáltság pedig az *azonosságok* és a *különbségek* mentén képződik meg, ezért is minden megismerés kiindulópontján ezek felismerése áll, amit gondolati műveletként az *összehasonlításokkal* tudok megragadni, amely művelet jelentőségét aligha tudjuk túlértékelni: minden dolgot az így feltárt struktúrák tesznek azzá, ami. Mondhatjuk tehát, hogy minden megismerés és a valóság bármely dolgának a leírása az alkotóelemek és ezek viszonyának, vagyis az adott dolog struktúrájának a vázolása. Ebben nem különböznek a különböző diszciplínák egymástól, mi több, ebben a „vékony” vonatkozásban a tudomány és a mindennapi tudat között sincs különbség.

Ehhez képest a strukturalista-funkcionalista társadalomtudomány híve nem tesz mást, mint megkísérli a társadalmi valóság egyes dolgainak *ab ovo* strukturáltságát a természeti valóságban fellelhető dolgok struktúráinak mintájára felfogni, amely struktúrákat három alapvető vonás jellemez. Egyrészt alkotóelemei *objektívek*, azaz létük mind genetikusan, mind ontikusan független az embertől. Másrészt a kutató olyan eszközöket dolgoz ki, és olyan eljárásokat alkalmaz, amelyekkel az adott dolgot pontosan és precízen fel tudja tárni, vonásait *egzakt* módon meg tudja határozni. Harmadrészt a vizsgált dolog határait is fel tudja tárni és meg tudja vonni, így az elemek funkcióját is pontosan meg tudja adni. Összességében tehát precízen és kimerítően fel tudja tárni a kutatott tárgy objektíve *végérvényes* struktúráját, azt a rendszert tehát, amely alig elvitatható módon azzá teszi a dolgot, ami. Ennek pedig van egy általános feltétele: a kutatás és a leírás során magát az embert kétszeresen is *ki kell vonni* a vizsgálatból. A társadalom vonatkozásában egyrészt nem az emberi egyediségeket és esetlegességeket kell vizsgálni; ami ilyen módon mégis számításba jöhet, az az ember természeti-biológiai teste. Másrészt a vizsgálat során szigorúan tilos az előzetes ítélet, netalán az előítélet: a dolgokat tárgyilagosan és elfogulatlanul, nem pedig az emberi szubjektivitást belevetítve kell vizsgálni.

Amikor Saussure arra tesz kísérletet, hogy a nyelvet a szóra és a fogalomra alapozva objektíve adott rendszerként vizsgálja, szakítva az addigi egyedi leírásokkal és történeti esetlegességekkel, nem véletlenül találja maga mellett a természettudományi szemléletet és metodológiát. És Chomsky is ezen az úton halad, jóllehet a szóhoz képest a mondat már kevésbé illeszthető be egy strukturalista rendszertanba, különösképpen akkor, ha nem csupán minden mondat elvont struktúráját akarjuk megadni, hanem a ténylegesen használt mondatokból előálló egyetemes nyelvi struktúrát. Lévi-Strauss intenciója pedig arról szól, hogy talán lehetséges a nyelvészek által kezdeményezett objektív és egzakt struktúrafelfogást a társadalom más területeire is, sőt egész területére kiterjeszteni, hogy tehát lehetséges az „igazi” társadalomtudomány, sőt strukturalista-funkcionalista alapon létrehozható minden valóságterületre vonatkozó *egységes* tudomány.

A három paradigmatis „alapító” szerző munkásságát követő évtizedekben azonban a dolgok más irányba fejlődtek ahhoz képest, mint amit ők anno ambicionáltak. Nemcsak nem született meg az egységes szemléletű és egyetemes antropológia, mint a társadalomtudományok egységes tudománya, de *minden tudományok* egysége sem jött létre. A strukturalista-funkcionalista társadalomtudományi törekvések nem tudták kiszorítani és bekebelezni a más szemléletű tudományos törekvéseket. Ennek ellenére a társadalomtudományok területén igen erős az objektívizmus szelleme, amely azonban már messzemenően nélküli az eredeti célkitűzés totalizáló jellegét. Mondhatni, ezek afféle *töredékes strukturalizmusok*, amelyeknek a művelője persze ritkán teszi explicitté saját előfeltevéseit, és talán ezért is egyetemesen érvényes társadalmi tényeknek állítja be egy adott nézőpont és hipotézis alapján az által összegyűjtött adatokat. Továbbá megpróbál tértől és időtől, emberi törekvésektől független objektív társadalmi törvényeket megállapítani.

Úgy vélem, hogy önmagában a valóság strukturáltságának megragadásával kevés embernek lehet bármiféle komoly baja. A strukturalista-funkcionalista tudományfelfogást azonban annál több kritika érheti és éri is, méghozzá okkal. Azt tanítja ugyanis, hogy a felszín alatt, a dolgok mélyén elrejtve egy objektív struktúra található, amely minden dolog eredete és oka, így minden empirikus jelenség determinisztikusan levezethető belőle. Kitarotán keres tehát valami elvont és egyben végső valóságot mind konkrét vonatkozásokban, mind általánosan, miközben ezt sohasem találja. Umberto Eco írja, hogy ha egy struktúrát már leírtam és meghatároztam, „akkor is csupán a láncolat egy közbülső darabkáját ragadtam meg, amely biztosít arról, hogy e láncszem alatt még egy elemibb, mindenre magyarázatot nyújtó struktúra rejtőzik”.³⁴⁵ Vagyis a determináló struktúra vége vagy alja elérhetetlen. Persze itt két lehetőségem van. Az egyik: „Vizsgálhatok egy jelenségcsoportot azért, hogy az egymás közötti korrelációkat lehetővé tevő strukturális azonosításuk segítségével jobban megértsem a jelenségeket. Ez esetben a struktúra csupán operatív eszköz, amellyel a konkrét terület jelenségeit vizsgálom.”³⁴⁶

³⁴⁵ Umberto Eco: *Struktúra és hiány*. Ford. Román József. In Hankiss Elemér (szerk.): *Strukturalizmus*. Budapest, Európa, 1971. I. 246.

³⁴⁶ Eco (1971): i. m. I. 246.

Ilyenkor azonban nem szabad azzal a feltételezéssel élnem és abba a hibába esni, hogy a „kezem között lévő strukturális modellek mögött további [...] struktúrák rejtőznek”.³⁴⁷ Be kell érnem azzal, hogy ilyen módon tudok *valami igazat* szólni az adott jelenségről. Ez az az eljárás egyébként, amelyet fentebb a dolgokat alkotó struktúrák vizsgálatának és leírásának neveztem.

Másik lehetőségként kereshetek egy „Ős-Jelrendszert” is, amely a „Végső Igazság” hordozója, írja ugyancsak Eco. De csak arra leszek képes, hogy „kutatásaim pillanatnyi, átmeneti pontját elkereszteljem Ős-Jelrendszernek”, valamiféle mindent megmagyarázó végső struktúrának. Miközben ez „a minden struktúra mélyén rejlő alapstruktúra szükségképpen strukturálatlan” marad.³⁴⁸ Vagyis egy megragadhatatlan és leírhatatlan tökéletesen holisztikus egységet kell róla feltételeznem, hiszen minden más esetben elemek és viszonyok, azonosságok és különbségek, jelenlevőségek és hiányok jelennek meg benne. Ezen a ponton csúszik át ez a szemlélet megérezésbe és a misztikumba. Ha viszont megpróbálom megmondani, hogy mi és *milyen* is ez a „végső egység”, akkor szükségképpen elkezdem strukturálni, s kiderül, hogy mégiscsak strukturált az, amiről feltételeztem, hogy nem az. Ez azonban végzetes következménnyel jár a strukturalista felfogásra nézve. Az „Ős-Jelrendszer” elveszti magyarázó erejét, mert kiderül, hogy mögötte, alatta vagy fölötte egy még meghatározóbb struktúra rejtőzik. Ám ez „*valamennyi ontológiailag következetes strukturalista vállalkozás természetes vége*”, mondhatni, „a strukturalista gondolkodás halála”. Ezért aztán a strukturalizmus elszánt híve saját fogyatékoságait két módon kompenzálja: „tanulmányait *kimerítőnek* titulálja, csődjét pedig úgy leplezi, hogy végső *menedéknek* kereszteli”.³⁴⁹

Empirikusan tekintve pedig a strukturalista felfogás híve „csak” két kemény társadalmi valóságterülettel nem tud mit kezdeni. Az egyik a *cselekvés*, a másik a *tudat és beszéd*; márpedig mindkettő az emberi létezés *sine qua non*ja. Ezért is bírálják sokan a strukturalizmust nemcsak formalizmusa miatt, hanem ezért is, mert száműzte a társadalomtudományokból az emberek vizsgálatát. Okkal kérdezhetjük ezért, hogy vajon miféle társadalom az, amelyben nincsenek emberek? Leginkább természeti valóságként elképzelt társadalom, mondanám.

Ilyen szempontból nézve azonban a három paradigmaticus szerzőnk egyike sem tekinthető következetes strukturalista gondolkodónak. Egyrészt mégis csak kiterjesztik a vizsgálataikat az emberekre is, másrészt pedig amikor az emberek tetteit és a tudatát elemzik valamilyen összefüggésben, akkor munkáikban „elgyengül” az a rigorózus strukturalista igény, amire Eco is utalt, és amit ők maguk is deklaratíve követendőnek tartanak. Kutatásaikat és vizsgálataikat rekonstruálva ugyanis azt láthattuk, hogy ilyenkor valahogy alábbhagy náluk a „strukturalista buzgalom”, és engedményeket tesznek a nem strukturalista igényeknek. Deklarálhatja például Lévi-Strauss többször is azt, hogy a tudat a strukturalista elemzés ellensége, ám amikor konkrét elemzésbe kezd,

³⁴⁷ Eco (1971): i. m. I. 247.

³⁴⁸ Eco (1971): i. m. I. 247.

³⁴⁹ Eco (1971): i. m. I. 248. (*Kiemelés – Sz. M.*)

egyáltalán nem tekinti a tudati megnyilvánulásokat legyőzendő ellenségnek. Például megkülönbözteti az *objektív és a szubjektív struktúra* fogalmát egymástól, persze ezt nem minden társadalmi esemény és dolog struktúrára vonatkoztatja, hanem a különböző struktúrákat egymástól *elválasztó* vonásnak tartja. Szerinte objektív struktúra például a rokonsági és a gazdasági struktúra, szubjektív pedig a mítosz, a vallás és a politikai ideológia. Vagyis a természeti szükségszerűségekhez közeli vonásaink objektívek, az ettől távoliak pedig szubjektívek. Azonban az objektív rokonsági viszonyok elemzésekor vizsgálni kezdi a rokonságra vonatkozó megnevezéseket is, a mítoszelemzés pedig kifejezetten tartalmi szövegelemzés, jóllehet nem valamiféle esetleges „azt olvastam benne” típusú recenzióféle, hanem következetesen és precízen végigvitt metodológia. Kérdezhetjük, akkor hát a tudat mégsem ellensége a strukturalizmusnak?

Látjuk, a strukturalizmus meglehetősen ellentmondásos tudományos szemlélet, s még akkor jóindulatúan fogalmazunk. Ennek ellenére igen erősek a hadállásai. Követését és a védvonalak megépítését vélhetően egy igen erős igény és vágy motiválhatja, még ha ezt nem is lehet kielégíteni. A társadalomtudóst valami végső és alapvető, ezért feltétlenül igaz és egyben cáfolhatatlan állítás megfogalmazása kísérti, mégpedig abban a mély hitben, hogy a társadalom egyes területeinek és egészének is van valami elemi meghatározó jegye, amely felfedezésre vár. És ha ezt a rejtett dolgot „végre” megragadjuk, ismerni fogjuk a társadalom kis titkait és nagy összefüggéseit, tudni fogjuk tehát, hogy miben élünk, és mit kell tennünk. Ebben az igényben összetalálkozik a „nagy tudós” és a „kisember”, a kritizáló értelmiségi és a nagy hatalmú politikus szemlélete és törekvése, azért is tűnik alig kikezdehetőnek a felfogás. A köznapi ember például azt gondolja, hogy a társadalom valamiféle objektív rendszer, mert hiszen készen kapja az emberi környezetét, mintegy beleszületik, és az ő személyes törekvéseitől függetlenül olyan, amilyennek érzékeli, és amilyennek mások is mondják. A társadalom tudós kutatója pedig azért és akkor gondolja ezt, amikor nem lát érdemi különbséget a természeti és a társadalmi világ között, mármint strukturálisan, ráadásul olyan pontosságra és bizonyosságra vágyik saját megállapításait illetően, mint az úgynevezett egzakt tudományokat művelő matematikus és a természettudós. Ezért még azt az árat is hajlandó megfizetni, hogy leválasszja az embert a társadalomról.

Ha pedig állítólag még az értelmezés eszköze, vagyis a nyelv „lényege” is egy elvont struktúra, akkor a nyelvészet és más társadalomtudományok „testvériségét” valló felfogás sem lehet más (még ha a grammatika hatása már el is tűnt róla), mint az a nézet, hogy a társadalom maga is egy bonyolultan szerveződő elvont struktúra. Például hatalmi struktúra, pártstruktúra, szervezeti struktúra, cselekvési struktúra, vallási struktúra, és így tovább, sőt mindez rendszerszerűen megszerveződve és lehetőleg ilyen módon bemutatva. Tévedés ne essék: ha valami csak *fluid és homogén*, akkor annak nemcsak rendszere nincs, de le sem írható. Minden valóságról szóló gondolkodás tehát, legyen az köznapi, vallásos vagy tudományos, közvetlenül vagy közvetetten ezt a tagoltságot írja le. De ez nem azt jelenti, hogy a valóság egy rendszerszerűen szerveződő objektív struktúra lenne, s minden más csak ennek a függeléke vagy lényegtelen eleme. Kétségtelen, hogy a strukturalista nyelvészet a nyelviségnek ezt a vonását ragadta meg és írta

le nagy meggyőző erővel, mintát adva ezzel olyan társadalomtudomány kialakításához, amely az egzakt és objektivisták tudományokhoz hasonlatossá teheti a társadalomtudományos megismerését és leírását. A nyelvészetnek azonban nem ez volt az utolsó szava a kérdésben, mint ahogyan más társadalomtudományoknak sem.

A strukturalista tudományok egészen nyilvánvaló módon nem képesek megfelelni saját normáiknak, saját célkitűzéseiknek; mégpedig *elvileg* nem képesek erre. A strukturalista kutató azt ambicionálja ugyanis, hogy egzakt eljárással objektív módon írja le kutatása tárgyát, ezáltal apodiktikus (szükségszerűen igaz) állításokat tegyen. Ha ezt meg tudná valósítani, akkor az általa leírt nyelvi, rokonsági, szervezeti, hatalmi vagy bármely struktúra egyrészt kimerítené a leírt valóságterületet, másrészt a leírt módozat szükségszerűen fennállna. A helyzet azonban az, hogy egyik tétel sem állja meg a helyét.

A társadalom *egységes* struktúrájának tudományos leírását, amit Lévi-Strauss kívánatosnak tartott, ugyanis valahogy meg kellene *alapozni*. A kutató nem mondhatja, hogy ez egy adott nézőpontból létrehozott konstrukció, mert ezzel elismerné, hogy az általa leírt tárgynak más struktúrája is lehet, ami egy másik nézőpontból mutatkozik meg. Ám ez esetben hová lenne a cáfolhatatlanul létező és minden lényeges vonatkozásában megragadott „objektív valóság”, aminek a jegyében a strukturalista felfogás létrejött, s a kutató prezentálta az adott leírását? Az alapozó bizonyításhoz a strukturalista felfogás híve más utat kénytelen követni, azt, amit Lévi-Straussnál is megfigyelhetünk. Egyre *mélyíti* a struktúrát, egyre mélyebb és mélyebb szintek létezését feltételezi, amelyek egyben determinálják a felsőbb vagy felszínibb struktúrák létét és működését. Lévi-Strauss esetében ez, mint látjuk, a társadalmi dolog mélyén lakó egyetemes *emberi szellem*, másoknál az egyetemes *törvények és funkciók* ilyenek, vagy éppen maga a közvetlenül vizsgálhatatlan „sziklaszilárd struktúra” tölti be ezt a szerepet. Valami, ami biztosan van, de nem tudjuk, hogy miért ilyen, egyszerűen el kell fogadni a létét és természetét. Pontosan ez vele a probléma.

Vákát

Második rész

Beszédaktus-elmélet és pragmatika

Vákát

VII. fejezet

John Austin: A cselekvő beszéd

I. „Valamit mondani annyit jelent, mint valamit tenni”

A huszadik század közepén a nyelvtudományban fontos változások körvonalazódtak. Noam Chomsky ekkor írja meg a *The Logical Structure of Linguistic Theory* (A nyelvelmélet logikai szerkezete) című alapvető munkáját, amely azonban, mint már szó volt róla, „csak 1975-ben jelent meg, húsz évvel azután, hogy lényegében elkészült”.³⁵⁰ Az általa kidolgozott *generatív nyelvelmélet* az objektív és strukturalista nyelvfelfogás új alapokra történő helyezése és kiteljesítője kívánt lenni. John Langshaw Austin (1911–1960) mintegy tízéves előtanulmányok után 1955-ben tartotta meg korszakos jelentőségű előadás-sorozatát a Harvard Egyetemen, amely saját és tanítványai jegyzetei alapján könyv alakban 1962-ben jelent meg J. O. Urmson szerkesztésében, *How to Do Things with Words* (magyar fordításban: Tetten ért szavak) címmel.³⁵¹ Austin munkája azonban nem a strukturalista felfogás további lehetőségeinek a kibontásáról szól. Az általa kidolgozott és *speech act theory*, azaz beszédcselekvés- vagy beszédaktus-elmélet elnevezéssel illetett felfogás éppen hogy gyökeres szakítást jelentett a strukturalista felfogásokkal. Elméletének kiindulópontja ugyanis az, hogy nem a nyelv elvont szerkezetére próbált új magyarázatot találni, hanem arra, amit a nyelvészek eleddig lényegtelen vagy *maradék* nyelvi tényezőnek tekintettek, bár létezése eléggé nyugtalanította őket. Ez a nyelv *pragmatikai*, vagyis gyakorlati dimenziója, amely leginkább a Saussure által mellőzött *beszéd* (parole) területe, és amit Chomsky is csak általánosságban vizsgált, mint az ember mondatalkotó képességét.

A nyelv vizsgálatának ez az új kiindulópontja a társadalomtudományok talán legfontosabb, de mindenképpen az egyik legjelentősebb területét állította a középpontba és egyben új megvilágításba; ez a *cselekvés* kérdése. Foglalkoztatta ez már a retorikatanok szerzőit is Arisztotelésztől kezdve a huszadik század jelentős alkotóival bezáróan, és természetesen a *par excellence* társadalomtudományok művelőit is, talán elegendő itt Max Weber cselekvéseméletére utalni. Ezek a felfogások azonban minden esetben egy nehezen megoldható feladattal szembesültek; nevezetesen azzal, hogy vajon mi a *tudat* vagy az *értelem* helye és szerepe a cselekvéseinkben. Az nemigen volt kétséges soha senki előtt, hogy a kezünkkel és lábunkkal, testünkkel és a szerszámainkkal végrehajtott mozgások cselekvések; sőt talán az sem, hogy tetteinknek mindig van valami biológiai-fizikai, mondhatni, tárgyi alapja vagy természete. De vajon hogy jön ehhez, vagy „ebbe bele” az értelem, mégpedig nem külsődlegesen, hanem *lényegi* vonásként,

³⁵⁰ Chomsky (1985): i. m. 20.

³⁵¹ John Austin: *Tetten ért szavak*. Ford. Pléh Csaba. Budapest, Akadémiai, 1990.

hiszen az embernek mégiscsak van esze, tudása, ismerete, értelme, sőt nyelve és beszéde, amely valahogy szerepet játszik a tetteiben is?

Az objektíve adott természeti tárgyiságok formálásához viszonylag egyszerűen hozzárendelhető volt az értelem. Arisztotelész a házépítés kapcsán például *cél-okságról* beszél, merthogy a házépítő mester fejében lévő anyagismeret és a felépítendő ház terve vagy képe határozza meg a tetteit, és „vonzza magához” azt, amit tesz. Max Weber úgynevezett megértő szociológiája pedig egyebek mellett arról szól, hogy tetteinkben mindig van egy *előzetes tudás* arról, hogy milyen körülmények között cselekszünk, miféle célt akarunk megvalósítani, ehhez milyen eszközök állnak rendelkezésünkre, és vajon milyen eredmény vagy hatás várható. Úgy tűnik, hogy ezek nagyon is társadalmi cselekedetek.³⁵² Hannah Arendt azonban figyelmeztet bennünket, hogy az ehhez hasonló felfogások a társadalmi cselekedeteket a tárgyi-fizikai valóság formálásának a természete szerint, annak mintája alapján – az ő kategóriájával szólva – *munkaként* írják le, holott a társadalomban, azaz az emberi viszonylatokban cselekedni egészen mást jelent.³⁵³

Hogy pontosan mi is lehet ez a más, nos, ez szerintem éppen pontosan onnan mutatkozik meg, ahonnan Austin is, de más nyelvészek is vizsgálják a nyelvet; nevezetesen a használt, a *beszélt nyelv* természete felől. Innen pedig az látszik, hogy az ember akkor is cselekszik – vagyis alakítja a viszonyait, önmagát, a másik embert, a közösséget, az intézményeket –, amikor éppen nem feldúltan kirohan egy lakásból vagy bever egy szeget a falba, autót vezet, vagy elmegy szavazni, hanem „csak” kimond valamit. Az értelemadás, illetve annak nyelvi formája, tanítja ez a felfogás, nem díszíti, leplezi, jól-rosszul tükrözi a „tényleges” tetteket, hanem *maga is tett*, sőt sokkal inkább az, mint az ember fizikai mozgása, mint ezt például Kenneth Burke is észrevételezte, és amit a Retorika könyv X. fejezetében is elemeztünk. Természetesen a nyelvi megnyilatkozásainknak van materiális hordozó közege, közvetítő médiuma, és társadalmi működése nem a kimondott szavak valamiféle közvetlen megtestesüléseként képzelandő el, de amíg nem fogadjuk el, hogy a másokhoz intézett beszéd is cselekvés, addig tökéletesen félreértjük mind a cselekvést, mind a társadalmat. A beszédaktus-elmélet éppen pontosan ebbe az irányba terelte a gondolkodást, ez adja az elmélet tudománytörténeti jelentőségét.

Austin elsősorban nyelvfilozófus volt, aki azt találta, hogy ha a nyelvnek a pragmatikai-gyakorlati, vagyis beszélt vonatkozását is bekapcsoljuk a vizsgálatokba, akkor egészen új filozófiai, társadalomtudományi és grammatikai belátásokra jutunk. A nyelvnek ez a gyakorlati-beszélt oldala ugyanis egyrészt más valóságot mutat fel, mint a nyelv elvont struktúrája, másrészt s éppen ezért, más szabályok szerint is szerveződik és működik. Nincs igazuk a nyelvfilozófusoknak, állította, akik szerint a nyelv célja csak a valóság ábrázolása, ennek megfelelően minden mondat (kivéve a kérdő, óhajtó, felszólító mondatokat) vagy igaz, vagy hamis. De nemcsak a kortárs analitikus nyelvfilozófusok, hanem más filozófusok, továbbá a nyelvészek, a tudósok, de a közbeszéd képviselői is így gondolkodnak a nyelvről. Sűrűn tapasztalhatja ezt ma is mindenki, aki nyitott szemmel

³⁵² Weber (1987): i. m. 38.

³⁵³ Arendt (2008): i. m.

és füllel olvassa és hallgatja a közösség különböző rendű-rangú megnyilatkozóit. Egy ismert metaforával szólva; a nyelv tükör, amely a rajta kívüli valóságot ábrázolja igaz vagy torz módon, és ennyi. Túlságosan hosszú ideje feltételezzük, és túlságosan sokan gondolják azt, írja Austin is, hogy „egy »állítás« egyetlen feladata a dolgok pillanatnyi állásának leírása vagy valamilyen »ténymegállapítás«, amely aztán igaz vagy hamis lesz”.³⁵⁴ Avagy minden mondat „pusztán valami olyasmit mond ki, aminek egyetlen igénye, hogy igaz vagy hamis legyen, s amit ezért semmilyen más szempont szerint nem lehet mérlegelni”.³⁵⁵

Hát nem így van? Nem ez a nyelv egyetlen komoly funkciója? Mármost az, hogy igazat szólunk? – kérdezheti az olvasó is. Nos, nem így van! – válaszolja Austin. Ha ugyanis nem a nyelv absztrakt szerkezetét próbáljuk feltárni, és nemcsak az elvont szerkezetet illusztráló *példamondatokat* tekintjük nyelvi tényeknek, hanem a *ténylegesen használt-beszélt* mondatokat figyeljük meg, akkor számtalan olyan verbális megnyilatkozást fogunk találni (túl a kérdő, felszólító és óhajtó mondatokon), amelyek se nem igazak, se nem hamisak, ennek ellenére értjük a jelentésüket, és érvényes mondatoknak tekintjük őket. Ezeket Austin egy sikerült neologizmussal *performatív* mondatoknak – a mondat jelentését leginkább hordozó igéket pedig performatív igéknek – nevezte el, a latin eredetű *to perform* (bemutatni, megtenni, cselekedni) angol ige mintájára. Magyarul leginkább *cselekvő* mondatoknak hívhatjuk ezeket a különösnek tetsző, de egyáltalán nem különleges mondatokat. Ennek felel meg Austin elméletének az elnevezése: *speech act theory*, vagyis beszédcselekvés-elmélet, amely fogalmat viszont csak könyvének második részében vezeti be, első részében a performatív-konstatív megkülönböztetéssel operál.

Négy híres példamondata van a performatívumok illusztrálására. Az első az, amikor valaki a házassági szertartás során kijelenti, hogy a mellette álló személyt feleségül vagy férjül veszi. A második az, amikor egy hajó vízre bocsátása során egy felkért személy valamilyen nevet ad a hajónak. A harmadik az, amikor valaki végrendelkezve azt íratja, írja vagy mondja, hogy ezt és ezt a tulajdonát X. Y.-ra hagyja. S végül a negyedik az, amikor valaki valamire fogadást köt. A négy példamondat egészen pontosan így hangzik: „»Igen, akarom (úgymint: kijelentem, hogy törvényes feleségemül akarom venni az itt megjelent X. Y.-t)!« – ahogyan egy házassági szertartás során elhangzik. »Ezt a hajót *Queen Elizabeth*nek nevezem el!« – mondják, s a pezsgősüveget a hajó törzséhez csapják. »A karórámat a fivéremre hagyom!« – aminként egy végrendeletben áll. »Fogadok egy ötösben, hogy holnap esni fog!«”³⁵⁶ Természetesen a *fogadalom*, az *elnevezés*, a *végrendelkezés* és a *fogadás* mellett más típusú performatívumok is vannak, például *szereződő* (Kötelezem magam), *bejelentő* (Hadat üzenek) mondatok. Mi jellemzi ezeket a mondatokat? – teszi fel a kérdést Austin. Nyilvánvalóan az, írja, hogy ezek a mondatok

³⁵⁴ Austin (1990): i. m. 30.

³⁵⁵ Austin (1990): i. m. 48.

³⁵⁶ Austin (1990): i. m. 32–33.

„semmit sem »írnak le« vagy »állapítanak meg«, az égvilágon nem számolnak be semmiről, [...] a mondat kimondása önmagában egy cselekvés elvégzése vagy annak része”.³⁵⁷

Nyilvánvaló, hogy „az idézett megnyilatkozások egyike sem igaz vagy hamis”, ezzel együtt ezek a mondatok nem értelmetlenek, de nem is fantáziálások. Az ilyen „mondat kimondása (természetesen megfelelő körülmények között) nem *leírása* annak, hogy mi mondható arról, amit akkor éppen teszek, amikor ezt mondom ki, nem is annak leszögezése, hogy csinálom, hanem maga a csinálás”. Az ilyen típusú mondatokat soha senki nem vizsgálta még, pedig igazán ismert és használt megnyilatkozásokról van szó. Még nevük sincs, ezért még a megnevezés aktusát is el kell végezni. Kérdés tehát, írja Austin, hogy „hogyan is nevezzük az ilyen típusú mondatokat vagy megnyilatkozásokat? Jómagam a *performatív mondat* vagy performatív megnyilatkozás, röviden a »performatívum« megnevezést tartom a legkézenfekvőbbnek.”³⁵⁸ A kifejezés azt sugallja, hogy „a megnyilatkozás – amit többnyire nem pusztán valami kimondásának tekintünk – egyben valamilyen cselekvés elvégzése is”.³⁵⁹

A performatívumok „első ránézésre egészen olyanok – legalábbis ami a nyelvtani arculatukat illeti –, mintha »állítások«, »kijelentések« volnának. De ha tüzetesebben megvizsgáljuk őket, akkor egyértelmű, hogy *nem* olyan megnyilatkozások, amelyek »igazak« vagy »hamisak« lehetnének, ámbár az »igazság« vagy »hamisság« közismerten hozzátartozik a kijelentésekhez.”³⁶⁰ Amikor például a házasságkötés alkalmával kimondjuk azt, hogy „Igen, akarom”, mármint feleségül venni azt vagy férjhez menni ahhoz, akit a szertartás vezetője megnevezett, akkor egész egyszerűen cselekszünk, „a szavak kimondásával *teszünk* valamit – mégpedig házasságot kötünk, s nem elmondunk valamit, netán *azt*, hogy házasodunk. A házasságkötést így – csakúgy mint a fogadást – inkább úgy jellemezhetjük (persze ez sem *pontos*), mint *bizonyos szavak kimondását*, s nem mint egy másik, belső és szellemi aktus végrehajtását, ahol a szavak pusztán csak külső és hallható megjelenési formák.”³⁶¹ Bizonyos esetekben tehát „valamit *mondani* annyit jelent, mint valamit *tenni*”. Ilyenkor „valamit *mondva* vagy valaminek a mondása *révén* teszünk valamit”.³⁶²

Kelemen János írja: „Austin [...] – a filozófiában ritka módon – eljutott egy valódi felfedezéshez, mely valódi abban az értelemben, hogy miközben filozófiai jellegű, tényeken és megfigyeléseken alapszik, s így tapasztalatilag is értékelhető (ami adott esetben azt jelenti, hogy felfedezett egy nyelvészeti tényt). A felfedezés legegyszerűbb módon abban foglalható össze, hogy léteznek bizonyos igék, amelyek adott feltételek mellett sajátosan viselkednek. Ezeket ő »performatív igéknek« keresztelte el.”³⁶³

³⁵⁷ Austin (1990): i. m. 32.

³⁵⁸ Austin (1990): i. m. 33.

³⁵⁹ Austin (1990): i. m. 34.

³⁶⁰ Austin (1990): i. m. 38.

³⁶¹ Austin (1990): i. m. 38–39.

³⁶² Austin (1990): i. m. 38.

³⁶³ Kelemen János: Utószó. In John R. Searle: *Beszédaktusok. Nyelvfilozófiai tanulmány*. Budapest, Gondolat, 2009. 222.

Vagyis Austin Wittgenstein nyomdokain haladva és a mindennapi használt nyelvet tanulmányozva arra jött rá, hogy a beszélt nyelvben vannak olyan kifejezések, elsősorban bizonyos igék, amelyek nem leírnak valamilyen állapotot és cselekvést, hanem *maguk cselekvések*. Ezt úgy kell érteni, hogy egy cselekvés azáltal jön létre, és sehogy másként, hogy valaki bizonyos feltételek mellett kimondja ezt az ígét tartalmazó mondatot. Ilyen például a *megígérni*, a *kinevezni*, a *figyelmeztetni*, a *megesküdni* ige. Ha valaki ezek első személyű alakjával képez mondatot (például *Ígérem, hogy este elmegyek veled moziba*), akkor ez a mondat *nem konstatív*, vagyis nem állapít meg semmit, ezért nem igaz vagy hamis, hanem maga valósít meg cselekvést, jelen esetben egy ígérést, ami persze vagy sikerül, vagy nem. Pontosan és érzékletesen foglalja össze ezt Kelemen János.

„A szóban forgó igék szótári jelentése pontosan az a cselekvés, melyet a beszélő azáltal hajt végre, hogy kimondja őket, ellentétben az ún. konstatív igékkel, amelyek minden egyes esetben egy megállapítást fejeznek ki. Például azáltal, hogy kimondom: »olvasok«, rögzítem azt a tényt, hogy olvasok, és nem az olvasás aktusát hajtom végre, hiszen az olvasás aktusát csakis azáltal tudom végrehajtani, hogy a szememmel követem, s elmémben megértem a szöveget. Az ígélet aktusát viszont pont azáltal hajtom végre, hogy komoly szándékkal kimondom, hogy »megígérem«. Ilyenkor nem igaz vagy hamis állítást teszek: nem *leírok*, hanem *létrehozok* egy tényállást. Mondás és cselekvés ez esetben egybeesik.”³⁶⁴

Ez a már-már evidens „felfedezés” sokkal több annál, mint egy egyszerű nyelvi tény megállapítása.

„Az európai kultúrát mélyen áthatja az a hit – írja Pléh Csaba, John Austin *Tetten ért szavak* című munkájának fordítója a könyvhöz írt bevezetésben –, hogy a szavak és a tettek világa az élet két külön szférája. Ez a kettéválasztás egyszerre jelenik meg az elméleti kultúra magas régióban és a hétköznapi profán világába. Szembeállítjuk a »tettek emberét« a »szavak emberével«, amikor gyakorlati súlyú besorolásokról van szó; logikánkban és nyelvészetünkben úgy kezeljük a mondatok világát, mint ami reáliák és cselekvések világára vonatkozik, s ahhoz képest lesz igaz vagy hamis; pszichológiánkban a »valódi«, fajsúlyos személyközi eseményektől élesen elhatároljuk a pusztá jelek, szimbólumok, a kommunikáció világát.”³⁶⁵

A felsorolás folytatható. A szociológiában az objektív tényeket élesen megkülönböztetjük a tényekre vonatkozó tudás különböző formáitól, az érdekevezérelt „tényleges” tetteket a pusztán szimbolikus cselekedetektől; a politikatudományban a politikai rendszert az ideológiától, a politika realitását a véleményről. Ráadásul ez a kettősség fontossági és értékességi különbségtétel is. Így aztán a szavak embere, akinek a szövegei csak *vonatkoznak* a valóságra, aki pusztán szimbolikus cselekszik, és a valóságos tudás helyett ideológiákban hisz, és illúziókat kerget, szóval ez az ember komolytalan társadalmi „létező”, akinek az imponderábilis (*lényegtelen*) vizsgálati tárgyával, vagyis a nyelvvel

³⁶⁴ Kelemen (2009): i. m. 223.

³⁶⁵ Pléh Csaba: A szaván fogott szó. In John Austin: *Tetten ért szavak*. Ford. Pléh Csaba. Budapest, Akadémiai, 1990. 7.

és a szavakkal, a valóságra ragasztott illúziókkal egy komoly tudomány nem foglalkozik, hiszen a társadalom „igazi” létezése éppen a szavakon túl található.

Ez a dichotómia azonban súlyos tévedés, amely a modern természettudományok térhódítása és a felvilágosodás varázstalanító hevülete nyomán terjedt el az európai kultúrában, és mindaddig hatékonyan akadályozta, és még a 21. század elején is akadályozza az autentikus társadalomtudományok kifejlődését. Alkalmanként és bizonyos összefüggésben persze elismerjük a két szféra kapcsolódását, de az áthallások sem változtatnak azon a szemléleten, amely szerint a tényleges társadalmi valóság a szavakon túl található: van a valóság, és vannak a szavak. „Az áthallások [...] nem befolyásolják az elkülönítés mint alapvető gondolati modell érvényét [...]. Akárcsak a test és a lélek problémája, gondolkodásunkra az anyag és a szellem dichotómiájának újabb konkréti-zációjaként telepedik rá.”³⁶⁶

A nyelvészek persze már régóta tudták, de a társadalomtudósok is, hogy vannak olyan állítások, amelyek se nem igazak, se nem hamisak. Ennek két esetét írták le Austin előtt: a nem létező dolgokra vonatkozó és a normatív kijelentéseket tartalmazó állítások eseteit. Vagyis „nem létező dolgokról szólván nem lehet igaz és nem lehet hamis, amit mondunk”. Ilyen Bertrand Russell híres példamondata, amely szerint *Franciaország jelenlegi királya kopasz*, hiszen Franciaországnak nincs királya. De „ugyancsak sem nem igazak, sem nem hamisak a kell világába tartozó etikai kijelentések”. Austin azonban túllépett ezen a belátáson, amely szerint az olyan dolgokról, amelyek nincsenek, nem állíthatunk a létező dolgokra vonatkozó vonásokat. Ő egy gyökeresen új típusra mutat rá: „olyan megnyilatkozásokra, amelyek látszólag imitálják a legszabályszerűbb állításokat, mégsem lehet az igazság mérlegére tenni őket. Amikor azt mondom, hogy *Ígérem* vagy *Gratulálok*, nem egy tényállást írok le, hanem elvégzem az igével kijelölt perszónális aktust: cselekszem.” Ennek megfelelően Austin elméletében „a szavak és a tettek szembeállítását a *performatív* és *konstatív* megnyilatkozások szembeállítása váltja fel: amíg az előbbiek nem lehetnek igazak, csak boldogulnak, vagy nem boldogulnak, sikerültek, vagy sikertelenek, addig az utóbbiakra érvényes kritérium marad az igazság”.³⁶⁷ A performatívumok feltárása, létezésükre és természetükre való rámutatás azonban magával hoz egy erős kritikai mozzanatot is. „A hagyományos felfogás tévedése a nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásában a *leíró tévedés*, az az elképzelés, amely kizárólagossá vagy legalább uralkodóvá teszi a leíró nyelvhasználatot, s mondatainkat a (társas) valóság fölött lebegő realitásként kezeli.”³⁶⁸

³⁶⁶ Pléh (1990): i. m. 7–8.

³⁶⁷ Pléh (1990): i. m. 9.

³⁶⁸ Pléh (1990): i. m. 10.

2. Az igazság terrorja és a fókuszáló tudomány

A leíró tévedés nyilvánvalóan új megvilágításba helyezi az *igaz ismeret* kérdését is, amelyet hagyományosan minden nyelvi megnyilatkozáshoz imperatívusként hozzá szoktunk rendelni. Csakhogy ez nem más, mint az *igazság terrorja*, amely megnevezés természetesen nem arról szól, hogy tessék-tessék, lehet bátran hazudozni, nincs ezzel semmi gond; taszítsuk le trónjáról az igazságot, és éljen az összevissza beszéd, és mindenki azt tarthatja valóságnak s ténynek, ami neki tetszik. Nyilvánvalóan nem erről van szó. Austin munkája kapcsán arra hívnám fel a figyelmet, ami az ő performatív (cselekvő) mondatainak egyik központi témája, s egyben vitapontja, még ha igyekeznek, mint láttuk is, nem kiélezni ezt az ellentétet. Nevezetesen arról van szó, hogy öelötte a nyelvi vizsgálatok alapvetően a nyelv leíró, ábrázoló természetét vizsgálták, ezért a konstatív, valamiről valamit állító mondatok voltak a kutatások középpontjában, s minden más mellőzve lett. Márpedig az ilyen mondatok *vagy igazak, vagy hamisak*. És a csalók és a szélhámosok kivételével ugyan ki akarna valótlanságokat állítani, de még tévedni sem nagyon szeret senki. A köznapi ember is mélyen meg van arról győződve, hogy mindig az igazat mondja, legfeljebb nem mindig a „teljes és objektív igazságot”, de ez is csak a körülmények okán van így. Ezért is nyelvnek nincs is más szerepe, mint a valóság igazi természetének a tükrözése, megmutatása. Ezt a magatartást nevezem én az igazság terrorjának, mert ennek jegyében simán elutasítható a nyelv minden más szempontú vizsgálata, hiszen „csak az igazság számít”.

Ha ugyanis csak annyi tudásunk van a nyelvről, hogy beszédeink s mondataink vagy igazak, vagy hamisak, esetleg ennek az árnyalatai, akkor mi nyilván az igazság mellé fogunk állni. A felfogás rendkívüli módon általános. Sok-sok híve, elsősorban morális hevületektől vezettetve, úgy véli, s gyakran hevesen ki is nyilvánítja, hogy ebben a dichotómiában elgondolva mondatainknak *mindig* az igazságot kell kifejezni, nem pedig téves és hamis állításokat. Vagy-vagy; *tertium non datur*. Csakhogy, figyelmeztet Austin, ez a vagy-vagy attitűd súlyos fogyatékosággal terhes. Nincs tekintettel arra az ismert tényre, hogy *mondataink egy része se nem igaz, se nem hamis*, ezért velük kapcsolatban az igazság erőltetése, illetve a tévedés és hazugság elkerülésének igénye félreértéshez és súlyos egyoldalúsághoz vezet. Ismerjük a szentenciát: mindig igazat kell mondani. Persze, válaszolhatjuk erre, ha valamilyen *állítást* fogalmazunk meg, de mondataink tekintélyes része nem állítás.

A nyelvfilozófusokat ez a tapasztalat nem nagyon érdekli, panaszkodik Austin, de érdekes módon a gyakorlati szakemberek, a tanárok elég pontosan tisztában vannak vele. „A nyelvtanítók [...] már régóta bizonygatják, hogy nem minden »mondat« (használatos mint) állítás”. Ugyanis „ismeretesekek még kérdések és felkiáltások, továbbá utasításokat és vágyakat vagy engedményeket kifejező mondatok is”. Miközben az állító mondat kapcsán arra figyelmezteti a nyelvészeket, hogy az állítás nem maga a mondat; a mondatokat sokkal inkább „egy-egy *állítás megtételére használjuk*, s maga az állítás az állítások

megtételeből kivont »logikai konstrukció«”. Súlyos kategóriahibát követnek el tehát azok, akik „a »mondatot« sokszor pongyolán az »állítás« megfelelőjeként használják”.³⁶⁹

Ezt a differenciálást azonban akkor is meg kell tenni, ha a feladat megvalósítása komoly erőfeszítést kíván, hiszen „még a kérdéseket, utasításokat stb. sem valami könnyű megkülönböztetni az állításoktól a rendelkezésünkre álló kisszámú és kevésbé jelentős nyelvtani jegy [...] segítségével”.³⁷⁰ De akkor mi alapján lehet eldönteni, hogy melyik micsoda? – teszi fel a kérdést Austin. Először is, van ezzel kapcsolatban egy eléggé szerencsétlen és meglehetősen dogmatikus nézet, amely szerint „egy (tény) állítás(á)nak »igazolhatónak« (verifikálhatónak) kell lennie”. És állítólag ez alapján lehet megkülönböztetni a valódi és az ál-állításokat egymástól. Csakhogy azt már Kant is bizonygatta, és mint láttuk, Chomsky is, hogy rengeteg állításról kimutatható: „hibátlan nyelvtani formájuk ellenére értelmetlenek”. És vajon mi a viszony az ál- és az értelmetlen állítás között? Továbbá az is kérdés, hogy „vajon sok, szemmel láthatóan ál-állítást egyáltalán állításnak szántak-e”.³⁷¹

Sok mondatot ugyanis, amely „messziről állításnak tetszik, egyáltalán nem vagy csak részben szántak annak, hogy tényekről szóló közvetlen információt rögzítsen vagy adjon át”. Ilyen például sok morális tartalmú állító kijelentésünk. Ezekkel ugyanis részben vagy kizárólagosan „érzelmeket akarunk kiváltani vagy a magatartást próbáljuk keretek közé szorítani”. Ilyenek például, tennem hozzá, az általános habitusra utaló kijelentések: *A magyarok jószívű és becsületes emberek. A kiscserkész sohasem hazudik.* Aztán azt is gyakran tapasztalhatjuk, hogy „a külső szemlélő számára leírónak látszó állításba beleszórt szó egyáltalán nem az ábrázolt valóság valamely különleges jegyére hívja fel a figyelmet, hanem azokra a körülményekre utal (s nem beszámol róluk), amelyek között az állítás keletkezett, illetve figyelmeztet az állítást érintő fenntartásokra vagy az értelmezések mikéntjére és hasonlókra”.³⁷² Ezt aztán elnevezték „leíró illúzióknak”, írja Austin. Ilyen állítások például a következők (ezek az én példáim): *Álmomban már valahol láttalak. Vagy: Nem minden arany, ami fénylik.*

Austin egyrészt azt gondolja, hogy ezek a vizsgálatok és elemzések, amelyek kétséggé tették az állító mondatok kizárólagosságát, és fellazították a kétértékű igaz-hamis karakterét, kifejezetten hasznára váltak a grammatikának és a nyelvfilozófiának. Ezt neveztem én az igazság terrorjának, hiszen az igaz állítás melletti jogos elköteleződés nevében gyakran és sokan éppen ezt a differenciált felfogást szokták ignorálni, amit Austin is határozottan kritizál. Aki olyanokat mond, hogy csak az igazat és semmi más, igen korlátozott módon gondolkodik, sőt állítom, agresszíven beszél. Úgy vélem, az illető ilyenkor leginkább amellet kardoskodik, hogy neki személyesen igaza van más, rivális állításokkal szemben, amivel nincs semmi gond, hiszen senkitől nem várható el, hogy azt gondolja magáról; tévedéseket hangoztat.

³⁶⁹ Austin (1990): i. m. 29.

³⁷⁰ Austin (1990): i. m. 29.

³⁷¹ Austin (1990): i. m. 30.

³⁷² Austin (1990): i. m. 30.

Csakhogy ez a *vagy igaz, vagy téves* dichotómia ezen túl leginkább egy *rögzült tárgyvilág* tükröző tudatának felel meg, és semmi másnak. Miközben a dolgok egyrészt változnak, ennek megfelelően az állítások igazságtartalma is változik, másrészt az emberi és társadalmi valóság nem rögzült tárgyi-dologi realitás, hanem értelmezésekkel telített konstruált világ, ami gyakran már egy egyszerű és leírásnak tűnő mondatban is megjelenik. Vegyük észre, a fenti példamondatok, a külső valóság leírásán túl, a beszélő önreflexióit tartalmazzák, vagyis az állító mondatban már *benne van maga a megnyilatkozó is*, miközben nem magáról beszél. De ugyanezt láttuk Chomsky generatív mondatnyelvében is: a mondatok generálása arról szól, hogy a megnyilatkozó egyén ilyen meg olyan irányba is alakíthatja a mondatokat, tehát az, hogy éppen mit mond, nem egy absztrakt tükröző gépezet megnyilvánulása, hanem az ő személyes *választása*. Vagyis már az abszolúte leíró mondat is ilyen, mondhatni, cselekvés, nem pedig passzív és mechanikus tükrözés.

Az igazság terrorjának elutasítása mellett Austin még egy figyelemre méltó megismerési kérdésre hívja fel a figyelmünket a beszédaktus-elmélet kapcsán, amely kérdés messze túlterjed a nyelvi elemzéseken, és igen komolyan érinti a társadalomtudományokat is. Ez a társadalom, közöttük a nyelvi jelenségek megismerésének specifikus eljárása, amelyet ő, szemben a felfedezésekkel, *fókuszáló vagy feltáró* módszernek nevez.

1955-ben Austin, és egyáltalán nem véletlenül, ezzel a mondattal kezdi előadás-sorozátát: „Amiről beszélni fogok, az sem bonyolult, sem perlekedő nem lesz.”³⁷³ Vagyis, állítja, nem fog bemutatni nehezen felfogható tudományos összefüggéseket, továbbá grammatikus és filozófus kollégáit sem igyekszik nézeteikben cáfolni. Akkor vajon – kérdezhetjük – miért lett ez az előadás-sorozat a humán és a társadalomtudomány paradigmatis munkája; elemzései és állításai miért forgatták fel igen alaposan a tudományok világát? Ismerjük az obligát választ az ilyen kérdésre: mert *felfedezett* valamit, amit eddig nem tudtunk, legfeljebb csak sejtettünk. Kelemen János is, mint láttuk, szerzőnk felfedezéséről beszélt. Austin azonban, nyilván mert pontos beszédű ember, azonnal cáfolja is ezt a közkeletű feltételezést, igaz, közvetve: *másként nevezi* meg saját törekvését. „E vizsgáló jelenség *igen ismert és nyilvánvaló*, s imitt-amott már mások is felfigyeltek rá. Úgy látszik azonban, hogy mindeddig *nem szenteltek különösebb figyelmet neki*.”³⁷⁴ Az „ismert és nyilvánvaló” dolgokat és jelenségeket pedig nemigen lehet felfedezni, hiszen azok létezése ismert, mondhatni, „fel vannak fedezve”.

Austin egyszerű megjegyzése világos és nyilvánvaló utalás arra, hogy a humán és társadalomtudományok nem felfedező, hanem *fókuszáló* vagy *feltáró* tudományok, már ami a vizsgált empirikus anyaghoz való viszonyukat illeti. Austin nyitó mondatai pontosan ezt jelzik. A felfedező kutató ismeretlen világok eleddig ismeretlen tényeit és összefüggéseit tárja fel: elutazik olyan tájakra, ahol közösségéből még nem járt senki, a „múlt kódébe” vesző tényeket fedez fel, műszereivel – messze túl minden közvetlen tapasztalaton – lehatol az élő test és élettelen anyag rejtett mélységeibe. Ezért a felfedező mindig olyan tényekről és összefüggésekről beszél, melyeknek legfeljebb a hatásaival

³⁷³ Austin (1990): i. m. 20.

³⁷⁴ Austin (1990): i. m. 20. (*Kiemelés – Sz. M.*)

találkozhatunk, ők maguk azonban teljesen ismeretlenek és rejtettek voltak előttünk, sőt többnyire azt sem tudtuk, hogy egyáltalán léteznek. A fókuszáló vagy feltáró tudományok művelői viszont, mint Austin írja, „ismert és nyilvánvaló” jelenségeket és tényeket vizsgálnak, nem valamilyen felszín alatti vagy messze távoli ismeretlen dolgokat.

A felfedezés a *természeti* valóság jellegzetes és specifikus eljárás módja, amely ráadásul annál sikeresebben valósítható meg, minél kevésbé viszi bele a felfedező az eljárásba a maga előzetes elképzeléseit, netalán előítéleteit, de mellőzendő *mindenki másnak*, főleg a laikusoknak a vonatkozó elképzelése vagy tudása is. A felfedező kutató kifejezett törekvése, hogy vizsgálati tárgyában és megállapításaiban minél kevesebb legyen az úgynevezett szubjektív (emberi) elem, amelyet kifejezetten torzító tényezőnek szokás tekinteni. Ennek megfelelően a tudós működése során képes lesz egy tőle függetlenül létező objektív valóság eladdig ismeretlen tényeit és összefüggéseit kikutatni és mások szeme elé tárni.

Elég pontosan fejezik ki az objektív (természeti) valóság felfedezéséhez és az itt „rejtőzködő” tények s összefüggések ismeretéhez kapcsolódó attitűdöt és tudást a használt metaforák. Az itt és így feltárt tudást a legtöbbször a *titokzatosság*, a *mögöttség*, a *mélység*, a *távolság* metaforikus szavakkal szoktuk megnevezni. Mind a tudós, mind a laikus arról beszél, hogy felfedezte vagy megismerte végre a *felszín mögött* rejtőzködő tényeket és összefüggéseket, látja végre a *jelenség mögött* meghúzódó lényegét, megismerte végre azt az okot és struktúrát, amely az érzékelhető és *félrevezető tapasztalatok* mögött a dolgok igazi meghatározója.

Gondoljuk el ugyanis a felfedezési attitűdhez kapcsolódó és éppen csak jelzett összefüggéseket Austin pontos mondatainak a fényében! Idézném ismét: „E vizsgálandó jelenség *igen ismert és nyilvánvaló*, s imitt-amott már mások is felfigyeltek rá. Úgy látszik azonban, hogy mindeddig *nem szenteltek különösebb figyelmet* neki.”³⁷⁵ Az ő úgynevezett „felfedezésére”, amely paradigmaticus változást hozott a társadalomtudományokban, szinte egyetlen sajátosság sem illik rá azok közül, amelyek az úgynevezett objektív, „igazi” valóságra szokás vonatkoztatni. Alapvető tényei és összefüggései tapasztalati szinten is mindenki rendelkezésére állnak; a cselekvő mondatok nincsenek távol tőlünk, mondhatni, itt vannak a szemünk előtt vagy a lábunk alatt; nincs bennük semmi titokzatosság sem, hiszen a cselekvő mondatokat naponta használjuk, és értjük is őket. Kicsit kiélezve a különbséget: a jelenség maga a lényeg, a felszín egyben a mélység, a titok ismert, a használati szabályok anyanyelvünk és kultúránk elsajátításával külön tanulás nélkül a „vérünkbe váltak”.

Egyetlen vonatkozás van, amely egyáltalán indokolttá teszi a tudományos vizsgálatot; ez pedig nem az ismeretlenség, hanem a *mellőzöttség*. Vagyis olyan egyébként rendelkezésünkre álló tények és összefüggések vizsgálata és tulajdonságaik feltárása, amelyeknek, mint idéztük is, „mindeddig nem szenteltek különösebb figyelmet”. Vagyis tudjuk, hogy létezik a dolog, ismerjük bizonyos vonásait, sőt használjuk is, de nem gondoltuk azt, hogy tudományos szempontból fontos és lényeges lehet. Vagyis mellőztük a dolgot, másra fókuszáltunk, mást hangsúlyoztunk, más tényekkel és összefüggésekkel foglalkoztunk.

³⁷⁵ Austin (1990): i. m. 29. (Kiemelés – Sz. M.)

A változás az, hogy a tudományos vizsgálat fókuszát új területre irányítjuk, és ennek a mellőzött területnek a sajátosságai alapján próbáljuk elgondolni az adott valóságot. Jelen esetben: a beszélők által adott kontextusban és interaktív módon használt mondatok nem a „nyelvészeti kukába” való maradékok vagy feleslegek, amelyek szükségtelenek a nyelv igazi természetének a megértéséhez, mint ezt Saussure is gondolta, hanem mind a nyelv természete, mind a társadalmi cselekvések szempontjából nagyon is fontos tényezők.

Nyilván az a következő kérdés, hogy *milyen módon*. Jól ismert, hogy az objektív valóság tudományának felfedező tudósa hajlamos arra, hogy csak a saját szemléletét tekintse tudománynak (science), az emberi és a társadalmi valóságot feltáró, értelmező és bemutató tudományos tevékenységet pedig valamiféle erősen szubjektív „művészet-féle” cselekvésnek (arts) tartsa, amely nélkülözi a tudományos pontosságot és bizonyítottságot. Láttuk ezt az attitűdöt könyvünk előző részében, a strukturalista nyelvészet kapcsán. Természetesen a társadalomtudományok is tudományok, csak éppen *másként* tudományok, hiszen ők is megpróbálnak vizsgálati tárgyukhoz igazodni. A másság pedig nem komoly ok a „lefokozására”. Érzékeli ezt a problémát egyébként Austin is. Azt írja: a társadalmi nyelvi valóság feltárása és az így szemünk elé kerülő valóság „tisztázása egyébként legalább annyira alkotó tett, mint egy felfedezés”.³⁷⁶

Egy bekezdés erejéig visszautalnék arra, hogy így volt ez az eddig bemutatott strukturalista kutatóink esetében is, annak ellenére, hogy mintájuknak a természettudományos tudást tekintették. Saussure fonológiája és jelentéselmélete arról szólt, hogy a mindenki által használt szavak tagolódásának és jelentésének vannak olyan dimenziói, amelyre eddig nem figyeltünk fel, s ezek a vonások a nyelv egyetemes strukturálódását hordozzák és fejezik ki. Chomsky generatív grammatikája a mindenki által ismert mondatalkotást helyezte új összefüggésekbe, ahonnan a nyelv olyan általános tulajdonságaira lehetett rálátni, amit eddig nem vettek figyelemre, nevezetesen a mondatalkotás képességére. Lévi-Strauss antropológiája pedig például a mindenki által átélt és fenntartott rokonsági viszonyokat elemezte objektív struktúraként, kiterjesztve így a vonatkozó közvetlen tapasztalatokat minden ember rokonsági rendszerére, illetve ennek különböző típusaira. Lehet ezt persze felfedezésnek nevezni, de pontosabb a kategóriahasználattunk, ha ehelyett *nézőpontváltásról, fókuszmodosításról* beszélünk. A felfedezés ugyanis ismeretlen tények s összefüggések kikutatása, a nézőpontváltó feltárás pedig egy jól ismertnek vélt tény és összefüggés addig mellőzött sajátosságainak a felmutatása.

3. A körülmények jelentősége és a cselekedetek sikeressége

Nyilvánvaló, mondja Austin a performatív mondatok természetének bemutatása után, hogy a cselekvő mondatok kimondása önmagában nem vezet sikeres cselekvéshez, még akkor sem, ha ezek valóban cselekvő és cselekedni képes mondatok. Pontosabban nem pusztán csak mondatok, hanem *megnyilatkozások (utterance)*, ami fontos kategóriális

³⁷⁶ Austin (1990): i. m. 84.

megkülönböztetést jelent. A mondat a nyelvi rendszer része, a megnyilatkozás pedig egy szituáció része; az előbbi absztrakt realitás, az utóbbi konkrét realitás. Ez vezet el bennünket a kontextusok és körülmények világába, nevezetesen ahhoz a tényhez, hogy a beszédcselekvés lehetősége csak akkor realizálódik, egy ilyen tett akkor lesz érvényes és sikeres, ha a kimondáshoz megfelelő *körülmények* társulnak. Egy nyelvtani mondat a körülményektől függetlenül mindig igaz, ha a lexikai, a szemantikai és a szintaktikai szabályoknak megfelelően hozták létre, egy megnyilatkozás azonban csak akkor, ha egy minden résztvevő által érthető módon tett megnyilatkozáshoz megfelelő körülmények is társulnak.

Nyilvánvaló, hangsúlyozza Austin, hogy „az efféle cselekvések igen sok esetben nemcsak a szavak leírásával vagy kimondásával végezhetőek el, hanem másképpen is”. Házasodhatok szimpla együttéléssel, fogadhatok egy automatával is például. Nem igaz tehát, hogy házasodni, valaminek nevet adni, hagyatékozni, fogadni, szerződni, bejelentést tenni csak annyi, mint pusztán kimondani-leírni néhány szót. Ugyanis „mindig szükséges, hogy azok a *körülmények*, amelyek közepette a szavak elhangzanak, valamilyen módon vagy módokon megfelelőek legyenek, s közönséges esetekben az is szükséges, hogy maga a beszélő vagy valaki más még egyéb cselekvéseket is elvégezzen, legyenek azok fizikai vagy »szellemi« aktusok, vagy akár további szavak kimondásai”.³⁷⁷ A performatív mondatok tehát nem a levegőben lógnak, nem tértől s időtől függetlenül hangzanak el. Mindig kötődnek egy meghatározott szituációhoz, egy eseménysor részeként és egyéb tevékenységekkel együtt kerülnek kimondásra. Ezek megléte biztosítja a megnyilatkozások sikeres végrehajtását és érvényességét.

A beszédaktusok sikeres kivitelezésének Austin három plusz kettő elengedhetetlenül szükséges feltételét írja le. Először is „létezni kell egy hagyományosan elfogadott, konvencionális eljárásnak, amelynek során bizonyos személyeknek adott körülmények között meghatározott szavakat kell kimondaniuk”. Másodsor: „az érintett személyeknek és dolgoknak meg kell felelniük az adott helyzetekben megkívánt eljárás kívánalmainak”. Harmadsor: „ezt az eljárást minden résztvevőnek helyesen”, továbbá „maradéktalanul végre kell hajtania”. A plusz két feltétel pedig azzal van összefüggésben, ahogy a cselekvések során a résztvevők „az eljárást végrehajtó személynek bizonyos gondolatokat vagy érzéseket tulajdonítanak”, illetve „a résztvevőktől meghatározott magatartásformákat várnak el”. Ez esetben pedig egyrészt „az eljárás szereplőinek és felhasználóinak valóban gondolniuk, illetve érezniük kell az említett gondolatokat, illetve érzéseket, és megfelelő magatartásokra is hajlandóságot kell mutatniuk, továbbá később ténylegesen is így kell viselkedniük”.³⁷⁸ (Zárójelben jegyzem meg, hogy Austin a végrehajtási módra vonatkozó harmadik feltételt két külön pontban tárgyalta, amit én itt összevontan vizsgállok, hiszen összetartoznak.) Röviden: egy performatívum csak akkor sikeres, ha 1. egy konvenció kontextusába illeszkedik; 2. a cselekvő személy alkalmas az érvényes szabályoknak megfelelő cselekvésre; 3. a cselekvő a konkrét

³⁷⁷ Austin (1990): i. m. 35.

³⁷⁸ Austin (1990): i. m. 40.

tett során a konvenció szabályait követve maradéktalanul végigviszi a cselekedetet; 4. komolyan gondolja, amit mond és tesz; 5. és később is ennek megfelelően viselkedik. A következőkben részletesebben is megvizsgáljuk, hogy Austin miként írja le ezeket a feltételeket, és miként érvel ezek szükségessége mellett. Pontosabban itt csak az első hármat vizsgáljuk, a negyedik és az ötödik feltételt külön pontban fogjuk elemezni mint őszinteségi feltételt.

1. Az emberek életüket különböző hagyományok és konvenciók alapján élik, amelyek különböző cselekvési kereteket jelölnek ki a számukra. Ennek következtében egyrészt mindenkinek többé-kevésbé tisztában kell lennie ezekkel az eltérő élethelyzetekkel, pontosabban azzal, hogy most éppen „hol és miben” van benne, másrészt a sikeres cselekvés érdekében ennek megfelelően kell cselekednie és viselkednie. De nemcsak a társadalmi együttélést biztosító különböző konvencióink és kereteink vannak, hanem ezekhez különböző magatartási szabályok is tartoznak, amelyek meghatározzák, hogy egyes helyzetekben hogyan kell viselkedni és mit kell mondani, vagyis mi számít ott érvényes és sikeres cselekedetnek. Ha például egy esküvőn veszünk részt, írja Austin, akkor a sikeres házasságkötés érdekében elvárható módon minden szereplő az esketés eljárási normáinak megfelelően fog viselkedni és beszélni. Két mozzanata van tehát a konvencionális szituatív feltételnek. Az első feltétel az, hogy egyáltalán *létezzon* (a) az a szokásrendszer, aminek a létezését a beszélő-cselekvő ember feltételezi, a második az, hogy a résztvevők *elfogadják* (b) és kövessék ennek normát és szabályait, azaz ennek megfelelően nyilatkozzanak meg.

Nem olyan magától értetődő egy konvenció és a hozzá kapcsolódó eljárások *létezése*, mint amilyen evidensnek gyakran gondoljuk ezt vagy ezeket, hangsúlyozza Austin. Vajon mit jelent az, kérdezi, hogy „egy eljárás talán nem is létezik, függetlenül attól, hogy valamelyik csoport elfogadja-e, vagy sem”? Leggyakrabban „kételyünk az eljárás pontos természetére, meghatározására vagy értelmezésére vonatkozik, ám az eljárás kétségkívül létezik és elfogadott”. Vagyis létezik vagy létezett a konvenció, de hiányosan értelmezzük, félreértjük vagy elutasítjuk, ennek következtében *számunkra* nem létezik. Ennek két tipikus esete van. Az egyik a konvenció *lehanyaglása*, amit megpróbálhatunk életben tartani, de ez általában sikertelen akciót jelent. Lehet, hogy az adott szokásrendszer valamikor általánosan elfogadott volt, „ma már nem az, sőt, tulajdonképpen senki sem fogadja el, mint például a párbajra kihívást”.³⁷⁹ A másik az, amikor valaki *szembemegy* a konvencióval, és így teremt új konvenciót. „Mint például az a futballista, aki annak idején elsőként felkapta a labdát, s futni kezdett vele.”³⁸⁰ Állítólag így született a rögbi.

Az *elfogadás* kérdései elsősorban nem a megnyilatkozóval vannak összefüggésben, hanem a szituáció más résztvevőivel. Lehetséges ugyanis, hogy valaki tesz egy önmagában érvényesnek *tetsző* performatív megnyilatkozást, de a mozgósított eljárás az adott szituációban nem elfogadott, vele nem adekvát. Ez esetben „feltehetően arról

³⁷⁹ Austin (1990): i. m. 51.

³⁸⁰ Austin (1990): i. m. 52.

van szó, hogy nem a beszélő, hanem más személyek nem fogadják azt el”. Példának okáért tegyük fel, írja Austin, hogy egy válási eljárás során egy keresztény (és nem mohamedán) országban a férj azt mondja a felségnek, hogy elválok tőled. Ezzel természetesen „még nem vált el (sikerrel) tőle: számunkra más verbális vagy nem verbális eljárás az elfogadható, netán azt is mondhatjuk, hogy »mi semmiféle válási eljárást nem fogadunk el – a házasság felbonthatatlan«”.³⁸¹

2. A megnyilatkozás sikerességének a következő feltétele az, hogy *alkalmas személy* legyen a megnyilatkozó. Lehetséges ugyanis, hogy „az eljárás – bizonyos szavak kimondása stb. – kifogástalan és elfogadható volt, csak a helyzet és a végrehajtó személyek voltak rosszak”. Például egy parancs csak akkor elfogadható, ha a parancsoló valóban parancsnok vagy tekintélyes személy. Austin szemléletes példája szerint „ha egy lakatlan szigeten azt mondom neked, hogy »Menj, és szedjél egy kis fát!«, én válaszolhatom erre azt, hogy »Te csak ne utasíts engem!«, vagy »Nincs felhatalmazásod arra, hogy parancsolgass neked!« – vagyis ne osztogass neked parancsot, ha ezzel egy lakatlan szigeten »a hatalmad akarod éreztetni velem« (aminek lehet, hogy engedek, lehet, hogy nem), ellentétben azzal az esettel, ha te vagy a hajó kapitánya, s így valóban rendelkezél kellő hatalommal”.³⁸²

A nem megfelelő alkalmasságot jelentheti tehát a *státus* elvé tése, de jelentheti a szituációval *nem adekvát* megnyilatkozás is. Például: „»Kinevezlek!« – mondom, amikor már ki vagy nevezve, vagy amikor már valaki mást neveztek ki arra a posztra, vagy nem vagyok feljogosítva a kinevezésre, vagy ha te éppenséggel egy ló vagy.”³⁸³ Kifejezetten a megnyilatkozó személyéhez kötődő érvénytelen cselekedet esetei tehát a következők. Egy: Nem alkalmas a személy az adott megnyilatkozásra sem státusánál, sem kijelölésénél fogva, sőt még tetténél fogva sem. Ilyen az, amikor a hajóskapitány a szárazföldön esket, vagy amikor a keresztelő pap elvétí a gyermek nevét. Kettő: A megnyilatkozó személy jogosult ugyan cselekedni, de inadekvát tetteivel kétségessé teszi saját szerepét. Ilyen az, amikor az örökgyógyó más tulajdonáról rendelkezik, egy eskető pap tudottan testvéreket ad össze, egy hivatali főnök ugyanarra a posztra újabb beosztottat nevez ki.

3. A végrehajtás *módjával* kapcsolatos sikeres cselekedetet Austin úgy jellemzi, hogy a szituációhoz és a szerephez kötött eljárást minden résztvevőnek *helyesen és maradéktalanul* végre kell hajtania. Lehetséges ugyanis az az eset, amikor „az eljárás mind a személyeket, mind a körülményeket tekintve megfelelő, csak éppen rosszul hajtják végre”.³⁸⁴ A helyes megvalósítás akörül forog, hogy „amikor két fél vesz részt a helyzetben, szükséges-e a *consensus ad idem*, vagy nem. Szükség van-e arra, hogy minden egyéb mellett biztosítsam a *helyes megértést* is?” Ez a jogban igen határozottan körvonalazott, a mindennapi életben kevésbé, írja Austin. Illusztráló példákat a fogadás területéről vesz. Azt mondom például a barátomnak: „»Fogadok veled, hogy ma nem

³⁸¹ Austin (1990): i. m. 49.

³⁸² Austin (1990): i. m. 50.

³⁸³ Austin (1990): i. m. 54.

³⁸⁴ Austin (1990): i. m. 55.

lesz megtartva a futam!« – miközben egynél több futamot hirdettek.” Vagy azt mondom neki; „Fogadok veled egy üveg pezsgőben, hogy holnap esni fog” – majd utána azt mondom (miután kiderül, hogy veszíteni fogok): ez nem fogadás volt, hanem állítás. „Ez nem ugyanaz a probléma, mint amikor a hallgatóság félreért valamit, vagy nehezen emészti meg a hallottakat.”³⁸⁵ A végrehajtás helyes módja az, amikor a megnyilatkozó lehetőleg világosan fogalmaz, és utalásai is egyértelműek.

Figyelemre méltó probléma a végrehajtás teljes vagy *maradéktalan* volta is. „Ezek a fennakadás esetei: Megkíséreljük az eljárás kivitelezését, az aktus azonban kudarcba fúl.” Ennek első esete az, amikor magukban a performatívumokban keletkezik hiba. „Azon próbálkozásom például, hogy fogadjak veled, mikor azt mondom, hogy »Fogadjunk egy tízesbe!« elvetél, hacsak nem mondod azt, hogy »Állom!« vagy ezzel egyenértékű szavakat; házasságkötési törekvésem az »Igen!« kimondása ellenére meghiúsul, ha a hölgy azt mondja »Nem!«”.³⁸⁶ Második esete az, amikor a nem megfelelő körülmények folytán leszünk sikertelenek. „Ezennel megnyitom a könyvtárat” – mondom, de nem tudjuk kinyitni az ajtaját. Vagyis egyik esetben sem tudtuk maradéktalanul végrehajtani az aktust, mert a körülmények nem voltak megfelelők hozzá, vagy a másik fél ebben nem volt partner. Ergo, a sikeres aktushoz az is szükséges, hogy ne csak a megnyilatkozó akarja helyesen végigvinni a tettet, hanem az is, akit egyébként érint, tehát hogy ehhez megfelelőek legyenek a körülmények, és a szituáció más résztvevői pedig legyenek partnerek ehhez.

Ezzel együtt is az eljárás *határai* mindig bizonytalanok, hangsúlyozza Austin. Kérdés ezért, hogy „meddig terjed egy eljárás, mely eseteket fed le, vagy milyen változatra húzható rá. Minden eljárás természetének szerves része, hogy alkalmazásának korlátai vannak, s ezzel egyetemben természetesen az eljárás »pontos« definíciója is bizonytalan marad. Mindig lesznek nehéz vagy marginális esetek, ahol a konvencionális eljárás előtörténetéből semmi sem fogja megfellebbezhetetlenül eldönteni, hogy az adott eljárás helytállóan alkalmazható-e az adott esetre, vagy sem.”³⁸⁷ Például: „Megkeresztelhetek-e egy kutyát, ha gondolkodó lénynek tartom?”³⁸⁸ Vagy ez érvénytelen? Ilyenkor sohasem igazán világos, hogy a létezik-e a konvenció, vagy éppen az adott esetre nem érvényes. Ráadásul „bármilyen sokat foglalunk is bele az eljárásba, valaki még *mindezt* elvetheti”.³⁸⁹ A performatívumok sikere tehát meglehetősen bizonytalan kimenetelű, leginkább konkrét esetekben derül ki, hogy valójában mit is tesz a cselekvő-beszélő ember. De hát a nyelvi pragmatika éppen erről szól.

³⁸⁵ Austin (1990): i. m. 56.

³⁸⁶ Austin (1990): i. m. 56.

³⁸⁷ Austin (1990): i. m. 52.

³⁸⁸ Austin (1990): i. m. 52–53.

³⁸⁹ Austin (1990): i. m. 51.

4. Hazugság, komolytalanság, visszavonás

A beszédcselekvések kapcsán sűrűn felmerül a probléma, főleg a laikusok részéről, hogy a beszédnek cselekvési státusba való helyezése jelentősnek igyekeznek feltüntetni olyan verbális megnyilatkozásokat is, amelyek ezt nem érdemlik meg, hiszen gyengítik és rombolják a tetteket és az emberi kapcsolatokat. Vajon nem tévedés-e, kérdezik, a képmutató, hazug beszédet, a színpadi ágálást és a költői fantáziálást, továbbá a félreérthető beszédet vagy a visszavont megnyilatkozást ugyanolyan cselekedetnek tekinteni, mint az iménti megnyilatkozásokat. Austin álláspontja elég világos: ezek is cselekedetek természetesen, csak hogy másfajta, mint az átlagos beszédcselekvések, hiszen a performatívumok is *differenciáltak*, nemcsak tartalmuk alapján, hanem státusuk és funkciójuk szerint is. Így különböztet meg négyféle performatívumot egymástól: a mindennapi vagy normális használatú performatívumok csoportját (eddig ilyenekről esett szó), továbbá 1. a hazugságokat, 2. a komolytalan megnyilatkozásokat és 3. a végig nem vitt beszédcselekvéseket. Úgy teszi fel a kérdést, hogy vajon az utóbbi három tekinthető-e sikerületlen performatívumnak, használatuk balfogásnak, hiszen valamilyen vonatkozásban egyik sem olyan, mint a mindennapi életben használt sikeres beszédcselekvési eljárás.

1. Austin szerint egy performatívum sikeréhez hozzátartozik az, hogy amennyiben „az eljárást végrehajtó személynek bizonyos gondolatokat, érzéseket vagy szándékokat tulajdonítunk, vagy a résztvevőktől meghatározott magatartásformákat várnak el, akkor az eljárás szereplőinek és felhasználóinak valóban gondolniuk, érezniük, illetve szándékolniuk kell az említett gondolatokat, érzéseket, illetve szándékokat, és a megfelelő magatartásra is hajlandóságot kell tanúsítaniuk; továbbá később ténylegesen is így kell viselkedniük”.³⁹⁰ Ezt Austin *őszinteségi* feltételnek nevezi, hiányát vagy elvétését pedig hazugságnak, más szavakkal megnevezve képmutatásnak, őszintétlenségnek, megtévesztésnek, visszaélésnek. Mindennek háttérben az az egyszerű tény található, hogy a cselekvő mindig valamilyen érzéstől áthatva, valamilyen *szándéktól* indítva és valamilyen tudás és cél által vezérelve cselekszik. Márpedig ezek a vonások a cselekvőnek közvetlenül nem ellenőrizhető *belső* valóságához tartoznak, ezért a szituáció más szereplői okkal várják el tőle, hogy tartsa magát ahhoz, amit cselekvőként erről a belső valóságról kinyilvánított. Vagyis ne hazudjon, ne éljen vissza mások jóhiszeműségével, ne viselkedjen megtévesztő módon.

Austin példái az őszintétlenségre. Valakinek azt mondom: „Azt tanácsolom, hogy tedd ezt és ezt”, miközben tudom, hogy ez a cselekedet éppen az általmára lesz. Ilyen az is, amikor egy bíró kimondja az ítéletet valakire: „Felmentem a terhére rótt vádak alól”, miközben tisztában van vele, hogy az illető bűnös. Az érzések tekintetében ilyen őszintétlen cselekedet az, ha azt mondja valaki egy ismerősének, hogy „Gratulálok!”, miközben egyáltalán nem örül a sikerének, vagy kondoleálva részvétet nyilvánít, holott semmilyen együttérzés nincs benne. A szándékok tekintetében ilyen az, ha valaki

³⁹⁰ Austin (1990): i. m. 58.

valamit megígér, holott nincs szándékában megtenni a dolgot, vagy csak cselből mondja azt, hogy „Hadat üzenek”.³⁹¹

Ezek a performatívumok olyanok, hogy a megnyilatkozó személy *tudottan* mást mond, mint amit gondol és érez, ami a célja, vagy amit tenni szándékozik. Ez nyilvánvalóan hazug, megtévesztő és képmutató cselekedet, és sokféle dolog motiválhatja erre a megnyilatkozó személyt. Az efféle őszintétlenség azonban, írja Austin, „megkülönböztetendő attól, amikor egyszerű valótlanságokat mondunk”,³⁹² amit más szavakkal *tévedésnek* nevezhetünk. A hazugság is valótlan állítás persze, de a tévesen megnyilatkozó személy nem akar senkit megtéveszteni, ő egyszerűen *elvéti* a dolgokat: képtelen „jól és pontosan kifejezni magát”, félreérthetően fogalmaz, esetleg rosszul látja a dolgokat, miközben nagyon is igyekszik, hogy mindenki számára pontosan és érthetően fejezze ki a külső és a belső valóságot. De lehet itt egy sima félreértés is. Például „az ígérettevésnél általában szükség van arra, hogy valaki, mondjuk az, akinek az ígéret szól, egyáltalán *meghalljon* engem, s ígéretnek is vegye, amit mondtam. Ha ezek közül valamelyik feltétel nem teljesül, kétségbe vonható, hogy tényleg ígéretet tettem-e, s az is felvetődhet, hogy cselekvésem csak próbálkozás, vagy eleve semmis volt.”³⁹³

2. A képmutatást és a tévedést Austin megkülönbözteti a *komolytalan* cselekedettől. Mint írja, „egy performatív megnyilatkozás *sajátos módon* lesz üres vagy érvénytelen, ha például egy színész mondja ki egy színpadon, ha versben jelenik meg, vagy ha magunkban motyogjuk el”. Ezt nevezi ő a nyelv komolytalan használatának. Szerinte ilyenkor a nyelv „*élősködik* a normális használaton – olyan módon, ami már kimeríti a nyelv *kilúgozásának* a fogalmát”.³⁹⁴ Kétségtelen, hogy mindhárom bemutatott performatív cselekedet jól ismert és gyakorolt tevékenységi mód: a *színpadi* megnyilatkozás, a *szépirodalmi* szöveg és a *magunkban* való beszéd is. Az is kétségtelen, hogy mindegyik különbözik a *mindennapi* élet beszéd-cselekvési módjaitól, amikor is másokkal együtt létezve és tétre menően mondunk ki cselekvő mondatokat. A műalkotások létrehozásának és interpretálásának ugyanis csak az alkotók részéről van tétje, a befogadó részéről nincs, egy-egy műalkotással való megismerkedés őt semmire nem kötelezi, mint ezt például Jürgen Habermas is kiemelte. A magányosan leírt és elmondott mondatokat pedig a megnyilatkozón kívül *közvetlenül* nem látja és nem hallja senki, később persze ez megtörténhet, vagyis ez egy félbemaradt megnyilatkozás. Ilyen alapon lehet ezeket olyan megnyilatkozási módoknak tekinteni, amelyek mintegy élősködnek a nyelv „normális-átlagos” használatán.

Nem hiszem azonban, hogy az élősködő jelzőt pejoratív tartalommal kellene itt értenünk. Inkább olyan módon, hogy mintegy továbbviszik a mindennapi nyelvhasználat lehetőségeit; tágítják vagy szűkítik azt. Amikor egy közösség tagjai olyan író-beszélő egyének verbális megnyilatkozásával szembesülnek, akik a normálistól eltérő, ám

³⁹¹ Austin (1990): i. m. 59.

³⁹² Austin (1990): i. m. 60.

³⁹³ Austin (1990): i. m. 46.

³⁹⁴ Austin (1990): i. m. 45.

lehetséges valóságot képviselnek, akkor általában elég pontosan tudják, hogy milyen szituáció részesei. Belépnek egy olyan játéktérbe, amelyben ez az átlagostól eltérő „komolytalanság” a normális. Általában nem gondolják azt, hogy például a színész azonos az általa megformált szereppel, a színház maga a való élet, a regény a társadalmi valóság cáfolhatatlan és kimerítő tükre, és ritkán próbálnak meg a versek „útmutatásai” alapján családot alapítani, munkát vállalni és dolgozni. Ezek a szövegek nem élőködnek a mindennapi életen, vagyis nem csapják be és nem zsigerelik ki a mindennapi beszédet, hanem ezekhez képest egy *másféle valóságot* mutatnak fel.

Olyan értelemben persze *komolytalanok*, hogy a mindennapi életvitelünk során bátran lehet őket mellőzni, mint ahogyan sokan meg is teszik ezt. „Művészetmentesen” bárki élhet sikeres és boldog életet, jóllehet szegényebb az élete, mint azé az emberé, aki nyitott ennek a valóságnak a produktumaira. Ha van egyáltalán valami értelme azt mondani, hogy lehet egy megnyilatkozás „csak beszéd”, akkor ez ebben az összefüggésben merülhet fel. Vagyis akkor, amikor a cselekvő beszéd *elvál*ik a mindennapi életviteltől, és a beszélés magában is megálló, *önálló* tevékenységgé válik. Amikor valakiknek ez a munkája vagy szórakozása, hogy beszél és ír. Két dolgot azonban hozzá kell ehhez tennünk. Az egyik az, hogy az érintettek mindezzel tisztában vannak, ezért kevesen gondolják azt, hogy az ilyen jellegű verbális megnyilatkozás része a mindennapi életvitelünknek. Egyik módja és formája csak, és sajátosságai nem vetíthetők ki minden megnyilatkozásra.

3. Az őszinte és komoly performatívum is sikertelen lehet azonban, ha nem *viszik végig*, hangsúlyozza Austin. Ugyanis egy sikeres performatívum a legritkábban áll egyetlen aktusból. Ezért aztán egy-egy tett esetén még azt is nehéz megmondani, hogy „várható-e még valamilyen cselekvés, vagy az egész akciósor egyetlen kiterjedt cselekvés-sor befejezése vagy beteljesítése”.³⁹⁵ De ami a legfontosabb itt: pragmatikai szempontból elég világos, hogy a tettek nem állnak önmagukban, de nemcsak olyan értelemben, hogy egy adott szituációban kerülnek kimondásra, hanem úgy is, hogy az adott szituáció keretei között maradva a cselekvő nem egyetlen tettet hajt végre, azaz tettének van tetteleménye és tett-folytatása.

A performatív megnyilatkozások kapcsán ezért az egyik kulcskérdés, írja Austin, hogy szándékozom-e megtenni a következő tettet, még inkább, hogy ténylegesen megteszem-e azt. Vannak ennek nyelvileg ismert formái: megteszem, megcsinálom, meg fogom tenni ezt meg azt stb. De mi van, ha mégsem teszem meg? Sőt éppen ellenkezőleg viselkedem? Például tanácsot adok neked, megfogadod, aztán én „hátat fordítok neked”, sőt kritizálom azt, amit a tanácsomra tettél. Kérdés, „mennyiben vagyok arra kötelezve, hogy ne így viselkedjek? Vagy egyszerűen csak nem illik, s bizonyos dolgokat elvárnak tőle?”³⁹⁶ Ilyenkor valószínűleg szabálytalanul járok el, véli Austin, azaz nem a helyzettel és saját korábbi tetteimmel adekvát módon járok el. Ezzel együtt is ez egy

³⁹⁵ Austin (1990): i. m. 61–62.

³⁹⁶ Austin (1990): i. m. 62.

eléggé bizonytalan helyzetet jelent, ezért a cselekvés sikere érdekében „szünet nélkül arra törekszünk, hogy egyértelműbbé tegyük ezeket a dolgokat”.³⁹⁷

Végül visszatérünk a fejezetpont induló kérdésére; magának az elemző kutatónak mennyire kell komolyan vennie a verbális megnyilatkozásokat, hiszen ezek olykor megtevéstések és tévedések, komolytalan beszédek és töredékes cselekedetek. Sőt az is kérdés, hogy cselekedetek-e ezek egyáltalán, hiszen sikerületlen balfogások is lehetnek. Egy kutatónak ezért csak igen óvatosan szabadna azt mondania, hogy a performatív megnyilatkozások közösség- és társadalomalakító erővel rendelkeznek.

Természetesen bárki cselekedhet hazug és képmutató módon, komolytalanul, tévesen vagy csak félig-meddig, ez azonban nem azt jelenti, hogy ez esetben nem történik cselekvés, hanem azt, hogy visszaélés vagy tévedés történt, hogy valaki töredékesen cselekedett, vagy „bezárkózott” a beszéd világába. Vagyis „az aktus megvalósul, még akkor is, ha a lebonyolítása – példának okáért amiatt, mert nem vagyunk őszinték – az eljárással való visszaélés”. Akkor is cselekszem tehát, „amikor azt mondom, hogy »ígérem«, de ígéretemet eszem ágában sincs megtartani”.³⁹⁸ Ilyenkor a tett sikerületlen ugyan, de „nem nevezzük semmisnek”.³⁹⁹ Sem a képmutatás (nem voltam őszinte, hazudtam az igen kimondásával stb.), sem az elállás (az ígéretem visszavonása, a jegyesség felbontása, válókereset beadása stb.) nem teszi semmissé a már kimondott *igent*. Merthogy megvalósított cselekedetként tekintünk rá, csak éppen vitatjuk a megvalósítás módját s valamelyik elemét. *Átértelmezzük* tehát. Ezáltal azonban éppen hogy megerősítjük az aktust kinyilvánított tett mivoltában.

„Ha [...] például helytelenül mondunk el egy szöveget, vagy házasságot kötünk, holott már házasok vagyunk, vagy a ceremóniát a pénztáros végzi, s nem a hajó kapitánya, akkor a szóban forgó cselekvés, például a házasságkötés egyáltalán nem valósul meg, nem jön létre, nem teljesül.”⁴⁰⁰ Ezzel együtt is cselekedtünk, tettünk valamit, amit leginkább az igazol, hogy ez a cselekedet tett-tényként további cselekedetek kiindulópontja. „A vádlott bűnös!” – mondja a bíró egy tárgyalás végén. „Önt kiállítom!” – mondja a játékvezető egy súlyosan szabálytalankodó játékosnak. Ilyen esetben „egy döntés lehet *megalapozatlan* (az esküdtszéké) vagy akár *helytelen* is (a mérkőzésvezetőé)”. Ennek ellenére cselekedtünk, vagyis „döntésünk nem érvénytelen”.⁴⁰¹

³⁹⁷ Austin (1990): i. m. 63.

³⁹⁸ Austin (1990): i. m. 41.

³⁹⁹ Austin (1990): i. m. 58.

⁴⁰⁰ Austin (1990): i. m. 40–41.

⁴⁰¹ Austin (1990): i. m. 61.

Vákát

VIII. fejezet

John Austin: A megnyilatkozás mint lokúció, illokúció, perlokúció

1. Kételemek és kiutak

Austin előadás-sorozatának – és könyvének – közepe környékén érdekes változást figyelhetünk meg. Az olvasó több utalást találhat arra nézve, hogy talán még sincs radikális különbség a perlokúciós és a konstatív megnyilatkozások, vagyis a *cselekvő* és a valamit *megállapító* mondatok között. Az első fejezetek alapkonceptiója az volt, ezeket elemeztük az előző fejezetben, hogy kijelentésformájuk ellenére a performatívumok nem igazak vagy hamisak, hanem sikerültek vagy elhibáztak, szemben a konstatívumokkal, amelyek viszont igaz vagy téves megállapítások. Austin ugyanis olyan pragmatikus (ténylegesen használt) és a grammatikusok által eladdig mellőzött mondatokat kezdett el vizsgálni, amelyek önmagukban és közvetlenül is cselekvések. A cselekvő mondatokra, azaz performatívumokra való ráatalálás tudománytörténeti jelentőségét aligha lehet túlértékelni. Austin azonban kutatásai során rájött arra, ahogy a cselekvés sokkal általánosabb vonása a nyelvnek, semhogy ezt a vonást a performatív igékkel képzett mondatokra lehessen szűkíteni. Ugyanez fordítva is áll: a performatív megnyilatkozásokból sem lehet számítani az igazságot és a tévedést. A tett és a beszéd, a cselekvés és a nyelv radikális és káros elkülönítését ezért talán nem úgy lehet feloldani, hogy megmutatjuk, bizonyos nyelvi formák használata nemcsak ábrázolás, hanem kifejezetten cselekvés. Pragmatikusan szemlélve ugyanis *minden nyelvi megnyilatkozás cselekvés, a konstatívum is* az. Nyilvánvaló, hogy ez az eredeti austini koncepció bővítése, továbbfejlesztése. Vagy ahogyan Szili Katalin nyelvész írja: Austin további kutatásai során „a konstatívumok és a performatívumok egyértelműnek tűnő elkülönítése helyett azt tapasztalta, hogy az explicit performatívumokat tartalmazó megnyilatkozásokkal is végezhető állítás – *Állítom, hogy így történt* –, illetve talált olyan performatív mondatokat is, amelyekben nincs performatív ige – *Az ülés kezdetét veszi*”. S ebből „azt a következtetést vonta le, hogy lényegében minden megnyilatkozásunk cselekedetértékű”.⁴⁰²

Idéznék ehhez két kulcsmondatot. Az egyik a kétely megfogalmazása, és így szól: „Talán nincs is olyan nagy különbség a kijelentések és a performatív megnyilatkozások között.”⁴⁰³ A másik pedig már konkrét állítás. Világosan kell látnunk, írja Austin, hogy „bizonyos performatív megnyilatkozások sikerülségéhez bizonyos kijelentéseknek *igaznak kell lenniük*”. A balfogások elkerülése érdekében ezért tudnunk kell, hogy „melyek azok a kijelentések, amelyeknek feltétlenül igaznak kell lenniük”.⁴⁰⁴ Két irányban zajlik

⁴⁰² Szili Katalin: *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Budapest, Tinta, 2004. 76.

⁴⁰³ Austin (1990): i. m. 68.

⁴⁰⁴ Austin (1990): i. m. 63.

tehát nála a probléma újragondolása. Egyrészt a konstatívumok, másrészt a performatívumok ismételt átvizsgálása révén, s a kétirányú törekvést összefűzi az, hogy Austin a két típus differenciáltabb képét igyekszik megrajzolni.

A konstatív mondatok kapcsán eddig arról volt szó, hogy ezek a beszélőtől független valóság megismerésére és leírására szolgálnak, ezért igazak vagy hamisak, esetleg részben egyik vagy másik, de semmi esetre sem tekinthetők cselekvésnek; ezek „szemlélődő” kijelentések. Csakhogy, hangsúlyozza Austin, ezzel a fontos ténymegállapítással még igen keveset mondtunk el a konstatívumokról. Ugyanis a konstatálás, a ténymegállapítás *összetett* tevékenység. Mindenekelőtt azt kell látnunk, hogy már egy egyszerű állító kijelentésben is több *kifejtetlen megállapítás* „rejtőzik”, vagyis nem létezik olyan konstatívum, amely teljesen zárt lenne, amit például ne lehetne kibontani, kiegészíteni. A konstatív megnyilatkozás összetett természete pedig három fontos szempont szerint vizsgálható. Nevezetesen, *a tartalmazás, az implikálás és előfeltételezés* alapján. Ezek a törekvések arra szolgálnak, hogy feltárják a konstatálás mondatainak implicit vonásait.

A *tartalmazás* (1) egy-egy megállapítás logikai összefüggéseit érinti. Austin példája szerint: „A »Minden ember elpirul« tartalmazza azt, hogy »Némely ember elpirul«. Nem mondhatjuk tehát azt, hogy »Minden ember elpirul, de egy ember sem pirul ek«, vagy azt, hogy »A macska az ágy alatt van, s a macska az ágyon van«”. Pozitív tartalommal megfogalmazva: ha egy osztályról megállapítunk valamit, akkor megállapításunk az osztályba sorolt egyes elemekre is vonatkozik, illetve ha egy egyedi létezőről állítunk valamit, akkor azzal kapcsolatban azt is állítjuk, ami ebből logikusan következik. Például az a mondat, hogy „A macska az ágyon van”, tartalmazza azt, hogy az ágy a macska *alatt* van. De ha azt mondom, hogy az ágy nincs a macska alatt, akkor ez tartalmazza azt, hogy a macska nincs az ágyon.⁴⁰⁵ A tartalmazás természetesen akkor is fennáll, ha ez magában a mondatban nincs kimondva, ugyanis a tartalmazás lényege az, hogy következik az állításból, kimondatlanul is.

Az *implikáció* (2) ennél kissé bonyolultabb összefüggés. Nem logikai szükségszerűségről van szó, hanem jó okkal a kijelentéshez gondolt és értett *további* jelentésről vagy értelemről. Austin egészen konkrétan a megismerő magatartást vizsgálja az implikáció szempontjából. Az írja: „»A macska az ágyon van« mondás implikálja azt, hogy hiszek abban, hogy a macska ott van. [...] Nem mondhatjuk azt, hogy »A macska az ágyon van, de nem hiszem, hogy ott van« – ez nem felel meg az »implikálja« köznapi értelmének.”⁴⁰⁶

Vagyis egy állítást azért teszek meg, mert hiszem azt, hogy képes vagyok a dolgok állását jól látni, és tudok igazat mondani. És ha esetleg nem is vagyok teljesen biztos állításom igazságában, de legalább hiszek abban, hogy igazat szólok. Ha azt mondom, hogy a macska az ágyon van, ez azt implikálja, hogy el is hiszem, hogy ott van, hacsak nem hazudni akarok. De ha nem hiszem, hogy ott van, attól még ott lehet. Egy ilyen kijelentés nem inkonzisztens: „egyszerre fennállhat az, hogy a macska az ágyon van,

⁴⁰⁵ Austin (1990): i. m. 65.

⁴⁰⁶ Austin (1990): i. m. 66.

s az, hogy én nem hiszem, hogy ott van”.⁴⁰⁷ Ám ha én azt mondom, „»nem hiszem, hogy ott van«, nem mondhatom egyúttal azt is, hogy »a macska az ágyon van«”. Mégpedig azért nem, mert „az állítás hitet implikál”.⁴⁰⁸

Egy ténymegállapító konstatívum számtalan *előfeltevésre* (3) épül, amelyek szintén nincsenek kimondva az adott mondatban, de érvényes igazságának elengedhetetlen részei. Például „»Jancsi minden gyereke kopasz« előfeltételezi, hogy Jancsinak vannak gyermekei”.⁴⁰⁹ Nem mondhatjuk tehát azt, hogy „»Jancsinak nincsenek gyermekei és minden gyereke kopasz«”.⁴¹⁰ Egy konstatívum igazságát ugyanis számtalan kifejtetlen előfeltevés szavatolja, amelyeket természetesen ki lehet bontani, explicitté lehet tenni. Általában praktikus okból nem tesszük ezt meg, hiszen ez esetben ellehetetlenülne a beszédünk. De nincs is szükség a megállapításunk minden előfeltevésére rámutatni, hiszen a hallgatóink elég pontosan tudják, hogy mit értek az adott mondaton. Félreértés, vitatás esetén persze igyekszünk tisztázni, hogy pontosan mit is értünk az adott összefüggésen, milyen előfeltevések alapján állítottunk valamit.

Ugyanezt a problémát Austin a cselekvő mondatok estében *az explicit és az implicit performatívumok* megkülönböztetésével igyekszik megoldani. Erre vonatkozó induló kérdése az, hogy vajon *nyelvtani és szótári* kritériumok szerint szabatosan és pontosan el lehet-e választani a performatív és a konstatív megnyilatkozást egymástól. Ha ugyanis ez lehetséges, akkor okkal állíthatjuk, hogy a performatív kijelentéseknek van olyan formája, amely nem veheti fel az igaz-hamis értéket. Sorra veszi a különböző grammatikai tényezőket, és megállapítja, hogy elválasztás szempontjából nem döntő tényező sem a személy, sem a mód, sem az idő, sem a szókészlet. Többes számban is lehet figyelmeztetni: „Figyelmeztetjük utasainkat!” „Közhírré tétetik!” A felszólító mód helyett fogalmazhatok feltételes módban is: „Fordulj jobbra!” helyett mondhatjuk azt, hogy „Helyedben én jobbra fordulnék.” Ugyanez az idő vonatkozásában: a „Bűnös vagy!” helyett mondhatom azt, hogy „Bűnösnek találalak.” Sőt kulcsfontosságú szavak, azaz performatív igék helyett is lehet cselekvő kijelentést tenni: „Ígérem, hogy elmegyek” helyett mondhatom egyszerűen csak azt, hogy „Elmegyek”.⁴¹¹

A konklúzió nem is lehetne más: az elválasztásra vonatkozóan okkal állapítható meg, hogy „nincs egyetlen abszolút kritérium sem, s igen valószínű az is, hogy az összes elképzelhető kritériumot felsoroló lista összeállítása sem lehetséges. Ráadásul ezek a kritériumok még csak el sem tudnák különíteni a performatívumokat a konstatívumoktól, mivel nagyon gyakori az is, hogy *egyazon* mondatot különböző megnyilatkozások alkalmával *mindkét*, azaz mind performatív, mind konstatív módon használunk.”⁴¹² S miközben tisztázódik, hogy a pontos elválasztás *nem* lehetséges, ezenközben lesz számára világossá, hogy a performatívumoknak két nagy osztálya van; nyílt és rejtett,

⁴⁰⁷ Austin (1990): i. m. 66.

⁴⁰⁸ Austin (1990): i. m. 67.

⁴⁰⁹ Austin (1990): i. m. 65.

⁴¹⁰ Austin (1990): i. m. 66.

⁴¹¹ Austin (1990): i. m. 72–74.

⁴¹² Austin (1990): i. m. 80.

vagy explicit és implicit, de mondhatunk direkt és indirekt típust is. Korábbi előadásaira visszatekintve Austin világossá teszi, hogy eddig ő valójában az explicit performatívumokat vizsgálta, holott lehetséges olyan performatív megnyilatkozás, amely csak implicite tekinthető annak, ám ez akkor is performatív kijelentés. Kérdés, hogy miként az, és hogyan fejezhető ki explicit formában.

Legyen a példánk „A könyv a tiéd” performatívnak szánt kijelentés. Ám ha az ilyen és ehhez hasonló „performatív megnyilatkozást nem vezetjük vissza [...] explicit formára, akkor többnyire lehetőség van arra, hogy nem performatívan értelmezzék”.⁴¹³ Merthogy „A könyv a tiéd” kijelentés egyaránt lehet konstatív és implicit performatív kijelentés. S ha a másik ember tudakozó kérdésére azt válaszolom, hogy „A tiéd lehet”, vagy azt, hogy „Neked adom”, világossá teszem, hogy ez egy performatív kijelentés. Viszont ha az a válaszom, hogy „Persze, nem is Jóskáé”, akkor pedig a kijelentést konstatívnek tekintem.

Egy másik példa az „Ott leszek” kijelentés, ami már inkább tűnik implicit performatív, mint konstatív kijelentésnek. Explicitté úgy tehetem, hogy azt mondom, „Ígérem, hogy ott leszek”. Vagyis, írja Austin, „az utóbbi formula azt teszi explicitté, hogy a megnyilatkozás elvégzésével, vagyis az »Ott leszek« kimondásával milyen cselekvést teszünk meg. Ha valakinek a szájából elhangzik, hogy »Ott leszek«, rákérdezhetünk, hogy »Vegyem ezt ígéretnek?«. Mire megkapjuk azt a választ, hogy »Igen«, vagy azt, hogy »Igen, ígérem« (vagy »Ígérem, hogy...«), miközben a válasz lehetett volna az is, hogy »Nem, de szándékomban áll«.”⁴¹⁴ Esetleg másvalami.

És ezen a ponton belép valami olyan specifikus tényező a képbe, ami a „mit jelent a mondat” elvont kérdésén túl további lényeges összefüggésekre utal. Ezt a tényezőt Austin *erőnek* nevezi el, és azt érti alatta, ami *a cselekvőt saját cselekvéséhez fűzi*. Ugyanis, írja, „[c]selekvéseket csak személyek végezhetnek, s a mi eseteinkben nyilvánvalóan a megnyilatkozást tevő személynek kell cselekvőnek lennie”. S az illetőnek „mindig jelen kell lennie, de legalább is meg kell említeni vagy utalni rá”.⁴¹⁵ Amikor tehát egy látszólag konstatív kijelentés (például „A könyv a tiéd”) rejtett performatív tartalmát explicitté tesszük, akkor egy cselekvő személy és egy cselekvés megnevezése történik („Neked adom”). Az explicitté tételnek természetesen sokféle formája lehet, általában minden olyan eszköz alkalmas erre, amely a nyílt performatívumokat is jellemzi.

A pontosítás a jelentéshez tartozik, az erő a cselekvéshez, írja Austin. Vagyis „a nyelvi pontosság világosabbá teszi, hogy mit mondunk – vagyis a *jelentést*; az explicittség pedig, ahogy itt használjuk, a megnyilatkozás *erejét* teszi világosabbá, vagyis azt, hogy [...] miként »értendő«”.⁴¹⁶ Mármost az, amit mondunk. Egy megnyilatkozásnak tehát van jelentése, amit pontosítani lehet, és van ereje, ami a hatékonyságával függ össze, merthogy

⁴¹³ Austin (1990): i. m. 76.

⁴¹⁴ Austin (1990): i. m. 82.

⁴¹⁵ Austin (1990): i. m. 75.

⁴¹⁶ Austin (1990): i. m. 85.

a cselekvésnek nem a pontosság, hanem a hatékonyság a kritériuma, és a konstatívumok explicitté tétele éppen ezt a hatást vagy hatékonyságot igyekszik világossá tenni.

A konstatívumok és a performatívumok differenciált vizsgálata nyilvánvalóvá tette Austin számára, hogy a beszédcselekvés értelmezésében ez a két kategória, külön-külön egymással szembeállítva, csak a probléma elsődleges megközelítése, bár arra kiválóan megfelel, hogy megingassa a leíró nyelv és tényleges cselekvés masszív szembeállítását. Ugyanis, mint láthattuk elemzésében, a konstatívumok aktivitással telítettek, ami a tartalmazás, az implikálás és az előfeltételek kibontását jelenti, vagy jelentheti. A performatívumokban pedig leírás található, vagyis igazságfeltételek kapcsolódnak hozzájuk, amint ez teljesen egyértelmű az implicit performatívumok esetében. Ergo, a tett és a beszéd, *a cselekvés és a szó radikális elkülönítése semmilyen formában nem tartható fenn*.

Mint írja: „Itt az ideje, hogy új módon közelítsünk a problémához. [...] Egyértelműen tisztázásra és definíciókra van szükségünk ahhoz, hogy kikecmeregjünk a csapdából.” Mindenekelőtt újra kell értelmezni a cselekvést.

„Végtére is a »csinálni valamit« nagyon homályos kifejezés. Bármilyen megnyilatkozásunkkal nem »teszünk-e valamit«? Nyilvánvaló, hogy az a mód, ahogyan a »cselekvésről« beszélünk, itt is zavaró lehet, akárcsak másutt. Szembeállítjuk például a tettek emberét a szavak emberével, [ennek megfelelően] mondhatjuk azt, hogy nem tett semmit, csak beszélt és ezt-azt mondott, ugyanakkor azt, hogy valamire csak gondolt, szembeállíthatjuk azzal, hogy tényleg kimondta (hangosan), s ebben az összefüggésben a kimondás annyi, mint valaminek a megtétele.”⁴¹⁷

2. „Az állítás egy cselekvés megcselekvése”

Az előbbieket szellemében Austin mintegy „feldarabolja” a performatív megnyilatkozás kategóriáját, és már csak a mondva cselekvés szélső eseteként veszi számításba. Helyette három új fogalmat vezet be, amelyek arra hivatottak, hogy leírják *minden* beszédbeli megnyilatkozás cselekvő természetét. Félreértés ne essék tehát: szerinte *a dolgok ábrázoló leírása is cselekvés*, a korábbi kategóriát használva, a konstatívumok is cselekvő mondatoknak tekinthetők, vagyis az igazságkeresés és a tévedés elkerülése is cselekvés. Nem látszólagosan, nem idézőjelesen, hanem ténylegesen, azaz valóságos emberi cselekvés.

Ez a három új kategória a *lokúció*, az *illokúció* és a *perlokúció*. Ezek neologizmusok, amelyek angolul is szokatlanok voltak megszületésük idején, ma már talán kevésbé azok. Ha magyarul kellene a három kategóriát megadni, én ezeket javasolnám: *kimondás*, *beavatkozás*, *hatás*. Austin neologizmusában van egy alapszó, a *lokúció*, amihez járul két előtag, az *il-* és a *per-*. A *lokúció* nyelvi viselkedést jelent, ami nyilván írásbeli vagy beszédbeli megnyilatkozás, s ez nemigen lehet más, mint egy nyelvi tartalom megfogalmazása, kimondása. Az *il-* előtag tagadást, valaminek a hiányát jelöli, mint például az *illegális*, *illegitim* vagy az *illiberális* szavakban. Vagyis az illokúció jelentése

⁴¹⁷ Austin (1990): i. m. 100.

olyasmi, hogy nem (csak) kimondás, hanem olyasmi, ami ezzel közvetlenül kapcsolatban van ugyan, de mégis valami más, leginkább valamilyen beavatkozás, alakítás, mármint nyelvileg, a kimondással végrehajtva. A *per-* előtag jelentése pedig valamivel, valami keresztül, valami által. Vagyis a *perlokúció* azt jelenti, amit a megfogalmazással és kimondással mint alakító szándékú cselekvéssel elér az ember. Ez pedig valamilyen hatás, következmény, eredmény. Így kell értenünk a három különös kifejezést (lokúció, illokúció, perlokúció), mint a beszéddel való cselekvés megtörténtének, időbeli lefolyásának három mozzanata: maga a kimondás, a kimondással való beavatkozás vagy alakítás, és mindennek a közvetlen tetten túlmutató hatása. Azaz Austin szerint a nyelvileg cselekvő megnyilatkozás *mondó, alakító, ható* vonatkozásokból áll.

Mindhárom aktus cselekvés. A (1) *lokúciós* aktus során a nyelvvel cselekszem: beszélek, írok, mondatokat mondok. A hangsúly azon van, hogy aktívan használom a nyelvet. Legáltalánosabban arra, hogy nyelvileg leírjam a világot, amely körülvesz vagy bennem van. Konstatálom tehát, hogy ez vagy az van, mármint úgy van, ahogyan én látom és képes vagyok elmondani. Chomsky generatív grammatikája éppen erről szól: elég szabadon alkothatok új meg új mondatokat, persze nemcsak konstatáló mondatokat, hanem bármilyen mondatot. Az (2) *illokúciós* aktus, amely leginkább hasonlít a performatív mondatokhoz, viszont azt mutatja meg, hogy nyelvvel a beszéd révén (tehát a használt nyelvvel), túl a dolgok aktív megmutatásán (a dolgok ilyenek, és *nem másfélék*) arra is képes vagyok, hogy *közvetlenül hassak* a valóságra. Van ugyanis számtalan olyan tett, amelyet azáltal végzek el, hogy beszélek, hogy kimondok dolgokat. Nem pedig úgy, hogy először passzívan tükrözök, aztán ennek nyomán aktívan teszek valamit. Én azt hiszem, hogy Chomsky és Austin nyomán az lehet a legérdekesebb belátásunk, hogy a megismerés is cselekvés, miközben a performatív-konstatív szembeállítás szerint csak bizonyos mondatokkal (amelyekben performatív igék vannak) tudok cselekedni. A (3) *perlokúció* mint hatás vagy mint következmény talán még egyértelműbbé teszi, hogy itt minden vonatkozásban cselekvésről van szó. Egyrészt pragmatikusan gondolkodva és empirikusan szemlélve a dolgokat világos, hogy *tettek* vannak, és nem egyetlen tett, *cselekedetek sorozata* tehát, akár úgy, hogy egy tett elindítója további tetteket visz véghez, vagy mások kapcsolódnak hozzá a saját tetteikkel. Másrészt amennyiben a pusztá szemlélődő és megfigyelő rögzíti megfigyelése eredményét, maga a kifejezés vagy rögzítés a következmény, ami változás a valóságban, hiszen előtte mások nem ezt mondták, és ehhez ő maga vagy mások már kapcsolódnak tudnak. Még inkább így van ez az illokúciós cselekedetek esetében, hiszen ezek eleve folytatódnak, szélső esetben akár az érintettek elutasító tettei révén, de leginkább azzal, hogy a szituáció érintettjei ennek megfelelően viselkednek.

Austin újításának kétségtelenül legfontosabb és legeredetibb meglátása az, hogy *a lokúciót is cselekvésnek* tekinti. Korábbi kategóriáját használva tehát a konstatívum is cselekvő megnyilatkozás, nem egyszerűen csak a dolgok cselekvésmentes, szemlélődő számbavétele, mint ezt Austin korábban még gondolta, és ma is sokan gondolják. Mindennek igen egyszerű oka van, írja. Az, hogy nem elvont nyelvi rendszert és ennek elvont elemeit vizsgáljuk, hanem a beszélt nyelvet, azt a módot tehát, ahogyan az emberek

szólnak egymáshoz, vagyis a nyelv pragmatikai dimenzióját. Ennek pedig nem a mondat, hanem a megnyilatkozás az alapegysége. Ám „ha egyszer elfogadtuk, hogy *nem* a mondatot, hanem a megnyilatkozásnak a beszédhelyzetben való megtételét kell tanulmányoznunk, elkerülhetetlenül be kell látnunk, hogy az állítás egy cselekvés megcselekvése”.⁴¹⁸

Vajon miért van ez így – kérdezhetjük. Először is azért, mert ha valamit állítok, akkor azt nem elsősorban magamnak állítom, hanem másoknak, jöllehet én fogalmazom meg és mondom ki, de mindig „alapvető a »felfogás biztosítása«”, vagyis az, hogy mások is értsék, felfogják azt, amit éppen állítok. Ez aktivitást kíván, a retorikatanok szerzői elég sokat írtak erről a problémáról. Továbbá, ha állítok valamit, „az további állítások mellett kötelez el: bizonyos elkötelezett állításaim helytállóak lesznek, vagy nem lesznek azok. S ugyanígy, bizonyos állítások vagy megjegyzések, melyeket ezt követően teszel, ellentmondanak nekem vagy nem, elvitatják azt, amit mondtam vagy nem.” Miközben persze „az állítás nem mindig vár választ”. S végül „nyilvánvaló az is, hogy az állítás során a legkülönbözőbb fajtájú perlokúciós aktust végezzük vagy végezhetjük. Legfeljebb amellet lehet érvelni némi meggyőző erővel, hogy az állítással nincs sajátlagosan összekapcsolva valamilyen perlokúciós cél, amiként a tájékoztatással, az érveléssel és hasonlókkal.”⁴¹⁹ Nincs komoly okunk tehát arra, hogy az állításokat „tisztá megismerésnek” tekintsük, amelyet nem érinthet meg a cselekvések valósága: ez rendkívül életidegen és lapos elképzelés lenne. Egész egyszerűen; az igazságkeresés és a tévedés elkerülése is cselekvés, különösképpen az, ha ezt egy társas közegben végezzük.

A megnyilatkozó állítás tehát valaminek a cselekvő kimondása, azaz az ember ilyenkor „szükségszerűen »mond« valamit – a »mond« legteljesebb értelmében”.⁴²⁰ De vajon mit jelenthet ez a legteljesebb értelemben vett cselekvő mondás? Először is hangokat bocsátunk ki, vagy ha írunk, akkor bizonyos betűket írunk le. Másodszor ezeket a fonémákat vagy írásjeleket bizonyos szabályokat követve összefűzzük szavakká és mondatokká. Harmadszor ezeknek a nyelvi egységeknek valamilyen jelentést adunk, értelemmel ruházzuk fel őket. És végül így kimondva-leírva „megnyilatkozunk”, azaz nemcsak a magunk, hanem mások számára is igyekszünk felfoghatóvá tenni megfigyelésünket, állításunkat.

„Kétségtelen, hogy állítani valamit ugyanúgy egy illokúciós aktus véghezvitele, mint például figyelmeztetni vagy bejelentkezni. Természetesen nem valamilyen sajátos fizikai módon véghez vitt cselekvést jelent, azon túl persze, hogy amennyiben verbális, érinti a beszélő szervek mozgásait, de [...] a figyelmeztetés, a tiltakozás, az ígérés vagy az elnevezés sem fizikai cselekvés.”⁴²¹ Itt két mozzanatot hangsúlyoz Austin. Az egyik a cselekvésértelmezés leggyakoribb tévedése, nevezetesen az, hogy a tett *leszűkítik* „valamilyen sajátos fizikai módon véghez vitt” cselekvésre, s minden más aktivitást nem tettek, nem igazi cselekvésnek tartanak, vagy ahogyan egy másik helyen

⁴¹⁸ Austin (1990): i. m. 135–136.

⁴¹⁹ Austin (1990): i. m. 136.

⁴²⁰ Austin (1990): i. m. 100.

⁴²¹ Austin (1990): i. m. 132.

írja: „Az »aktust« általában úgy képzeljük el, mint rögzített fizikai eseményt, amelyet elvégzünk.”⁴²² A másik hangsúlyos pont pedig az, hogy a megnyilatkozó állításnak *cselekvő alanya* van, valaki mondja azt a „kimondást”, aki egyben el van köteleződve az állításban foglaltak mellett. Mondhatni, fontos neki. Természetesen használhatom a megnyilatkozás implicit formáját is. Például azt mondom, hogy „Nem tette meg”. De ezt explicitté is tehetjük, ami önreflexió saját kijelentésemre: „Azt mondtam, hogy nem tette meg.” „Állítom, hogy nem tette meg.” „Fogadok, hogy nem tette meg” stb. Ezek „bármelyikének mondása révén megadhatjuk a megnyilatkozás illokúciós erejét”.⁴²³ És a konklúzió: „nincs szükségszerű ellentmondás aközött, hogy (a) egy megnyilatkozás megtétele valaminek az elvégzése, (b) s hogy megnyilatkozásunk igaz vagy hamis”.⁴²⁴

Austin tehát azt állítja és meggyőzően bizonyítja, hogy a dolgok pusztá leírása, a konstataáló megismerés is cselekvés, csak éppen más jellegű tevékenység, mint a közvetlen beavatkozási igénnyel bíró, aktivista szándékú illokúciós megnyilatkozás. Hiszen ilyenkor az ember működteti az érzékszerveit és az agyát, működésbe lépteti a pszichikumát, az egész tevékenységnek van motívuma, célja és eredménye. Mindenekelőtt pedig – emeli ki Austin – van ágense, vagyis cselekvő személye. Hatása is van, hiszen egyik leíró megállapítás kapcsolódik a másikhoz: nincs olyan konstatívum, amely nem más konstatívumok folytatása lenne, és olyan sincs, amely tökéletesen visszhangtalan maradna, legfeljebb többszörös áttételen keresztül fejti ki a hatását.

Az *illokúciós aktus* kapcsán pedig alapkérdésünk az, hogy vajon „mit teszünk akkor, amikor valamit mondunk”.⁴²⁵ Másképpen mondva; a direkt performatív igék (ígérem, elnevezem, esküszöm, fogadok stb.) használata mellett vagy azon túl, hogyan kell érteni a mondva cselekvést minden megnyilatkozásra vonatkoztatva, *általános* értelemben. Kérdésünk tehát az, hogy „a szónak hányféle értelmében lehet tenni valamit azzal, hogy mondunk valamit, vagy valaminek a mondásakor”.⁴²⁶ Ez a kérdés nem a cselekvés típusára vonatkozik, hanem a cselekvés *módjára*, ami alapkérdés, hiszen ez alapján minden megnyilatkozás cselekvésjellege vizsgálható.

Austin a beszédcselekvés kétféle módját különbözteti meg. Az egyik az, amikor „mondva megteszünk valamit”, a másik pedig az, amikor „valaminek a mondása révén csinálunk valamit”.⁴²⁷ Az első a nyelv pusztá használata, a második a nyelvvel való beavatkozás a valóságba. Mindkettő cselekvés, csak éppen más módon elvégzett cselekvések. Mondhatjuk azt is, hogy mindkettő eleve cselekvés, hiszen megnyilatkozásokról van szó, nem pedig időtlen és kontextusmentes absztrakt mondatokról. A pragmatika erre kíváncsi, ezt vizsgálja, nem pedig egy absztrakt nyelvi rendszer elvont (mondatbeli) egységeit.

⁴²² Austin (1990): i. m. 111.

⁴²³ Austin (1990): i. m. 132.

⁴²⁴ Austin (1990): i. m. 130.

⁴²⁵ Austin (1990): i. m. 123.

⁴²⁶ Austin (1990): i. m. 113.

⁴²⁷ Austin (1990): i. m. 113.

Austin ezen a ponton kételkedő kérdéseket fogalmaz meg saját kutatásaira nézve: „Miért nem hagyjuk abba a szörszálhasogatást? Miért vacakolunk a hétköznapi nyelvben a mondással kapcsolatos dolgok elnevezéseivel?” Nos, azért nem szörszálhasogatás ennek a problémának a vizsgálata, adja meg saját kérdésére a választ, mert éppen ez a megkülönböztetés mutat rá arra, hogy minden megnyilatkozás cselekvés. Tehát „e vizsgálódások jelentősége annak az általános kérdésnek a szempontjából válik nyilvánvalóvá, hogy a »mit teszek« különböző lehetséges leírásai milyen kapcsolatban állnak egymással”.⁴²⁸

Ennek megfelelően „a mondás közben végrehajtott dolgok” egyik csoportját a lokúciós aktusok jelentik. „Ez nagyjából egyenértékű azzal, hogy valamely mondatot bizonyos értelemmel és jelöllettel mondunk ki, ami viszont nagyjából egyenértékű a »jelentés« hagyományos értelmével.” Valamit mondva azonban nemcsak mondatalkotó cselekvést végzünk, azaz pragmatikusan tekintve valamilyen jelentést adunk a dolgoknak, hanem illokúciós aktust is. Vagyis „tájékoztatunk, utasítunk, figyelmeztetünk, felvállalunk stb., vagyis megnyilatkozásunknak van bizonyos (konvencionális) ereje”. De ilyenkor „megvalósítunk *perlokúciós aktusokat* is: akkor, amikor valaminek a mondása révén valósítunk meg vagy érünk el valamit, amikor meggyőzünk, elrettentünk vagy akár meglepünk vagy félrevezetünk valakit”.⁴²⁹

Ennek ellenére itt két különböző megközelítésről van szó, hangsúlyozza Austin. Kérdés tehát az, hogy miként kell érteni ezt a mondatot: „»x-et mondva y-t csináltam« vagy »y-t tettem«”. Egy ilyen formula „használatát nem korlátozódik az illokúciós aktusokra; érvényes (a) lokúciós aktusokra és (b) olyan aktusokra is, amelyek kívül esnek az osztályozásunkon. Nyilvánvalóan nem ez a helyzet, ha mondhatjuk azt, hogy »x-et mondva y-oztál«, mert akkor »y-ozni« szükségképpen egy illokúciós aktus elvégzését jelenti. Legfeljebb azt állíthatjuk, hogy ez a formula nem felel meg a perlokúciós aktusnak, míg a »révén« formula nem illik az illokúciós aktusra.” Esetleg az „y-ozni” jelentheti valamely lokúciós aktus egy részének elvégzését. Például azt mondva, hogy megvetem a katolikusokat, pusztán a mai helyzetre (a római katolikusokra, a papokra, a szenteskedőkre, a hazai helyzetre) utaltam.⁴³⁰ Úgy vélem, hogy ez a formalizálás elég világosan mutatja, hogy a különbségek ellenére jelentős az áthatás, hogy tehát *a mondva és a mondás révén való cselekvés* jelen van mind a lokúciós, mind a perlokúciós aktusokban. Vagyis nem csak az illokúciós aktusokban.

Felmerül azonban itt egy olyan kategória, amely ugyan nem hangsúlyos Austinnál, de mindenképpen figyelemre méltó, különösképpen a beszédcselekvés társadalomtudományi vonatkozásában. Ez az *erő* kategóriája. Azt írja egy helyen, hogy az illokúciós aktus, még inkább az aktust végrehajtó egyén – szemben a lokúcióban domináló jelentéssel és a perlokúcióban lévő hatással – „valaminek a mondásakor bizonyos *erővel* bír”.⁴³¹ Vajon mi ez az erő, s miért éppen erőről beszél itt Austin?

⁴²⁸ Austin (1990): i. m. 124.

⁴²⁹ Austin (1990): i. m. 113.

⁴³⁰ Austin (1990): i. m. 124.

⁴³¹ Austin (1990): i. m. 122.

Az illokúciós erő kategóriája egyértelműen kapcsolódik Austin elméletének társas viszonyokra vonatkozó jellegéhez, még akkor is, ha ebben a vonatkozásban nem konkretizál egyértelműen. A megnyilatkozás révén való cselekvés ugyanis egyszerre nyelvi és társadalmi tevékenység. Vannak olyan illokúciós aktusok, amelyek elvileg minden társas helyzetben működőképeseek. De vannak olyanok is, amelyek „csak meghatározott társadalmi intézményekre vonatkoztatva érvényesülnek”, elítélni például csak „hatalmi pozícióban lévő bíró tud, kérni azonban bárki és bárkitől”.⁴³² Világos, hogy ez a ket-tősség vagy áthatás a következővel jár: a megnyilatkozó személy bizonyos képességek birtokában, azokat jól-rosszul érvényesítve szólal meg és mond valamit úgy, hogy azt mások is értsék. Ez nem egyszerűen csak grammatikai jelentésadás, hanem *jelenlét* is, amelyet a beszélőnek ki kell küzdenie, tehát valamilyen képesség és akarat, vagyis erő felmutatása.

A beszédaktus harmadik eleme, mint már jeleztük, a *perlokúció*. Elvileg bármilyen megnyilatkozásnak van vagy lehet valamilyen következménye, a pusztá kijelentésnek is. „Így például lebeszélhetsz engem valaminek a megtételéről azáltal, hogy félrevezetően, de mégis hihetően tájékoztatasz arról, hogy a dolog megtételének mi volna a következménye.” Sőt úgy is, hogy a várható hatást kalkulálva pusztán tájékoztató leírást adsz. Például azt mondod, az X úr hálószobájában talált keszkenő Y hölgyé volt.⁴³³

Austin bemutat három olyan szituációt, amelyben az illokúciós aktus összekapcsolódik bizonyos hatásokkal. 1. Vannak perlokúciós célú aktusok (meggyőzés, rávevés) és „pusztán perlokúciós következményekhez vezető” aktusok. „Például meglephetnek, felizgathatnak vagy megalázhatnak egy lokúció segítségével.” 2. „Az elért válasz vagy folyamány kiegészítésképpen vagy maradéktalanul elérhető nem lokúciós eszközökkel is: a megfélemlítés például elérhető egy pálca fenyegető rázásával vagy egy pisztoly előrántásával.”⁴³⁴ Vagyis „figyelmeztethetünk vagy utasíthatunk, kinevezhetünk vagy ajándékozhatunk, tiltakozhatunk és elnézést kérhetünk nem verbális eszközökkel is, s ettől ezek még illokúciós aktusok maradnak”. 3. Nehéz megmondani, hogy hol a határ a verbális konvencionális és a nem verbális konvencionális eszközök használata között.

„[F]igyelmeztethetem őt például egy nádpálca lóbálásával is, és adhatok neki úgy is valamit, hogy egyszerűen átadom. De ha a pálca lóbálásával figyelmeztetem, akkor a pálca lóbálása figyelmeztetés, és nagyon jól fogja tudni, mit szándékozok közölni vele: félreérthetetlen fenyegető gesztus lesz számára. Hasonló nehézségek lépnek fel akkor is, ha hallgatólagos beleegyezésünket adjuk valamilyen egyezséghez, vagy ha hallgatólagosan ígérünk, illetve kézfeltartással szavazunk. Am továbbra is érvényben marad, hogy számos illokúciós aktust csak valaminek a mondásával lehet végrehajtani.”⁴³⁵

⁴³² Pléh (1990): i. m. 14.

⁴³³ Austin (1990): i. m. 114.

⁴³⁴ Austin (1990): i. m. 120.

⁴³⁵ Austin (1990): i. m. 121.

Kérdés továbbá, hogy húzható-e határ az illokúciós aktus és annak következményei között. Módunk van például arra, hogy „egyre több olyan dolgot tartunk csupán az aktus tényleges következményének, amit kezdetben, a hagyományokhoz híven, inkább magának az »aktusnak« az elnevezéséhez használtunk fel. Ezt a következményekhez való átsorolást akkor is megtehetjük, ha a következmények igen közel állnak a »tényleges aktushoz«, s a bekövetkeztük nyilvánvaló, minimális fizikai értelemben várható is.”⁴³⁶ Austin példája alapján a *lövést* „kibontva” mondhatjuk, hogy egy puskát fogva ujjunk behajlítása a ravasz elmozdulását eredményezi, ez viszont azzal jár, hogy puskánk elsül, az viszont azzal jár, hogy a kirepülő golyó eltalál valakit, ami viszont azzal jár, hogy az illető megsebesül, esetleg meg is hal, és így tovább. Tehát a lövés következményei: eltalálás, halál, gyász, gyűlölet, pusztítás, újabb lövés stb.

A perlokúció kapcsán merül fel Austinnál a cselekvéseméletek egyik sokat vitatott kérdése, a *fizikai tettek* megítélése és viszonya a *nyelvi* cselekvésekhez. Az előző esetek tárgyi megnyilatkozások voltak, hiszen egy puskalövés vagy a nádpálca fölemelése fizikai aktivitást jelent. Sőt bizonyos fizikai-biológiai tevékenységet vizsgálva azt látjuk, hogy ezek par excellence illokúciós cselekedetek. Ezeket hívják egyébként testbeszédnek és nonverbális kommunikációnak. Ám az ember fizikailag úgy is cselekedhet, hogy mozgásba hoz és irányít bizonyos tárgyi dolgokat. Például kézbe vesz egy puskát, és lead vele egy lövést. Austin szerint alapvető különbség van a kétféle tevékenység, nevezetesen a nádpálca felemelése és a puskalövés között, amit leginkább a hatás, vagyis a perlokúció felől érthetünk meg.

Azt írja, hogy a puskalövés esetén „»a ravasz húzó ujj elmozdítása« *in pari materia* [anyagát tekintve egyenértékű] viszonyban van a »ravasz elmozdításával«,»⁴³⁷ ami aztán további szükségszerű következményekkel jár, mint ezt láttuk is a példa kibontásakor. Ezzel szemben „bármi legyen is valami mondásának azonnali és természetes következménye, szokványos esetben ez sem a beszélő, sem mások részéről nem jelenti további dolgok mondását. Ami itt a szemünk elé tárul, az nem más, mint egy természetes szakadás a láncolatban, a fizikai aktusok esetében ez nincs meg.”⁴³⁸ Én ezt rendkívül fontos megjegyzésnek gondolom. A nyelvi aktivitás ugyanis *szakadást* idéz elő a természeti folyamatokban és az ember által teremtett „gépezetek” működésében. Az értelemadásokban *lehetőségek* tárulnak fel, a fizikai valóságban pedig *szükségszerű* ok-okozati viszonyok működnek. Ezeknél a szakadás súlyos probléma, beszédben viszont maga a létezési mód. Az értelemadó ember szinte minden ponton be tud lépni a folyamatokba, a természeti folyamatokban is természetesen, és változtatni, újítani tud. Mint Austin írja, az embernek, bármit is hallott korábban, nem kell ugyanazt mondani, tennie.

⁴³⁶ Austin (1990): i. m. 115.

⁴³⁷ Austin (1990): i. m. 116.

⁴³⁸ Austin (1990): i. m. 116–117.

3. Beszédcselekvési osztályok

Austin az utolsó előadásán, könyve XII. fejezetében megkísérli tipizálni a megnyilatkozásokat. Öt osztályt különböztet meg, megmutatva ezek egymáshoz való kapcsolódását is. Előtte azonban így összegzi saját kutatásait:

„[A] performatív-konstatív megkülönböztetés tengerén áthajózva kikötöttünk a beszédaktusok elméleténél. Az út során megindokolva láttuk azt a feltételezést, hogy az explicit performatív igékre javasolt próbák (»mondani ...annyi, mint...« és így tovább) megfelelnek – sőt jobban megfelelnek – arra a célra, hogy kiemeljük azokat az igéket, amelyek – ahogy most mondanánk – egy megnyilatkozás illokúciós erejét teszik explicitté, vagy azt, hogy milyen illokúciós aktus is végeztünk egy megnyilatkozás során. A performatívumok tisztaságának elképzelése azonban *nem* élte túl az átkelést, vagy talán csak mint szélsőséges határeset. Nincs ebben semmi meglepő, hiszen már kezdetben is gondot okozott az elképzelés. Lényegében azon a hiedelmen alapult, hogy a performatívumok és a konstatívumok dichotómiát alkotnak. Ezt, mint láttuk, el kellett vetnünk az egymással kapcsolatban lévő és egymást átfedő beszédaktusok általánosabb családjával helyettesítve őket.”⁴³⁹

A tipizáló osztályozás mindig izgalmas művelet, legfőképpen azért, mert egy elmélet *tesztje*. Azt mutatja meg, hogy az elmélet alapját képező empirikus anyag miként rendezhető át az új tudás bázisán, és van-e ennek valamilyen heurisztikus értéke. Nem véletlen, hogy sok nyelvész kritizálta az öt típust vagy osztályt; korrekciót javasolt, új szempontú felosztást proponált és mutatott be. Ezek azonban nem érintették Austin elméletének lényegét, vagyis azt, hogy a beszédaktus a cselekvés *új* elmélete.

A műveletet Austin praktikusán tekintve úgy végezte el, hogy kigyűjtötte egy kézisztár igéit, kiválasztotta közülük az önmagukban is cselekvő illokúciós erejű igéket, s aztán ezeket csoportosította. Enyhe öniróniával ő maga így ír a műveletről: „Öt általános osztályt különböztetek meg, de korántsem vagyok elégedett mindegyikkel. Ahhoz azonban elégségesek, hogy ördögűző hajlandóságom erőre kapjon; két fétist pécéztem ki: (1) az igaz-hamis és az (2) érték-tény szembeállítás. Ezeket a megnyilatkozás-osztályokat az illokúciós erőnek megfelelően besorolva a következő [...] újbarbár nevekkel illetem: (1) ítélkezők (*verdictives*); (2) végrehajtók (*exercitives*); (3) elkötelezők (*commissives*); (4) viselkedők (*behabitives*) – ez sokkoló; (5) bemutatkozó (*expositives*).”⁴⁴⁰

Külön figyelemre méltónak tartom, hogy a beszédcselekvési osztályok elemzésével Austin nemcsak az igaz-hamis, hanem a tény-érték dichotómiát is igyekszik maga mögött tudni, amit szintén gonosz tudásként nevez meg, magát ezért is „ördögűzőnek” tartja. Lehet persze efféléket teoretikus agytornaként konstruálni, ahogy például Paul Ricœur nevezi ezeket a pusztító ellentéteket, ám legfeljebb arra jók, hogy a konstruktőröket megelégedéssel töltsék el saját okosságukat illetően, de a gyakorlati életben használhatatlanok, és a saját életét jól-rosszul alakító-formáló ember számára szinte semmit sem jelentenek. Az *Új retorika* szerzői írják: „Értékek ilyen vagy olyan módon, de minden érvelésben

⁴³⁹ Austin (1990): i. m. 144–145. (*A fordítást korrigáltam: Sz. M.*)

⁴⁴⁰ Austin (1990): i. m. 145.

jelen vannak.” Mégpedig háromféle módon. Az emberek azt tekintik értékes „valaminek” (de sohasem valamilyen absztrakt értéknek), amit (1) jelentősnek és fontosnak gondolnak az őket körülvevő és általuk megtapasztalt dolgok közül, továbbá azt, (2) amivel azonosulni tudnak életük formálása során, s ezért azt is, amit (3) másoknak jó szívvel tudnak ajánlani.⁴⁴¹ Kétségtelen, hogy ezekben a megnyilatkozásokban kevés nyoma van a filozófiák és a társadalomelméletek kedvelt tény-érték kettősségének, legfeljebb annak a ténynek, hogy ezek az emberek vágyainak és akaratainak a témái és tárgyai. Sajnos azonban Austin erről a második dichotómiáról keveset ír. Jól látható azonban, hogy az öt performatív osztály egyike sem erre a dichotómiára épül. És nem is az igaz-hamis ellentétére.

Az *ítélkezők* (1) „jellegzetes példái azok, amikor [...] egy bíróság, egy döntnök vagy egy sportbíró ítéletet hoz. Az ítéletnek azonban nem kell véglegesnek lennie, és lehet becslés, saccolás vagy felmérés is. Lényegében valamilyen tényre vagy értékre vonatkozó eredményt közöl, amelynek az igazságáról különböző oknál fogva nehéz megbizonyosodni.”⁴⁴² Továbbá: „Az ítélezőket nyilvánvalóan kapcsolat fűzi az igazsághoz és hamissághoz, már ami a megalapozottságot és megalapozatlanságot, avagy az elfogultságot és elfogultatlanságot illeti. Azt, hogy egy ítélet tartalma igaz vagy hamis, jól mutatja az, amikor például vitatjuk, hogy a bíró helyesen ítélte-e gólt, tizenegyest vagy szögletűgást.”⁴⁴³ Austin szerint az ítélező megnyilatkozásnak három nagy csoportja van: a) valamilyennek találás (tekint, leír, besorol, helyez, becsül, rangsorol, értékkel, diagnosztizál, osztályoz, jellemez, tart); b) elrendelés, előírás; c) elítélés, felmentés.

A *végrehajtók* (2) alapvető jellegzetessége, hogy az érintett személyek „csoportja hatalmat, jogokat vagy befolyást gyakorol. Példa erre a kinevezés, a szavazás, az utasítás, a sürgetés, a tanácsolás, a figyelmeztetés és így tovább.”⁴⁴⁴ Mi jellemzi a végrehajtó megnyilatkozásokat? „A végrehajtó a cselekvés egyfajta lefolyása mellett vagy ellen hozott döntés. Döntés arról, hogy valaminek így kell lennie, ami eltér attól az ítélettől, hogy valami így van: kiállás amellett, hogy így kell lennie, ellentétben azzal a becsléssel, hogy így van [...]. Fölöttébb kiterjedt osztályról van szó.”⁴⁴⁵ Austin példái a végrehajtókra: kinevez, elrendel, elkoboz, elítél, választ, figyelmeztet, proklamál, hatályba léptet; degradál, kiközösít, megbírságol, követel, tanácsol, folyamodik, siettet, megsemmisít, berekeszt lefokoz, elnevez, irányít, jelöl valamire, ad, lemond, bevall, ajánl, semmissé tesz, vétöz, megnyit, bezár stb.

A harmadik típust az *elkötelező* (3) megnyilatkozások alkotják. Ennek „jellegzetes esete: [...] elköteleznek valaminek a végzésére, de ide tartoznak a szándékbejelentések is, amelyek nem ígéretesek, valamint olyan homályos dolgok is, amelyeket támogatóknak nevezhetünk, mint például az, hogy kiállok valaki mellett”⁴⁴⁶ Jellegzetes igéi a következők;

⁴⁴¹ Chaïm Perelman – Lucie Olbrechts-Tyteca: *The New Rhetoric. A Treatise of Argumentation*. Ford. John Wilkinson – Purcell Weaver. Notre Dame – London, University of Notre Dame Press, 1971. 18. §.

⁴⁴² Austin (1990): i. m. 145.

⁴⁴³ Austin (1990): i. m. 147.

⁴⁴⁴ Austin (1990): i. m. 145.

⁴⁴⁵ Austin (1990): i. m. 149.

⁴⁴⁶ Austin (1990): i. m. 146.

ígér, vállal, elszán, megfogad, szavatul, támogat – aláír, ragaszkodik, tervez, esküszik, egyetért, mellé áll, képvisel, szerződik, szavát adja, becsületszavát adja, pártfogol. Vagyis Austin az elkötelezők közé sorolja a sokat emlegetett két példát, az ígéretet és az esküvést.

A következő csoportot a *viselkedők* (4) alkotják, s „az ide tartozó megnyilatkozások a magatartásmódokkal és a társas viselkedésekkel kapcsolatosak. Példa erre a bocsánatkérés, a gratulálás, az ajánlás, a kondoleálás, az eskütétel és a kérdőre vonás.”⁴⁴⁷ A viselkedő megnyilatkozások, hangsúlyozza Austin, „nyilvánvalóan összefüggenek azzal, hogy saját érzéseinket állítjuk vagy leírjuk, illetve az érzések kifejezésével abban az értelemben, hogy beszélünk róluk, ámbár a viselkedők egyikkel sem azonosak”.⁴⁴⁸ Értelmezésében gondot okoz, hogy a csoport „fölköztetve vegyes összetételű”.⁴⁴⁹ Hét altípusát különbözteti meg: a) *bocsánatkérés*, b) *köszönetmondás*, c) *együttérzés* (sajnálak, együtt érzek, részvétem – gratulálok, szimpatizálok, örülök), d) *köszönés* és üdvözlés, e) *kívánságok* kifejezése (Isten éltesse, egészségére, légy átkozott, azt kívánom), f) valaminek az *elvitatása* (ellenzem, megkérdőjelezem), g) *beállítódás* kifejezése (tisztetem, morgolódom, panaszkodom, éljenzem, elutasítom, nem érdekel, eltekintek tőle, ajánlom, leszólok, méltányolom, kedvelem). S végül még egy fontos vonás: „A viselkedők csoportjára különösen jellemző, hogy nemcsak a balfogásokra érzékeny, hanem az őszintétlenségre is.”⁴⁵⁰

A *bemutató* (5) megnyilatkozásokat „akkor használjuk, amikor egy álláspontot fejtenk ki, vitázunk, a használati módot vagy az utasításokat tisztázzuk”.⁴⁵¹ A bemutatók „azt teszik világossá, hogy megnyilatkozásaink hogyan illeszkednek egy vita vagy egy társalgás menetébe, hogyan használjuk a szavakat, vagy általánosabban: bemutatjuk a dolgokat”. A bemutatókat nehéz meghatározni, panaszkodik Austin, „mert igen sok van belőlük, meglehetősen fontosak is, s jóllehet besorolódhatnak a többi osztályba is, valamiképpen mégis egyediek is”.⁴⁵² Ezzel együtt is igyekszik rendet vágni a bemutató megnyilatkozások sűrű bozótjában. „Mellékelek egy listát – írja – a mező kiterjedtségének érzékeltetésére. A legfontosabbak a következők: »kijelentem«, »állítom«, »tagadom«, »hangsúlyozom«, »illusztrálok«, »válaszolom«.”⁴⁵³ Majd felsorol ötvenhárom igét, amely szerinte valamilyen módon mind a bemutatók közé tartozik.

Austin a következő mondattal vezette be az öt osztály leírását: „Lehet, hogy azt kell mondanom, hogy minden egyes osztályunkban jelen van minden egyes aspektus.”⁴⁵⁴ Ehhez hasonló megállapítást tesz akkor is, amikor a bemutatókat elkezd részletesebben elemezni. Azt írja: „kérdéses, vajon a bemutatók egyszersmind nem ítélkező, végrehajtó, viselkedő vagy elkötelező aktusok-e, az is kérdéses, hogy nem érzéseink, cselekedeteink

⁴⁴⁷ Austin (1990): i. m. 146.

⁴⁴⁸ Austin (1990): i. m. 153.

⁴⁴⁹ Austin (1990): i. m. 146.

⁴⁵⁰ Austin (1990): i. m. 153.

⁴⁵¹ Austin (1990): i. m. 154.

⁴⁵² Austin (1990): i. m. 146.

⁴⁵³ Austin (1990): i. m. 154.

⁴⁵⁴ Austin (1990): i. m. 146.

stb. pusztá leírásai, kivált, ha a cselekvés elválaszthatatlan a szavaktól”.⁴⁵⁵ Majd sorolja azokat a példákat, amelyek szerint azok az igék, amelyeket itt a bemutatókhoz sorolt, egyben a másik négy csoportba is besorolhatók lennének.

Kérdés, hogy akkor mi a tudományos értéke az osztályozásnak. Úgy vélem, hogy van egy pedagógiai és egy cselekvéseméleti haszna. Pedagógiai értékét az adja, hogy az osztályozással jól lehet demonstrálni, hogy nemcsak néhány, hanem igen sok mondva-cselekvő igénk van, a *speech act theory* tehát nem életidegen elmélet, hanem „keményen” szól az emberek által átélt empirikus valóságról, sőt elsősorban erről szól. Tanulmányozásuk tehát hasznos tevékenység. Cselekvéseméleti haszna pedig egyszerre kritikai és pozitív tartalmú, s az utóbbiból következik az előbbi. Egy ilyen listából, akármilyen bajunk is van vele, az egyértelműen kiderül: *az emberi cselekvések világa mérhetetlenül gazdag*. Ez persze csak akkor egyértelmű, ha a cselekvésekben benntartjuk az *értelemadó* komponenst, nem pedig kivonjuk belőle, s a tettnek kizárólag az ember biológiai-fizikai, kinetikus mozgását tekintjük, vagy ahogyan Austin írja, valamiféle „minimális fizikai aktust”.⁴⁵⁶ A kritikai potenciál pedig azt jelenti, hogy ezt a cselekvő gazdagságot lehetséges, de nem érdemes néhány általános vonásra szűkíteni: motívum, cél, eszköz, eredmény, hatás. Természetesen ezek nem téves összefüggések, de ha egyszerre és átfogóan vagyunk kíváncsiak *minden* emberi cselekvés úgymond lényegére, akkor biztosan nem fogjuk megérteni a körülöttünk lévő, a közösségünkhöz tartozó emberek *konkrét* tetteit.

A tipizálás és besorolás nehézségei persze ez esetben is fennállnak. Austin sokszor visszatér a problémára; például minden egyes típus esetében bemutatja a másik négyhez való kapcsolódás lehetőségeit, és sűrűn megjegyzi, hogy nehéz őket egymástól elhatárolni. Én azt mondanám, hogy az egyes osztályoknak talán a középpontja jól definiálható, a szélein azonban sok az „átjárás”. A típusok bemutatása után Austin a *jó* szó használatával igyekszik megvilágítani a felmerült nehézségeket. Azt írja, hogy sokakat foglalkoztat a *jó* szó jelentése, vagyis az, hogy mire lehet és szoktuk mondani azt, hogy jó, és miért tesszük ezt. „Ám mindaddig nem látunk tisztán a »jó« szó dolgában, valamint azzal kapcsolatban, hogy mire is használjuk, amíg – s ez az eszményi eset – nincs a kezünkben egy teljes lista azokról az illokúciós aktusokról, amelyeknek az ajánlás, a besorolás és hasonlóak csak elszigetelt példányai.”⁴⁵⁷

Pontosan tudható azonban, hogy ez az ideális eset nemcsak ideális, hanem elérhetetlen, megvalósíthatatlan. Nem az a gond vele, hogy még nem volt időnk foglalkozni az itt körvonalazott feladattal, mert bármennyi időt is szánnánk rá, bármilyen kiterjedt apparátust is mozgósítanánk a feladat elvégzésére, nem jutnánk eredményre. Egy szó összes lehetséges használata ugyanis csak egy *lokálisban*, egyetlen személy esetén értelmezhető egyáltalán, s akkor ott van még minden más és mindenki más. Valójában annyiféle aktus van, ahányféle konkrét mondat van, ez Chomsky generatív mondattanának az egyik nagy tanulsága, s ezt Austin is többször megerősíti, főleg azzal, hogy

⁴⁵⁵ Austin (1990): i. m. 156.

⁴⁵⁶ Austin (1990): i. m. 116.

⁴⁵⁷ Austin (1990): i. m. 156.

cselekvésnek tekinti és a performatívumok közé sorolja az állító mondatokat is. Tipizálni lehet a mondatokat természetesen, s ezt teszi Austin is, meg persze a szavak jelentését is lehet definiálni, de ezzel legfeljebb körvonalazzuk a *lehetséges* jelentésüket, de nem adtuk meg ezt kimerítően és végérvényesen. Saussure igazsága érvényesül itt: a jelentés egy reláció és a hiány, nem pedig egy önmagában álló rögzült vagy lerögzíthető pozitív tartalom. *Jó* (szó) tehát az, ami nem rossz, vagy nem nagyon rossz, kinek-kinek így vagy úgy, aztán másképpen. És ez érvényes Austin összes *önmagában vett példamondatára*, igéjére is. Folyamatosan arról beszél, hogy létrehozhatók osztályok, lehet tipizálni a nyelvi cselekedeteinket, és szerintem is fontos lehet ezek elvégzése, amiben élünk, de egyben azt is mondja, hogy adott szempontból ez ilyen, egy másiktól meg másmilyen, hogy egy-egy performatív ige és egy megnyilatkozás valójában egy másik osztályba is besorolható lenne. Mivel nyíltan beszél saját kétségeiről, illendő ezt komolyan venni.

És ezzel egyben a kiutat is megfogalmazza, de csak jelzi, nem indul el rajta. Egy: *a teljes megnyilatkozási szituációt* figyelembe kell vennünk. Igazságtalanok lennénk azonban, ha legalább nem jeleznénk, Austin ezt több vonatkozásban is igyekezett kidolgozni. Kettő: nem senkihez sem tartozó szinguláris mondatok lebegnek a levegőben, amit a nyelvész igyekszik elkapni, hanem *társalgás és kommunikáció* van, amire Austin többször is utal, de ezt maximum egy másik, és reagálásnak tekinthető szinguláris mondat „elkapásával” igyekszik igazolni. Három: nem mondatok vannak, hanem *szöveg* van, aminek viszont nincs nyoma Austin elméletében. Felveti ugyan, hogy kijelentés és reagálás van, de meg is áll ennél az egyszeri megnyilatkozáspárnál, holott ezek mindig egy ennél átfogóbb, mondjuk így, mondathalmaz részei. Merthogy mondatokat fogalmazunk ugyan meg, de ezek egy szövegkorpusz részei, s értelmüket is egy ilyen összefüggésben nyerik el.

Ezzel együtt is el lehet fogadni Austin tipizálását, mert sokkal többet mond az emberi cselekvésről, mint az obligát „négyes” (motívum, cél, eszköz, eredmény). Érdekes idézni őt arról, amit a típusok áttekintésének lezárásakor mondott. „Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy az *ítélkező* az ítélő erő alkalmazása, a *végrehajtó* a befolyás állítása vagy a hatalom gyakorlása, az *elkötelező* egy kötelezettség vállalása vagy egy szándék bejelentése, a *viselkedő* egy magatartásmód felvétele, a *bemutató* pedig okok, érvek és közlések tisztázása.”⁴⁵⁸ Retorikailag lehet ezt az ötöst (ítélkezés, végrehajtás, elköteleződés, viselkedés, bemutatás) toposzoknak is tekinteni, hiszen mindegyik arról szól, hogy az adott cselekvési módot hogyan „beszéljük el”. A tipizálás természetesen folytatható, de nem ennek befejezetlensége vagy problematikussága az érdekes, hanem az, hogy egyrészt emberi-társadalmi cselekvő megnyilatkozásaink mindig *nyelvileg is orientáltak*, másrészt *szituatívek és kontextuálisak*. Ha ezt figyelembe vesszük, sokkal többet tudunk meg a tetteinkről, a cselekvő emberről és a társadalomról, mint ha csak arra lennénk kíváncsiak, hogy vajon mi lehet minden emberi cselekedet (szükségképpen absztrakt) lényege. Így legfeljebb azt tudjuk rögzíteni, hogy az ember se nem bogár, se nem kőzet, ami persze igaz, de a valóban fontos tudás az emberről és a társadalomról csak ezek után jön.

⁴⁵⁸ Austin (1990): i. m. 156. (*Kiemelés – Sz. M.*)

IX. fejezet

John Searle: Az újragondolt beszédaktus-elmélet

I. „A nyelvelmélet egy cselekvéselmélet részét képezi”

John Searle (1932–) nyelvtudományi munkássága számára az alapot és kiindulópontot Austin elmélete jelentette, akit egyébként mesterének tekintett. Törekvésének lényege, hogy a beszédaktus eredményeire építve egy ennél átfogóbb és általánosabb igényű teóriát dolgozzon ki. Searle azonban nem kiegészítette mestere tanait, hanem újragondolta és továbbfejlesztette egy általános cselekvéselmélet és intézményfelfogás irányába. Ez két fontos következménnyel járt. Egyrészt magát a beszédaktust is új módon értelmezte, másrészt ugyanezt tette a nyelvi és a nyelven kívüli valóság viszonyával is, ami egy új társadalomfelfogás lehetőségeinek a körvonalazása.

Ennek megfelelően tagolta a tudományos programját. Társadalomfelfogásának kifejtését három meghatározó részre osztotta. Ezek: *a beszédcselekvés, az intencionalitás és az intézményesedés*. Közülük az általános intencionalitás leginkább filozófiai kérdés, mert a nyelv és a valóság viszonyára kérdez rá, viszont a „konkrét” intenció, amit ő szándéknak és akaratnak nevez, már *közvetlenül* kötődik a másik két területhez. Az intézményesedés pedig *par excellence* társadalomtudományi probléma, de ugyanezt lehet elmondani a beszédről mint cselekvésről is. Hagyományosabb kategóriákkal jellemezve azt mondhatjuk, hogy az intenció a *tudat*, az institucionalizmus a társadalmi *viszony*, a beszéd pedig a *tettek* vonatkozásában kínál új társadalommagyarázatot. Természetesen más társadalomkutatók is foglalkoznak ezekkel a témákkal, Searle azonban a nyelvi cselekvés középpontba állításával vizsgálja meg ezeket, nem pedig ennek a mellőzésével, mint sokan mások teszik.

Elméletének tengelyében a beszélve cselekvés, avagy az értelemtől áthatott cselekvés áll. *Beszédaktus* (1969) című könyve,⁴⁵⁹ miközben újragondolja Austin felfogását, egyben arról is szól, hogy a cselekvő beszéd miként hatja át az elme és a világ kapcsolatát, illetve arról is, hogy a társadalom intézményeit miként teremti és formálja a beszédcselekvés. Mindehhez az alapot természetesen Austin dolgozta ki azzal, hogy oxfordi előadásaiban egyértelművé tette: nemcsak a performatív megnyilatkozások, hanem minden nyelvi megnyilatkozás cselekvésnek számít. Ám ha ez így van, márpedig Searle szerint is így van, akkor a társadalmi valóság tényeinek létrehozásában és viszonyainak formálásában a „beszélve cselekvés” meghatározó szerepet játszik.

Austin úgy vélte, hogy a performatív igék „felfedezése” csapást mér a teljes filozófiai hagyományra, az úgynevezett „deskriptív téveszmére [...], mely szerint a nyelv kívüli

⁴⁵⁹ John Searle: *Beszédaktusok. Nyelvfilozófiai tanulmány*. Ford. Bárány Tibor. Budapest, Gondolat, 2009.

áll a világon, s kizárólag a reprezentáció és az információtovábbítás eszköze”.⁴⁶⁰ Sőt még azt is kijelentette, hogy ez „a filozófia történetének legnagyobb, legüdvösebb” forradalma.⁴⁶¹ Searle szerint mestere megállapítása túlzás ugyan, de akkor is igen jelentős tudományos cselekedet. Különösképpen az a tétele, hogy „a performatív igékkel képzett mondatok cselekvő jellege minden mondatra kiterjeszhető”.⁴⁶² Mint láttuk is, ez lett maga a beszédaktus-elmélet. Austin már idézett szavai szerint: „a performatív-konstatív megkülönböztetés tengerén áthajózva kikötöttünk a beszédaktusok elméleténél”,⁴⁶³ amelyben a performatív és konstatív megkülönböztetést egy triáda váltotta fel: lokúció, illokúció, perlokúció. Ugyanis „amikor egy mondatot kimondunk (például leírunk egy tényállást, információt közlünk stb.) egyben valamilyen cselekedetet is végrehajtunk. S lényeges, hogy a hallgató pontosan azonosítani tudja, *mi* ez a cselekedet, mert ennek felismerése a mondat megértésének szükséges feltétele. A cselekedet mibenléte része a mondat jelentésének.”⁴⁶⁴ Ebben a felfogásban pedig egy mondat kimondása már nem egyszerűen a referencia és a jelentés szintjét képviseli, hanem azt a szándékot vagy erőt, ami a mondatot kimondó egyén cselekvő szándékában testet ölt.

Mindez Searle szerint egyszerre körvonalaz egy új filozófiai belátást és egy új társadalomértelmezést, mégpedig egymástól nem elválasztható módon. Egyrészt azt a maximát, hogy „túl kell lépni azon a deskriptív téveszmét tükröző évszázados meghatározáson, hogy »a szavak az ideák jelei«, illetve ennek modern, saussure-i változatán, mely szerint a nyelv »jelrendszer«”.⁴⁶⁵ Ezért is az egyén minden megnyilatkozása – az általa kimondott szó is – csak epifenomenális (másodlagos) és menthetetlenül szubjektív jellegű lehet csak. Elég világosan láthattuk ezt, sőt ennek a kudarcát is, Lévi-Strauss strukturalista társadalomtanában. Saussure azonban azt is feltételezte, hogy az ő strukturalista nyelvtudománya alapja lehet egy általános jelelmélet kidolgozásának.

Austin felfogása, még inkább ennek a Searle általi kiterjesztő értelmezése azonban a nyelv és a társadalom értelmezésében új perspektívát nyitott meg és körvonalazott. Ennek az a kulcsmozzanata, hogy a strukturalistáktól eltérően *lényegi kapcsolatot ír le a nyelv és a cselekvés között*, így tekintve nem meglepő Searle kijelentése: „a nyelv-elmélet egy cselekvésemélet részét képezi”.⁴⁶⁶ Mindez a társadalmi valóság tudományos értelmezésében is új utakat nyit meg, különös tekintettel ennek egyik kardinális területére, a cselekvéseméletre.

Searle elméletének három alaptémája világosan mutatja a beszédaktus lehetőségeit, annak távlatait. Ez a három téma vagy pillér a következő: *beszédaktus, intencionalitás, intézményesedés*. A három közül csak az első tűnik nyelvészeti problémának, s ez valóban így van, ám Searle a másik kettőt is a beszédaktussal való összefüggésben vizsgálja.

⁴⁶⁰ Kelemen (2009): i. m. 224.

⁴⁶¹ Austin (1990): i. m. 31.

⁴⁶² Austin (1990): i. m. 31.

⁴⁶³ Austin (1990): i. m. 144.

⁴⁶⁴ Kelemen (2009): i. m. 234–235.

⁴⁶⁵ Kelemen (2009): i. m. 225.

⁴⁶⁶ Searle (2009): i. m. 147.

De, mint jeleztem is, a beszédaktus sem ugyanaz nála, mint mesterénél. A perlokúcióval, vagyis a hatás kérdésével nem foglalkozik részletesen, a lokúció és illokúció differenciáját pedig felváltja nála a *megnyilatkozási, propozicionális, illokúciós* aktusok megkülönböztetése és ezek részletes vizsgálata. Ezen az úton haladva a megnyíló elméleti távlat pedig a nyelvtudomány és a társadalomtudomány közelítése egymáshoz, vagy ahogyan Kelemen János írja: a Searle által kidolgozott s megmutatott „konstitutív szabályok és az intézményes tények fogalma túlmegy a nyelven, s alapot teremt ahhoz, hogy a nyelv és társadalom végső alapjairól egységes elképzelést alkossunk”.⁴⁶⁷ Persze nem végső alapról kell beszélnünk, sokkal inkább *közös alapról* lehet szó, de Searle felfogása valóban a nyelv és a világ, a szavak és a társadalom lényegi összetartozásáról szól.

„Hogyan kapcsolódnak a szavak a világhoz?” – teszi fel a *Beszédaktusok* című könyvének az elején Searle a kérdést. Ez és az ehhez hasonló kérdések fontos problémákat érintenek, állítja, hiszen „tudjuk, hogy az emberek kommunikálnak egymással; hogy bizonyos dolgokat mondanak, és időnként azt értik a szavaikon, amit kimondanak; hogy (legalábbis időnként) megértik egymást; hogy kérdéseket tesznek fel, utasításokat adnak, ígéreteket tesznek, bocsánatot kérnek; hogy az emberek megnyilatkozásai igenis kapcsolódnak a világhoz”.⁴⁶⁸ Vagyis Searle a szavak és a valóság kapcsolatát nem specifikálja valamilyen konkrét módra, hanem általános relációt tételez fel a kettő között, azaz *kapcsolatot*. Azt hangsúlyozza, hogy a szavak és a nyelv kapcsolódnak a világhoz, a világ pedig a nyelvhez, ezért érvényesen nem gondolhatók el egymás nélkül. A kérdés persze az, hogy *miként* gondoljuk el ezt a kapcsolatot, hiszen valamilyen kapcsolatot minden társadalomfelfogás leír.

Ennek megfelelően Searle *Beszédaktusok* című könyve nem is nyelvészeti szakmunka, amely mondjuk „konkrét szavak vagy más nyelvi elemek mindennapi használatát vizsgálja egy konkrét nyelvben”, vagyis nem „a természetes emberi nyelvek ténylegesen létező – fonológiai, szintaktikai és szemantikai – struktúráit igyekszik leírni”. Searle könyve sokkal inkább társadalomelméleti kérdéseket taglaló munka, amely persze olyan adatokat használ, „amelyek a természetes emberi nyelvekből származnak”.⁴⁶⁹ Amit ő vizsgál, az a nyelv és világ, a szavak és a valóság általános és *kölcsönös* kapcsolata. Éppen ezért munkája *közvetlenül* érinti a társadalom tudományos megértésének a kérdéseit. Annál inkább így van ez, mert – mint jeleztem is – a nyelv kérdéseinek vizsgálatát egy *általános cselekvésemélet* keretei közé illeszti.

Már a saját tudományterület elnevezése is erről szól; beszédaktusok. Vagyis a beszéd, ami cselekszik, a nyelv, ami beleavatkozik a valóságba. Searle szerint az élő, a valóságos, vagyis a beszélt nyelv eleve cselekvés, használója akkor is cselekszik, amikor pusztán csak leírja valahogyan, hogy milyen a valóság körülötte. Nemcsak passzív tükrözés nincs, hanem tétlen megismerés sincs, mint ahogyan bármely fizikai, társadalmi mozgásunk is egyben értelmző és értelmezett tevékenység. Ismételten kijelenthetjük tehát, amit Austin

⁴⁶⁷ Kelemen (2009): i. m. 231.

⁴⁶⁸ Searle (2009): i. m. 15.

⁴⁶⁹ Searle (2009): i. m. 16.

kapcsán is hangsúlyoztunk: a tett és a beszéd szembeállítás az európai kultúra egyik félrevezető és káros dichotómiája, ezért a rajta való rugózás legfeljebb agytornának jó, merthogy a társadalmi valóság adekvát megismeréséhez és érvényes alakításához ennek a dichotómiának kevés köze van.

Searle realista attitűdjének megfelelően egyben megkísérli kibékíteni egymással a szélsőséges álláspontokat. Két irányzat van a kortárs nyelvfilozófiában, írja: „az egyik azzal foglalkozik, hogyan használjuk a kifejezéseket az egyes beszédhelyzetekben, a másik a mondatok jelentésére koncentrál. A két irányzat képviselői úgy tesznek, mintha ez a két megközelítés összeegyeztethetetlen lenne egymással.”⁴⁷⁰ Az első megközelítés hívei azt kérdezik, hogy vajon hogyan határozzák meg a mondat elemei a mondat egészének jelentését. A második pedig azt, hogy milyen különböző beszédcselekvéseket hajtanak végre a beszélők, amikor kimondanak egy mondatot. Ám ez a két megközelítés „sokkal inkább kiegészíti egymást, mintsem egymás riválisai lennének”.⁴⁷¹ Ennek megfelelően „nincs értelme két tökéletesen különbözőfajta szemantikai vizsgálatról beszélni; a mondatok jelentésének vizsgálata nem válik el élesen a beszédaktusok vizsgálatának a végrehajtásától”. Méghozzá azért nem, állítja, mert „a mondat jelentésétől függ, hogy általában véve milyen beszédaktust vagy beszédaktusokat hajtunk végre a mondat kimondása során”.⁴⁷² Ez akkor is így van, ha a kimondott mondat jelentése nem határozza meg pontosan a beszédaktust, de minden beszédaktushoz hozzátartozik egy értelemmel bíró mondat, sőt még az is lehetséges, hogy a megnyilatkozó pontosan azt érti a mondaton, amit kimondott.

2. A beszédaktusok szerkezete

Amikor kimondunk egy mondatot, a cselekvés szempontjából háromféle aktust hajthatunk végre, írja Searle. Vagyis a mondatok „bármelyikének kimondása során a beszélő jellemzően legalább három különböző fajtájú aktust hajt végre. [...] Adjunk nevet ezeknek a beszédaktusoknak: (a) Szavak (morfémák, mondatok) kimondása = *megnyilatkozás-aktusok* végrehajtása. (b) Referálás és predikálás = *propozicionális aktusok* végrehajtása. (c) Állítás, kérdezés, utasítás, ígéret = *illokúciós aktusok* végrehajtása.” Az utóbbival kapcsolatban azonban megjegyzi: „kissé rossz érzéssel használom az »illokúciós aktus« fogalmát, mert nem fogadom el Austin megkülönböztetését *lokúciós* és *illokúciós* aktus között”.⁴⁷³ A három kulcsfogalmat hívhatjuk így: (a) maga a verbális (írásbeli, szóbeli) megnyilatkozás, valamit mondás; (b) a megnyilatkozás révén előterjesztés vagy javaslat (propozíció) arról, hogy mi van (referálás), és mi legyen (predikálás), (c) a valamit mondás mint cselekvés (illokúció).

⁴⁷⁰ Searle (2009): i. m. 30.

⁴⁷¹ Searle (2009): i. m. 31.

⁴⁷² Searle (2009): i. m. 30.

⁴⁷³ Searle (2009): i. m. 35.

Searle hangsúlyozza: „nem azt mondom, hogy a beszélő egymástól elkülönült dolgokat csinál egyszerre, mintha valaki egyszerre dohányozna, olvasna és vakarná a fejét”. De arról sincs szó, hogy „a megnyilatkozás-aktusok és a propozicionális aktusok úgy viszonyulnak az illokúciós aktusokhoz, mint ahogyan a jegy megvásárlása és a vonatra való felszállás viszonyul a vonaton utazáshoz. Itt ugyanis *nem célok és eszközök viszonyáról van szó*. A megnyilatkozás-aktus sokkal inkább úgy viszonyul a propozicionális és az illokúciós aktushoz, mint ahogyan a szavazólap kitöltése (tudniillik, hogy X-et rajzolok a szavazólapra) viszonyul a szavazáshoz.”⁴⁷⁴

„Azért különböztetem meg ezeket az aktusokat egymástól, mert más és más »azonosságkritériumaik« vannak” – hangsúlyozza Searle a megnyilatkozás, a propozíció (javaslat) és az illokúció (beszédcselekvés) kapcsán. „A megnyilatkozás-aktus csupán abból áll, hogy kimondunk egy szósorozatot. Az illokúciós és propozicionális aktus viszont jellemezően abból áll, hogy bizonyos kontextusban, bizonyos feltételek szerint és bizonyos szándékkal mondunk ki szavakból álló mondatokat.”⁴⁷⁵ Hangsúlyoznunk kell, hogy Searle felfogásában mindhárom aktus beszédaktus, s ahogy a példájában is láttuk, ezek *együtt és egyszerre* adják ki az emberi cselekvést: egyrészt valamilyen értelmi (itt nyelvi) formában nyilvánítjuk ki magunkat. Hozzáteszem: akkor is, ha éppen nem beszélünk, hiszen van nonverbális kommunikáció is, másrészt ezzel vonatkozunk egy rajtunk kívüli valóságra, s végül valamilyen szándék alapján tesszük mindezt, már a megnyilatkozást is. A beszédaktusnak tehát szerkezeti elemei vagy fajtái vannak: *megnyilatkozás, valóságra vonatkozás és szándékérvényesítés*. Akkor beszélhetünk beszédaktusról, ha ez a három elem jelen van a verbális cselekedetünkben. De mondhatjuk ezt fordítva is: amikor pragmatikailag megnyilvánulunk, tehát beszélünk, akkor cselekvést végzünk, amely ezt a háromféle alkotóelemet foglalja magában.

(1) A *megnyilatkozást* Searle a beszédaktus *általános létalapjának* tekinti, amely egyszerűen azt mutatja meg, hogy az emberhez szükségképpen hozzátartozik a verbális, azaz beszédbeli és írásbeli megnyilatkozás: „[sz]avak (morfémák, mondatok) kimondása”. Az efféle „kimondás” minden felnőtt ember rendelkezésére áll, s egyben ilyen megnyilatkozás nélkül nem is tudnánk élni, létezni. Ez a tény azonban önmagában még nem határozza meg azt, hogy éppen pontosan mit mondunk. Azt írja egy helyen, „ugyanazt a megnyilatkozást számosan egészen különböző szándékkal is végre lehet hajtani, ezért ugyanazzal a megnyilatkozással több különböző illokúciós aktust is végrehajthatunk”.⁴⁷⁶ Másutt utal arra, hogy a pusztá hangadás még nem megnyilatkozás, ehhez valamilyen értelemmel bíró rendezett formára kell hoznunk verbális képességünket.

Searle a megnyilatkozást két irányban határolja le. Egyrészt a hangok és jelek *spontán* természeti képződésétől. Mert egy megnyilatkozás létezésének az a feltétele, hogy azt az ember valamilyen tudatos vagy kevésbé tudatos szándékkal hozza létre, s „ezek

⁴⁷⁴ Searle (2009): i. m. 36.

⁴⁷⁵ Searle (2009): i. m. 36.

⁴⁷⁶ Searle (2009): i. m. 86.

a szándékok a beszédaktusokra jellemző sajátos fajtájú szándékok közé tartoznak”.⁴⁷⁷ Másrészt elhatárolja az önmagában vett, mondhatni, *steril* vagy absztrakt szavaktól és mondatoktól, vizsgálatát tekintve a nyelvészeti mondattantól. Ugyanis egy efféle absztrakt mondatnak nincs megnyilatkozó személye, márpedig ha van mondatot használó személy, akkor az illető egy kontextusban nyilatkozik meg, és mások számára is beszél. Vagyis cselekszik a nyelvvel, amelynek során pedig mindig működésbe lép a beszédaktus mindhárom szerkezeti eleme, a megnyilatkozás is természetesen.

A megnyilatkozással azonban Searle *még nem specifikálja* a beszédaktust, ezt a propozicionális és az illokúciós aktus elemzése során végzi el. A megnyilatkozás aktusa nála elsősorban arra szolgál, hogy világossá tegye: a fizikai és biológiai, avagy a pusztán tárgyi cselekvést nem tekinti emberi-társadalmi cselekvésnek, merthogy ez nem megnyilatkozás. Hasonlít ez ahhoz, ahogyan Kenneth Burke a mozgást és a cselekvést megkülönböztette egymástól. Az ember ugyanis akkor cselekszik „ember módra”, ha verbálisan is cselekszik. Ami egész egyszerűen azt jelenti, hogy a jelentés és az értelemadás áthatja a cselekvés egész folyamatát és minden elemét. Ezzel együtt is a megnyilatkozás státusának a meghatározása kulcsfontosságú Searle cselekvéselmélete szempontjából. Az obligát *motivum*, *cél*, *eszköz*, *következmény* felosztással az a probléma, hogy különválasztja egymástól a cselekvés értelmi-szellemi és fizikai-tárgyi részét.

A probléma jelentőségének érzékeltetéséhez visszatérek Searle imént idézett példájához, amely szerint a megnyilatkozás-aktusok és a propozicionális aktusok nem úgy viszonyulnak az illokúciós aktusokhoz, mint a jegy megvásárlása és a vonatra való felszállás viszonyul az utazáshoz. Sokkal inkább úgy, mint a szavazólap kitöltése viszonyul magához a szavazáshoz. „Itt ugyanis nem célok és eszközök viszonyáról van szó.”⁴⁷⁸ Ha nem erről van szó, kérdezhetjük, akkor vajon miről, hiszen mind a közbeszédben, mind a tudományos elméletek szerint egy cselekvésnek éppen ez a lényege? Searle szerint egyáltalán nem, amit a „vonatos” példával jól lehet illusztrálni: *Először* elhatározom, hogy elutazom valahová, de még nem „cselekszem”, hanem „csak beszélek” róla, azaz megfogalmazom a célt, esetleg szólok róla másoknak is. *Azután*, mert tényleg el akarok jutni a szomszéd városba, kénytelen vagyok cselekedni. Például megveszem a vonatjegyet, lehetőleg elővételben, ami már állítólag valódi cselekvés az előző napi pusztaszándékhoz és bejelentéshez képest. De persze még mindig nem utaztam el, vagyis állítólag még nem cselekedtem. Ehhez egyebek mellett tisztáznom kell azt az időt, ami ahhoz szükséges, hogy időben kiérjek a vasútállomásra. Ha ebben nem vagyok biztos, érdeklődhetek valahol vagy valakinél. De nemcsak beszélni kell erről, hanem ennek megfelelően kell végre cselekedni, mondjuk például indulás előtt negyven perccel vilamosra kell szállni. S a „valódi” cselekvés aztán az lesz, ha tényleg vonatra szállok? Esetleg csak az, ha már meg is érkeztem a „célállomásra”? Jó okkal vélem úgy, hogy mindennek ilyen módon leírva nem sok értelme van.

⁴⁷⁷ Searle (2009): i. m. 29.

⁴⁷⁸ Searle (2009): i. m. 36.

Egy ilyen vonatra szállás egészen közönséges, bár összetett esemény. Ebben egyrészt roppant nehéz a célokat, az eszközöket és az eredményt elkülöníteni egymástól, legfeljebb valamilyen redukált szemlélet alapján, másrészt láthatóan váltakoznak egymással a szellemi és a testi, a nyelvi és a fizikális *dominanciájú* tetteink. De azt sohasem tapasztalhatjuk meg, hogy csak az egyiket vagy másikat tesszük. Ezért értelmetlen az állítás, bármilyen sűrűn halljuk is, hogy a beszéd és a tett, a szó és a cselekvés két teljesen különböző dolog.

Austin és Searle munkássága, a beszédaktus-elmélet eredményei után súlyosan tájékozatlan dolog a társadalomtudományban a beszélés és a cselekvés különválasztása. Ami elfogadható lenne, az aktusok *differenciálása*. Ebben a különválasztásban nyilvánvalóan szerepet játszik a köznapi beszéd is, de nem szabad mindent erre fogni. Ugyanis amikor azt mondja valaki a mindennapokban, hogy *elég a beszédből, cselekedjünk végre*, akkor vagy döntésre akarja rábírnai a többieket, vagy a döntésnek megfelelő további cselekedetekre. Nem azt javasolja, hogy szüntessük be a beszédet úgy általában, és aztán cselekedjünk fizikailag, hanem azt, hogy ezt az éppen folyó *konkrét* szövegélést hagyjuk abba, mert például már minden fontosat elmondtunk a témában, esetleg azt, hogy fecsegünk, félrebeszélünk. De ezzel nyilvánvalóan további, esetleg más típusú beszélések előtt nyitja meg az utat, nem pedig némasági felhívást tesz közzé. És ebben semmi különös nincs: az emberek a mindennapokban mindig értelmezik azt, ami velük és körülöttük történik, persze különböző formákban, módokon, alapossággal és szándékokkal. És ezek közül egyik vagy másik hiánya vagy alacsony mértéke nem azt jelenti, hogy értelem nélküli, reflexszerű cselekvéseket végzünk.

Searle okkal teszi szóvá, hogy ha a cselekvésben csupán cél és eszköz viszonyt látunk, akkor óhatatlanul létrejön az általam is kárhoztatott „lebegő” szó és „materiális” tett ellentett kettőssége. Cél ugyanis csak szavakban képes létezni, amihez így eszközként kell társulniuk a materiális tetteknek. De minek számít vajon egy szavazólap kitöltése és egy vonatjegy megvásárlása? Természetesen itt is lehet célt és eszközt azonosítani, mert egy ilyen redukciót mindig megtehetünk, viszont például egy szavazás során az X behúzása *mint megnyilatkozás* egyrészt a szavazó egyén részéről a pályázó egyénekről valaminek az állítása, másrészt egy szándék kifejezése is. Vajon nem egy ilyen megközelítés fejezi ki valamivel árnyaltabban és pontosabban a „választás aktusát”, már ilyen elemi szinten is, mint pusztán a célokban és eszközben való gondolkodás?

(2) *A propozicionális, a szándékmegvalósító aktusnak* Searle szerint két fontos alkotóeleme van: a referálás és a predikáció. *Referálás* például, ha azt mondjuk: *te, a waterlooi csata, a tegnapi újság egy példánya, az Orion csillagkép* – ezek egyébként Searle példái –, amelyről s amellyel kapcsolatban aztán a beszélő mond valamit. Vagyis „minden olyan kifejezést referáló kifejezésnek nevezek, amelyek segítségével azonosítunk egy dolgot, folyamatot, eseményt, cselekvést, vagy bármely más fajtájú »individuumot« vagy »partikuláret«”.⁴⁷⁹ A referáló kifejezés azonban nem vonja maga után, hogy maga

⁴⁷⁹ Searle (2009): i. m. 39.

a kifejezés referál. Ugyanis „a referencia egy beszédaktus, és a beszédaktusokat a beszélők hajtják végre szavak kimondása révén, nem pedig maguk a szavak”.⁴⁸⁰

A referencia vizsgálata nagy múltra tekint vissza, hangsúlyozza Searle, s ezzel kapcsolatban a *létező és nem létező dolgok* azonosítása áll a fókuszban, ami a mindennapi értelmező praxisban és a társadalommagyarázatokban is gyakori téma. Itt két probléma körül zajlottak eddig a tudományos viták. Egyrészt az egzisztenciális mondatok körül, amelyek valaminek a létezésével foglalkoznak. S ezzel kapcsolatban fontos tudni, hogy „a létezés nem tulajdonság”,⁴⁸¹ hanem állapot, vagyis olyan valami, ami *volt, van és lesz*. Lehet persze azt mondani, hogy *Én pontosan én vagyok*, vagy *Én vagyok az, aki ezt a mondatot mondja*, de ez szintizta szószaporítás. Másrészt mi a helyzet ennél izgalmasabb ténnyel, nevezetesen a nem létező dolgokkal? Természetesen referálhatok rájuk, de mint nem létező dolgokra, személyekre. Searle példája Sherlock Holmes. A mindennapi élet „beszéduniverzumában” nem mondhatom, hogy *Ma este Sherlock Holmessel vacsorázom a lakásomon*, hiszen Holmes nem létező személy. Azt viszont mondhatom, hogy *Holmes kockás füles sapkát viselt*, mert vélhetően ilyenkor egy szindarabról beszélek. De azt már nem mondhatom, hogy *Sherlock Holmes felesége csinos nő*, mert Holmesnak nincs felesége. Vagyis a fikcióról szóló beszédben nem változik meg a szavak és más nyelvi elemek köznapi jelentése. Mondjuk a *Négyszögletű Kerek Erdő* minden kifejezése megfelel a mindennapi nyelvhasználati jelentésnek. De a fikciós beszéd elfogadása még nem jelenti azt, hogy azt állítjuk, az azonosított fikciós személy vagy tárgy valóságos létezők egy érzékfeletti ideális világban.

Kérdés, hogy „milyen szerepet tölt be a referálás propozicionális aktusa a teljes illokúciós aktus során”.⁴⁸² Eléggé nyilvánvalónak tűnik, hogy a beszélő azért azonosít egy tárgyat, hogy erről mondjon valamit, de úgy, hogy ezt a hallgatója is azonosítani tudja és megértse. „Mivel a beszélő egy tárgyat azonosít a hallgató számára, ezért – hogy az aktus sikerrel járhasson – létezni kell egy dolognak, amelyet a beszélő azonosítani próbál, és a kifejezés kimondásának elégségesnek kell lennie a tárgy azonosításához.”⁴⁸³ Mondhatni, „pofonegyszerű” a dolog, mégis milyen gyakran sikertelen a referálás, vagy ahogyan mondjuk is: még abban sem tudunk egyezsége jutni, hogy mi létezik egyáltalán, avagy mi a társadalmi tény.

A propozicionális beszédaktus másik alkotóeleme a *predikáció*, amely nem más, mint állítani-mondani *valamit* a létező vagy nem létező dolgokról, túl azon, hogy ez a dolog létezik vagy nem létezik. Searle szerint „a predikatív kifejezést arra használjuk, hogy tulajdonságot tulajdonítsunk egy tárgynak”.⁴⁸⁴ Vagyis állítsunk és mondjunk valamit a referenciával azonosított tárgyról, viszonyokról, személyekről. Ebben a tárgyban a nominalizmus és a realizmus vitája érinti az alapproblémákat. A nominalizmus híve szerint csak konkrét egyedi dolgokról lehet értelmesen beszélni, az univerzálék viszont

⁴⁸⁰ Searle (2009): i. m. 40.

⁴⁸¹ Searle (2009): i. m. 94.

⁴⁸² Searle (2009): i. m. 95.

⁴⁸³ Searle (2009): i. m. 99.

⁴⁸⁴ Searle (2009): i. m. 119.

nem egyedi konkrét létezők, ezek *csak nevek*, ezért predikációként használhatatlanok. „Amíg a nominalista azt állítja – érvel Searle –, hogy a partikuláris létező a világ tényeitől függ, az univerzális létező pedig pusztán a szavak jelentésétől, addig teljesen igaz van. Ám ha ezen felbuzdulva tagadni szeretné azt a triviális igazságot, hogy létezik a pirosság tulajdonsága és létezik a kentaurtság, akkor hibát követ el és zavaros tanok szószólójává válik.”⁴⁸⁵

A realizmus hívei szerint viszont az igazi létezők éppen hogy az univerzálisak (például a kopaszság), ezért a *Pista kopasz* kijelentés teljességgel korrekt mondat. A realizmus melletti elköteleződés egyszerűen azt jelenti, hogy „bizonyos predikátumok rendelkeznek jelentéssel”. Sajnos azonban a realisták hetet-havat összehordtak: „az univerzális [...] kitűnő lehetőséget adnak arra, hogy értelmetlenségeket beszéljünk (például: hol vannak ezek az univerzálisok? lehet-e őket látni? hány kilót nyomnak? stb.), legalábbis, ha a fizikai tárgyakat tekintjük a dolgok paradigmatis eseteinek.”⁴⁸⁶

A predikáció során a beszélő kötelezettséget vállal az ügyben, hogy bizonyos univerzálisak igenis léteznek. Például azt mondja, hogy *Pista kopasz*. Vagyis egyrészt van valaki, akit Pistának hívnak, másrészt ez a személy rendelkezik egy bizonyos tulajdonsággal, tehát a kopaszság igenis létezik, a kopasz szónak van jelentése és értelme. A helyes felfogás tehát ez: „A szubjektum segítségével azonosítunk egy tárgyat, a predikátum segítségével [...] leírjuk vagy jellemezzük a már azonosított tárgyat.” Ez esetben egy „leíró jellegű teljes illokúciós aktussal van dolgunk”⁴⁸⁷

A beszédaktus harmadik szerkezeti eleme maga az *illokúciós aktus*, amelyet Austin még azonosított magával a cselekvő beszéddel, Searle elméletében azonban ez ennek egyik, bár központi alkotóeleme. A megnyilatkozásban a cselekvés az, hogy az ember valamilyen *értelmi-nyelvi formában* – nem más módon – nyilvánítja ki önmagát, tehát ha cselekszik, akkor jelentésadóan beszél. A nyelv itt egyrészt cselekvési eszköz és nem rendszer, másrészt az ember bármely „emberi” tette sohasem tisztán fizikai-biológiai aktivitás. A propozicionális aktusban az a tett, hogy a megnyilatkozó-cselekvő egyén a megnyilatkozás nyelvi eszközeihez képest egy ettől *különböző* valóságterületet azonosít, és egyben valamit megállapít róla mind önmaga, mind hallgatója számára. Legalább is ezt próbálja tenni.

Az illokúciós aktus tehát maga a kiteljesedett konkrét cselekvés, amely magában foglalja a megnyilatkozást és propozicionális tettet is, és a beszélve cselekvő egyén önmagán túli vonatkozását, tárgyra irányulását. Mindez úgy valósul meg, hogy ezekhez járul még két általános és két konkrét összefüggés. Searle kategoriális megkülönböztetése szerint általános a szándék és az erő, konkrét pedig a feltétel és a szabály. A két általános összefüggést itt mutatom be, a konkrétakat a fejezet következő pontjában elemzem.

⁴⁸⁵ Searle (2009): i. m. 122.

⁴⁸⁶ Searle (2009): i. m. 122.

⁴⁸⁷ Searle (2009): i. m. 137.

A *szándékkal* kapcsolatban írja Searle: „az aktusnak van célja vagy szándékolt célja”, s ezek a szándékok különbözhetnek egymástól.⁴⁸⁸ A legáltalánosabb kérdés itt az, hogy miként ruházza fel az emberi elme jelentéssel a pusztá hangokat és jeleket. Ez a kapcsolat a *jelentés* révén jön létre, de nem pusztá tükrözésként, hanem az illokúció révén, „a jelentés [...] a kimondással válik illokúciós aktussá”, és kapcsolódik össze a valósággal. Az ember ugyanis a hangokhoz és a jelekhez szándékot kapcsol, „aminek révén jelentést ruház rájuk és kapcsolatba hozza őket a valósággal”.⁴⁸⁹

„A mondatoknak és szavaknak a nyelv részeként van jelentésük. A mondat jelentését meghatározza a szavak jelentése és a szavak szintaktikai elrendezése a mondatban. De amit a beszélő a mondat kimondásával *mondani akar*, az bizonyos korlátok között csakis az ő szándékán múlik.” A korlátok vagy keretek azt jelentik, hogy „nem mondhatunk csak úgy valamit, hogy bármit értünk rajta”. „A mondat jelentése teljes egészében a nyelv konvencióin múlik. De a mondatok a beszélgetés eszközei.”⁴⁹⁰ A beszédben pedig a mondatok szándékolt mondatok. Mondhatjuk tehát, hogy a szándék az emberi cselekvés elemi meghatározó mozzanata, ami – mint a következő fejezetben látni fogjuk – a dolgok jelentéssel való felruházásával indul és lesz a tettet irányító képességünk, vagyis illokúciós erő, ahogy Searle nevezi.

Az illokúciós *erő* kategóriáját használta már Austin is. Searle szerint az erő azt fejezi ki, hogy bármely mondat pusztá kimondásához társuló szándék igen különböző képességeket mozgósít, és igen különböző *lehetőségeket* képes realizálni. Hogy tehát a megnyilatkozó-cselekvő személy erősen benne van abban, amit tesz, hogy van ereje így vagy úgy cselekedni. Cselekvése ezért nem passzív tükrözés, és nem is automatikus működés, bár hatalmi szándéktól vezettetve vagy elhárítási céllal gondolkodhatunk így, és viszonyulhatunk ilyen módon a tettekhez, miközben ezzel az értelmezéssel éppen hogy a társadalmi vonásától próbáljuk megfosztani az emberi tetteket.

Az illokúciós erő ennek megfelelően igen különböző lehet. Ezeket a különbözőségeket Searle is, csakúgy mint Austin, az illokúciós osztályok kapcsán mutatta be és írta le részletesen. Két fontos vonása van. Az egyik az, hogy *a formailag azonos megnyilatkozáshoz különböző lehetőségek kapcsolódnak*. Példája szerint, ha egy bulin a feleség azt mondja a férjnek: „Nagyon késő van”, akkor ezzel a megnyilatkozással szándékai szerint és a szituációból adódóan elvileg a következőt teheti: 1. ellentmond valakinek, aki azt mondta, hogy korán van még; 2. kéri a férjet, hogy induljanak; 3. utasíthatja őt az indulásra; 4. simán csak megállapítja a tényt; 5. panaszkodhat, hogy miért olyan fáradt; stb.⁴⁹¹ Hogy aztán ezek közül a megszólaló feleség éppen melyiket aktualizálja, az függ az ő szándékától és képességétől, vagyis erejétől. Beszélni-cselekedni ugyanis nehéz, erő kívántatik hozzá.

⁴⁸⁸ Searle (2009): i. m. 86.

⁴⁸⁹ John Searle: *Elme, nyelv és társadalom. A való világ filozófiája*. Ford. Kertész Balázs. Budapest, Vince, 2000. 140.

⁴⁹⁰ Searle (2000): i. m. 141.

⁴⁹¹ Searle (2009): i. m. 87.

Az illokúciós erő másik általános vonása a *kifejezhetőség* elve, ami az iménti vonás ellentettje. Ugyanis „a megnyilatkozás illokúciós erejét mindig explicitté tehetjük. Ez a kifejezhetőség elvéből következik, mely szerint mindent, amit érteni szeretnénk, tehát amit ki szeretnénk fejteni, ki is lehet mondani. Persze előfordulhat, hogy az adott nyelv nem elég gazdag ehhez, de nincs elvi akadálya annak, hogy kibővítsük a nyelvet.”⁴⁹² Úgy vélem, hogy ez a beszédaktus-elmélet egyik leginkább figyelemreméltó tétele. Azt mondja ki, hogy miközben számtalan dolgot nem nevezünk meg, és sok összefüggést nem mondunk ki, ezenközben fennáll az a lehetőségünk, hogy *minden olyasmit kimondjunk, amit ki akarunk mondani*. Az értelemadás tehát nemcsak általános praxis, hanem elvileg *korlátlan* tevékenység. Ez nem azt jelenti, hogy bárki, bárhol, bármit mondhat. Egyrészt mindig adottak a kontextusok és a szituációk, másrészt a nyelvtannak szabályai, a beszédaktusoknak maximái vannak, írja Searle. Azt viszont jelenti a kimondhatóság elve, hogy *számunkra* csak az van, amit megneveztünk, megfogalmaztunk, kimondtunk. Egy közösség tagjai számára csakúgy, mint egy egyén számára azok a dolgok léteznek, amiket egy dinamikus eseménysorozatban és egy interaktív mezőben képesek vagyunk értelmezni és kimondva megcselekedni. Természetesen nem arról van szó, hogy csak értelmezési formák és módok léteznek, de az igaz, hogy a nyelv fejezi ki és közvetíti számunkra mindazt, amit mi, emberek létezőként fel tudunk fogni, ami egyáltalán cselekvésünk tárgya lehet.

3. Az illokúciós aktusok feltételei és szabályai

Searle szerint a megfelelő feltételek hiányában az illokúciós tettek nem valósulnak meg, hiába a szándék és a megfelelőnek tetsző mondat kimondása. Ahogy Austin is írta, a beszédcselekvésben benne van a balfogások lehetősége, miközben ezt minden megnyilatkozó kerülni igyekszik. Ennek megfelelően Searle is fontosnak tartotta a feltételek számbavételét és értelmezését, hogy lássuk; az illokúciós aktusok milyen tipikus feltételek mellett teljesülnek, avagy mire van tekintettel a cselekvő ember cselekvése során. Searle ehhez a feladathoz részletesen egyetlen illokúciós aktust vizsgál meg, ez az *ígérés* aktusa. Merthogy az ígérésnek világos a szerkezete, továbbá „az elemzés eredményei túlmutatnak önmagukon: megállapításainkat a többi illokúciós aktusra is kiterjeszthetjük”.⁴⁹³

Amit konkrétan tesztek, írja Searle, „megpróbálok összegyűjteni az ígélet aktusának szükséges és elégséges feltételeit, amelyek ha teljesülnek, az adott mondat kimondásával sikeresen és hiba nélkül végrehajtottuk az ígélet beszédaktusát”.⁴⁹⁴ Majd ezekből kikövetkeztetem „az illokúciós erőt jelölő eszközök használatát irányító szabályokat”. Erre azért is szükségünk van, mert jóllehet „megtanultuk, hogyan kell az illokúciós aktusok

⁴⁹² Searle (2009): i. m. 84.

⁴⁹³ Searle (2009): i. m. 67.

⁴⁹⁴ Searle (2009): i. m. 67.

játékát játszani, de senki sem magyarázta el nekünk a szabályokat”, s így a cselekvő ember nem is ismeri őket.⁴⁹⁵ Azaz a szabályok ismerete nélkül is képesek vagyunk játszani „az illokúciós aktusok játékát”, ám a kutatónak az a feladata, hogy ezeket a szabályokat feltárja és elemezze.

A vizsgálat a következő metodust követi. Tétélezzük fel, írja Searle, valaki egy hallgató jelenlétében „őszintén és hiba nélkül megígér” valamit,⁴⁹⁶ akkor ez teljesülő ígéretnek számít, amennyiben a beszédaktusnak további feltételei is hiánytalanul teljesülnek. Vagyis ahhoz, hogy eredményesen ígérjek, nem elég kimondani egy „ígéresi ígét” tartalmazó mondatot. Searle részletesen kilenc ilyen feltételt nevez meg, amelyeknek fenn kell állniuk a sikeres illokúciós aktushoz. Ez a kilenc azonban valójában öt, mert az utolsó csak annyit mond, hogy az előzőeknek mind fenn kell állniuk a sikeres akcióhoz, valamint több összetartozó feltételt szétválaszt, és külön is besorolja ezeket.

Az *előzetes feltétel* (1) szerint a sikeres ígéréshez kell egy ígérésre váró személy, egyébként csak fenyegetek, és egy olyan *helyzet*, amelyben az ígérésre szükséglet mutatkozik. „Az ígéretnek lényegileg különböznek a fenyegetésektől: az ígéret révén megfogadom, hogy teszek *érted* valamit, a fenyegetés révén viszont azt fogadom meg, hogy teszek *veled* valamit. [...] Továbbá az ígérethez – szemben mondjuk az invitálással – hozzátartozik valamiféle alkalom vagy helyzet, amelyben szükség van az ígéretre: az a személy, aki ígéretet kap, szeretné (szüksége van rá, vágyik rá), hogy valami megtörténjen, és az ígértetve tudatában van ennek.”⁴⁹⁷ A másik előkészületi feltétel az, hogy az ígérésnek kell legyen valami *célja*. „Valódi beszédhelyzetek során a hallgatók [...] abból indulnak ki, hogy az aktusnak van célja.”⁴⁹⁸ Ezért is hibás az aktus, ha olyasmire kérek meg valakit, amit magától is megtenne, vagy már meg is tett, vagy éppen most igyekszik megtenni, vagy olyasmit ígerek meg, ami magától is teljesül. Például: „Ha a férj közvetlenül az esküvő után megígéri a feleségének, hogy nem fogja őt elhagyni a következő héten, alighanem inkább nyugtalanságra ad okot, mintsem biztonságérzetet sugall.”⁴⁹⁹

A *propozicionális tartalomra vonatkozó feltétel* (2) azt jelenti, hogy egyrészt a beszélő valamiről valamit állítva ígér, ennek következtében más illokúciós aktus nem számít ígérésnek, valamint a mondat többi része nem játszik meghatározó szerepet. Másrészt itt mindig egy jövőbeli aktusról van szó. Tartalmilag tekintve tehát „az ígéret során a beszélő egy aktus végrehajtását jelölő predikátumot alkalmaz saját magára, és ez az aktus nem lehet múltbeli. Nem ígérhetem meg, hogy megtettem valamit, és nem ígérhetem meg, hogy valaki más meg fog tenni valamit (noha azt már megígérhetem, hogy ügyelek rá, hogy ez a valaki megtegye ezt a valamit). Az aktus fogalmában azt is beleértem, hogy tartózkodunk egy aktus végrehajtásától, hogy aktusok sorozatát hajtjuk végre.”⁵⁰⁰

⁴⁹⁵ Searle (2009): i. m. 68.

⁴⁹⁶ Searle (2009): i. m. 70.

⁴⁹⁷ Searle (2009): i. m. 71.

⁴⁹⁸ Searle (2009): i. m. 72.

⁴⁹⁹ Searle (2009): i. m. 73.

⁵⁰⁰ Searle (2009): i. m. 70–71.

Kimeneti és bemeneti feltételnek (3) nevezi Searle a beszédnek két összetartozó vonását. Egyrészt azt, hogy a beszélő komoly, sőt „szó szerinti” kifejezési szándékkal nyilatkozzon meg, és a hallgató felismerje a beszélő ezen szándékát. Azt írja Searle: „A »komoly« megnyilatkozásokat a színjátszással, a nyelvtanítással, a versmondással, kiejtési gyakorlatokkal stb. állítom szembe, a »szó szerinti«-eket pedig a metaforikus, szarkasztikus stb. megnyilatkozásokkal.”⁵⁰¹ Vagyis úgy nem ígérhetek, hogy azt sem én, sem a másik nem veszi közvetlenül cselekvésnek, sokkal inkább a szavakkal folytatott játéknak vagy nehezen értelmezhető homályos megnyilatkozásnak. Kimenetként pedig azt állapíthatjuk meg, hogy „a beszélőnek szándékában áll, hogy azáltal fejtsen ki egy bizonyos illokúciós hatást a hallgatóra, hogy felismerteti a hallgatóval a hatás kiváltására irányuló szándékát”.⁵⁰²

Az *őszinteségi feltétel* (4) a beszédaktusok egyik sokat vitatott témája. Fogalmilag a dolog elég egyértelmű. „Az őszinte és az őszintétlen ígéret között az a különbség, hogy az őszinte ígéret esetében a beszélőnek szándékában áll végrehajtani a megígért aktust, az őszintétlen ígéret esetében viszont nem áll szándékában.”⁵⁰³ Csakhogy „az őszintétlen ígéretetek is ígéretetek”,⁵⁰⁴ és ez nem is igen lehet másként. „Gondoljunk bele, micsoda abszurditás lenne ezt mondani: »Megígérem, hogy megteszem A-t, de nem áll szándékomban megtenni A-t«. Ha azt mondom, »megígérem, hogy megteszem A-t«, akkor felelősséget vállalok azért, hogy megteszem A-t, és ez a feltétel akkor is áll, ha őszinte, és akkor is, ha őszintétlen megnyilatkozással van dolgunk.”⁵⁰⁵

A következő feltételt Searle *lényegi feltételnek* (5) nevezi. S ez ígéret esetén azt jelenti, hogy a beszélő megnyilatkozása révén kötelezettséget vállal valami megtételére. „Az ígéret lényegi vonása, hogy általa a beszélő kötelezettséget vállal egy bizonyos aktus végrehajtására. Ez a feltétel különbözteti meg az ígéretet (és a vele egy családba tartozó többi aktust, például a fogadalmat) az illokúciós aktusok egyéb fajtáitól.”⁵⁰⁶ Az elnevezés, mármint a lényegi feltétel, nem jelent mást, mint azt, hogy minden illokúciós aktusnak van valami *specifikuma*, ami megkülönbözteti őt más illokúciós aktustól. Ennek hiányában ugyanis nem tudnánk azonosítani és adekvátan reagálni rá.

Akkor sikeres tehát a beszédaktus, ha az ígérés mondatának a kimondásával együtt ezek a feltételek is fennállnak. Ezekből Searle levezeti az ígérés aktusának öt szabályát, majd további beszédaktustípusok létrehozási szabályait vizsgálja meg a fenti öt szempont szerint. Konkrétan megvizsgálja az *állítás*, *kérdés*, *figyelmeztetés*, *kérés*, *köszönet*, *tanács*, *köszönés*, *gratuláció* létrehozási szabályait. Ezeket a szabályokat azonban sok bírálat érte, főleg azért, mert alkalmazásuk bizonytalan, nem világosak az általuk azonosítani vélt egyes beszédaktusok közötti különbségek. Ha pedig világossá próbáljuk tenni a határokat, reménytelenül belebonyolódunk a részletekbe. Leginkább talán a beszélő

⁵⁰¹ Searle (2009): i. m. 70.

⁵⁰² Searle (2009): i. m. 74.

⁵⁰³ Searle (2009): i. m. 73.

⁵⁰⁴ Searle (2009): i. m. 74.

⁵⁰⁵ Searle (2009): i. m. 75.

⁵⁰⁶ Searle (2009): i. m. 73–74.

szándéka alapján tudunk különbséget tenni az egyes aktusok között, pontosan erről szól egyébként az úgynevezett lényegi feltétel és szabály is. De vajon mi a beszélő szándéka? Nos, ez igen nehezen megválaszolható kérdés. Szili Katalin a pragmatikát vizsgáló könyvében okkal kételkedik Searle ez irányú törekvésének sikerében. Vajon „visszaadható-e a beszédaktusok komplexitása a grammatikai szabályokhoz hasonló jelenségeken keresztül”?⁵⁰⁷ Válasza az, hogy nem adható vissza. Sőt az a helyzet, hogy „a Searle által feltételezett konstitutív szabályok ellenére a pragmatikai szakirodalom egységes abban, hogy e diszciplínát a grammatikával megegyező módon nem lehet leírni. A grammatikát ugyanis szabályok irányítják, a pragmatikát ellenben elvek vagy maximák.”⁵⁰⁸

Vagyis nem az egyes beszédaktusok szabályai az érdekesek számunkra, hanem a beszédaktusok alakításának a természete, általános sajátossága. Itt pedig az a döntő tényező, s ezt Searle is elég világosan megfogalmazza, hogy „a nyelvhasználat szabály vezérelte viselkedés”,⁵⁰⁹ aminek két fontos következménye van. Egyrészt az, hogy a beszédaktus „alapegysége nem a mondat, nem is a mondat egy példánya, hanem »a mondat létrehozása egy beszédaktus végrehajtása során«. A hangsúly a létrehozáson van.”⁵¹⁰ Vagyis az, hogy miként cselekszünk a mondattal, avagy miért pont azzal a mondattal cselekszünk, és nem egy másikkal. Nem a mondat önmagában, hanem az: mit teszünk, ahogyan cselekszünk akkor, amikor adott feltételekkel kimondjuk, létrehozzuk a mondatot.

Másrészt az, amit Szili is megemlíti: a beszédaktust a nyelvtani mondatoktól eltérő speciális szabálytípus szervezi. Ez természetesen nem azt jelenti, s ebben Searle igen határozottan fogalmaz, hogy ez két külön valóság lenne, mármint a nyelvészeti mondat és a beszédaktus mondata. Ez a törekvés ugyanis, tenném hozzá, az eddig kárhoztatott dichotómia megfordítása lenne, csak éppen a beszédcselekvés fölényének az oldaláról megfogalmazva. Ugyanis „a beszédaktusok végrehajtásakor korántsem szabadon kombináljuk a nyelv elemeit, ahogy Saussure gondolta, hanem társadalmilag szentesített előírásokat követünk, melyek éppen úgy kötelező érvennyel bírnak, mint a mondat szintaktikai jól formáltságát biztosító szabályok. S e szabályok – a Kanttól kölcsönzött fogalmat használva – jellemzően »konstatívák«, nem pedig »regulatívák«.”⁵¹¹ Általánosabban mondva: amikor az ember cselekszik, úgy értem; társadalmilag cselekszik testével, tárgyaival és értelmi formáival egyaránt, akkor nem teljesen kötetlenül, pláne nem önkényesen tesz valamit, hanem bizonyos keretek között, bizonyos szabályok szerint jár el, jóllehet mindig választható módon teszi azt, amit konkrétan tesz.

A kulcskérdés itt a *regulatív* és a *konstitutív* szabályok különbsége. Regulatív, azaz *előíró* szabályok például az udvariassági szabályok, konstitutív, azaz *létrehozó* szabályok például a sakkjáték szabályai, írja Searle. „A regulatív szabályok egy már létező tevékenységet szabályoznak, amelyek létezése logikailag független a szabályoktól. A konstitutív

⁵⁰⁷ Szili (2004): i. m. 90.

⁵⁰⁸ Szili (2004): i. m. 91.

⁵⁰⁹ Searle (2009): i. m. 28.

⁵¹⁰ Kelemen (2009): i. m. 227.

⁵¹¹ Kelemen (2009): i. m. 227.

szabályok viszont megalkotnak (és persze szabályoznak) egy olyan tevékenységet, amelynek létezése ilyen módon logikailag függ a szabályoktól.” A regulatív szabályok általában felszólító jellegűek: Tedd ezt! Viselkedj így! A konstitutív szabályok viszont analitikus állítások. Leírják például azt, hogy a sakkjátékban mikor van matt, és a fociban mikor van gól. „A regulatív szabályok jellemzően a »Tedd X-et«, vagy a »ha Y, akkor tedd X-et« formával rendelkeznek, vagy kényelmesen megfogalmazhatók ilyen formába. A konstitutív szabályok közül néhány szintén ilyen formájú, a többi viszont az »X Y-nak számít« és az »X K kontextusban Y-nak számít« formát ölti.”⁵¹²

A kétféle szabály döntő különbsége az, hogy a regulatív meglévő cselekedeteket szabályoz, a konstitutív viszont új viselkedésformákat hoz létre: „a konstitutív szabályok megalkotása végső soron új viselkedésformák lehetőségét teremti meg”. Figyelemre méltó tény, hogy a regulatív módon szabályozott viselkedések leírhatók szabályok nélkül is. Regulatív szabály az a mondat, hogy *A meghívást a rendezvény előtt két héttel illendő kiküldeni*. Ám ez leírható így is: *X. Y. két héttel a rendezvény előtt kiküldte a meghívót*. A konstitutív szabály hatálya alá tartozó tett viszont nem írható le a vonatkozó szabály nélkül. A focimeccs cselekedetei csak a foci szabályait alkalmazva értelmezhetők és írhatók le. „Akár léteznek etikettszabályok, akár nem léteznek, a társadalmi viselkedést leírhatjuk úgy, hogy a leírások érzéketlenek legyenek erre a különbségre. Ezzel szemben a konstitutív szabályok (például a játékok szabályai) olyan leírások lehetőségét teremtik meg, amelyek előfeltételezik ezeket a szabályokat.”⁵¹³

Searle-nek van egy érdekes példája a különbség érzékeltetésére. „Teljesen más dolog megígérni valamit valakinek, mint például horgászni: az előbbi aktust akkor hajthatjuk végre, ha léteznek olyan konstitutív szabályok, amelyek a nyelvi elemek használatát irányítják, a második végrehajtása viszont nem feltételezi semmiféle konstitutív szabály létezését – de milyen különbség áll ennek a háttérében? Elvégre mind az ígéret, mind a horgászat emberi tevékenység (gyakorlat), mindkettő célirányos viselkedés, és mindkét esetben elképzelhető, hogy hibázunk.” Alapvetően az, hogy a beszédaktus, mint például az ígéret, „konstitutív szabályokat foglal magában”,⁵¹⁴ a magányos horgászat viszont csak regulatív szabályokat ismer.

Ez az összehasonlítás jól mutatja az obligát szociológiai cselekvésemélet súlyos fogyatékosságát. Ha ugyanis *csak* azt tudjuk mondani, hogy az emberi tevékenység célkitűző és célmegvalósító tevékenység, amelynek az eléréséhez az ember alkalmas eszközöket használ, továbbá vagy meg tudja valósítani a célját, vagy nem, akkor ropant keveset mondtunk az ember egyik legfontosabb vonásáról, nevezetesen arról, hogy tevékeny lények vagyunk. Egy ilyen általános felfogás az emberi tetteket az állati aktivitástól is alig különbözteti meg, határtalanán téve pedig paralel az isteni cselekedettel.⁵¹⁵ Ez a felfogás egyetlen értelmezési kaptafára húz rá minden tettet, például az ígéreteinket

⁵¹² Kelemen (2009): i. m. 227.

⁵¹³ Searle (2009): i. m. 48.

⁵¹⁴ Searle (2009): i. m. 50.

⁵¹⁵ Lásd *Első kötet* 3. korollárium.

és a horgászást, és persze minden más tettet, keresvén az emberi cselekedetek egyetemes lényegét, holott már ez a két közönséges tett is egymástól rendkívül távol lévő emberi tevékenység.

Searle szerint „horgászat esetében a célok és az eszközök kapcsolata [...] fizikai, természeti tényeken múlik. [...] A beszédaktusok végrehajtása viszont konvención alapul [...]: ennek és ennek a kifejezésnek a kimondása ilyen és ilyen nyelven bizonyos feltételek mellett ígéretnek számít.”⁵¹⁶ Hannah Arendt pedig arra figyelmeztet bennünket, hogy nem szabadna a társadalmi cselekedeteinket a természeti valóság tárgyilag-fizikailag kivitelezett formálása szerint, ennek mintája alapján leírni, mert ez súlyos tévedésekhez vezet.⁵¹⁷ Ha persze azt a kérdést akarjuk megválaszolni, hogy mi *minden* létező cselekvés lényege, akkor óhatatlanul ilyen kevés tartalmat hordozó absztrakt vonáshoz jutunk el. Nem arról van szó, hogy tetteinknek ne lenne célja, eszköze és következménye, de egyrészt ez a tudás közhely, másrészt semmit nem képes megmutatni cselekedeteink sokszínű valóságából, sőt eltünteti azokat a lényeges különbségeket, aminek tudására pedig minden szempontból szükségünk lenne annak megértéséhez, hogy például tudjuk, mi a horgászat, és mi a beszéd. És még az sem kizárt, hogy *ezen az alapon* újragondolhatók a tettek egyetemes vonásai is.

Jóllehet „a nyelvhasználat nem más, mint beszédaktusok végrehajtása konstitutív szabályok rendszere szerint”,⁵¹⁸ ennek ellenére az a helyzet, hogy „a természetes nyelvek (vagy bármilyen konstitutív szabályrendszer) keretein kívül is végrehajthatunk bizonyos illokúciós aktusokat”. Például arcjáték révén, vagy bizonyos kézmozdulatokkal. Fontos, hogy a másik ember valahogy felismerje a szándékunkat. Ezeket nevezzük nonverbális kommunikációnak, amelyben szintén sok a konvencionális vonás, mint magában a nyelvben is. Searle példája szerint „megkérhetek” valakit a szoba elhagyására úgy, hogy az illetőt simán kilököm az ajtón, „ám nem a nyelvre támaszkodva nem kérhetek meg arra senkit, hogy vegyen részt egy kutatási programban”.⁵¹⁹ A kutyám is tudja jelezni, hogy ki akar menni az udvarra, vagy azt, hogy örül nekem. Ezek elemi illokúciós aktusok, és a lehetőségei igen szűkösek. Kedvenc kutyám tettei ezért legfeljebb metaforikusan, emberi szemmel tekinthetők illokúciós aktusoknak, értelmes cselekedeteknek. Cselekedeteinkben ugyanis az értelemadó nyelvi vonatkozás a meghatározó jegy, nem pedig a fizikai-testi mozgás, ezek csupáncsak hordozzák az értelmező nyelvi tetteket. Ez azt jelenti, hogy fiziológiai és testi változás és mozgás nélkül nem jöhet létre értelmi-nyelvi cselekvés, de az emberi tettekben nem a fizikai, hanem a szellemi mozzanatok és ennek nyelvi-értelmi formái a lényegesek. Ezek az anyagi hordozók befolyásolják az általuk közvetített értelmet, kijelölik ennek kereteit és határait, de mindig alárendeltek a nyelvi közvetített értelmi tartalomhoz képest.

⁵¹⁶ Searle (2009): i. m. 50.

⁵¹⁷ Arendt (2008): i. m.

⁵¹⁸ Searle (2009): i. m. 50.

⁵¹⁹ Searle (2009): i. m. 51.

4. Az illokúciós aktusok típusai

„A nyelv alkalmazási változatossága mérhetetlen – írja Searle – [...]. Ám úgy tűnik, az illokúciós aktusok körében csak korlátozott számú dolgot tehetünk.”⁵²⁰ Ezeket a különböző és egyben korlátozott számban megtehető dolgokat Searle is – Austinhoz hasonlóan – osztályozza és tipizálja. Mondhatjuk ezt a beszédaktus-elmélet próbájának is, hiszen ezek a típusok állnak legközelebb a konkrétan cselekvő emberek tapasztalataihoz és tetteihez, az empirikus valósághoz.

Egy ilyen feladat megvalósításában van egy bejáratott út, amelyen egyébként Austin is haladt. „Úgy tűnhet – írja Searle –, a választ a különböző igék áttekintésével kezdhetnénk, amelyek illokúciós aktusokat jelölnek az angolban, például: *kijelent, figyelmeztet, parancsol, ígér, könyörög, imádkozik, megállapodik, jótáll, mentegetőzik és panaszkodik*. Ám ha így járunk el, akkor az igék olyan zavarba ejtő sokaságába ütközünk, melyek mérhetetlen számú illokúciós aktustípus benyomását keltik.”⁵²¹ Ez volt Austin munkamódszere, aki, mint ezt láttuk is, a performatív igéket egy szótárból gyűjtötte ki és rendszerezte, ami persze azt bizonyítja, hogy a tétele empirikusan vizsgálható és tesztelhető. Egy ilyen lexikai jellegű és szemantikai alapú osztályozás azonban elvileg lezárhatatlan és befejezhetetlen. Searle nem is így, hanem más módon, más elv szerint alakítja ki a típusait. Az én kérdésem az, írja, hogy „vajon az összes illokúciós aktust, vagy legalábbis az illokúciós aktusok többségét visszavezethetjük néhány alapvető illokúciós aktusra? Döntően fontos kérdés, ám igen nehéz választ adni rá.” Eleddig ugyanis az történt, hogy a csoportosításokat „nagyon különböző elvek alapján” végeztük el, tehát az is „kissé *ad hoc*nak tűnik, hogy Austin pontosan öt csoportba sorolja az illokúciós aktusokat”.⁵²²

A probléma megoldását Searle az *illokúciós lényeg* fogalmához kapcsolja, ami, mint az előző pontban láttuk, az egyes illokúciós aktusok specifikáló vonása. „Az illokúciós lényeg fogalma annak a fogalma, aminek egy kijelentés számít, ahogy azt a beszédaktusok létesítő szabályai meghatározzák.” Például az ember számos különböző oknál fogva és számos tárgyban tehet ígéretet. „De amennyiben ígéret, akkor ígéretként kötelezettségvállalásnak számít a beszélő részéről valamit megtenni a hallgatónak.”⁵²³ Az illokúciós lényeg egyben el is választja az egyik aktust a másiktól, ha nem is tökéletesen persze, de mindenképpen kijelöli a különböző osztályok középpontjait. Ennek megfelelően csak „korlátozott számú dolgot tehetünk meg a végrehajtó illokúciós aktusok révén”,⁵²⁴ kizárva ezzel a taxatív osztályozások rémét; a befejezhetetlenséget. Ezzel a módszerrel Searle egyben „előfeltételezi az egyes illokúciótípusok minden nyelvre érvényes konstatív szabályainak feltérképezését”.⁵²⁵

⁵²⁰ Searle (2000): i. m. 147.

⁵²¹ Searle (2000): i. m. 147.

⁵²² Searle (2009): i. m. 85.

⁵²³ Searle (2000): i. m. 148.

⁵²⁴ Searle (2000): i. m. 148–149.

⁵²⁵ Kelemen (2009): i. m. 229.

Searle szerint azonban „az illokúciós lényeg fogalma automatikusan együtt jár két másik fogalommal, a megfeleltetési irány fogalmával és egy olyan intencionális állapot fogalmával, ami az őszinteségi feltételt alkotja a beszédaktusban”. Ez a két vonás tovább specifikálja az illokúciós osztályokat. Az őszinteségi feltétel valójában a *szándék* kérdése, pontosabban az, hogy a beszélő milyen (őszinte) szándékkal vitte véghez a cselekedetét. A szándék ugyanis egy beszédaktus elengedhetetlen s egyben *differentiáló* tényezője, hiszen a cselekvéseket az emberek különböző, de tipizálható szándékok alapján hajtják végre. A cselekvés *megfeleltetési iránya* pedig azt fejezi ki, hogy miképpen teremthető kapcsolat a beszélő cselekvése és a világ között. Igazodhat a szó a világhoz, mint például a hiedelmek, vélekedések esetén. Igazodhat a világ is a szóhoz: ez jellemzi például a kéréseket, a parancsokat. De a megfeleltetési irány lehet nulla is, merthogy a kettő egysége nem kérdéses, mint például a sajnálkozás és az öröm kifejezése esetében. Az osztályozás ennek megfelelően történik, hiszen „az illokúciós lényeg egyaránt meghatározza a megfeleltetési irányt, valamint hogy melyik intencionális állapot jut kifejezésre a beszédaktus végrehajtásában”.⁵²⁶

Ugy tűnik, hogy az öt „mágikus” szám; Searle is – Austinhoz hasonlóan – öt csoportba sorolja az illokúciós tetteket, merthogy „öt és csak öt különböző típusú illokúciós lényeg van”.⁵²⁷ Ennek megfelelően ötféle illokúciós típust tudunk beazonosítani. Ezek: *asszertívum* (elkötelezés a leírás igazsága mellett), *direktívum* (a hallgatót valamire rávevő), kommissívum (elkötelezés egy tett mellett), *expresszívum* (a beszélő belső valóságának őszinte megmutatása), *deklaratívum* (a világban változást előidéző tett).

Az asszertív (1) illokúciós aktus lényege „elkötelezni a hallgatót a propozíció igazsága mellett”, ahol is a propozíció, vagyis a kijelentés *tartalma* a világ tényállásainak a reprezentációja. Ilyenek például az állítások, leírások, osztályozások, magyarázatok, teóriák. „Az asszertívumoknak »szó a világhoz« a megfeleltetési irányuk”, ezért is lehetnek igazak vagy tévesek.⁵²⁸ Vagyis feltehetjük velük kapcsolatban azt a kérdést, hogy vajon igaz vagy hamis a kijelentés: egyébként ez a vonás az asszertív aktus kritériuma. És az asszertívum azért cselekvés, nem pedig cselekvésmentes passzív szemlélődés, mert egyrészt a beszélő aktívan részt vesz az asszertív tartalmú mondat megalkotásában, másrészt egyúttal azt is kifejezésre juttatja, hogy a világ olyan, aminek ő állítja és leírja. Vagyis kifejezi elkötelezettségét állításának igazsága mellett.

„A direktívumok (2) illokúciós lényege rávenni a hallgatót, hogy a direktívum propozíciós tartalmának megfelelően alakítsa viselkedését.” Ilyen például az utasítást, parancsot, kérést tartalmazó mondat. A megfeleltetési irány fordítottja az asszertív aktusnak: a valóságot próbáljuk a szóhoz igazítani. „Minden direktívum egy vágy kifejezése, amihez a viselkedését kellene igazítani a hallgatónak. A direktívumok [...] nem lehetnek igazak vagy hamisak, hanem megfogadottak, nem megfogadottak, beteljesültek, teljesítettek,

⁵²⁶ Searle (2000): i. m. 148.

⁵²⁷ Searle (2000): i. m. 149.

⁵²⁸ Searle (2000): i. m. 149.

elutasítottak és így tovább.”⁵²⁹ Akkor sikerülnek, ha a direktívumot megfogalmazó egyén akarja, a címzett megérti, és ennek megfelelően végrehajtja az aktus proposíciójában kifejezett direktívumot.

A kommisszív (3) illokúciós aktus annyiban hasonlít a direktívumhoz, hogy ez is a beszédhez képest külső valóságot igyekszik a szóhoz igazítani, de ennek az igénynek a kielégítését a beszélő nem más személytől várja el, hanem ezzel kapcsolatban *magára nézve* fogalmaz meg kötelezettséget. „Minden kommisszívum valamilyen elköteleződés a beszélő részéről, amelyben vállalja a proposíciós tartalomban megjelenített aktus lefolyását.”⁵³⁰ Kommisszív aktus például az ígéret, a fogadalom, a felajánlás, a megállapodás, a jótállás. Ezek sem lehetnek igazak vagy hamisak, hanem betartottak, megszegettek, megvalósítottak vagy meg nem valósítottak. És ezek is csak akkor sikeresek, ha egyrészt a beszélő kötelezettségvállalása őszinte, másrészt ennek megfelelően viselkedik.

Az expresszív (4) beszédaktus lényege a beszélő *önmegnyilvánulása* hallgatója számára. Expresszív beszédaktus például a bocsánatkérés, a köszönetnyilvánítás, a kondoleálás, a gratuláció, a felköszöntés. „Az expresszívumokban a proposíciós tartalomnak tipikusan nulla a megfeleltetési iránya, mert magától értetődőnek tekintik a proposíciós tartalom igazságát. Ha azt mondom: »Bocsánatot kérek, hogy véletlenül megütöttem« vagy »Gratulálok, hogy megnyerte a díjat«, akkor magától értetődőnek tekintem, hogy megütöttem, illetve, hogy megnyerted a díjat.”⁵³¹ Egyrészt ez adja a valóság és a szó megfelelését. Másrészt az, hogy az így kifejezett tényhez való beszélői viszony csak azáltal létezik, hogy a beszélő ezt ezekkel a kijelentésekkel kifejezi.

A deklaratív aktusok (5) arra irányulnak, hogy előidézzenek valamilyen változást a valóságban, méghozzá úgy, hogy a beszédaktus megvalósításával új tényállás, a világ megváltozott reprezentációja jön létre. „A deklarációban az illokúciós lényeg előidézni a világban valamilyen változást a világ megváltozott reprezentációjával.” Ilyenek például a következő mondatok: *Hadat üzenek, Lemondok, Ki van rúgva, Férfjnek és feleségnek nyilvánítom önöket*. Ha sikeres a deklaratív aktus, akkor „megváltoztatjuk a világot, így teljesítjük a »világ a szóhoz« megfeleltetési irányt”. Ugyanakkor van ellenkező irányú megfeleltetés is, mert a deklaráció nem direktívum, amely rá akar venni valakit valaminek a megtételére, hanem a megnyilatkozó kijelent egy új tényállást (például azt mondom, hogy *Megnyitom a tanácskozást*), és ez a leíró kijelentés jelenti a létrehozást, méghozzá közvetlenül, minden további cselekvés nélkül. A kimondás jelen ideje tehát új tényállást hoz létre a világban, a kimondás után pedig ugyanaz a kijelentés meg is nevezi ezt az új tényállást. Ha azt mondom a főnökömmek, hogy *Ezenneli hatállyal felmondok*, akkor egyrészt megvalósul a lemondásom, másrészt létrejött egy eddig nem létező tény, hogy már nem vagyok a cég dolgozója, hiszen felmondtam. Ezért is „a deklarációk

⁵²⁹ Searle (2000): i. m. 149.

⁵³⁰ Searle (2000): i. m. 149.

⁵³¹ Searle (2000): i. m. 150.

egyedülállóak a beszédaktusok között abban a tekintetben, hogy kizárólag a beszédaktus sikeres végrehajtása jóvoltából tényleges változásokat idéznek elő a világban”.⁵³²

Az illokúciós aktusok osztályozása és típusba sorolásának eredménye azonban vitatott dolog. Searle maga is jelzi a konkrét besorolás nehézségeit. Például nehéz pontosan megvonni a határokat, ezért aztán az egyes típusok között átfedések adódnak.

„Az illokúciós aktusok bizonyos fajtái valójában más fajták speciális esetei. A kérdés például a kérés illokúciós aktusának nagyon speciális esete: információt kérünk (valódi kérdés), vagy azt kérjük, hogy a hallgató adjon számot a tudásáról (vizsgakérdés). Ez megmagyarázza, hogy a »Mondd meg nekem az Egyesült Államok első elnökének a nevét!« miért rendelkezik intuíciónk szerint pontosan ugyanolyan illokúciós erővel, mint a következő kérdő formájú megnyilatkozás: »Mi a neve az Egyesült Államok első elnökének?«. És részben azt is megmagyarázza, miért használjuk az angol »ask« igét kérések és kérdések megfogalmazására is.”⁵³³

Vannak, akik Austin szemantikai alapú osztályozási típusait igyekeznek kibővíteni, mások Searle típusaival elégedetlenek, és új szempontú osztályozást javasolnak, például nem a beszélő, hanem a hallgató szempontjából történő klasszifikációt próbálnak kialakítani. Szili Katalin ad ezekről az osztályozási kísérletekről egy áttekintést.⁵³⁴ Valóban az a helyzet, amit Searle is említ, hogy az egyik szerző ilyen, a másik szerző olyan szempont alapján tesz különbséget a cselekedetek között, és állítja fel a maga nómenklatúráját, s közben azt hangoztatja, hogy az ő osztályozása fontosabb összefüggéseket mutat fel, mint mások kategorizálása.

Én hajlok arra, hogy nemigen lehet korlátozni azokat a nézőpontokat, ahonnan értelmes módon lehet csoportosítani a különböző konkrét cselekvéseket és felállítani ezek osztályait. Hiszen egyik is, másik is elfogadhatónak tűnik. És ez nem tudományos opportunizmus. Egyrészt azért nem, mert az emberi cselekedetek valóságát elvileg nem lehet kimeríteni, másrészt azért, és ez összefügg a kimeríthetetlenség tézisével, mert azokat a nézőpontokat sem korlátozhatjuk, legfeljebb külsődleges és hatalmi eszközökkel, ahonnan szemlélni lehet a tetteket. Minden azon múlik, hogy mire vagyunk kíváncsiak, mit szeretnénk megtudni az emberi cselekedetéről. Az viszont egyértelmű: bárhogy osztályozzuk és tipizáljuk is a tetteket, ezekről nem lehet leválasztani az értelmi dimenziót.

⁵³² Searle (2000): i. m. 150.

⁵³³ Searle (2009): i. m. 85.

⁵³⁴ Szili Katalin: *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Budapest, Tinta Kiadó, 2004. 92–96.

X. fejezet

John Searle: Cselekvési szándék és intézményesedés

1. Jelentés, értelem, intenció

Már korábban is idéztük Searle megállapítását: „A mondat jelentése teljes egészében a nyelv konvencióin múlik. [...] De amit a beszélő a mondat kimondásával *mondani akar*, az bizonyos korlátok között csakis az ő szándékán múlik.”⁵³⁵ Vagyis az általában vett jelentés és a konkrétan akart jelentés – Searle nyomán az utóbbit értelemnek nevezhetjük – különbözik egymástól, jóllehet a kettőnek komoly köze van egymáshoz. A jelentés és az értelem különbségének és viszonyának megértésében a kulcsmozzanat az intenció, amely egyszerre fejezi ki azt, hogy az emberi tett elengedhetetlen eleme valamilyen akarat és szándék, s ez a szándék mindig valami hozzá képest külső dologra irányul, ami tehát nem maga a cselekvés, miközben az intencionált tárgy nélkül nincs cselekvés. Searle azonban az intencionalitást ennél tágabban értelmezi; a husserli filozófiai hagyomány szellemében a valamire való irányultságot elménk és pszichénk általános sajátosságának tartja, aminek konkrét esete a cselekedeteink nyelvileg kifejezett intencionált természete.

A jelentés értelmezésének van egy *konvencionális* módja, amely szerint a szavak és a mondatok jelentése absztrakt, személytelen és objektív. Vagyis nem függ az emberektől; bármely jelentés létrejöttének, szerkezetének és működésének általános törvényszerűségei vannak. Éppen pontosan ez a *közös alapja* az egymással rivalizáló szemantikaelméleteknek. Ebben a tradícióban a jelentés soha nem függ a beszélő egyéntől, ő csak aktualizálja ennek valamely általános és objektíve adott vonatkozását, leginkább azonban szubjektivizálja, sőt eltorzítja. Saussure például ezen az alapon nem tartotta vizsgálatra érdemesnek az egyéni beszélő nyelvhasználatát és jelentésképzését. Tegyük azonban ehhez hozzá: ha ezek a szemantikaelméletek nem is találták meg a jelentés „végső” alapjait, ám a jelentésképzés sok fontos vonására rámutattak, főleg azzal, hogy „szétszálazták” a szó és a dolog evidensnek vélt összetartozást. Vagy azzal, hogy a tartalomra koncentrááló felfogások mellett kiemelték a szerkezetek jelentőségét a jelentésalkotásban és jelentésműködésben.

Ebben a több mint két évezrede tartó folyamatban – hiszen a görög filozófusok és retorikusok is foglalkoztak a jelentés témájával – paradigmaváltást Paul Grice pragmatikai szemléletű, *Jelentés* című, 1957-ben megjelent rövid tanulmánya hozott. A tanulmány néhány olyan példamondatot vizsgál meg, amelyekben szerepel a *jelentés* szó, és arra a következtetésre jut, hogy az ilyen kifejezésben a jelentés szót kétféle, közvetlen és közvetett tartalommal szoktuk használni. A közvetlen jelentés az (ezt Grice természetes és standard jelentésnek is nevezi), amikor azt fejezzük ki, hogy valami valamit jelent

⁵³⁵ Searle (2000): i. m. 141.

(Azok a foltok himlőt jelentenek. Azok a foltok számomra semmit, az orvosnak azonban himlőt jelentenek. A jelenlegi költségvetés azt jelenti, hogy nehéz évünk lesz.) A közvetett vagy nem magától értetődő tartalom (ezt Grice nem természetes jelentésnek is nevezi) pedig az, amikor valaki a jelentés szóhoz egy akaratot társít. Ennek megfelelően a *jelent* szó értelmét tartalmazó mondatok felépítés ez: „A azt (a jelentést) akarja kifejezésre juttatni *x* útján, hogy...”⁵³⁶

Ennél konkrétan: „Az »*x* nem természetesen jelent valamit« akkor igaz, ha az *x*-szel a használója egy hiedelmet szándékozik kiváltani valamely hallgatóságban, és a hiedelem az, amit *x* nem természetesen jelent.” Továbbá „a kimondó személy azt is szándékolja, hogy egy »hallgatóság« felismerje a szándékát a megnyilatkozás mögött”.⁵³⁷ Egy példamondat Grice után: *A feleségedet édes kettesben láttam egy kávézóban a barátoddal.* Egy ilyen mondat jelentése a beszélő szándékát nem kihagyva értelmezhető csak, aki elég nyilvánvalóan ennek a konvencionális jelentésű „látványnak” a hűtlenség értelmét igyekszik adni. Nemcsak arról van tehát szó, hogy valami konvencionálisan jelent valamit, amit mind a beszélő, mind a hallgató természetesnek tekint, és ilyen módon használ, hanem arról is, hogy maga a beszélő akarhat és akar is valamilyen jelentést adni a dolgoknak, és azt is akarja, hogy ezt a jelentést másvalaki felismerje. Nem más ez, mint a konkrét szándékok, a célzatos akaratok megjelenése a dolgok azonosításában, vagyis a jelentésekben, amely nem eltorzítja a konvencionális jelentést, hanem a jelentés-problematikát *pragmatikai* összefüggésbe helyezi. Vagyis a beszélő egyén nem eltorzítója, hanem *forrása* a jelentésnek, mégpedig nemcsak egyedi, hanem általános értelemben is.

Ezt Searle is így gondolja. „Ha a szavakat, mondatokat, jeleket és szimbólumokat célzatosan mondják ki, akkor rendelkeznek a beszélő gondolataiból eredő intencionalitással. Nemcsak konvencionális nyelvi jelentésük van, hanem szándékolt beszélő-jelentésük is.”⁵³⁸ Ezt a „szándékolt beszélő-jelentést” Searle gyakran nevezi értelemnek, a folyamatot pedig értelemadásnak, ilyen módon különböztetve meg a konvencionális jelentés fogalmától. Az értelemadás nyilvánvalóan nem negligálja a konvencionális jelentéseket, hanem pragmatikai szempontból *elégtelemnek* tekinti őket, hiszen ezekhez a beszédben célzatos szándékok társulnak.

Searle továbbá megkülönbözteti az eredeti és a származtatott intencionalitást egymástól. Ennek kapcsán lényegében azt az álláspontot fejt ki, hogy elménk vagy pszichénk eredendően intencionális természetű, tehát létehez és működéséhez hozzátartozik a valamire való irányultság. Ez maga az eredeti vagy eredendő intencionalitás, amihez aztán kapcsolódik egy olyan intencionalitás, amely nyelvi formában a beszédaktusokban realizálódik mint akart jelentés, mint értelemadási szándék.

Az *eredeti* (1) „»intencionalitás« [...] az általános kifejezése minden olyan formára, melyek által az elme a világ objektumaira és tényállásaira irányulhat vagy szólhat

⁵³⁶ Paul Herbert Grice: Jelentés. Ford. Terestyéni Tamás. In Pléh Csaba – Siklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1992a. I. 205.

⁵³⁷ Grice (1992a): i. m. I. 208.

⁵³⁸ Searle (2000): i. m. 142.

róluk” – írja,⁵³⁹ és ezt Searle az ösztönösen működő neurobiológiai folyamatokhoz kapcsolja hozzá. „Pontosan tudjuk, hogy a rideg biológiai tényként a neurobiológiai folyamatok igenis okoznak olyan tudatos intencionális állapotokat, mint a szomjúság és az éhség.”⁵⁴⁰ De ugyanilyen jelenségeként magyarázza az ember érzékelési képességét is, például a látást és a tapintást. Kérdés azonban, hogy miként lesz ebből tényleges látásélmény, például az, hogy egy képernyőt és nem más látok magam előtt. Az kétségtelen tény, hogy amikor látunk, hallunk, ízlelünk, tapintunk és szagolunk valamit, akkor neurobiológiai folyamatok játszódnak le bennünk, és ennek nyomán az emberben létrejönnek valamilyen specifikus érzékelések; színek-formák, hangok, ízek, tapintások, szagok. Csakhogy ez önmagában nem képernyő, népdal, csokoládé, bársonyos bőr vagy parfümillat. *Hogyan lesz tehát a neurobiológiai folyamatokból tudati tény vagy esemény?*

Searle szerint pontosan az intencionalitás révén, vagyis azért történik meg mindez, mert testünk egy részének neurobiológiai működése intencionális jellegű. Ez azt jelenti, hogy ezáltal egy *önteremtő* folyamat játszódik le: a dolog maga magát hozza létre, mégpedig a nyelv révén. Az intencionalitás, ami hozzákapcsolja az elménket valamihez, ami túl van a biológiai folyamatokon, egyben képes produkálni a nyelvet, s maga ez az eltávolodás is a nyelv révén történik. Ezért is a nyelv a mi egyetemes jelrendszerünk; *a nyelv egyszerre távolít el bennünket a biológiai közvetlenségtől és reflektál magára erre a közvetlenségre*. Az így létrejött *rést* a nyelv hozza létre és tölti ki. Vélhetően ezért is gondolták sokan, kezdve az antikvitástól, hogy az értelemadó nyelv és a beszéd az ember leginkább specifikus, az állatoktól elválasztó vonása. Ennek szisztematikus mellőzése a társadalomvizsgálatokból az utóbbi pár száz évben azonban ahhoz vezetett, emeli ki Searle, hogy az a látszat keletkezett, mintha a dolgokat jelentéssel „egy titkos zugban lapuló homunculus ruházná fel”.⁵⁴¹ Továbbá a világban egymással össze nem függő intencionált tudati jelenségek vannak, amiket aztán a kutatók megpróbáltak természetes jellegű oki tényezőkkel megmagyarázni. Úgy vélem, ez elég pontos „helyzetjelentés”.

A másodlagos vagy *származtatott* (2) intencionalitás pedig azt jelenti, hogy „a beszélő gondolkodásának eredeti vagy eredendő intencionalitása kerül át a szavakba, mondatokba, jelekbe, szimbólumokba”. De hogyan történik ez? – kérdezhetjük. Searle válasza a következő: „Az intencionális jelenségeknek, például a félelmeknek, reményeknek, vágyaknak, hiedelmeknek érvényesülési feltételei vannak. Így, ha a beszélő mond valamit és ezen ért valamit, intencionális aktust hajt végre, és a hangkeltése a kijelentés megtétele szándékának érvényesülési feltételei közé tartozik. Ha *célzatos* kijelentést tesz, akkor ezekre a hangokra és jelekre ruház rá érvényesülési feltételeket. Egy célzatos kijelentés megtételében a beszélő így *érvényesülési feltételekhez ad érvényesülési feltételeket*.”⁵⁴²

Ha például valaki németül tudván azt mondja, hogy „Es regnet” (Esik az eső), akkor az illető „szándéka legalább két részből áll: a kijelentés megtételének a szándéka,

⁵³⁹ Searle (2000): i. m. 89.

⁵⁴⁰ Searle (2000): i. m. 98.

⁵⁴¹ Searle (2000): i. m. 101.

⁵⁴² Searle (2000): i. m. 102.

és a szándék, hogy a kijelentés rendelkezzen bizonyos érvényesülési feltétellel”. Például, hogy valóban essen az eső, legyen olyan valaki, aki érti, amit mond, és azt értse rajta, amit ő akar ezzel a mondattal mondani. De ha én például éppen tanulom a német nyelvet, akkor egy ilyen kijelentéssel mások is lehetnek a szándékaim. Esetleg „csak a kiejtést gyakorlom; valójában *nem akarom azt mondani, hogy esik*”.⁵⁴³ Az intencionalitás tehát általános állapotunk, a szándék viszont szituációhoz kötött konkrét cselekvést jelent, amely a beszédaktusokban realizálódik.

2. Intencionális állapotok létrejövése

A másodlagos vagy származtatott intencionalitást a beszédaktusokban is megtalálhatjuk. A szándék azonban nem „lebeg a levegőben”, nem önmagában van jelen egy aktusban, hanem egy összetett valóság meghatározó elemeként. Searle ennek az összetett területnek öt elemét írja le. A sokféleséget (1), az érvényesülést (2), az előfeltételeket (3), az irányt (4) és az oksági viszonyt (5).

Az intencionalitás *többféle módon* megnyilvánulhat (1). Mert „például reménykedhetsz, hogy esni fog, félhetsz, hogy esni fog, és hiheted, hogy esni fog. Minden egyes esetben ugyanaz a tartalom – hogy esni fog –, ez a tartalom azonban különböző intencionális módokon jelentkezik.”⁵⁴⁴ Ennek a különbségtételnek a nyomán beszélhetünk a többféle intencionális aktusról. Észlelésként láthatod, hogy esik, és tudhatod is, hogy bizonyos körülmények között eshet az eső, de az eső eséséhez intencionális aktusként a remény, a félelem, a vágy, az elbújás és más cselekvés kapcsolódhat. Vagy szándékok lehet ma este moziba menni, hiszen a moziba menés lehetséges esemény. Minden ilyen mondatnak van valóságvonatkozása, tehát propozíciós tartalma, ezért van igazságfeltétele, de itt inkább az érvényesülési feltétel fogalmát kell használnunk, ami „az igazság fogalmánál általánosabb” fogalom.⁵⁴⁵ Ez ugyanis magában foglalja például a kijelentésben megfogalmazott vágyat és szándékot is, jóllehet ezek „nem lehetnek a szó szoros értelmében vett igazak vagy hamisak”.⁵⁴⁶

Searle szerint a szándékokat igazán az *érvényesülési feltételek* (2) teszik azzá, amik. Ezzel kapcsolatban azt emeli ki, hogy a szándékok csak akkor érvényesülnek, ha realizálásuknak van valamilyen „alapja”. Értve ezen azt, hogy „hogy ténylegesen mutatkozik-e egyezés a propozíciós tartalom és a reprezentált valóság között”. Vagyis az intencionális állapot akkor tekinthető érvényesnek, ha a világ olyan, amilyennek az intencionáló személy megjeleníti, amit persze el is lehet véteni. „A hiedelmek lehetnek igazak vagy hamisak; a vágyak teljesülhetnek vagy kielégületlenek maradhatnak; a szándékok megvalósulhatnak vagy nem valósulnak meg.”⁵⁴⁷ Ez még akkor is így van, ha a beszédaktusnak

⁵⁴³ Searle (2000): i. m. 143.

⁵⁴⁴ Searle (2000): i. m. 102.

⁵⁴⁵ Searle (2000): i. m. 102.

⁵⁴⁶ Searle (2000): i. m. 103.

⁵⁴⁷ Searle (2000): i. m. 106.

látszólag nincs propozíciós tartalma. „Az ember például nem szerethet valakit úgy, hogy ne lenne egy sor hiedelme és vágya az adott személyt illetően. És jórészt ezek a hiedelmek és vágyak alkotják az adott személy iránt táplált szeretetet.”⁵⁴⁸

Az intencionális aktusnak mindig van valamilyen *előfeltétele* vagy *háttere* (3), amely nélkül szintén nincs érvényes szándékmegvalósulás. Ezek magukba foglalnak képességeket, jártasságokat, hajlamokat, szokásokat és más „felkészültségeket”. Azaz „valamennyi meghatározott hiedelmünk, reményünk, félelmünk stb. csak úgy működik [...], hogy mindezt az előtt a Hátter előtt tesszük, ami lehetővé teszi, hogy megbirkózzunk a világgal”. Vegyünk például egy egyszerű szándékot: „E pillanatban az a szándékom, hogy veszek néhány könyvet a könyvesboltban, és elmegyek ebédelni egy vendéglőbe. Ez az összetett szándék mérhetetlen metafizikai apparátust feltételez. Az apparátus egy része hiedelmek és vágyak formájában a *felszínen* található.”⁵⁴⁹ Például melyik könyvesboltban van az a könyv, amit keresek, melyik étterem az, ahová érdemes menni. Más részük ez alatt a tudatos réteg *alatt* van, ami olyan evidens, hogy nem is foglalkozom velük. Tudnom kell és különösebb megfontolás nélkül tudom is, hogy miként kell viselkedni egy könyvesboltban és egy étteremben. A boltban a könyvet a szemem elé tartom, nem a fülemhez viszem, az ételt a számba teszem, nem az orromba dugom. És így tovább. Ez a nagybetűs Hátter *preintencionális*, hangsúlyozza Searle. „Ahhoz, hogy a könyvvásárlási és ebédelési szándékom meghatározhassa, mit fogok tenni [...], rengeteg olyan jártassággal kell rendelkeznem, amik nem tartoznak a szóban forgó szándékhoz, sem más intencionális állapotomhoz.” Az intencionalitások tehát „csakis a nem tudatosult képességek Háttere előtt működnek úgy, ahogyan működnek”.⁵⁵⁰

A szándékoknak van *megfeleltetési iránya* (4), ahogyan erről már az előző fejezetben is szó volt. Lehet a szándékom az, hogy a kijelentést a világhoz igazítsam, mint a hipotézisekben, a leírásokban és a magyarázatokban tesszük. Vagyis törekedhetünk igaz kijelentésekre. Igazíthatom a világot vagy valóságot a kijelentésekhez, mint a hiedelmekben, a vágyakban, az ígéretekben, a parancsokban. De lehet a megfeleltetési irány nulla is, amennyiben például egy meglévő helyzetre való reagálást fejezek ki (Örülsz, hogy süt a nap), vagy magát az érzelmet mondom ki (Örülök, mert süt a nap). A szándékok irányai kapcsán leginkább a „valóságot a szóhoz” típusú mondat lehet számunkra az érdekes, ugyanis az „igazságmániás” gondolkodás számára ez többnyire botrányos dolognak számít, merthogy éppen ez a fantáziálás és tehetetlen hazudozás alapképlete. Holott az emberi cselekvés legsajátabb területéről van szó, gondoljunk egyszerűen a célmegvalósítás természetére. Éppen ez az intencionális állapot ötödik területe.

Az intencionalitás *kauzalitása* (5) nem azt jelenti, hogy szándékaink okságilag determináltak, merthogy éppen nem ilyenek, hanem azt jelenti, hogy a cselekvéseinkben megjelenő szándék, ha érvényesülni akar, nem mondhat ellent a világ sajátosságainak, hanem össze kell kapcsolódjon vele, s ennek meg is van a lehetősége: az ember célul

⁵⁴⁸ Searle (2000): i. m. 106–107.

⁵⁴⁹ Searle (2000): i. m. 110.

⁵⁵⁰ Searle (2000): i. m. 112.

tűzheti ki oksági viszonyok működését. „Az intencionalitás működéséhez alapvető fontosságú, ahogy fennmaradásukhoz is a világban, hogy az elme reprezentációs képessége valamilyen szisztematikus módon összefonódjon a világgal [...]. Ez az összefonódás az *intencionális kauzalitás*.”⁵⁵¹

Azt írja erről Searle: „Az intencionalitás kauzalitása abszolút döntő az emberi viselkedés magyarázatának a megértéséhez, ilyenformán a természettudományok és a társadalomtudományok közötti különbség megértéséhez. Az emberi viselkedés, ha racionális, okok alapján működik, de az okok csak akkor magyarázzák meg a viselkedést, ha az okok és a viselkedés egyaránt logikus és kauzális. A racionális emberi viselkedés magyarázatai így lényegében az intencionális kauzalitás apparátusát veszik igénybe.” Egy érdekes illusztráció a probléma megvilágításához:

„Tegyük fel például, hogy Hitler azért indított hadjáratot Oroszország ellen, hogy Lebensraumot (életteret) hozzon létre keleten. Ennek a magyarázatnak van értelme, mert feltételezzük, hogy *a*) Hitler Lebensraumot akart létrehozni, továbbá *b*) azt hitte, hogy Oroszország lerohanásával Lebensraumhoz juthat, és *c*) az *a* és *b* az intencionális kauzalitás révén legalább részben oksági magyarázatot ad a döntésre, ilyenformán Oroszország megtámadásának a szándékára, és *d*) Oroszország megtámadásának szándéka az intencionalitás kauzalitás révén, legalább is részben, Oroszország megtámadásának az oka.”⁵⁵²

A kulcskérdés itt Searle-nek az a beszúrása: „legalább részben”. Ugyanis az ilyen magyarázatok okságilag szükségszerű magyarázatot igyekeznek adni a leírt tettekre és magatartásra. Azt sugallják, de gyakran mondják is, hogy a dolog *nem történhetett másképpen* csak úgy, ahogyan történt: a tettnek ez és ez volt az oka, nem pedig másvalami, a következmény pedig csak az lehetett, ami bekövetkezett. Például az embereket csakis a jól felfogott önérdekük mozgatja, általában és konkrétan is, aminek szükségszerű következménye a társadalmat átható konkurenciaharc, sőt háborúskodás. Nem mintha nem léteznének ezek a társadalmi jelenségek, de a magyarázatot a biliárdgolyókat mozgató oki determináció mintájára próbálják megadni, s ha a magyarázatban vannak hiátusok, azt is újabb és újabb szükségszerű oksági determinációval igyekeznek kitölteni, *ad infinitum*. Ám a szükségszerűen egyértelmű magyarázatok leginkább a bizonytalanság elől menekülő emberről szólnak, nem pedig arról a tárgyról, amit ábrázolni akar.

Így látja ezt Searle is. „Fontos hangsúlyozni, hogy az ilyen magyarázatok formájukban nem determinisztikusak. Valamely viselkedésre adott intencionális magyarázat formája nem foglalja magába, hogy az aktusnak be kell következnie, hogy az intencionális okok elegendőek volnának ahhoz, hogy az adott tettet végre kellett hajtani.”⁵⁵³ Még konkrétan:

⁵⁵¹ Searle (2000): i. m. 107.

⁵⁵² Searle (2000): i. m. 109.

⁵⁵³ Searle (2000): i. m. 109.

„Amikor saját viselkedésemet elsősorban a cselekvésre motiváló hiedelmek és vágyak elősorolásával magyarázom, többnyire nem úgy értem, hogy nem tehetnék másként. Amikor vágyaimból és hiedelmeimből vezetem le a cselekedetemet, *rés* mutatkozik a döntésemnek a hiedelmeim és vágyaim formájában megjelenő okai és a tényleges döntés között, és újabb rés a döntés és az aktus végrehajtása között. Ezeknek a részeknek az az oka, hogy a viselkedés intencionális okai nem elegendőek a viselkedés megszabására. Kivételt jelentenek ez alól a szenvedélybetegség, a megszállottság, a túláradó szenvedély és más patológikus esetek. Amikor elhatározom, kire szavazok egy választás alkalmával, viselkedésem intencionális magyarázata nem ad kauzálisan elegendő feltételt.”⁵⁵⁴

Gondoljuk meg; ha ez nem így lenne, az embernek nem lenne szabad akarata és cselekvése, még részben sem.

3. Az intézményi valóság

Searle grammatikaalapú társadalommagyarázatában a beszédaktus és az intencionalitás mellett az institucionalizmus, vagyis az intézményesedés a harmadik meghatározó alkotóelem. Hogy megfelelő módon tudjuk értelmezni a felfogását, szögezzük le; a közkeletű fogalomhasználat ellentétben *az intézmény nem szervezet*, legfeljebb egy intézet tekinthető szervezetnek, hanem *standardizált cselekvések sora és hálózata, vagyis magatartásmód*, amely szervezi és stabilizálja az emberi életet. Az intézményekre természetesen szervezetek épülnek rá, például az utódok létrehozásának és felnevelésének intézményére a különböző családi szervezetek.

Az intézményi valóság fő problémája Searle szerint a következő: „hogyan létezhet objektív társadalmi és intézményi valóság, ami csak azért valóság, mert annak tekintjük?” A válasza az, hogy az intézményi „státusfunkciók kijelölése, és mindenekelőtt tartós elismerésük és elfogadásuk megteremtheti és fenntarthatja” őket. Például az államot, a pénzt, a nemzetet, a nyelvet, a tulajdont, a pártokat „és ezer más intézmény valóságát, ami ismertelméletileg ugyanolyan objektívnek látszódhat, mint a geológia, és létünk ugyanolyan állandó részének, mint a sziklaalakzatok. Ám a kollektív elfogadás megszűnésével hirtelen összeomolhatnak”, mint például a Szovjetunió esetében ez meg is történt.⁵⁵⁵

Az elfogadás alapvető eszköze pedig a *nyelv*, ahonnan tekintve a társadalmi tényeknek is másféle státusa van. Ennek megfelelően tagolja Searle az institucionalizmust, amit elemzésünkben mi is követni fogunk. Először (ebben a fejezetpontban) a tények és az intézmények összefüggését vizsgáljuk meg, utána a létesítő szabályok, a feladat-kijelölés és megvalósítás kérdését, végül a kollektív intencionalitás és az intézmények összefüggését.

Előjáróban azonban érdemes tisztázni egy fontos összefüggést, ami a következő kérdésre válaszol. Vajon mi teszi azt lehetővé, hogy bizonyos típusú *beszéddel* bizonyos körülmények között „gyakran hozhatunk létre intézményeket”? Vagyis „az intézményi

⁵⁵⁴ Searle (2000): i. m. 109.

⁵⁵⁵ Searle (2000): i. m. 132.

valóságban nemcsak leírásra használjuk a nyelvet, hanem részben éppen a leírt tények létrehozására”.⁵⁵⁶ Mégpedig olyan módon, hogy a nyelv segítségével elválasztjuk magunkat a tárgyi valóságtól, s egyben szimbolizáljuk is ezt a magunktól elválasztott valóságot. A nyers tárgyi és természeti valóságban nincs szimbolizáció, ott minden önmaga. Csak az ember képes mind önmaga testi valójának és mozgásának, mind a természeti tárgyaknak valami ezeken túlmutató funkciót és jelentést adni, és ezáltal egy szimbolikus realitást létrehozni. Ennek elemei egyszerre sűrítik és helyettesítik mindazt, amik nem ők, de egyben szoros kapcsolatban is vannak a szimbolizált nyers valósággal. Egyrészt vonatkoznak rájuk, másrészt megjelenésükhöz felhasználják a nyers valóság anyagait (például a hangokat, a különböző lejegyző és rögzítő eszközöket, a tárolás és közvetítés anyagait stb.).

Ezen pozíció alapján képes a nyelv egyáltalán teremteni, intézményeket létrehozni, aminek persze megvan a maga specifikus módja. Semmi esetre sem szabad azonban ezt inkarnációként (megtestesülésként) vagy mágiaként elképzelni. Az immanens valóság eleve ellenáll a transzcendens aktusoknak, ennek ellenére sokan ezzel az attitűddel utasítják el a nyelv és a beszéd valóságalkító természetére vonatkozó felfogásokat, és igazuk van. Ilyen módon ugyanis az ember valóban nem tud teremteni, de itt nem is erről van szó. A beszédaktusok egészen *más módon* teremtik, tartják fenn és változtatják meg a társadalom intézményi valóságát.

A tárcánkban általában papírdarabok lapulnak – kezdi magyarázni Searle az intézmények természetét. Hozzátehetjük: ezek a papírdarabok többnyire kétfélék. Az egyik egy változó méretű és többnyire fehér színű fecni, amire valaki felírt valamit, a másik mindig azonos méretű színes lapocska különböző ábrákkal és számokkal, s ezt nem én látom el jelekkel, sőt tilos is nekem bármit ráírni, hanem nyomdában készül igen bonyolult, szinte utánozhatatlan technológiával. Az utóbbi természetesen a papírpénz, s Searle ennek segítségével igyekszik megmagyarázni az institucionalizmus igencsak összetett, sokak számára nehezen felfogható valóságát.

A papírpénz, ha csak így nézzük, fizikai jellemzői alapján eléggé érdektelen a számunkra, ennek ellenére nagy jelentőséget tulajdonítunk ezeknek a „papírdaraboknak”. Vajon mi teszi ezeket a papírdarabokat számunkra oly fontos értéké? Biztosan nem fizikai és kémiai jellemzőik, jóllehet rendelkeznek ilyenekkel, sőt a „pénzléhez” kellene is valamilyen hordozó anyagok, ami jelen esetben a papír. Kérdésünk nem is az, hogy *nekem* személy szerint miért értékesek ezek a „papírdarabok”, hiszen erre adódik egy nyilvánvaló válasz: azért, mert segítségükkel meg tudom vásárolni a számomra fontos dolgokat. Vagyis azért, mert csere- és közvetítő eszköz. Searle kérdése azonban nem az, hogy *a már működő* papírpénzt egyes egyének mire és hogyan tudják használni, hanem az, hogy *miként lesz a papírból pénz*, vagyis egy jelentéktelen tárgyból a társadalom egyik legjelentősebb eszköze, hogyan lesz tehát a semmiből valami, sőt hatalom.

Searle szerint ebben a változásban a kulcsmomentum az elfogadás, méghozzá a *közöségi elfogadás*, aminek természetesen sok feltétele van, és maga az elfogadás is sokféle

⁵⁵⁶ Searle (2000): i. m. 133.

módon realizálódik, de e nélkül nincs pénz, és nincs más társadalmi intézmény se. Vagyis „valamely dologtípus csak akkor pénz hosszú távon, ha elfogadják pénznek. És ami érvényes a pénzre, az érvényes általánosságban is a társadalmi és az intézményi valóságra. Így a pénz, nyelv, tulajdon, házasság, állam, egyetemek, koktélpártik, jogászok, az Egyesült Államok elnökei részben – de nem egészében – azért felelnek meg megjelölésüknek, mert ezeknek tekintjük” őket.⁵⁵⁷ Vagyis van valamilyen kölcsönös és hallgatólagos „megegyezés” abban, hogy az adott dolog ez és ez, nem pedig valami más, ennek következtében cselekvéseinket hozzáigazítjuk, megerősítve és fenntartva az adott cselekvéssort, magatartásmódot, életvitelt, vagyis intézményt.

A közös elfogadásból további fontos dolgok következnek. Például „abból a tényből, hogy én és mások pénznek tartják a papírt a zsebemben, rendelkezem bizonyos hatalommal, amivel egyébként nem. És ami igaz a pénzre, általánosságban igaz az intézményi valóságra. Abból a tényből, hogy állampolgár vagyok, vagy elítélt bűnöző, vagy vendég egy koktélpartin, vagy gépkocsi-tulajdonos, bizonyos hatalmak – negatív hatalmak, mint felelősség és büntetés, pozitív hatalmak, mint jogok és felhatalmazások – származnak rám.”⁵⁵⁸ Vagyis az intézmény különböző társadalmi státusokat jelöl ki és ehhez köthető magatartásmódokat igényel az emberektől, ergo a társadalmi valóság egyik *meghatározó* mozzanatáról van szó.

Searle az intézményi valóság létrejöttében, fennmaradásában és változásában a *nyelvnek* kiemelkedő szerepet tulajdonít. Már az általános elfogadás is erre utal, de vizsgálja ezt ennél konkrétabban is, és ennek kapcsán a beszédaktusokhoz kapcsolja. Vajon „mi pontosan a nyelv szerepe az intézményi valóságban?” – teszi fel a kérdést. Feltételezhetjük esetleg, hogy a nyelv „pontosan ugyanolyan intézményi valóság [...], mint aminek a magyarázatára éppen kísérletet teszünk”.⁵⁵⁹ Nem, nem olyan, mint más intézmény, válaszol saját kérdésére. Egyrészt ugyanis a nyelvet nemcsak a tények *leírására* használhatjuk, hanem tények létrehozására is. Másrészt minden más intézmény létéhez és működéséhez szükség van nyelvre, „míg létét tekintve a nyelvnek nincs szüksége a többi intézményre”. Mondhatjuk ezért, hogy „a nyelv a legalapvetőbb emberi intézmény”.⁵⁶⁰

Funkcióját olyan módon látja el, hogy helyettesíti és megjeleníti vonatkozási tárgyát. A kés vagy egy szék elláthatja saját fizikai funkcióját csak dologi tulajdonsága alapján, egy személy vagy egy papírdarab azonban nem láthat el elnöki funkciót, avagy nem lehet pénznek tekinteni, semmilyen testi-biológiai tulajdonság vagy a papír fizikai tulajdonságai alapján. A tárgyakhoz és a testekhez járuló „státusfunkciók csak kollektív elfogadás vagy elismerés alapján láthatók el”. Ez a kölcsönös tudás pedig csak akkor jön létre, ha az emberek önmaguk számára ezt valamilyen módon *megjelenítik*. Mintegy *hozzáadják* a fizikai dolgokhoz, hiszen „nincs mód az Y státusfunkció kikövetkeztetésére csakis X fizikájából”.⁵⁶¹ Tehát a szójelentésben és a beszédjelentésben „a nyelv használói egyaránt

⁵⁵⁷ Searle (2000): i. m. 114.

⁵⁵⁸ Searle (2000): i. m. 114.

⁵⁵⁹ Searle (2000): i. m. 116.

⁵⁶⁰ Searle (2000): i. m. 154.

⁵⁶¹ Searle (2000): i. m. 154.

valamilyen funkciót ruháznak egy fizikai jelenségre”.⁵⁶² A beszédaktusok segítségével pontosan ezt valósítjuk meg. Vannak olyan tények, amelyek embertől független léttel bírnak, és vannak olyanok, amelyeket az elmével, tudattal és nyelvvel bíró emberek hoznak létre. Az előbbieket nevezi Searle nyers tényeknek, az utóbbiakat intézményes tényeknek.

„Mindannyiunkban él egy intuitív kép arról, hogy mi alkotja a világot, és mi alkotja a világról szóló tudásunkat. Ezt a képet nagyon könnyű felismerni és nagyon nehéz leírni” – írja Searle. Hozzátenném: ezen intuitív kép szerint a valóságot vagy világot (1) a számunkra kéretlenül bejelentkező, (2) érzékszerveinkkel felfogott, (3) de tőlünk függetlenül létező objektív tények halmaza jelenti. Ezen intuitív felfogás szerint nincs természetesebb és evidensebb dolog a tényeknél: az a tény, amit *tényként érzékelünk*. Ezt a tényítípust nevezi Searle nyers tényeknek. Mint írja: „Elképzelésünk szerint a világot nyers tények alkotják, és a tudás ezekről a nyers tényekről szól.”⁵⁶³ A tudás nem is más, mint a nyers tények pontos ismerete.

Ennek megfelelően „a tudást alkotó fogalmak eredendően fizikai fogalmak, illetve duális változatban: fizikai vagy mentális fogalmak”. Érvényes tudás és igaz állítás ezért csak ezek segítségével jöhet létre, azaz mentálisan felfogva vagy tükrözve az embertől függetlenül létező objektív fizikai valóságot. Ez egyáltalán nem érvénytelen tudás, figyelmeztet bennünket Searle: „ez a tudás érzékszervi tapasztalatokat rögzítő egyszerű empirikus megfigyeléseken alapul”, ezért is ez az egyik alapja a *mindennapi* tudásnak. Viszont ki lehet „fejleszteni”, lehet szisztematikus tudást építeni rá. „Az ilyenfajta szisztematikus tudás modelljét a természettudományok jelentik.”⁵⁶⁴ Ugyanis mind a mindennapi, mind a természettudományos gondolkodás és cselekvés alapját az egymástól minőségileg ugyan különböző, ám minden esetben nyers és objektív tények jelentik.

A probléma csak az, hogy az érzékszervi tapasztalatokra épülő köznapi tudás és a természettudományos kísérletekkel igazolt ismeretek modellje *használhatatlan* az emberi világra nézve. „Közismert, hogy az etikai és az esztétikai állítások nem egykönnyen igazíthatók hozzá a fenti intuitív képhez”, egyáltalán; a társadalom és az ember emberi létezésének adekvát képéhez. Ennek ellenére történtek erre kísérletek. Akik erre tettek kísérletet, vagy azt mondták, hogy a szépre és jóra vonatkozó mondataink „valójában nem is állítások, hanem pusztán az érzelemkifejezés eszközei, vagy azt, hogy egyszerűen pszichológiai tartalmú önéletrajzi állítások, amelyek (ahogy Hume mondaná) érzületekről szólnak”.⁵⁶⁵

Searle szerint azonban teljesen világos, hogy egy adekvát társadalomleírás „nem olyan fogalmakból áll, amint amilyeneket az intuitív kép tartalmaz”.⁵⁶⁶ Az esztétikai, az etikai állításokon túl is vannak olyan nem érzület- és véleményalapú állítások, amelyek nem illeszthetők bele az objektív és nyers tényekre vonatkozó intuitív képbe és az ezekre vonatkozó állítások körébe. Searle példáit kissé átalakítva, ilyenek, illetve ilyen tényeket

⁵⁶² Searle (2000): i. m. 153.

⁵⁶³ Searle (2009): i. m. 63.

⁵⁶⁴ Searle (2009): i. m. 63.

⁵⁶⁵ Searle (2009): i. m. 63.

⁵⁶⁶ Searle (2009): i. m. 63.

tartalmazznak a következő mondatok: *Kovács Péter és Szabó Éva összeházasodtak, A Vasas hosszabbítás után győzött 3:2-re az Újpest ellen, Kovács Istvánt elítélték lopásért, A magyar parlament elfogadta a jövő évi költségvetést.* A probléma az, írja Searle, hogy „az ilyen tényekről szóló állításokat nem redukálhatjuk tényállások fizikai és pszichológiai tulajdonságairól szóló állítások valamely halmazára. Egy házassági szertartás, egy labdarúgó-mérkőzés, egy bírósági tárgyalás és egy törvényhozási aktus sokféle fizikai mozgást, állapotot és nyers érzetet foglal magába, ám ha ezeket az eseményeket pusztán ilyen terminusokban írjuk le, akkor ezzel éppen nem mint házassági szertartást, labdarúgó-mérkőzést, bírósági tárgyalást vagy törvényhozási aktust írtuk le őket.”⁵⁶⁷

Vajon miért alkalmatlanok a nyers tényekre alapozott tudás kategóriái az intézmények leírására? Képzeli el, hogy magasan képzett szakemberek csapata megpróbál igen alaposan megfigyelni egy focimeccset, írja Searle, és azt, amit tapasztal, a nyers és empirikus tények alapján igyekszik megragadni. Vajon mit írnának le? „Nos, a játék bizonyos területeiről sokat elmondhatnának, és bizonyos statisztikai eljárásokat alkalmazva még bizonyos »törvényeket« is megfogalmazhatnának. Például elképzelhető, hogy kis idő múltán a megfigyelő felfedezné a periodikus tömörülések törvényét: statisztikailag szabályos időközönként színes ruhába öltözött élőlények nagyjából egyenes vonalban tömörülnek (sorfalat állnak). Továbbá szintén egyenlő időközönként a periodikus tömörüléseket a csoport tagjainak széttrajzása követ. Ezek statisztikailag érvényes törvények lennének, és ezzel nincs is semmi baj. Ám az elképzelt megfigyelők – függetlenül attól, hogy mennyi adatot gyűjtöttek, és hány induktív általánosítást hajtottak végre az adatok alapján – nem a focit írták le.”⁵⁶⁸

Mi hiányzik egy ilyen típusú leírásból? Minden olyan fogalom, amely a labdarúgó játékot labdarúgássá teszi, például a gól, a les, a védés, a sárga lapok, a szabadrúgás, a kiállítás fogalma és mások. Következésképpen „hiányzik az összes igaz állítás, amelyet ezek segítségével megfogalmazhatnánk a fociról. Pontosabban azok az állítások hiányoznak, amelyek segítségével a jelenséget focimeccsként írhatnánk le.”⁵⁶⁹ Az összefüggés ugyanis pont fordítva van: „a nyers tényekre támaszkodó leírásokat megmagyarázhatjuk az intézményes tények terminusaiban. Az intézményes tényeket viszont” nem. Azaz: „Csak akkor felelnek meg bizonyos viselkedésformák annak, hogy Kovács Péter és Szabó Éva összeházasodott, ha létezik a házasság intézménye.” Avagy „csak akkor tarthatok a kezemben egy ötezerest, ha létezik a pénz intézménye. Vegyük el az intézményt, és máris csupán egy színes papírdarabot tartok a kezemben.”⁵⁷⁰

A megismerés pontosságá érdekében különböztessük meg egymástól a megfigyelőtől független és függő tényeket is, javasolja Searle. Egy széknek például a megfigyelőtől függetlenül van anyaga, formája, tömege, súlya, molekuláris szerkezete. De ez egyben szék is, mondhatni, társadalmi tárgy, mert valaki széknek tervezte és készítette, mert székként

⁵⁶⁷ Searle (2009): i. m. 64.

⁵⁶⁸ Searle (2009): i. m. 65.

⁵⁶⁹ Searle (2009): i. m. 65.

⁵⁷⁰ Searle (2009): i. m. 64.

forgalmazták, és valaki székként vásárolta meg és használja. Ezek az intenciók teszik a széket székké, miközben anyaga nem szék, hanem annak hordozóeleme csupán. Vagy ahogyan Wittgenstein mondja, nemcsak az a fontos, hogy mit látsz, hanem az is, hogy miként látod. Ez a kettősség alapvetően megkülönbözteti egymástól a természet- és társadalomtudományokat. „Általánosságban a természettudományok a megfigyelőtől független jelenségekkel foglalkoznak, például az energiával, a tömeggel, a fotoszintézissel, míg a társadalomtudományok a megfigyelőn is múló sajátosságokkal, mint a választások, a fizetési mérleg problémái és a társadalmi szervezetek.”⁵⁷¹

4. Konstitutív szabályok és feladatok

Az intézményes tények egyik elengedhetetlen vonása, hogy konstitutív szabályokra támaszkodnak, vagyis mind létüket, mind természetüket „csak az őket megalapozó konstitutív szabályok terminusaiban magyarázhatjuk meg”.⁵⁷² A konstitutív vagy létesítő szabályok – mint láttuk is – abban különböznek a regulatív vagy előíró szabályoktól, hogy nemcsak az emberek eleve meglévő cselekedeteit próbálják adott irányba terelni, tudhatóan több-kevesebb sikerrel, mint például a közlekedési előírások, hanem *maguk hoznak létre tevékenységeket*. Vagyis ezen „szabályok szerinti cselekvéslétesítő szerepet tölt be a szabályok által szabályozott tevékenységben”.⁵⁷³ Merthogy a konstitutív szabályok egyben létre is hozzák azt a tevékenységet, amit a saját szabályuk szabályoz.

Nem nehéz belátni, írja Searle, hogy „az intézményi tények csak az ilyen szabályok rendszerén belül léteznek”.⁵⁷⁴ Ugyanis „az »intézmények« konstitutív szabályrendszerek. Minden intézményes tényt »X K kontextusban Y-nak számít« formájú szabályok (vagy ezekből álló szabályrendszerek) alapoznak meg.” Korábban azt állítottuk: „a nyelvhasználat nem más, mint aktusok végrehajtása konstitutív szabályok szerint”.⁵⁷⁵ Ez az állítás azonban maga után von egy másik állítást is: „egy bizonyos beszédaktus (mondjuk egy ígéret) végrehajtásának ténye intézményes tény. Ennélfogva nem elemezhetjük a nyers tények terminusaiban.”⁵⁷⁶ Jóllehet az efféle kategóriahiba sűrűn előfordul a társadalom-értelmezésekben.

Searle tehát azon a véleményen van, hogy sem a nyelv, sem a társadalom nem magyarázható a nyers tények és magatartást előíró szabályok terminusaiban.

„A nyelvi viselkedésnek [...] vannak feltárható szabályszerűségei. Mint ahogyan a foci elképzelt tudományos vizsgálata is fényt deríthet számos szabályszerűsége. Ám nyers tényekre alapozott szemantikai elméletek segítségével a legkevésbé sem tudjuk megmagyarázni ezeket a szabálysze-

⁵⁷¹ Searle (2000): i. m. 118.

⁵⁷² Searle (2009): i. m. 64.

⁵⁷³ Searle (2000): i. m. 125.

⁵⁷⁴ Searle (2000): i. m. 125.

⁵⁷⁵ Searle (2009): i. m. 64.

⁵⁷⁶ Searle (2009): i. m. 64–65.

rűségeket – akár az ingerek és válaszok szabályos korrelációjának terminusaiban fogalmazzuk meg őket (ha kiejtem azokat a hangokat, hogy »van itt só?«, amikor a só jelen van, az alany kiejti azokat a hangokat, hogy »igen«), akár a megnyilatkozások és a tényállások korrelációjának terminusaiban (általában akkor és ott mondjuk ki azokat a hangokat, hogy »kérek, add ide a sót«, amikor és ahol a só jelen van). A nyelvhasználat nyers szabályszerűségeinek (tudniillik, hogy bizonyos emberi lények által kiejtett hangok jellemzően bizonyos tényállásokban vagy bizonyos ingerek jelenléte esetén fordulnak elő) nyilvánvalóan az a helyes magyarázata, hogy a nyelvhasználat szabály vezérelte tudatos viselkedés. A szabályszerűségekről pontosan úgy adnak számot a szabályok, ahogy a foci szabályszerűségeiről adnak számot a foci szabályai – és a szabályok nélkül egyszerűen nem lehet számot adni a szabályszerűségekről.⁵⁷⁷

A konstitutív és a regulatív szabályokat az is megkülönbözteti egymástól, hogy az előbbieket nem, az utóbbiakat viszont nyilvánosan kötelező követni. És miközben a regulatív szabályokat sűrűn megsértjük, ettől ezek még érvényben maradnak, gondoljuk az erkölcsi előírásokra vagy a hatósági előírásokra (közlekedési szabályok, építésügyi előírások stb.), a konstatív szabályokat viszont csak akkor kell betartani, ha „belépünk” az adott intézménybe, akkor viszont kötelező, gondoljunk a focira, a sakkra vagy akár a monogám családokra. Természetesen itt is vannak kibúvások és határsértések, de ha az érintettek nem tartanak be az intézményt létesítő és működtető szabályokat, nem létezne az adott intézmény. Például a *monogám család* tipikus társadalmi intézmény, amelyhez intézményi szabályok és tények sokasága tartozik, de csak addig és olyan formában marad fenn, ameddig az ifjú emberek az együttélésüket és utódaik felnevelését ebben a formában igyekeznek megvalósítani. Lehet a monogám házasság „működtetéséhez” erkölcsi és jogi regulációkat kapcsolni, de a házasságnak ez a módja akkor sem ab ovo erkölcsi kérdés, hanem „léteztetési” kérdés, amelynek vannak riválisai, sőt ellenfelei, olyan személyek, akik más konstatív szabályok mentén hoznak létre családi együttélési módokat. A regulatív szabályok alól viszont nyilvánosan nehéz kibújni: senki nem szokta például vállalni, hogy ő „önző dög” lenne, hogy „nem becsüli embertársait”, vagy „minden az övé, ami egyébként a másé”, és „százötvennel szokott száguldani” az országutakon, ott és úgy épít házat, ahogy neki tesz.

Fontos a Searle által bevezetett regulatív és konstitutív szabály megkülönböztetésében az, hogy világosak lesznek előttünk a társadalom emberek általi létrehozásának és alakításának a vonásai. Az tehát, hogy a társadalom nem érzékileg konstituált kvázi objektív természeti tények halmaza, de nem is valami „megfoghatatlan” erkölcsi, esztétikai vagy vallási norma megvalósulása, ami egyébként nem is más, mint a nyers tények és érzetadatok *ellenpólusa*. És ahogy az objektív nyers tények képzete, úgy az ideális valóság vágya sem alkalmas arra, hogy segítségével leírjuk azt a társadalmat, amelyben ténylegesen élünk és tevékenykedünk. Searle konstitutív szabálya elméleti szinten arra ad választ, hogy a társadalom adekvát megértéséhez hogyan jutunk közelebb. Ehhez az ember tárgyi és természeti tényei *kevésnek* bizonyulnak, még akkor is, ha mi emberek egyben természeti-testi lények vagyunk is, a normatív ideák pedig túlságosan *soknak* bizonyulnak, hiszen a regulatív előírások, a vágyakozások, az ideális állapotok rajzai

⁵⁷⁷ Searle (2009): i. m. 65–66.

messze túl vannak azon a realitáson, amelyben élünk, és amit alakítani vagyunk képesek, még akkor is, ha ezeknek nagy vonzereje tud lenni.

Az emberek ugyanis „nemcsak fizikailag működnek együtt; beszélgetnek is egymással”. Márpedig a beszélés, a kommunikáció társadalomalakító tényező. Ennek segítségével és ennek nyomán tulajdonba vesznek dolgokat, közösen állítanak elő bizonyos termékeket, megteremtik a férfi és a nő tartós együttélésének s az utódaik felnevelésének kereteit, államot alkotnak, pártokat szerveznek, és így tovább. Vagyis intézményeket teremtenek, működtetnek és formálnak át. Mindez Searle szerint egyrészt az ember eszköz-előállító s -használó képességével és gyakorlatával függ össze, már ha az eszközt nem csupán fizikai tárgynak tekintjük, bár egy kalapács is eszköz. Ilyen például az az egyszerű eset, hogy egy fatörzset padnak használunk, kivájva csónakot készítünk belőle, esetleg kerítést, deszkákra szabva asztalt, és így tovább. Ezekben az esetekben „céljuk elérése érdekében a cselekvő személyek kiaknázzák a tárgy természetes sajátosságait”.⁵⁷⁸ Feladatunk ilyen esetekben az, hogy egy *speciális funkciót* valósítsunk meg, olyat, amit a munkába vett dolgok önmaguktól és önmagukban nem produkálnak, bár lehetőségként bennük van.

Ennek következtében „minden funkció megfigyelőtől függő [...]. Ezek a funkciók csak a feladatot kijelölő megfigyelő és cselekvő személy viszonylatában léteznek.” Jól tudjuk persze, hogy a természeti dolgoknak is van funkciójuk, különösképpen igaz ez az organikus természetre. De nem szabad elfelejtenünk, hogy egy ilyen állítás csak akkor állja meg a helyét, ha a dolgokkal kapcsolatban előfeltételezünk valamilyen teleológiai (célszerűségi) összefüggést. Vagyis az esetben, „amennyiben úgy szemléljük az objektumokat és jelenségeket, hogy valamilyen célt szolgálnak. Azért mondhatjuk, hogy a szív *feladata* a vér pumpálása, mert magától értetődő értéknek tekintjük az életet és az életben maradáást.”⁵⁷⁹

A szív által keringetett vér működéséről azonban kétféle módon szoktunk beszélni, hangsúlyozza Searle, ami egyben az ember társadalmi létének egyik döntően meghatározó vonását fejezi ki. Egyrészt beszélünk róla természeti-biológiai tények szükségszerű oksági viszonyaként. Azt mondjuk például, hogy a szív működésének és az erekben keringő vérnek ezek és ezek a feltételei, törvényei, következményei, amelyek többé-kevésbé mindig fennállnak, amíg a szív működik. Ez tipikusan az orvostudomány nyelve. Másrészt „úgy fogalmazunk, hogy a szív *feladata* a vér pumpálása”.⁵⁸⁰ Vagyis egy olyan funkciót tulajdonítunk a szívnek, amit *elvárunk* a szívtől, sőt életünk során mindent megteszünk, hogy szívünk teljesítse ezt a feladatát. A szív maga azonban biológiai szervként „nem tudja”, hogy neki ez lenne a feladata vagy funkciója. Ezt mi, emberek várjuk el tőle. Hasonlóan az erdőben felnőtt fától azt, hogy jó tüzelőanyag, csónak, pad vagy deszka legyen belőle.

⁵⁷⁸ Searle (2000): i. m. 122.

⁵⁷⁹ Searle (2000): i. m. 122.

⁵⁸⁰ Searle (2000): i. m. 122.

A *normát* egyesek a társadalmi élet egyik legtitokzatosabb jelenségének tartják, ezért aztán egy transzcendens valóságból, az ember belső valóságának erejéből, az önfenn-tartási ösztönből és más imponderabilis (megragadhatatlan) valóságterületből próbálják levezetni vagy ezekhez hozzákötöni. Searle szerint empirikusan tekintve a dolog ennél sokkal egyszerűbb: „A funkció tulajdonításával jelenik meg a normatívum”. Vagyis „a normatívum azon tény egyik következménye, hogy a funkcionális tulajdonság a teleo-lógián belülré helyezi az oksági tényeket”.⁵⁸¹ Megjegyezném, hogy jól tudta ezt már Arisztotelész is, amikor az okság egyik fajtájának a célokságot tekintette, s a házépítéssel példázta, mondván, hogy a természet nem épít házakat, ehhez az ember céljai kellene, amit *hozzáad* a kövekben és a fákban rejlő lehetőségekhez. A házépítés pedig azért értékes tevékenység, tehetjük ehhez hozzá, mert az embernek fontos, hogy védve legyen a természet viszontagságaitól, és nyugodalmasan tudja kielégíteni elemi biológiai és lelki szükségleteit. Ugyanez a szív működés esetében pedig így szól: „Csak ezért mondhatjuk, hogy a szív *feladata* a vér pumpálása, mert értéket tulajdonítunk az életnek és az életben maradásnak, és tisztában vagyunk vele, milyen szerepet játszik a szív” ebben.⁵⁸² Ám ha a halál lenne az egyik legfőbb értékünk, írja Searle, akkor „a szív képviselné a rendellenes működést”, és nagyra tartanánk a betegségeinket.⁵⁸³

A feladatkijelölés azonban láthatóan csak egyetlen vonatkozásban határozza meg az emberi tevékenység természetét: hogyan képes az ember a tárgyi világban, az élettelen és az élő anyagban olyasmit létrehozni, amit az magára hagyva saját magától nem produkálna. Ennek terrénuma a teleológián belülré helyezett okság, ami egyben a két valóság *összefonódásáról* is szól. Searle pozíciója világos: a természetismeret, vagyis a természet-tudomány és a technológiai tudás egyszerre szól arról, hogy milyen is az emberi „belevetítések” nélküli objektív valóság, valamint arról, hogy miként képes ebbe az objektíve adott valóságba az ember mégiscsak belevinni önmagát, és létrehozni egy olyan valóságot, ami már csak az övé, csak rá jellemző. Kérdés azonban, hogy miként vonatkozik ez a feladatkijelölő és célmegvalósító tevékenység a társadalmi valóság alakítására is?

Többé-kevésbé, mondhatjuk erre. Ugyanis arra világosan rámutat, hogy semmilyen emberi cselekedet nem értelmezhető a szükségszerűség terminusaiban, hiszen még a szigorúan objektív természeti világ is egy *lehetőségszféra* tetteink számára, miközben persze nem tehetünk meg vele bármit. Még inkább így van ez a társadalom, az intézményi valóság vonatkozásában. Ezért aztán van valami igencsak leegyszerűsítő attitűd, sőt kifejezetten alacsony szintű gondolkodás abban a tudományos, közéleti és mindennapi megnyilatkozásban, amely mind a társadalom, mind a tettek vonatkozásában újra meg újra ember nélküli objektív szükségszerűségekről értekezik, mint igazi és tényleges valóságról.

⁵⁸¹ Searle (2000): i. m. 122.

⁵⁸² Searle (2000): i. m. 122–123.

⁵⁸³ Searle (2000): i. m. 123.

5. A kollektív intencionalitás

Az intézményi valóság felépítésében és felépülésében alapvetően nem is az egyéni, hanem a kollektív intencionalitás, vagyis a közös akarat és szándék játssza a meghatározó szerepet. A kategória értelmezéséhez Searle először is különbséget tesz az egyéni és a kollektív intencionalitás között. Természetesen nem ő az egyetlen filozófus és társadalomtudós, aki megtette ez a megkülönböztetést. Csakhogy ő nem azt mondja, mint szinte mindenki, aki megszólalt a témában, hogy a kollektív intencionalitás az egyéni intenciók valamilyen specifikus módon megvalósuló *összegződése*, hanem azt, hogy „van az intencionalitásnak egy önálló minőséget képviselő tovább nem bontható osztálya: a kollektív intencionalitás vagy »mi-intencionalitás«”.⁵⁸⁴ Vagy ahogyan Émile Durkheim is állította: kollektív tudat.

A közös szándék olyan többes szám első személyű igei kifejezésekben érhető tetten, írja, mint „Ezt és ezt *szándékozunk* tenni”, „*Hiszünk* az összefogás erejében”, „*Reméljük*, rövidesen minden jóra fordul” és más ilyen jellegű kijelentésben. Hagyományosan és megszokott módon erről úgy gondolkodunk, hogy az emberek ehhez kapcsolódóan egyénileg is ezeket teszik meg, tehát ha például az a közös szándékunk, hogy megtoljuk a nehezen induló autót, akkor ebből nekem is ki kell vennem a részem. Tehát ez rám úgy vonatkozik, hogy „szándékomban kell állnia, hogy csináljak valamit, ami annak a része, amit mi csinálunk”. Vagyis egyrészt a kollektív intencionalitás az egyének összege, másrészt ez valami olyan, „ami egyéni intencionalitásokra bontható”.⁵⁸⁵ Tehát empirikusan is megtapasztalható valósága *csak* az egyéni intencióknak van, a kollektív intencionalitás ezek pusztá megsokszorozása.

Ez azonban nem ilyen egyszerű, mármint az, hogy a kollektív ugyanaz lenne, mint az egyéni, csak éppen valahogy „nagyban”. Vagyis csupán csak össze kell adnunk az egyéni törekvéseket, és máris előttünk áll a kollektívum. Ennek a különbségnek a „megérzését” azonban, hangsúlyozza Searle, hajlamosak vagyunk nemcsak az egyéntől, hanem a *nyelvtől is* elszakítottan szemlélni, és konkrét tartalommal megtölteni ezt a „lebegő” valamit. Így lesz aztán ez a mi-szándék „valamiféle kollektív mentális entitás, [...] valamilyen mindenén átívelő hegelianus Világszellem, az egyének fölött lebegő mi”.⁵⁸⁶ Aminek mi, egyes emberek pusztán az akcidenái, függelékei vagyunk.

Ez az attitűd a társadalomtudományokban kétféle módon jelenik meg. Vagy a közösség elvont értékei, eszméi, hitei, törekvései és más elvont eszmeiségek formájában, aminek az egyének nincsenek tudatában, ezt csak bizonyos elhivatott személyek ismerik és képviselik: próféták, papok, írástudók, vezérek, politikusok, írók, költők, művészek, tudósok, értelmiségiek. Vagy a közösség tagjainak egyenkénti kikérdezésében, s ha ezt jó módszer alapján pontosan végezzük, akkor az egyéni válaszokat összegezve pontosan tudjuk, hogy mi az adott közösség kollektív mi-tudata a szándékok tekintetében is,

⁵⁸⁴ Searle (2000): i. m. 119.

⁵⁸⁵ Searle (2000): i. m. 119.

⁵⁸⁶ Searle (2000): i. m. 120.

pontosabban annak egy-egy szelete. Searle elemzése alapján jó okkal mondhatjuk, hogy egyik – egyébként a másikat radikálisan tagadó – felfogás sem kielégítő.

Azt is tudjuk azonban, hogy gondolkodni és cselekedni *csak az egyes egyén* tud, ezért „a következő problémával állunk szemben: hogyan fordulhat elő, hogy létezik olyasmi, mint a tovább nem egyszerűsíthető *kollektív* intencionalitás?”. Mégpedig nem pusztán az arra állítólag hivatott „nagyemberek” egyéni feltételezései alapján, még ha minden valamirevaló nyilvános beszélő elég magabiztosan szokta is kijelenteni, hogy pontosan ő az, aki tisztában van vele, hogy mit kíván a nép, a nemzet és más kollektívum. Searle már-már ironikusan írja le az efféle ideológiai felfogások ellenében alkalmazott empirikus „megoldást”, amely kénytelen megmaradni az egyéni tudatok szintjén, olyan módon persze, hogy az ember tudja, nemcsak neki van egyéni intenciója, hanem a másik embernek is. Ezt a kutatók olyan módon teszik, írja Searle, hogy nemcsak az egyéni szándékokat és hiedelmeket feltételezik, hanem azt is, hogy mindenkinek van egy „hiedelme a másik intencionalitásáról”. Ilyen módon aztán „az én intencionalitásom így fest: »én így és így szándékozom tenni«, és »úgy hiszem, neked ugyanez a szándékod«. Továbbá hinnem kell, hogy te hiszed, hogy én hiszem, hogy neked megvan az adott szándékod, és ebben az »én hiszem, hogy te hiszed, hogy én hiszem, hogy te hiszed« formában véget nem érő visszafejtés jön létre.”⁵⁸⁷ Searle utal arra, hogy például a hiedelmekről feltételezett hiedelmeket „kölcsonös hiedelmeknek” nevezik, és sok híve semmi problémát nem lát az itt megmutatkozó, elvileg véget nem érő kölcsönös feltételezésláncolatban, legfeljebb az érintettek praktikus okokból nem tudják ezeket végiggondolni vagy végigvinni.

Ezek helyett a kétséges és „meglehetősen zavaros” megoldások helyett Searle egy sokkal egyszerűbb és elfogadhatóbb megoldást terjeszt elő. Azt javasolja, induljunk ki abból az elemi tényből, hogy igenis van egyénileg a fejünkben vagy az elménkben egy kollektív intencionalitás, amely például olyan formában jelenik meg, hogy mi, akik valahogyan összetartozunk, *közösen* ezt és ezt szándékozunk tenni, erre és erre vágyunk, így és így látjuk a dolgokat. És ha sikerül együttműködnöm veled ez ügyben, akkor a te fejedben is van egy ilyen „mi-szándék”, te is szoktál ennek megfelelő kijelentéseket tenni és ennek megfelelően viselkedni. „Összefoglalva: az az olykor »metodológiai individualizmusnak« nevezett követelmény, hogy minden intencionalitás egyéni cselekvő egyéni agyában legyen, nem követeli meg, hogy valamennyi intencionalitás egyes szám első személyben jusson kifejezésre. Semmi sem gátol meg bennünket abban, hogy az egyéni fejünkben legyen például »hiszünk«, »szándékozunk« és így tovább formában megjelenő intencionalitásunk.”⁵⁸⁸

Searle hangsúlyozza, hogy mindez nemcsak teoretikus kérdés. A *mindennapi életben* teljesen megszokott és általános jelenség a kollektív intencionalitás. Mindenhol, ahol emberek vannak együtt, és szót váltanak egymással – például egy sportrendezvényen, nagygyűlésen, istentiszteleten, egyetemi előadáson, hangversenyteremben, színházi előadáson, baráti összejövetelen, hivatalban, gyárban –, „a kollektív intencionalitás teljesen

⁵⁸⁷ Searle (2000): i. m. 120.

⁵⁸⁸ Searle (2000): i. m. 121.

mindennapos”.⁵⁸⁹ Ennek eredményeképpen alapvető különbség van az egyéni és a kollektív viselkedés intencionalitása között. Egy zenekarban például a zenészek egy szimfónia előadása során nem egyszerően csak tökéletesen játsszák el az ő hangszerükre előírt részeket, hanem ezenközben tekintettel vannak az egész mű, vagyis a „mi” által előadott zeneszámra is, ezért folyamatosan tekintettel vannak a többiek játékára is, vagyis *együttműködnek* velük. S ami érvényes egy zenekarra, az érvényes más emberi közösségekre is. „Ha vannak olyan emberek, akikkel együttműködöm, akkor van kollektív intencionalitásom. Valahányszor mások osztoznak a gondolataimban, érzéseimben stb., akkor van kollektív intencionalitásom – ez minden társadalmi tevékenység sarokköve.” Ez olyan erős feltétel, hangsúlyozza Searle, hogy „még az emberi konfliktusok is együttműködést igényelnek. Gondoljunk csak az ökölvívó mérkőzésre, a futballmeccsre, a bírósági tárgyalásra, vagy akár két vitába keveredett filozófusra. Ezeknek a konfliktusoknak a végigvitele egy magasabb szintű együttműködést igényel. [...] Hogy az egyik szinten küzdhessünk, ahhoz egy másik szinten együtt kell működnünk a küzdelemben.” Ennek megfelelően társadalmi vagy „*társas tényként* határozok meg minden olyan tényt, melyben két vagy több kollektív intencionalitású cselekvő vesz részt”.⁵⁹⁰

Bármennyire meggyőzőnek tűnik is Searle érve a „módszertani individualizmus” ellen, adós marad egy fontos összefüggéssel. Mint láttuk is, úgy képzei el a kollektív intencionalitás létezését, hogy az egyes egyének a *közösség nevében is* kitzúznak maguk elé célokat, s ezek megvalósítása érdekében hajlandóak másokkal együttműködni. Ennek során bizonyosságát adják annak, hogy ők nem eleve csak magukra gondoló önző lények, továbbá azt is igazolják, hogy képesek kalkulálni mások várható cselekedeteivel. Vagyis az ember nemcsak beszámítja a másik várható reagálását saját tetteibe, hanem hajlandó vele tartósan együttműködni, tehát nyilvánvalóan közösségi lény. Bármennyire is meggyőzőbb ez a megoldás, mint az individuum önzéséből levezetett kényszeres kollektivitás, amit például a „racionális választás” elmélete képvisel, nem beszélve arról, hogy az irányzat önelnevezése nem más, mint a racionális kifejezés indokolatlan kisajátítása, ezzel együtt Searle felfogása az individuumból kiinduló felfogás *tagadása* csupán, hiszen azt hangsúlyozza, hogy az egyén gondolatilag képes nemcsak önmaga, hanem a közössége feltételezett igényeiből is kiindulni. Ezért is ez változatlanul az általa is kritizált „módszertani individualizmus” keretei között maradó gondolkodás, még akkor is, ha itt az individuum az *én* helyett a *mire* gondol, vagy az önérdék helyett a kollektív értékre.

Az „egyenbe szorult” gondolkodás meghaladására pedig elég nyilvánvaló a megoldás, ráadásul Searle még utal is rá. Azt írja, hogy a különböző kollektívákban élő emberek szót váltanak egymással, „nemcsak fizikailag működnek együtt; beszélgetnek is egymással”,⁵⁹¹ vitatkoznak például. De hogy mi lenne ez a beszélgetés és szóváltás, arról már nem esik szó a kollektív szándékok létrejötte és működése kapcsán. Feltételezhetjük, hogy az emberek feltételezik saját társadalmiságukat, s ennek megfelelően viselkednek,

⁵⁸⁹ Searle (2000): i. m. 121.

⁵⁹⁰ Searle (2000): i. m. 122.

⁵⁹¹ Searle (2000): i. m. 122.

állítja, s ezzel még egyet is lehet érteni. De mégiscsak az lenne itt a kulcskérdés, hogy mindez hogyan történik, hogyan jön létre a sokat emlegetett társadalmiság. Úgy vélem, nem egyszerűen individuális beszámítással vagy ezt kiindulásnak tekintő mi-tudattal, hanem effektíve közös értelmező-cselekvő tevékenységgel, merthogy az emberek „beszélgetnek [...] egymással”. Ennek kialakulásához és megértéséhez nem elegendő az egyéni tudat emelkedettségét számításba venni. Sokkal közelebb juthatunk a tényleges kollektív intencionalitásokhoz, ha ennek empirikusan is vizsgálható kialakulási folyamatait s működését is tekintetbe vesszük, és nem pedig csak arra figyelünk, hogy az egyes egyének külön-külön mit mondanak erről. Ez pedig kivezet a jól megválasztott példamondatok világából vagy egy kollektív mi-tudat pusztá feltételezéséből, mégpedig a tényleges beszédtevékenység területére, a beszélgetések és a szövegek világába, amely egyszerre értelmezi másként a nyelvet is és a társadalmat is, mint a *speech act theory* elkötelezett hívei.

Searle felfogásában alapvetően problematikusnak tartom tehát egyrészt az individuális cselekvés középponti helyét, másrészt a pragmatikus jellegű beszédaktus megtartását az absztrakt mondatok világában. Searle sem arra kíváncsi, hogy miként születnek meg a tényleges beszédhasználatban az általa vizsgált jelenségek, például a kollektív intencionalitás, feladatjelölés és megvalósítás, avagy miként jön létre a státusfunkció valamilyen specifikus nyelvhasználat révén. Egyszerűen kijelenti, hogy ezek a társadalmi intézmények kialakulásának a sarokpontjai, és igyekszik ezeket jól megválasztott esetekkel és példamondatokkal igazolni. A *példamondatok* különösen sokat elmondanak a beszédaktus-elmélet korlátairól. Jól tudjuk, hogy a nyelv, s különösen a nyelvhasználat van annyira sokrétű, hogy nincs az az eset vagy teória, leszámítva a szélsőséges elképzeléseket, amelyre ne találnánk odaillő példamondatot. Éppen ezért ezekre illik igazán a gyakran hangoztatott állítás, hogy a példa(mondat) csak azt igazolja, hogy van ilyen példa(mondat). A problémámra azonban nem az a megoldás, hogy megkeressük a minden mondatban előforduló „lényegét”, mert akkor legfeljebb egy olyan absztrakt bölcsességhez jutunk el, hogy minden mondatban van állítmány. A megoldás a pragmatika végigvitele, vagyis a tényleges beszédek vizsgálata, ami azonban már átlépést jelent a szövegnyelvészet és szövegten területére.

Vákát

XI. fejezet

Jürgen Habermas: A beszédcselekvés társadalomtudományi értelmezése

1. Az értelem helye és szerepe a cselekvésben

Jürgen Habermas (1929–) német szociológus és filozófus cselekvésemlélete kifejezetten a beszédaktus-elméletre épül. Ahogyan a strukturalista-funkcionalista nyelvészet társadalomelméleti kiterjesztésében Claude Lévi-Strauss, úgy a beszédaktus-elmélet társadalomtudományi alkalmazásában Jürgen Habermas okkal tekinthető paradigmaticus szerzőnek, aki egy új cselekvésemléletet dolgozott ki döntően a *speech act theory* két jeles szerzőjének, Austinnak és Searle-nek a munkássága alapján, bár, ahogy ő mondja, némileg átformálva használta fel a cselekvő mondatok sajátosságait. Habermas vonatkozó munkásságát két fejezetben tekintjük át. Először azt elemezzük, hogy miként vizsgálta át kritikailag a beszédaktus-elméletet egy *egyetemes pragmatika* jegyében, majd azt, hogyan specifikálta mindezt egy általános (társadalmi) *cselekvésemléletre*.

Úgy vélem, hogy Habermas egyértelműen hű a beszédaktus-elmélet kidolgozóinak két alapvető tudományos attitűdjéhez. Egyrészt ahhoz, hogy az értelemadó nyelvi megnyilatkozásokat *cselekvéseknek* kell tekinteni, másrészt ahhoz, hogy az így felfogott cselekvéseket a jól megválasztott *példamondatok* megfelelően igazolják, jóllehet ez nála nem egyetlen, hanem többnyire két összetartozó mondat, amely mondatokat egy hermeneutikai akció-reakció vagy az elvárás elvárásának kölcsönösségi viszonya fűzi össze: valaki hallgatója várható reagálását is beszámítva mond egy mondatot, amire egy másik személy szintén egy mondatot kimondva reagál. Jóllehet a mindenkori kezdeményező mondat és a válaszoló mondat is *választható* megnyilatkozás.

Két egymásra reagáló ember azonban még nem társadalom, és ez a megnyilatkozásaikra is vonatkozik. A társadalmat több ember együttlétezése és együttcselekvése teszi társadalommá, továbbá az élő, valóságos emberek nem egy-egy mondatot „cserélve” beszélnek, hanem *szövegekben* nyilatkoznak meg, vagy ahogyan Michael Foucault is mondta, diskurzusszövevény vesz körül bennünket, és mi magunk is ilyeneket mondva cselekszünk.⁵⁹² Ezt az elemi ténytet pedig még modellszinten sem lehet megragadni két ember „mondatváltása” alapján. Ezzel együtt is mind a beszédaktus-elméletnek, mind Habermas munkásságának elvitathatatlan érdeme az értelemadó és értelemfejtő nyelvi cselekvés mint társadalmi cselekvés középpontba állítása. Úgy vélem, *Austin, Searle és Habermas munkássága után többé már nem lehet komolyan azt állítani, hogy a tett és a beszéd két külön valóság*, illetve hogy a társadalmat annál pontosabban ismerhetjük meg, minél inkább képesek vagyunk leválasztani róla az értelmezéseket úgy általában, illetve ezek nyelvi formáit.

⁵⁹² Michel Foucault: A diskurzus rendje. *Holmi*, 1991. évf. 7. szám, 868–889.

Habermas számára nem kétséges, hogy az emberi tetteket mindig áthatja a megnyilatkozó-cselekvő egyén értelemadása, ami valamilyen nyelvi formában manifesztálódik. Ilyen értelemben beszél például a tettek *racionális* karakteréről, nem pedig valamilyen absztrakt ráció vagy éppen haszonelvű kalkuláció alapján. Kifejezetten tagadja, hogy a cselekedeteknek lenne egy feltárható egységes racionalitása; az emberek ugyanis, véli, többféle kompakt vagy éppen töredezett racionalitás alapján szoktak értelemadó módon cselekedni. Egészen pontosan négyféle cselekvési értelemtípust vagy racionalitástípust különböztet meg: teleologikus, normatív, dramaturgiai és kommunikatív típust, illetve az ezeknek megfelelő érvényességi igényeket és eredményes cselekedeteket.⁵⁹³ Ezeket a rációkat, észszerűnek gondolt elveket azonban mindig *maga a cselekvő ember* adja önmaga és mások tetteiknek, nem pedig egy külső instancia, legyen ez egy transzcendens lény, egy omnipotens módon viselkedő politikus, vagy éppen egy tudós kutató. Habermasnál tehát az ember egyszerre beszéd- és cselekvőképes.

Ennek az attitűdnek két fontos következménye van a munkásságában. Az egyik egy „beszédes” hiány. Még csak az említés szintjén sem foglalkozik azokkal a felfogásokkal, amelyek radikálisan elválasztják egymástól a tettet és szót, a cselekvést és a beszédet. Például azzal a behaviorista felfogással, amely a cselekvést egy kvázi ösztönszerűen megvalósuló ok-okozati inger-válasz modell alapján igyekszik megérteni, vagy azzal a nézettel, amely egy „nem tudják, de teszik” elv alapján próbál „kívülről és felülről” értelmet belevinni az emberi tettekbe. Vélhetően olyasmit gondol ezekről a nézetekről, mint Carl Schmitt is: ennek hívei először radikálisan elválasztják egymástól a két területet, aztán bonyolult eszközökkel igyekeznek közöttük valamilyen külsődleges kapcsolatot kimutatni, többnyire azt, hogy „a lét határozza meg a tudatot”. Szintiszta tudományos paródia, semmi más, mondja Carl Schmitt.⁵⁹⁴ Szóra sem érdemes az egész nézet, sugallja Habermas.

A másik következmény végigkíséri Habermas egész vonatkozó munkásságát. Nevezetesen az a kérdés, hogy *miként* történik a cselekedetek értelemadása. Ez volt a beszédaktus-elmélet kidolgozóinak is az alapkérdése, mint ez láthattuk az előző fejezetekben, és Habermas is ezt kérdezi. Azzal a különbséggel vagy plusszal, hogy megkísérli *generalizálni* az ő meglátásait, elsősorban Austin „felfedezését”. Ebből a pozícióból jut el az *egyetemes* pragmatikához és cselekvésemélethez, ehhez az egymással szoros kapcsolatban álló két felfogáshoz. Saját elméletét olyan módon is igyekszik specifikálni, hogy rámutat azokra a szerzőkre, akik megkísérelték valamilyen módon *belső* kapcsolatba hozni egymással az értelemadást és a cselekvést, a nyelvet és a tettet.

Kiindulópont természetesen Max Weber, aki a modern társadalomtudományban elsőként igyekezett olyan elméletet megalkotni, amelyben a cselekvő alany maga ad

⁵⁹³ Jürgen Habermas: *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Ford. Ábrahám Zoltán et al. Budapest, Gondolat, 2011. 77–89.

⁵⁹⁴ „Az anyagi folyamatok szellemi, és a szellemi jelenségek materialista magyarázata egyaránt ősi összefüggést próbál közvetíteni. Előbb felállítják a két szféra ellentétét, majd semmivé oldják fel az egyiknek a másikra történő visszavezetésével; ez a módszer szükségszerűen karikatúrává válik.” Carl Schmitt: *Politikai teológia*. Ford. Paczolay Péter. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar. [1922] 1992, 23.

valamilyen értelmet saját tettének. Nyilvánvalóan adódik a kritika is. Weber a cselekvés értelmét nem a nyelvhez, különösképpen nem a beszédhez kötötte, hanem az ember elvont tudati képességéhez. Mint Habermas írja, „Weber nem egy jelentésemélet, hanem egy intencionalista tudatelmélet alapján áll”.⁵⁹⁵ Ennek megfelelően a szubjektív cselekvési szándékok s célok alapján differenciál a tettek között és alkotja meg cselekvéstipológiáját: célracionális, értékrationális, affektív és hagyomány vezérelte cselekvések. Az elmélet elvontsága azonban nemcsak a tudatot érinti, hanem a cselekvőt is, aki alapvetően *individuális* lény. Okkal írja Habermas, hogy Weber cselekvéseméletének megalkotásakor „nem a társadalmi viszonyokból indul ki”, hanem „egy teleologikusan elképzelt monologikus cselekvésben” gondolkodik, amelyben „csak a cél-eszköz viszonyt tartja ésszerűsíthető aspektusnak”. Elmélete szerint „célracionálisan viselkedik az a cselekvő, aki egy tisztán körvonalazott értékhorizontból *célokat* választ ki, és az alternatív *következmények* figyelembevételével *eszközöket* rendel hozzá. A cselekvési típusok javasolt sorrendjében a cselekvő alany öntudata azonban egyre inkább beszűkül: az értékrationális cselekvésben a következmények rekesztődnek ki a szubjektív értelemről és bújnak ki ezáltal a racionális ellenőrzés alól, az affektív cselekvésekben a következmények és az értékek, a csupán tényszerűen megszokott cselekvésben pedig már a célok is”.⁵⁹⁶

Habermas konklúziója egyértelmű. Ahhoz, hogy a társadalmat, benne az értelemadást és „a racionalizálás folyamatait *teljes kiterjedésükben* vizsgálni tudjuk, *más* cselekvéseméleti alapokra van szükség”. Ez pedig számára a *speech act theory*. Ennél konkrétan; „a beszédaktus-elmülethez kapcsolódva elméleti alapokra akarom fektetni a cselekvés azon racionalizálható oldalait, amelyeket Weber [...] cselekvéseméletében elhanyagolt”.⁵⁹⁷ Szemben azokkal a felfogásokkal, amelyek Webert követve a cselekvési célokra koncentrálnak, és amit Habermas *analitikus cselekvéseméletként* azonosít. Hibájuk szerinte az, hogy „a cselekvéseket ugyanazon ontológiai előfeltevések alapján gondolják el, mint a létező tényállások világát [...]. Mivel a cselekvéseket az objektív világba való beavatkozásokra egyszerűsítik le, ezért a cél-eszköz viszony ésszerűsége kerül figyelmük előterébe.”⁵⁹⁸

Habermas szerint a probléma tényleges megoldása felé tett első komoly lépést a különböző *jelentéseméletek* képviselik. Először is a Grice vizsgálataira visszanyúló *intencionalis szemantika*, amely szerint egy szimbolikus kifejezés megértése visszavezethető a beszélő azon szándékára, hogy egy hallgatónak ezzel a jelzéssel valamit értésére adjon. Vagyis egy nyelvi kifejezésnek nem elvont jelentése van, hanem az a jelentése, pontosabban értelme, amit a beszélő vele másoknak tudomására akar hozni.

Másodszor Karl Bühler 1934-ben publikált *organon* modellje. Habermas szerint ő az, aki először szemléli átfogóan és funkcionálisan a jelkomplexumot, és ezzel elindítja a cselekvés átfogó és nyelvi alapú értelmezését. Bühler kiindulópontja az, hogy az ember azért

⁵⁹⁵ Habermas (2011): i. m. 199.

⁵⁹⁶ Habermas (2011): i. m. 200.

⁵⁹⁷ Habermas (2011): i. m. 202.

⁵⁹⁸ Habermas (2011): i. m. 195.

használ nyelvi jeleket, hogy valakivel egyetértésre jusson bizonyos tények tekintetében. Ennek megfelelően a jelhasználatnak három funkciója van: a *kognitív* funkció a tényállást írja le, az *expresszív* a beszélő élményeit fejezi ki, az *appellatív* pedig a beszélőt szólítja fel valamire. A nyelvi jel tehát egyszerre szimbólum, szimptóma és szignál. Bühler szavai szerint: „Szimbólum a tárgyakhoz és a tényállásokhoz való hozzárendelésénél fogva, szimptóma a feladótól való függéstől fogva – akinek a bensőjét kifejezi –, és szignál a címzettnek szóló felhívásként, akinek külső és belső viselkedését irányítja, akár a közlekedési jelek.”⁵⁹⁹

Harmadsorban Habermas Carnap logikai szintaxis és referencia szemantikáját említi meg, amely a Bühler által kifejlesztett jelkomplexumot hozzáférhetővé teszi a nyelvi elemzés számára azzal, hogy rámutat; nem az elszigetelt jel (szó) a jelentés hordozója, hanem a *mondat*. Carnap volt az, hangsúlyozza Habermas, aki a szemantikát és a szintaxist világosan megkülönböztette egymástól: a szintaxis a mondatok formáját határozza meg, a szemantika pedig a mondatoknak a tényekre és a tárgyra való vonatkozása. Carnap azonban az expresszív és az appellatív funkciót a nyelv pragmatikus oldalának tekinti, amelyet nem határoz meg olyan általános szabályrendszer, mint a szintaxis és a szemantikát.

Végül Habermas *igazságszemantikának* nevezi azokat a törekvéseket, amelyek középpontjában a nyelv és a világ, a mondat és a tényállás kapcsolata áll. Idesorolható például Davidson és Dummet munkássága. Carnaphoz hasonlóan elszakadnak attól a szemantikai felfogástól, hogy a nyelv leíró funkciója a tárgyakat jelölő *nevek* alapján tisztázható lenne. A jelentést nem a szó, hanem a mondat hordozza, állítják, így kerül a középpontba a mondat, mint Carnapnál is. Szerintük „a mondatok jelentése és a mondatok jelentésének megértése nem választható el a nyelvi kijelentés érvényességétől. A beszélő és a hallgató akkor érti a mondat jelentését, ha tudják, milyen feltételek mellett igaz a mondat. A szó jelentését ennek megfelelően akkor értik, ha tudják, mennyiben járul hozzá, hogy a vele képzett mondat igaz legyen. Az igazságszemantika tehát megfogalmazza azt a tételt, hogy egy mondat jelentését igazságfeltételei határozzák meg.” Jóllehet az elmélet „mindent a kijelentő mondatok mintájára elemez”.⁶⁰⁰

Ebben a folyamatban a beszédaktus-elmélet tudománytörténetileg tekintve fordulóponthoz jut, hangsúlyozza Habermas. Nem pusztán azért, mert végérvényesen hiteltelelníti a tettet és a beszédet, a szó és cselekvés radikális elválasztásának régóta élő természetlen és félrevezető felfogását, hiszen ezt megelőzően sokan küzdöttek a két terület konvergenciájáért. Habermas szerint a Wittgensteintől kezdődő, „Austinon át Searle-ig vezető vonal kiterjeszti a formális szemantikát a mondatokról a beszédaktusokra. A formális szemantikai elemzés már nem korlátozódik többé a nyelv leíró funkciójára, hanem illokúciós ereje sokféleségének előítélet-mentes elemzésére is kiterjed. A *jelentés használat-elmélete* a nyelvi kifejezés pragmatikus vonásait is hozzáférhetővé tette a fogalmi elemzés számára; a *beszédaktus-elmélet* pedig az első lépést jelenti egy formálpragmatika felé,

⁵⁹⁹ Idézi Habermas (2011): i. m. 196–197.

⁶⁰⁰ Habermas (2011): i. m. 197.

amely kiterjed a nem kognitív használati módokra is.”⁶⁰¹ Habermas szerint ez a formál-pragmatika lenne az *egyetemes* pragmatika, amely általános szabályokat képes felállítani a beszédhasználat *minden* módjára nézve, nemcsak a leíró módra vagy az igazságszeman-tikára nézve. Ennek megfelelően Habermas számára kulcskérdés, hogy mi is pontosan a beszédaktus-elmélet, hogyan kell érteni a megállapításait és eredményeit, és mindez miként használható egy általános cselekvéselmélet kidolgozásához.

2. A megnyilatkozás két összetevője az illokúció és a propozíció

Habermas szerint a beszédaktus-elmélet elsődleges célja a nyelvi megnyilatkozások cselekvési képességének vagy cselekvési erejének a tisztázása volt, amit az elmélet kidolgozó illokúciós (cselekvési) erőnek neveztek el. „Egy ígéretet, egy állítást, egy figyelmeztetést a megfelelő mondattal kimondva cselekvést végzek el – megkísérlek egy ígéretet *végrehajtani, elővezetni* egy állítást, *kibocsájtani* egy figyelmeztetést – valami kimondása révén bizonyos dolgokat csinálok.” Austin szerint, írja Habermas, a nyelvhasználatnak természetesen van más módja is, ilyen például a versmondás és a vicceselés. Ám „az illokúciós használat az alap, amelyre a többi alkalmazási mód is támaszkodik”.⁶⁰² A beszéd nyelvi megnyilatkozásként felfogva nem más, mint cselekvés. De vajon hogyan kell érteni ezt a cselekvést, sőt egyáltalán a cselekvést?

„Egy nyílt beszédaktus felszíni szerkezetében akkor felel meg standard formának – írja Habermas –, ha egy *illokúciós* és egy *propozicionális* összetevőből áll. Az illokúciós összetevő egy *performatív mondat* segítségével végzett *illokúciós aktusból* áll. Ez a mondat jelen idejű állító kijelentő formájú, s logikai alanya az első személy, logikai tárgya pedig a második személy. [...] A performatív összetevőt egy *propozicionális tartalmú* mondat segítségével megvalósuló propozicionális összetevőnek kell kiegészítenie. Ha konstatív beszédaktusban használjuk, a propozicionális tartalmú mondatnak *propozíciós (jelentést kifejtő) mondat jellege lesz*.”⁶⁰³

Ez a tömör és kissé bonyolult leírás arról szól, hogy minden beszédaktus nemcsak tesz valamit, hanem ezzel együtt van egy propozicionális (valamit leíró és állító, valamiről valamit kijelentő, valamilyen jelentést megfogalmazó) része vagy eleme is.

Egy elemi propozíciós mondat tartalmaz „(1) egy nevet vagy referáló kifejezést, melynek segítségével a beszélő azonosít egy tárgyat, amelyről valamit mondani akar; és (2) egy predikatív kifejezést, annak általános meghatározására, amit a beszélő a tárgyhoz akar rendelni, vagy a tárgytól megvonni akar”.⁶⁰⁴ Mint láttuk is ezt egy korábbi fejezetben, John Searle részletesen megvizsgálta a propozíciós mondatoknak ezt két elemét, vagyis az identifikáló és állító alkotórészt s ezek természetét. Mint Habermas, ő is azt emelte ki,

⁶⁰¹ Habermas (2011): i. m. 197–198.

⁶⁰² Jürgen Habermas: *Mi az egyetlen pragmatika?* Ford. Pléh Csaba. In Pléh Csaba – Siklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1992. I. 259.

⁶⁰³ Habermas (1992): i. m. I. 260.

⁶⁰⁴ Habermas (1992): i. m. I. 260.

hogy a propozíciós megnyilatkozás is *cselekvés*, azaz elméletig téves az a felfogás, amely egy állító kijelentést inaktív szemlélődésnek tekint, valamiféle „puszta megismerésnek”, hiszen az ember egyrészt mindig megismerő létben van, mint ezt Heidegger is tanította, másrészt minden megnyilatkozásával végez valamilyen cselekvést. A propozicionális mondat például kettős értelemben is cselekvésnek számít. Egyrészt azért, mert értelmező, értelemadó tettről van szó. A *mi van, és a milyen az, ami van* kérdésekre adunk ilyenkor választ, ami mindig intellektuális erőfeszítést és nyelvi aktivitást feltételez. Legfeljebb fokozatokat tudunk itt megállapítani, amely a rutintól a felfedezésig terjed, de azt semmi esetre sem mondhatjuk, hogy nem cselekvésről van szó. Másrészt egészen feltűnő benne a *választás* aktusa. Bármely dolog azonosítása és elfogadott megnevezése elhatárolás mindattól, ami nem az adott dolog, vagy mások másként nevezik meg, s még inkább így van ez azokban a predikátumokban (állításokban), amelyeket a megnevezett dologhoz rendelünk hozzá. Nem létezik egyetlen dolog sem a világon, amelyről csak egyetlen vonatkozásban lehetne beszélni, és egyetlen tulajdonságot lehetne csak állítani róla. Ez még akkor is így van, ha elképesztően erős késztetés munkál bennünk arra nézve, hogy propozíciós állításainkat úgy kezeljük, mint témájuk egyetlen lehetséges és pusztán csak tükröző igazsága.

Fontos azonban azt is látni, hogy a propozíció, mert nyelvileg kivitelezett megnyilatkozás, mindig rendelkezik egy *reprezentációs* funkcióval, azaz közvetlenül kifejez valamit arról a valóságról, amelyre vonatkozik; másképpen mondva: tényeket rögzít. Ezen funkció világos körvonalazásához Habermas a propozíciót mint verbális megnyilatkozást összeveti a nem verbális megnyilatkozásokkal. „Az explicit beszédaktusoknak – írja – mindig van egy olyan propozicionális összetevőjük, melyben egy tényállást fejeznek ki. A nem nyelvi cselekvésekben általában nincs meg ez az összetevő; ezek nem vehetnek magukra reprezentációs funkciókat.” Ilyen cselekvés például egy taxi leintése, egy tüntetéshez való csatlakozás, egy érzelmi kifakadás, vagy egy gratuláló kézfogás. Ilyen és hasonló esetben én mint cselekvő „konvenciót követek vagy szegek meg. Ezeknek a normatív elvárásoknak természetesen propozíciós tartalmuk van; *a propozíciós tartalmat a résztvevőknek azonban már ismerniük kell ahhoz, hogy a kifejező értékű viselkedést úgy értsék meg [...], mint cselekvést.* A nem verbális kifejezés önmagában nem képes az előfeltételezett norma propozíciós tartalmát felszínre hozni, mivel nem lehet reprezentációs funkciója. Természetesen értelmezhető úgy, mint egy indikátor, mely az előfeltételezett norma propozíciós tartalmát idézi emlékezetünkbe.”⁶⁰⁵

A nonverbális cselekvés is cselekvés tehát, de ez nem reprezentál, hanem csak *megidézi* és felhasználja azt a normát és hagyományt, ami alapján érvényesnek tekintjük a cselekedetet, és reagálunk is rá. De azt végképp nem mondhatjuk, hogy ez a közvetlen testi megnyilvánulás lenne az „igazi” cselekvés, szemben a verbális tettekkel. Taxit rendelhetek mobillal a kezemben, tehát verbálisan, és úgy is, hogy kiállok egy közelítő taxi elé, és leintem. Semmilyen elfogadható okunk nincs arra, hogy azt mondjuk, a néma integetés cselekvés, a telefonos beszélgetés pedig nem cselekvő szövegelés csupán.

⁶⁰⁵ Habermas (1992): i. m. I. 261. (*Kiemelés – Sz. M.*)

Sőt, Habermas éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy az efféle nonverbális szimbolikus tettek, mint például egy taxi leintése, valaki megfenyegetése vagy egy néma kézfogás, de akár még egy kimondott szó is, mint például a „Tűz!”, vagy a „Jaj!” differenciálatlanul magában foglalja azokat a cselekvési aspektusokat, amelyek éppen a verbalitással *bomlanak ki* az ilyen holisztikus megnyilvánulásokból. Például a tett körülményeinek a számbavétele, a cselekvő szándéka, a tett kifejezésének és megformálásának módja, az elvárt viselkedés és az eredmény tudatosítása és mások. Mindezek a vonások a verbalitás során tárulnak fel előttünk, differenciált tetteink ezért is fonódnak össze a beszéddel. Vagy ahogyan Searle is mondta egyébként, egy taxit valóban leinthez egy kézmozdulattal, de egy kutatási projektbe való invitálás már nem lehetséges egy kézmozdulattal, ezt már meg kell *beszélni*. Természetesen nincs annak akadálya, hogy bárki a társadalmi tetteket annak kezdetleges és legegyszerűbb kivitelezési módjaival azonosítsa, azaz valamilyen közvetlenül testi, kinetikus mozgással vagy érzelmi kitöréssel, csakhogy ez esetben *alacsony színvonalon* gondoljuk el a cselekvést. Azt is jó okkal állapítja meg ugyanis Habermas, hogy a verbalitást a cselekvésbe emelő beszédaktusok „nagyobb mértékű szabadságot biztosítanak” az embernek, mint az ezt mellőző felfogás. Az utóbbi többnyire az igen-nem aspektusba van beszorítva. „Ha azonban a cselekvő képes verbálisan kifejezni magát, helyzete alternatívákkal telik meg. [...] Röviden, a propozicionálisan differenciált beszéd több szabadságot biztosít a cselekvő számára”, mint ennek mellőzése a cselekvésből.⁶⁰⁶

Egy standard formájú beszédaktus másik alkotórésze az illokúciós összetevő elem tehát, amely, mint fentebb idéztük, „egy *performatív mondat* segítségével végzett *illokúciós aktusból* áll. Ez a mondat jelen idejű állító kijelentő formájú, s logikai alanya az első személy, logikai tárgya pedig a második személy.”⁶⁰⁷ Például *Megígérem neked, hogy ott leszek*, vagy *Minden vagyonomat rád hagyom*. Nemcsak Austin és Searle, de Habermas is sok ilyen illokúciós mondatot idéz föl, főleg akkor, amikor osztályozzák a beszédaktusokat.⁶⁰⁸ Nem kétséges, hogy a beszédaktus-elmélet két nagy „felfedezéséről” van itt szó. Egyrészt arról, hogy a propozíciós tartalmú megnyilatkozást is cselekvésnek kell tekinteni, másrészt arról, hogy vannak olyan mondatok, amelyek megfelelő körülmények között kimondva *önmagukban* cselekvések. Habermas differenciálása szerint ezek azok a performatív mondatok, amelyekkel illokúciós aktusokat hajtunk végre.

Ennek a ténynek s összefüggésnek a megértése azért okozhat nehézséget, mert ezt megelőzően nem különítették el világosan egymástól a mondatoknak a jelentését és az értelmét. Austin, írja Habermas, kísérletet tett erre a lokúciós és az illokúciós aktus megkülönböztetésével. A lokúciós aktus mondata *jelentést* hoz létre, aminek az esetében egy megnevezett dolog és a hozzákapcsolt tulajdonság állítása vagy hiánya alkotja a mondat tartalmát. Az illokúciós aktus kivitelezője viszont nem valamilyen jelentést akar létrehozni, hanem egy létező jelentés birtokában valamilyen hatás elérésére tesz

⁶⁰⁶ Habermas (1992): i. m. I. 262.

⁶⁰⁷ Habermas (1992): i. m. I. 260.

⁶⁰⁸ Habermas (2011): i. m. 226–230.

kísérletet. Ennek következtében a megnyilatkozó személy a mondatnak nem egyszerűen jelentést ad, hanem valamilyen konkrét és specifikus, a szándékával összhangban álló *értelmet* igyekszik kölcsönözni, amit Austin *illokúciós erőként* azonosít. A cselekvés értelme tehát az *értelem ereje*, amely azáltal valósul meg, hogy a beszélő-cselekvő személy egyrészt ebben s ezáltal fejezi ki a tettel kapcsolatos tudását és szándékát, másrészt ez az értelmi erő *túlterjed* az adott egyszeri tetteren: a megnyilatkozó elkötelezi magát a tett mellett, ezért a tetternek hatása és folytatása van. Vagyis „az »erő« fogalmát fenn tartjuk arra a jelentéstartalomra, melyet a mondat azáltal kap meg, hogy kimondjuk, vagyis beszédstruktúrába ágyazzuk be”, jóllehet „az illokúciós összetevőknek is van nyelvi értelemben vett jelentésük”.⁶⁰⁹

Ám az átfedések ellenére „a beszédaktus esetében a propozicionális mondatokban eredetileg használt kifejezések és az illokúciós erők jelentései közötti különbség kerül előtérbe”. Ennek következtében „nem sok értelme van, hogy ha a *jelentés* és a vele szembeállított *erő* fogalmait a mondat nyelvi jelentése és a megnyilatkozás pragmatikus jelentése [azaz értelme] közötti különbségre utalva próbáljuk megmagyarázni”. A performatív, vagyis cselekvő mondatok értelemtartalmát arra nézve lehet tisztázni, hogy „milyen a hozzájárulásuk az illokúciós aktus képzéséhez (s az eredetileg szándékot kifejező formájú jelentésekhez, utalva hozzájárulásukra az első személyű vágyakat, érzéseket, szándékokat stb. kifejező mondatok formálásában)”. Például az ígélet esetében olyan mondatok kapcsán, hogy „*Ezennel megígérem, hogy...*, s nem olyanokéban, mint *Ő ígéri neki, hogy...*”⁶¹⁰

Ennek következtében „a) Nem helyes, ha a szemantikus tartalom fogalmát a beszéd-cselekvések kijelentés összetevőire szűkítjük, s az illokúciós összetevő jelentését csak egy pragmatikus operátorral jellemezzük (ami a specifikus illokúciós erőt jelezné). b) Másrészt az sem kielégítő, ha egy performatív mondat jelentését ugyanúgy rekonstruáljuk, mint egy propozicionális tartalommal rendelkező mondat jelentését; a beszédaktus illokúciós összetevője nem egy kijelentést fejez ki, s nem is egy propozicionális tartalmat említ meg. c) Az sem kielégítő, ha az illokúciós erőt azzal a jelentés összetevővel tesszük egyenlővé, melyet a kimondás aktusával adunk hozzá a mondat jelentéséhez.”⁶¹¹ Vagyis az illokúciós összetevő elem nincs radikálisan elkülönülve a propozicionális jelentésektől, de nem valamiféle specifikus jelentés, és nem is a propozicionális jelentés kiegészítése.

Ezen a ponton Habermas elméletének *sarokpontjához* érkeztünk. Azt írja: „Egyetemes pragmatikai nézőpontból a nyelvi kifejezések jelentései között abból a szempontból tehetünk kategoriális megkülönböztetéseket, hogy vajon olyan mondatokban jelennek-e meg, melyeknek *pusztán reprezentációs* funkciója van, vagy sajátosan felhasználhatók-e arra, hogy *személyközi kapcsolatokat* hozzunk velük létre és *szándékot* fejezzünk ki.”⁶¹² Nem más ez a tézis, mint annak tömör megfogalmazása, hogy mely pontokon formálja

⁶⁰⁹ Habermas (1992): i. m. I. 268.

⁶¹⁰ Habermas (1992): i. m. I. 268.

⁶¹¹ Habermas (1992): i. m. I. 272.

⁶¹² Habermas (1992): i. m. I. 272. (*Kiemelés – Sz. M.*)

át Habermas a beszédaktus-elméletet, és tágítja ki általános cselekvésemlétté, ahogy ő nevezi; egyetemes pragmatikává. A beszédaktusban jelen lévő szándék mint az értelemadás egyik eleme nem ismeretlen tényező sem Austin, sem Searle munkásságában, különösképpen sokat foglalkoztatta az intenció és a szándék John Searle-t, de az, amit itt Habermas személyközi kapcsolatnak nevez, csak periférikusan volt jelen a munkásságukban. A *speech act theory* kidolgozása során a hangsúly nem ezen volt, sokkal inkább a beszéd *cselekvő* természetén.

3. Az interaktív beszédaktus

Ezzel együtt is Austin úgy írja le a beszédaktust, véli Habermas, mint „amelyet a beszélő kommunikatív szándékkal hajt végre, vagyis azzal, hogy a hallgató megértse és elfogadjon”. Nem bontotta ki azonban elméletileg kellő mértékben és módon ennek az interaktív szituációnak a jelentőségét, hangsúlyozza. Ennek kapcsán Habermas először is azt igyekszik tisztázni, hogy milyen jellegű beszéd-cselekvés *nem* tekinthető interaktív beszédaktusnak, vagyis milyen megnyilatkozást lehetséges kommunikáció nélkül kivitelezni. Válasza az, hogy a *teleologikus*, vagyis a pusztán célmegvalósítónak tételezett tetteket, ezekhez ugyanis nincs szükség egy másik emberre, egy másik értelemre. Mint írja, a teleologikus cselekvés „értelmét egyedül azon szándék alapján azonosítjuk, amelyet szerző meg akar valósítani, és azon célok alapján, amelyeket követ”.⁶¹³ A szándék szigorúan a cselekvő személyhez kötődik, a célok megvalósítása pedig az általa kivitelezett tett következménye vagy hatása. Az utóbbit Austin külön kategóriával jelölte, megkülönböztetve a lokúciós és az illokúciós tettektől; ez a *perlokúció*.

Az illokúciós és a perlokúciós aktusok megkülönböztetésének négy kritériuma van, hangsúlyozza Habermas. Először is az illokúciós cél abból derül ki, hogy mit mond a beszélő, tehát magából a megnyilatkozás tartalmából, „a beszédaktusok ebben az értelemben önmeghatározóak”.⁶¹⁴ A szándék itt arra terjed ki, hogy a hallgató minek értse a megnyilatkozást: magyarázatnak, kérdésnek, felszólításnak, üdvözlésnek, fogadalomnak, vagy másnak. A hatásra törekvő (perlokúciós) cél viszont csak a beszélő *szándéka* révén tárható fel: „a hallgató, aki a hozzá intézett felszólítást megérti, ebből nem tudhatja, mit akar a beszélő még elérni, mikor ezt mondja. A címzett [...] a kontextusból következtethet a beszélő perlokúciós céljaira.”⁶¹⁵ Másodszor egy illokúciós siker levezethető a beszédaktusból magából. A perlokúciós siker viszont nem vezethető le a beszédaktusból magából. „A perlokúció [...] leírásába beletartoznak azok a sikerek, amelyek túllépnek a megnyilatkozás jelentésén, és ezzel azon, amit egy címzett közvetlenül megérthet.”⁶¹⁶

⁶¹³ Habermas (2011): i. m. 205.

⁶¹⁴ Habermas (2011): i. m. 205.

⁶¹⁵ Habermas (2011): i. m. 205–206.

⁶¹⁶ Habermas (2011): i. m. 206.

Vagyis abból, hogy a címzett megérti, hogy mit mond a beszélő, nem következik, hogy a hatást is érteni fogja. Harmadsorban „az illokúciós sikerek a beszédaktusokkal konvencionálisan szabályozott vagy belső összefüggésben állnak, míg a perlokúciós hatások a mondat jelentéséhez képest külsődlegesek. Egy beszédaktus lehetséges perlokúciós hatásai véletlen összefüggésektől függnek, szemben illokúciós sikereivel, amelyeket konvenciók szabályoznak.”⁶¹⁷ És végül a szándékolt perlokúció (hatás) elérése gyakran csak akkor sikerülhet, ha a beszélő *nem fedi fel* erre vonatkozó célját. „Ez a különbség abban is megmutatkozik, hogy azok a predikátumok, amelyekkel a perlokúciós aktusokat írjuk le (rémületbe ejt, nyugtalanságot okoz, kétségbe ejt, lehangol, megtéveszt, megsért, magára haragít, megaláz stb.) nem szerepelhetnek azok között a predikátumok között, amelyek használatával megfelelő perlokúciós hatást kiváltó illokúciós aktusokat hajtunk végre.” Ergo: „A perlokúciós cselekvések a teleologikus cselekvések azon osztályát alkotják, amelyek a beszédaktusok segítségével hajthatók végre, feltéve, hogy a cselekvő a cselekvés célját nem nyilvánítja ki, vagy nem ismeri el.”⁶¹⁸ Mindezen kritériumok azt mutatják, hangsúlyozza Habermas, hogy *a perlokúciós hatás a teleologikus cselekvés egyik esete*, vagyis nem társas és nem kommunikatív cselekvés.

Következzen egy hosszabb idézet a probléma jobb megvilágítása érdekében, ahol is Habermas bevezeti a *stratégiai cselekvés* fogalmát. Ezzel a kifejezéssel azt a tettet nevezi meg, amely a másik ember befolyásolására irányul, nyilvánvalóan a beszélő szándékának megfelelően, tehát manipulatív módon.

„Austin interakciós összefüggésekben elemzi a beszédaktusokat. Megközelítésének éppen az a csattanója, hogy a nyelvi megnyilatkozások performatív jellegét olyan, intézményesen szabályozott beszédaktusokon dolgozza ki, mint a keresztelés, fogadás, kinevezés stb., amelyeknél a beszédaktushoz tartozó intézmények és cselekvési normák egyértelműen meghatározzák a megvalósításukból következő kötelezettségeket. Austin azonban összezavarja a képet azzal, hogy nem tekinti *különböző típusoknak* egyfelől azokat az interakciókat, amelyeken a beszédaktusok illokúciós kötőerejét elemzi, másfelől pedig azokat, amelyekben perlokúciós hatások lépnek fel. Aki fogadást köt, aki egy tisztet főparancsnokká nevez ki, aki parancsot ad, aki buzdít, aki figyelmeztet, aki előrejelzéseket ad, aki elmond egy elbeszélést, aki vallomást tesz, aki leleplez stb., az kommunikatív módon cselekszik, és *ugyanazon az interakciós szinten* nem kelthet perlokúciós hatást is. Perlokúciós célokat a beszélő csak akkor követhet, ha a vele szemközt lévő megtévesztve nem árulja el, hogy stratégikusan cselekszik: például akkor, ha támadásra ad parancsot azért, hogy a csapatot kelepcébe juttassa; ha 300 márkás fogadást ajánl, hogy a másikat zavarba hozza; ha késő este még egy történetet mesél el azért, hogy a vendég távozását késleltesse stb. Bizonyára előállhatnak a kommunikatív cselekvés során olyan cselekvési következmények, amelyek nem szándékosak; ha azonban fennáll annak a veszélye, hogy a cselekvőnek szándékos eredményként róják fel ezeket, ő kénytelen lesz magyarázkodni és cáfolni, adott esetben mentségeket felhozni, csakhogy eloszlassa azt a *hamis benyomást*, hogy a mellékkövetkezmények *perlokúciós hatások*. Máskülönb azzal kell számolnia, hogy a kommunikáció résztvevői becsapva érzik magukat, stratégikus beállítottságot tételnek fel, és kitérnek a kölcsönös megértésre irányuló cselekvés elől. Az összetett cselekvés-összefüggésekben persze olyan beszédaktus is kelthet perlokúciós

⁶¹⁷ Habermas (2011): i. m. 206.

⁶¹⁸ Habermas (2011): i. m. 207.

hatásokat a kívülállók között, amely végrehajtható és elfogadható közvetlenebbül a kommunikatív cselekvés feltételei mellett, ugyanakkor stratégiai hangsúlya van *más* interakciós szinteken.”⁶¹⁹

Habermas szerint tehát a stratégiai cselekvés egyenlő a manipulációval, a másik ember becsapásával, amit a kívánt hatás érdekében leplezni kell. Nyilvánvaló azonban, hogy a másik ember befolyásolási szándéka nem eleve negatív cselekedet. Abból ugyanis, hogy minden emberi viszony elvileg manipulálható, nem következik, hogy minden más egyénre irányuló (stratégiai) cselekvés egyben manipuláció. Világosabb lenne a helyzet, ha Habermas ezt *manipulatív stratégiai cselekvésnek* nevezné, és nem zavarná össze a képet azzal, hogy minden másokra irányuló cselekvést annak egy alesetével, a manipulációval azonosít. Létezik ugyanis *koordináló stratégiai cselekvés* is, erről a szervezetelméletben sokat írnak. Továbbá *oktató és nevelő stratégiai cselekvés* is, amelyben az együttműködés egy nyilvánvalóan létező és segítő jellegű tudáskülönbségen alapul.

Kérdés, hogy ha a célmegvalósító, perlokúciós hatás elérésére törekvő cselekvés nem tekinthető interaktív és kommunikatív cselekvésnek, akkor vajon milyen típusú cselekvés tekinthető olyannak, amelyhez eleve hozzátartozik a személyközi beszédkapcsolat. Ez a cselekvéstípus az *illokúciós* aktus, emeli ki Habermas, és a beszédaktus eredményes kivitelezéséhez kapcsolja az értelmezését. „Egy beszédaktus akkor mondható sikeresnek – írja –, ha létrejön egy kapcsolat a beszélő és a hallgató között – mégpedig épp az a kapcsolat, amit a beszélő szándékol –, s ha a hallgató képes *megérteni és elfogadni* a beszélő által kimondott tartalmat az érintett értelemben (pl. mint ígéretet, állítást, javaslatot és így tovább). Vagyis a generatív erő abban áll, hogy a beszélő egy beszédaktus elvégzése közben úgy képes befolyásolni a hallgatót, hogy az utóbbi egy meghatározott személyközi viszonyt vegyen fel vele.”⁶²⁰

Ennek megfelelően az illokúciós megnyilatkozások kettős szintű szerkezettel bírnak. Van egyrészt „a közölt *kijelentés-tartalom (propozicionális tartalom) szintje*”, amely azt mutatja meg, hogy a kimondott mondat valamiről valamit megállapít. Van továbbá „az *interszubsztivitás szintje*, amelyen az illokúciós aktus segítségével a beszélő és a hallgató olyan viszonyokat alakítanak ki, melyek lehetővé teszik számukra, hogy megértsék egymást”. Ez a kettős szerkezet azzal jár, hogy az illokúciós aktus résztvevői egy időben *két szinten* teremtenek egymással értelmi kapcsolatot. Nevezetesen: „Összekombinálják egy tartalom közlését arra a szerepre vonatkozó közléssel, melyben a közölt tartalmat használják.”⁶²¹

A kettős szint leírására nem megfelelő a tárgynyelv és a metanyelv megkülönböztetése, annak kijelentése tehát, hangsúlyozza Habermas, hogy a kijelentés-tartalom a valóságról szóló nyelv, az interszubsztivitás szintjén pedig az a nyelv található, amelyen számba vesszük és tisztázzuk a kijelentés-tartalom sajátosságait. Itt ugyanis sajátos kombinációk és átfedések vannak. „Az interszubsztivitás szintjén [...] kiválasztjuk, hogy milyen illokúciós szerepben kell használni a propozíciós tartalmat; annak közlése, hogy milyen

⁶¹⁹ Habermas (2011): i. m. 208.

⁶²⁰ Habermas (1992): i. m. I. 259.

⁶²¹ Habermas (1992): i. m. I. 266.

értelemben kell alkalmazni a propozíciós tartalommal bíró mondatot, a kommunikálók részéről performatív hozzáállást kíván meg. Vagyis a természetes nyelv sajátos reflexivitása abban rejlik, hogy a nyelv sajátos kommunikációját [...] összekapcsoljuk a viszonyaspektusára vonatkozó kommunikációval, melynek keretében a tartalmat meg kell érteni – s ezt performatív attitűddel valósítjuk meg.”⁶²²

Vagyis a két szint *interferál* egymással. A kiválasztott propozíciós tartalmat nem egyszerűen egy leíró-ábrázoló igény határozza meg, hanem az interszubjektivitás szintjén, *a hallgatóra tekintettel döntünk arról, hogy milyen tartalmú mondatot mondunk ki*. Továbbá a nyelvre reflektáló nyelv tartalma is egy viszony során konkretizálódik: egy cselekedni akaró, vagyis performatív attitűd révén tudjuk csak tisztázni, hogy miként is lehet érteni a kimondott mondatokat. Hasonlít ez a felfogás ahhoz, ahogy Paul Grice értette az interaktív jelentést: „a kimondó személy azt is szándékolja, hogy egy »hallgatóság« felismerje a szándékát a megnyilatkozás mögött”.⁶²³

Egy megnyilatkozásnak tehát eleve van tartalmi és relációs vonatkozása. Ennek következtében „minden explicit performatív megnyilatkozás személyközi kapcsolatot alakít ki, s ugyanakkor reprezentál” valamit a valóságból. Az illokúciós használat sikeréhez ezért az is szükséges, hogy nyíltan vagy burkoltan „létrejöjjön s kifejeződjön egy bizonyos kapcsolat a beszélő és partnere között”.⁶²⁴ Mindehhez hozzátehetjük, hogy ez az interaktív cselekvés lehet közvetlen és közvetett. *Közvetlen* akkor, amikor más személy vagy személyek jelenlétében, velük együttműködve cselekszem, *közvetett* akkor, amikor magányosan tesztek dolgokat, például levelet írok, verset faragok, szobrot készítek, kunyhót építek, kertet kapálok. A közvetett tett is interaktív jellegű társadalmi cselekedet, csak éppen mások tudása, akarata és értéke *tárgyilag* van közvetítve, és maga a cselekvő is másokhoz való viszonyát közvetlenül a tárgyi dolgok (betűk, anyagok, eszközök) formálásával fejezi ki. Megfelelő fogalmi megkülönböztetés itt a *társadalmi és a társas* kettőssége.

A beszédaktus mint cselekvésemélet értelmezésében ez kulcsmozzanat. Ezért tekinthető hibának, ha a cselekedetet a biológiai-fizikai valóság tárgyi alakításának természete szerint próbáljuk megérteni, sőt erre leszűkíteni. Ez esetben még csak-csak elismerjük azt a hagyományt és kultúrát, amit a cselekvés eszközei és tárgyai képviselnek, vagyis más emberek közvetett-rögzült jelenlétét, ám e minta szerint az írások és beszédek éppen-hogy nem-cselekvésnek minősülnek, hiszen nem a szavak formálják az anyagot, hanem különböző tárgyi behatások. Ebből a terméketlen dichotómiából az a kiút, ha világos lesz előttünk, hogy *a társadalmi cselekedet nem tárgyformálás, hanem viszonyalakítás*. Ez történhet közvetlen társas akciók révén vagy közvetetten, társadalmi tárgyak magányos formálása során, ugyanakkor a társadalmi cselekedet – akár társas, akár magányos – egyben mindig kölcsönös értelmezés és értelemadás is, aminek kerete a nyelv, megjelenési módja pedig a megnyilatkozásokban testet öltő beszédaktus minden formája

⁶²² Habermas (1992): i. m. I. 266.

⁶²³ Grice (1992a): i. m. I. 208.

⁶²⁴ Habermas (1992): i. m. I. 259.

az állítástól az ígéretig bezárólag. Az emberek sohasem értelem nélkül cselekszenek; mindig igyekeznek mások tetteit érteni, a magukét pedig mások számára érthetővé tenni.

4. A beszédcselekvések érvényességi igénye: az igaz, a helyes és a hiteles

Ennek megfelelően a Habermas által képviselt egyetemes pragmatika megpróbálja általánosítani az *érvényesség* fogalmát egyrészt a *kijelentések* igazságigényén túl más funkciók számára is, másrészt viszont az érvényességi feltételeket nem a mondatok szintjén, nem szemantikailag ragadja meg, „hanem megnyilatkozások számára pragmatikai szinten”. Ezen a szinten azonban a megnyilatkozás egyrészt mások értelmezésének, várható reagálásának a figyelembevételével történik, tehát interaktív, másrészt összetett valóságot prezentál és formál. Vagyis, érvel Habermas, tovább kell vinni a nyelvfilozófiai paradigmaváltást, ami szakítás a *logosz* és a *tükröző leírás* kitüntetett szerepével. Ez azt jelenti, hogy a kijelentő mód mellett más nyelvhasználati módok érvényességi igényét is el kell ismerni, és tisztázni kell azt is, hogy ezek milyen valósághoz kapcsolódnak, és milyen világ létrehozásában segítőkészek. Vagyis „az *illokúciós* szerepet ne úgy állítsuk szembe az érvényességét megalapozó propozicionális alkotórésszel, mint valami *irracionalisat*”. Ez a felfogás feltételezi, hogy a beszélni és cselekedni tudó alanyok nem csak egyetlen világban képesek kompetensen mozogni és cselekedni. Ezért Habermas azt javasolja, hogy az effektív cselekvők differenciálójuk tetteihez hasonlóan a külvilágot teoretikusan is „válasszuk szét egy objektív és egy társadalmi világra, és a belső világot mint ennek a külvilágnak egy kiegészítő fogalmát vezessük be. Az igazság, helyesség és hitelesség ennek megfelelő érvényességi igényei vezérfonalat nyújthatnak azon elméleti nézőpontok kiválasztásához, melyekre támaszkodva megalapozhatjuk a nyelvhasználat alapmódjait (vagy a nyelvi funkciókat) és osztályozhatjuk nyelvenként különböző beszédaktusokat.”⁶²⁵

Ez a három valóságterület – a hozzájuk tartozó különböző érvényességi igényekkel, racionalitással és interaktív viszonyokkal – alkotja a beszédaktusok habermasi átértelmezésének alapmódusait. A leíró-megismerő propozicionális *tartalom igazságértéke* (a), a társadalmi előírások és *normák követésének*, mellőzésének vagy elvételének gyakorlata (b) és a cselekvő érzelmeinek, tudásának és *akaratainak kifejezése* (c) el is különül egymástól, de alárendelten mindegyikben megvan a másik kettő is. A sikeres beszédaktus ezért is tartalmilag igaz, normatív helyes és szubjektív hiteles. Mindez azonban egy interaktivitást is tartalmazó beszédaktusban derül csak ki, nem pedig egy leíró logoszban testet öltő elvont tudásban. Austin azonban nem így gondolkodott és nem így járt el, hangsúlyozza Habermas.

„A kognitív nyelvhasználat során a konstatív beszédaktusok segítségével a megnyilatkozások propozicionális tartalmát tematizáljuk; interaktív nyelvhasználat során a regulatív beszédaktusok segítségével a kialakult személyközi kapcsolatot tematizáljuk. A tematizációs különbségek abból fakadnak, hogy a kognitív nyelvhasználat során a kijelentések igazságigényét hirdetjük meg, míg az interaktív

⁶²⁵ Habermas (2011): i. m. 198.

nyelvhasználat során azt hirdetjük (vagy kérdőjelezzük meg), hogy egy bizonyos normatív kontextus érvényes az interperszonális viszonyokra. Austin maga nem jut el erre a következtetésre, mivel egyrészt csak egyetlen egyetemes érvényességi igényt vett tekintetbe, nevezetesen az igazság korrespondenciaelméletének keretében értelmezett propozicionális igazságot; másrészt azonban arra törekedett, hogy ezt az egyetlen érvényességi igényt összegegyeztesse számos nem konstatív beszédaktussal.⁶²⁶

Azáltal azonban, hogy Austin más lehetséges kritérium elé helyezte az igazság egyetemességét, „elmosta a propozicionális igazság és a normatív helyesség közti különbséget”, az érzelem és az akarat kifejezésének kérdésével pedig nem is foglalkozott. Mindez azonban szükségtelen, ha a beszédaktusban megkülönböztetjük: „a) Az általános kontextus rejtve előfeltételezett előfeltételeit, b) a kialakítandó interperszonális kapcsolat speciális jelentését és c) a burkoltan felmerülő általános érvényességi igényt.”⁶²⁷

Ez vélhetően így van, a probléma csak az, hogy Habermasnál a hangsúly a *rejtett és burkolt* összefüggéseken és jelentéseken van. Ez az attitűd a tudományos értelmező személy indokolatlan mértékű szabadságát jelenti. Egyrészt szinte teljes mértékben függetlenítheti magát a tényleges beszélő konkrétan kimondott mondataitól és a beszédhelyzettől. Nem lehet véletlen, hogy Habermasnál csak általános szituációs viszony van – például igazmondásra való törekvés, interperszonális kapcsolat létrehozása –, de *konkrét szituációk nincsenek*. Másrészt a beszédaktus implicit tartalmának a középpontba állítása révén olyan teóriák felé nyílnak meg út, amelyeknek vajmi kevés köze van saját vonatkozási tartományához. Ez a „vajmi kevés” persze lehet igaz, mint ahogy Habermas esetében is ez a helyzet. De vajon mire derít fényt az a megállapítás, hogy megnyilatkozó tetteinkben mások helyeslésétől támogatott igaz állításokat akarunk tenni? Vagy ugyanez negatívan fogalmazva: vajon ki akarna a környezete által elutasított módon beszélni, a szenteken, a profétákon és a tudós felfedezőkön kívül ki akar egyáltalán páriaéletet élni? Habermas eredeti egyetemes pragmatikája ezért *más elméletekre, ezek igaz vagy téves feltételezéseire* reflektál, nem pedig a konkrét társadalmi realitásokra. Ebben van elméletének teoretikus ereje, de egyben empirikus gyengesége is.

Az *igazságra* törekvés (a), emeli ki Habermas, egyetemes érvényességi igénytel bír, tehát nemcsak a konstatívmokra jellemző, bár ott a legerőteljesebb, s ezt az egyetemességet a beszéd kettős szerkezete *ab ovo* hordozza és tükrözi. Merthogy a nyelvi megnyilatkozás csak akkor lehet eredményes, ha a megnyilatkozó személy és hallgatója egy időben két beszéd szinten lépnek egymással kapcsolatba:

„[A]z egyik az interszubjektivitás szintje, melyben a személyközi kapcsolatokat bonyolítják, a másik pedig a propozicionális tartalom szintje. Beszéd közben azonban központosabbá, tematizáltabbá tehetjük vagy az interperszonális kapcsolatot, vagy a propozicionális tartalmat; ennek megfelelően nyelvünk interaktívabb vagy kognitívabb használatára is módunk van, *interaktív nyelvhasználat esetén* azokat a kapcsolatokat emeljük ki, melybe a beszélők és a hallgatók mintegy belépnek – mint például a figyelmeztetés, az ígélet, a kérés –, míg a megnyilatkozások propozíciós tartalmát csak megemlítjük. *Kognitív nyelvhasználat esetén* ezzel szemben a megnyilatkozás tartalmát olyan kijelentésként

⁶²⁶ Habermas (1992): i. m. I. 277.

⁶²⁷ Habermas (1992): i. m. I. 279.

tematizáljuk, ami arról szól, ami a világban történik (vagy történhetne), s csak közvetve fejezzük ki a személyközi kapcsolatot.⁶²⁸

Ezt a megkülönböztetést természetesen akceptálni lehet, ám ezzel együtt itt az előfeltevések és az implicit jelentések olyan tág értelmezési módjáról van szó, amely nemigen engedhető meg a vizsgált probléma „elkenésének” veszélye nélkül. Ha ugyanis azt mondom, hogy minden megnyilatkozásunknak van valamilyen igazságmagva, avagy utal valahogyan a másik emberre is, semmi mást nem mondok, csak azt, hogy minden ember mindig megpróbál elfogadhatóan megszólalni, merthogy senki sem magának beszél, továbbá nem akar nyilvánvaló butaságot mondani. Ezért aztán azt állítani például, hogy ez a két mondat: *Holnap elhozom a könyvet* és *A könyvet Tolsztoj írta*, komoly elméleti magyarázó erővel bír az igazságra törekvés és a személyközi kapcsolatok tekintetében, mert egyaránt szól egy létező könyvről, valamint arról, aki kimondja, és aki hallgatja a mondatot, nos, ez erős túlzás. Ha nagyon akarom ezt állítani, és elkezdem a két mondat körülményeit, az állítás előfeltételeit számba venni, akkor nyilván találok közös pontokat. Például azt, hogy van egy könyv, aztán ezzel kapcsolatban valaki valakinek mond valamit (ígérünk vagy állítunk), és van olyan ember, aki ezt meghallgatja és komolyan veszi. De ezek olyan trivialisások, amelyek alapján mindig minden megnyilatkozásunkban fogunk találni különösebb magyarázó erővel nem bíró közös pontokat. Az a tény sem menti a helyzetet, hogy a hangsúlyok esetleg mindig mások. Ez leginkább csak a tettek összetettségéről szól, különösebb magyarázó erő nélkül. Az itt jelzett probléma megoldása felé vezető megfelelő irány ugyanis nem az interaktív mondatokat tanulmányozó egyetemes tudomány, hanem a szövegekkel foglalkozó *konkrét pragmatika* lenne, amit viszont Habermas *expressis verbis* kizár saját elméletéből, holott vélhetően ez lenne a kritika és a továbblépés iránya.

Lehet persze azt állítani, hogy „a figyelmeztetés, az ígéret, a kérés” kimondásakor „különböző módokon a beszédhelyzet normatív kontextusának érvényességére utalunk”.⁶²⁹ De a *Holnap elhozom a könyvet* típusú mondat még ezer más dologra utalhat. Például van könyv, van holnap, vagyok én, aki ígérek, vagy te, akinek valamiért kell ez a könyv, van egy hely, ahol most szólok hozzád, egy másik hely esetleg, ahová viszem a könyvet. Továbbá már régóta ígérem, de mindig elfelejtettem elhozni neked, esetleg csak most szóltál, hogy sehol sem tudod megszerezni. Aztán a mondatban az is benne lehet, hogy nekem most éppen nem kell ez a könyv, s az is, hogy bízom benne, hogy vissza is kapom majd, és így tovább, és így tovább. Ezeket a lehetséges utalásokat persze le lehet szűkíteni a konstatív igazságra, a hiteles önmegnyilatkozásra és a normatív helyességre, de arra nincs válasz, hogy vajon miért pont ezekre, és nem másokra. Nos, én azt látom, hogy azért, mert az absztrakt társadalmi individuum ezekkel az ugyancsak absztrakt „valóságokkal” áll szemben: *tárgy, ember, lélek*. Pontosabban elsődlegesen ezeket tudja egymástól cselekedeteiben is elkülöníteni.

Habermas szerint minden beszédaktusban *rejtett normatív* igény van (b), s az intézményes kötöttség (házasság, örökhoagyás, kinevezés és más hasonló) ennek csak egy speciális

⁶²⁸ Habermas (1992): i. m. I. 275.

⁶²⁹ Habermas (1992): i. m. I. 276.

esete. Ez az állítás szintén Austin felfogásának bírálata. Ennek részletes magyarázata a következő:

„A beszédaktus illokúciós ereje, ami jogos (vagy jogtalan) interperszonális kapcsolatot hoz létre a résztvevők között, abból nyeri erejét, hogy milyen összekötő erejük van az elismert cselekvési vagy értékelési normáknak; amennyiben a beszédaktus cselekvés, akkor egy már kialakult viszonymintázatot aktualizál. Az intézmények, szerepek, társadalmilag-kulturálisan megszokott életformák – vagyis konvenciók – érvényességét mindig előfeltételezzük. Ez korántsem csak intézményesen kötött beszédaktusokra érvényes, mint amilyen a fogadás, az üdvözlés, a keresztelezés, a kinevezés vagy hasonló, melyek mind egy-egy *specifikus* intézménynek vagy szűken körülhatárolt normaosztálynak felelnek meg. Ígéreteknél, ajánlásoknál, tilalmaknál, előírásoknál és hasonlóknál, melyeket kiindulópontként nem intézmények szabályoznak, igaz az, hogy a beszélő olyan validitásra tart igényt, melyet, ha a beszédaktus sikeres kíván lenni, le kell fedniük a megfelelő normáknak, ami azt jelenti, de facto *el kell ismerni azt a tételt, hogy ezek a normák jogosan léteznek*. A beszédaktusokban rejtve felvett érvényességi igényt s a normatív kontextusok érvényessége közötti belső kapcsolatot jól kihangsúlyozza a nyelv interaktív használata csakúgy, ahogy a kognitív használat az igazságigényt emeli ki. Ugyanúgy, ahogy a kognitív nyelvhasználat során csak konstatív beszédaktusok megengedettek, az interaktív nyelvhasználatban csak azok a beszédaktusok megengedettek, melyek egy olyan sajátos viszonyt jellemeznek, amit a beszélő s hallgató cselekvési vagy értékelési normákra vonatkozóan alkalmazhat. Az ilyeneket nevezem én regulatív beszédaktusoknak.”⁶³⁰

Habermas ezekben a hosszan idézett mondatokban láthatóan két állítást fogalmazott meg. Egyrészt azt, hogy a beszédaktusokban mindig van normatív igény, másrészt azt, hogy a normatív és a leíró érvényesség nem válik szét radikálisan, rejtetten mindegyik megvan a másikban. Azt írja erről a fentieknél is egyértelműbb szavakkal: „A beszédaktusok illokúciós ereje révén a normatív érvényességi igény – a helyesség, az odaillőség – ugyanolyan egyetemesen beépül a beszéd szerkezetébe, mint az igazságra való igény. A normatív kontextusok érvényességi igényére expliciten azonban csak akkor támaszkodunk, ha regulatív beszédaktusokról van szó (utasításoknál, tilalmaknál és visszautasításoknál, ígéreteknél és megegyezéseknél, figyelmeztetéseknél, szabadkozásoknál, ajánlásoknál, engedélyeknél és így tovább). A megemlített propozicionális tartalom igazságvonatkozása ilyenkor pusztán implicit marad; csak az egzisztenciális előfeltételekre vonatkozik.”⁶³¹ Másrészt viszont „a konstatív beszédaktusoknál, amelyek nyíltan az igazságra törnek, a normatív érvényességi igény marad implicit, bár ezeknél (például a beszámolóknál, magyarázatoknál, közléseknél, tisztázásoknál, elbeszéléseknél és így tovább) is szükség van arra, hogy megfeleljenek a kialakult értékorientációs normáknak – vagyis ezeknek is bele kell illeszkedniük egy elismert normatív összefüggésrendszerbe –, ha a bennük kifejezni szándékolt interperszonális kapcsolatokat érvényre akarjuk juttatni.”⁶³²

A *nyelv expresszív használata* (c), vagyis az önkifejező megnyilatkozás a beszélő „belsejének” hűen való kifejezésére vonatkozik. „A hűség azt garantálja, hogy a nyelvben meg-

⁶³⁰ Habermas (1992): i. m. I. 276.

⁶³¹ Habermas (1992): i. m. I. 276–277.

⁶³² Habermas (1992): i. m. I. 277.

jelenő szubjektivitás áttetsző. Különösen nagy hangsúly helyeződik rá a nyelv expresszív használatában. Ennek paradigmikus esetei az olyan első személyű mondatok, amelyekben a személy vágyai, érzései, szándékai és ehhez hasonlóak jelennek meg (amelyek mellékesen minden beszédaktusban kifejeződnek).⁶³³ Nem megszokott dolog az, hogy az ilyen mondatok *nyíltan* részei egy illokúciós aktusnak, írja Habermas. Ritkán mondunk például ilyen mondatot: *Ezennel kifejezem neked, hogy odavagyok érted.* Vagyis az expresszív nyelvhasználatban maga a beszélő én ritkán tematikus érvényű, ritkán beszél önmagáról mint önmagát kifejező lényről, ezért csak olyan helyzetekben szoktuk ezt külön is megemlíteni, amelyekben valamilyen oknál fogva a beszélő őszintesége nem eleve garantált. Például, ha az a kérdés, hogy ki mit tud, és ki mit titkol el egy megtörtént esemény kapcsán. Ilyen szituációban viszont természetes és cselekvésértékű ez a mondat: *Én nem akarom eltitkolni előttem, hogy...*

Az expresszív beszédaktusok, mint például valaminek a feltárása, eltitkolása vagy bevállása természetesen „nem úgy függenek össze az expresszív nyelvhasználattal [...], mint ahogy a konstatív beszédaktusok korrelálnak a kognitív nyelvhasználattal és a regulatív beszédaktusok az interaktívakkal. Ezzel együtt a kifejezések hűsége szintén egyetemes implikáció a beszédben.” Kérdés, hogy mi a viszonya az expresszív nyelvben megjelenő őszinteségnek vagy hűségnek a másik két érvényességi igényhez. Egyrészt itt arról van szó, hogy a beszélőnek egy *propozicionális* vagy kognitív kijelentés során is hűen kell kifejezni gondolatait, „mivel azonban egy kijelentés állít, nem szándékainak a hűsége az érdekes, hanem a kijelentés igaz volta”. Másrészt az *interaktív* nyelvhasználat során, amikor is a beszélő valamilyen szándékot fejez ki (ígérés, fenyegetés, elutasítás, kérés és mások), a szándékok őszinte és hű volta „csak szükséges feltétel, igazán azonban az a fontos, hogy a cselekvés elismert normatív kapcsolatokba illeszkedjék”⁶³⁴

Az expresszív nyelv azonban nem egyszerűen csak vallomásra alkalmas, hanem az emberi együttműködés általános és elemi feltétele. Nevezetesen az, hogy a mások számára *közvetlenül* hozzáférhetetlen belső emberi valóság, vagyis a gondolatok, az érzelmek és akaratok *kifejezése* nélkül egyrészt nincs emberi és társadalmi létezés, másrészt akkor sincs, ha ezekben az önkifejezésekben mások nem bízhatnak meg, nem alkalmaslag természetesen, hanem generálisan. Az emberi együttműködések tehát akkor képzelhetők el, ha a megnyilatkozó személyek belső valóságuk kinyilvánítása során nem hazudnak tartósan, és lehetőleg nem is tévednek, s ezzel együtt mások általában elhiszik kinyilvánított érzelmeiket, gondolataikat, szándékaikat.

A problémát itt az igazsághoz és normatív helyességhez hasonló *bizonyosság hiánya* okozza. Tényként mindenki kénytelen elfogadni az expresszív nyelven előadott megállapításokat, hiszen ha egyszer valaki azt mondja, hogy ő ezt gondolja és akarja tenni, vagy valamivel kapcsolatban ez a megérzése és az érzése, akkor ez maga a valóság, az a „valami”, amit mások tényként egyáltalán közvetlenül megtapasztalhatnak. Ezért itt a kinyilvánított tények elfogadhatóságának, hangsúlyozta már Searle is, az *őszinteség*

⁶³³ Habermas (1992): i. m. I. 279.

⁶³⁴ Habermas (1992): i. m. I. 280.

és a komolyság a mércéje, vagyis a beszélő viszonya önmagához. Ezért is mások az alapján próbálnak eligazodni és szelektálni, hogy vajon az éppen kinyilvánított tény összhangban van-e az illető korábbi cselekedeteivel és magatartásával, illetve hogy annak megfelelően cselekszik-e a továbbiakban, ahogy a szándékát, a célját megfogalmazta, ahogyan gondolatait és az érzelmeit kinyilvánította.

XII. fejezet

Jürgen Habermas: A kommunikatív cselekvés státusa

1. A kommunikatív szituáció

Az a tény, hogy Habermas a beszédaktust több vonatkozásban is differenciáltan szemléli, mint láttuk az előző fejezetben, előrevetíti, hogy általános cselekvésemélete is differenciált lesz. Jeleztem már, hogy négyféle cselekvéstípust azonosított: célszerűségi, normavezérelt, dramaturgiai és kommunikatív típust. A célszerűségi kivételével mindegyik interaktív, ám természetesen mind a négyet áthatja a cselekvő személy értelemadása, és mindegyik tett-típushoz specifikus racionalitási mód és érvényességi igény tartozik. Ha azonban azt is figyelembe vesszük, hogy a megnyilatkozó-cselekvő személy nem magányosan cselekszik, akkor természetesen minden cselekvéstípus egy interaktív szituáció része. Vagy ahogyan a *Mi az egyetemes pragmatika* című írás egyik fejezetcíme kifejezi: „Az illokúciós erő racionális alapja a kommunikatív szituáció”.⁶³⁵

Ez a tény jelöli ki a kommunikatív cselekvés státusát Habermas általános cselekvéseméletében. A kommunikatív szituáció ugyanis még nem kommunikatív cselekvés, ugyanakkor a kommunikatív cselekvés nem pusztán csak az egyik cselekvéstípus a másik három szociológiai cselekvéstípus mellett, hanem az a típus, amelynek fényében egyrészt a másik három természete is világosan megmutatkozik, másrészt áthatja a többi cselekvési módot. Minderre később még visszatérünk, és a problémát részletesebben is megvizsgáljuk. Egyelőre annak járunk utána, hogy Habermas felfogása szerint mit jelent pontosan a kommunikatív szituáció, illetve mi ennek az összefüggése az illokúciós erővel. Avagy milyen az az értelemmel áthatott interaktív kapcsolat, amely biztosítja a cselekvések sikerét.

A kommunikatív szituáció alapja vagy kiindulópontja – amely Habermas szerint egyben *minden* társadalmi és társas cselekvés *sine qua nonja* is – a cselekvő-megnyilatkozó személy explicit vagy valamilyen implicit *javaslata* annak a másik embernek, aki a cselekvővel együtt jelen van cselekvési szituációban. A cselekvés ugyanis *megszólítja* a többi embert, elsősorban azt, aki a „közelében” van, és persze azt is, aki értesül róla, ezért is születik rá valamilyen *válasz*. Ebben az interakcióban van egyébként a cselekvés *ereje* is, nem pedig a célok pontos megvalósításának képességében; ez kifejezetten a tárgyformálás szempontjából számít csak sikernek. Az ember persze társadalmi és társas cselekvése során is törekszik valamit megvalósítani, de ennek pontos eredménye, különösképpen a hatása nem tervezhető meg olyan pontosan, mint mondjuk egy szög beverése a falba vagy egy híd megépítése. Mégpedig azért nem, mert egyrészt nem egyedül cselekszünk,

⁶³⁵ Habermas (1992): i. m. I. 281.

másrészt nem egy passzív tárgyat formálunk, hanem gondolkodó és élő emberi „anyagot”, vagyis egy viszonyrendszert próbálunk valamilyen irányba terelni.

A kommunikatív szituációt úgy kell tehát elképzelni, írja Habermas, hogy a beszélő egy performatív vagy egy konstatív megnyilatkozással, azaz egy illokúciós aktussal valamilyen *javaslatot tesz*, „amely elfogadható vagy elvethető”.⁶³⁶ Merthogy a beszélő általa választott módon nyilatkozik meg, és erre a hallgató is választható módon reagál. Ez a kiindulópont. Ha ugyanis azt gondoljuk, hogy a cselekedetek szükségszerűek, amit egy rajtuk kívüli ok determinál, és úgy véljük, hogy akkor vannak a tettek megfelelően megmagyarázva, ha ezt a szükségszerű viszonyt feltártuk, illetve egy ilyen kapcsolat létezését apodiktikusan igazoltuk, akkor a cselekvő személy senkinek semmilyen elfogadható vagy nem elfogadható javaslatot nem tesz. Tehát nincs értelmezett cselekvés, és nincs kommunikatív szituáció sem. És persze azok az „emberi” relációk sincsenek, amelyek ezzel együtt járnak. Bennmaradtunk a természeti világban, bár a szituációt nem így nevezzük.

Ez a javaslat, mert cselekvésről van szó, nem valami lebegő általánosság, absztrakt elképzelés arról, hogy mit *kellene* tenni, hanem tettel kinyilvánított ajánlat. Valahogy így: *Ha én most ezt teszem, akkor te mit szólnsz ehhez, és mit lépsz?* Egyáltalán hajlandó-e a hallgató a megszólalóval együttműködni, belép-e a felkínált kapcsolatba, s ha igen, akkor milyen feltétellel, és mit tesz ezek után? Ennek következtében egy beszédaktus akkor sikeres, „mikor a hallgató nemcsak megérti a kimondott mondat jelentését, hanem be is lép a beszélő által szándékolt kapcsolatba”. Ugyanez a sikertelenség oldaláról megfogalmazva: „Az illokúciós aktus révén megvalósított próbálkozás azáltal is elbukhat, hogy a címzett nem hajlandó belépni a felajánlott kapcsolatba.” Habermas számára egyértelmű, hogy ebben a viszonyban a megszólaló az aktív fél. Merthogy szerinte legtöbbször a kezdeményező felelős a cselekvés sikeréért, de „a beszédaktus kudarcáért [is], mert a megnyilatkozása elfogadhatatlan”.⁶³⁷

Habermas szerint „egy beszédaktus csak akkor számít elfogadhatónak, ha a beszélő nem pusztán megjótssza, hanem őszintén komoly ajánlatot tesz. Egy komoly ajánlat [pedig] bizonyos elköteleződést tételez fel a beszélő részéről”.⁶³⁸ Tehát semmi tettetés, homályos beszéd vagy éppen hazugság és manipuláció, hanem egyértelmű beszéd és félreérthetetlen elköteleződés az adott tett értelme és konzekvenciái mellett. Még ezt is el lehet utasítani, vagy akár tudomást sem venni róla, de az együttműködési szituáció alapja a cselekvő-megszólaló személy őszinte beszéde és komoly magatartása – véli Habermas. Vagyis: „Az illokúciós aktus sikerének alapvető előfeltétele az, hogy a beszélő egy sajátos elkötelezettséget vállal úgy, hogy a hallgató képes rá támaszkodni. Egy megnyilatkozás csak akkor számít ténylegesen ígéretnek, állításnak, kérésnek, kérdésnek vagy vallomásnak, ha a beszélő ajánlatát a hallgató elfogadja.”⁶³⁹ Ennek érvényességi feltételeként pedig

⁶³⁶ Habermas (1992): i. m. I. 281.

⁶³⁷ Habermas (1992): i. m. I. 281.

⁶³⁸ Habermas (1992): i. m. I. 281.

⁶³⁹ Habermas (1992): i. m. I. 282–283. (*A fordítást korrigáltam: Sz. M.*)

„a beszélőnek el kell köteleznie magát, vagyis jeleznie kell, hogy bizonyos helyzetekben bizonyos cselekvési konzekvenciákra fog jutni. Az elköteleződés *tartalma* megkülönböztetendő az elköteleződés *őszinteségétől*. Ez a feltétel, amelyet Searle mint »őszinteségi szabályt« vezetett be, a megértésre irányuló kommunikatív cselekvésnél *mindig* fenn kell álljon.” Ez egyben Habermas kritikája is. Szerinte ugyanis „a beszédaktusok korábbi elemzése nem voltak kielégítőek, mivel nem tisztázták a beszélő elkötelezettségét”, és ennek az elfogadhatóságát.⁶⁴⁰

Az őszinteség kérdésével foglalkoztak ugyan, de a tartalmával nem. Azt kell látni, írja, hogy „a beszélő elkötelezettségének tartalmát *az határozza meg, hogy eltérő módon hivatkozik egyazon tematikusan hangsúlyozott egyetemes érvényességi igényre.*”⁶⁴¹ A tételt megpróbálja megvilágítani három kommunikációs módra nézve. *Konstatáló* vagy prozicionális beszédaktus esetében a beszélő arra vállal kötelezettséget, hogy igazat állít, és az aktus általános feltételei is rendben vannak. Ha ez esetleg kétséges, lehet hivatkozni a tapasztalatra vagy más igaz állításra. *Normatív* vagy regulatív beszédaktus esetén mindig megadható az az általánosan elfogadott előírás, amelyhez a konkrét aktus kapcsolódik, jóllehet a kapcsolat ténye elvileg vita tárgya lehet. *Expresszív* nyelvhasználat esetén a beszélő amellet a tartalom mellett kötelezi el magát, amit feltár, amit magából megmutat. Azt vállalja, hogy megbízható lesz a megnyilatkozása, hogy tetteit valóban az vezérli, amit szándékként és célként megfogalmazott. Ezt az együttműködésbe belépőnek el kell fogadni, úgy is, hogy őszinteségét csak a megnyilatkozást követő viselkedés során lehet ellenőrizni. Általánosan megfogalmazva: „Minden, a beszédaktusra nézve immanens kötelezvény két szinten tehető helyessé; közvetlen szinten a megnyilatkozás kontextusában [...]; s közvetetten, diskurzusban vagy következményes cselekvésben.”⁶⁴²

A kommunikatív szituáció kialakításának azonban a *hallgató* részéről is vannak feltételei. Kérdés, hogy mikor lép be a hallgató egy olyan szituációba, amely kifejezetten „bizonyossághiányos”. Ugyanis hallgatóként vagy megszólítottként „csak *tesztelni* tudom azt, hogy vajon [...] elkötelezi-e magát a beszélő, s bizonyos cselekvési konzekvenciákat vállal-e; legjobb esetben is csak azt tudom megállapítani, hogy van-e elég jelzés arra, hogy az ajánlat kiállná a próbát”.⁶⁴³ Másképpen mondva, vajon „mi motiválja a hallgatót arra, hogy cselekvését arra a feltevésre alapozza, hogy a beszélő komolyan érti azt az elkötelezettségét, amit jelez?”. Természetesen különbség van intézményesen kötött és nem kötött aktus között, például aközött, amit valaki egy anyakönyvvezető előtt ígér meg, és egy általában tett ígélet között. „Mikor intézményesen kötött beszédaktusról van szó, akkor a hallgató egy megállapított cselekvési norma kötelező erejére is támaszkodhat [...]. Intézményesen nem kötött beszédaktusok esetében azonban az illokúciós erő nem vezethető vissza a normatív kontextus kötelező erejére.”⁶⁴⁴

⁶⁴⁰ Habermas (1992): i. m. I. 283.

⁶⁴¹ Habermas (1992): i. m. I. 284.

⁶⁴² Habermas (1992): i. m. I. 285.

⁶⁴³ Habermas (1992): i. m. I. 283.

⁶⁴⁴ Habermas (1992): i. m. I. 284.

Az utóbbi esetben „az illokúciós erő, amivel a beszédaktus kivitelezése során a beszélő befolyást gyakorol a hallgatóra, csak akkor érthető meg, ha figyelembe vesszünk olyan beszédaktus-szekvenciákat, melyek érvényességi igények kölcsönös elismerésén alapulnak”. Vagyis nemcsak egyetlen tetre lehet és érdemes figyelni, hanem a kölcsönösen elismert és elfogadott *cselekvési sorokra* is. Nem nehéz feladat ez, mondhatjuk, hiszen az egyetlen tett pusztán absztrakció; ténylegesen egyik tett a másikhoz kapcsolódik mind egyetlen egyén, mind több egyén esetében. Ráadásul ezeket az érvényességi igényeket racionálisan is le lehet ellenőrizni, véli Habermas. Ugyanis ezeknek „az érvényességi igényeknek kognitív jellegük van, ami ellenőrizhető”.⁶⁴⁵

2. Teleologikus, normatív és dramaturgiai cselekvés

Habermas a kommunikatív cselekvés mellett célok által vezérelt, normákat követő, valamint a beszélő belső világát megmutató cselekvéstípusokat írt le. Mindhárom az imént bemutatott kommunikatív szituációban nyeri el értelmét és különül el a többitől, jóllehet a teleologikus cselekvéstípus esetében hiányzik ennek közvetlensége. Értelmezésükhöz Habermas mindegyiknek esetében négy szempontot vizsgál meg. Először is azt, hogy milyen sajátosságok jellemzik magát az aktort (ki a cselekvő), másodszer azt, hogy az egyes cselekvéstípusoknak milyen világa vagy valósága van (mi a világ), harmadszor azt, hogy miféle racionalitás működik ezekben a cselekvéstípusokban (milyen a racionalitás), és végül azt, hogy miként kell érteni ezek érvényességi igényét, és ennek megfelelően az adekvát bírálhatóságát (milyen feltételek mellett érvényesek). Ez a négy szempont és ennek nyomán a cselekvéstípusok elkülönítése világosan jelzi, hogy nem lehetséges *egységes* és egyetemes cselekvésfelfogás, miközben tudunk *minden* cselekvésre vonatkozóan is értelmes megállapítást tenni. Például azt, hogy az emberi tettekben van valamilyen értelem, hogy egy kommunikatív szituációban vannak végrehajtva, hogy a cselekvőt mindig valamilyen szándék vezeti. Csakhogy mindez kevés ahhoz, hogy a cselekedeteket érteni tudjuk a maguk *konkrét* lefolyásukban; ehhez minimum differenciálni és tipizálni kell a tetteket. Pontosan ezt teszi Habermas a négy cselekvéstípus leírásával, amelyek „lehetséges racionalitásának szempontjai attól függenek, hogy milyen világokhoz való viszonyulásokat tulajdonítunk a cselekvő személynek”.⁶⁴⁶

A *teleologikus cselekvés* vizsgálata és értelmezése áll a filozófiai és a tudományos vizsgálatok középpontjában mintegy kétezer év óta már, írja Habermas. Igen erős tradíció ez, amely szinte gúzsba köti a gondolkodó elmét; nem lehet véletlen, hogy ma is sokan azonosítják a cselekvést mint olyat a célmegvalósító tettekkel. Holott ez csak az egyik *lehetséges* cselekvési mód, amely a cselekvő személy *specifikus* vonására és specifikus valóságkonstrukciójára épül, az ennek megfelelő és észszerűnek tekintett gondolkodásmóddal együtt. Alapvetően arra, hogy a cselekvő személytől teljesen függetlenül van egy

⁶⁴⁵ Habermas (1992): i. m. I. 284.

⁶⁴⁶ Habermas (2011): i. m. 77.

objektív valóság, amelyet alkothatnak tárgyak és más emberek is, a cselekvés ezért nem is más, mint ezek átalakítása és formálása a cselekvő személy céljainak megfelelően. Ez természetesen érvényes cselekvés, de *nem az egyetlen és egyetlen* cselekvési mód.

A teleologikus cselekvés aktora az a személy, írja Habermas, aki valamilyen *cél* megvalósítását tűzi ki maga elé, és aminek a megvalósításához igyekszik megfelelő eszközöket kiválasztani, majd ezek alkalmazásával próbálja elérni a kitűzött célt, a szándékolt eredményt. A teleologikus cselekvés központi fogalma a célmegvalósító döntés, amely a cselekvés különböző fázisaiban felmerülő lehetőségek közötti választást jelenti, beleértve az eszközök kiválasztását, ezek alkalmazását, de a körülmények és a következmények mérlegelését is. Habermas szavai szerint: „A cselekvő személy célt valósít meg, illetve az adott helyzetben sikert ígérő eszközök kiválasztása és megfelelő módon való alkalmazása révén kieszközli a kívánt állapot bekövetkezését. A központi fogalma a cél megvalósítására irányuló, maximák által vezérelt, valamint a cselekvési alternatívák közötti helyzetmeghatározásra támaszkodó *döntés*.”⁶⁴⁷

A teleológiai cselekvés egyrészt a természeti tárgyak átalakítását, másrészt a többi ember megfelelő „kezelését és irányítását” jelenti. Az utóbbit Habermas *stratégiai* cselekvésnek nevezi. „A teleológiai modell stratégiai modellé bővül – írja –, ha a cselekvő személy sikerkalkulálásába bekerülhet a még legalább egy további célirányosan cselekvő személy döntésével kapcsolatos várakozás. Ezt a cselekvésmodellt gyakran utilitarisztikusan értelmezik. Ekkor előfeltételezik, hogy a cselekvő személy az eszközöket és a célokat a haszonmaximalizálás, illetve a hasznossági elvárások szempontjai szerint választja meg és fontolja meg. Ez a cselekvésmodell szolgál a gazdaságtani, a szociológiai és a szociálpszichológiai döntés- és játékelméleti felfogások alapjául.”⁶⁴⁸ Ismét hangsúlyoznám, ez egy lehetséges cselekvési mód és modell, de korántsem minden emberi cselekvés egyetlen érvényes modellje. Megragad és kifejez valami fontosat az emberek életéből, de csak egyetlen aspektusból tekint a tettekre, amit ezért súlyos hiba kiterjeszteni minden teoretikusan lehetséges és empirikusan létező cselekedetre.

Mi a világa vagy valósága a teleológiai cselekvésnek? Ez a cselekvéstípus a cselekvőn kívül feltételez egy hozzá képest objektív, külső valóságot, legyen az egy természeti tárgy vagy egy másik ember. „Ezt az objektív világot a fennálló vagy bekövetkező, illetve célzott beavatkozás révén előidézhető tényállások összessége határozza meg.” Egyszerűbben szólva: *a cselekvő számára az jelenti a világot, és semmi más, ami céljai szempontjából fontos*. Ez egy sajátos viszony is egyben: „A modell »kognitív-volitív komplexummal« szereli fel a cselekvőt, úgyhogy egyrészt létező tényállásokról (észleletek révén közvetített) *véleményeket*, másrészt pedig *szándékokat* képes kialakítani abból a célból, hogy kívánt tényállásokat hozzon létre. Szemantikai szinten ezek a tényállásokat kijelentő és szándékokat kifejező mondatok propozicionális tartalmakat képviselnek.” Az a világ azonban, amellyel a célirányos cselekvő kapcsolatban van, nemcsak objektív, hanem *egyetlen* is. Azaz „a *teleológiai cselekvést* olyan fogalomként osztályozhatjuk,

⁶⁴⁷ Habermas (2011): i. m. 77.

⁶⁴⁸ Habermas (2011): i. m. 77.

amely egy világot, mégpedig egy objektív világot előfeltételez. Ugyanez érvényes a *stratégiai cselekvés* fogalmára.⁶⁴⁹ Természetesen a stratégiai cselekvő számára „a világban nemcsak fizikai tárgyak, hanem döntéseket hozó rendszerek is” vannak. Ennek ellenére „a stratégiai cselekvés számára kifejlesztett célszerűségi tevékenység – ontológia előfeltételei alapján ítélve – *egy-világ fogalom* marad.”⁶⁵⁰

A teleológiai cselekvésnek specifikus a racionalitása. Azt írja erről Habermas: „A cselekvő személy véleményei és szándékai révén a világhoz való racionális viszonyulás alapvetően két osztályát tarthatja fenn. [...] Az egyik irányba az a kérdés merül fel, hogy sikerül-e a cselekvő észleleteit és véleményét összhangba hozni azzal, ami a világban tényszerűen létezik. A másik irányban pedig az a kérdés merül fel, hogy sikerül-e a cselekvőnek azt, ami a világban van, összhangba hozni kívánságával és szándékával.”⁶⁵¹ Nem más ez, mint az *igazság* és a *hatékonyság* szempontja, vagyis a dolgok minél pontosabb tudati tükrözésének és ez alapján a cselekvőtől függetlenül létező valóság átalakításának a racionalitása.

Azaz a teleológiai cselekvés nemcsak sajátos cselekvési és értelmi működési módot jelent, hanem ennek megfelelő racionalitást és érvényességi igényt is. A teleológiai racionalitás is kritizálható természetesen, a kijelentések érvényessége és a cselekvés hatékonysága kétségbe vonható, vagyis a megbírált indoklásra kényszeríthető, mint a többi racionalitási mód esetében is, de mindez csak akkor tekinthető adekvát, tárgyának megfelelő eljárásnak, ha az adott racionalitás *sajátosságai* alapján történik. Jelen esetben a teleológiai cselekvő észhasználat a igazság és a hatékonyság kritériumai alapján minősíthető, ezek itt az érvényesség és az érvénytelenség eldöntésének szempontjai. A teleológiai cselekvő és az ilyen szempontok alapján gondolkodó ember „*igaz* vagy *hamis* állításokat tehet, célra irányuló beavatkozásokat eszközölhet, amelyek sikerülnek vagy balul ütnek ki, azaz *elérik* vagy *elhibázzák* a világban előidézendő hatást. Ezek a cselekvő és a világ közötti viszonyok olyan megnyilatkozásokat tesznek lehetővé, amelyek az *igazság* és a *hatékonyság* kritériumai szerint ítéelhetők meg.”⁶⁵²

Habermas tehát egyrészt elismeri a célracionális cselekvés általános jelenlétét, hiszen a céltételezések gyakorisága önmagában is elégséges indok ehhez, ráadásul a „*teleológiai cselekvés* fogalma áll Arisztotelész óta a filozófiai cselekvésemélet középpontjában”⁶⁵³ Másrészt viszont kritikával illeti a célracionális szerepét és jelentőségét túlhajtó felfogásokat. Semmi sem indokolja például, hogy ezt a modellt kizárólag utilitarisztikusan értelmezzük, vagy a másik emberhez fűződő viszonyt csak a stratégiai racionalitás elvei szerint tartjuk észszerűnek. Kétségtelen, hogy az önzés és az agresszió a célracionális cselekvés nyelvén szólal meg, a „ténykultusz” hívei pedig csak az „objektív valóságot” tekintik létezőnek, és csak az számít észszerűnek, ami alapján be lehet avatkozni a dolgok természetébe és működésébe. Habermas nevezi ezt *technikai racionalitásnak* is,

⁶⁴⁹ Habermas (2011): i. m. 78.

⁶⁵⁰ Habermas (2011): i. m. 79.

⁶⁵¹ Habermas (2011): i. m. 78–79.

⁶⁵² Habermas (2011): i. m. 79.

⁶⁵³ Habermas (2011): i. m. 77.

hiszen a mérnöki tudományok jellegzetes észkonstrukciója áll előttünk. De azt semmi sem indokolja, hogy egész világunkat, társadalmi valóságunkat egy know-how típusú tudás uralma alá tereljük.

A *normavezérelt cselekvés* esetén cselekvő személy már nem egy elvileg magányos ember, aki egy átalakítandó objektív természeti és emberi valósággal áll szemben, hanem egy társadalmi csoport tagja, aki azokkal alkot cselekvő csoportot, akik vele együtt élnek, és többé-kevésbé közös értékeket vallanak. Maga a cselekvés pedig nem célmegvalósítás, hanem normakövető magatartás. „Az egyes cselekvő normát követ (vagy vét ellene), amikor egy adott helyzetben olyan feltételek találhatók, amelyekre a normát alkalmazzák. A társadalmi csoportban a normák fönnálló egyetértést fejeznek ki. Azon csoport tagjai, akikre érvényes egy bizonyos norma, elvárhatják egymástól, hogy meghatározott helyzetekben a mindenkor megkövetelt cselekedeteket hajtsák végre, illetve tartózkodjanak a végrehajtásuktól.”⁶⁵⁴

A normatív cselekvés aktora egy értékközösség tagja, akinek a cselekvése a normák betartásáról vagy be nem tartásáról szól. Morális cselekvőről van szó, avagy az ember morális aspektusáról, nem pedig egy objektív tárgyi világba sikeresen vagy sikertelenül beavatkozó személyről. Természetesen lehet az a cselekvő célja, hogy betartson, vagy éppen megsértsen egy vonatkozó normát, mint ahogyan a tárgyi valóságot formáló ember is követ erkölcsi normát, de a kettő akkor sem ugyanaz. A normatív cselekvő és cselekvés ugyanis egy norma szerinti *elvárt* cselekedetet hajt végre, nem pedig saját céljainak alárendelten cselekszik és létrehoz valamit, ami addig nem volt. Ennek felel meg a normavezérelt cselekvés központi fogalma, a *viselkedésselvárás*, amely nem a prognosztizált viselkedés leírását jelenti, hanem azt, hogy a csoport tagjai jogosultak elvárni egymástól és számon kérni egymáson a kívánatosnak tartott viselkedést.

Az „egy-világ fogalom” helyett „a normavezérelt cselekvés fogalma egy cselekvő és két világ közötti viszonyra épül. A létező tényállások objektív világa mellé a társadalmi világ lép, amelyhez a cselekvő éppen úgy hozzátartozik, mint a többi, egymással normatívan szabályozott interakcióban lépő aktor.”⁶⁵⁵ Kérdés tehát az, hogy miként kell érteni a társadalmi világot vagy valóságot, amelyhez a cselekvő is hozzátartozik. Habermas válasza: „A társadalmi világ olyan normatív összefüggésből áll, amely megszabja, hogy mely interakciók tartoznak a jogosult személyközi viszonyok összességébe. Mindazok a cselekvő személyek, akik számára megfelelő normák érvényesek (akik az utóbbiakat érvényesnek fogadják el), ugyanabba a társadalmi világba tartoznak.” A modell szerint tehát a társadalom a *normatív érvényes valóságot* jelenti. „Ahogyan az objektív világ értelmét a tényállások létezésének a vonatkozásában, úgy a társadalmi világ értelmét a normák fennállásának vonatkozásában lehet megvilágítani.” A normatív érvényes társadalmi valóság másként valóság, mint az objektív tények világa. „Azt, hogy egy norma fönnáll vagy *társadalmi érvényessége* van, akkor mondjuk, ha a norma címezte-ji *érvényesnek* vagy *igazoltnak* ismerik el.” A különbség nyelviileg (szemantikailag)

⁶⁵⁴ Habermas (2011): i. m. 77.

⁶⁵⁵ Habermas (2011): i. m. 79–80.

is kifejeződik. „Létező tényállásokat igaz kijelentések, fennálló normákat általános »legyen«-t kifejező mondatok vagy parancsok képviselnek.”⁶⁵⁶

Ez a „kell” vagy „legyen” azonban nem idegen a cselekvő embertől. Ugyanis „a normatív cselekvésmodell a cselekvőt nemcsak egy »kognitív«, hanem egy »motivációs komplexummal« is fölvértézi, amely lehetővé teszi a normakonform viselkedést”. Az értékinternalizálás modellje szerint „az érvényes normáknak olyan mértékben lesz cselekvést motiváló erejük, amilyen mértékben a bennük megtestesült értékek azokat a mintákat jelentik, amelyek alapján a norma címzettjei körében a szükségleteket értelmezik”.⁶⁵⁷ Ez persze elvi lehetőség, hiszen a cselekvő egyén és a fennálló norma között konfliktus is keletkezhet. Ez veti fel a normák igazoltságának és bírálhatóságának a kérdését, aminek a központi gondolata az, hogy az adott norma az összes érintett közös érdekében és javára szabályozza a cselekvést. Egy norma érvényességét tehát nem kérdőjelezi meg, ha valaki vét ellene: a normativitás, mert általános kellés vagy parancs formáját ölti, eleve abból indul ki, hogy vannak „parancsmegtagadók”, hiszen a dolgot egyébként nem kellene szabályozni.

A normák jól ismert illokúciós ereje nem jelenti azt, hogy a fennállások és igazoltságok ne lennének megkérdőjelezhetőek, a vitathatóság ezért nemcsak a tényállásokat érintő állításokra, hanem a normavezérelt cselekedetekre is kiterjed. Az érvényességi kritérium középpontjában itt a *normatív helyesség* fogalma áll, amely két vonatkozásban konkretizálódik, mondja Habermas.

„Az egyik irányba az a kérdés merül fel, hogy a cselekvő személy cselekedetei és motívumai megfelelnek-e a fennálló normáknak, vagy pedig eltérnek azoktól. A másik irányban pedig az a kérdés vetődik fel, hogy a fennálló normák olyan értéket testesítenek-e meg, amelyek bizonyos probléma-helyzetet tekintve az érintettek általánosítható érdekeit juttatják kifejezésre, s ezzel rászolgálnak a norma címzettjeinek helyeslésére. Az egyik esetben a cselekvést aszerint ítélik meg, hogy megfelelnek-e a fennálló normatív kontextusoknak, vagy eltérnek-e attól, azaz hogy egy legitimnek elismert normatív összefüggésre vonatkozóan helyesek-e, vagy sem. A másik esetben a normákat aszerint ítélik meg, hogy igazolhatók-e, azaz hogy rászolgálnak-e arra, hogy legitimnek ismerjük el őket.”⁶⁵⁸

Vagyis mind a cselekedet helyessége (az elismert normákhoz viszonyítva), mind a normák helyessége (az érintettek érdekeihez és szükségleteihez viszonyítva) érvényességi problémává tehető, vitatható, vagyis igazolható vagy cáfolható.

A *dramaturgiai cselekvés* kapcsán Habermas azt írja az előző két cselekvési típusról: „Magát a cselekvő személyt [...] sem itt, sem ott nem előfeltételezik olyan világgént, amelyhez reflexív módon viszonyulhatna.” Mármint maga a cselekvő, aki a cselekvés során lehet „önmagát alakító cselekvő” is.⁶⁵⁹ Pontosan ez a dramaturgiai cselekvés

⁶⁵⁶ Habermas (2011): i. m. 80.

⁶⁵⁷ Habermas (2011): i. m. 80.

⁶⁵⁸ Habermas (2011): i. m. 80.

⁶⁵⁹ Habermas (2011): i. m. 81.

terrénuma. „A *dramaturgiai cselekvés* fogalma nem vonatkozik elsődlegesen sem a magányos cselekvőre, sem egy társadalmi csoport tagjaira, hanem azokra az interakciókban részt vevőkre, akik egymás számára közönséget képeznek, amelynek szeme előtt ábrázolják önmagukat.” A közönség léte emlékeztet a retorikai cselekvésre, ám itt a „másik” nem elsősorban a meggyőzés tárgya, hanem az önábrázolás nézője és hallgatója. Az *önmegmutatás* mindig nézők és hallgatók előtt folyik, tartalmának ezért kettős meghatározottsága van: amit a beszélő akar kifejezni, és amit a néző gondol ugyanazon önprezentáció kapcsán. A beszélő helyzete azonban privilegizált. „Minden cselekvő ellenőrizheti a saját szándékai, gondolatai, beállítódásai, vágyai, érzelmei stb. szférájának bejáratát, amelyhez csak ő tud privilegizált módon eljutni.”⁶⁶⁰ Másrésztől viszont a nézőnek is van determinációs szerepe: a beszélő önmagát mások számára mutatja meg, az önábrázolásban tehát mindig jelen van a stilizált másik, a lehetséges fogadtatás. A társadalmi elvárás mintegy beépül abba a tartalomba, amit a beszélő magából megmutat.

A dramaturgiai cselekvés is „*két világot* előfeltételez, mégpedig egy belső és egy külső világot”. Valószínűnek látszik, hogy a kettő éles elhatárolása csak ennél a cselekvéstípusnál jogosult: „Az expresszív megnyilatkozások a külvilágtól elhatárolva mutatják be a szubjektivitást.”⁶⁶¹ Vagyis a hangsúly a megnyilatkozó szubjektivitásán van, amelyhez viszonyítva minden más külső és objektív valóság. A beszélő elsősorban a saját szubjektív világát kívánja megmutatni, amelynek Habermas két nagy területét nevezi meg; az érzelmet és az akaratot. A szubjektivitás nem hozzáférhetetlen, de nem is objektív: a beszélőnek módja van saját igényei szerint kifejezni érzelmeit és kívánságait, a közönség pedig megnyilatkozását evidens módon az adott szubjektumhoz köti. A belső élmények hasonlíthatók ugyan az objektív tényállásokhoz, de „a megnyilatkozásra képes személynek nem ugyanabban az értelemben »vannak« kívánságai vagy érzelmei, mint ahogyan egy megfigyelhető tárgynak kiterjedése, súlya, színe és hasonló tulajdonsága. A cselekvőnek abban az értelemben vannak kívánságai és érzelmei, hogy ezeket az élményeit tetszés szerint, s még hozzá úgy nyilváníthatja ki egy közönség előtt, hogy e közönség a kinyilvánított kívánságokat és érzelmeket [...] valami szubjektívként öhozzá számítja.”⁶⁶² Az érzelmekek és a szándékok a megnyilatkozás két külön területét jelentik. Az érzelmekek spontánabb és elemibb természetével szemben a kívánságok, szándékok és akaratok megnyilvánulása ellenőrzöttebb és áttételesebb. Hozzátenném: a politika világában különösen fontos szerepet játszanak a szándékok. Egyrészt állandó a szándékkinyilvánítás, hiszen ez a politikai létezés egyik feltétele, másrészt pedig állandó a „szándékküzdelem”, amelyben a felek sokféle retorikai és kommunikatív eszközt használnak: szándéktulajdonítás, a szándék erőtlenség, felesleges és káros voltának bemutatása, a szándékok őszinteségének a megkérdőjelezése, és mások.

A dramaturgiai cselekvések érvényességi kritériuma két kategória körül kristályosodik ki, az egyik az *őszinteség*, a másik a *hitelesség*. Bár a két fogalmat többnyire

⁶⁶⁰ Habermas (2011): i. m. 77.

⁶⁶¹ Habermas (2011): i. m. 83.

⁶⁶² Habermas (2011): i. m. 82.

szinonimaként használjuk, Habermas az őszinteséget a szándékok és vélemények, a hitelességet pedig az érzelmek és kívánságok dramaturgiai megnyilatkozásához kapcsolja. „Az önértelmezés szempontjából az a kérdés merül fel, hogy a cselekvő személy megfelelő időpontban közli-e élményeit, hogy azt is *gondolja-e*, amit *mond*, vagy pedig pusztán színleli, amit kinyilvánít. Az a kérdés, hogy valaki azt is mondja-e, amit gondol, vélemények és szándékok esetén egyértelműen az őszinteség kérdése. Kívánságoknál és érzelmeknél ez nem mindig van így. Olyan helyzetekben, amikor a kifejezés pontossága a fontos, gyakran nehéz elkülöníteni az őszinteség kérdését a hitelesség kérdésétől. Gyakran nem találunk szavakat arra, hogy elmondhassuk, amit érzünk.”⁶⁶³

A dramaturgiai cselekvés felvehet rejtett stratégiai vonásokat is, véli Habermas, még-hozzá olyan mértékben, „amilyen mértékben a cselekvő a nézőket nem közönségként, hanem *ellenlábasként* kezeli”. Az önmegmutatás, a saját szándékokról és érzelmekről való kommunikáció egyik pólusán az a személy található, akit teljesen elragad saját cselekvése. Meg van győződve arról, hogy benyomásai a szintiszta objektív „belső” valóságot jelentik, őszinte tehát, és nézeteit hallgatói is osztják, mert őszintesége meggyőző. A másik póluson a cinikus található, aki viszont nem hisz saját cselekvésében, és a közönség véleménye sem érdekli, legfeljebb az emberek tényleges cselekedetei. De még ez a cselekvés is dramaturgiailag tekintve a „szubjektív őszinteség igényével lép fel”,⁶⁶⁴ hiszen nyílt őszintétlenséggel nem lehet senkihez sem szólni. Ugyanakkor az őszinteség dramaturgiája, bármennyire pozitív értéket képvisel is, egyben táptalaja a hamis benyomások keltésének.

3. A kommunikatív cselekvés értelmezése

Habermas felfogásában a negyedik cselekvéstípus a kommunikatív cselekvés, ami viszont szerinte nem egyszerűen közlés és információátadás, ahogyan sokan többnyire értik a kommunikációt, hanem két személy között *egy megegyezésre orientált cselekvési mód*, amely egyrészt felhasználja és integrálja a megelőző három cselekvéstípust, másrészt pedig létében a *nyelvnek* kitüntetett szerepe van. Ahogyan írja: „[A] *kommunikatív* cselekvés fogalma legalább két beszéd- és cselekvőképes személy interakciójára vonatkozik, akik (akár szóbeli, akár szóbeliségen kívüli eszközökkel) személyközi viszonyba lépnek. A cselekvők a cselekvési helyzetet illetően kölcsönös megértésre törekszenek, hogy cselekvési terveiket – s ezzel cselekvéseiket – egyetértően összehangolhassák. Az *értelmezés* központi fogalma elsősorban a konszenzusképes helyzetmeghatározások kialakulására szolgál. Ebben a cselekvésmodellben a nyelvnek kitüntetett helyértéke van.”⁶⁶⁵

Nem állítható, mondja Habermas, hogy az ember csak nézetegyeztetési céllal beszél, vagyis a célszerűségi, a normatív és a dramaturgiai cselekvés kapcsán is folyik nyelvi

⁶⁶³ Habermas (2011): i. m. 83.

⁶⁶⁴ Habermas (2011): i. m. 84.

⁶⁶⁵ Habermas (2011): i. m. 78.

cselekvés és természetesen valamilyen nyelvi egyezkedés. „E három cselekvésmodellben azonban a nyelvet – mindig más tekintetben – *egyoldalúan* fogják fel.”⁶⁶⁶ A teleológiai modellben a nyelv a sok egyéb eszköz egyike, amely arra szolgál, hogy a sikerre orientált beszélő a többi embert rávegye: az ő érdekének és szándékának megfelelő nézetet és akaratot képviseljük. Beszél tehát, de saját céljaival van elfoglalva. A normatív cselekvési modellben a beszélő a nyelvet kulturális értékek, tradíciók és általános előírások hordozóközegének tekinti, amely az érintetteket a nyelvileg is megformált normakövetés révén kapcsolja össze. A beszédképes szubjektumok többnyire aktualizálnak egy meglévő normatív egyetértést. A dramaturgiai cselekvés a nyelvet az önábrázolás közegének tekinti, és így minden lehetséges más funkció háttérbe szorul az expresszív, a stilisztikai és esztétikai értelmezéssel szemben. „Egyedül a kommunikatív cselekvésmodell előfeltételezi a nyelvet, mint a nem megrövidített megértés közegét, mivel a beszélők és a hallgatók előzetesen értelmezett életviláguk látóhatárából egyszerre viszonyulnak valamihez az objektív, a társadalmi és a szubjektív világban, hogy közös helyzetmeghatározást alkudjanak ki.”⁶⁶⁷

Ebben a felfogásban tehát a nyelvnek és a beszédnek különleges státusa van, mert nem egy újabb cselekvésmodell hordozója, hanem minden eddigi integrálója és lehetőségeinek kiteljesítője. Ugyanakkor a nyelv és a beszéd nem „önállósodhat”. Habermas azt mondja; el kell kerülni a veszélyt, hogy a „cselekvést a beszédhez, az interakciót pedig a beszélgetéshez asszimiláljuk. Valójában [...] a nyelvi nézetegyeztetés csak a cselekvés-összehangolás mechanizmusa.”⁶⁶⁸ Többször kiemeli, hogy az elemzés akkor léphet túl pusztán a kommunikáció belső törvényszerűségeinek vizsgálatán, ha a nyelvet, mint a kommunikáció eszközét, hozzákapcsoljuk az emberek valóságos életéhez, jelen esetben a többi cselekvési módhoz. Vagyis „a kommunikatív cselekvési modell a cselekvést nem azonosítja a kommunikációval. A nyelv nézetegyeztetésre szolgáló kommunikációs közeg, míg a nézeteiket egyeztető cselekvők, hogy cselekvéseiket összehangolhassák, mindig bizonyos célokat követnek.”⁶⁶⁹

A nyelv egyrészt olyan médium, amely révén a világösszefüggés (mind a három „világ”) elvileg a beszélgetők rendelkezésére áll, másrészt minden cselekvéstípus értelmezésének közege, harmadrészt eszköz a cselekvők cselekedeteinek és értelmezéseinek összehangolására. A nyelvileg közvetített kommunikatív cselekvésben tárul fel a másik három cselekvés- és racionalitástípus megegyezésre orientált lehetősége. Nem olvad fel tehát ezekben, de a résztvevőket segítheti például abban, hogy a célracionalitásban megjelenő önérdék gyengüljön, esetleg felfüggeszszék, azaz elinduljanak a megegyezés irányába. A kommunikatív racionalitásban mutatkozik meg, hogy egyáltalán többféle racionalitás van.

⁶⁶⁶ Habermas (2011): i. m. 84.

⁶⁶⁷ Habermas (2011): i. m. 85.

⁶⁶⁸ Habermas (2011): i. m. 85.

⁶⁶⁹ Habermas (2011): i. m. 89.

A kommunikatív cselekvésnek eleve több aktora van, azaz minimum két beszéd- és cselekvőképes személy tevékenysége. Ugyanakkor az aktorok *egyenrangú* cselekvők, szemben a stratégiai vagy a dramaturgiai cselekvéssel, ahol az egyik fél mindig az aktívabb és a domináns szereplő. A kommunikatív cselekvés szereplőinek egyenrangúsága a kölcsönös megértésre való törekvésben és az értelmezési monopólium hiányában konkretizálódik. A cselekvéskoordináló kommunikáció résztvevői egyrészt „megértő módban” viszonyulnak a másikhoz, azaz megkísérlik a másik érvényességi igénye, motívuma, célja stb. megértését. Másrészt „viszonylagosítják megnyilatkozásaikat, számolva azzal a lehetőséggel, hogy azok érvényességét más szereplők kétségbe vonják”.⁶⁷⁰ Vagyis az egyenrangú szereplőket mások megértésére való törekvés és önkritikus attitűd jellemzi, ami leginkább a tudományos diskurzus életvilágra történő alkalmazása.

A kommunikatív cselekvésben nem jön létre egy külön világ. Éppen az a sajátossága, hogy a „beszélők egyetlen rendszerre integrálják a többi cselekvési modellben egyesével vagy párosával megjelenő három formális világkonceptiót, s azt közösen előfeltételezik értelmezési keretként, amelyen belül kölcsönös megértést érhetnek el”.⁶⁷¹ Ha mégis elválik a kommunikáció az élethelyzetektől és cselekvési törekvésektől, akkor jön létre – habermasi kategóriát használva – a *beszélgetés*, amely a kommunikáció külön világaként jelenik meg. A beszélgetések nem a kommunikatív módon egyeztetett cselekvések végrehajtását szolgálják, hanem magát „a kommunikációt teszik lehetővé, illetve stabilizálják – például a szórakozás, az érvelés, és egyáltalán a beszélgetés, amely bizonyos összefüggésekben öncéllá válik. Ezekben az esetekben a kölcsönös megértés folyamata kilép a cselekvéskoordináló mechanizmus eszközszeréből, és a témák kommunikatív alkuja kooperációs céllá önállósodik.”⁶⁷²

A kommunikatív cselekvés racionalitása az egyetértésre való törekvésben manifesztálódik. „Ezzel a cselekvésmodellel feltételezzük, hogy azt a racionalitáspotenciált, amely eddigi vizsgálódásaink szerint a cselekvő személynek mindhárom világhoz való viszonyulásában megtalálható, kifejezetten a kölcsönös megértés együttműködően követett célja érdekében mozgósítják.” Vagyis a beszélő személy *igazságot, helyességet és hitelességet* igényel kijelentései számára, ám ez csak egy kölcsönös nézetegyeztetési folyamatban születhet meg, amelyben „a résztvevők megegyeznek a megnyilatkozásaik számára igényelt *érvényességről*”.⁶⁷³ A cselekvők törekszenek ugyan konszenzusra az elfogadás és az önkritika révén, de a folyamat nem mentes a nehézségektől. Mi van akkor, ha a két fél értelmezése és helyzetmeghatározása eltér egymástól? „Az értelmezési feladat mindkét fél számára az, hogy a helyzetnek a másik fél számára való jelentését olyan módon vonjam be a saját helyzetértelmezésembé, hogy a revideált változatban az »ő« külvilágát és az »én« külvilágomat a »mi életvilágunk« háttérének a segítségével »világ«-gá viszonylagosítsuk.”⁶⁷⁴

⁶⁷⁰ Habermas (2011): i. m. 87–88.

⁶⁷¹ Habermas (2011): i. m. 87.

⁶⁷² Habermas (2011): i. m. 230.

⁶⁷³ Habermas (2011): i. m. 88.

⁶⁷⁴ Habermas (2011): i. m. 88–89.

Habermas szerint a kommunikatív cselekvés kapcsán a megfigyelő szerepe is megváltozik. Az előző három cselekvésmodellben még lehet azt mondani, hogy egy külső nézőpontból, például a tudós-kutató szempontjából írjuk le az eseményeket és az érintettek észhasználatát, amely így objektív értelmezésnek tűnhet. „Mihelyt azonban a kommunikatív cselekvés fogalmaival írunk le valamilyen viselkedést, immár nem komplexebbek a mi saját ontológiai előfeltevéseink maguknak a cselekvőknek tulajdonítottaknál.”⁶⁷⁵ Más szavakkal: „a kommunikatív cselekedetek nem értelmezhetők két szakaszban, azaz nem érthetjük meg előbb tényleges lefolyásukban, [hogya] majd ezt követően vessük egybe őket valamilyen ideáltipikus modellel.”⁶⁷⁶ Vagyis az értelmező nem tudja elválasztani egymástól a jelentést és az érvényességet, ugyanis egy harmadik fél csak akkor tudja megérteni két személy kommunikatív egyezkedését, ha ő maga is részese annak a *kulturális és gondolati* valóságnak, amely alapján közöttük a párbeszéd folyik. Ez azonban már nem előfeltevés-mentes, objektív leírás. Sokkal inkább arról van szó, hogy magában a kommunikatív cselekvésben benne rejlik egy kritikai potenciál, amit a beszélők önmaguk vonatkozásában is érvényesítenek, és ezt a kritikai potenciált bontakoztatja ki maga az értelmező is a saját, jelen esetben tudományos normái alapján. Ám erre is érvényes a racionalitás definíciója: *csak az érvényes, ami bírálható és védhető*.

Habermas egész cselekvésemelvéte, különösképpen az értelemadási mozzanatról, a kommunikatív szituációról és a kommunikatív cselekvésről adott leírása egyértelművé teszi azt, amit egyébként Kenneth Burke is erőteljesen hangsúlyozott a mozgás és a cselekvés kategoriális megkülönböztetésével; *a testi mozgás nem tekinthető cselekvésnek*. „Cselekvésnek – írja – csak olyan szimbolikus megnyilatkozásokat nevezek, amelyek révén a cselekvő személy – akárcsak a teleológiai, a normavezérelt és dramaturgiai cselekvés eddig vizsgált eseteiben – legalább egy világgal (de mindig az objektív világgal is) kapcsolatba lép. Ettől megkülönböztetem a *testi mozgásokat*.”⁶⁷⁷

Ezt annál is inkább meg kell tenni, véli, mert a felületes szemlélő erről éppen fordítva gondolkodik. „A világban végbemenő, megfigyelhető folyamatok nézőpontjából a cselekvések az organizmus testi mozgásának tűnnek. Ezek a központi idegrendszer által vezérelt testi mozgások jelentik azt a szubsztrátumot, amelyen végigvizszik a cselekvéseket.” A testi mozgás és a szimbolikus cselekvés megkülönböztetése természetesen nem könnyű feladat, már csak azért sem, mert a testi mozgások képezik az *alapját* a társadalmi cselekvéseknek, de a puszta testi mozgás és a jelentést kifejező (társadalmi) cselekvés mégiscsak két különböző dolog. „Mozdulatai révén a cselekvő valamit megváltoztat a világban. Természetesen azokat a mozgásokat, amelyekkel a személy belenyúl a világba (instrumentálisan cselekszik), megkülönböztethetjük azoktól, amelyekkel a személy egy jelentést testesít meg (kommunikatív megnyilatkozás). A testi mozgások mindkét esetben fizikai változást idéznek elő a világban. Ez az első esetben kauzális, a másodikban

⁶⁷⁵ Habermas (2011): i. m. 100.

⁶⁷⁶ Habermas (2011): i. m. 99.

⁶⁷⁷ Habermas (2011): i. m. 86.

szemantikailag releváns.”⁶⁷⁸ Példákat is idéz a kétféle fizikai mozgás különbségének érzékeltesére: felegyenesedés és lehajlás, járás, a kéz felemelése, a lábak keresztbe tévése, illetve a hangképző szervek működése, kézmozdulatok írás és rajzolás közben, ujjak játéka zongorázáskor és mások. Vagy, tenném hozzá, gondoljunk a nonverbális kommunikációra, amelynek során az önmagában jelentés nélküli testi mozgásokat szimbolikusan telített gesztusokká változtatjuk, amint ezt például Clifford Geertz a tikkelés (szemhéjmozgás) különböző lehetséges jelentései kapcsán leírta.

Habermas utal az A. C. Danto egyik tanulmánya kapcsán kibontakozott vitára, amelyben az a nézet vált elfogadottá, hogy nem a testi mozgást kell alapnak tekinteni, amellyel a cselekvés „belép a világba”, s amely bizonyos esetekben szimbolikussá válik, avagy jelentéshordozó lesz. A vita résztvevői *primitív* és *összetett* jelentésű tetteket különböztettek meg egymástól, s az önmagában vett testi tettet primitív cselekvésnek tekintették. „A bonyolult cselekvéseket ezen elképzelés szerint az jellemzi, hogy egy másik cselekvés véghezvitele »révén« valósítjuk meg. A kapcsoló elforgatása »révén« gyújtok fényt, a jobb karom felemelése »révén« köszönök, a labda erőteljes megrúgása »révén« lövök gólt. Ezek olyan cselekvésekre példák, amelyeket egy alapcselekvés révén visznek véghez.” Ezt a koncepciót azonban Habermas tévesnek tartja, mert, mint írja, a teóriát csak olyanfajta gyakorlással lehet alátámasztani, amely bizonyos önállóan és tudattalanul követett készségek kifejlését „demonstrálja vagy edzi”.⁶⁷⁹

Az emberek „a cselekvéseket bizonyos értelemben a test mozgásai által valósítják meg, de úgy, hogy a cselekvő ezeket a mozgásokat – amennyiben technikai vagy társadalmi cselekvési szabályt követ – azokkal együtt *viszi véghez*. Az együttes véghezvitel annyit jelent, hogy a cselekvő szándékában áll cselekvésének kivitelezése, de nem azé a testi mozgásé, amelynek segítségével megvalósítja cselekvését.” És a konklúzió: „*A testi mozgás a cselekvés része, de nem cselekvés.*”⁶⁸⁰

Habermas kommunikatív cselekvésemélete és a kapcsolódó racionalitásprobléma megjelenése óta a tudományos érdeklődés és viták kereszttüzeiben áll. Az értelmezések általában kiemelik, hogy a kommunikatív racionalitás kategóriája révén Habermas az európai felvilágosodás eszméit és a humanista tradíciót folytatja, hiszen gondolatai azt fejezik ki, hogy képesek vagyunk megérteni egymást, a nyelvünk az egyetértés és az önkritika potenciális hordozója, a racionális érvelésnek jelentősége van, mert önmérsékletre és együttműködésre készítheti az embert. A kritikai megjegyzések központi gondolata pedig az, hogy *Habermas nem számol a tényleges diskurzusok természetével*, amelyek csak kivételes esetekben felelnek meg az általa leírt kommunikatív racionalitás kritériumainak. Talán a tudományos beszéd működik így, az is csak kivételesen kedvező helyzetben, miközben például a nyilvános politikai beszéd alapvetően más természetű. Habermas – így a kritikák – ideális beszédhelyzetet és ideális beszélőket feltételezett, amikor a kommunikatív cselekvés kiindulópontjának és lényegének a megegyezésre orientált

⁶⁷⁸ Habermas (2011): i. m. 86.

⁶⁷⁹ Habermas (2011): i. m. 86.

⁶⁸⁰ Habermas (2011): i. m. 86.

cselekvést és az egyezkedő racionalitást tekintette. Ezzel együtt is néhány ponton feltétlenül elemzéseinek érvényességét kell megállapítanunk.

Az első talán az lehet, amit egyik konzervatív kritikusa is a javára írt: Habermas „felismeri a modern társadalmak erősen beszédközpontú jellegét. Azt a nézetet vallja, hogy a modern társadalmat – legalábbis bizonyos mértékig – tagjainak kommunikációja alkotja.”⁶⁸¹ A második a kommunikáció olyan értelmezése, amely a nyelvi folyamatokat cselekvési aktusokhoz és társas helyzetekhez köti. A kommunikációelméletek formalizált modelljei (feladó-vevő, üzenet-médium-kód, információ-redundancia) és az önmagukban vett nyelvi problémák kevés relevanciával bírnak a társadalmi valóság konstituálásában. A harmadik a konszenzuális jellegű kommunikatív cselekvések érvényessége. Valószínűleg igazuk van a kritikusoknak: elméleti kulcskategóriaként ez nem eléggé meggyőző, leíró kategóriaként pedig egyoldalú. Ám maga a megegyezésre törekvő és cselekvéskoordináló kommunikatív racionalitás habermasi leírása találó. Ha van, akkor körülbelül így „működik” a konszenzuális racionalitás. A negyedik a kommunikáció szereplőinek kölcsönös meghatározottsága, amely radikálisan különbözik minden más racionalitási norma aktorainak helyzetétől. Habermas arra mutat rá, hogy itt a beszélők helyet cserélhetnek egymással, cselekvéseikbe kölcsönösen beszámítják egymást, mondanójukat egymás számára fogalmazzák meg, és egymáshoz viszonyítva léteznek. Az ötödik a kommunikatív cselekvések nyelvi közegének képlékenysége. Az értelmezések a valóságos kommunikációs gyakorlatban, írja Habermas, ritkán vezetnek szilárd és egyértelműen differenciált megfogalmazásokhoz. „Szilárdság és egyértelműség a köznapi kommunikatív gyakorlatban inkább kivételesek. Valóságghűbb a diffúz, törekeny, folytonosan revideált, csak pillanatokra sikeres kommunikáció [...] képe, amely kommunikáció során a résztvevők problematikus és tisztázatlan preszuppozíciókra támaszkodnak, s egyik alkalmyszerű egyetértéstől tapogatóznak a másik felé.”⁶⁸² A hatodik pedig az, hogy Habermas, miközben összetartozásukat is kiemeli, a testi mozgást határozottan megkülönbözteti a társadalmi cselekvéstől, ami fontos adalék a tett és a beszéd elkülönítését hangsúlyozó felfogások meghaladásához.

4. A hiányzó harmadik

Nem nehéz észrevenni: Habermas cselekvéselméletében a cselekvő személy egyetértésre akar jutni egy másik cselekvő személlyel abban, hogy milyen az objektív fizikai valóság, a társadalom normatív rendje és saját belső világuk. Ennek során a cselekvő propozicionális igazságra, normatív helyességre és hiteles önbemutatóra törekszik, illetve a kommunikáció során az egyetértés elérése érdekében önkorlátozóan és önkritikusan nyilatkozik meg. Határozottan elzárkózik attól, hogy a cselekvést leszűkítse a fizikai aktivitásra, az ember testi mozgására. A beszédaktus-elmélet hagyományát követve a cselekvést a *nyelvi pragmatika* szellemében szemléli; az emberi cselekvés szimbólumokat tartalmazó jelentéslétrehozó

⁶⁸¹ Kenneth Minogue: Habermas és a beszédközpontúság. Ford. Varga Zsuzsanna. *Tájékozódás*, 17. (1986), 5. 17.

⁶⁸² Habermas (2011): i. m. 59.

és értelemadó tett, amely vonást leginkább az illokúciós beszédaktusok fejeznek ki és példának. Ezért is lehet ezt általánosítani, és mint egyetemes pragmatikát szemlélni.

Azt sem nehéz észrevenni, hogy Habermas cselekvéseméletének két implicit vonása van, mondhatni, cselekvéselfogásának kifejtése során két implicit, kibontatlan *előfeltevással* él. Az egyik szerint a beszélő személy cselekvési szándékú értelemadása során mindig csak egyetlen – bár pregnáns – mondatot mond ki, s még csak véletlenül sem kettőt vagy ennél többet. A másik az, hogy ha van erre válasz valakitől, akkor ez a válasz is csak egyetlen mondat. Azaz *Habermas elméleti modellje maximum két mondatral és két megnyilatkozó-cselekvő személlyel számol*, sohasem többel. Így kell érteni ezen fejezetpont címét: a *hiányzó* harmadik. Pontosabban mondva van ugyan itt még egy harmadik személy, aki ráadásul nem is csak egyetlen mondatot mond ki, ez a személy azonban nem a cselekvési szituáció konkrét résztvevője, hanem a szituáció *megfigyelője*. Ő az, aki leírja és értelmezi a konkrét cselekvést, illetve ennek egyetemes dimenzióit. Egy korábban említett kategóriát használva; ő a *másodfokú* értelmező, aki megéri és tágabb (tudományos) összefüggésbe helyezi az elsőfokú értelmező és cselekvő két személy tetteit.

Kérdésünk az, hogy okoz-e ez az előfeltevés és alapösszefüggés valamilyen problémát Habermas elméletében, s ha igen, mi ez. Nos, okoz, s ez a beszédaktus-elmélet immanens problémája vagy korlátja, de természetesen nem véletlen, hogy Habermas döntően éppen erre a tradícióra támaszkodik cselekvésemélete kidolgozása során. Mert ez a tradíció ugyan megszünteti a tett és a beszéd, a fizikai és szimbolikus, a valóság és szöveg radikális kettéválasztását, amely eladdig igen sok problémát okozott a társadalomértelmezésben, de ezt a *mondatra* mint nyelvi egységre építve teszi. Ráadásul a mondatot *egyetlen ember* mondja ki, s legfeljebb van még valaki, aki ezt megéri, és válaszol is rá.

Kérdezhetjük; mi ebben a probléma. Egész egyszerűen az, hogy ez a modell olyan absztrakciót tartalmaz, amely persze nem eleve tévedés, még empirikusan tekintve sem, hiszen van, amikor egyetlen mondatot mond ki valaki, s másvalaki erre válaszol, vagyis lehet erre az elvonatkoztatásra elméletet építeni, de a teória akkor is egyoldalú, azon oknál fogva, hogy a valóságos társadalomban élő valóságos emberek sohasem mondatokat kimondva cselekszenek, hanem szövegeket mondva. Vagyis *szövegek* által élnek és tesznek valamit. Jóllehet a szöveg mondatokból áll, de több mondat együtt más, mint az egyetlen, akár jól kiválasztott és érvényesnek tekintett mondat. A modern szövegnyelvészet pontosan ennek a többletnek a tudományos értelmezése, azaz olyan nyelvi tényeket magyaráz, „amelyek túlmutatnak a mondat határain”.⁶⁸³

De vajon a beszédaktus-elmélet alapján lehetséges-e másmilyen általános cselekvéseméletet kidolgozni, mint amit Habermas is kidolgozott? Vélhetően nem. Azon egyszerű oknál fogva, hogy mind Austin, mind Searle a ténylegesen zajló beszélések olyan absztrakciójával (a mondatral) dolgoznak, ami meglehetősen nagy szabadságfokot biztosít számukra a *jó példamondat kiválasztásához*, miközben persze messzemenően azon igyekeznek, hogy az adott szituáció *minden* lehetséges mondatát bemutassák.

⁶⁸³ Kocsány Piroska: Szövegnyelvészet és szövegten (Részletek egy tudomány történetéből). In Szatmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilsztika?* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996. 152.

Ennek következtében a beszédaktus-elméletet a társadalomértelmezés szempontjából két irányban lehet bővíteni. A kiterjesztés egyik irányát kétségtelenül Habermas cselekvésemélete képviseli igen pregnánsan. Nevezetesen: nemcsak a nyelvnek, hanem a beszédnek is vannak olyan *formális* szabályai, amelyek alapján leírható a cselekvő beszéd. Ennek megfelelően dolgozza ki és írja le *általános* cselekvéseméletét. A másik továbbgondolási irány alapja is az természetesen, hogy a beszéd is cselekvés, tehát a tett és szó radikális szétválasztása tarthatatlan idea. Azonban itt már egyrészt a kontextus nem a mondatra, hanem az értelmezett és *értelmező szövegre* épül, másrészt ez a bővítés már nemcsak a cselekvést érinti, hanem a társadalom egészének felépülését. Ez a bővülés azonban kivezet a beszédaktus-elméleti felfogás keretei közül, ami a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben kibontakozó szövegnyelvészet, még inkább a *szövegtan* keretei között valósítható csak meg.

Elvileg semmi sem akadályozhatta volna meg Habermast abban, hogy elkészítse a nyolcvanas években már igen karakteres új nyelvtudományi törekvés és irányzat, vagyis a szövegnyelvészeti paradigma recepcióját, és beépítse saját elméletébe. Ezt azonban nem tette meg, és nem véletlenül. A szövegnyelvészet ugyanis túllépett *az individuális cselekvő egyedi és egyszeri aktusának* igencsak szofisztikált felfogásán, azon, amit Habermas is képvisel. A szövegnyelvészet más cselekvőkkel és más társadalmi valósággal számol, mint a beszédaktus-elmélet, amely természetesen a strukturalista felfogásokhoz képest sokkal közelebb került az „élethez”, de még mindig nem volt kellően közel hozzá. Érdekelte ugyan az individuális megszólaló, de csak a különálló mondatai és egyedi tettei. Nem véletlen, hogy kiváló grammatikai bázist jelentett Habermas *minden társadalomra* és minden cselekvésre érvényesnek gondolt egyetemes szociológiája számára.

Elmélete arról szól, hogy a formálpragmatika alapjául szolgáló kijelentés-válasz modell szerint az emberek nem „magukban” és nem is egyszerre beszélnek, hanem egymás után. De ha el is fogadjuk ezt, mármint hogy két ember folyamatosan beszél egymáshoz és válaszol egymásnak, még mindig hiányzik a modelljéből a harmadik személy, akár beszélő, akár hallgató az illető. Nála csak ego és alter van. Karl Popper felfogásához kapcsolódva három világot ír le: objektív (tárgyi), szubjektív (belső) és normatív (ego és alter viszonya), amit az ego aktivitása jelenít meg és tart össze. Habermas nem lép túl az individuális cselekvés világán, csak éppen az analitikus cselekvéseméletekhez képest kitérít a tárgyat: az ego nemcsak a tárgyi világgal van nyelvi és cselekvési kapcsolatban, hanem egy szubjektív, egy normatív szférával, valamint a beszéd szférájával is. De minden esetben *egyedül cselekszik*, azaz társadalmi individuumról van szó, aki, a tágítás elvének megfelelően, *egy másik magányos individuummal* áll kapcsolatban.

A kulcsprobléma a hiányzó harmadik személy és a harmadik megnyilatkozás. Ám ha ezt a hiányt megszüntetjük, azaz minimum három beszélő-cselekvő személyt tételezünk fel minimum három mondattal, mindenképpen magunk mögött hagyjuk az absztrakt és magányos megszólalót és a vele adekvát mondatgrammatikát. Átlépünk a kontextusok és szituációk alakította „szövegvalóságba”, ahol vélhetően más elmélet alapján kell tájékozódni.

Vákát

Harmadik rész

Szövegtan és a diskurzustudományok

Vákát

XIII. fejezet

Petőfi S. János: Szövegszerkezet – világszerkezet

1. Egy tudományos életút és állomásai

Jóllehet az ötvenes években „még igen kevesen ismerték a »szövegnyelvészet« fogalmát, ma már jókora mennyiségű azóta elvégzett munkára tekinthetünk vissza”, írta Robert de Beaugrande és Wolfgang Dressler az 1980-as évek elején közösen publikált könyvükben.⁶⁸⁴ Az azóta eltelt pár évtized pedig tovább növelte a szövegnyelvészeti munkák számát. Ebben a könyvben bennünket – mint ezt már többször hangsúlyoztam – a nyelvtudomány egyetlen vonatkozásban érdekel: hogyan képes a nyelvet tanulmányozó tudomány egyben az egyik alapozó társadalomtudomány is lenni, jelen esetben tehát az, hogy a szövegvalóság leírása és magyarázata milyen vonatkozásokban tekinthető egyben a társadalmi valóság megragadásának és értelmezésének is. Ebből a szempontból az ötvenes évektől kibontakozó szövegnyelvészetben és a szövegtanban két alapvető törekvést lehetett s lehet megfigyelni, és nemcsak az első harminc évben, hanem a következő évtizedekben is.

Az egyik irányzat művelője azt ambicionálja, hogy a strukturált társadalmi valóságnak megfelelően egy részleges vagy egyetemes *szövegstruktúrát*, a másik a szövegeket történetileg-társadalmilag kondicionált cselekvésnek vagy *műveletnek* tekinti. Az utóbbit képviseli az imént idézett Beaugrande és Dressler szerzőpáros is, méghozzá eredeti módon és jelentős tudományos hatással. Az előbbi nagy hatású képviselője pedig a nemzetközi hírű magyar tudós, Petőfi S. János, aki, mint olvashatjuk is tőle magától, olyan strukturalista szemléletű szövegelmélet kidolgozását igyekezett elvégezni, amely a szöveginterpretáció *valamennyi* releváns aspektusát egyetlen *kanonikus (tudományos) nyelvbe* egyesíti, s amely éppen ezért a *teljes* szövegszintre mintaadó érvényű modell próbál lenni.

A szövegnyelvészetet vizsgáló és annak eredményeit a társadalomtudományok területére *továbbgondoló* fejezetekben ezért is ezt a két paradigmát fogjuk megvizsgálni az imént idézett szerzők munkásságán keresztül. Már most szeretném leszögezni, hogy a mi szempontunkból igazán termékeny a *műveleti szövegtan* szemlélete, ennek ellenére érdemesnek és fontosnak tartom a *strukturalista szövegtudományt* is részletesen megvizsgálni. Nemcsak azért, mert itt egy hazai tudós munkásságáról van szó, hanem azért is, mert Petőfi eredményeinek egy része számunkra is inspiráló erejű, továbbá mert sok szemléleti hasonlóság van közte és a strukturalista-funkcionalista „rendszerteremtő” társadalomtudomány művelői között. Alapkérdésem tehát ebben és a következő fejezetben

⁶⁸⁴ Robert de Beaugrande – Wolfgang Dressler: *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Ford. Siptár Péter. Budapest, Corvina, 2000. 37.

az, lehetséges-e megvalósítani egy olyan grandiózus vállalkozást, mint amelyet Petőfi S. János maga elé tűzött, mármint olyat, amely *teljesen fedésbe* hozza a szövegstruktúrát a társadalmi struktúrával, és ami ezért egyben, mint ezt Petőfi is ambicionálta, *egyetem*es társadalomtudománynak is tekinthető.

Petőfi S. János (1931–2013) Miskolcon született szegény családban, de kitűnő esze és szorgalma révén, sok-sok nehézséget legyőzve, diplomát szerzett a debreceni egyetemen, akadémiai intézeti állást kapott Budapesten, majd a világ több jelentős egyetemén (Göteborg, Konstanz, Bielefeld, Macerata) kutatási lehetőségekhez jutott, illetve professzorrá nevezték ki. Számtalan könyvet és tanulmányt publikált egyedül vagy társszerzőkkel, mindemellett fáradhatatlan tudományszervező is volt; kutatásokat organizált, folyóiratokat, könyveket, könyvsorozatokat alapított, illetve szerkesztett. Több egyetem díszdoktorává avatta, és 2007-ben az MTA is külső tagjává választotta. A rendszerváltozás után intenzíven bekapcsolódott a hazai nyelvészeti életbe, jóllehet már korábbi külföldi állásaiból is támogatta a magyarországi kutatókat. Debrecenben a hazai nyelvészetben igen jelentős *Officina Textologica*, Szegeden a *Szemiotikai Szövegtan* című könyvsorozat alapításában és szerkesztésében működött közre, de tovább folytatta kutatásait is, immár egyre inkább magyar nyelven is publikálva annak eredményeit.

Halálakor mondott búcsúbeszédében Tolcsvai Nagy Gábor a következőképpen jellemezte Petőfi munkásságát: „Petőfi S. János szemiotikai szövegtana egy a lehetséges nyelvészeti elméletek közül. És persze mégsem csupán egy: hanem egyike a néhány legteljesebb és legmagasabb szintű textológiai teóriáknak, a szövegnyelvészet eddigi teljes történetében.”⁶⁸⁵ Petőfi maga így írt saját munkásságáról 2012-ben: „Hivatásomat az az igény határozta meg, hogy létrehozzak egy olyan elméleti apparátust, amelynek felhasználásával a szövegek *valamennyi* releváns aspektusa elemezhető és leírható. Ennek az apparátusnak kulcsfontosságú eleme egy úgynevezett *kanonikus nyelv*, amelynek az a feladata, hogy a szövegek elemi összetevőikhez szintaktikai, szemantikai és pragmatikai információkból álló hármassokat rendeljen, majd egy ilyen hármast értelmezzen a teljes *szövegszintre* is.”⁶⁸⁶ Ez kétségtelenül igen *nagyigényű* program, amely a tudományos életút során fokozatosan teljesedett ki.

Egy 2002-ben publikált interjúban, amely ténylegesen ímélnben zajló levélváltás-sorozat volt,⁶⁸⁷ Petőfi S. János tudományos pályájának négy nagyobb szakaszát különítette el. Hazai indulását úgy jellemezte, hogy már ekkor kialakultak érdeklődésének alappillérei. A szöveggel kapcsolatos alapvető kérdés szerinte az, hogy miként vagyunk képesek szövegeket *alkotni és megérteni*. Úgy vélte, hogy ennek kiderítéséhez nem a bevett úton kell elindulni, azaz nem az addigi elméletek közül kell valamelyiket tesztelni különböző szövegeken, hanem kísérletet kell tenni egy teljesen *önálló és átfogó szövegtani elmélet*

⁶⁸⁵ Tolcsvai Nagy Gábor: *Petőfi S. János emlékére*. 2013b.

⁶⁸⁶ Petőfi S. János: Világnézetem forrásai (szinopszis a Tudomány és világnézet című könyvsorozat egyik kötetéhez). *Jelkép*, (2012), 1–4. 1. (*Kiemelés – Sz. M.*)

⁶⁸⁷ Andor József: A szövegtan diszciplináris alapkérdéseiről és a szemiotika státusáról: elektronikus beszélgetés Petőfi S. Jánossal. In Andor József – Benkes Zsuzsanna – Bókay Antal (szerk.): *Szöveg az egész világ. Petőfi S. János 70. születésnapjára*. Budapest, Tinta, 2002. 567–597.

kialakítására. Ennek metodológiája pedig szerinte *a matematikai és a logikai módszerek kombinációja* lehet. Ahogy írja: „Voltaképpen szakdolgozatom elkészítésével tettem meg az első lépést sajátos szövegtani kutatómunkám kibontakozása felé. Ezt a *sajátosságot* kezdettől fogva az határozta meg, hogy bepillantást kívántam nyerni a szövegalkotás és szövegbefogadás »műhely«-ébe, és nem az, hogy egy bármilyen természetű nyelvészeti elmélet meggyőződéses hű képviselőjeként megpróbáljam annak tárgyát tartományát a szövegekre kiterjeszteni. Azt hiszem, ezt a tényt folyamatosan szem előtt tartva érthető meg mindaz, amit ezen a téren kezdettől fogva tettem és teszek ma is.” Továbbá „szakdolgozatom írásakor szereztem tudomást arról, hogy a modern nyelvészetben a nyelvi/nyelvészeti és a matematikai kompetencia együtt alkalmazható”.⁶⁸⁸

Munkásságának második szakasza Svédországhoz köthető. Mint írja: „1969 és 1971 között Svédországban éltem. Itt írtam meg az 1971-ben Nyugat-Németországban megjelent *Transformationsgrammatiken und eine ko-textuelle Texttheorie. Grundfragen und Konzeptionen* [Transzformációs nyelvtan és egy ko-textuális szövegelmélet. Alapkérdések és elképzelések] című könyvem, amelynek egy része 1971-ben az Umeåi Egyetemen (Svédországban) megvédett doktori disszertációm fejezetévé is vált.”⁶⁸⁹ Bár kezdetektől új utakat próbált törni, pályájának ebben a szakaszában még Chomskyból indult ki.

„Minthogy az 1957–1970 közötti időszak Chomsky elméletének létrejötté, első kiegészítése és térhódítása kezdeti szakaszának időszaka volt, ismervé annak bázisát, számomra nyilvánvaló volt, hogy a fentiekben jelzett alapvető érdeklődésemet fenntartva, abban a bázisban keresek kiindulópontot a szövegtani kutatás számára. A könyv címében található »ko-textuális« jelző használatával arra utalok, hogy Chomsky elméletével kapcsolatot keresve, ebben a periódusban (s így ebben a könyvben is) arra a kérdésre kerestem a választ, meddig lehet elmenni a szövegtani kutatásban csupán a szövegben belül (általam »ko-textuális«-nak nevezett) elemeket figyelembe véve.”⁶⁹⁰

Ezt az elméletet „*szövegstruktúra – világstruktúra elméletnek* neveztem (és az elnevezés német nyelvi megfelelője alapján arra a »TeSWeST« szimbólummal utaltam)”.⁶⁹¹ Ez a munka meghozta számára a nemzetközi tudományos ismertséget és elismerést: a 40 éves Petőfi S. János ekkor kezdi meg azt a nagy ívű tudományos karriert, amely aztán (Nyugat-)Németországban és Olaszországban teljeseedik ki.

Munkásságának harmadik szakasza (Nyugat-)Németországhoz köthető, és közel húsz évet ölel fel. Életrajzilag tekintve „a svédországi periódust 1972-ben egy rövid konstanzi, majd utána egy 1989-ig tartó bielefeldi periódus követte”. Túl azon, hogy Petőfi S. ekkor kezdi el igen kiterjedt oktatói és tudományszervezési munkálkodását, ezt a korszakot, mint írja, „igen intenzív – a verbális szövegek jelentésének létrehozására irányuló – kutatómunka fémjelzi”. Ez a kutatómunka egy új elmélet kidolgozása felé indította el. „A kutatás kerete Konstanzban is még mindig a formális, de már kon-textuális (szövegben kívüli)

⁶⁸⁸ Andor (2002): i. m. 568.

⁶⁸⁹ Andor (2002): i. m. 569.

⁶⁹⁰ Andor (2002): i. m. 569–570.

⁶⁹¹ Andor (2002): i. m. 570.

aspektusok figyelembevétele felé is táguló volt”, és ez jellemezte a bielefeldi éveket is. Egyre inkább úgy látta, írja, hogy „egy szöveg jelentésének létrehozásában nemcsak szűk és tág értelemben vett nyelvészeti faktorok, hanem különféle kommunikációs helyzetek ismerete és a világra vonatkozó ismeret is jelentős szerepet játszik, [az így] kialakuló szövegelméleti keretem [...] egyre újabb elemekkel bővült.”⁶⁹²

Munkásságának negyedik szakaszát az olaszországi évek jelentették, amely egyben elméletének a megújításával is járt. „Kutató- és oktatómunkám újabb fázisa kezdődött 1989-ben, amikor az olaszországi kicsi, nagy múltú Maceratai Egyetem hívott meg egy nyelvfilozófiai tanszék professzorául. Azóta is ott kutatok és oktatok”, mondta ezt 2002-ben.⁶⁹³ Egyre táguló elméletének újabb tárgyköre a *multimediális* szövegek (kép, zene, tánc) bevonása a szövegtan vagy szövegtudomány tárgykörébe. Mint írja, „elméleti koncepciómat a multimediális nyelvek és szövegek elemzése felé tágítva” ekkor kezdtem „koncepciómat *Szemiotikai Textológiának* nevezni”.⁶⁹⁴

Ehhez az életúthoz hozzázámíthatunk még egyet, amely párhuzamosan futott a jelzett három szakasszal, a külföldi tevékenységgel: ez a hazai, magyarországi jelenlét. Petőfi sohasem szakította meg kapcsolatát a hazai tudományos élettel. Több pályatársa nyilatkozott arról, hogy komoly támogatást kaptak tőle a születő és botladozó hazai szövegtudomány indulásához és lábra kapásához. Már külföldre költözése előtt is, de a Németországból és Olaszországból érkező tudományos segítségnyújtásai révén is. A rendszerváltozás után pedig komoly hazai tudományszervezői munkát is beindított a maceratai elfoglaltságai mellett. Életének ez a része új tudományos programot azonban nem jelentett. Talán csak azt, hogy Benkes Zsuzsával közösen eredményes kísérletet tettek a szövegtan bevezetésére a középiskolai oktatásba.

A részletek mellőzésével mondhatjuk tehát, hogy Petőfi S. János tudományos életpályájának alapkérdése valóban az induló kérdése: *mi a szöveg, és ezt mi módon hozzuk létre és értjük meg*. Hamisítatlan elméleti kérdés ez, amely egyben egy önálló nyelvészeti diszciplína megalapozásának a lehetőségét is magában rejt. Az igény messzemenően akceptálható. A szöveg ugyanis nem érthető meg a hagyományos grammatikai elméletek alapján, sem Chomsky, sem más alapján, ugyanis ez az értés túl van a mondatok vizsgálatán, amelyen belül vagy alul maradt minden addigi lingvisztika. Petőfi pályájának jelzett három szakasza (ko-textus, kon-textus, multimediális szöveg) világosan kijelöli a szövegvizsgálatok útját: a szöveg, bár nyelvi elemekből építkezik, de belső és lényegi jegyek alapján más is és több is ennél, ezért is adekvát tudománya inkább szövegtan vagy szövegtudomány, mint szövegnyelvészet. Pontosan ez adja meg a szövegvizsgálat társadalomtudományi relevanciáját is. Petőfi egy helyen mondja is, hogy a szöveg nem része a nyelvi rendszernek.

Maga így összegez: Szövegtani kutatásaim minden periódusában „*interszubjektív módon alkalmazható integratív elméleti keret* létrehozására törekedtem, azaz a *verbális*

⁶⁹² Andor (2002): i. m. 570.

⁶⁹³ Andor (2002): i. m. 570–571.

⁶⁹⁴ Andor (2002): i. m. 571.

ko-textuális elméleti keret kidolgozásának időszakában ugyanúgy valamennyi abban a keretben lehetséges aspektus explicit figyelembevételét kíséreltem meg, mint a *verbális kon-textuális*, illetőleg (jelenleg) a *multimediális kon-textuális* elméleti keret kidolgozásában. Azt hiszem, ez jellemzi a szövegtani kutatás általam választott útját, és különbözteti meg [...] a mások által választottakétól, akik többsége általában egy-egy aspektus vizsgálatára szorítkozik, és/vagy egy (többnyire más célra létrehozott!) elmélet keretében próbál maradni.⁶⁹⁵ Ez a hangsúlyos „valamennyi aspektus” világos utalás a nyelven kívüli elemekre, s egyben a rendszerépítő szövegtanra.

2. Tudományelméleti és módszertani kérdések

Egy ilyen nagyszabású elméletalkotási igény során szükségképpen felmerülnek tudományelméleti és tudománymódszertani kérdések, túl az elmélet tényleges kidolgozásán. Így van ez Petőfi S. Jánosnál is, aki három fontos kérdésben fejt ki vonatkozó gondolatait. Az egyik a szöveghez való általános tudományos viszony kérdése és ezzel összefüggésben a szövegtan státusa. A másik saját munkálkodásának és elméletének helye a szövegvizsgálat lehetséges útjai és módjai között. A harmadik a rivális felfogásokhoz való viszony.

Az első probléma kapcsán merül fel az egyik legsúlyosabb kérdés, ami ráadásul témánk szempontjából központi probléma: egyáltalán *mi tekinthető szövegnek*, túl azon az empirikus tapasztalaton és evidens belátáson, hogy olyan értelmet hordozó produktum, ami mondatok tagolt láncolatából s együtteséből áll. Petőfi S. egyrészt utal arra, hogy ezt a „valamit” sokan sokféleképpen értelmezték már, s ennek megfelelően tudományát is sokféle névvel illették, de annak eldöntésében, hogy mi a szöveg, meglehetősen sok az „illetékes”. Ugyanis, írja, „az, hogy egy tárgy szöveg vagy diskurzus, nem inherens tulajdonsága ennek a tárgynak, hanem olyan tulajdonsága, amelyet létrehozója vagy elemzője rendel hozzá bizonyos kontextuális feltételek teljesülése esetén, ahol ismét csak a tárgy létrehozójától vagy elemzőjétől függ, hogy milyen feltételeket tart döntőnek, s hogy ezeket a feltételeket teljesültnek tartja-e, vagy sem.”⁶⁹⁶ Figyelemre méltó, hogy ezt a tényt a nyelvtudomány sok jeles képviselője is így gondolta, mármint azt, hogy tudományuk *tárgya* nem eleve adott, hanem általuk *létrehozott*.

Felidézném, hogy Ferdinand de Saussure például azt írta: a természettudományok „olyan tárgyakkal foglalkoznak, amelyek előre meg vannak adva, és amelyeket azután különböző szempontokból lehet szemlélni”. Ám „a mi területünkön egészen másként van”. Ugyanis a nyelvtudomány esetében „a tárgy nemcsak hogy nem jár előtte a nézőpontnak, hanem – mondhatni – a nézőpont teremti meg a tárgyat”.⁶⁹⁷ Noam Chomsky

⁶⁹⁵ Andor (2002): i. m. 577.

⁶⁹⁶ Petőfi S. János: Szöveg, diskurzus. In Penavin Olga – Thomka Beáta (szerk.): *Szövegelméletek*. Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Központja, 1982a. 9.

⁶⁹⁷ Saussure (1967): i. m. 25.

pedig a nyelvi *tényekről* fejtett ki hasonló gondolatokat. Szerinte a tényeknek „nincs sok értelme [...] egy elmélet – legalább implicit elmélet – keretein kívül”. Merthogy a tudományos tények mindig egy elméleti nézőpontból számítanak csak tényeknek. „A »tények« – a kifejezés bármely szóra érdemes értelmében – nem adottak számunkra, és szerintem nem is különösebben érdemes precízen bemutatni őket. Ugyanakkor a tárgyhoz tartozó tényeket (ez ismét elmélethez kötött kifejezés) a lehető legprecízebben kell természetesen bemutatni.”⁶⁹⁸

Petőfi ugyanerről a problémáról azt írja: „Az, hogy egy természetes nyelvi objektum szövegnek minősül-e, vagy sem, [...] nem ennek az objektumnak az inherens tulajdonságaitól függ, hanem attól, hogy alkotói vagy interpretálói annak minősítik-e, vagy sem.”⁶⁹⁹ Ennek megfelelően aztán „mint a humán tudományokon belül általában, a szövegelméleti kutatáson belül sem adottak a kutatás *közvetlen objektumai*, ezeket maguk a kutatók definiálják. Közvetlen kutatási objektumoknak tekinthetők például a szövegalkotás, szövegbefogadás, a szövegek grammatikai struktúrája, szöveginterpretálás stb.”⁷⁰⁰ Ebből az is következik, hangsúlyozza Petőfi a szövegeket tanulmányozó tudománnyal kapcsolatban, hogy „(a) sem a kutatási tárgynak nincs egyértelműen használt neve, (b) sem magának a kutatási területnek”⁷⁰¹ Hosszan sorolja a különböző szerzők igencsak eltérő értelmezéseit és definícióit a szövegről és a szöveggel foglalkozó tudományról. A diszciplínának például a következő tizenkét elnevezését veszi számba: nyelvfeldolgozás, szövegfeldolgozás, diskurzusfeldolgozás, diskurzuselemzés, konverzációelemzés, szövegnyelvészet, szöveggrammatika, diskurzusgrammatika, szövegelmélet, diskurzuselmélet, szövegtudomány, szövegsemiotika. Megjegyzi, hogy ahány nyelvészeti iskola, annyiféleképpen nevezi meg „saját” szövegtanát, és annyiféleképpen konstruálja meg magát a szöveget. Más helyen utal arra, hogy magát a vizsgálati tárgyat Amerikában dominánsan diskurzusnak, Európában (főleg Németországban) szövegnek nevezik.⁷⁰²

Figyelemre méltó, ahogyan Petőfi *elhelyezi* saját elméletét a szövegvizsgálat más *lehetséges* tudományos megközelítéseivel viszonyítva. Szinte egy teljes tudományos topológiát ír le, hogy világos legyen, szerinte neki hol a helye ezen a térképen. Már a tárgykijelölés is erre szolgált persze, de külön megvizsgálja a kutatási cél és alkalmazott módszer kérdéseit is. Mert, mint írja, „a szövegtani kutatás jellegét – mint minden más kutatásét – *tárgyának, céljának és módszerének* együttese határozza meg.”⁷⁰³ A tárgy után a célt és a módszert bemutatandó hosszabban idéznék tőle néhány vonatkozó szöveghelyet.

⁶⁹⁸ Noam Chomsky: *Generatív grammatika*. Beszélgetések Mitsou Ronat-val. Ford. Pap Mária. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1985. 11.

⁶⁹⁹ Petőfi S. János: Szöveg, modell, interpretáció. In Penavin Olga – Thomka Beáta (szerk.): *Szövegelméletek*. Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Központja, 1982b. 137.

⁷⁰⁰ Petőfi (1982b): i. m. 137.

⁷⁰¹ Petőfi (1982a): i. m. 9.

⁷⁰² Andor (2002): i. m. 572–574.

⁷⁰³ Andor (2002): i. m. 577.

Szerinte egy szövegtani kutatás célkitűzései elvileg a következők lehetnek: „(1) egy *adott természetes nyelv* szövegeire irányul a kutatás, vagy *szövegekre általában*, (2) *általános elméleti* célkitűzése van a kutatásnak, vagy *alkalmazott* jellegű, (3) a kutatás végső célja *leíró* (deskriptív) vagy *magyarázó* (explanatív).”⁷⁰⁴ Az általános elméleti jellegű kutatás „nem egy adott természetes nyelv szövegeire irányul” ugyan, de „objektumai akkor is a természetes nyelvi szövegek; az érdeklődés középpontjában azonban a szövegek (struktúrája és feldolgozása) természetes nyelvektől független – azok fölött álló – tulajdonságai állnak”. Az általános elméleti kutatásnak két féle célja lehet: a struktúra és a folyamat leírása. „Ha a kutatás általános elméleti jellegű, különféle specifikus céljai lehetnek: (a) optimális ismeretekre törekedhet mindazon *struktúrákat* illetően, amelyek egy adott természetes nyelv használatánál (vagy természetes nyelvek használatánál általában) releváns szerepet játszanak, vagy (b) optimális ismeretekre törekedhet mindazon *folyamatokat* (procedúrákat) illetően, amelyek egy adott természetes nyelv használatánál (vagy természetes nyelvek használatánál általában) releváns szerepet játszanak.” Az alkalmazott és az elméleti kutatás különbsége pedig a következő: „Az alkalmazott jellegű szövegelméleti kutatást az különbözteti meg döntő módon az általános elméleti jellegűtől, hogy míg ez utóbbiban a kutatás primer objektumai maguk a szövegek (struktúrájuk és/vagy használatukkal kapcsolatos folyamatok), az előbbiben a kutatás primer objektumait nem maguk a szövegek képezik, hanem olyan pszichológiai, szociológiai, technikai stb. problémák, amelyekben a szövegek (vagy szövegek is) szerepet játszanak.” A kutatás végső céljával kapcsolatban pedig az a helyzet, hogy ha „a kutatás végső célja explanatív, explanandum lehet a szövegelméleti kutatást végző nyelvész kompetenciája által determinált, de lehet egy más kompetenciakörből átvett explanandum is”⁷⁰⁵

„A kutatás módszerét tekintve a következő kérdések relevánsak, írja: (a) a szóban forgó kutatási ág *saját* metodológiával rendelkezik, vagy metodológiáját más területről (más területekről) importálja, (b) a kutatási eredmények reprezentálásánál felhasználásra kerül-e reglementált (kanonikus) nyelv, vagy sem. Az első kérdés azért releváns, mert minthogy a szövegelméleti kutatás par excellence inter- és/vagy multidiszciplináris, benne mindig több diszciplína (s ennek következtében több metodológia) érdekelt.”⁷⁰⁶ Ő maga saját metodológia kidolgozását tartja indokoltnak, ugyanis „egy adekvát metodológiai keret hiánya megnehezíti mind az interdiszciplináris eszmecserét, mind az eredmények interszjektíve megítélhető reprezentálását. Ez a kérdés releváns továbbá azért is, mert egy importált metodológiai paradigma kereteit igen ritkán lehet (ha egyáltalán lehet) oly mértékben bővíteni, hogy azon belül a befogadó kutatási terület objektumainak valamennyi aspektusát figyelembe lehessen venni, aminek következtében az importált metodológia szakterület-idegen módon meghatározójává lesz a kutatás objektumának.” A kanonikus tudományos nyelv létrehozását pedig azért tartja fontosnak, mert „minthogy a szövegelméleti kutatás objektumai természetes nyelvi objektumok, ha a kutatás

⁷⁰⁴ Petőfi (1982b): i. m. 137–138.

⁷⁰⁵ Petőfi (1982b): i. m. 138.

⁷⁰⁶ Petőfi (1982b): i. m. 138.

eredményeinek leírása kizárólag egy természetes nyelv felhasználásával történik, ezt a leírást nem lehet a kívánt explicitésséggel végrehajtani”.⁷⁰⁷

Miért tárgyalom ezeket a problémákat? – teszi fel végül önmagának a kérdést. Válasza: azért, mert „legtöbb esetben maguk a kutatók se tisztázzák ezeket a kérdéseket, vagy ha igen, álláspontjukat sok esetben nem juttatják explicit módon kifejezésre”. Vagyis saját pozícióját ebben a tudományos lehetőségmezőben a következőképpen jelöli ki a cél és a módszer tekintetében. „Szövegelméleti kutatásom nem *egy* természetes nyelv szövegeire, hanem általában a szövegekre irányul, eddigi kutatásaim elsődleges objektuma a deskriptív jelentésinterpretáció. Deskriptív jelentésinterpretációnak nevezem az interpretációnak azt a típusát, amelynek feladata egy adott szöveghez jelentést (a továbbiakban használt terminológia szerint: szignifikációt) és természetes nyelven kívüli korrelátumot rendelni.”

Zárójelben jegyzi meg: „A jelentésinterpretáció másik két típusának az explanatív és az evaluatív jelentésinterpretációt tartom. Az explanatív jelentésinterpretáció célja választ keresni arra a kérdésre, hogy *miért* jut a szövegben *az* kifejezésre, ami az interpretátor véleménye szerint kifejezésre jut, az evaluatív jelentésinterpretáció célja pedig választ keresni arra a kérdésre, hogy egy adott értékrendszerre vonatkoztatva az, ami az interpretátor véleménye szerint a szövegben kifejezésre jut, értékesnek vagy értéktelennek minősíthető-e.”⁷⁰⁸

Ezekkel az interpretációkkal azonban Petőfi nem foglalkozik, ami azért is figyelemre méltó, mert a természetes szövegben, ahogy ő nevezi a mindennapi diskurzust és szöveget, igen hangsúlyos a szövegekhez rendelhető okok és a motívumok keresése és az értékelés is. Saját módszeréről pedig a következőt írja:

„[A]z elmélet konstruálásánál logikai-szemantikai modellül az interpretáció rendszere szolgált, de nem követtem ezt a koncepciót a következő három lényeges pontot illetően: (1) az interpretálás során nem posztulálok egy, az interpretálandó szövegtől függetlenül létező interpretáló modellt, hanem a modell konstruálását magát is az a interpretációs folyamat egyik állomásaként kezeltem; (2) nem operálok az úgynevezett »reális világ« fogalmával, ennek szerepét a következő relációhalmazok veszik át: (a) azoknak a relációknak a halmaza, amelyeket az interpretátor véleménye szerint a szöveg alkotója tényállásoknak tart (ez a »szövegalkotónak tulajdonított reális világ«), (b) azoknak a relációknak a halmaza, amelyeket az interpretátor véleménye szerint több – de legalább két – személy tényállásoknak tart (ez voltaképpen a reális világ analogonja), végül (c) azoknak a relációknak a halmaza, amelyeket az interpretátor tényállásoknak tart (az »interpretátor reális világa«); legtöbb esetben szükség van továbbá az interpretálandó szöveg valamennyi szereplőjére vonatkozóan az órá nézve specifikusnak tartott reális világot definiálni; (3) az interpretálandó szöveg egyes megnyilatkozásaihoz nem (vagy nemcsak) igazságértéket rendelek interpretációként, hanem azokat a tényállásokat, amelyek leírásaiként az interpretátor – amilyen mértékben csak lehetséges a szöveg alkotójának általa feltételezett véleményével egybehangzóan – e megnyilatkozásokat tartja, magához az interpretálandó szöveg egészéhez pedig egy tényállás-konfigurációt

⁷⁰⁷ Petőfi (1982b): i. m. 138.

⁷⁰⁸ Petőfi (1982b): i. m. 139.

(ezt nevezem a szöveg természetes nyelven kívüli korrelátumának).” Továbbá „az interpretálás során létrehozandó objektumok reprezentálásának a céljára egy kanonikus nyelvet konstruáltam”.⁷⁰⁹

Végül fontosnak tartja megjegyezni, hogy elmélete nem empirikus kutatásra épül, hanem *empirikusan motivált*. „Az empirikus motiváltság sem többet, sem kevesebbet nem kíván jelenteni, mint azt, hogy a szövegelméleti kutatás eredményei ne legyenek az intuíciónak ellentmondóak. A kérdés ennek alapján arra redukálódik, hogyan fogalmazható meg interszjektív módon ez az intuíció.” Mindez azért fontos, írja, mert „az, aki egy empirikusan motivált szövegelméletet kíván konstruálni, támaszkodhat [...] kizárólag saját megfigyeléseire is, hiszen mindannyian interpretátorok vagyunk, nap mint nap interpretáljuk a legkülönfélébb szövegeket, s ennek következtében önmegfigyelés útján is eljuthatunk azokhoz az adatokhoz, amik alapján eldönthető egy szövegelmélet empirikusan motivált vagy nem motivált volta”. Ennek megfelelően én „elméletem konstruálásánál saját megfigyeléseimből és különféle (nem pszichológiai jellegű) jelentéseméletekből indultam ki”.⁷¹⁰

Kérdés, hogy van-e rivális felfogása Petőfi szövegelméletének, s ha van, akkor ez miként viszonyul az ő teóriájához. Kétségtelenül van, de ezekkel Petőfi részletesen nem foglalkozik. 2004-ben jelentette meg a munkásságát összegző könyvét. Ebben írja: „[könyvemben] átfogó képet kívántam adni a szövegtani koncepcióm alapján létrehozott »szemiotikai textológia« nevet viselő elméleti keret kidolgozásának eddig elért eredményeiről”. Mindezt „nem ágyaztam bele a széles értelemben vett szövegtani kutatás történeti folyamatába, és nem vettem össze más törekvések jegyében létrehozott elméleti keretekkel. Ez utóbbit azért sem tettem, mert ismereteim szerint – a szövegtani kutatások kárára! – egyelőre nem áll rendelkezésre egyetlen másik, hasonló célkitűzésű koncepció alapján létrehozott elméleti keret sem.”⁷¹¹ Vagyis azért nem veti össze saját elméletét más elméletekkel, mert nincs a sajátjához *hasonló* szemléletű más koncepció. Úgy véli tehát, mintha a különböző szövegelfogások és szövegelméletek *párhuzamosan* élnének egymás mellett, egy kimeríthetetlen tárgy tulajdonságait különböző aspektusokból vizsgálva, s ennek újabb és újabb részét világítják meg. Ezért is kiegészítik, de nem cáfolják egymást – sugallja Petőfi attitűdje. Ezen a ponton tehát egy *hiányt* tudunk megállapítani.

Ám az teljesen egyértelmű, hogy Petőfi szövegelmélete egy következetesen formalizált strukturalista szövegvalóságról ad számot, amelynek tudományos bemutatása, mint már eddig is láthattuk, követi a formalizáltnak elgondolt nyelvi valóságot: definíciók, taxatív felsorolások, precizításra törekvő bonyolult mondatok, és látni fogjuk, matematikai-logikai szimbólumok. A „bennfenteseken” kívül nehezen követhető szöveg tehát, ami leginkább egy szenvtelen természetleírásra hajaz. Mint Tolcsvai Nagy Gábor, Petőfi egyik hazai értelmezője írja, „a strukturalista hatást mutató modell [...] azonban inkább modellelméleti, amennyiben meg kívánja különböztetni a tárgynyelvet (amelynek szöve-

⁷⁰⁹ Petőfi (1982b): i. m. 140.

⁷¹⁰ Petőfi (1982b): i. m.

⁷¹¹ Petőfi S. János: *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szöveg szemléletbe*. Budapest, Akadémiai, 2004. 288.

geit leírja) és azt a kanonikus nyelvet (vagy idealizált nyelvet), amely ezt a tárgynyelvet leírja”.⁷¹² Ám az is jól látszik, hangsúlyozza Tolcsvai Nagy, hogy a strukturalizmusra hajazó értelmezési keret egy „nyelvészeti-logikai szemantikai jellegű integrált formális elmélet.”⁷¹³

3. Mi a szöveg?

Kulcskérdés, hogy Petőfi hogyan értelmezi magát a szöveget, mit tekint egyáltalán szövegnek, és hogyan definiálja a fogalmat. Ez azért fontos, mert a szövegnek, mint láttuk is, nincs valamilyen felfedezésre váró belső és lényegi tulajdonsága: a szöveget kutatási objektumként maga a nyelvész határozza meg, nem önkényesen persze, hanem tudományos törekvéseinek megfelelően emel ki bizonyos szövegvonásokat. Több helyen megismételt meghatározása szerint a szöveg mindenekelőtt *komplex jel*nek tekinthető. A maga részéről, írja 1982-ben, négy szempontot tart fontosnak annak megítélésében, hogy *egy produktum mint szövegtani vizsgálat tárgya szövegnek tekinthető-e* egyáltalán.

„(a) a tárgy kizárólag (írott vagy hangzó) verbális jelekből áll; a tárgy (az írott vagy hangzó) verbális jeleken kívül a jeleket kísérő gesztusokat is tartalmaz alkotóelemeiként; a tárgy tetszőleges – jelnek tartott (jelként használt) – elemekből van felépítve; (b) a tárgy egy fizikai formában adott természetes tárgy (írott szöveg, hangszalagra, filmre felvett kommunikatív tevékenység, különféle kommunikatív aktusok konfigurációja); a tárgy egy teoretikus konstruktum; (c) a tárgy elemi jeleknek tekintett tárgyak lineáris konfigurációja; a tárgy elemi jeleknek tekintett tárgyak tetszőleges (nem lineáris) konfigurációja; (d) a tárgy elemi jeleknek tekintett tárgyak bizonyos nagyságrendet meghaladó konfigurációja; a tárgy, függetlenül nagyságrendjétől, egésznek tekinthető funkcionális egység.”⁷¹⁴

Némileg egyszerűbben fogalmazva, Petőfi szerint a szöveg jellemzői a következők: (a) verbális jelekből áll (amit később kiegészít képi, zenei és kinetikus kommunikátumokkal), (b) az ember természetes kommunikatív megnyilvánulása, ami rögzíthető, elméletileg vizsgálható és elméletileg is megkonstruálható, (c) elemi egységeiből egymás után és egy időben különböző konfigurációk jönnek létre, (d) mindig valamilyen egésznek tekintett funkcionális egység. Vagyis bonyolultan szerveződő és összetett nyelvi jellegű rendszerről van szó, aminek a struktúráját a nyelvész tárja fel.

A szöveg jelei tehát, írja mintegy húsz évvel később, „ellentétben a különböző szemiotikai rendszerek (például egy verbális nyelv szavai rendszerének) jeleivel – *csak a kommunikációs helyzetekben, a befogadók aktív közreműködésének eredményeként válnak jelekké*, és mint ilyenek nem alkotnak rendszert”. A kutató feladata nem a létrehozási

⁷¹² Tolcsvai Nagy Gábor: A szövegtan kialakulása: tudománytörténeti áttekintés. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): *Szemiotikai szövegtan II.* Szeged, JGYF Kiadó, 1998. 115–116.

⁷¹³ Tolcsvai Nagy (2013b): i. m.

⁷¹⁴ Petőfi (1982a): i. m. 9.

folyamat feltárása, hanem a létrehozás eredményeinek vizsgálata, vagyis megadhatja azt a rendszert, amelyben a használók által *nem érzékelt és tudott* szövegelemek elnyerik funkciójukat és értelmüket. De a szöveg, mint korábban szó volt róla, egyben komplex jel is, ugyanis „a szövegek túlnyomó többsége *több elemi jel hierarchikusan szerveződő kapcsolataként* létezik”. Továbbá „a szövegek fizikai teste a legtöbb esetben több média elemeit tartalmazza, pl. verbális és képi, verbális és zenei [...]. Más szóval: a szövegek zöme multimediális.”⁷¹⁵

A szövegnek mint komplex jelnek pedig, amely egy jelölő és egy jelölt viszonyát foglalja magában, szerinte öt *struktúraalkotó eleme* van. (1) A szöveg jeleinek fizikai teste, vagy hordozó anyaga, amit Petőfi *vehikulumnak* nevez. Ez minden jelhordozó agyagi létező lehet (betűk, hangok, képek, mozdulatok, tárgyak, testek stb.). (2) *Imágó*, vagyis a vehikulumhoz kapcsolódó mentális, tudati kép, elképzelés. (3) Formáltság és *formáció*, ami a vehikulumnak az imágó által kialakított formája, rendezettsége. (4) *Sensus*, ami szemantikai rendezettséget jelent, vagyis az értelem, amit az ember az imágóra építve a megformált vehikulumnak ad. (5) *Relátum*, vagyis tényállás-konfiguráció, ami a vehikulum és ennek mentális képe közötti viszonyra vonatkozik.⁷¹⁶

Úgy látja, hogy a szöveg elnevezést még a nyelvészek is túlságosan könnyedén használják a „sokmondatos” megnyilvánulásokra, holott már maga az a tény, hogy a nyelvész mit tekint szövegnek, elég világosan kijelöli kutatása további menetét és eredményét. Nyomatékosítja ezért a korábbi definíciót. „Csak bizonyos komplex jeleket célszerű szövegnek neveznünk, és pedig azokat, amelyek egy tényleges vagy feltételezett kommunikációs-szituációban, egy tényleges vagy feltételezett kommunikatív funkció betöltésére alkalmasnak, »jelölő-jelölt« kapcsolatként pedig az adott szituációra vonatkozóan összefüggőnek és valamiképpen teljesnek tarthatók.”⁷¹⁷

A meghatározás megértéséhez kulcskérdés, hogy „mi módon értelmeződnek a benne használt »kommunikációs-szituáció«, »kommunikatív funkció«, »összefüggő« és »teljes« kifejezések”.⁷¹⁸

„Egyértelműen meghatározó (azaz definatorikus) funkciójú belső tulajdonságokkal véleményünk szerint a komplex jelek *nem rendelkeznek*. Az, amit fentebb mondtunk [...] nem utal definatorikus értelemben belső tulajdonságra. Itt is adott befogadónak az adott befogadást megelőző tapasztalatai a döntőek. Ennek alapján maximum arról beszélhetünk, hogy a »jelölő-jelölt« kapcsolat bizonyos tulajdonságai (a »jelölő« többé-kevésbé interszubjektív módon feltárható felépítésének jellege mint belső tulajdonság, illetőleg egy ahhoz hozzárendelhetőnek minősíthető »jelölt« könnyebb vagy nehezebb létrehozhatósága) az adott szituációban megkönnyíthetik vagy megnehezíthetik az adott komplex jelnek szöveggé minősítését. Ez a megállapítás nem zárja ki azt, hogy a kommunikátumok jelentős részével kapcsolatban egy nyelvközösség egy-egy adott időszakban egyöntetűen

⁷¹⁵ Petőfi (2004): i. m. 17.

⁷¹⁶ Petőfi (2004): i. m. 31–32.

⁷¹⁷ Petőfi S. János – Benkes Zsuzsa: *A szöveg megközelítései. Kérdések – válaszok. Bevezetés a szemiotikai szövegtanba*. Budapest, Iskolakultúra, 1998. 19.

⁷¹⁸ Petőfi–Benkes (1998): i. m. 19.

viselkedik, azaz egybehangzóan szövegnek minősít egyeseket, míg másoktól ezt a minősítést egybehangzóan megtagadja.”⁷¹⁹

A „teljesség” és az „összefüggések” leírásához a következő négy kategóriát/kategóriapárt használja Petőfi S. János:

„[1] A *formai* [...] összefüggésre vonatkozóan a konnexitás/konnex kategóriapárt. [...] A *Péter tudja, hogy holnap el kell utaznia* mondat konnexnek tekinthető, miként a következő mondatlanc is: *Tegnap Péterrel beszélgettem. Elmesélte nekem, hogy mit látott Londonban.* [2] A *nyelviszemantikai* összefüggésre vonatkozóan a kohézió/kohezív kategóriapárt. [...] pl. mindkét következő mondatlanc *kohezívnek* tekinthető: *Péter ma fekete pontot kapott matekból. A csibész már megint nem készült.* – *Tegnap esküvőn voltam. A menyasszony nagyon szép volt.* [3] A *koherencia* értelmezésének érdekében vezetem be a konstringencia/konstringens kategóriapárt, amelyet egy komplex jelben (egy szövegben) feltételezhetően kifejezésre jutó valóságos vagy képzelte világdarab összefüggésének és teljességének a megjelölésére alkalmazok. A *Ma nem engedtem a fiam iskolába. Nagyon rossz volt az idő* mondatpárban kifejezésre jutó világdarab azt hiszem legtöbbünk által összefüggőnek és teljesnek tekinthető: a két esemény között ugyanis ok-okozati reláció tetelezhető fel (összefüggés), amelynek elfogadása/belátása más információt nem igényel (teljesség). A konstringencia tehát egy szöveghez képest egyértelműen külső kritérium. [4] A *koherencia/koherens* fogalompárt végül egy befogadó által egy szöveghez abban az esetben hozzárendelhető tulajdonságnak a megjelölésére használom, amelyben a befogadó az abban feltételezése szerint kifejezésre jutó világdarabot konstringensnek tudja tartani.”⁷²⁰

Valóban úgy van, ahogy Petőfi állítja: ha a szöveget egy kommunikatív szituációban előálló komplex jelnek *tekintjük*, akkor a szöveg valami ilyesmi lehet, legalábbis struktúráját tekintve egy efféle összetett produktum, komplex jel, amelynek a kutató létre tudja hozni azt a struktúráját, amelynek elemei, legalábbis a tudós kanonikus nyelvben, pontosan illeszkednek egymáshoz. Ez azonban nem a szöveg mélystruktúrája, hangsúlyozza Petőfi. Mint írja: „szigorú értelemben véve mélystruktúráról csak az egyszerű mondatok és olyan alárendelő-összetételű összetett mondatok esetében beszélhetünk, amelyekben az alárendelt mondat mondatrész értékű. Ahogy Kiefer Ferenc is hangsúlyozza, a rendszerhez sorolhatóság szempontjából a határ nem a mondatok és a (több mondatból álló) szövegek között húzódik, hanem az egyszerű és az összetett mondatok között.”⁷²¹ Vagyis: „Mint hogy a szöveget nem tekinthetjük (mert nem tekinthető!) a nyelvi rendszer elemének, olyan értelemben mélystruktúráról se beszélhetünk, mint ahogyan azt mondatok esetében tehetjük.”⁷²²

Vajon a szöveg miért nem része a nyelvi rendszernek? – kérdezhetjük. Úgy vélem, azért, mert a szöveg *kilép* a nyelvből, pontosabban átlép a nyelven kívüli valóságba. A mondat önmagában véve még benntartható a nyelvben, mert lehet értelmes és érthető mondatokat olyan módon mondani és vizsgálni, hogy minden rajta kívüli tulajdonságát

⁷¹⁹ Petőfi–Benkes (1998): i. m. 25.

⁷²⁰ Andor (2002): i. m. 580.

⁷²¹ Andor (2002): i. m. 581–582.

⁷²² Andor (2002): i. m. 581.

kizárjuk belőle. Látenszen ugyan mindig ott van benne ez a rajta kívüli valóságra vonatkozása, de ez a reláció nem meghatározója a mondat érzékileg felfogható manifesztációja mögötti grammatikai struktúrájának. Nem elhanyagolható persze ez a külső vonatkozás, de a szerkezethez képest esetleges és egyedi, vagyis nem lényeges a mondat felszíne mögötti rejtett vagy mély struktúrához képest. A beszédaktus-elmélet eredetisége éppen abban áll, hogy meggyőzően bizonyította: valójában már a mondat sem képes ellenállni a „valóság csábításának”, azaz nemcsak valamilyen jelentést kifejező nyelvi egység, hanem effektív használata *társadalmi cselekvés* is.

Szövegek esetében pedig menthetetlenül ez a helyzet. A szöveg, a mondathoz hasonlóan, természetesen nyelvi valóság, vagyis valamilyen *jelentést* hordozó és kifejező entitás. De a mondattal ellentétben nem lehetséges olyan absztrakt (ezért a felszíntől különböző, rejtett) struktúráját létrehozni és működtetni, mint a mondatoknak. Ezért is mondhatja Petőfi S. János: „a szöveget nem tekinthetjük (mert nem tekinthető!) a nyelvi rendszer elemének”.⁷²³ Ennek következtében a szöveg *egyszerre* tekinthető a nyelvi és a nyelven kívüli valóság részének, más szóval összeköti a kettőt egymással.

Ennek bizonyítására Petőfi S. azt a különbséget mutatja be, ami a szöveg befogadójának, illetve megalkotójának tevékenysége között van. Úgy érvel, hogy a szöveget *befogadó* személy szövegértelmezésének eredményeként létrehozhat olyan relációs struktúrát, amely jól leírja az adott szöveg struktúráját. Egyébként maga Petőfi is ilyen struktúrák létrehozását ambicionálja, és ilyeneket igyekszik kidolgozni, ráadásul *teljességre törekvő* igénnyel. Egy konkrét szöveg esetében ez a struktúraleírás egy többfelé menő ágrajz formáját ölti, mutatván, hogy több lehetséges értelmezés van, amely egyben az általánosan jellemző elemek és viszonyok konkretizálása. Kérdés persze, teszem hozzá, hogy ilyen esetben vajon pontosan mit is értünk meg a szövegből, mindenestre lehetséges a szövegeknek is valamiféle rejtettnek tűnő, ha nem is mélyen fekvő struktúráját kimutatni, magyarázandó annak természetét vagy éppígy létét.

Ezt a cselekvési utat azonban nem lehet visszafelé megtenni, jóllehet sokan ambicionálják. A szövegek *létrehozása* ugyanis nem úgy történik, hogy a beszélő-író cselekvő ember először kigondolja szövegének az absztrakt struktúráját, aztán létrehozza ennek a manifesztációját. Mint Petőfi írja: „A *szöveglétrehozó* alkotófolyamat tárgyalása [...] nem képzelhető el olyan módon, hogy először relációs szerkezeteket »generálunk«, majd azokhoz különféle linearizált szerkezeteket rendelünk lehetséges manifesztációként. A »kísértés«, hogy így próbáljunk eljárni, engem is megérintett, de rájöttem, hogy ez az út járhatatlan.”⁷²⁴

Miért járhatatlan ez az út? „A »kiinduló relációs szerkezetek« nem lehetnek »relátumok« valamiféle univerzális nyelven megalkotott reprezentációi, mert relátumok csak azoknak a – német terminológiában »Urbild«-nek [őskép] nevezett – relátum-imagók következtében léteznek, amelyek által elképzeljük őket. A relátum-imagók pedig olyan Janus-arcú entitások, amelyek másik arcát a tőlük elválaszthatatlan *sensus képezi*, *sensus*

⁷²³ Andor (2002): i. m. 581.

⁷²⁴ Andor (2002): i. m. 582.

pedig sohasem áll önmagában, azt minden esetben egy konkrét nyelvi elemekkel kitöltött formai szerkezet hordozza [...]. Más szóval kiinduló relációs szerkezeteket csak abban az esetben tudnánk létrehozni, ha szövegeket generálni tudnánk, ami pedig nem lehetséges.”⁷²⁵

Vagyis az ember nem képes minden szöveg létrehozására alkalmas elvont viszonyrendszereket létrehozni és ezeket az írás és a beszéd során mintaként használni. Vélhetően azért, mert a szövegek szituációhoz kötöttek, és létrehozásuknak nemcsak nyelvi feltételei vannak. Chomsky jó okkal állította: saját anyanyelvén minden felnőtt ember végtelen számú mondatot képes megérteni és kimondani, olyanokat is, amelyeket soha nem halott és addig sohasem mondott ki, és ki tudta mutatni ennek elvont struktúráját és szabályrendszerét. Ugyanez a szövegek esetében azonban már nem állítható és nem végezhető el. Pierre Bourdieu is jó okkal állította: ez a Chomsky-féle elvont nyelvi kompetencia a valóságos viszonyok között kiegészül egy társadalmi kompetenciával, már csak azért is, tehetjük ehhez hozzá, mert az „életben” mondatokat mondunk ugyan, de szövegekben beszélünk egymáshoz. Ennek pedig, mint Petőfi állította, a mondatokkal ellentétben nincs generálható struktúrája.

Ennek ellenére ez a visszafelé való haladás megkísérli a nyelvészeket csakúgy, mint a társadalomtudósokat, még inkább a mindennapi beszélőket, értve ezen az állampolgárt, az értelmiséget és a politikusot, akik életük, viszonyaik és társadalmuk jobbításán fáradoznak. Ez jellemzően úgy zajlik, hogy tapasztalataikat generalizálják, a világra vonatkozó tudásukat valamilyen nyelvi formában összegzik, és cselekvési „vezérelvként” értékeket, normákat, szabályokat, maximákat fogalmaznak meg. Ezek jó esetben derivátumok (leszűrt és összegzett ismeretek, elvek) és nem pusztán életidegen fantazmagóriák. De mi, emberek még ez esetben sem úgy cselekszünk, hogy ezeket az absztrakt elveket, elvont viszonyrendszereket megpróbáljuk konkretizálni. Ezeket inkább utólag használjuk, magyarázva és igazolva mindazt, amit korábban tettünk. Ha ez a tudás beépül valamilyen módon a további cselekedetekbe, akkor *tanulunk* abból, amit tettünk, s ami velünk történt. Vagyis rugalmasak vagyunk, ám ha ragaszkodunk az elvont tudáshoz mint vezérelvhez, ráadásul annak egyszer már megértett módjához, akkor életidegenek, merevek, dogmatikusan leszünk.

Nem elvhűek? – tehetjük fel a kérdést. Ismét mondanám a Petőfi S. Jánostól már idézett két mondatot: „relátumok csak azoknak a – német terminológiában »Urbild«-nek [őskép] nevezett – relátum-ímagók következtében léteznek, amelyek által elképzeljük őket. A relátum-ímagók pedig olyan Janus-arcú entitások, amelyek másik arcát a tőlük elválaszthatatlan sensus képezi, sensus pedig sohasem áll önmagában, azt minden esetben egy konkrét nyelvi elemekkel kitöltött formai szerkezet hordozza.” Vagyis efféle mindent „megalapozó” viszonyok csak olyan végső viszonyképzetek által léteznek, amely képzetekkel ezeket elképzeljük. Létüket, különösképpen mindent átfogóan megalapozó létüket csak az igazolja, hogy el tudjuk képzelni őket. Az a sensus vagy értelem pedig, ami ilyenkor működik, egyáltalán nem olyan *Urbild* kifejeződése, amely eleve bennünk

⁷²⁵ Andor (2002): i. m. 582.

van, ki tudja, mi módon és miért, hanem ugyanolyan „konkrét nyelvi elemekkel kitöltött formai szerkezet, mint más értelmi forma”. Tehát „egy szövegvilág létrehozásában a nyelv is világteremtő – ami persze nem jelenti azt, hogy egy szöveg létrehozása előtt fölösleges szöveg vázlatot létrehozni”.⁷²⁶

4. A szövegértelmezés architektikája

Petőfi a szöveget, túl az általános tulajdonságain, *strukturaként* írja le, amelynek pontosan definiált elemei egyrészt világosan elválnak a többi elemtől, továbbá az őket összefűző relációk logikailag tekintve többszintű hierarchiát alkotnak. A szövegelemeknek ez az elméleti rendszere szerinte képes arra, hogy *magába olvasszon* minden lehetséges releváns nyelvi és kommunikatív tényt. Ezt a *kiterjesztési* lehetőséget Petőfi többször is megemlíti, például a multimediális szövegek elemzése kapcsán. Egy ilyen elmélet azonban elvileg lezárhatatlan, hiszen mindig bővíthet valamilyen terület felé. Zárttá és teljessé úgy tehetjük, s Petőfi ezt ambicionálja, hogy további bővítés helyett *részletezzük* a meghatározónak nyilvánított elemeket és relációkat. Így áll elő Petőfi logikai-szemantikai jellegű strukturalista szövegelmélete, amit architektikusnak, arányosan felépített szerkezetnek nevez, sőt kísérletet tesz „a szöveg-architektikák organizációformáinak” a kidolgozására is,⁷²⁷ ami magyar szavakkal elmondva vélhetően az arányosan felépített szerkezetek szervesen felépülő szervezetsége.

Az előző részben bemutatuk a Petőfi-féle szöveg(definíció) *alkotóelemeit*, amelyeket aztán Petőfi elkezd differenciálni. A *vehikulumnak* vagy hordozó anyagnak fizikai, nyelvi és mentális arca van, írja. A *formáltságnak* vagy formációnak van a nyelvi rendszertől és a jelentéstől, valamint a kommunikációs helyzettől függő architektikája. A *sensus* vagy értelem a nyelvi rendszertől és a kommunikációs helyzettől függ, a *relátum* vagy tényállás pedig, amire a szöveg vonatkozik, mindenkor „egy olyan tényállás-konfiguráció, amely az interpretátor véleménye szerint az adott vehikulumban feltehetően kifejezésre jut”.⁷²⁸ Ennek megfelelően a relátum egy általános mentális képből áll, és abból az elképzelésből, ami az interpretátor szerinti tényállás-konfiguráció. Mindezt aztán Petőfi modellezi egy *harminc összetevőt* tartalmazó ábrán, amelynek elemei között *tizenhat lehetséges* alaprelációt jelöl meg, teljesítve ezzel a kitűzött célt: megadva a szöveg összes alkotóeleme között létrehozható *valamennyi* relációt.⁷²⁹

Ugyanezt a „részletező bonyolítást” figyelhetjük meg az *szövegértelmezés* architektikájának leírásakor is. Az architektikák szempontjából *az értelmező interpretáció* Petőfi szerint lehet *strukturális* (structuralis): „olyan, amelyik csak az architektikák elemei között értelmezett statikus relációkat reprezentálja”, és lehet *procedurális*

⁷²⁶ Andor (2002): i. m. 582.

⁷²⁷ Petőfi (2004): i. m. 77–102.

⁷²⁸ Petőfi (2004): i. m. 90.

⁷²⁹ Petőfi (2004): i. m. 91.

(proceduralis): „olyan, amelyik a statikus relációk reprezentációin túl ezeknek a relációknak a logikai-temporális feltárására vonatkozó információkat is tartalmazza”. A modalitás, vagyis az interpretáló szándéka szerint az értelmező szöveg lehet *leíró* (descriptív): „olyan, amelyik csupán az interpretációk eredményét reprezentálja anélkül, hogy explicit módon arra vonatkozó érvelést is tartalmazna, hogy miért éppen az adott érvelés lett létrehozva”, és lehet *argumentatív* (argumentativa): „olyan, amelyik az ilyen érvelés reprezentációját is tartalmazza”.⁷³⁰

A szövegértelmező interpretációnak azonban van elsődleges, másodlagos és részleges figuratív formája is. *Elsőfokú* értelmező interpretáció az, amikor „az adott vehikulum valamennyi alkotóeleme »betű szerinti« értelmével interpretálható – ez az eset áll fenn a formális tudományok egy részének (például a matematika és a logikai szövegek) interpretálásakor”.⁷³¹ *Másodfokú* interpretáció az, „amikor az adott vehikulumhoz szimbolikus jelentést rendelünk, attól függően, hogy az a vehikulum betű szerinti vagy figuratív értelmével is interpretálható – általában ez az eset áll fenn költői szövegek vagy mítoszok interpretálásakor”.⁷³² A *részleges figuratív* interpretáció pedig az, amikor „az adott vehikulum bizonyos elemeit »figuratív (metaforikus, metonimikus stb.) értelmükkel« kell interpretálnunk, míg a többi »betű szerintivel« – ez az eset áll fenn a szövegek nagy többségének interpretálásakor”.⁷³³ És van végül spontán (intuitív módon létrejövő) és elméleti interpretáció is. Az elméleti lehet *értelmező* (explicatív), amikor „egy vehikulum vagy vehikulum tetszőleges összetevőjéhez (konstituenséhez) formai és szemantikai architektónikát (significans, signifikátum) párt” rendelünk, és lehet *értékelő*, amikor valaki „ezeket az architektónikákat adott értékrendszer(ek) alapján” minősíti.⁷³⁴ Ez összesen *kilenc* interpretálási mód, ám a listából feltűnő módon hiányzik a spontán szövegértelmezés lehetséges tipológiája. Avagy feltételezhetjük, hogy az elméleti interpretáción túl valamennyi típus előfordul a mindennapi beszédben is, jóllehet erre vonatkozóan nincs utalás Petőfinél?

Ezekből az architektónikákból aztán az elemzésben *négyféle* organizációs formát lehet létrehozni. (1) *Textuális és inferenciális organizációt*. „Az architektónikák elemzésekor figyelembe vehetjük csupán azokat az elemeket/egységeket, amelyek az elemzendő vehikulumban fizikailag ténylegesen jelen vannak, vagy kiegészíthetjük az adott vehikulumot mindazokkal az elemekkel/egységekkel, amelyek fizikailag nincsenek ugyan jelen benne, de a fizikailag jelen lévő elemekből/egységekből levezethetően azok részét képezik; az első esetben *textuális* (*textualis*) organizációról beszélünk, míg a másodikban *inferenciálisról* (*inferentialis*).”⁷³⁵ (2) Létrehozható *referenciális/korreferenciális nominális és prediktív organizáció* is. A referenciális/korreferenciális „azokra a személyekre, tárgyakra, tényállásokra utaló nominális nyelvi elemeknek az organizációját

⁷³⁰ Petőfi (2004): i. m. 94.

⁷³¹ Petőfi (2004): i. m. 94–95.

⁷³² Petőfi (2004): i. m. 95.

⁷³³ Petőfi (2004): i. m. 95.

⁷³⁴ Petőfi (2004): i. m. 94.

⁷³⁵ Petőfi (2004): i. m. 97.

jelzi, amelyekről a szöveg feltehetően beszél”. A prediktív organizáció pedig „azoknak az egyszerű vagy összetett igei szókapcsolatoknak/szintagmáknak az organizációját [jelzi], amelyek az adott szöveg közléstartalmát hordozzák”. (3) Létrehozhatók továbbá *a vertikális kompozíció organizációs aspektusai*. Ez „a vehikulum »hierarchikus felépítésére« utal, arra a felépítésre, amelyik a vehikulum azonosítható minimális egységeiből kiindulva ér el a szövegvehikulumhoz mint maximális organikus egységhez”.⁷³⁶ (4) Végül létrehozhatók *a horizontális kompozíció organizációs aspektusai*. Ez utal „egyrészt a vehikulumot alkotó elemek (szövegmondat-összetevők, illetőleg a szövegmondatok) »lineáris szekvenciális egymáshoz kapcsoltságára«, a vertikális kompozíció különböző szintjein fellelhető ismétlődő formai és szemantikai konfigurációkra”. A (3) és (4) kapcsolatát külön is vizsgálandónak tartja: „Míg a *hierarchikus* felépítés értelmezésében a tényállások közötti tényleges vagy feltételezhető kapcsolat (*a konstringencia*) különféle megnyilvánulásai játsszák az alapvető szerepet, a *szekvenciális* felépítés értelmezésében ezzel szemben a szövegmondatok között kimutatható formai kapcsolat (*konnexitás*), valamint a lexikoszemantikaiak (*a kohézió*), a szövegkoherencia feltétele a konstringens tényállás-együttes, aminek viszont nem feltétele sem a konnexitás, sem a kohézió.”⁷³⁷ Egyszerűbben szólva az architektonikák organizációs formáját a szövegek állításai (kiről vagy miről mit mondunk), továbbá az elsődleges és a lehetséges másodlagos jelentések megfogalmazásai, továbbá a szövegmondatok elemeinek formai viszonyai és végül a szöveg-egész elemeinek hierarchikusan felépülő egysége képezi.

Mindezen sokrétű organizáció hozza létre a szövegek *jelentését*, amely *háromféle* lehet: értelmi, referenciális és kommunikatív. (1) Az *értelmi* (fogalmi verbalizált) jelentést úgy kapjuk meg, hogy „a vehikulum feltételezett lexikai formációját követve létrehozzuk a lexikai elemekhez rendelt sensusok kombinációját, és az eredményt nyelvi-szemantikai szempontból értelmezzük. [...] Ez a művelet megkívánhatja egyrészt azt, hogy a formáció létrehozásakor bizonyos szövegmondatokat azokban explicite jelen nem lévő, de a meglévőkből kikövetkeztethető elemekkel kiegészítsük, másrészt pedig azt, hogy az értelmezés elvégzésekor a »szótári jelentések«-et alapul vevő jelentések alkalmazásán kívül, világra vonatkozó konvencionális ismereteket (»tudáskereteket«, »forgatókönyveket«), illetőleg feltevéseket is alkalmazzunk.” Petőfi S. megjegyzi még, hogy az értelmi jelentés az alapja a másik két jelentéstípusnak. (2) A *referenciális* jelentés arról szól, hogy miként jön létre és miként tudom elfogadni a szöveg valóságvonatkozását. A referenciális jelentésnek két formája van: nominális és prediktív. A nominális „azoknak az entitásoknak (személyeknek, tárgyakkal, tényállásoknak) az azonosítását jelenti a relátum imágóban, amelyekre az értelmezendő vehikulumban feltételezetten utalás történik”. Továbbá annak a korreferenciális (együttutaló) elemek hálójának a létrehozását, amelyek ezt az utalást hordozzák. A prediktív pedig jelenti „azoknak az igei vagy más természetű predikátumoknak a meghatározását, amelyek alkalmazásával a vehikulum a tényleges

⁷³⁶ Petőfi (2004): i. m. 98.

⁷³⁷ Petőfi (2004): i. m. 102.

vagy feltételezett világdarab tényleges vagy feltételezett tényállásait reprezentálja”.⁷³⁸ (3) A *kommunikatív* jelentés pedig a szöveg informatívására vonatkozik. Vagyis egy „nyelvben egy alapegység összetevői (illetőleg az alapegységek maguk) szekvenciálisan különböző módokban rendezhetők el, és a különböző elrendezésekhez különböző prozódiai struktúrák rendelhetők”, ennek következtében és minden esetben „egy-egy vehikulumhelyen a megengedettek közül alkalmazásra kiválasztott elrendezés és prozódiai struktúra »informatív«”.⁷³⁹

A szövegek ezen architektonikájának organizációs formái képezik az alapját „az értelmező interpretáció explicit reprezentálására szolgáló kanonikus rendszerek” létrehozásának. Vagyis „annak érdekében, hogy az értelmező interpretációról mint eredményről interszjektív véleménycseré létrejöhessen, tudni kell egyértelmű módon ábrázolni a formai és szemantikai architektonika valamennyi releváns alkotóelemét. A szemiotikai textológia elméleti keretében az explicit reprezentációk megalkotása számára kanonikus rendszerek szolgálnak.”⁷⁴⁰ Ez tehát egy „kanonikus grammatika”, amelynek rendszerét Petőfi logikai szimbólumokkal is igyekszik kifejezni, ami három alapvető részből áll: *L*, *O*, *D*. Az *L* maga a *lingua canonica*, az *O* az organizáló rendszer, amely a különféle lineáris elrendezést vezérli, a *D* pedig a determináló rendszer, amely világfragmentumok létrehozását vezérli.

„Ezeknek az elemeknek mindegyike maga is rendezett hármas.”⁷⁴¹ Az (1) *L* alkotóelemei a *P*, *T*, *K*. A *P* az a propozíciós szabályrendszer, amely a relációs struktúrák létrehozását szolgálja. A *T* mint thesaurus lexikonokból és enciklopédiákból áll, vagyis a felhasználható és felhasznált szókészlet. A *K* a korrespondenciaszabályok rendszere, amely a *P* által létrehozott struktúrákhoz *P* elemeket rendel. Az (2) *O* mint a lineáris elrendezést vezérlő organizáló rendszer három alkotóeleme az *O1*, az *O2* és az *O3*. Az *O1* a szintaktikai szempontból egyértelmű organizációkat definiálja. Az *O2* olyan konfigurációkat engedélyez, amelyek megsértik a szabályokat. Az *O3* pedig „valamennyi konfigurációhoz hozzárendeli a vehikulumok létrehozásához szükséges információkat”. A *D* mint a világfragmentumok létrehozását vezénylő determináló rendszer a következő három alkotóelemből áll. A *D1* a „tetszőleges mélységű rendszerszerű értelmezések létrehozására szolgál”. A *D2* „világfragmentumok rendszerét hozza létre, és egyrészt a világfragmentumok részvilágaiban azonosítja azokat a tárgyakat (entitásokat), amelyekre az interpretálandó vehikulum utal; másrészt a vehikulumban a korreferenciálisnak tartható kifejezéseket”. A *D3* pedig „újraszervezi a vehikulumok rendszerét annak érdekében, hogy a vehikulumban feltehetően bemutatott világfragmentumok organizációjával analóg organizációt hozzon létre”.⁷⁴²

Ezek aztán rendszert alkotnak, bár megjegyzi, hogy az *L* rendszer nem kidolgozott még, egyelőre „kizárólag lexikai elemekből létrehozott szövegek elsőfokú interpretációja

⁷³⁸ Petőfi (2004): i. m. 103.

⁷³⁹ Petőfi (2004): i. m. 104.

⁷⁴⁰ Petőfi (2004): i. m. 111.

⁷⁴¹ Petőfi (2004): i. m. 111.

⁷⁴² Petőfi (2004): i. m. 112.

számára” van kidolgozva. Szükség lenne olyan interpretációs rendszerek kidolgozására is, „amelyek segítségével vehikulum-ímágó, illetőleg relátum-ímágó indikátort lehet létrehozni”. Példája szerint ilyen lehet az írott szövegekre vonatkozóan a fonetikai ábécé és a prozódiai jelek felhasználásával létrehozott „érzékeny rendszer”. És végül a szemiotikai textológiának definiálnia kellene „a »jól formáltság« kritériumait mind a kanonikus nyelvi reprezentációk, mind az indikátorok számára” egyaránt.⁷⁴³

Igyekeztem pontosan és részletesen rekonstruálni Petőfi szövegtanát, hogy karaktere, legalábbis annak alapvonásai, világosak legyenek előttük. Talán kiderül a rekonstrukcióból, hogy nem érthetetlen ez a teória, mint sokan gondolják, hanem a szerző strukturalista eszményének megfelelően igen erősen formalizált és rendkívüli módon, *már-már követhetetlenül összetett*, és rengeteg elemből áll. Értését vélhetően az teszi nehezzé, hogy a szerző egyrészt mind az alkotóelemeket, mind ezek relációit *elemi egységekre* igyekszik bontani, amelyeket aztán többnyire az általa alkotott (főleg latin eredetű) szóval nevez meg. Másrészt pedig annak a módszernek a megértése okoz nehézséget, ahogyan a rendszerét felépíti, és aminek kulcseleme a definíció. Látjuk, *újra és újra definiál*; igyekszik minden szövegelemet pontosan, a többitől elválasztva meghatározni, mégpedig a rendszerezéshez, illetve a többi elemhez viszonyítva. A szöveg kanonikus nyelvének értelmezésekor jól látszik, hogy Petőfi szövegtana, struktúráját tekintve, *definíciók egymásra épülése*, korábban definiált fogalmak révén való újbóli definiálás, legyen szó alkotóelemről vagy ezek viszonyairól.

Úgy hiszem, nem sokat tévedünk, ha azt állítjuk, hogy ez alapvetően egy *természettudományos és matematikai-logikai* ihletettséggű szövegelmélet, amely apodiktikus igényű definíciók és jól formalizált összefüggések révén igyekszik a tárgyának objektív struktúráját megragadni, mint teszi ezt a fizika, a matematika és a geometria. Így épül fel a szemiotikai textológia is, jóllehet a társadalom jelenségei, köztük a multimédiás jelkomplexumok is, emberek által (bizonyos szabályok szerint) alakított, folyamatosan változó tényekként értelmezhetők csak, amelyek identitása nem adott, mint Petőfi elméletében, hanem *létrehozott*.

Tolcsvai Nagy írja: „Petőfi S. János pályakezdése azzal a tudománytörténeti korszakkal esett egybe, amely hirtelen szembesült [...] a megismerés nyitottságával és korlátaival, és ugyanakkor egyúttal a természettudományos világleírás újonnan megnyílt lehetőségeivel, a számítógépes, formalizáló gondolkodás pontosságának mámorító érzésével.”⁷⁴⁴ Maga Petőfi pedig önéletrajzaiban többször is beszél a matematikához való vonzalmáról. Egyik tanítványa, majd kollégája pedig megemlíti, hogy Petőfi a hatvanas évek közepe táján már „szemantikai tárgyú speciálkollégiumot tartott arról a kérdéskörrel, hogy matematikai-logikai és algebrai eszközökkel miképpen hozhatók létre a világ szemantikai modelljei”. Megjegyzi még, hogy az előadásában jól felismerhetők voltak „a szemiotikai szövegelmélethez vezető út építőkövei”.⁷⁴⁵ De igazán figyelemreméltó egy másik

⁷⁴³ Petőfi (2004): i. m. 112.

⁷⁴⁴ Tolcsvai Nagy (2013b): i. m.

⁷⁴⁵ Terestyéni Tamás: *Petőfi S. János emlékére*. 2013.

nyelvész megjegyzése is: „Csak egy matematikai szemlélet birtokában lehet ilyen szintézisre törekedni, amelyet Petőfi professzor a szemiotikai textológiában megvalósított.”⁷⁴⁶ A kérdés csak az, mármint számunkra, hogy vajon milyen relevanciával bír az elmélete a társadalom tudományos megismerése és leírása szempontjából. Vagyis, milyen önmagán túl mutató értéke van egy olyan szövegtannak, amely a világ szemantikai modellje kíván lenni. Egyelőre esztétikai kategóriákkal tudom jellemezni ezt a szövegtant: egyszerre *bámulatos és ijesztő*, egy olyan *értelmezői turbulencia* megmutatkozása, amely minden létező szövegelem s ezek viszonyának elválasztása és pontos megnevezése kíván lenni, továbbá ezek hierarchikus modellben való megmutatása egy konstruált kanonikus nyelven.

⁷⁴⁶ Máté Jakab: A miskolci gimnáziumtól a Maceratai Egyetemig. In Andor József – Benkes Zsuzsanna – Bókay Antal (szerk.): *Szöveg az egész világ. Petőfi S. János 70. születésnapjára*. Budapest, Tinta, 2002. 10.

XIV. fejezet

Petőfi S. János: A szemiotikai textológia és eredményei

1. A multimediális kommunikatív szövegelmélet

Petőfi S. János írja:

„Az én törekvésem egy olyan szöveg- (kommunikátum-?) létrehozása, (a) amely intuitíve szövegnek minősíthető (nem szükségképpen csak lexikai verbális elemekből álló) kommunikátumokat tekint kutatása tárgyának – szűkebb értelemben véve azt, hogy mi módon lehet ezekhez a kommunikátumokhoz felépítés- és jelentésleírásokat rendelni, (b) amelynek célja elsősorban elméleti, azaz a kommunikátumok felépítésére és jelentésére vonatkozó ismeretek optimális megismerése és rendszerbe foglalása – ami közvetve természetesen nagymértékben kell, hogy növelje a szöveg- gyakorlati alkalmazhatóságát is; és (c) amely módszerében nemcsak nyelvészeti ismeretekre támaszkodik (mert tárgyát és célját tekintve nem támaszkodhat csak arra!), hanem egyrészt más jelrendszerekre (nem verbális médiumokra), másrészt általában a világra vonatkozó ismeretekre is – de módszere alapulvének a maximális mértékű explicitre törekvést tartja. Ezt a szöveg- (kommunikátum-?) *szemiotikai textológiának* neveztem el.”⁷⁴⁷

Petőfi munkásságában ez a kilencvenes évektől kibontakozott törekvés a korábbi, döntően a verbális megjelenési módra épülő szövegelmélet szemléletének és módszerének a kiterjesztése a nem verbális jelrendszerekre, konkrétan *a képekre, a zenére és a táncra*. Vagyis Petőfi elmélete *egységes* mind a ko-textuális, mind a kon-textuális, mind a mediális textusokra mint vizsgálati tárgyra vonatkoztatva, s ez egy strukturalista szövegelmélet. Ebben a kilencvenes évektől annyi a változás, s ez nem kevés, hogy a szöveget mint komplex jelrendszert kiterjesztően értelmezi; a beszédbeli és az írásos jelek mellett bevonja a jelek rendszerébe az ember képi, zenei és a kinetikus jelrendszereit is, ennek megfelelően nevezte el az elméletét *szemiotikai textológiának*. Egy terminológiai különbség megtételét különösen fontosnak tartja. „A »multimediális kommunikátum« szakkifejezést olyan produktumok jelölésére használjuk, amelyek felépítésében egynél több szemiotikai médium vesz részt, de azok egyike sem verbális médium, míg »multimediális szövegek«-nek olyan produktumokat nevezünk, amelyek felépítésében egynél több médium vesz részt, s azok egyike a verbális médium.”⁷⁴⁸ A szemiotikai textológia alkalmazható „multimediális kommunikátumok”-ra és „multimediális szövegek”-re egyaránt, bár ő, jegyzi meg, csak a multimediális *szövegeket* vizsgálja, és itt a nonverbálist mint a verbális összetevőjét veszi figyelembe.

Ez a mennyiségi bővítés azonban azt is jelentette, hogy *még bonyolultabb* lett Petőfi S. János elmélete és modellje, mind a releváns elemek számát tekintve, mind az elemek

⁷⁴⁷ Andor (2002): i. m. 577.

⁷⁴⁸ Andor (2002): i. m. 588.

együtthatását biztosító szabályszerűségek tekintetében. Mindezen kutatási eredmények összegzése a 2004-ben publikált *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szövegszemléletbe* című könyve, amely könyv azzal a céllal készült, írja maga a szerző, hogy bevezesse olvasóját a *multimédiás* szövegek megértésébe és vizsgálatába, ami ezért már a hagyományos megnevezések szerint nem tekinthető sem nyelvészetnek, sem szövegtnak. Ezért is illeti új névvel az elméletet; ez a szemiotikai textológia. *Szemiotika* (általános jelten), mert nem pusztán a szöveggé szerveződő verbális (nyelvi) jelek vizsgálata, hanem minden lehetséges emberi jelentésadásé, de egyben mégiscsak utal minden jelrendszer hármassá tagolódására; a szintaktikai, a szemantikai és a pragmatikai dimenziókra. *Textológia*, mert álláspontját már a megnevezés révén is igyekszik egyértelművé tenni, hangsúlyozza Petőfi. Nevezetesen azt, hogy elmélete nem szövegnyelvészet, mert a multimédiális szövegek elemzéséhez nem elegendők a nyelvészeti eszközök. De a szemiotikai textológia nem kíván a szövegek elemzésének olyan elmélete és módszere sem lenni, amely a hangtan, a morfématan, a szintagmatan, a szótan és a mondaton sorozat csúcán helyezkedik el mintegy ezek kiteljesítőjeként, vagyis ez nem egy új grammatika, tehát nem szövegnyelvészet.⁷⁴⁹ Azt írja:

„[T]extológia, mert ezzel a megnevezéssel szeretném elhatárolni elméletem a szövegkutatással foglalkozó többi diszciplínától, mint szöveggrammatika, szövegtn, szövegnyelvészet, szövegmélet. A *szemiotika* elnevezésnek pedig azt a funkciót szántam, hogy találó következtetéseket sugalljon. Ilyen találó következtetésnek tekintendő mindenekelőtt a következő három: [1] A kommunikátumokat ez a diszciplína sajátos »jelölő-jelölt« – struktúrával rendelkező komplex *jelek*nek tekinti. [2] A kommunikátumok felépítésében ez a diszciplína verbális és nem verbális (pl. kép-illusztratív, zenei stb.) jelrendszerekhez tartozó elemek jelenlétét egyaránt megengedi. [3] A kommunikátumokat ez a diszciplína mind *szintaktikai* (általános értelemben véve *formái* felépítésük), mind *szemantikai* (intenzionális és extenzionális értelmű jelentéstani) felépítésük, mind *pragmatikai* felépítésük (adott vagy feltételezett kommunikációbeli használatuk) szempontjából elemezni kívánja.”⁷⁵⁰

Ennek megfelelően a szemiotikai textológia „a különféle kommunikációs-szituációban létrehozott és befogadott – általam komplex jelként kezelt – uni- és multimédiális kommunikátumok (különös tekintettel a »szöveg«-nek nevezett multimédiális, de dominánsan verbális kommunikátumok) interpretálásra céljára szolgáló diszciplína.”⁷⁵¹ Ennek az elméletnek nyolc alapvető vonása van, írja. Ezek a következők:

„[1] a lehetséges kommunikációs-szituációk, a lehetséges (uni- és multimédiális) jelrendszerek, valamint a lehetséges uni- és multimédiális kommunikátumok tipológiájára támaszkodik, de sem valamely médiumhoz (sem valamely természetes nyelvhez), sem valamely kommunikátumtípushoz nem kötött; [2] a kommunikátumokat nem egyszer s mindenkorra statikusan adott objektumokként, hanem fizikai megjelenési formájuk (fizikai manifesztációjuk) és e megjelenési forma (manifesztáció) mindenkor befogadói (interpretátori) interakciójának eredményeként kezeli; [3]

⁷⁴⁹ Petőfi (2004): i. m. 17.

⁷⁵⁰ Petőfi (2004): i. m. 577–578.

⁷⁵¹ Petőfi (2004): i. m. 578.

sajátos »komplex jel«-összetevőket megkülönböztető kommunikátummodellel operál; [4] a kommunikátumok felépítésére vonatkozóan sajátos organizációs formákat értelmez, amely között a hierarchikus kompozicionális organizáció (mind szintjeit, mind e szintek egységét tekintve) centrális helyet foglal el; [5] különféle kommunikátummegközelítési módok és interpretációtípusok között tesz különbséget; a kommunikátummegközelítési módok között jelentős szerepet szán a kreatív megközelítésnek, az interpretációtípusok között centrális jelentőséget tulajdonít az értelmező interpretációnak; [6] a kommunikátumok létrehozása és interpretálása folyamán a kommunikátorok által felhasznált bázisok (tudás-, hipotézis-, preferencia- és diszpozíciórendszerek) létrehozásának lehetőségével számol; [7] a bázisok és interpretációk (mint végeredmények) explicit bemutatása számára különféle reprezentációs nyelvek (rendszerek) alkalmazását tartja szükségesnek; [8] a fentiekben felsorolt tulajdonságaiból következően interdiszciplína.⁷⁵²

A szemiotikai textológia tehát szövegelmélet ugyan, de a lehető *legáltalánosabb* tan kíván lenni, amely nem köthető sem egy nyelvhez, sem egy médiumhoz, sem egy kommunikációs helyzethez, mert *minden jelrendszer tana*. Vagyis tárgyát multimedialitás jellemzi, amiben dominál, bár nem kizárólagos a verbalitás, és amelynek diszciplinája a különféle kommunikációs helyzetekben létrehozott s befogadott komplex jelek és jelrendszerek lehetséges értelmezésével foglalkozik, feltárva az elemzett összetett jelrendszer formai és tartalmi struktúráját. Petőfi S. János megfogalmazása szerint:

„A szemiotikai textológia olyan általános szövegtani diszciplína, amely különféle kommunikációs helyzetekben létrehozott és/vagy befogadott – (equi)dominánsan verbális multimédiás – kommunikátumok *interpretációját* tekinti feladatának. A kommunikátumokat *komplex jelként* kezeli, az interpretációt pedig a kommunikátumok *formai és szemantikai architektónikájának elemzéseként és leírásaként* értelmezi. Alapját a *lehetséges kommunikációs helyzetek, a lehetséges jelrendszerek* (más kifejezéssel élve: *médiumok* vagy *médiumkonfigurációk*) és a *lehetséges* (equi)dominánsan verbális *multimédiás kommunikátumok tipológiája képezi*. Mindazonáltal nem kötődik sem egy kommunikációs helyzet-, sem egy médium- (sem egy nyelv-), sem egy kommunikátumtípushoz sem.”⁷⁵³

A bonyolult és artistikus megfogalmazás, amely nagyjából ugyanazt mondja el, mint az imént idézett interjúrészlet, nem véletlen. Petőfi S. János ugyanis igyekszik összhangot teremteni tárgya komplexitása, „végtelenül bonyolult összetettsége”, és ennek elméleti megragadása között. Maga a vizsgálati tárgy, vagyis a kommunikált jelek ugyan nem alkotnak rendszert, mint írja, de egyrészt ennek minden eleme és összefüggése feltárható, másrészt *ezek rendszerbe foglalhatóak, mégpedig egy minden adott jelenséget megmagyarázni képes egységes elméletbe*. Éppen ennek kidolgozása a tudomány feladata, hangsúlyozza, mert a komplexitást csak egy rendszerszemlélet alapján lehet felmutatni s egyben „lefedni”, amiért érdemes fáradozni, hiszen ilyen módon *minden jelenség magyarázhatóvá válik*. „Ennek az elméleti keretnek a létrehozása és eddigi kidolgozása annak a feltevésnek a jegyében történt – írja Petőfi –, hogy elméleti keretül szolgálhat a szó legtéljesebb értelmében vett tetszőleges típusú multimediális szövegek

⁷⁵² Petőfi (2004): i. m. 578.

⁷⁵³ Petőfi (2004): i. m. 77.

interpretációjához.” Vagyis a modell alapján értelmezni lehet *minden* szöveget. Ha az elmélet kidolgozásában és az empirikus jelenségek megértésében és magyarázatában esetleg nehézségek merülnek fel, akkor ez *csak időleges* probléma. Elmélete, írja, egyelőre „nem tekinthető véglegesnek. Ahhoz, hogy véglegesnek lehessen tekinteni, egyrészt be kell fejezni azoknak az összetevőknek a kidolgozását, amelyekre [...] rámutattam, másrészt alkalmazását tesztelni kell különféle multimédiás szövegek elemzésében.”⁷⁵⁴ Azaz az indukció megfordítható: a letesztelt szövegek, ha a dedukció megfelelő, illusztrálhatják és igazolhatják az elmélet helyességét.

Úgy vélem, Petőfi multimediális szövegtana jelentős *előrelépés* a nem verbális emberi jelrendszerek értelmezésében. Amilyen mértékben kiterjedt és árnyalt a verbális emberi megnyilatkozás, vagyis a nyelv tudományos vizsgálata, oly mértékben hátramaradott a nonverbális jelrendszerek vizsgálata. Erre persze lehet azt mondani, hogy képző- és zeneművészeti alkotások elemzésére ez az állítás egyáltalán nem vonatkozik. Ez igaz is bizonyos vonatkozásban, csakhogy ezeknek az alkotásoknak az értelmezése általában bizonyos formai és tartalmi jegyek feltárásán túl főleg szerzői biográfiai és történeti összehasonlító adatokra szorítkozik, esetleg a történeti-társadalmi és kulturális körülmények számbavételére. Egy biztos, közlésre alkalmas komplex jelrendszernek eladdig alig tekintették ezeket a műveket, s különösképpen nem az *általános* emberi megnyilatkozás különös (kifinomult) módjainak. Márpedig az álló és mozgó képesség, valamint a zenei megnyilatkozás, főleg az éneklés, mármint ezek produkálás és értése, nemcsak „magas művészi szinten” létezik, hanem általános emberi cselekvési mód is. Vagyis ezek a *kommunikátumok*, ahogy Petőfi mondja, részei az emberi érintkezésnek; önmagukban is, vagy a verbális megnyilatkozásokkal együtt.

2. A mozgás szemiotikája

Különösen figyelemreméltó, főleg könyvünk témája szempontjából, a mozgás jelrendszere, vagyis a tánc szemiotikája, ahogyan Petőfi S. ezt értelmezte. Egyrészt azért, mert ennek az elmélete, legyen bármilyen ez az elmélet, kevésbé kidolgozott, mint mondjuk a zene, a képzőművészet vagy az irodalom elmélete. De ez talán a kevésbé nyomós ok. A másik a vizsgálat jelentős társadalomtudományi relevanciája. Nevezetesen; a tánc bármely formája az ember *látható testi mozgása*. Márpedig a mozgás *önmagában*, mint Kenneth Burke is és Habermas is írta, nem társadalmi tett, hanem természeti-biológiai, valamiféle fizikai tevékenység. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert – és ezt nem lehet elégszer kiemelni – a *szó és a tett* radikális elkülönítésének praxisa mélyen áthatja mind a közbeszédet, mind a tudományos gondolkodást. Ebben az elkülönítésben a tett, mint számottevő és komoly tevékenység, azonos a fizikai-biológiai mozgásos tevékenységgel, amihez képest a szó súlytalanak és komolytalanak van beállítva. Petőfi táncelemzése fontos adalék ennek a terméketlen dichotómiának a feloldásához. Azt írja:

⁷⁵⁴ Petőfi (2004): i. m. 119.

„A tánc szemiotikai textológiai megközelítésének első lépésként az *énekekkel együtt előadott népi tánc* vizsgálatát tartom, és pedig két okból. Egyrészt azért, mert ezeknek a multimediális szövegeknek az esetében egymással párhuzamosan futó verbális ének/zene és tánc mediális összetevőkkel van dolgunk, másrészt pedig azért, mert mindhárom mediális komponens rendelkezik inskripció rendszerrel (lásd az énekelt szöveg alfabetikus lejegyzését, az ének/zene konvencionális partitúráját, valamint a tánc Laban-féle táncírással létrehozott partitúráját). Természetesen a tánc esetében számolni kell egy kinézikus és egy proxemikus komponenssel, a magyar népi táncok esetében ezenkívül különféle tárgyak (üveg, korsó, párna, bot stb.) használatával is.”⁷⁵⁵

A balett elemzése azonban ennél összetettebb. Itt nincs olyan lejegyzésrendszer, mint az ének, a népi tánc és képek esetében, írja. Az elemzés tárgyát itt „csak videofelvételek vagy közvetlenül a tv vagy film számára készült balettek képezhetik”. Utal arra, hogy tartott egy kurzust a Maceratai Egyetemen a tánc szemiotikai textológiájáról, ahol a Prokofjev *Rómeó és Júlia* balettjének négy videofelvételes változatát vizsgálta a hallgatóival együtt. Az elemzést négy szempont alapján végezték: „(a) hogyan »ültethetők át« táncnyelvi kifejezéssel a »verbális kifejezések« (hogy »utal« a verbális szöveg és hogy »utal« a tánc), (b) hogy »utal« (és hogyan kapcsolódik szöveghez és táncához) a zene (lásd Prokofjev leitmotívumai, amelyek az egyes szereplők »névjegye« funkcióját töltik be), (c) milyen hatással van a kinézis és proxemika komponensre az a szociokulturális kontextus, amelyben a balett »lejátszódik«, (d) milyen balett hozható létre a verbális szöveg elsőfokú (dominánsan betű szerinti) és milyen a másodfokú (dominánsan szimbolikus) interpretációja alapján – ez utóbbira volt jó példa a modern balettfeldolgozás figyelembevétele.”⁷⁵⁶

A fenti idézet egy interjúban lett megfogalmazva. A beszélgetőtárs kérésére részletesebben is kifejti az (a) és a (d) pontban jelzett elemzési szempontot, amelyben azonban nemcsak a verbalitás és a tánc, hanem a kettőnek a képi és a zenei kifejezésekkel való kapcsolata is felmerül. Az (a) pontról Petőfi a következőket mondja: „A táncnyelvi »utalás« bizonyos táncok esetében közel áll a verbális jeleket használó utaláshoz, például egyes szakrális indiai táncok esetében, amelyeknek több száz »kézmozdulata« szótárazott is! Más esetekben a tánc történeteket érzékeltetni akaró »pantomimikus«, ismét más esetekben elsősorban érzelmeket, lelkiállapotokat »kifejező«. Verbális szövegekre nem támaszkodó táncnyelvi »művek« befogadása esetén döntő szerepet játszik az is, hogy a koreográfus és a befogadó »nyelve« milyen mértékben közös.”⁷⁵⁷

Ami pedig azt a kérdést illeti, hogy a verbális kifejezéseket ki lehet-e fejezni mozdulatokkal, tánccal, itt „alapvető annak az elemzése, hogy mi az, ami csak verbálisan fejezhető ki, de a képi ábrázolás, a zene vagy a tánc nyelvén nem. (Azt például, hogy három varjú van a szántó földön, tudom képileg ábrázolni, de azt, hogy sok varjú van ott, nem tudom.) Egy irodalmi szöveget »feldolgozó« balett esetében, annak vizuális befogadása előtt igen tanulságos azzal a szemmel olvasni a szöveget, hogy abból mi jeleníthető meg a tánc nyelvén, és mi nem, s utána a balettet arra figyelve nézni, hogy

⁷⁵⁵ Andor (2002): i. m. 590.

⁷⁵⁶ Andor (2002): i. m. 591.

⁷⁵⁷ Andor (2002): i. m. 591.

a koreográfus mit csinált a tánc nyelvén egyértelműen meg nem jeleníthető, de a történetből el nem hagyható szövegrészekkel.⁷⁵⁸

A (d) pontban jelzett elemzési szempont pedig arról szól, hogy egy verbális szöveg mozdulatokká és táncvá váló átültetése lehetséges dominánsan *szimbolikus* és dominánsan *betű szerinti* interpretáció alapján. Következzen erről két terjedelmes idézet.

„Amikor szimbolikus interpretáció alapján fogadunk be egy szöveget, akkor voltaképpen egy »funkcionális transzpozíció«-t végzünk, azaz »beleképzeljük« magunkat a szöveg valamely szereplője szövegében adott helyzetével analóg módon. Az analógia ebben az esetben választást/redukciót is jelent, amennyiben a szövegbeli helyzet meghatározó jegyeiből bizonyosakat megtartunk, bizonyosakat figyelmen kívül hagyunk. Ez a funkcionális transzpozíció természetesen művek relációjában is »lecsapódhat«.⁷⁵⁹

„O’Neill az *Amerikai Elektriban* Aiszkhülosz *Oresteia*jának egy (lehetséges) modern megfelelőjét hozta létre. Verbális mű – illusztrált verbális mű relációjában is szükségképpen létrejönnek részleges funkcionális transzpozíciók. Például Jónás, mint Jónás nem ábrázolható, ami ábrázolható, az egy emberalak, akiről a szöveg alapján »tudhatjuk«, hogy Jónás. Babits *Jónás* könyvének Borsos Miklós által leírt és illusztrált változatában találunk például »egy ’szem’ látóterében fáradtságosan mozgó emberalak« rajtot. Minthogy ez az illusztráció már transzponál (az illusztráció nem tudja reprezentálni, hogy Jónás az isteni akarat végrehajtása elől megpróbál elmenekülni), abba könnyebb magunkat szimbolikus belehelyezni, mint magába a verbális szövegbe. Verbális mű – illusztrált verbális mű relációjában azonban létrejöhet teljes funkcionális transzpozíció is. Ez a helyzet például az *Énekek énekének* abban az illusztrált változatában, amely annak »katolikus« interpretációja alapján jött létre: az illusztrációk itt a »völegényt« Krisztusként, a »menyasszonyt« az egyházat megzemélyesítő Máriaként ábrázolják.⁷⁶⁰

Két összefüggés vázolásával kommentálnám a fenti idézeteket. Az egyik a mozgás jelentéssel való felruházása, a másik az, amit Petőfi transzpozíciónak nevez. Ugyanis mindkettőnek komoly társadalomtudományi jelentősége van. A *mozgás és a jelentés viszonya* természetesen összetett viszony. Egyrészt az ember folyamatosan végez jelentés nélküli fizikai-biológiai mozgásokat. Ilyenek a belső testi működések (bélmozgás, szív működés, légzés stb.) és a reflexek (hunyorgás, lépegetés stb.) Ezek az ösztönszerű, nem akaratlagos mozgások, jóllehet az ember képes ezek egy részére is kiterjeszteni az akaratát. Másrészt vannak a jelentéssel felruházott mozgásaink. Ezek egyik részét azok a kinetikus mozgások alkotják, amelyeket eleve jelentésadási igénnyel végzünk, és ilyenként is fogjuk fel, mint ezt Petőfi is elemezte. Ilyen a nonverbális kommunikáció (arckifejezés, kézmozdulat, testtartás stb.), a proxemika, vagyis a másik emberhez való közelség és távolság felvétele, alakítása mint viszonykifejezési eszköz, valamint a tánc és a pantomim. Másik részét a verbális jelentésadás vehikuláinak (hordozóinak) mozgatása, kezelése jelenti. Ezeket nevezte Kittler, mint majd a *Harmadik kötetben* láthatjuk, leíró rendszereknek, hiszen ezek mozgatása és az ezt kísérő mozgások nélkül nem létezik sem beszéd, sem írás.

⁷⁵⁸ Andor (2002): i. m. 591–592.

⁷⁵⁹ Andor (2002): i. m. 592.

⁷⁶⁰ Andor (2002): i. m. 592.

A rövid és vázlatos tagolás bemutatása világosan jelzi, hogy emberi mozgás ugyan elvileg lehetséges jelentésadás nélkül is, ám ez a kivételes tevékenység. A jelentés nélküli „tisztá” tett és a „tisztán” jelentés szó olyan absztrakciók, amelyek nem bevezetnek a társadalom értelmezésébe, hanem kivezetnek belőle. Ilyen szempontból nézve igaza volt Kenneth Burke-nek: a tiszta mozgás, illetve annak absztrakciója nem társadalmi cselekvés. Ám jelentésadás lehetséges – Petőfi ezt egyértelműen képviseli – *mozgás révén* is, szavak nélkül, Petőfi kategóriáját használva, multimediális kommunikátumok révén. Még azt sem mondhatjuk, hogy ez a tudás valami teljesen új felismerés lenne: a *testbeszéd* ismert emberi megnyilvánulás. Mint ahogyan az is tudható, hogy a verbalitás médiu- mai is mozgó és mozgatott anyagi létezők. Márpedig akár elsődleges, akár másodlagos ezeknél a jelentés kifejezés, nem elhanyagolható módon hatnak arra, hogy egyáltalán mi és hogyan fejezhető ki általuk.

A Petőfi által bemutatott részleges vagy egészes *transzpozíció*, amelyben az eredeti dolog és az értelmező valamilyen módon összekapcsolódik, a társadalomtudomány szempontjából is igen fontos összefüggésre világít rá. *Elvileg* az embernek semmit sem kell elfogadni abból, amit mások tesznek vagy próbálnak vele elfogadtatni. Amit viszont a pusztulás terhe mellett tenni kell – Petőfi S. János terminológiáit használva –, szimbolikusan transzpozícióba kell magát juttatnia. Ez először is azt jelenti, hogy az embernek valamilyen módon mindig *többet* (pontosabban többet is) kell gondolnia és éreznie annál, mint amit másoknál megtapasztal. Ugyanis ha csak azt reprodukálná és reprezentálná, amit mások tetteiben érzékel, akkor az emberek együttlétezése leginkább a méhek vagy a hangyák „társadalmához” lenne hasonlatos. Az objektív természet egészének és részeinek megismerése és használata esetében ez rendjén való: az adott valóság minél pontosabb és átfogóbb fogalmi megragadása; semmi beleképzelés, fantáziálás, ködképgyártás. Másrészt a szimbolikus transzpozíció azt is jelenti, hogy az ember már a mindennapi tetteiben is képes nemcsak utánozón reprodukálni a környezete valóságát, hanem *elvonatkoztatni* ettől. Félrevezető, ha ezt az adottságunkat az önkényes magatartással és a fantazmagóriák gyártásával azonosítjuk, csak azért, mert mi, emberek ilyesmire is képesek vagyunk. Az elvonatkoztatás ugyanis *inspiráció*. Vagyis az ember nem tagadja, hanem *továbbgondolja* azt, amit a másik ember tesz, mond, javasol: elvonatkoztat tőle, vagyis új összefüggésekbe helyezi, kiegészíti és így tovább.

Ez a művelet az ember két tulajdonsága révén „működik” jól. Egyrészt a *jólértés* képessége révén; értenünk kell például azt, amit a másik ember mondott és leírt. Ennek hiányában ugyanis nem vagyunk képesek valamennyire is teljes értékű életet élni: jól ismert jelensége ennek a szükséges nyelvtudás hiánya és a kommunikációképtelenség, de a funkcionális analfabetizmus már kevésbé, amikor is csak elolvasni tudjuk a leírt szövegeket, de érteni, felfogni ezek jelentését már nem vagyunk képesek. Másrészt a *képzelőerő* révén, ez a Giambattista Vico által ingéniumnak (leleményességnek) nevezett tulajdonságunk, amit egészen az újkorig a gondolkodó elmék a tudás egyik *sine qua non*jának tekintettek. Ez kell ugyanis ahhoz, hogy az előttünk lévő dologból kihozzuk a benne rejlő *lehetőséget*. Azaz gazdagítsuk vele és általa magunk és mások életét. A társadalom,

avagy a társadalomban való együttélés ugyanis alapvetően a *gazdagításról* szólna, s ha nem erről szól, akkor *retardált* életet élünk.

3. A strukturalista szövegtan társadalomtudományi lehetősége

Láthattuk az előző részekben: végül is a Petőfi-féle szemiotikai textológia egy bonyolult, alapvetően strukturális-funkcionális elvek szerint felépülő, matematikai és logikai szemléletre épülő, erősen formalizált diszciplína, amely többszörösen hierarchizált és koherens kategóriarendszerrel igyekszik lefedni a jelekből felépülő társadalmi valóságot. Örököse Saussure és Chomsky formális-strukturális nyelvfelfogásának, azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy nem a nyelvet önmagában, hanem a *szöveg-egész* és *minden jelrendszer* strukturális-funkcionális modelljét igyekszik megalkotni.

Ezzel együtt Petőfi azt is ambicionálja, hogy áthidalja a természettudományok és a humán tudományok közötti szakadékot.⁷⁶¹ Mint írja: egy „új interdiszciplináris szövegtani elméleti keret iránt egyre nagyobbá vált az érdeklődés mind a természettudományok, mind a humán tudományok kutatói részéről”.⁷⁶² Ennek az igénynek a kielégítése a szemiotikai textológia, állítja. Nem lehet azonban kétségünk afelől, hogy egy ilyen igény kielégítése ab ovo a társadalom specifikumainak az *eliminálásával* járhat csak együtt, még akkor is, ha az ezt ambicionáló munkában vannak zseniális részletmegfigyelések. Ha ugyanis a jeleknek *elsősorban rendszere* van, akkor a kutató-szerző óhatatlanul olyan absztrakt modelleket fog a társadalomra alkalmazni, amelyeket a tudomány alapvetően a természet működésének a magyarázatára fejlesztett ki. Nincs ez másként Petőfinél sem, miközben tárgy már specifikusan társadalmi: a szöveg és a jel. Elméletében nem a természeti valóság „társadalmasodik” avagy antropomorfizálódik, hanem fordítva, az emberi-társadalmi valóság válik a természeti struktúrákhoz hasonlatossá.

Ebből az elméletből feltűnően hiányzik a *szöveghasználat*, vagyis az, amit más nyelvszerek *szövegműveletnek*, avagy a szöveggel való cselekvésnek mondanak. A szövegek cselekvési aspektusa két vonatkozásban merül csak fel Petőfinél, mint értelmezés és kommunikáció. Ám a kettő valójában csak egy: nevezetesen *értelemértés*, azaz megismerés, jóllehet ez az értés nem a természeti tárgyakra irányul, hanem a jelentésekre. Először is a szövegek létrehozását külön nem is vizsgálja, mint láttuk is, szöveg szerinte az, amit az emberek különböző kritériumok szerint szövegnek tekintenek. Így tesz a kutató maga is: kijelöli és definiálja azt a társadalmi produktumot, amelyet *szerinte* szövegnek lehet tekinteni, természetesen nem esetlegesen és részlegesen, hanem lényegileg és átfogóan. Mondhatjuk, *vannak* szövegek, amiket mind a mindennapi beszélő, mind a kutató próbál megérteni. Hogy a megismerési szándékon *kívül* mit cselekszünk még a szöveggel, az fel sem merül a szemiotikai textológiában. Olvashatunk persze olyan megjegyzést, hogy „a szöveget nem a nyelvi rendszer, hanem a legtágabb értelemben vett nyelvhasználat

⁷⁶¹ Petőfi (2004): i. m. 83.

⁷⁶² Petőfi (2004): i. m. 86.

elemének tekintem”, amibe bele kell érteni a létrehozó és az értelmező tapasztalatait, véleményét, pszichéjét stb.⁷⁶³ De a használat ez esetben is csak értelmező használat, semmi több, pedig már a beszédaktus-elmélet se egészen így értette a *pragmatikai* dimenziót. Az pedig még ennél is nyilvánvalóbb, hogy sem a szöveg létrehozójának, sem az értelmezőjének nincs történeti-társadalmi szituációja; mindketten *elvont* emberek, akik valamilyen *általános* társadalomban élnek.

Másodszor a kihangsúlyozott *kommunikáció* is figyelemre méltón absztrakt vonásokkal rendelkezik, jóllehet Petőfi szerint a szemiotikai textológia megítélésének kulcsproblémája a kommunikáció értelmezése. A bemutatott kommunikációfelfogás azonban a pragmatika visszavétele, nem pedig kiteljesítése. Egyrészt azért, mert a pragmatikai aspektus *cselekvést* jelent, márpedig ez nem szűkíthető le az eredményes (működő) kommunikációra, mint ez Petőfinél látható, másrészt a kommunikáció maga sem szűkíthető le azokra a strukturális elemekre, amelyek beilleszthetők egy általános textológia kereteibe. Illetve ha leszűkítjük erre, akkor a kommunikáció elsősorban két személy közötti információcsere csupán. „Egy kommunikációs helyzetben két »szerepet« szükséges megkülönböztetni: az alkotó és befogadó szerepét, (az elsőt feladónak, a másodikat címzettnek is szokás nevezni); dialogikus kommunikációs helyzetben ezeket a szerepeket a [...] kommunikátorok felváltva töltik be.”⁷⁶⁴ A kommunikációnak öt alapjellegzetessége van, mondja Petőfi. [1] Az alkotás és befogadás helye és ideje gyakran elválzik; [2] a kommunikáció résztvevőinek van valamilyen domináns intenciója; [3] az alkotó létrehozza szövege fizikai manifesztációját (vehikulum), amit esetleg át is lehet alakítani egy másik vehikulummá; [4] a vehikulum bekerül a befogadó bázisrendszerébe valamilyen percepciós csatornán keresztül; [5] „a befogadó kétféle módon reagálhat a percipiált vehikulum(ok)ra,”⁷⁶⁵ fogadja és értelmezi. Vagyis a kommunikátorok valamilyen szándékkal kommunikálnak egymással. Az információ fogadása gyakran nem a kibocsátás helyén és időpontjában történik meg. Az üzenetnek van valamilyen közvetítő médiuma, ami más médiummal is „fogható”.

Ezek természetesen helytálló megállapítások; körülbelül ilyen *minden* kommunikáció avagy információcsere. A pragmatika azonban ennél sokkal *több és más*, az volt már a beszédaktus-elmélet felfogása szerint is, jóllehet ott nem kommunikáció volt, hanem megnyilatkozás: emlékeztetnék arra a gazdagságra, ahogyan Austin és Searle leírták és tipologizálták a beszédaktusokat. Úgy vélem ezért, hogy a kommunikáció gazdagabb és összetettebb ennél, hiszen itt egyrészt több egyenrangú szereplő van, és nem csak egy-egy mondat kerül kimondásra, hanem szövegek. Ráadásul ezekkel nemcsak üzenünk valamit és értelmezzünk, hanem viszonyainkat is alakítjuk. Mindennek nyoma sincs a szemiotikai textológiában, de ez nem is lehet másként. A szerző szándékai és céljai szerint ez nem műveleti szöveg, hanem strukturalista szövegelmélet.

Ennek felel meg az emberképe. A szemiotikai textológia nyilvánvalóan egy erősen redukált emberképpel dolgozik. Cselekvője jeltermelő és jelértelmező lény, aki persze

⁷⁶³ Petőfi (2004): i. m. 29.

⁷⁶⁴ Petőfi (2004): i. m. 88–89.

⁷⁶⁵ Petőfi (2004): i. m. 89.

nemcsak beszél, hanem mozog, képet hoz létre, zenél, versel. Vagyis multimédiás szövegtermelő és szövegértelmező lény. Tudattal és mentális képpel rendelkezik, előismeretei vannak, és világra vonatkozó tudással bír. Továbbá kommunikál, amelynek során üzenetet hoz létre valamilyen médium segítségével, amit, ha ez mástól érkezik, képes felfogni és megérteni. Vagyis ez egy *szinguláris elvont* ember, akinek nincs közvetlen emberi-társadalmi kapcsolata, és nem részese semmilyen konkrét társadalmi szituációnak. Feltűnő, hogy mennyire hiányzik Petőfinél az a történeti társadalmi-politikai szituáltság mint szövegbefolyásoló tényező, amely egyébként sok más szövegben jelen van.

Mindezt különösen élesen világítják meg a szemiotikai textológia *tényei*. Petőfi, mert nála „a módszer azonos az elmélettel, a kettő nem válik szét egymástól”,⁷⁶⁶ evidens módon olyan szemiotikai tényeket vizsgál, amelyek *beleillenek* elméletébe, vagyis egy logikai alapon felépülő magyarázó modellbe. Egy ilyen modellben a vizsgálat tárgya sohasem egy konkrét egyedi szöveg a maga teljességében, mint ezt Petőfi többször hangsúlyozza, hanem *modellált szöveg*, a kanonikus nyelvű tudomány által tipikusnak tartott szöveg modellje. A kutató ezt az elvonatkoztatott szöveget úgy hozza létre, hogy szegmentál és konstruál; „előbb magasabb, majd kisebb nagyságrendű egységekre” bontja a szöveget, és a nyert elemekből aztán újraalkotja az eredeti tárgyat, ezzel együtt s ennek révén magyarázza annak természetét és működését.⁷⁶⁷

Az alapprobléma itt az, hogy minél átfogóbb és összetettebb a vizsgálat tárgya, márpedig a Petőfi-féle szöveg pontosan ilyen, annál szegmentáltabb az elemi tárgy s egyben annál bonyolultabb az ezen tárgyakat összefűző viszony. Így aztán egyre elvontabb, egyre vékonyabb, mondhatni, egyre kisebb és kisebb elemi szövegtények konstruálódnak, hiszen ezeknek minden lehetséges konkrét szövegben elő kell fordulniuk, különben az elmélet elveszti magyarázó erejét. Az „eredmény”: a szövegtények és ezek viszonyai logikai szimbólumokra és összefüggésekre zsugorodnak. Való igaz, Petőfi írásai nem könnyű olvasmányok formalizáltságuk és túlbonyolítottságuk okán, mint ezt igyekeztem is bemutatni, s mint Máté is írja: „Sokan »öncélúnak, zsonglörködésnek« tartják Petőfi felfogását”, és idegenkednek tőle. Én azonban úgy látom, hogy Petőfinél nincs szó sem elméleti öncélúságról, sem fogalmi zsonglörködésről. Sokan azt is állítják, írja Máté, hogy Petőfi elmélete „a valóságban [...] alkalmazhatatlan”.⁷⁶⁸ Szerintem erről sincs szó.

Petőfi ugyanis tudományos indulása óta következetesen képvisel egy szövegstrukturalista felfogást, azzal a változással, hogy ezt egyre kiterjedtebb tárgyon igyekszik konkretizálni. És ez a döntő tényező, továbbá ezzel összefüggésben az, hogy ennek megfelelően szelektálja, szegmentálja és konstruálja meg a szövegek tényeit, elemi adatait. Ez pedig nem tudományos zsonglörködés, tudósi öncélúság és életidegenség; helyén van itt minden, *ha elfogadjuk ezt az elméletet és metodológiát.* Az igazi problémát a teória *vakfoltjai* jelentik, vagyis azok a pontok, amelyeket a kutató evidensnek vesz, pedig nem azok.

⁷⁶⁶ Máté (2002): i. m. 9.

⁷⁶⁷ Harald Weinrich: A francia névelő szövegmondata. Ford. Danyi Magdolna. In Penavin Olga – Thomka Beáta (szerk.): *Szövegelméletek*. Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Központja, 1982. 31.

⁷⁶⁸ Máté (2002): i. m. 10.

A vakfoltok egyike maga a *tény*, a szövegtény. Egész egyszerűen ezeket másként is meg lehet konstruálni, mint ahogy Petőfi tette, ezért is van az, hogy más nyelvészek más tényekkel dolgoznak, más tényekre építik elméletüket. Ráadásul a nyelvi tények, a szövegtények különösképpen, nem végérvényes adottságok, és szilárd hierarchiát sem alkotnak. Nem kitalációk persze, hanem *bizonyos nézőpontból* előálló tények. Mint Wittgenstein írta volt, ha közelebb megyünk valamely dologhoz, nem pontosabban látjuk azt, ami előttünk van, hanem *mást* látunk belőle, mint ha távolról néznénk. A másik vakfolt a tények *kapcsolódásának* leírása. A strukturalista szemlélet híve nem egyszerűen csak tagol és összefüggéseket mutat ki, hanem *rendszerbe szervezi a tényeket*, amiket rendszerfenntartó funkcióik minősítenek, valamint ezek formállogikai szükségszerűségeik alapján kapcsolódnak össze. Lehetőleg kiegészítésmentesen és cáfolhatatlanul; a rendszer egyrészt zártásra törekszik, másrészt újabb és újabb, de csak számára adekvát tényt képes befogadni. Pontosan úgy, mint Petőfi strukturalista modelljei. A harmadik vakfolt a strukturalista felfogás azon természetéhez kapcsolódik, hogy *állapotokat ír le, nem pedig mozgásokat, cselekvéseket, változásokat*. Kétségtelenül erre a nyelv, a szövegek nyelve is különösképpen alkalmas, mint ezt Ferdinand de Saussure munkássága is bizonyítja. A dolgokat változtató cselekvés ugyanis kikezdi a struktúra zártságát, az állapot összefüggésrendszerét, ezért ezeket egy struktúra csak alárendelten képes befogadni; mert nem az időbeli, hanem a térbeli valóságot modellezi.

Petőfi modellje nyilvánvalóan *deduktív* modell. Az egymással összetett viszonyban álló, alig áttekinthető részterületek sokaságából, mint írja, *saját tapasztalatait empirikus adatoknak véve*, felépíti ennek kanonikus nyelvű strukturált modelljét. Mivel „*az általános szemiotikai textológia* fogalmi keretének megalkotása befejezettnek tekinthető, [...] nem léteznek attól lényegében eltérő, alternatívnak tekinthető koncepciók”,⁷⁶⁹ a modellt sem korrigálni, sem kiegészíteni nem lehet, már csak *tesztelni* lehet és kell különböző konkrét szövegeken. Nem tartom véletlennek, hogy az a Teun van Dijk, aki ennek a strukturalista szemléletű szövegnyelvészettnek egyik jeles képviselője a társadalomtudományok területén, amikor konkrét szövegeket elemez, egy rendkívül összetett összefüggésrendszerrel dolgozik. Ráadásul megpróbálja a nyelvi rendszer logikai szükségszerűségeit rávetíteni a való életre, ami egyre bonyolultabb és bonyolultabb determinációs viszonyok leírásához vezet.⁷⁷⁰ Egy efféle modell azonban csak egyvalamit bizonyít: a társadalom bizony „nagyon bonyolult rendszer”. Híve a társadalmi értelmezések és beszélések „véres valóságát” egy steril rendszerré változtatja, amely nem az emberekről szól, hanem egy absztrakt modellről, amelyeknek alkotórészeit persze az emberek és viszonyaik bizonyos tulajdonságai és produktumai képezik.

Nem világos tehát, hogy mit magyaráz meg a szemiotikai textológia a konkrét és valóságos ember tényleges tetteiből és gondolataiból, motívumaiból és törekvéseiből, egy adott

⁷⁶⁹ Máté (2002): i. m. 8.

⁷⁷⁰ Teun A. van Dijk: A kritikai diskurzuselemzés elvei. Ford. Kriza Borbála. In Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas, 2000. 442–477.

társadalom adott állapotából s jellemzőiből. Még akkor sem, ha igazolásul találunk hozzá jellemző példákat. Nem vetném fel ezt a problémát, ha Petőfinek nem lennének erre vonatkozóan erős ambíciói. „Hogy a szövegek konstrukcióját és/vagy funkcionális beágyazottságát adekvát módon leírassuk, szükségképpen túl kell lépünk a bármilyen módon is értelmezett grammatika/nyelvészet határain, és alkalmaznunk kell valamennyi szövegekkel foglalkozó diszciplína eredményeit és módszereit, függetlenül attól, hogy azok nyelvészeti eredetűek/indíttatásúak-e, vagy sem.”⁷⁷¹ Mivel minden humán és társadalomtudomány alapja a szöveg, s ezt Petőfi is elfogadja, nyilvánvaló a törekvés: a kommunikációtudományok felé tájékozódó szemiotikai textológia a humán és társadalomtudományokat integráló társadalomtudomány kíván lenni. Egy ilyen igényt a *társadalomra* nézve azonban csak úgy képes bárki is teljesíteni, ha *egyre absztraktabb és egyre vékonyabb ismeretet* prezentál, mert csak efféle kategóriák lesznek „mindenkire és minden helyzetre” érvényesek.

Petőfi S. János modelljéből tehát feltűnően hiányzik a konkrétan cselekvő ember, még inkább a több vagy sok ember, és ezek történeti-társadalmi szituáltsága. Egyáltalán nem véletlen, hogy elméletében és modelljében nyoma sincs a szöveg linearitásának, vagyis egymásutániságának. *Nála a szövegnek állapota van*, tere és fennállása, nem pedig ideje és változása. Ez ugyanis azt jelentené, hogy a konkrét cselekvővel együtt a *műveleti szöveg* állna a vizsgálat fókuszában, nem pedig a szöveg és szövegműködés egyre bonyolultabb egyetemes struktúrája. Jóllehet „talán egy kevésbé szigorúan formalizált megközelítés igazabban jellemezné azt a botladozó módot, ahogyan az emberek a hétköznapi közléshelyzetekben a szövegeket használják”.⁷⁷² És akkor még szó sem esett arról a helyzetről, amikor a szöveg „kilép” a társadalomba.

A kulcsprobléma nyilvánvalóan a *cselekvés*. Mint ezt láthattuk az előző részben, a beszédaktus-elmélettel a nyelv egyrészt cselekvővé vált, másrészt belépett a társadalomba, s ez még akkor is így történt, ha a teória megmaradt a mondat keretein belül. Úgy vélem, hogy a nyelvtudománynak ezt a korszakos vívmányát nem mellőzni kellene, mint Petőfi is tette ezt, hanem továbbvinni a szövegek és a diskurzusok vizsgálatában és értelmezésében. A szemiotikai textológia azonban mellőzi, és nem továbbviszi ezt a tradíciót: empirikusan csak az ismeretet közlő és azt érteni akaró ember kommunikációját tekinti cselekvésnek. Bár Petőfi jelzi, hogy van értékelő és argumentatív szöveg is, de ezt egyrészt nem modellezi, másrészt saját elméletét ezektől mentes absztrakt tudományos (kanonikus) nyelven létrehozott tiszta leírásnak tekinti, amely mindig *belül* marad a jelrendszeren. Úgy érvel, hogy a tudományos közösségben csak ilyen teóriát lehet megvitatni. Nem véletlen, hogy a beszédaktus-elmélet még említés szintjén is csak periférikusan szerepel nála, nem beszélve ennek nyelvszemléletéről. Ehhez a továbbvívéshez az kellene, hogy a szöveget és diskurzust ne rendszerként szemléljük, hanem *műveletként*, amely persze strukturált, de nem ez a meghatározó vonása. Ezt az alternatív tudományszemléletet képviseli mások mellett Robert de Beaugrande és Wolfgang Dressler, akik közös könyvben fejtették ki a műveleti szövegtan alapelveit.

⁷⁷¹ Petőfi (2004): i. m. 62.

⁷⁷² Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 51.

XV. fejezet

Robert de Beaugrande és Wolfgang Dressler: A műveleti szövegtudomány

1. Diszciplináris kérdések

A nyelvészeti alapú társadalomtudomány lehetőségei szempontjából az a szövegnyelvészeti törekvés tűnik igazán relevánsnak, amely a szövegeknek nem a kész struktúráját – mintegy kvázi-objektumnak tekintve őket – vizsgálja, és amit Petőfi S. János is képvisel, hanem az, amely a szöveglételem emberi *cselekvésmódnak* tekinti. Ebben a szövegnyelvészeti törekvésben alapvető két osztrák származású, egyébként világpolgár tudós, Wolfgang Dressler (1939–) és Robert de Beaugrande (1946–2008) munkássága, akik 1981-ben jelentették meg összefoglaló igényű *Introduction to Text Linguistics (Bevezetés a szövegnyelvészetbe)* című munkájukat, amelyet a továbbiakban *Bevezetésként* fogok említeni. Ebben s a következő két fejezetben az ő munkájuk alapján fogjuk vizsgálni azt a nagy jelentőségű társadalmi és tudományos ténytet, hogy miként „lép ki” a cselekvő nyelv a maga *konkrét összetettségében* a társadalmi valóságba, és mit jelent ez a társadalomtudományos értelmezése szempontjából. Beaugrande és Dressler egyébként ezt a szövegnyelvészeti irányzatot *műveleti szövegtannak*, műveleti szövegtudománynak nevezik.

„Amikor a modern nyelvészet kialakulása megkezdődött – írják –, a nyelv vizsgálatát rendszerint a mondat keretei közé szorították, minthogy a legnagyobb saját szerkezettel rendelkező nyelvi egységnek a mondatot gondolták. A mondaton túli szerkezeti viszonyokat, ha egyáltalán feltettek ilyeneket, a stilisztika területére utalták át.” Persze ez a „mondaton túli” nyelvi valóság régóta tárgya és témája a vizsgálatoknak, gondoljunk például a retorikára, a bibliamagyarázatra vagy az irodalmi szövegek értelmezésére, de ezekben a nyelvészeti szempontok alárendelt szerepet játszottak. A mellőzésben talán a szabadságfok növekedésétől való félelem is szerepet játszott, merthogy egyszerűbb eldönteni, „mi alkot nyelvtani (= nyelvtanilag helyes) és elfogadható mondatot (és mi nem), mint azt, hogy mi alkot nyelvtani és elfogadható mondatot, bekezdést, szöveget vagy diskurzust”. Ugyanis mihelyst „átlépjük a mondat határát, olyan területre kerülünk, amelyet a választás vagy változatosság nagyobb szabadsága és a bevett szabályokhoz való kisebb mértékű igazodás jellemez”.⁷⁷³ Ugyanakkor, ha azt gondoljuk, mint Noam Chomsky is, hogy a különálló mondatok is szándékos nyelvi műveletek eredményei, „akkor a különálló mondatoknak is választás révén kell kialakulniuk, nem pedig csupán elvont szabályokból levezetődniük”.⁷⁷⁴ A választás szabadsága nyomán előáll *végtelen változatosság* lehetősége tehát már a hagyományos grammatika keretei között is felmerült, ezért a szöveg természetének a megítélésében a döntő különbség máshol keresendő.

⁷⁷³ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 40.

⁷⁷⁴ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 41.

Ez a struktúra vagy szerkezet értelmezése. „Bizonyos határok között a hangsorok, alakok, mondat szerkezetek viszonylag elvont szempontból is tanulmányozhatók.” Ennek megfelelően „a szokványos nyelvészeti kérdés így merül fel: »Milyen szerkezeteket tud az elemzés felfedezni a nyelvben?«” és persze milyen különböző jelentése van ezeknek az elvont szerkezeteknek. Petőfi S. János munkássága azért is nem minden tanulság nélkül való, mert világosan mutatja, hogy elvileg a szöveg is tekinthető elvont szempontok szerint felépülő és működő nyelvlogikai szerkezetnek. Beaugrande és Dressler alapkérdése viszont nem a szerkezetre, hanem kifejezetten *a gyakorlatra és a cselekvésre* irányul: „Hogyan jönnek létre a felfedezhető szerkezetek döntési és válogatási műveletek révén, és mi következik ezekből a műveletekre, a kommunikációra, a közléseken alapuló együttműködésre nézve?”⁷⁷⁵ Ezekre a kérdésekre a hagyományos nyelvészet szemlélete alapján és keretei között nehéz választ találni, ennek ellenére sokan ragaszkodnak ahhoz a nézethez, hogy a szövegvizsgálatoknak „a mondatnyelvészet a megfelelő kerete”, tehát a bevált módszereken nem képesek túllépni. Ám egyre többen elfogadják „a mélyreható változások szükségességét”, miközben ezek között a grammatikusok között meg abban van nézeteltérés, hogy „melyek a leginkább követendő új irányok”.⁷⁷⁶ Ezzel kapcsolatban két alapvető irányultságot lehet megfigyelni: *strukturalista és műveleti* szövegtag.

Egy biztos, a mondatokon túli szövegvalóság vizsgálata a nyelvtudomány számára olyan kihívásként jelentkezett be a huszadik század utolsó évtizedeiben, amely elől nem igen lehetett kitérni. A bejelentkezés, a kialakulás és a megerősödés hasonlatos a beszédaktus-elmélet történetéhez. „A nyelvészetben a szöveget általában mellékes dolognak tekintették, amíg végül nem lehetett többé figyelmen kívül hagyni”,⁷⁷⁷ mint ez nem sokkal előtte történt a beszélt (használt) nyelv és bizonyos (cselekvő) mondatok esetében. Vagyis a mellőzött szövegekre fogékony nyelvészek egyre jobban eltávolodtak a mondatgrammatikától, legyen az akár a cselekvő mondat, mert világossá vált előttük, hogy a *működő* nyelvet nem a mondat, hanem a szöveg felől lehet értelmezni. Kezdték elfogadni, hogy a szövegnek önálló grammatikája, azaz szerveződése van, s valójában a mondatokat is ez alapján lehet jól megérteni, nem pedig fordítva.

Kialakult és megerősödött az új nyelvészeti diszciplína, vagyis a szövegnyelvészet. Ezek a munkák azonban igen változatos képet mutatnak. A szövegnyelvészet ugyanis nem valamely egységes elmélet vagy módszer neve. Inkább minden olyan munkára vonatkozik, amely „érdeklődésének középpontjában a szöveget állítja”.⁷⁷⁸ Ennek következtében „a szövegekkel való foglalkozásnak sohasem volt olyan meghatározott módszertana, amely a legcsekélyebb mértékben is összehasonlítható volna hagyományos nyelvészeti tárgyak, például a mondattan megközelítésének többé-kevésbé egységes voltával”.⁷⁷⁹ Láttuk persze, hogy Petőfi S. János ezt nem egészen így gondolta. Beaugrande és Dressler ezen a tudományos palettán a *műveleti* nyelvészetet képviselik, amely azonban talán

⁷⁷⁵ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 38.

⁷⁷⁶ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 14.

⁷⁷⁷ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 44.

⁷⁷⁸ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 37.

⁷⁷⁹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 37.

már nem is nyelvészeti diszciplína, legalábbis a hagyományos értelemben véve, ezért is inkább szövegtan vagy szövegtudomány névvel illetik. A mi tudományunk, írják, „a szövegeket emberi tevékenységként szemlélő szövegtan”⁷⁸⁰

Nagy jelentőségűnek gondolom azt a tényt, hogy a műveleti szövegtannak a *tudományszemlélete* is más, mint a hagyományos nyelvtudománynak, vagy a szövegstrukturalista felfogásnak. Először is Beaugrande és Dressler munkája nem egy ismeretkumulatív felfogás jegyében született. Nem várhatjuk tőle tehát azt, hogy minden eddigi tudást (megszüntette megőrizve) magába olvaszt, és egy nyelvészeti, sőt társadalomtudományi „szupertudománnyá” válik, bár a szövegtudománnyal kapcsolatban vannak ilyen kísértések és kísérletek, láttuk ezt Petőfi munkásságában is. Tárgyának *differenciálását* és eddigi tudásunk *kiegészítését* végzik el, hasonlóan ahhoz, ahogyan valójában Saussure és Austin is értékelte saját „felfedezését”. Azt írják: „A gyakorlatban a mi megközelítésünk inkább kiegészíteni szándékozik a hagyományos elgondolásokat, mint versenyre kelni velük. Gyakran vizsgálunk olyan kérdéseket, amelyekre a korábbi megközelítések nem terjedtek ki.”⁷⁸¹

Hivatkoznak Thomas Kuhn paradigmaelméletére, amely szerintük „példátlanul nagy mértékben áll a nyelvészetre”. Ugyanis egy olyan összetett tárgyterület, mint a nyelvi valóság, igen sok szempont szerint vizsgálható, de az kizárt, hogy az összes lehetséges szempont szerint bárki vagy bármely irányzat képes lenne a nyelv teljes valóságát, annak minden elemét leírni és megmagyarázni, ráadásul cáfolhatatlan végérvényességgel. „Nincs menekvés az elől, hogy elméleteink és modelljeink korlátozottak.”⁷⁸² Ugyanakkor, és pontosan ezért, még egy karakteres és igaz szemlélet és irányzat sem kérheti számon saját látásmódját egy másik paradigmatis irányzaton. A strukturalista nyelvtudomány alkalmas a nyelvi rendszer leírására és magyarázatára, a mondatgrammatika az absztrakt mondatok vizsgálatára, a beszédaktus-elmélet a cselekvő mondatok természetének a feltárására. Merthogy ezek egyben az összetett nyelvi valóság egy-egy, a többitől eltérő vonását ragadják meg, és állítják vizsgálatuk fókuszába. Ilyen a szövegnyelvészeti, amely a nyelvi valóság eleddig kellően nem méltányolt területét igyekszik megmutatni és adekvát módon vizsgálni.

A beszédaktus-elmélet sem a mondatstruktúra vizsgálatának szemléletét terjesztette ki azokra a mondatokra, amelyek önmagukba is cselekvésnek tekinthetők. A beszélés (parole) vizsgálata egy új paradigma, a nyelvészeti *pragmatika* megjelenését és kidolgozását jelentette, amely sok vonatkozásban visszahatott a nyelvi rendszer (langue) vizsgálatára is. Ugyanez a helyzet a szövegtan esetében is, hiszen a szövegek tanulmányozása más szemléletet és módszert igényel a beváltakhoz képest, azaz a szövegnyelvészeti grammatikai paradigmaváltást képvisel, hangsúlyozzák a szerzők. Beaugrande egy frissen megjelent tanulmányát összegezve elemzett könyvünkben azt állapítja meg, hogy a tárgy természete okán „a szövegek tudományának saját szakkifejezésekre és fogalmakra

⁷⁸⁰ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 41.

⁷⁸¹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 14.

⁷⁸² Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 14.

van szüksége”,⁷⁸³ merthogy az eddigiekhez képest *más szemlélettel* kell tekinteni a tárgyra, és más módon kell vizsgálni, jöllehet ehhez találhatók bizonyos előzmények a nyelvtudományban.

A szövegek tanulmányozásához „a *probabilisztikus* (valószínűségeen alapuló) modellek megfelelőbbek és valóságghűebbek, mint a *determinisztikusak* (meghatározottságon alapuló). A szerkezetépítő műveletek dinamikus jellemzése produktívabb, mint maguknak a szerkezeteknek a leírása. Arra kell törekednünk, hogy *szabályszerűségeket, stratégiákat, indítékokat, preferenciákat és alapeseteket* fedezzünk fel, nem pedig arra, hogy *szabályokat* vagy *törvényeket*. Az *alá-fölé rendeltségek* (dominanciák) valóságghűbb osztályozáshoz vezetnek, mint a *szigorú kategóriák*. Az elfogadhatóság és a helyénvalóság többet számít a szövegek esetében, mint a *nyelvtaniasság* és a *jól formáltság*. Az *emberi gondolkodási folyamatok* lényegesebbek az ismeretek szövegek révén történő átadása és használata szempontjából, mint a *logikai bizonyítások*.”⁷⁸⁴

A szövegvalóság tehát Beaugrande és Dressler szerint egy olyan összetett nyelvi és társadalmi realitást jelent, amelyet nem lehet adekvátan értelmezni a formalizáló hajlamú strukturalista tudományok, vagyis a logika, a matematika és a természettudomány saját tárgyuk megragadására kidolgozott eszközeivel. Merthogy itt nem szigorú törvények, determinációk és objektív szerkezetek vannak, hanem *valószínűségi fokozatok, keretek és szabályszerűségek*, továbbá a tetteknek sem determináló okai vannak, hanem *indítékai, motívumai és preferenciái*. A nyelvi és társadalmi valóság sem készen található logikai és/vagy matematikai vonásokkal bíró struktúra, hanem különböző stratégiák mentén épül, vagyis *konstruálódik*. Ennek következtében a szigorúan lehatárolt egyértelmű kategóriák helyett ezen a tudományterületen inkább a heurisztikus értékű fogalmi *dominanciák* és a használati *alapkategóriák* az érdekesek. Továbbá az, hogy miként prezentálunk egymás számára *elfogadható* tudást, nem pedig az, hogy miként lehet bármit is logikai szükségszerűséggel, apodiktikusan bizonyítani (vajon kinek?), mint ezt például Descartes tanította, és sokan azóta is ezt tekintik a tudományosság *sine qua non*jának. De a legfontosabb talán mégis az, *hogy az adekvát szövegtani elméletek és módszerek, mert probabilisztikusak és nem determinisztikusak, azt mutatják meg, ami rendszerint, nagy valószínűséggel van, nem pedig azt, ami mindig és szükségszerűen létezik*. Ha mégis ilyesmit ambicionálunk és állítunk, tehetjük hozzá a szerzőink véleményéhez, megszüntetjük a társadalom *emberi* specifikumait, vagyis dehumanizálunk. Természetesen viselkedhetünk így, hiszen a társadalom *szélsőségesen képlékeny* természetű valóságterület, ezért is a rá vonatkozó ideák két pólus – a vad fantáziálás és a görcsös kézzelfoghatóság eszméje – között oszcillálnak. Az adekvát elmélet és módszer azonban itt mégiscsak az, amely tárgyilagosan és a dolog természetéhez igazodva próbálja megragadni a beszéls összetett társadalmi valóságát.

Robert de Beaugrande és Wolfgang Dressler munkáját tanulmányozva világos lehet előttünk, hogy a cselekvő szövegek vizsgálata a fenti tudomány szemlélet jegyében

⁷⁸³ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 15.

⁷⁸⁴ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 15.

lehet igazán sikeres. Annál is inkább, mert *a nyelvészet nem a cselekvő mondatokkal, hanem a cselekvő szöveggel lép ki végérvényesen a nyelvészet keretei közül, és lép be a társadalom reális valóságába* – vagy ahogyan szerzőink gyakran írják, a „való világba” –, amelynek adekvát tudományszemlélete megegyezik a cselekvő szövegek itt jelzett karakterével. Ha a társadalmat is jelentésekkel átszőtt emberi valóságnak, nem pedig gépszerűen működő struktúrának tekintjük, akkor a szövegtan és a társadalomtan szemlélete nem lehet radikálisan különböző, legfeljebb hangsúlyokban térhetnek el egymástól. A strukturalista nyelvészet – legyen tárgya a nyelvi rendszer (langue), a mondat egyetemes struktúrája, vagy a szöveg elvont logikája – a társadalom tanulmányozására nézve nem bír közvetlen érvényességgel; szemléletük hatással volt és van ugyan a társadalomtudományokra, de az a tudomány, amely ennek jegyében jön létre, súlyosan egyoldalú, mert kiiktatja vagy perifirikussá teszi az *emberek* értelemadó és értelemfejtő tevékenységét.

Ezért is kulcskérdés, hogy az ember tárgyi produktumaiban is manifesztálódó közös értelmezési tevékenységét, azaz a szöveget minek tekintjük. Szerzőink szerint a szöveg legfontosabb vonása pedig az, hogy műveleteket végzünk vele, azaz alkalmas a kommunikációra és a diskurzusra, s ezzel együtt – teszem hozzá – a társadalmi valóság formálására. A cselekvő szöveget sok nyelvész és más társadalomkutató tudós nevezi *diskurzusnak*, ezzel hangsúlyozva, hogy nem a kész szövegtest struktúrája, hanem létrehozásának folyamata érdekli őket, és nem is szinguláris, hanem közösségi produktum. Ezért aztán nemcsak azt teszik egyértelművé, hogy a szövegeknek az eddigiekhez képest új grammatikája van, hiszen a mondatgrammatika alapján valóban nem lehet őket értelmezni, hanem eldöntik a *szövegnyelvészet* vagy *szövegtan* dilemmát is, azaz hogy a szövegnyelvészetként induló diszciplínának mi a sorsa vagy jövője. Annak ugyanis, hogy nyilvánvalóan túlmutat önmagán, igazi kifutása nem az egyre differenciáltabb strukturalista szövegnyelvészet, hanem a nyelvészetten túlmutató *szövegtan* vagy a szövegtudomány, amelynek tanulmányozási tárgya a tényleges diskurzus. És a diskurzussal meg is fordul a viszony: a diskurzus egyben a társadalomtudományoknak is alkalmas vizsgálati tárgya lehet.

2. A műveleti szövegtudományhoz vezető út

A huszadik század elején, vagyis a nyelvészet általánosan elfogadott módon történő tudománnyá válása idején alakult ki az a felfogás, mindenekelőtt Saussure munkássága nyomán, hogy „a nyelv minden aspektusával kapcsolatban a minimális egységek rendszerét kell felállítani, ahol minden egységnek az a szerepe, hogy az összes többitől megkülönböztethető legyen”. Továbbá ezen elemek „mindegyikének funkciójához hozzátartozik, hogy hozzájárul az egész működéséhez”. S a pontos definíciókkal egymástól világosan elválasztott, továbbá valamilyen nagyobb egészhez való hozzájárulás révén specifikált elemek együttese pedig rendszert alkot: a nyelvész feladata nem is más, mint

ennek a struktúrának a minél pontosabb megragadása, hiszen „a nyelvet rendszernek kell tekintenünk”,⁷⁸⁵ már ha tudományosan kívánjuk a nyelvet leírni.

Ezt a felfogást sok nyelvész fogadta el és fogadja el ma is. Ám ha nem azt a kérdést tesszük fel magunknak, írja Beaugrande és Dressler, hogy nyelvészek miként képesek leírni a nyelv valamely részterületét rendszerként, hanem azt, hogy maga a kommunikáló és beszélő ember miként *használja* a nyelvet, akkor erősen kérdéses lesz a strukturalista leírások érvényessége. Senki sem gondolhatja ugyanis komolyan, hogy efféle nyelvi „rendszer a kommunikálás műveleteivel azonos lenne: az ember semmilyen közvetlen vagy nyilvánvaló módon nem foglalkozik a megkülönböztető egységek összekapcsolásával, miközben beszél.”⁷⁸⁶ Hiszen a különféle nyelvi rendszerekben leírt „sok elvont megkülönböztetés a valóságos beszédben nincs is érzékelhető módon benne”.⁷⁸⁷ Az ember, miközben másokhoz beszél, nem absztrakt nyelvi artefaktumokat konkretizál, és nem is nyelvi törvényszerűségeket megvalósításán fáradozik.

A pragmatika, vagyis a nyelv használatának vizsgálatai azt mutatják, hogy a beszéd minden eleme *elvé* benne van a nyelvben. Nem úgy van tehát, hogy van egy nyelvi rendszer és ettől külön egy nyelvhasználat, amely használat, hogy még kevésbé legyen „életszagú” a modellünk, ezt az elvont valóságot konkretizálja és aktualizálja. Mindezt Beaugrande és Dressler imperatívusként így fogalmazza meg: „Egy műveleti alapú (procedurális) megközelítés keretei között [...] a nyelv minden szintjét annak használatán keresztül kell leírni.”⁷⁸⁸ Ez a pozíció nyilvánvalóan átrendezi a nyelv egészének értelmezési tartományát is, hiszen például a sokat vizsgált szintaxis és a szemantika kapcsán is az lesz az alapvető kérdés, hogy miként alakulnak ki és működnek a nyelvi formák és a jelentések valóságos közlési szituációkban. És fordítva: „Nem lehet kétséges, hogy a valóságos kommunikációs tevékenység csak akkor magyarázható meg, ha a nyelvet interaktív kölcsönhatáson alapuló rendszerként modelláljuk”,⁷⁸⁹ amelybe mindenképpen beletartozik a közlő személyek szándéka és helyzete. Önmagában például egy közönséges felirat vagy jelszó mondatát sem tudnánk kihámozni a közlési szándék és a használati szituáció nélkül.

Ezek a megfontolások vezették el őket a műveleti értelmezéshez, hangsúlyozzák a *Bevezetés* szerzői. Szemléletükben „azoknak a műveleteknek a feltárása a lényeg, amelyek az egységekre és mintákra a nyelvi rendszernek a nyelvhasználatban való működése során irányulnak. A szöveg nem más, mint ezeknek a műveleteknek a mindenkori eredménye. Ennélfogva a szöveg nem magyarázható úgy, mint morfémák és mondatok együttese; inkább azt mondhatnánk, hogy a morfémák és a mondatok mint műveleti egységek és minták szerepelnek jelentések közvetítésére és célok jelzésére a kommunikáció során.” Azt kell tehát vizsgálni, hogy a szöveghasználók ténylegesen és konkrétan miként

⁷⁸⁵ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 55.

⁷⁸⁶ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 55.

⁷⁸⁷ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 56.

⁷⁸⁸ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 55.

⁷⁸⁹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 57.

szervezik meg a morfemikus és szintaktikai anyagot, „nem pedig valamely elmélet által diktált előzetes feltevés” alapján ebből levezetni a szövegeiket.⁷⁹⁰

Beaugrande és Dressler azonban azt is hangsúlyozzák, hogy a műveleti szövegtan *az egyik lehetséges* tudományos megközelítés, bár jó okkal érvelnek használhatósága és hasznossága mellett. Mint írják: „nincs határozott megszorítás arra nézve, hányféle elvont nyelvtant lehet alkotni egy adott nyelvről. Általában olyan ismérvek alapján szoktak az egyik nyelvtan mellett érvelni egy másikkal szemben, mint az egyszerűség, a következetesség és az általánosság. A műveleti megközelítés alapján azonban a döntő ismérvek között kell lennie a működtethetőségnek (operacionalitásnak) és az emberi hihetőségnek (plauzibilitásnak) is.”⁷⁹¹ Továbbá a műveleti megközelítésben „a mondat/nem mondat, a szöveg/nem szöveg különbségtétel veszt jelentőségéből”, amely differenciák abszolúte nélkülözhetetlenek egy elvont nyelvtan számára, miközben „az emberi nyelvhasználók bizonyíthatóan képtelenek ezt a megkülönböztetést következetesen megtenni”.⁷⁹²

Ennek megfelelően a műveleti szövegtanban a pontos elhatárolások, a szigorúan érvényesülő törvények és a rendszerszerű elvont összefüggések helyett „fontosabbá válnak a hatékonyság, a hatásosság és a helyénvalóság különféle fokozatai”, valamint a befejezettség kérdése, szemben a strukturális egységgel és zártsággal. Ezek a pragmatikai „tényezők legalább annyira befolyásolják, hogy az emberek adott esetben mit mondanak, mint a nyelvtan és a logika elvont szabályai”.⁷⁹³

A *hatékonyság* (1) egyszerre jelenti a szöveglétrehozás és szövegértés felesleges elemeinek a mellőzését, illetve az elégséges elemek feltétlen felhasználását. Pragmatikai eredménye, hogy „műveleti szemszögből a *hatékonyság* hozzájárul a *megmunkálás* (a szöveg kialakítása, illetve feldolgozása) *könnyűségéhez*, vagyis ahhoz, hogy a szükséges műveletek ne rójanak túl nagy terhet a résztvevők figyelmére, és a szükséges tudáselemek felidézése ne essen nehezükre”.⁷⁹⁴ Vagyis a cselekvés mindig célszerűen van elvégezve. Nemcsak célt valósít meg, hanem az ember ezt minél pontosabban és hatékonyabban igyekszik megtenni. Nem többet és nem mást, csak azt, de azt feltétlenül, ami a szándék-megvalósításhoz szükséges.

A *hatásosság* (2) a beszédnek arra a jól ismert vonására utal, hogy egy adott szöveg, szemben egy másikkal, komolyan megérinthet valakit, illetve az arra való törekvésre, hogy ez így legyen, mint ezt a retorika is tanítja. Műveleti szempontból a hatásosság „a *megmunkálás mélységét* váltja ki, vagyis az explicit felszíni ábrázolásból hiányzó elemekre vonatkozó figyelem és felidézési szándék erőteljes mozgósítását”.⁷⁹⁵ A létrehozás szempontjából mondhatnánk akár alaposságot és összetettséget is, amely az érzékelhető formai jegyeken túl egy-egy szöveg jelentésének differenciáltságára utal. A tettek ugyanis

⁷⁹⁰ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 57.

⁷⁹¹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 57.

⁷⁹² Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 58.

⁷⁹³ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 58.

⁷⁹⁴ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 58.

⁷⁹⁵ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 58–59.

több szinten mozognak. A kivitelezést például előkészületi elképzelések, összehangolási akciók előzik meg, a szöveg nem látszó szándékokat rejt magában és fejez ki, jelentősége változó minden érintett szempontjából, a fő eszméhez vagy szándékhoz mellékeszmék társulnak, és így tovább. Hogy valójában ki és kik *mit* tett és tettek, és ez miként hat másokra, az csak egy ilyen összetettségen és alapos értelmezésben tárul fel.

A *helyénvalóság* (3) „olyan tényező, amely meghatározza a jelen alkalom és a szövegszerűség ismérvei közötti megfelelés mértékét, amelynek alapján [...] megbízható becslés tehető a résztvevők által elvégzett megmunkálás könnyűségére és mélységére nézve”.⁷⁹⁶ Alapja az a helyzetszerűség, amely arról szól, hogy az ember nem általában és nem absztrakt valakihez beszél, hanem konkrétan, adott helyen s időben lévő valakihez szól, akár szöveget hoz létre, akár szöveget értelmez. Alapkérdése: mikor helyénvaló egy szöveg? A válasz; akkor, ha megfelelés van „a jelen alkalom” és „a szövegszerűség ismérvei” között. Azaz éppen az hangzik el és olyan módon, amit a szituáció szereplői többé-kevésbé képesek megérteni.

A *befejezettség* (4) a szövegműveletnek az a vonása, amely lezártnak tekint egy-egy szöveg-megnyilatkozást. Amilyen könnyűnek tűnik a kezdőpont megadása, olyannyira nehéz a befejezettség kijelölése. „Elvben nincs olyan elválási pont, ahol a szöveg létrehozása határozottan elvégzettnek volna mondható, legfeljebb egy olyan befejezettségi küszöb, amelynél a létrehozó az eredményt a szándékolt célzatra kielégítőnek találja.” Ugyanez a helyzet a szövegértelmezés szempontjából is. „Soha sincs teljesen vége a befogadásnak sem, legfeljebb ismét csak olyan befejezettségi küszöbhez ér, amelynél a szöveg felhasználása kielégítőnek mondható. Elvben mindig jöhet valaki más, aki tovább foglalkozik a szöveggel”.⁷⁹⁷ Mindez a szavak és a mondatok esetében sokkal egyszerűbb, ezek határai ugyanis „jól látszanak”. A szöveg azonban ezeknél kontúrtalanabb produktum, határai erősen kötődnek az érintettek törekvéseihez, ami mindig egy diszkurzív vagy kommunikatív szituációban realizálódik. Ezért is mondhatta Mihail Bahtyin beszédelméleti írásában, hogy a szöveg a létrehozója oldaláról akkor van befejezve, amikor ő azt befejezettnek *tekinti*, a befogadó oldaláról pedig akkor, amikor elkezd értelmezni azt valamilyen szempont szerint, azaz *válaszol* rá.

3. A szövegek létrehozása

A műveleti szemléletű szövegtan kulcskérdése a szöveglétrehozás, tehát az, hogy milyen elvek s szabályok alapján és milyen eljárások mentén szoktunk és tudunk is szövegeket alkotni. Tétélezzük fel, írja Beaugrande és Dressler, hogy a valóságos beszélő-cselekvő emberek a *strukturális és transzformáció modellje* szerint próbálnának szöveget létrehozni, ezen elvek alapján beszélni egymáshoz. Ez esetben „a nyelvhasználók a különféle nyelvi szinteken létező aprólékos szerkezetek végtelen tengerén úszkálnának; az [viszont],

⁷⁹⁶ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 58.

⁷⁹⁷ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 59.

hogy a mondattani és egyéb nyelvtani jelenségek hogyan lépnek kölcsönhatásba egymással a jelentések és a közlési célok világában, tökéletes rejtély maradna”.⁷⁹⁸ Vagyis, ahogyan erről már szó volt, a strukturalista és transzformációs nyelvelfogásokból sem elvileg, sem praktikusán nem következik szöveghasználati mód. Emlékeztetnék arra, hogy Petőfi S. János modellje sem gyakorlati útmutatást tartalmazott szövegek létrehozására, hanem javaslata szerint a modelljét egy tudományos elemzés során össze lehet vetni a kész szövegekkel az egyezések és az eltérések megállapítása céljából.⁷⁹⁹

A műveleti szövegten viszont kifejezetten ambicionálja az effektív szöveglétrehozás vizsgálatát. Ehhez bemutatja és elemzi a dominancia, a leképezés, a műveleti csatolás és a minta-összehasonlítás eljárását, mint *általános* műveleti módot, majd a szöveglétrehozási folyamatot öt *fázisát* vizsgálja meg: tervezés, az eszme körvonalazása, fejlesztés, kifejezés, közreadás.

A *dominancia* (1) egy ellentmondást segít feloldani a szövegalkotás során. Nevezetesen azt, hogy miként *választunk ki* bizonyos elemeket és műveleteket a szöveglétrehozás során, míg másokat mellőzünk, hogy aztán később ezeket mégiscsak felhasználjuk. Ha egy ilyen folyamatot nem szelektálnak, hanem egy szabály szükségszerű megvalósításának tekintünk, akkor szövegünk nemcsak nem választott szöveg lesz, hanem olyan, amely nem is lehet másmilyen, csak olyan, amelyet éppen megalkottunk; holott ez ellenkezik a legelemibb tapasztalatunkkal. A dominancia másként értelmezi a kérdést. „Azért beszélünk »dominanciáról« (alá-fölé rendeltségről), mert valószínűtlennek és szükségtelennek tetszik, hogy az egyik fázis műveletei kizárják az összes többi fázis műveleteinek egyidejű zajlását: inkább arról van szó, hogy kell lennie egy olyan *küszöbnek*, amelyen túl a megmunkálási erőfeszítések *gyűjtőpontja* a műveletek egyik fázisára irányul, míg más műveletek háttérbe szorulnak, de nem függesztődnek fel. Vagyis a dominancia a szövegcselkvés „lazán sorba fűzött halmazát vetíti elének”, továbbá azt jelzi, hogy „a megmunkáló a különféle tevékenységeit más-más arányban vegyítheti”.⁸⁰⁰

A *leképezés* (2) eredetileg az ismerettan és a formális logika fogalma, de használható műveleti értelmezésben is, már amennyiben nem „pontos tudati tükrözést” értünk alatta. Merthogy a szövegműveleti folyamatban „a leképezés nem más, mint különféle típusú elemek, szerkezetek és viszonyok közötti összefüggések megteremtése”. A leképezés elve szerint általában „nem dönthető el, hogy mennyi szervezési tevékenységre van szükség egy-egy nyelvi szinten belül, mielőtt más szintekre való leképezésre sor kerülhetne. Gyakran van aszimmetria (az egy az egyhez megfelelés hiánya) a szintek között, de a leképezés során bizonyos alapesetek (feltevések, amelyek akkor érvényesek, ha valami nem utal kifejezetten az ellenkezőjükre) és preferenciák (valamely választható dolog előnyben részesítése másokkal szemben) segítheti elő az éppen szükséges megmunkálási terhek csökkentését.”⁸⁰¹

⁷⁹⁸ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 56.

⁷⁹⁹ Petőfi (2004): i. m.

⁸⁰⁰ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 64.

⁸⁰¹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 64.

A *műveleti csatolás és a minta-összehasonlítás* (3) arról szól, hogy a szövegek létrehozása során nem pusztán ad hoc döntések születnek, hanem vannak ennél általánosabban érvényesülő minták is, amelyek nem kötődnek az egyes szövegtestekhez, hanem a szövegalkotó személy tárolt és tudott ismeretei közé tartoznak. „Szokásos körülmények között a műveletek feltehetőleg nincsenek szorosan az egyes szöveganyagokhoz szabva. Lenniük kell erős és általános eljárásoknak, amelyek az adatok és esetek széles köréhez képesek alkalmazkodni.” Ezek használatát műveleti csatolásnak lehet nevezni. Nem más ez, mint „a sztenderd eljárásoknak a jelen szükségleteihez való igazítása, pontosítása vagy módosítása”. Másrésztől ezeket az eljárásokat minta-összehasonlítás révén hajtjuk végre. „A műveleteket a minta-összehasonlítás műveletei hívják elő, amelyek ésszerű megfeleléseket fedeznek fel a jelen ismeret és a tárolt ismeret között. Miközben az általános műveletek zajlanak, szükség szerint kitöltögethetők a sajátos részletek.”⁸⁰²

A szöveg-előállítás öt fázisa abban különbözik a három általános műveleti jegytől, hogy ez a szöveglétrehozást mint időben zajló folyamatot veszi szemügyre és különíti el ennek fázisait.

A *tervezés* (1) az induló szakasz. „A szöveg-előállítás első fázisa általában a tervezés. Az előállító szándéka szerint valamilyen célt kíván elérni a szöveggel, például ismerteket közvetíteni vagy [...] együttműködésre bírni a befogadót.” Meg tudunk különböztetni fő- és alcélt, másképpen mondva stratégiai és taktikai célt. „Egy szöveg előállítása a főcélhoz vezető útvonal mentén fekvő alcélnak számít. *Eszköz-cél elemzéssel* a szöveg előállítója kiszámíthatja, hogy különféle lehetséges szövegek közül melyik járulna hozzá a legnagyobb mértékben ahhoz, hogy a jelen állapot és a célállapot közötti különbség lecsökkenjen.” Ehhez meg lehet próbálkozni szélességi kereséssel, „azaz több szöveget is felajánlani egymásután, remélve, hogy egyikük sikerre vezet”⁸⁰³

A tervezést az *eszme körvonalazása* (2) követi, illetve a kettő többnyire együtt zajlik. „A célkitűzést és a szövegtípus megválasztását szorosan követi (vagy időben részlegesen egybeesik vele) az eszme körvonalazásának fázisa.” De vajon hogyan kell érteni az efféle „cselekvő eszmét”? „Egy eszme olyan belsőleg kezdeményezett (tehát nem a környezet által kikényszerített) tartalom-alakzat, amely irányítóközpontokat biztosít a termékeny és jelentéssel bíró viselkedéshez, beleértve szövegek előállítását.” A szöveget szervező eszme a célnál átfogóbb idea, amelynek megfogalmazása során a szövegalkotó önmaga számára tisztázza azt, hogy miért teszi azt, amit éppen megtesz, túl azon, hogy valamilyen konkrét célt akar a létrehozandó szöveggel elérni. A kettő viszonya nem egyszerű összefüggést jelent. „A tervszerűségnek egy eszmére való leképezése (és viszont) kétségtelenül szövevényes.”⁸⁰⁴ Tétélezzük fel például, hogy szöveggel valakit meg akarok győzni valamiről. Ezt a célt nyilván nem jelentem be. Igyekszem viszont olyan szövegeket találni/kitalálni, amelyek vonzóak és elfogadhatóak számára, és ezek segítségével elérni a célt.

⁸⁰² Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 64.

⁸⁰³ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 65.

⁸⁰⁴ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 65.

A *fejlesztés* (3) a szöveglétrehozás kifejezetten innovatív része. Ugyanis „a fejlesztés fázisa arra szolgál, hogy kiterjesszük, közelebből meghatározzuk, további részletekkel gazdagítsuk és más eszmékkel összekössük a körvonalazott eszmét. A fejlesztés úgy képzelhető el, mint az ismeretekben, vagyis az elmében tárolt, belsőleg szervezett tartalom-alakzatokban végzett keresés. A fejlesztés többé-kevésbé érintetlen terek felidézésétől nagyon szokatlan együttállások kialakításáig igen sokféle lehet.”⁸⁰⁵ Mindez a szöveg létrehozójától valamilyen alkotóképességet kíván, s jelzi, hogy a szövegalkotási műveletnek komoly tudásbeli feltételei vannak. Ennek ellenére a fejlesztés nem kivételes eset, és nem kíván kiváltságos képességeket: a mindennapi szövegalkotásban és beszéd-szituációkban is sok az innovatív elem, még ha mindez nem is jelenik meg művészi vagy tudományos alkotásként.

A *kifejezés* (4) fázisa a szövegalkotásnak az a része, amelyben a szöveget létrehozó személy megpróbálja eszméjének, céljának, vagyis a gondolatainak a leginkább megfelelő nyelvi formát megtalálni. Jóllehet az eddigi három fázis sem nélkülözhetette ezeket, de az eddigiék „még nem feltétlen öltének testet természetesen nyelvi kifejezésekben”, bár valamilyen módon megfogalmazásra kerülhetnek. „Például állhatnak jelenetekre vagy eseménysorokra vonatkozó tudatbeli képekből.” Ezért aztán „lennie kell egy kifejezési fázisnak is, amelyhez az eddig felhalmozott tartalom most továbbítódik.”⁸⁰⁶

Ebben a fázisban a problémamegoldás sajátos esete az, amikor „a kifejezések keresése az egyik szervezési szintről a másikhoz vezető útvonalak kialakítása révén” történik. Megkönnyíti a megoldást az, ha „a tudati tartalom aktivizálása általában természetes módon áttérjed azokra a tipikus kifejezésekre is, amelyek az adott tartalommal együtt vannak tárolva”. Sajátos problémaként merül fel a következő eset: a különböző „tartalmak, mint egy jelenet vagy egy eseménysor tudati képei, folyamatosak lehetnek, míg a kifejezések többé vagy kevésbé diszkrét (pontszerű, egymástól elváló) elemek” rendszerét alkotják. Ez esetben a szövegalkotónak „el kell döntenie, milyen határokat húz meg a jelenet alkotórészei vagy az eseménysor egyes eseményei között”. Ugyanis a különböző kifejezések általában különböző határokat vagy távolságokat jelölnek ki.⁸⁰⁷

A *szövegközreadás* (5) a szövegalkotási folyamat utolsó fázisa, amely egyben lezárja a nyelvi megformálást is. De nemcsak a nyelvi formálás, hanem az egész szövegalkotási művelet lezárása, mondhatni, a célmegvalósítás, amely egyben a szövegnek a cselekvőtől való le- vagy elválasztása. „Mivel a szövegek közreadása a hangos vagy írott/nyomtatott közlés szekvenciális (elemsorból álló) közegére korlátozódik, a létrehozás végső fázisának a nyelvi megformálás/elemzés műveletének kell lennie: a legutóbbi fázisból továbbított kifejezések nyelvtani függőségekbe állításának, s ez utóbbiak lineáris (soros) elrendezésének, a szövegfelszín kialakításának.”⁸⁰⁸ Ebben a sorba állításban, vagyis a *linearizációban* a legfeltűnőbb preferencia a *szomszédságon* alapul.

⁸⁰⁵ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 65.

⁸⁰⁶ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 66.

⁸⁰⁷ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 66.

⁸⁰⁸ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 67.

Végül a *Bevezetés* szerzői felteszik azt a kérdést is, hogy vajon a szövegalkotási *fázisok elkülönítése és sorrendje* miként alakul a konkrét szövegalkotás során. Mint írják:

„[A] fázisokat nem úgy kell elképzelni, mint amelyek időbeli egymásutánban, világosan elkülönült szakaszokban mennek végbe. Tökéletesen elképzelhető, hogy mind az öt fázis egyszerre, egymással kölcsönhatásban zajlik, a közöttük lévő dominanciaviszonyok gyors eltolódása mellett. Amikor valamelyik fázisban nehezen elfogadható vagy nem kielégítő eredmény születik, a dominancia visszaválthat egy »mélyebb« (tehát a létrehozás alatt álló szöveg felszínétől távolabb lévő) fázisra, hogy ott újabb szervezési módokat találjon. A később meghozott döntés nyomán kiderülhet, hogy a korábban meghozottak nem voltak előnyösek; például a fejlesztés vagy a kifejezés során meg kell változtatni a tervezésnek vagy az eszme körvonalazásának az eredményét.”⁸⁰⁹

Ez a visszacsatolás (*feedback*) művelete, vagyis önkorrekció, pontosabban annak a folyamatos használata. De ez csak akkor értelmezhető, ha a cselekvés egyrészt *összetett*, nem egyetlen aktus, másrészt akkor, ha a tett egésze át van itatva *értelmezéssel*. Egy íróval történő személyes beszélgetés alapján írják; az illető azt mondta el nekik, hogy „még mielőtt írni kezdene, teljesen kitalálja a szöveg tartalmát, az események menetét, a különféle részek elrendezését, az egyes anyagrészek előtérbe hozását vagy háttérbe szorítását, a késleltetés vagy az elkalandozás használatát, a párbeszéd elemeit, és a történet szereplőit”. Beaugrande és Dressler szerint ez teljesen szokatlan eljárás; „az efféle döntések inkább írás közben szoktak megszületni”.⁸¹⁰ Még inkább így van ez a mindennapi élet szövegeinek létrehozása során.

Az sem állítható, hogy a szövegek konkrét létrehozása során mindig minden fázist be kell járni; ezek egy része *összevonható*. Ugyanis „a szöveglétrehozás terén szerzett gyakorlat a fázisok összevonásához vezethet. Egy olyan szövegminőségi szint, amelynek eléréséhez a fázisok közötti sok ide-oda váltásra volt szükség, idővel egyetlen célratörő végigfutással elérhetővé válhat.” Erre a tehetséges alkotók, valamint a jól s könnyen kommunikáló köznapi emberek egyaránt képesek. Nekik ugyanis egy idő után „nem kerül túl sok erőfeszítésbe egy-egy szöveg létrehozása”. Ehhez azonban sok gyakorlásra és tapasztalatra volt szükségük, amin „feltehetően keresztül kellett vergődniük pályafutásuk korábbi szakaszán”.⁸¹¹ Ráadásul minél inkább jártas lesz valaki egy adott cselekvésben, annál inkább képes megítélni mások hasonló cselekedeteit.

A szöveglétrehozás egy kommunikatív szituációban a létrehozott szöveg értelmezéséhez és *befogadásához* vezet. Valójában ezzel fejeződik be egy szövegműveleti tett, nem akkor tehát, amikor létrehozójától elválik. Szerzőink szerint ez nagyjából olyan, mint a létrehozási, megmunkálási folyamat, csak éppen ellenkező irányba halad. „A befogadó a »felszínen« kezdi, magával a szöveg közreadott formájával, és »lefelé« halad a »mélyebb« fázisok felé. A szövegfelszín lineáris szóсорozatát nyelvtani függőségekben észrevételezi. Ezen függőségek elemei azok a kifejezések, amelyek fogalmakat és viszo-

⁸⁰⁹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 68.

⁸¹⁰ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 68.

⁸¹¹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 69.

nyokat aktivizálnak a befogadó elméjében – ezt a fázist fogalom-visszanyerésnek nevezhetjük. Amint a fogalom-alakzat kiépül, és sűrűsödési pontokat meg dominanciaviszonyokat kezd mutatni, a fő eszmék is kivonhatók az eszme-visszanyerési fázisban. Végül a szöveg létrehozását elindító tervek felismerése a tervvisszanyerés fázisában történik meg. Ekkor a befogadó megfontolhatja a lehetséges cselekedeteket vagy válaszokat, amelyekre a szöveg készíti.”⁸¹²

Természetesen „a befogadás fázisai, akárcsak a szöveglétrehozás fázisai, nem különülnek el szükségképpen egymástól. Valószínűbb, hogy itt is dominanciaeltolódás megy csupán végbe, a fázisok közötti szoros együttműködés és eszmezsere mellett, különösen amikor valamely fázisban az eredmények kétségesek vagy zavaróak.”⁸¹³ Továbbá ahogyan „a létrehozás természeténél fogva nyílt végű folyamat”⁸¹⁴ ugyanúgy az értelmezés is nyitott, vagyis ritkán vezet ugyanolyan eredményre. Az író és a nyelvész például sok olyan vonását is felfedezik a szövegeknek, „amelyeket a laikus szövegbefogadók valószínűleg észre sem vennének”.⁸¹⁵

Ezzel együtt sem mondhatjuk, hogy a szövegbefogadás pontosan fordítottja lenne a létrehozásnak. „A befogadónak meg kell próbálnia a szöveg létrehozójának tevékenységét előre látni ahhoz, hogy gyorsan és értelmesen tudjon reagálni rá. Itt a befogadásnak ugyanaz az iránya, mint a létrehozásnak, vagyis a befogadó megpróbálja »lekörözni« a létrehozás folyamatát, ezáltal a fő eszmék és tervek felismerését közvetlenebbé téve. Anélkül, hogy állandóan *hipotéziseket* gyártana és ellenőrizne arról, amit a szöveg létrehozója éppen tesz, a befogadó könnyen megfeneklene a választási lehetőségeknek és a bizonytalanságoknak a tájékozódást megnehezítő szövevényében.”⁸¹⁶ A tettekre való reagálás általános módja ez. Egyrészt nemcsak arra próbálunk reagálni, amit a másik tett, hanem arra is, amit *várhatóan* tenni fog. Ám nem az összes lehetséges kifutásra reagálunk, hiszen ez ellehetetlenítené a cselekedetünket, hanem arra, amit a másik szertüntünk nagy valószínűséggel tenni fog. Ez hasonlít a másik tettének az utánzására vagy követésére, hiszen „vele együtt” gondolkodva válaszolunk, azaz megpróbáljuk *kitalálni*, hogy mit tesz még, mintegy elébe megyünk mások tetteinek. Ezért is egy sokat tapasztalt ember már akkor tudja, hogy mit mond majd a másik, amikor az illető elkezd, esetleg még csak tervezi a cselekedetét.

4. Kilépés a szövegtudományból

A művelési szövegtudomány egyik legfontosabb vonása, hogy nemcsak a mondat keretei közül lép ki a mondathoz képest másként szerveződő szövegtudományokba, hanem legalább ilyen határozottan kilép magából a szövegből is, olyan értelemben felfogva az átlépést,

⁸¹² Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 69–70.

⁸¹³ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 70.

⁸¹⁴ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 67.

⁸¹⁵ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 70.

⁸¹⁶ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 70–71.

hogy a vizsgálat és az értelmezés fókusza a nyelv belső viszonyai helyett *a nyelv és rajta kívüli valóság viszonyára* helyeződik át. Ez a nyelvészeti pragmatika lényege. „A nyelvészeti elméleteket és modelleket régebben pusztán a nyelvi szerkezetek leírásának céljából, gyakran kizárólag belső megfontolások alapján alakították ki.”⁸¹⁷ Vagyis nem törődtek azzal, hogy a nyelvnek mi köze van a nyelven kívüli valósághoz. Vélhetően abból a megfontolásból, hogy a nyelvészet illetéktelen instancia ezeken a „távoli” területeken. A szövegtan eredményei azonban azt bizonyítják, hogy ez egyáltalán nincs így.

Természetesen nem azt állítom, hogy a szövegtan *par excellence* átfogó igényű társadalomtudomány lenne, hiszen művelői nem tesznek fel és nem vizsgálnak specifikusan társadalomtudományi kérdéseket, ezt a munkát „ráhagyják” az adott terület tudós művelőire. Bizton állíthatjuk viszont a következő három dolgot. Egy: a műveleti szövegtan tudományeszménye és társadalomszemlélete messzemenően akceptálható és akceptálandó a társadalomtudományok területén is, hiszen kiindulópontja egy értelemmel átszőtt társadalmi valóság. Kettő: a szövegtan a diskurzus és a kommunikáció középpontba állításával egy új tudás- és cselekvésfelfogást alapoz meg, márpedig ezek helyes értelmezése minden társadalomtudomány kulcsproblémája. Három: ezen túl a szövegtudomány számtalan olyan részterület vizsgálatát veti fel, amelyek fontosak lennének a társadalomértelmezésben is, de sok oknál fogva a társadalomtudományok művelői mellőzték ezek vizsgálatát, vagy csak alig fordítottak rá figyelmet. Vagyis új szempontokat vetnek fel a hagyományosan vizsgált területek és témák kapcsán: ilyen például a döntés és a válaszadás, az innováció és alkotás, de az intézményfelfogás kérdése is.

Ezzel együtt is a műveleti szövegtan alapvetően a nyelvet, a beszédet, a szöveget, a diskurzust vizsgálja, ezek sajátosságait és működésmódját igyekszik feltárni, tehát a *szövegek*, nem pedig a társadalom tanulmányozásának a tudományáról van szó, mint láthatjuk is a szöveglétrehozás vizsgálata kapcsán. Ez akkor is így van, ha esetleg azt állítjuk, mint például Paul Ricœur, hogy a társadalmi *tetteknek szövegstruktúrája* van,⁸¹⁸ vagy azt, amit a Petőfi S. János tiszteletére kiadott könyv szerkesztői kötetük címében írtak, persze némi iróniával: *Szöveg az egész világ*.⁸¹⁹ A szövegtanok *kiindulópontja és vizsgálati tárgya* ugyanis mindig a szöveg és nyelv, s innen jutnak el a szövegen kívüli világba, a társadalmi valósághoz. A következő fejezetekben fogjuk majd látni, hogy Beaugrande és Dressler a szöveg *hét* alapvető tulajdonságából csak kettőt tekintenek meghatározóan nyelvi vonásnak (koherencia és kohézió), a többit viszont *nyelven kívüli, de nyelvileg közvetített* vonásnak.

A kilépés vagy átlépés szempontjából döntő vonás a szövegben megmutatkozó *választások* értelmezése, és az ezzel együtt előálló *aktualizáció*. A helyzet ugyanis az, írják a *Bevezetés* szerzői, hogy „a nyelv alapszerveződése (például hangrendszerének, nyelvtanának, szókincsének megannyi szabályszerűsége) nem ad megbízható fogódzót arra

⁸¹⁷ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 268.

⁸¹⁸ Paul Ricœur: A szöveg mint modell: a hermeneutikai megértés. Ford. Szabó Márton. *Szociológiai Figyelő*, (2002), 1–2. 60–76.

⁸¹⁹ Andor József – Benkes Zsuzsanna – Bókay Antal (szerk.): *Szöveg az egész világ. Petőfi S. János 70. születésnapjára*. Budapest, Tinta, 2002.

nézve, hogy mit is kellene választani”, és konkrétan milyen szöveg jön vagy jött létre. Ugyanis egy szöveg esetében egyaránt fontos az, hogy a létrehozó személy konkrétan milyen szöveget produkált, és az is, hogy alkotóelemeire nézve „mi minden fordulhatott volna elő helyettük”. A velük és rajtuk elvégzett műveletek ugyanis mindig döntésekkel járnak. A választások megértéséhez pedig nem elég a nyelvtani szabályok ismerete, ehhez ki kell lépni a nyelvészeti „kizárólag belső megfontolások”-ból. Vagyis „állandóan igyekeznünk kell, hogy felfedezzük azokat az indítékokat és stratégiákat, amelyek szerint a szövegek megalkotása és felhasználása működik”.⁸²⁰

Ez azonban nem jelent önkényességet. Szó sincs tehát arról, hogy bárki bármilyen szöveget létrehozhat, vagy bárki olyan indítékot vizionálhat egy szöveg mögé, amelyet csak akar. Például „az olvasás szerepéről az utóbbi időben lefolyt viták rámutattak annak a veszélyességére, ha feltesszük, hogy egy szöveg befogadói azt tehetnek a szöveggel, amit csak akarnak. Ha ez pontosan így volna, akkor a szövegek révén való kommunikáció megbízhatatlan, talán egyenesen szolipszisztikus (szélsőségesen szubjektív) lenne.” Ezzel szemben: „Határozott, ha nem is megfellebbezhetetlen korlátnak kell lenni annak, hogy más-más befogadók milyen különböző módon használhatnak fel egy adott szöveget.” Ebből a szempontból határozott különbség van a nyelvi rendszer és a szöveg között. „Míg egy nyelv még fel nem használt, rendelkezésre álló választások képzetes (virtuális) rendszere, a szöveg olyan valóságos (aktuális) rendszer, amelyben bizonyos választások történtek az adott repertoárból, és a kiválasztott elemeket egy bizonyos struktúrában (elemek közötti viszonyrendszerben) használják fel. Ez a felhasználás az aktualizáció műveletein keresztül történik.”⁸²¹ Éppen ezt mutatta be a *Bevezetés a szövegnyelvészetbe* a szövegalkotás általános vonásainak és időbeli lefolyásának szakaszolása révén.

Szerzőink okkal állapítják meg: „Mivel a strukturalista leíró nyelvészet és a transformációs nyelvten egyaránt virtuális rendszerekkel volt elfoglalva, [...] nem fordítottak elég figyelmet az aktualizációs eljárásokra.” Ez a hiány azonban több mint figyelmen kívül. Ugyanis „az aktualizáció szerveződésének módjai nem alkalmazhatók közvetlenül a virtuális rendszerekre”.⁸²² Ám ez az összefüggéshiány fordítva is igaz. Az aktuálisan létrehozott szöveg, az ezt megvalósító konkrét cselekvés nem vihető át közvetlenül egy „rendszer-egészbe”. Ehhez a tudósnak olyan absztrakciós műveleteket kell véghez vinnie, amelynek nyomán bármely konkrét szöveg konkrét valósága teljesen háttérbe szorul, és már csak arra lesz jó, hogy tesztelje és illusztrálja magát a rendszert, aminek az igazságát vagy érvényességét az biztosítja, hogy megalkotója *képes volt* ezt az egységes rendszert létrehozni. A műveleti szövegtan, minden töredezettsége ellenére, nem ezt az utat járja.

Ehhez érdemes figyelembe venni azt, amit szerzőink az emberi kapcsolatokat is alakító kommunikációról írnak. „A kommunikáció [...] *a stabilitás állandó megzavarásából és helyreállításából áll az előforduló elemek folyamatosságának megszüntetése és újbóli*

⁸²⁰ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 60.

⁸²¹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 60.

⁸²² Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 60.

megteremtése révén. Így tehát a preferenciákkal kapcsolatos ismeretek nem zárhatják ki a kreativitást a szövegek révén való kommunikációból.⁸²³ A konkrét cselekedet ilyen szempontból is összetett. Van szokásszerűen elvárt és szükségszerűen megteendő eleme, és van olyan eleme, amely eltér ezektől. S a konkrét tett ezek között oszcillál. A cselekvő ember mindig választ (dönt), nem pedig automatikusan követ egy törvényszerűnek leírt összefüggést, vagyis valamilyen mértékben meghatározó módon kreatív is. Ez pedig nem fér bele a rendszeregésként felfogott nyelvbe vagy szövegbe.

Már csak azért sem, mert „a szövegszerűség valamennyi ismerve szorosan kapcsolódik a folyamatossághoz”.⁸²⁴ Történetek ugyan kísérletek a nyelvészetben is arra, hogy összeegyeztessék egymással a struktúrák fennállását a cselekvések időbeli lefolyásával, de ezek a próbálkozások sikertelenek voltak. A strukturalista felfogásban ugyanis nincs helye a szabályostól eltérő változásnak, mert ez rombolja a struktúrát, márpedig az emberi tettek egyrészt mindig időben zajlanak, másrészt lényeges jegyük a változtatás. Ezért ha rendszernek fogjuk fel a nyelvet, akkor „a szabályostól való eltérések [...] csupán különleges hatáskeltés céljából (pl. tréfákban vagy paradoxonokban) vannak rendjén”.⁸²⁵ Mindez arról szól, hogy a beszélt, a használt szöveg a *cselekvő ember* szövege, amit nem lehet bezárni a nyelv semmilyen rendszerébe, jóllehet van rendszere: sajátosságai abban a cselekvő interakcióban mutatkoznak meg, ami nyelv és világ, a szöveg és a valóság között van.

⁸²³ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 62.

⁸²⁴ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 61.

⁸²⁵ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 62.

XVI. fejezet

Robert de Beaugrande és Wolfgang Dressler: Kohézió- és koherenciateremtés

I. A szöveg kohéziója

Az előző fejezetben többször utaltam rá, hogy a strukturalista-funkcionalista szöveg- és absztraháltsága okán gyenge magyarázóerővel rendelkezik a szövegalkotásra és szövegértésre nézve, ám ez nem jelenti azt, hogy a cselekvő szöveg strukturálatlan lenne. A két felfogást nem a strukturáltság elfogadása vagy elutasítása különbözteti meg egymástól, hanem szemléletük különbözősége és vizsgálati tárgyuk kijelölése. A műveleti szöveg- és művelőjét nem a készen talált szöveg struktúrája, hanem a szöveglétrehozás *folyamata és használata* érdekli, ennek megfelelően a szövegek magyarázatába minden eddiginél „hangsúlyosabban bevonja a tág értelemben vett pragmatikai, kommunikációs tényezőket”.⁸²⁶ Vagy ahogyan a *Bevezetés* szerzői írják: „A nyomtatott lapon előttünk álló szavak és mondatok hasznos fogódzók, de nem jelenthetik a teljes képet. Ennél sokkal fontosabb kérdés, hogyan *működnek* a szövegek az *emberi interakció* (kölsönhatás, együttműködés) során.”⁸²⁷ Ennek megfelelően más választ adnak arra a kérdésre, hogy *mi a szöveg*.

„A *szöveg* fogalmát úgy határozhatjuk meg – olvashatjuk a *Bevezetésben* –, hogy szöveg minden olyan *közlés*, amely a *szövegszerűség* hét ismérvének eleget tesz.”⁸²⁸ Ez a hét ismérv vagy kritérium pedig a következő: *kohézió, koherencia, szándékoltóság, elfogadhatóság, hírérték, helyzetszerűség, intertextualitás*. „Ha ezen ismérvek valamelyike nem teljesül, a szöveg nem lesz kommunikatív (közlésre alkalmas). Ennélfogva a nem-kommunikatív szöveget nem tekintjük szövegnek.”⁸²⁹ Ez a meghatározás *szemléletét* tekintve is más, mint például Petőfi S. János definíciója: alapvetően *heurisztikus*. A fontos tulajdonságok felsorolása nem lehatárolja a szöveget, hanem nyitottá teszi, a jegyeket pedig kiegészíthetővé. És persze kezelhetővé is, vagyis megfelel a szöveg műveleti vagy pragmatikus természetének, ennek következtében sokkal közelebb van a tényleges szöveghasználathoz, mint az elvont struktúrák, ezek szintjeinek és kapcsolódásainak mégoly igaz feltárása.

A következőkben ezt a hét szövegvonást tekintjük át és vizsgáljuk meg, alapvetően abból a szempontból, hogy miként szolgálhatnak mintául a társadalmi cselekedetek megértéséhez, miként inspirálhatják a társadalomtudományokat. Ráadásul közülük csak a kohézió és a koherencia számít hagyományosan nyelvészeti vizsgálati területnek, mint

⁸²⁶ Tolcsvai Nagy (1998): i. m. 120.

⁸²⁷ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 23.

⁸²⁸ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 23.

⁸²⁹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 23–24.

Tolcsvai Nagy írja,⁸³⁰ s ezeket vizsgáljuk meg ebben a fejezetben. A többi öt (szándékoltság, elfogadhatóság, helyzetszerűség, intertextualitás, újdonságérték) a társadalmi interakció területére tartozik. A *Bevezetés* szerzői írják: „A szövegfelszín *kohéziója* és a szövegvilágok e mögött meghúzódó *koherenciája* a szövegszerűség legnyilvánvalóbb ismérvei. Azt jelzik, hogy a szövegek alkotóelemei hogyan illeszkednek egymáshoz, és együttesen hogyan adják ki a szöveg értelmét.”⁸³¹

Annak ellenére, hogy ezek vizsgálata kifejezetten nyelvészeti területnek számít, szükségesnek tartom részletes rekonstrukciójukat. Szeretném ugyanis megmutatni, hogy a szövegek vagy diskurzusok érzékelhető (felszíni) formái és a hozzájuk kötődő „láthatatlan” fogalmak grammatikai viszonyai is komoly jelentőséggel bírnak a szövegcselkvés megértésében, ezzel együtt a cselekvések *általános* értelmezésében. A vizsgálatot a *kohézióval* kezdjük, amely a szövegek megjelenési módjáról, az érzékelt (látott és hallott) szavak és mondatok kapcsolódásáról szól. Nevezhetjük ezt *szövegfelszínnek* is, hiszen egy szöveg mindenki számára ezen a *rendezett*, ezáltal felfogható módon jelentkezik be, még ha nem is merül ki ebben. A *strukturáltság érzékelése* azonban igen jelentős vonása minden szöveglétrehozásnak és egyáltalán *minden cselekvésnek*. Egyszerre kiindulópont és eredmény, hiszen minden szöveg és más tett is valamilyen megformált *formában* áll csak rendelkezésünkre, minden más vonása erre épül.

Beaugrande és Dressler utal arra, hogy „a »kohézió« szakkifejezést Halliday, majd később [...] Hasan tette széle körben ismertté”. Maga a kohézió (összetartó erő) kifejezés pedig azt jelenti, hogy a hallott vagy látott szavak között „*kölcsönös összefüggések vannak egy adott szószorozaton belül*. A felszíni összetevők nyelvtani alakzatok és konvenciók alapján *függenek* egymástól.”⁸³² A kohézió adja a szövegek stabilitását, amit a létrehozás *folyamatossága* teremt meg. A folyamatosság pedig azt jelenti, hogy „a szövegben – és a szöveg használatának keretét adó helyzetben – előforduló különféle dolgok között összefüggés van, [...] minden előforduló dolognak szerepe van más előforduló dolgok elérésében”.⁸³³ Ez mondatok esetében sokat elemzett jelenség, szövegek esetében azonban kevésbé, jóllehet a viszonykapcsolatoknak és függőségeknek itt is komoly szerepe van.

Vagyis a kohézió elsőrendűen arról szól, hogy a szövegek érzékelt (felszíni) alkotóelemei *összefüggenek* egymással. Ha pedig az összefüggések létét nem statikus állapotnak tekintjük, hanem dinamikus realitásnak, azaz a szöveget *műveletek* révén alakuló valóságnak fogjuk fel, akkor az elemek között szakaszolt *folytonosságot* találunk. Ez a szakaszolt és összefüggő *szövegfelszín* azonban nem valami lényegtelen és esetleges, sőt félrevezető valósággrész, amit nálánál alapvetőbb és mélyebben fekvő fontosabb szintek determinálnak, és amit éppen ezért a dolgok igaz megismerése érdekében lehetőleg mellőzni szükséges. A szövegnyelvészet szerinti szövegfelszín egyáltalán nem efféle

⁸³⁰ Tolcsvai Nagy (1998): i. m. 121.

⁸³¹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 152.

⁸³² Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 24.

⁸³³ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 73.

efemer valóság; ez a szöveg egyik szintje és egyben létezésének nélkülözhetetlen jegye, mert ez a szöveg megjelenési módja és érzékelhető-felfogható valósága. A kohézió (vagy bárhogy nevezzük is ezt az elsődleges létezési szintet) szövegben megjelenő *szavak összetartozó sorozatát* jelenti, amelyek segítségével szövegeket hozunk létre és szövegeket érzékelünk.

Természetesen a szöveg is lineárisan szervezett mondatokból épül fel, csak hogy a szövegek mondata nem az a mondat, amely az önmagukban vizsgált szinguláris mondatok esetében feltárul a kutatók előtt. Ennek megfelelően a *Bevezetés* a szövegek kohézióját két szempont szerint elemzi. Egyrészt azt vizsgálja, hogy melyek a szövegmondat *belső*, másrészt *külső* nyelvi függőségei, azaz miként hozunk létre kapcsolódásokat a már létező kapcsolódások (mondatok) között, azaz miként alkotunk szövegeket.

A szövegmondatok kohézióját nem a szómondatrészek – vagyis az alany, állítmány, tárgy, határozó, jelző – összefűzésének grammatikai szabályrendszere hozza létre. Ilyen módon a szinguláris „mondatpéldák” elemezhetők csak. Ezért is a szerzők a szavak közötti kohéziót másként írják le, mint a hagyományos mondatgrammatika. A kérdésük az, hogy a különböző szófajú szavak vagy szótípusok miként szerveződnek nyitott és dinamikus bővülő szövegmondatokká, aminek eredményeképpen nemcsak egy-egy mondaton belül, hanem a *mondatok között* is létrejön valamilyen kohézió, amelynek eredményeképpen mind a létrehozó, mind a befogadó egységesnek gondol el bizonyos „mondathalmazt”. Ennek hiányában ugyanis a szöveg önmagukban értelmes mondatok pusztja halmaza lenne.

A *Bevezetés* szerzői azt hangsúlyozzák, hogy a *szöveg felől* értelmezett mondatban van egyrészt közvetlen és közvetett *szomszédsági* szóviszony, vagyis egymáshoz viszonylag közeli és távolabbi kapcsolat. Ugyanez az időben és térben szemlélve: van *rövid távú* és kevesebb elemet tartalmazó kapcsolat (főnévi csoport, igei csoport, tagmondat, mondat), másrészt van az ennél *hosszabb távú* és nagyobb, több mondatot magába foglaló nyelvi korpusz (szöveg, diskurzus), amelyet további szabályok szerveznek egységbe és biztosítják a kohézióját.⁸³⁴

A szövegmondat esetében „a mondatban fő egységei jól megkülönböztethető függőségi viszony-minták” szerint szerveződnek. Ennek két alaptípusa van: a *csoport*, amely „egy fej és legalább egy tőle függő elem együttese”, továbbá a *(tag)mondat*; ez olyan egység, amelyben legalább „egy főnévi csoport és egy vele egyeztetett igei csoport van”.⁸³⁵ Mondhatjuk tehát, hogy a műveleti szövegmondat, mint minden cselekvés, két meghatározó és egymással szorosan összefüggő elem(csoport)ból áll, a *főnévi és az igei* elemből, azaz abból, hogy (a) *valaki* vagy valami (b) valamit *tesz*, valakivel vagy valamivel történik valami. Minden cselekvés – és nem csak a szövegmondatok alkotása – e körül a két tényező körül forog: ki (mi) a cselekvő, és mit tesz a cselekvő, illetve mi történik vele.

⁸³⁴ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 80.

⁸³⁵ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 74.

A főnévi csoportban „a fejként szereplő főnév legalább egy tőle függő elemmel fordul elő”.⁸³⁶ Egészen pontosan a főnévhez névelő és bővítmény járul. Kulcselem itt a névelő, mert ezzel indul a főnévként használható szó specifikációja. Legyen a példánk erre ne is egy aktív cselekvő (és cselekvése), inkább egy dolog és a vele kapcsolatos történet vagy állapot. Legyen a főnév mondjuk az *udvar* szó! Ám az *udvar* szó önmagában csak lexikai elemként fordul elő, és ilyen módon nem mondatrész. Az elsődleges specifikáció lehetőségei például effélék: *Az udvar tiszta, (Egy) falusi udvar*. A csoportban a főnév a szervező központ, ő a csoport „feje”, a mondatalkotási művelet során őt akarják „elérni” a különböző módosító kifejezések.

Példaként továbbra is maradjuk az *udvar*nál! Megadjuk a determinánst (névelőt): *A(z)*. Következhetnek a módosítók: *A széles, ünnepi díszbe öltözött, tisztára söpört, falusi*. Bármelyik kimondása/leírása után következhetne az *udvar*, amiről egyébként beszélni akarunk. De jön egy újabb és újabb módosító, amelyek helyett lehetne mást is mondani. Például: *otthoni, szép, hívogató*. Vagy ezek összekeveredve, esetleg mások. Lehet próbálkozni, ami aztán sikeres vagy kudarcos lesz. A szerkezeti helyek adottak. A főnévi csoportképzés így halad előre és éri el a szerkezeti csoport fejét, az *udvart*. Mondjuk így: *A széles, ünnepi díszbe öltözött és tisztása söpört falusi udvar*. Közben persze a megelőző bővítmények „várakozhatnak”, és csak akkor lesz világos a helyük, ha a „fő” megvan. Ezzel a szerkezeti csoport létrehozása befejeződött, világosak a kapcsolatok.

Ehhez kapcsolódik aztán az igei csoport. Például így: *megettelt vendégekkel*. Nyilván a *megettelt* szóval lépünk be ebbe a csoportba, de az *udvar* másokkal is megtelhetne vagy más is történhetne vele, és a vendégekről is lehetne mást mondani. Sőt az *udvar* nemcsak megtelhet, hanem *áztathatja az eső*, avagy már *csak emlékeinkben él*, avagy maga *az eltűnt boldogság helye*, és így tovább, és így tovább. A főnévi csoport ugyan adott, de a hozzá kapcsolható igei csoport is többféle lehet. Ha csoport, akkor abban ismét van egy főelem: itt a *vendégek*, akik *betöltik az udvart*. Ez látszólag bonyolult hálózat, útelágazások sokaságát jelenti, de az anyanyelvükön elfogadható módon beszélő emberek általában tudják (a vizsgálatok szerint 70-80 százalékuk tudja), hogyan halad előre egy mondat. A műveletsor azt mutatja, hogy a szövegeket olyan mondatokból építjük fel, amelyekben egymáshoz viszonylag közel lévő elemek alkotnak főnévi és igei egységeket, ezekből további, de még mindig közel lévő és rövidebb egységeket hozunk létre. Ezeket viszonylag jól tudjuk kezelni, mert anyanyelvünkben készségszinten ismerjük az elemek és egységek létrehozásának módját, valamint képesek vagyunk emlékezetben tartani a már létrehozott részeket, ezért általában tudjuk, hogy *merrefelé tart egy mondat*.

Konklúziójuk az, hogy egy szövegmondat létrehozását nem szigorú grammatikai szabályok irányítják, mint ezt a hagyományos nyelvtantanítás feltételezi és elvárja a beszélőtől, amely szerint a megfelelő mondatalkotás nem más, mint szigorú nyelvtani szabályok szerinti pontos cselekvés. Csakhogy az emberek nem szabályalkalmazó

⁸³⁶ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 77.

nyelvmesterek, akik a szép beszédet akarják mondataikkal illusztrálni, hanem *szövegmondatokban* beszélnek, és ilyen módon kommunikálnak egymással, azaz beszélve írva cselekszenek. Ezt az attitűdöt pedig nem a nyelvi szabálykövetés szervezi, hanem egyrészt az értelmi kifejezés igénye, másrészt pedig a felszínen megmutatkozó és rendelkezésre álló itt bemutatott egyszerű nyelvi összefüggések követése.

De ez sem tudatos és kényszeres szabályalkalmazás, sokkal inkább *választások és próbálkozások* „sorozata”, amelyet alapvetően egy főnév és egy hozzá tartozó ige és ezek csoportjai „szerveznek”. Valaki csinál (valamit), valami valamilyen, valamivel történik (valami), valaki ilyen vagy olyan állapotban van. Mindez persze lehet a múltban, a jelenben és a jövőben. És különböző módokban: cselekvően, műveltetően, szenvedően, feltételesen. De még csak nem is ez a fontos, hanem az, írják a szerzőink, hogy *a szövegmondat létrehozásakor minden egyes bővítéskor különböző lehetőségek állnak a rendelkezésünkre*; minden egyes szövegmondatot többféleképpen lehet folytatni. Miközben persze a kimondott vagy leírt mondatrész és egység kizárja a korábbi lehetőségeket, s egyben új lehetőségeket nyit meg, míg el nem érkezik a csoportfőhöz, amivel lezárul az egység, amihez aztán további csoport tud kapcsolódni, mondat a mondathoz.

2. Szövegkohézió és cselekvés

A szöveg tehát szövegmondatokból áll, ennek megfelelően a kohézió szövegszintje a cselekvési kapcsolódások alakításának szabályait és lehetőségeit hordozza. A *Bevezetés* tipizálja és csoportosítja ezeket a lehetőségeket: három csoportban (újra-előfordulás, tömörebbé tétel, viszonyjelölés), majd ezeket is tovább differenciálja. Fontos tudnunk, hogy a szövegek *felszínén* járunk, az érzékelhető valóság területén, amellyel kapcsolatban gyakran hangzik el az *efemer* minősítés, mondván, hogy a dolog lényege nem ez, hanem az, ami ez alatt vagy e mögött van. Azt nem állíthatjuk, hogy a tettek minden vonatkozása kimerül az érzékelhetőség szintjén (a koherencia mint a *jelentések* szintje világosan meg fogja ezt mutatni), de az érzékelhető viszonyok és formák, vagyis kohézió nélkül nincs társadalmi-emberi létezés. Ennek megfelelően a cselekvés „felszíne” egy vonatkozásban maga a cselekvés. Minden cselekvő ember elsősorban érzéki valóságot hoz létre, akár dominánsan szimbolikus (nyelvi, beszédbeli stb.), akár dominánsan testi (helyváltoztató, manuális stb.) tettet hajt végre. A cselekvések megértéséből mindezt nemcsak nem lehet kihagyni, hanem ez a szint a tettek milyenségének és szerveződésének alapvető területe, mind a szöveg-cselekvések, mind a „cselekvő cselekvések” vonatkozásában. Már amennyiben nem pusztán csak spekulálunk a tettek természetéről, vagy tapasztalaton túli tényezőkből próbáljuk levezetni és megérteni azt, amit éppen tapasztalatunk.

Az *újra-előfordulás* (1) négy szöveglétrehozási eszközzel valósul meg, írják a *Bevezetés* szerzői. A *visszatérés* (a) bizonyos korábbi szerkezeti elemek egyszerű megismétlése,

„mivel ebben az esetben az eredeti előfordulás egyszerűen újra megtörténik”.⁸³⁷ Ilyen például a szóismétlés. A *részleges visszatérés* (b) a korábban használt elem átvitele más osztályba, szófajba. „Ilyen módon egy már aktivizált fogalom újrafelhasználható, miközben kifejezése a változó környezethez igazodik.”⁸³⁸ Ilyen például az, amikor egy korábbi főnevet a szöveg más részében igeként vagy melléknévként használunk. A *párhuzam* (c) révén a szerkezeti elemeket ismétljük meg, persze új elemekkel. „A párhuzam esetében felszíni alakzatok újrafelhasználása történik úgy, hogy más-más kifejezések töltik ki őket.”⁸³⁹ Ilyen például bármely főnévi vagy igei szócsoport. A *parafrázis* (d) pedig „a tartalom visszatérése megváltozott kifejezéssel”.⁸⁴⁰ Ez is jól ismert eszköz. „A parafrázis kérdése végső soron a szinonima sokat vitatott kérdésébe torkollik.”⁸⁴¹ Összességében: „ezeknek az eszközöknek legfőképpen olyan helyzetekben várható az előfordulásuk, ahol a stabilitásnak és a tartalmi pontosságnak fontos gyakorlati következményei lehetnek, mint például a jogi szövegeknek a való életben történő alkalmazása esetén”.⁸⁴² Vagyis „ez a négy eszköz elsősorban akkor használatos, ha a szövegalkotók ki akarják zárni a bizonytalanságot vagy a vitathatóságot”.⁸⁴³

Ezek alapján megvizsgálható minden cselekvés *érzékelhető* valósága az újra-előfordulás, vagyis a szakaszolt folytonosság szempontjából, aminek négy elemét tudjuk megjelölni: ágens (cselekvő), akció (a tett lefolyása), limes (határ) és kommutáció (változtatás). Általában nem ezeket szokták megnevezni általános vonásként, de ezekben az értelmezésekben keveredik az érzékelhető és az elvont vonás: ilyen alapon tekintik például a nehezen azonosítható motívumot és célkitűzést is a tett vonásának.

Az *ágens* természetesen a cselekvő személye, aki abszolúte érzékelhető „cselekvési tényező”. Lehet persze eljátszani azzal a gondolattal, hogy a szövegeknek nincs szerzője, vagy az ember „csak szemlél” de nem cselekszik, de ha van tett, akkor van cselekvő személy is. A beszédaktus-elmélet éppen azt bizonyította, hogy a „tisztá megismerés” is cselekvés. Nem is az a kérdés, hogy a cselekvésnek van-e kivitelező személye, hanem az, hogy ki ő egyáltalán. Ha ugyanaz a valaki cselekszik újra meg újra, akkor minden új aktus, bármi is ez, az ő cselekvése. Kérdés, lehet-e ezt ismétlésnek tekinteni. Olyan értelemben talán nem, mintha itt bármi is ugyanolyan formában és módon fordulna elő újra. De egészen vagy részleges *visszatérésről* mindenképpen beszélhetünk, hiszen ugyanaz a test vagy személy csinál valamit, újra meg újra, ismételten. Ha van egyáltalán koherencia a cselekvésekben, akkor ez éppen a cselekvő személye körül kristályosodik ki.

Az *akció* a tett kivitelezése, végrehajtása, s a különböző cselekvésértelmezések leginkább erre koncentrálnak. Bárki, aki cselekszik, valamilyen *érzékelhető aktivitást*

⁸³⁷ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 81.

⁸³⁸ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 85.

⁸³⁹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 86.

⁸⁴⁰ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 87.

⁸⁴¹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 88.

⁸⁴² Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 89–90.

⁸⁴³ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 118.

valósít meg: kimond vagy leír egy mondatot, felemeli a kezét, arrébb megy, dogozik, tüntet, vitatkozik, és így tovább. Praktikusan tekintve se vége, se hossza mindezek számbavételének, leírásának, magyarázatának, ami nagyon is érthető, hiszen az emberek világa a tettekből épül fel, és ezek által változik. A szövegtan tanulsága szerint a korábbi tettek elemeinek lehetséges megisméltése egy skálán helyezhető el, amelynek az egyik végén a formai és tartalmi azonosság van, a másik végén pedig egy minden szempontból látszólagos azonosság. Vagyis az akciók a rutintól és a „gépszerűen” végrehatott tettektől terjednek az innovációig, de domináns leginkább a köztes helyzet. Tipikus kérdés itt az, hogy vajon meddig ugyanaz egy cselekvő azonosnak tűnő tette, és mikor lesz már más? A szövegtan abban segít, hogy világos legyen: mind a forma, mind a tartalom ismétlődhet.

A *limes* a tettek kezdetét és végét jelöli, merthogy nincs végtelen cselekedet. Egy érzékelt és konkrét tettnek, bármi is az, van kezdete és befejezése, hiszen időben zajlik. Ezeket a határokat azonban az ismétlések révén meg lehet változtatni, amit nem úgy kell elképzelni, hogy a visszatérő, a párhuzamos vagy a parafrázáló tettek feloldják a megelőzően végrehajtott cselekedeteket egy kontúraltan „tett-folyamban”. Hanem úgy, hogy *viszonyt* alakítanak ki hozzájuk, és valamilyen formában folytatják azt, amit valaki korábban tett. Ráadásul ez egy láncszerű vagy bokrosodó tetsorozat, amelyben minden tettnek van valami előzménye, és minden tett érzékelhetően megismétel valamit a megelőző tettekből.

A *kommutáció* a tettek érzékelhető hatását vagy következményét jelenti. Erre utal a kevésbé ismert kifejezés jelentése: *felcserélés, változtatás*. A szokásos kategóriák (perlokúció, hatás, következmény, eredmény) helyett azért találóbb ez a kifejezés, mert egyszerre utal arra, hogy a tett, átjutva a *záró limesen*, „kicseréli” önmagát valami másra, s ez a más változás ahhoz képest, mint ami a limes előtt volt. Minden cselekedetnek van kommutációja, akár akarja ezt a cselekvő, akár nem, akár kicsi a változás, akár nagy. Az ismétlés itt játszik a legkevesebb szerepet. Legfeljebb arról lehet szó, hogy mindenféle hatás vagy következmény *hasonlít* egy megelőző vagy egy másik kommutációhoz. Egy híres görög mondást idézve: Nem az a kérdés, hogy ugyanabba a folyóba be lehet-e kétszer lépni, hanem az: van-e két egyforma lépés, bármibe is lép be az ember, és van-e két egyforma lábnyom.

A szövegmondatokból létrejövő szövegalkotás következő viszonyrendszere a *tömörebbé tétel* (2), amelynek két eszköze van: a szómás és az ellipszis. A *szómások* (a) használata tartalmi elemek helyettesítése olyan szavakkal, amelyek önmagukban jelentés nélküliek. Szemben az újra-előfordulásra jellemző biztonságra törekvéssel, „a mindennapi kommunikáció nem kívánja meg állandóan a nagyfokú biztosítást. Rendszerint inkább olyan kohéziót biztosító eszközök használatára kerül sor, amelyek a szövegfelszint rövidebbé vagy egyszerűbbé teszik, még ha ez a meghatározottság bizonyos csökkenésével jár is.” Ilyen eszközök a névszói vagy igei szómások, amelyeknek nincs saját tartalmuk, csak utalnak ilyenekre: *ez, az, amaz, ilyen, olyan, erre, arra* stb.

Ezek „olyan főnevek vagy főnévi csoport helyett állnak, amelyekkel korreferensek”, azaz ugyanarra a tartalomra utalnak.⁸⁴⁴

Az *ellipszis, a kihagyás* (b) a tömörebbé tételnek szintén jól ismert és sokat vitatott eszköze. Közismert, hogy sok szövegmondat nem felel meg a nyelvtani jólformáltság és a logikai precizitás követelményének. Például ha az egyik mondatban meg van nevezve az alany, a következő mondatból már esetleg hiányzik. Ezekben az esetekben szembeötlő „*a szövegfelszín észrevehető folytonossági hiány*”.⁸⁴⁵ De az is tudható, hogy a hiányok ellenére a szöveghasználók általában megértik az elliptikus szövegeket is. Művelti szempontból itt gazdaságossági szempontok merülnek föl. „Ellipszist egyáltalán nem tartalmazó szövegek használata rabolja az időt és az energiát.” Ha pedig túl sok, akkor „intenzív keresési és problémamegoldó tevékenységet tesz szükségessé”.⁸⁴⁶ Vagyis a szöveghasználóknak meg kell találniuk, és többnyire meg is találják a kihagyás és a megértés egyensúlyát.

Ha ismét azt a kérdést tesszük fel, hogy a szöveglétrehozáson túl vajon mit jelent a kihagyás és az utalás más cselekvések esetében, akkor egyrészt a kitöltött hiány, másrészt a gazdaságosság említendő meg. A *kitöltött hiány* arra mutat rá, hogy a cselekedetek egyszerre szakaszoltak és folyamatosak. Akár dominánsan testileg, akár verbálisan cselekszünk, tetteinknek van kezdete, lefolyása és vége. Ezek a szakaszok azonban szinte mindig „közbülső állomások” egy úton, amelyen haladva formáljuk magunk és mások életét. Egy-egy cselekvési szakasz tekinthető önmagában lévőnek is, és az út részének is. Ha önmagában vesszük a tettet, mint általában a cselekvéselméletek teszik, akkor csak absztrakt lényegét vagy „felszíni” lényegtelenségét tudjuk megállapítani. Ha azonban az egymást követő tettek folytonosságára helyeződik a hangsúly, akkor nem kényszerülünk efféle terméketlen dichotómiára. Láthatóvá válnak a cselekedetek *kapcsolódásai* a cselekvő saját s mások tetteihez, és így az is, hogy az egyes tettek határain átnézve mire törekszik valaki. Ennek nyomán nemcsak a tett, hanem esetleg a *habitus* is megmutatkozik.

A cselekedeteknek ez a szakaszolt folytonossága azonban csak egy értelmező diszkurzusban képes megmutatkozni. A néma tettek kivitelezői és a „süket” értelmezők nem képesek a szakaszok közötti hiányokat kitölteni: tudnunk kell és meg kell fogalmazni, hogy mi van egyes tetteken túl: időben előre vagy hátra, térben pedig a kontextusokban. De még egyetlen cselekvési szakasz esetében is megfigyelhető ez a hiánykitöltő igyekezet, főleg a tett motívuma és célja, sőt állítólagos oka tekintetében. Ez olyan erős igyekezetünk, hogy akkor is *tulajdonítunk* valami effélét a cselekvőnek, ha erről kevés bizonyosságunk van. Még inkább így van ez a tettek sorozatai és kapcsolódásai esetében. Ezek *értelmezve* lesznek egymáshoz kapcsolódó tettek, amiben osztozik maga a cselekvő és a cselekvés értelmezője.

⁸⁴⁴ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 91

⁸⁴⁵ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 100.

⁸⁴⁶ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 104.

Az összefüggések meglátása és tömörítése eminens módon involválja a cselekvések *gazdaságosságát*. Az emberek ugyanis általában ökonomikusan próbálnak cselekedni, vagyis nem szoktak felesleges tettekbe belebonyolódni, jóllehet a szükségesség szempontjából nem könnyű meghúzni a tettek határait. A „lépcsőházi okoskodó” azt gondolja, hogy nem azt és úgy kellett volna mondani-tenni, ahogyan azt tette, sőt talán egyáltalán nem is kellett volna cselekednie. Itt az idő szorítása szokott a kulcstényező lenni. Ha ugyanis bármit, bármikor megtehetnénk, akkor értelmét vesztené az ökonómiaira való törekvés, hiszen a végtelen időben módunk lenne megismételni az elmulasztott cselekedetet, bár a körülmények már nem lesznek ugyanazok.

Az egyes tettek esetében az utalások garmadája létezik a tettet esetleg túlterhelő elemek felesleges ismételtetésétől. Ilyen például az ágens beazonosítása: nem szoktuk például mindenki minden adatát mindig megadni vagy ennek utánanézni. Nyilván itt a kihagyás határa az identifikációs pontosság. Figyelemre méltó viszont, hogy a hatósági megnyilatkozásokban fordítva működik a dolog. A pontosság jegyében például egyes intézményeket olyan terjengősen és bonyolultan neveznek meg, hogy ember legyen a talpán, aki akár csak képes megjegyezni ezeket az elnevezéseket: ilyen főhatóság olyan alhatósága, az alhatóság részlegének ezt meg azt csináló szervezete, esetleg valamilyen területi kötöttségben. Akik így cselekszenek, írta erről Murry Edelman, állítólag szolgáltatnak, de leginkább másokat tekintenek saját szolgálóknak, minimum önnön elkülönültségüket hangsúlyozzák.⁸⁴⁷

A *viszonyjelölések* (3) „nyíltan jelölnek bizonyos viszonyokat a szövegvilág eseményein vagy helyzetein belül, illetve ezek között”.⁸⁴⁸ Közülük az első a szövegekben is központi szerepet játszó és a cselekvést hordozó ígéhez kapcsolódik: ez az *igeidő és az igeszemlélet* (a). Ez több megkülönböztetési lehetőséget is jelent, de mindegyikben az idő játssza a kulcsszerepet. Lehet ez az aspektus a cselekvési idő helye (múlt, jelen, jövő), folyamatossága (tartósan végzett, pontszerű, ismétlődő), előidejűsége (korábbi, későbbi) és határoltsága (befejezett, befejezetlen) szerinti megkülönböztetés.

A második viszonyjelölés a *kötés* (b), amely többnyire nyelvtani kötőszavakkal történik, bár ezeket nem mindig tesszük ki. Négy alaplómódja van. A kapcsolatos kötés (i) vagy konjukció, tipikus kötőszava az *és*. A választó kötés vagy diszjunkció (ii), tipikus kötőszava a *vagy*. Az ellentétes kötés vagy kontrajunkció (iii), tipikus kötőszava a *de*. „Szerepe az, hogy megkönnyítse a problematikus átmenetet azokon a pontokon, ahol az események vagy helyzetek látszólag valószínűtlen kombinációja merül fel.”⁸⁴⁹ Az alárendelő kötés (szubordináció) (iv) tipikus kötőszava a *mert*. „Az alárendelő kötőszavak a koherenciaviszonyok közönséges fajtáit teszik explicitté.”⁸⁵⁰ Ilyen az ok, az indok, az időbeli közelség, a modalitás (talán, ha stb.) jelzése, amely „az események vagy helyzetek valószínűségének, lehetőségének és szükségességének (vagy ezek

⁸⁴⁷ Murray Edelman: *A politika szimbolikus valósága*. Ford. Hidas Zoltán. Budapest, L'Harmattan, 2004. 39–58.

⁸⁴⁸ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 118.

⁸⁴⁹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 109.

⁸⁵⁰ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 109.

ellentétének) érzékeltetése”.⁸⁵¹ A kötés mellett a viszonyjelölésnek van még két módja, írják a *Bevezetés* szerzői, a *funkcionális mondatperspektíva* (c) és az *intonáció* (d). Az előbbi „a mondatban, a hírérték és a közlési *helyzet* közötti kölcsönhatás sajátos terepe”.⁸⁵² Vagyis a részek elhelyezkedése a szövegmondatban, illetve a szövegben, amely a *fontosság* jelzése. Másképpen ez a *kiemelés* kérdése, amely a mondat és a szöveg fókuszát jelöli meg, ennyiben a közlendő lényegét igyekszik formai eszközökkel is kifejezni. Hasonlít ehhez az intonáció (hangfekvés, hanglejtés stb.), amely a beszélt nyelvben szolgál arra, hogy a szöveget megfelelően formáljuk.

A szövegtani viszonyjelölés azonban szorosan összefügg a cselekvés általános vonásaival, mindenekelőtt *az igeidővel és az igei szemlélettel*. Az ige mint nyelvtani fogalom a viszonyok nyelvi vonását ragadja meg, de ahogyan az ige a mondatban „viselkedik”, az messze túlmutat önmagán. A cselekvések idődimenzióját általában azzal fejezzük ki, hogy a tettek a jelenből tartanak a *jövő* felé. Ez ugyan igaz, hiszen a tettek a még nem létező jövő felé irányulnak, de ez a cselekvésnek *egyetlen* időbeli vonását ragadja csak meg. A tetteknek például a *múlthoz* is van köze, bárhol húzzuk is meg a múlt időhatárát. Ahogyan nincs abszolút első szó, úgy abszolút első tett sincs. Minden tett korábbi tettek folyamánya vagy folytatása.

Az idő azonban még ennél is gazdagabban tagolja a tetteket, ráadásul jól érzékelhető módon. Egy tett lehet *tartós* (futás, olvasás) vagy egyetlen *pontszerű* aktus (ugrás, felkiáltás). Lehet *ismételt* (verstanulás, séta közbeni meg-megállás) és lehet csak *egyszeri* (felfedezés, halálugrás). A tettek lehetnek egy időviszonyban valamihez képest *korábbiak* (Előbb *levettem* a sapkám, s csak utána léptem a szobába), és lehetnek *későbbiek* (Levettem a sapkám, azután pedig *beléptem* a szobába). A tettek időbeli távolsága tovább differenciálható, tagolható. (Sokáig gondolkodtam, aztán *levettem* a sapkám, és a kilincset óvatosan lenyomva *beléptem* a szobába.) A cselekedetek lehetnek *befejezettek* (Megírtam a leckém) és nem *befejezettek*, *folyamatosak* (Írom a leckém). Lehetséges azonban más szempontok szerint is differenciálni a tetteket. Bonyolultsági fok szerint van *egyszerű* cselekedet (egy hang kiejtése, a kéz felemelése) és *összetett* (mondatok alkotása, simogatás). Határoltság szerint *kezdő* tett (elkezdem a mondatot, megkondítottam a harangot) vagy *bevégző* cselekedet (pontot tettem, jóllaktam). Megosztottság szerint belsőleg *folyamatos* cselekvés (átúsztam a folyót), vagy *szaggatott* cselekvés (nézelődtem, hallgatóztam). Eloszlás szerint *gyorsuló* vagy *lassuló* (a zene, a beszéd, a futás ritmusa lehet ilyen). A cselekvés módja szerint pedig a tett lehet: tényrögztítő, feltételes, felszólító, óhajt kifejező. És itt befejezném a „listázást”. Fontosnak gondoltam azonban legalább ilyen módon jelezni, hogy az emberi tettek az élet s a társadalmi valóság igen *gazdag* tartományát alkotják, ahogyan ezt már egyébként a beszédaktus-elmélet képviselői is megállapították, s amit a szövegtan is megerősít, és korántsem csak a „szövegelés” vonatkozásában. S ez elég jól mutatja: milyen keveset

⁸⁵¹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 111.

⁸⁵² Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 112.

mondunk a tettekről, ha ezek állítólagos „lényegét” néhány általános vonásra (motívum, tett, eszköz, kivitelezés, eredmény) szűkítjük le.

A viszonyjelölések kapcsán az is jól látszik, hogy a cselekedetekben mindig kapcsolódások jönnek létre, egyetlen aktuson belül és az aktusok között egyaránt. Nincs tökéletesen homogén tett, ezért az elemek vagy alkotórészek valamilyen módon mindig kapcsolódnak egymáshoz. A kapcsolódás a különböző tettek között pedig elsődlegesen azt jelenti, hogy sem szinguláris cselekvő, sem szinguláris tett nem létezik. Persze modellálhatunk ilyet, de empirikusan nem tudunk efféle absztraktumot megtapasztalni. Sőt az is kérdéses, hogy miért gondoljuk, egyetlen aktus absztrakt leírása modellál minden cselekvést. Vagyis a tettek elemei és a különböző tettek is valamilyen módon összekapcsolódnak egymással. Ennek lehetséges módjait (típusait) elég jól mutatják a nyelv kötőszavai, amelyek különböző kötéseket hoznak létre a cselekvések, a cselekvési módok, a történések, az események és az így kialakult helyzetek között. Ezek a kapcsolódások egy-egy empirikus cselekedet különböző vonatkozásai, nem pedig bármely tett egyetlen és kimerítő jellegzetességei.

Ezeknek a tetteknek két alapesete van. az additív és az alteráló cselekedet. Az *additív cselekvés* a viszonyteremtő cselekvés alapesete. Azt fejezi ki, hogy a mindig időben zajló tettek vagy tett-elemek egymást követik, mintegy sorjáznak egymás után, mégpedig olyan módon, hogy az aktor vagy aktorok igyekeznek ezek között valamilyen összefüggést teremteni. A cselekvések additivitása nem jelent mást, mint azt, hogy cselekedeteink nem valami monásként (elkülönült „világként”) rakódnak rá egymásra, hanem összetartozó részekként vonatkoznak egymásra, ahogy Beaugrande és Dressler írják, az egyik tett *elvezet* egy másik tethhez.

Az *alteráló cselekedet* pedig a vagylagos vagy választó tett, amikor is két cselekvés viszonya a kizárás, az össze nem tartozás. De olyan módon, hogy vagy az egyiket, vagy a másikat végezzük: egy időben, egy helyen, egyféle módon nem lehet egyszerre a kettőt csinálni. Ahogyan nem lehetséges valakinek egyszerre két helyen jelen lenni a maga testi valójában (legfeljebb közvetítetten), ugyanúgy nem lehet egy időben mondjuk könyvet olvasni és focizni. Az alterálás ezért is a cselekvő emberi létezés alapesete. Azt jelzi, hogy folyamatosan választási helyzetben vagyunk, hiszen végezhetnénk más munkát is, cselekedhetnénk másképpen is, mint ahogyan éppen cselekszünk. Az alteráció egyes és konkrét tettekre vetítve éppen úgy érvényes, mint életünk egészének formálására.

Lehetségesek persze további cselekvési módzatok is, amelyek ugyanúgy érzékeltető módon jelennek meg a tettekben, mint az eddigiek. Ilyenek lehetnek a *minősítő* tettek, amelyen megerősíthetik, tagadhatják vagy módosíthatják a megelőző cselekedeteket. A módosítás is lehet többféle. Korrigáló, amely elsősorban javítani próbál egy másik cselekvést. De lehet kiegészítő, amely egy hiányt akar pótolni, vagy továbbvivő, amely a kapcsolódó tett folytatásra érdemes elemeihez kapcsolódik.

3. A koherencia: ismeret, jelentés, fogalom, értelem

A szövegkoherencia értelmezését Beaugrande és Dressler azzal kezdi, hogy hangsúlyozzák a kohéziótól való elválasztottságát. „A »koherenciát« sokan összekeverik, illetve összevonják a »kohézióval«; de a felszíni folyamatosság és a mögöttes tartalom folyamatossága közötti különbségtétel elengedhetetlen.”⁸⁵³ A koherencia tehát nem a felszíni nyelvtani formákról és kapcsolódásairól szól, hanem az ezekhez valamilyen módon hozzá tartozó ismeretek, jelentések, fogalmak és értelemek viszonyáról, valamint ezek kapcsolódásáról a szövegek érzékelhető megjelenési formáival együtt. Ez klasszikusan a szemantika (jelentéstan) területe, amely arról szól, hogy miként értjük meg a szövegeket, avagy miként öltöztetjük nyelvi formába ismereteinket és adunk értelmet mondandónknak.

A szövegek megértésének elfogadott módja igen sokáig az volt, hogy mit tükröz a rajta kívüli világból, hogyan referál a valóságra. Ezt a tudományos attitűdöt és szemléletet nevezik *verifikacionalizmusnak*. „A régebbi szemantikákban azt remélték, hogy a jelentés magyarázható lesz azoknak a »feltételeknek« az alapján, amelyek teljesülése esetén az állítások (vagy ahogyan helytelenül kifejezték, a »mondatok«) »igazak«. Így azt tudni, hogy valami mit jelent, ugyanaz, mint azt tudni, hogyan lehet »megbizonyosodni« igazságtartalmáról.” Ez egy túlhaladott nézet, állítják jó okkal a *Bevezetés* szerzői, ennek ellenére, s ezt én tenném hozzá, a nem nyelvész körökben ma is teljesen általános ez a felfogás: a társadalomtudományi munkák például mind az emberek ismereteit, mind saját tudományos tudásukat szinte kizárólag az igazság szemantika alapján ítélik meg. Márpedig az, aki bezárja magát a tükröző igazságfelfogás kalodájába, igen „kellemtelen következményekkel” kénytelen szembenézni. Merthogy „egyfelől nyilvánvalóan nem áll, hogy az ember nem tud megérteni egy állítást, amíg nem tudja, hogy igaz-e, másfelől az embereknek nem áll olyan szépen rendelkezésére az »igazság«, mint ahogyan ez a nézet feltételezi”.⁸⁵⁴

A műveleti szövegtudományi kutatások alapján ugyanis bizonyosan állítható, hogy „a szövegvalóság olyan tudattartalmakból (»ismeretekből«) épül fel, amelyek az embernek a »való világról« alkotott hiedelmeivel bonyolult és gyakran közelítőleges módon vethetők csak egybe”. Ezért is „nem mondunk olyasmit, hogy »a szavak tárgyakat jelölnek«; inkább azt mondjuk, hogy »a kifejezések ismereteket aktivizálnak«. A jelölés (referálás) aktusa ilyenformán különféle *minták összehasonlításának* bonyolult folyamata, amelynek során a szöveghasználók arra az eredményre is juthatnak, hogy egy szövegvilág, amely a (valóságismeretünkkel való) összeillőség küszöbértékét nem éri el, fiktív (fikciós).” Ám ez a fikció és nem fikció sem valami eleve meglévő vonása egy adott szövegnek. Azzal összefüggésben állapítható meg a különbség, hogy a szövegnek mi a *jellege és célja*, a befogadó helyzetével összefüggő *státusa*, a szövegalkotó

⁸⁵³ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 25.

⁸⁵⁴ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 150.

szavahihetősége, és persze az alapján is (de nem kizárólag), hogy „a szövegvilág szóban forgó tárgyai és elemei” miként referálnak a rajtuk kívüli valóságról.⁸⁵⁵

Ennek megfelelően határozzák meg a koherencia kifejezést: „a koherencia a jelentések aktualizálása annak érdekében, hogy egy szövegnek »értelme« legyen”. Ez a szövegekkel végzett műveletek vonatkozásában azt jelenti, hogy mind a jelentést, mind az értelmet azoknak a feladatoknak a keretei között kell értelmezni, amit a szöveghasználók elvégeznek egy-egy szöveg „kezelése” során.⁸⁵⁶ Ilyen módon a nyelvtudomány klasszikus szemantikai kifejezései, vagyis az *ismeret*, a *jelentés*, a *fogalom* és az *értelem* mintegy „kiszakadnak” meglehetősen elvont, már-már éteri státusukból, és „leszállnak” a földre, ami kifejezetten előnyükre válik. „Míg a kifejezések jelentése vagy a fogalmak tartalma a maga elszigeteltségében eléggé vitatható, egy szövegvilágban való előfordulásuk, amely megmunkálást igényel, ésszerű mértékben stabilizálható és korlátozó hatású.”⁸⁵⁷

A *Bevezetés* szerzői mindenekelőtt a *jelentés* és az *értelem* különbségét igyekeznek megvilágítani. „Ha a jelentés egy nyelvi kifejezés (vagy más jel) *képessége* arra, hogy ismeretet ábrázoljon és közvetítsen (azaz »jelentés«-nek a *virtuális* jelentést nevezzük), akkor az értelemnek (egy kifejezés értelmének) nevezhetjük azt az ismeretet, amelyet egy adott szövegben előforduló kifejezés valóságosan (aktuálisan) közvetít. Sok olyan kifejezés létezik, amelynek több virtuális jelentése is van, de normális körülmények között a szövegben csak egy értelme.”⁸⁵⁸ Vagyis egy kifejezés jelentése a lehetséges és ilyen módon virtuális természetű, egy kifejezés értelme viszont az az ismerettartalom, ami egy-egy szövegben ebből konkretizálódik.

A jelentés leginkább egy nyelvi kifejezéshez (szó, frázis) kötődő és az adott tárgyra vonatkozó *összes* lehetséges ismerettartalom, amit többé-kevésbé a szótárak szoktak felsorolni, más szóval ez maga a lexikai jelentés, amely ilyen módon valóban csak egy virtuális jelentéshalmaz. Az értelem viszont konkrét és aktualizált ismeret, amely ritkán más ahhoz képest, mint amit a virtuális és lehetséges jelentés tartalmaz, hiszen annak szűkítése és konkretizálása, ezáltal azonban olyan elemek is belekerülnek, amit a lexikai jelentés nem tartalmaz. A jelentésnek nyilvánvalóan nincs alanya: ez nem több és nem más, mint az adott közösségnek a szóhoz kapcsolt összes differenciált ismerete. Köztudottan úgy jön létre, hogy egy szótárkészítő összegyűjti azokat az ismerettartalmakat, amit az adott közösség az adott nyelvi kifejezéshez kapcsol. Az értelemnek viszont van alanya: valaki egy adott szituációban, adott szöveggörnyezetben és adott szándékkal konkrétan aktualizálva használja a virtuális jelentések valamelyik elemét.

Mindennek alapján mondhatjuk, hogy *a szövegnek az értelem a kulcskategóriája*, nem pedig a jelentés. Ezt azért is hangsúlyoznám, nyilvánvalóan összhangban a *Bevezetés* szerzőivel, mert a közbeszéd résztvevői és a tudományok művelői ritkán szokták

⁸⁵⁵ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 150.

⁸⁵⁶ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 150.

⁸⁵⁷ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 151.

⁸⁵⁸ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 120.

a két kifejezést megkülönböztetni egymástól; többnyire szinonimaként, felváltva használják őket, kifejezendő azt, hogy egy-egy adott kifejezésnek vagy szövegnek mi az értelme. Természetesen a cselekedetek, a szövegek és a dolgok számunkra jelentéshordozóak, tehát jelentenek valamit nekünk, és mi is képesek vagyunk a jelentésadásra. Ám amikor ilyen mondatokat mondunk, akkor a jelentés kifejezést nem a lexikai jelentés értelmében használjuk, hanem az értelemadás értelmében. Azaz a jelentéshez *akaratot* társítunk, mint ezt már Paul Grice is észrevételezte: „*A* azt (a jelentést) akarja kifejezésre juttatni *x* útján, hogy...”⁸⁵⁹ És pontosan ez az *értelemadás* művelete.

Az értelem alapjellemzője a *konkretizáltság és az egyértelműsége*re való törekvés, szemben a jelentés általánosságával és többféle ismerettartalmával. Ha egy szövegből „a szándékolt értelem nem derül ki azonnal, meghatározatlanság lép fel. Tartós meghatározatlanság esetén kétértelműségről (ambiguitásról) beszélhetünk, ha a dolog feltehetőleg nem szándékos, vagy pedig többértékűségről (polivalenciáról), ha a szöveg létrehozója éppen többszörös értelmet akart közvetíteni egyidejűleg.” Ez nem jelenti azt, hogy a szövegekben nincsenek homályos kifejezések és kétértelműségek, ezek szándéktalanul és szándékoltan is beléjük kerülhetnek, de a kommunikáció (diskurzus) során „fel tudjuk fedezni a kifejezések szándékolt értelmét, és ki tudjuk zárni vagy fel tudjuk oldani a kétértelműségeket”.⁸⁶⁰ Persze ez nem valami abszolút megoldás, ám praktikus tekintve működik a dolog: képesek vagyunk reagálni és viszontreagálni a szövegek értelmére.

De vajon mikor lesz egy szövegnek értelme? „Egy szövegnek akkor van »értelme«, ha a szöveg kifejezései által aktivizált ismereteken belül az értelem folytonossága fedezhető fel. Egy »értelmetlen« vagy »nonszensz« szövegben a befogadó nem képes efféle folytonosságot felfedezni, mégpedig általában azért, mert komoly eltérés van a fogalmaknak és a viszonyoknak a szövegben kifejezett együttállása és a befogadónak korábról származó valóságismerete között.” Ebből az értelmi folytonosságból adódik a szöveg koherenciája is. Merthogy „ezt az értelmi folyamatosságot tekintjük a koherencia alapjának, amely tehát nem más, mint fogalmak és viszonyok együttállásának (konfigurációjának) elemei közötti kölcsönös elérhetőség és relevancia”. Ez a konfiguráció maga a „szövegvilág, amely egybevághat (vagy sem) a »való világ« általánosan elfogadott verziójával, vagyis az ember általános helyzetének, körülményeinek az adott társadalomban vagy a társadalmi csoport által érvényesnek tartott felfogásával”.⁸⁶¹

A szövegfelületen érzékelhető szavak és kifejezések *fogalmakat* aktivizálnak bennünk. A fogalom nem más, mint egy „tudásalakzat (kognitív tartalom), amely többé-kevésbé egységesen és következetesen elérhető vagy aktivizálható”.⁸⁶² Ennyiben a fogalom nem jelentés és nem értelem, elsősorban ahhoz az ismerethez kötődik, amely a szöveg által „többé-kevésbé következetesen és egységesen elérhető vagy

⁸⁵⁹ Grice (1992a): i. m. I. 205.

⁸⁶⁰ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 120.

⁸⁶¹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 120.

⁸⁶² Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 25.

aktivizálható. Ez a meghatározás *műveleti alapú* (operacionális), és azon a vitathatatlan tényen alapul, hogy a nyelvhasználók, amikor egy bizonyos kifejezést alkalmaznak, vagy egy bizonyos kifejezéssel kerülnek szembe, nagyjából ugyanazt az ismeretporciót aktivizálják (vagyis helyezik el aktív emlékezetükbe). Egyes nyelvhasználók között lehetnek különbségek, de ezek nem akkorák, hogy túl gyakran zavart okoznának.” Ezzel együtt sem az a helyzet persze, hogy „egy fogalom jelentése azonos lehetséges használata összességével”. Sok fogalom zilált jellegű, nehezen megfogható „összetevői és határai tekintetében”. Ezért ha egy fogalmat meg akarunk határozni, kénytelenek vagyunk „viszonylagos valószínűségekkal bajlódni”.⁸⁶³

Ha tehát „a fogalmak más-más tudáselemeket foglalhatnak magukban aktivizálódásuk körülményeitől függően, akkor nem lehetnek [...] monolitikus egységek. Ehelyett a fogalmaknak is megvannak a maguk összetevői, amelyek a közöttük lévő kapcsolatok ereje szerint osztályozhatók.”⁸⁶⁴ Például az ember fogalmának van egy *feltétlen* része (minden ember halandó), van egy *jellemző* (általában közösségben él) és egy *esetleges* eleme (vannak szőke emberek). Ez még akkor is így van, ha a fogalmi határok s az átmenetek mindig problémásak, hiszen „a fogalom *normális* esetek megragadására való, nem pedig bizarr ellenpéldákéra”.⁸⁶⁵ Ha abban könnyű is egyetérteni, hogy „a fogalmak lebonthatók egyszerűbb egységekre; annál nehezebb megállapodni abban, hogy mik is lennének ezek az egységek”. Nem tudjuk például cáfolhatatlanul megmondani, hogy mik a *megöl* fogalom összetevői.⁸⁶⁶ Tétélezzük azonban fel, hogy meg tudunk egyezni a fogalmakat alkotó egységek természetéről (vagyis tudnánk definiálni őket), ám ez sem jelentené azt, hogy a fogalmak lebontása hozzátartozik a szövegek értéséhez. A szövegek értelmét nem az egyes fogalmak és kifejezések és az ezek közötti viszonyok pontos definíciója adja ki, ahogyan ezt például a strukturalista szövegtan képviseli, hanem az a *művelet*, ahogyan az értelmező konkrét személy(ek) az adott szöveg szövegtulajdonságai alapján valamilyen *elfogadható* értelmet ad(nak) a szövegnek.

Ha azt mondjuk, hogy a fogalom ismeretek mozgósítását jelenti, akkor az *ismeret* kifejezés „a kognitív tartalmak minden fajtájának a jelölésére” szolgál „szemben a kifejezések »jelentésével« vagy »értelmével«. E megkülönböztetés megtételének hiánya annak a ténynek az elhomályosulásához vezet, hogy az ismereteket ki kell választani és meg kell munkálni, mielőtt kifejezésükre és átadásukra sor kerülhetne.” Ez gyakori, bár téves elképzelés, hiszen „roppant nehéz ismereteket elképzelni és leírni anélkül, hogy állandóan ne nyelvi kifejezésekre támaszkodnánk”. Miközben „az *ismeretek* nem azonosak azokkal a nyelvi kifejezésekkel, amelyekben megtestesülnek, és amelyek közvetítik őket”.⁸⁶⁷

Összegzésként a következőt tudjuk megállapítani. Műveleti értelemben vannak először is az *ismeretek*, amely a kognitív (megismerési-tudati) tartalmak minden fajtájára

⁸⁶³ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 121.

⁸⁶⁴ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 122.

⁸⁶⁵ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 122.

⁸⁶⁶ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 123.

⁸⁶⁷ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 121.

vonatkozó kifejezés. Kognitív tudattartalmaink, azaz ismereteink konkrét kifejezésére mindig nyelvi formákat használunk, ezek nélkül az ismerteket sem elképzelni, sem megfogalmazni nem vagyunk képesek. Ezért is a nyelvi formák (morféma, szó, szó-csoport, mondat, bekezdés, szöveg, szövegfolyam) döntően ismereteket vagy tudásokat fejeznek ki, de ezek a tudástartalmak elválaszthatatlanok a kifejezésükre használt formáktól, amelyek egyben ki is jelölik az ismeretkifejezés határait.

A *jelentések* egy-egy konkrét nyelvi kifejezésnek a nyelvközösségben előforduló összes lehetséges ismerettartalmát kifejezik. Vagyis a jelentés elsődlegesen „egy nyelvi kifejezés (vagy más jel) *képessége* arra, hogy ismeretet ábrázoljon és közvetítsen”.⁸⁶⁸ Egy-egy jelentéssel bíró kifejezés azonban egyben *összegzés* is, egy mindig összetett valóságterületre vonatkozó differenciált tudás foglalata és kifejezése. Ezért aztán egy-egy nyelvi kifejezéshez többféle jelentés is tartozik.

Az *értelem* viszont a jelentések használatából adódó szűkítéseket és konkretizálásokat jelenti. Az értelem a konkrét szövegekben ölt testet. Normális esetben nem lépi túl a jelentésekben megjelölt ismerettartalmakat, de ezek sokféleségével szemben az *egyértelműséget* képviseli. Nem általános, hanem egyedi és konkrét: egy-egy értelem valamilyen akcióban, cselekvésben jön létre, van tehát aktora, szándéka, szituációja, kontextusa és hatása.

A *fogalmak* pedig azt fejezik ki, hogy a nyelvhasználók az értelem rögzítésekor nagyjából azonos tudástartalmat vagy ismeretporciót szoktak mozgósítani egy-egy nyelvi kifejezés használatakor. A fogalom egy-egy konkrétan használt nyelvi kifejezés értelemtartalma. Ennek kapcsán azt kérdezzük, hogy ki mit is ért pontosan, amikor egy-egy szövegben valamilyen kifejezést használ, de a szöveg értelmét nem a fogalmak és a fogalmi viszonyok összessége adja ki, hanem a szöveggel végzett művelet vagy műveletek, jöhetnek a szöveghasználó általában következtetésként annyit hozzátessz „az előtte álló szöveghez, amennyi csak szükséges ahhoz, hogy a szöveg értelmes legyen”.⁸⁶⁹ Vagyis a nyelvileg kinyilvánított *megismerési tudattartalmak jelentésekben fejeződnek ki, az értelemadásokat pedig fogalmak hordozzák.*

4. Szemantikai cselekvéstípusok

Amikor tehát értelmet adunk saját és mások szövegeinek, akkor az ilyenkor használt kifejezéseknek valamilyen „fogalmi értelmet” tulajdonítunk, és ezeket belerendezzük „egy szövegvilág nagyobb alakzataiba”. Ezt a cselekvést nevezik a *Bevezetés* szerzői műveleti szemantikának vagy szemantikai cselekvésnek. Ha pedig arra vagyunk kíváncsiak, hogy ez az értelemadás konkrétan mit is jelent és hogyan zajlik, akkor „az ilyen értelem vagy tartalom leírása érdekében a fogalmak és viszonyok alakzatának adott pontján állva minden lehetséges irányba körül kell nézni”. Könyvünk

⁸⁶⁸ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 120.

⁸⁶⁹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 25.

témája szempontjából a műveleti szemantika jelentőségét nehéz túlértékelni. Mert-hogy: „A nyelvi jelentések szövegbeli megjelenése csupán speciális esete az ismeretek elsajátításának, tárolásának és felhasználásának, amely bármely emberi tevékenységre érvényes.”⁸⁷⁰ Beaugrande és Dressler *nyolcféle* szövegben érvényesülő értelemadó *fogalmi műveletet* írnak le, illetve említenek meg, amelyek nyilvánvalóan nem logikai, hanem pragmatikai jellegű „fogalomkezelések”.

Az *aktivizálódás* (1) azt jelenti, hogy egy-egy kifejezés kimondása vagy leírása, mint az előző pontban már említésre került, egyben a kifejezéshez kapcsolható tárolt ismeretek felidéződése és aktivizálódása is. Vagyis egyrészt a szavak, a kifejezések, a mondatok fogalmakat aktivizálnak bennünk, másrészt szövegeket csak úgy tudunk létrehozni, hogy a nyelvi formákhoz fogalmakat társítunk, ami egyben ismeret és tudás, továbbá érzelem és akarat aktivizálódása is. Mindezek a tartalmak nincsenek egymástól teljesen elválasztva, hiszen az ember egy mindentől független és teljesen önálló tudáselemet képtelen lenne mozgósítani. Sokkal inkább „jól összemarkolt porciók” ezek,⁸⁷¹ amelyet az egyén egyben próbál megmunkálni (pontosít, összehasonlít, szétszálaz stb.).

A súlyozás és a *kapcsolódások erejének* (2) megtalálása a szövegalkotás fontos eszköze. Az aktivizált fogalmak ugyanis összetettek. A szövegalkotás során az ember ezért felbontja a fogalmakat, és igyekszik megállapítani az alkotórészek közötti kapcsolódások jelentőségét, súlyát és erejét. Ez messzemenően befolyásolja a fogalomra vonatkozó kifejezés használatát. Például az *esetleges*, a *jellemző* és a *feltétlenül szükséges* összetevőelemeket nem érdemes egymással felcserélni, mert ez tévútra viszi a gondolkodást és szöveglétrehozást. Egyébként is a *súlyozás* az egyik leglényegesebb cselekvési művelet, amely egyben világosan jelzi azt is, hogy a cselekvő előtt választási lehetőségek állnak, tehát az ő döntése, hogy mit tart jelentősnek, fontosnak egy szöveg létrehozása során.

A *lebontás* (3) művelete arra mutat rá, hogy nem az a kérdés, lebonthatók-e a fogalmak alkotóegységekre, hanem az, mik is lennének ezek az egységek. Az imént már idéztük a nehézséget illusztrálандó *megöl* fogalmat. Shakespeare írja a *Minden jó, ha jó a vége* III. felvonás 2. színében: „And though I kill him not, I am the cause / He death was so effected.” (Nem én ölöm meg őt, de én vagyok halálának oka.) Ilyen értelemben a *megöl* fogalom a maga absztraktságában soha nem is része egyetlen szövegnek sem: mindig csak valamely vonatkozása vagy része. Ugyanis „sokféle ölés van (rituális, hadi, gyilkosság, kivégzés stb.), ezekhez különböző értelmezések és értékelések társulnak, vagyis egyik a másikkal nem hozható minden további nélkül ekvivalenciába”.⁸⁷² Vagyis: „Könnyű egyetérteni abban, hogy a fogalmak lebonthatók egyszerűbb egységekre; annál nehezebb megállapodni abban, hogy mik is lennének ezek az egységek.”⁸⁷³

⁸⁷⁰ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 124.

⁸⁷¹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 125.

⁸⁷² Szabó (2003): i. m. 53.

⁸⁷³ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 123.

Az *aktivizálódás terjedése* (4) az a folyamat, „amikor valamely ismeret aktivizálódik”. Ilyenkor „az emlékezetben vele közeli kapcsolatban lévő más ismeretek ugyan-csak aktívak lesznek (bár talán nem annyira aktívak, mint az eredeti ismeret). Ezt a jelenséget az aktivizálódás terjedésének szokás nevezni; ez közvetít a voltaképpeni aktivizált fogalmak vagy viszonyok és a szövegvilág lehetséges részletgazdagsága között.” Jóllehet „a határozott és jellemző ismeretek különösen hajlamosak a terjedés aktivizálódásra”. Az aktivizálódás terjedése teszi lehetővé a koherens jelentésű terjedelmes szövegek létrehozását, hogy „bonyolult eszmetársításokat végezzünk, előrejelzéseket tegyünk és hipotéziseket állítsunk fel”.⁸⁷⁴

Az *eseményemlékezet és jelentésemlékezet* (5) összetartozó két külön elv. „Az eseményemlékezet az ember saját tapasztalatainak nyomát őrzi (ami velem megtörtént már), míg a jelentésemlékezet [...] az ember ismereteinek belső szerveződését tükrözi (ami a valóságos világban úgy általában igaz, és ahogy mindez összeillik). [...] Mindazonáltal az eseményemlékezet erősen kötődik az események eredeti környezetéhez, és így sok esetleges tulajdonságot őriz. Ezzel szemben a jelentésemlékezet inkább olyan jellegzetességekre vonatkozik, amelyek az egyes esetek legtöbbszörében vagy mindegyikben megtalálhatók.” Jóllehet „Platón és Arisztotelész ideje óta, a középkoron keresztül, egészen a mai napig heves viták keresttüzében áll az a kérdés, hogy az ismeretek elsajátításában a tapasztalatnak vagy az ember gondolkodási képességének van-e nagyobb szerepe”, ezek azonban nem vagylagos lehetőségek, hiszen „az ember tapasztalatai folyamatosan beleolvadnak a világról alkotott általános képbe, az utóbbi pedig a tapasztalatokat egybeszervező keretként is működik”.⁸⁷⁵

A *gazdaságosság* (6) az ismeretek tárolásának és használatának kezelésére vonatkozó elv. Ezzel kapcsolatban két szélső eset létezését tételezhetjük fel. Az egyik: minden egyes tudáselem csak egyszer van tárolva az emlékezetben. Ez esetben egyes alakzatok között szoros összefonódást kell feltételeznünk, ellenkező esetben minden alakzatot külön kellene összeállítani. Az eredmény: gazdaságos tárolás, nehéz keresés. A másik: a tudáselemeket redundáns módon minden egyes tudáselemben tároljuk. Az eredmény: gyors hozzáférés, pazarló tárolás. A valóságban viszont a kettő kiegyenlíti egymást. „A gyakran használt alakzatokat eszerint egészükben tároljuk, az ebből eredő redundancia ellenére; a szokatlan, ritkán használt alakzatokat viszont csak alkalomadtán állítjuk össze, alkotórészeik egyenkénti kikeresésével.”⁸⁷⁶

A *globális minták* (7), vagyis a keret, a séma, a terv és a forgatókönyv olyan minták, amelyek sokféle feladatra felhasználhatóak. A *keretek* (a) „olyan globális minták, amelyek hétköznapi ismereteket tartalmaznak valamely központi fogalommal kapcsolatban, például »malacpersely«, »születésnap buli«. A keretek alapján tudható, hogy mely dolgok tartoznak eleve együvé, de nem tudható, hogy milyen sorrendben lesznek elvégezve vagy megemlítve.” A *sémák* (b) „olyan globális minták, amelyek események

⁸⁷⁴ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 125.

⁸⁷⁵ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 126.

⁸⁷⁶ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 127.

vagy állapotok időbeli közelség vagy okság alapján sorrendbe állított egymásutánjait tartalmazzák. A keretekkel szemben a sémák mindig haladvány szerint vannak elrendezve”.⁸⁷⁷ A *tervek* (c) „események vagy állapotok olyan globális mintái, amelyek valamely célra irányulnak. A tervek abban különböznek a sémáktól, hogy a tervező (pl. a szövegalkotó) minden elemüket abból a szempontból értékeli, hogy mennyire segítik elő a tervező céljához való közeledést.”⁸⁷⁸ A *forogatókönyvek* (d) pedig „olyan rögzített tervek, amelyeknek felhasználására igen gyakran kerül sor, s amelyekben a résztvevők és a tőlük elvárt cselekedetek meg vannak határozva. A forogatókönyvek tehát abban különböznek a tervektől, hogy előre megszabott menetük van.” A globális mintáknak komoly szerepe van abban, hogy egy szöveg értelme miként alakul ki, és mi egyáltalán. „E minták megmutatják, hogyan kerekedhet ki a szöveg tárgya (keretek), hogyan haladhat egy eseménysor (sémák), hogyan törekedhetnek céljaik elérésére a szöveg használói vagy a szövegvilág szereplői (tervek), és hogyan épülhetnek fel a helyzetek úgy, hogy bizonyos szövegek éppen a megfelelő pillanatban hangozzanak el bennük (forogatókönyvek).”⁸⁷⁹

Az *átörökítés* (8) vagy átadás arra ad választ, hogy „ugyanazon vagy hasonló típusú vagy altípusú elemek között hogyan terjednek tova az ismeretek”.⁸⁸⁰ Az átörökítésnek háromféle módja van. *Osztály kialakítása* (a), ugyanis az osztály az alkotórészek valamilyen közös tulajdonsága alapján megalkotott csoport, szemben a halmazzal, amelynek elemeit csak elsoroljuk. „Egy osztály valamennyi jellemzőjét örökli az adott osztály valamennyi tagja (példánya).”⁸⁸¹ Az *alosztályok* (b) „öröklik a föléljük rendelt osztályoknak azokat és csak azokat a jellemzőit, amelyeket az alosztály szűkebb meghatározása lehetővé tesz”. A strucc például madár, de különleges madár. Az *analógia* (c) pedig azt mutatja meg, hogy a különböző osztályokhoz tartozó fogalmakban van „valami felhasználható hasonlóság”.⁸⁸²

Ezekből a szemantikai műveletekből Beaugrande és Dressler két alapvető következtetést vont le, majd igyekeztek ezeket specifikálni. Az egyik következtetés a *logika és a nyelvtudomány* viszonyára vonatkozik. Álláspontjuk ez ügyben igen határozott: „a szövegek és az ismeretek tanulmányozásának a logika keretei közé szorítása, ami pedig egészen Arisztotelész óta szokásban van, [...] többet árt, mint használ. Inkább meg kellene fordítani a dolgot, és *előbb emberileg hihető modelleket építeni, majd pedig megkeresni azt a fajta logikát, amely ezek formalizmusául szolgálhat*”.⁸⁸³ Pontosan tudható ugyanis, hogy az emberek sok eredményes cselekvést végrehajtanak, amelyeket a hagyományos logika nem tud megmagyarázni.

⁸⁷⁷ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 127.

⁸⁷⁸ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 127–128.

⁸⁷⁹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 128.

⁸⁸⁰ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 128.

⁸⁸¹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 128.

⁸⁸² Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 129.

⁸⁸³ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 131. (*Kiemelés – Sz. M.*)

A másik következtetésük pedig az, hogy *nem szabad* „a nyelvet leválasztani minden másról”.⁸⁸⁴ Például „az ismeretek és jelentések felettébb érzékenyek a szövegekörnyezetre, amelyben felbukkannak”.⁸⁸⁵ Ez egyébként az egész koherenciaértelmezés kulcsmozzanata is. De a szövegben konkretizálódó nyelvhez hozzátartozik a szövegalkotó *szándéka*, a szöveg történeti-társadalmi *situáltsága*, vagy a *címzett-befogadó* habitusa. Ha mindezekről az összefüggésektől a nyelvi elemző eltekint, akkor a szöveget önmagában álló absztrakt struktúrának tudja csak leírni, amely cizelláltsága ellenére elvont nyelvészeti konstrukció marad.

Azt kell látni, írják, hogy a társadalom tagjai számára a szöveg alapvetően *feladat-ként* és így egy feladat teljesítéseként, illetve egy *probléma megoldásaként* jelentkezik be, és ilyen módon létezik. Ettől a tényről pedig a nyelvésznek nem tanácsos eltekinteni. Ha ugyanis adva van néhány elkülönült „és labilis értelem- és tartalomegység, a szöveghasználóknak [...] összekötőútvonál-alakzatokat kell felépíteniük ahhoz, hogy szövegvilág jöjjön létre belőlük”.⁸⁸⁶ Ennek a feladatnak a teljesítése során „az érintett fogalmaknak csak bizonyos tulajdonságai vagy »jegyei« azok, amelyek igazán szükségesek és relevánsak [...] a művelethez. A lebontás, az aktivizálódás terjedése, a következtetések levonása és a tulajdonságok átörökítése a megmunkálás fennálló feltételei között megy végbe. A főkérdés az, hogyan osztályozhatjuk és rendszerezhetjük ezeket a feltételeket (nem pedig az, hogyan bizonyíthatnák, hogy minden szöveghasználó minden esetben ugyanazokat a lépéseket hajtja végre).”⁸⁸⁷

Úgy vélik ezért, hogy alkalmas leírási módot kell találni a szövegkoherencia megragadására. Ennek érdekében, írják, „a koherenciát úgy tekintjük, mint fogalmak és viszonyok hálózatba rendezésének eredményét, amely hálózat a szöveg tárgya köré rendezett ismeretekből áll”.⁸⁸⁸ A szövegek létrehozását pedig szerintük olyan „irányítóközpontok” szervezik, „amelyekből a hozzáférés és a megmunkálás előnyös módon végezhető el”.⁸⁸⁹ Ezek a szervező- vagy irányítóközpontok az elsődleges és a másodlagos fogalmak köré szerveződnek.

Négy elsődleges fogalom van, írják: *tárgy, helyzet, esemény, cselekedet*. „Tárgyak (objektumok): fogalmi dolgok (entitások), amelyeknek stabil azonosságuk és összetételük van; Helyzetek (szituációk): egyszerre jelen lévő, pillanatnyi állapotukban tekintett tárgyak együttesei; Események: egy helyzetet vagy egy helyzeten belüli állapotot megváltoztató történések; Cselekedetek: olyan események, amelyeket egy cselekvő szándékosan idéz elő.” A négy azonban inkább kettő: „Könnyen belátható, hogy a »helyzetek« magukba foglalják a »tárgyakat«, az »események« pedig a »cselekedeteket«.”⁸⁹⁰

⁸⁸⁴ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 130. (*Kiemelés – Sz. M.*)

⁸⁸⁵ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 131.

⁸⁸⁶ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 131.

⁸⁸⁷ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 131–132.

⁸⁸⁸ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 132.

⁸⁸⁹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 133.

⁸⁹⁰ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 133.

A másodlagos fogalmak ennél sokkal számosabbak. A *Bevezetés* harmincnégy ilyen fogalmat sorol fel. Közülük csak a *műveletre* vonatkozó legfontosabb fogalmakat sorolom, hogy demonstráljam; milyen *összetett* is az a cselekvési valóság, amelyet sok cselekvésmagyarázó maximum négy-öt vonással leírhatónak gondol. Maga a cselekvő (1); a célkitűzés (2); a képessé tevés (3); eszközműködtetés (4); a mozgatás (5), amely egy dolog térbeli helyzetének a megváltoztatása; az érintettség (6), ami a cselekvés passzív elemeit jellemzi; az okozás (7), amelyen belül megkülönböztethető szükségszerű okozás (a), lehetőségteremtés (b), indokoltság (c) és célzatosság (d); az akarat (8), vagyis a vágy és az akaraterő gyakorlása; az észlelés (9); a megismerés (10); a közlés (11); az értékelés (12); szembeállítás (13); birtoklás (14); érzelmkifejezés (15); jelentőségteremtés (16).

Vákát

XVII. fejezet

Robert de Beaugrande és Wolfgang Dressler: A cselekvő szöveg kritériumai

1. Szándékoltság a szövegben és a diskurzusban

Az eddig áttekintett kohézió és koherencia nemcsak a szövegszerűség legnyilvánvalóbb sajátosságai, hanem azt az összerendezettséget és egységet is biztosítják, amely nélkül nincs semmilyen értelmezhető emberi megnyilvánulás. Ennek ellenére „az emberek képesek és szoktak is használni olyan szövegeket, amelyek – különféle okokból – nem látszanak teljesen kohéziósak és koherensnek”.⁸⁹¹ Az attitűd a szöveghasználát gyakorlati természetével van összefüggésben, amelyet Beaugrande és Dressler szövegműveletnek nevez, én azonban szívesebben hívom szöveg-cselekvésnek vagy diskurzusnak. A dolog egyszerűen azt jelenti, amit szerzőink tagadóan úgy fogalmaznak meg, hogy „a nem-kommunikatív szöveget nem tekintjük szövegnek”.⁸⁹² Am a kommunikált szövegnek, vagyis a diskurzusnak mindig van létrehozó és befogadó alanya, alkotója és értője, vagyis vannak konkrét cselekvő személyei. Ők a „szöveg-cselekvők”, hiszen a szövegekhez cselekvően viszonyulnak. Számukra a szöveg nem bonyolult struktúrával rendelkező rögzült és határolt tárgyiaság, hanem cselekedeteik megmunkálendő matériája és terméke. Ráadásul ez a kettő átmege egymásba; a létrehozás kapcsolódás a valahogyan értett szövegekhez, az értés pedig újralétrehozása annak a szövegnek, amit érteni akarunk.

„Ezért a szöveghasználók *hozzaállását* is a szövegszerűség ismérvei között kell számon tartanunk.” A hozzáállásnak pedig két jellemző megnyilvánulása van: a *szöveglétrehozási szándék* és a *szövegértési vagy befogadási akarat*. Mindkettő kommunikatív aktus. Ezért is gondolom azt, hogy a műveleti szövegtan vizsgálati tárgyát inkább diskurzusnak és nem szövegnek kellene nevezni: ugyanis szöveget egyedül is létre lehet hozni, diskurzust folytatni, avagy kommunikálni viszont nem lehet egyedül, ehhez több ember szükségeltetik. Ráadásul a szöveg kifejezés önmagában véve statikus, írott és lezárt tárgyra utal, holott a műveleti szövegtan „szövegtárgya” változó, nyitott és kommunikatív. Nem áll távol ez a kategória a *Bevezetés* szerzőitől sem. Mint írják egy helyen: „A szövegek létrehozásai és befogadásai olyan *diskurzuscselekedet*ekként működnek, amelyek valamely terv vagy cél szempontjából relevánsak.”⁸⁹³

A szándékoltságnak van egy *szűkebb* és egy *tágabb* értelmezése. A szűkebb értelmezés „a szöveg létrehozójának arra az igyekezetére vonatkozik, hogy a létrehozott közlés kohézióval rendelkező és koherens szöveget alkosson”, hiszen valamilyen mértékű formai

⁸⁹¹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 152.

⁸⁹² Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 24.

⁸⁹³ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 152.

és tartalmi rendezettség nélkül érthetetlen bármely megnyilatkozó cselekvés.⁸⁹⁴ A tágabb értelmezés pedig „mindazokat a módokat jelenti, amelyekben a szövegalkotók szándékainak teljesülése érdekében szövegeket használnak”.⁸⁹⁵ Vagyis a szűkebben vett szándék egy *rendezett* szöveg létrehozására irányul, a tágabban vett szándék pedig mindazt magába foglalja, amit magán az érthető szövegen *kívül* a szöveg létrehozója a szöveggel egyáltalán el akar érni. Nyilvánvalóan a kettő összefügg egymással. Vagyis a szándékoltóság „a szöveg létrehozójának arra az igyekezetére vonatkozik, hogy a létrehozott közlés kohézióval rendelkező és koherens szöveget alkosson, amely teljesíteni képes létrehozójának szándékait, vagyis például ismereteket tudjon közvetíteni, vagy pedig egy tervben meghatározott célt tudjon elérni”.⁸⁹⁶

„A kohézió és a koherenciának a szándékoltósággal való kölcsönös összefüggése bonyolult helyzeteket eredményezhet.”⁸⁹⁷ Először is a szándék megvalósulásnak egyáltalán nem feltétele a tökéletes koherencia és az egyértelmű kohézió. „A szöveghasználók rendszerint türelmet tanúsítanak olyan közlésekkel szemben, amelyek esetében a körülmények nem teszik lehetővé a kohézió és a koherencia teljes körű fenntartását, például lezser hangvételű beszélgetés során.”⁸⁹⁸ Ennek ellenére a rendezett megnyilvánulást nem lehet mellőzni egy diskurzus során: „ha egy szöveg létrehozója szándékosan dacolna a kohézió és a koherencia követelményeivel, a kommunikáció folyamata lelassulna, mivel gyakran kellene félreértéseket tisztázni, vagy éppen teljesen meg is hiúsulhatna”. Másodszor, előállhat olyan helyzet, hogy „a koherensnek szánt szöveget a befogadó nem fogadja el koherensként” valamilyen oknál fogva,⁸⁹⁹ mert ismeretei eltérnek attól, amit a szöveg kifejez, esetleg keresztezi az ő szándékait, vagy más oknál fogva. Harmadszor, az is előfordul azonban, hogy „a szövegalkotó szándékosan rongálja [...] a szöveg koherenciáját valamilyen sajátos hatás elérése érdekében”.⁹⁰⁰ Lehet ez egy szorult helyzetből való kikeveredés kényszere és szándéka, de lehet az is, hogy ilyen módon akar megtéveszteni másokat. Ezekben az esetekben az érintettek gyakran tesznek szabályozó lépéseket a kohézió és a koherencia helyreállítása érdekében. Felhívják a figyelmet például a koherencia hibáira, próbálják a helyzet alapján érthetővé tenni a szöveget, vagy az érthetetlen részeket az intertextualitás szélesebb közegébe helyezik.

A tágabb szándék vizsgálatát eddig mellőzte a nyelvtudomány, hangsúlyozzák a *Bevezetés* szerzői. Ezt a különböző társadalomtudományok igyekeztek elvégezni, ám ezek a diszciplínák a szándékoknak többnyire csak a tartalmára figyeltek, vagyis mellőzték a szöveg lehetséges szerepét. Jelentős változást ebben a pragmatikai szemlélet megjelenése hozott, amely kulcsszerepet játszott a beszédaktus-elmélet kialakulásában is. Ezzel együtt szerzőink ezen a ponton kritikát gyakorolnak a *speech act theory* felett.

⁸⁹⁴ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 29.

⁸⁹⁵ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 156.

⁸⁹⁶ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 29.

⁸⁹⁷ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 154.

⁸⁹⁸ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 29.

⁸⁹⁹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 30.

⁹⁰⁰ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 159.

Azt hangsúlyozzák, hogy „a beszédaktus-elmélet [...] nem veszi figyelembe a konvenciók és a fennálló szövegkörnyezet közötti kölcsönhatást”.⁹⁰¹ Rámutatnak arra a tényre, hogy „óriási különbség van a viszonylag jól megragadható aktusok, például a »megígérés« vagy a »fenyegetés«, és az olyan kifejezetten szerzteágazó aktusok között, mint a »megállapítás«, a »kijelentés«, a »körülírás« vagy a »kétségbevonás«: mégis mindezek az »illokúciós aktusok« közé tartoznak. Nem lehet semmilyen kézenfekvő módon lefektetni, a »megígérésre« megadott egzakt kritériumok mintájára, azokat a feltételeket és szándékokat, amelyeknek meg kell lenniük ahhoz, hogy »megállapítsunk« vagy »körülírjunk« valamit.” De az is elgondolkodtató lehet, hogy például „sok közönséges szándékot szinte sohasem mondunk ki nyíltan. Nem valószínű, hogy valaki ilyesmiket mondjon: »Ezennel megpróbállak rávenni, hogy eleget tégy a terveimnek.«”⁹⁰² Mint írják, mindenképpen megválaszolandó lenne az a kérdés, hogy „hogyan függenek össze a szándékok a megnyilatkozás alakjával és értelmével”.⁹⁰³

Úgy látják, hogy ezt a munkát eddig leginkább Paul Grice végezte el akkor, amikor megalkotta az úgynevezett társalgási implikátúra (bennfoglalási) felfogását.⁹⁰⁴ „Grice a »maximák« egy halmazát adja meg, amelyeket a szövegalkotók a beszélgetések során rendszerint követnek. A »maximák« csupán stratégiák és receptek, nem pedig »szabályok«, mint Searle-nél.”⁹⁰⁵ A *Bevezetés a szövegnyelvészetbe* alkotói röviden bemutatják Grice maximáit, és értékelik annak eredményeit. Vagyis az együttműködés, a megnyitóság, a minőség, a viszony maximát, illetve a modor ötféle maximáját: szabatosság, világosság, egyértelműség, rövidség, rendezettség.⁹⁰⁶ Amíg a beszélők tartják magukat ezekhez a maximákhoz, elég jól tudható, hogy mit akarnak mondani, és az is, hogy ezzel mit akarnak elérni. De ha nem, akkor „társalgási implikátúrák keletkeznek”,⁹⁰⁷ és ezeket a kifejtetlen jelentéseket valahogyan értelmezni szükséges.

Az értékelésben két vonatkozás kerül elő. Az egyik az eredményt emeli ki. „Grice maximái tagadhatatlanul szélesebb érvényességi körűek, mint Austin és Searle jól meghatározott beszédaktusokra vonatkozó tipológiái. A maximák követése révén a beszédalkotók nem kötelezik el magukat sajátos cselekedetek konvencionális keretek közötti elvégzésére: egyszerűen csak megpróbálnak a legkevesebb fölösleges erőfeszítéssel és a lehető legkevesebb zavarral kommunikálni.” A másik a hiányosságot hangsúlyozza. Úgy látják ugyanis, hogy Grice maximái még mindig nem fejezik ki „a diskurzuscélok teljes fontosságát”. Egyetértően idézik von Wright (1967) *Mi a cselekvés (action)?* című

⁹⁰¹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 159.

⁹⁰² Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 158.

⁹⁰³ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 157.

⁹⁰⁴ Paul Herbert Grice: A társalgás logikája. Ford. Pléh Csaba. In Pléh Csaba – Siklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1992b. I. 233–250.

⁹⁰⁵ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 159.

⁹⁰⁶ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 159–166.

⁹⁰⁷ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 165.

munkájából a következő mondatot: a cselekvés lényege a „szándékos cselekvés, amely olyan változást idéz elő egy helyzetben, amely egyébként nem következett volna be”.⁹⁰⁸

Mi hát a diskurzuscselekvés? – kérdezhetjük mindezek alapján. „A diskurzuscselekedetek azon változások alapján írhatók le, amelyeket [a diskurzusok] a helyzetekben és résztvevők különféle halmazaiiban, ezek ismeretállapotában, társadalmi állapotában, érzelmi állapotában (és így tovább) előidéznek.”⁹⁰⁹ Más szóval: „A diskurzuscselekedet [...] egy helyzet megváltoztatása szövegek révén.”⁹¹⁰ A mi alapkérdésünk szempontjából ezt az értelmezést igen jelentősnek kell tartani. Beaugrande és Dressler ugyanis azt hangsúlyozza, hogy a szövegek létrehozása és használata *beavatkozás* a rajta kívüli valóságba. Ha egy szöveghez cselekvőt rendelünk, pontosabban nem választjuk el mesterségesen a kettőt egymástól, akkor azonnal világossá válik, hogy a szövegek, mert diskurzusok, aktívan részt vesznek az egyéni életek és a társadalmi helyzetek alakításában. Sőt, kifejezetten ezzel a szándékkal születnek meg.

Azt is hangsúlyozzák a *Bevezetés* szerzői, hogy itt nem egyszerűen csak egy egyedi és egyszeri megnyilatkozásról van szó: ez egy többszereplős szöveghasználat, vagyis diskurzuscselekvés. A jelenség értelmezése érdekében bevezetik a *tervcsatolás* fogalmát. „Az adott diskurzus során végbemenő összes változás közül mindegyik résztvevő azokra figyel leginkább, amelyek a célja elérésére szótt tervének teljesülésében leginkább közrejátszanak. Így az állapotok megmunkálása tervcsatolás (a cselekedetnek az állapot tervezett egymásutánjához igazítása) révén valósul meg.”⁹¹¹

A kölcsönös reagálás kapcsán óhatatlanul felmerül a *behaviorizmus* cselekvésfelfogása. Szerzőink nincsenek jó véleménnyel erről az iskoláról. „A behaviorizmus elnyűtt hagyománya szerint az emberi szervezet úgy működik, mint egy olyan mechanizmus, amely állandóan »válaszol« a környezetéből érkező »ingerekre«.” Vajon mi a baj ezzel az elnyűtt hagyománnyal? Alapvetően az, hogy a behaviorizmus számtalan emberi képességet és tevékenységi módot nem vesz figyelembe. Ezek egyike például a célkitűzés, a tervezés. Vagyis az, hogy az ember „különböző jövőbeli állapotokat tud elképzelni, és ezek közül egy bizonyos kívánt állapot elérését célzó tevékenységet is tud kifejtteni. Természetesen a tervező ember [...] se nem mindentudó, se nem mindenható.”⁹¹²

Szerzőink szerint a tervezés egy szövevényes valóság átfogó problémamegoldó típusa, amely „a tervező saját állapotának – egy fejlődési helyzetben való – előmozdítására irányul. A terv kezdődhet a jelen állapottal (a tervkészítés pillanatával) vagy egy olyan kiinduló állapottal, amely a tervben majd életbe lép. Alapesetben feltehetjük, hogy a célállapot a tervező szempontjából kívánatos.” A tervezés azonban nem a fantázia szabad szárnyalása. „A tervezés mennyisége és erőteljessége különböző tényezőktől függhet: (a) a cél elérésének valószínű vagy valószínűtlen voltától; (b) a cél elérésére vonatkozó rögzített társadalmi konvenciók meglététől vagy hiányától; (c) ellentervező (más cse-

⁹⁰⁸ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 166.

⁹⁰⁹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 166.

⁹¹⁰ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 168.

⁹¹¹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 166.

⁹¹² Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 166.

lekvők, akiknek a céljai ütköznek a mienkkel) esetleges zavaró hatásától; (d) a tervezés szükséges időbeli hatókörétől (rövid távú vagy hosszú távú), azaz a megteendő lépések számától.”⁹¹³

A diskurzuscselekvés szintén lehet tervezett, mégpedig mint *helyzetkezelés* vagy *helyzetkövetés*. Ilyenkor „a szövegalkotó valamely cél elérése irányába próbálja terelni a helyzetet. Ezt a tevékenységet helyzetkezelésnek, míg a helyzetre való egyszerű reagálást, a megfigyelt helyzetelemek szóbeli jellemzését, helyzetkövetésnek nevezhetjük.” Ennek felel meg a diskurzussal történő kommunikáció: „a diskurzussal történő kommunikációt az együttműködő tervezés egy eseteként is felfoghatjuk”. Ilyen esetben „például az lehet a tervünk, hogy olyan *hiedelmeket* keltsünk másokban, amelyek alapján segítségünkre lesznek a célunk elérésében. Ez a terv problematikus lehet abban az esetben, ha a szóban forgó hiedelmek ellentmondanak a rendelkezésre álló tapasztalatoknak, vagy nem épülnek semmiféle tapasztalatra.”⁹¹⁴

2. Elfogadhatóság és együttműködés

A szöveghez való hozzáállásnak két meghatározó szereplője és egyben iránya van. A *szövegalkotó* szempontjából a létrehozási akarat vagy szándék, mint láthattuk az előző pontban, vagyis az, hogy egyáltalán legyen szöveg, ez a szöveg koherens és kohézióval bíró legyen, s vele a szöveget létrehozó személy azt a célt érje el, amit a szöveglétrehozással kitűzött maga elé. A szöveg *címzettje* szempontjából pedig az, hogy felfogja, megértse a létrehozott szöveget, és azt a maga számára valamilyen szempontból elfogadhatónak tekintse. A két szereplőt s a kétféle hozzáállást összefűzi és összetartozóvá teszi az, hogy szerzőink a szöveget kommunikátumnak tekintik, azaz olyan megnyilatkozásnak, amelynek révén a felek *egymás számára* tesznek valamit, lehetővé és megvalósíthatóvá téve ezzel a kettőjük együttműködését. Ilyen módon lesz a szingulárisnak tetsző szövegekből *diskurzus*, azaz a másikat tekintetbe vevő és egymásra többszörösen is reflektáló szöveg-megnyilatkozás.

A *Bevezetés* szerzői hangsúlyozzák, hogy az elfogadhatóság kritériuma a szöveg *befogadójának* szövegekhez való hozzáállásáról szól, ami kettős attitűdöt jelent. Egyrészt azt jelenti, hogy a neki címzett vagy az általa megtapasztalt szöveg rendezett, felfogható, azaz képes kohézióval és koherenciával bíró szövegnek tekinteni. Másrészt azt, hogy ez a szöveg „számára valamilyen használhatóságot vagy relevanciát mutat, például ismeretek megszerzését szolgálja, vagy valamely terv végrehajtásában együttműködést tesz lehetővé”⁹¹⁵

Az attitűd első pontja az együttműködő kommunikáció és mindenféle közös cselekvés *minimumfeltétele*. Ha valaki a másik ember értelmet hordozó cselekvő megnyilatkozását

⁹¹³ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 167.

⁹¹⁴ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 168.

⁹¹⁵ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 30.

totálisan értelmetlennek tekinti, akkor ezzel a gesztussal eleve kizárja a kettőjük együttműködését: az egyszeri elutasítás nem kommunikáció és nem együttműködés. Az értelem vagy értelmes kifejezés természetesen itt nem a közbeszédben használatos „okos, intelligens” szinonimája, hanem az előző fejezetben elemzett koherenst és kohézióval bírót jelenti. A diskurzus minimumfeltétele tehát az, hogy a címzettnek vagy befogadónak az adott „nyelvi alakzatot kohéziósként és koherensként, a kommunikációban felhasználhatóként kell elfogadnia”.⁹¹⁶ Azt persze nehéz pontosan eldönteni, hogy mi a „nem értő” személy motívuma: valóban felfoghatatlan az adott szöveg, mert mondjuk számára teljesen ismeretlen valóságról szól „érthetetlen” nyelven, vagy érti ugyan, de elutasítja. Szándéka tehát a szövegértőnek is van, nemcsak a szövegalkotónak.

Ezzel kapcsolatban fogalmazza meg Beaugrande és Dressler azt a tételt, hogy ha a címzett érteni szeretné és érteni is akarja az elé került szöveget, egyáltalán az értelemmel bíró cselekvéseket, a kohézió és a koherencia tekintetében hajlandó *engedményt* tenni. „Akárcsak a szándékoltóság, az elfogadhatóság is megenged egy tűrési határt a kisebb folytonossági hiányok és zavarok számára [...], feltéve, hogy a folyamatosság ésszerű *problémamegoldással* helyreállítható.”⁹¹⁷ Vagyis a befogadók többnyire támogatják a szöveg koherenciáját, azaz fogalmi egységét „azzal, hogy a szöveg értelmezéséhez hozzáteszik a magukét”.⁹¹⁸ És ezzel a befogadó még semmi különöset nem tesz, hiszen ezzel a kommunikáció és az emberi együttműködés egyébként is gyakorolt minimumfeltételét teljesíti. Szerzőink ezt úgy fogalmazzák meg, hogy „a kohézióknak és a koherenciának a befogadó részéről való fenntartását – például hiányok kitöltése vagy a zavarok szükség szerinti tűrése révén – itt is önmagában vett célnak tekintjük”.⁹¹⁹ A minimumfeltétel vagy öncél azonban a szövegalkotót is kötelezi. Előfordul ugyanis, hogy „[a] szövegalkotó gyakran a szokásosnál is jobban támaszkodik a hallgatónak vagy az olvasónak az elfogadhatóságra irányuló együttműködési készségére, és olyan szöveget hoz létre, amelyhez a befogadónak alaposan hozzá kell járulnia, hogy valami értelme legyen”.⁹²⁰ Könnyű ugyanis átlépni azt a határt, amelyen túl egy szöveg értelme már valóban kétséges, mert kétértelmű, homályos, töredezett, és így tovább, tehát a létrehozói szándék nehezen deríthető ki.

Mindezt érdekesen világítja meg egy nyelv és nyelvtan elfogadhatóságának problémája, írják a *Bevezetés* szerzői. A téma régóta izgatja a nyelvészeket. Induló kérdésük itt a következő: „hogyan lehet egy »nyelvtant« igazolni (verifikálni), mint az adott nyelvben lehetséges összes mondatról számot adó rendszert?”⁹²¹ A kérdésre választ kereső kutatás metódusa az, hogy az anyanyelvi beszélőknek egy mondathalmazból ki kellett választani a nyelvtanilag helyes és helytelen mondatokat. Az egyszerűnek tetsző és megfelelő eredménnyel kecsegtető feladat teljesítése azonban korántsem könnyű. Kiterjedt kutatások

⁹¹⁶ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 173.

⁹¹⁷ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 173.

⁹¹⁸ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 30.

⁹¹⁹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 30.

⁹²⁰ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 31.

⁹²¹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 173.

igazolták, hogy „a mondatokról egybehangzó döntéseket kicsiholni sokkal nehezebb, mint gondolnánk”. Kiderült a kutatásokból, hogy a „helyes nyelvtanról” szóló vélemények két szélső pont között szóródnak. Az egyik szerint „minden valójában előforduló nyelvi adat a nyelv a része”. A másik szerint „a nyelvtan minden lehetséges viszonyt képes meghatározni a valóságosan előforduló megnyilatkozásoktól függetlenül”.⁹²²

Hogy aztán a megoldás közelítsen a bevett gyakorlathoz, vagyis a két véglet „kibéküljön” egymással, „szokássá vált különbséget tenni a *nyelvtaniasság* (grammatikalitás, amit az elvont nyelvtan helyesnek minősít) és az *elfogadhatóság* (akceptabilitás, amit a kommunikáció során valóban elfogadunk) között. A két fogalom közötti viszony azonban mind a mai napig messze van a világostól. Gyanítjuk, hogy a sarkalatos különbségek a virtuális rendszerek és az aktualizálási eljárások között állnak fenn [...]. Amint már megjegyeztük, az aktualizáció [...] különbözteti meg a nyelvet és a kommunikációt a természettudományok és a matematika vizsgálati tárgyaitól.”⁹²³

De nemcsak a nyelvet, hanem a társadalmi valóságot egyáltalán. És ez az a minőségi különbség, amely az értelemadás nyelvi és kommunikatív gyakorlata felől nézve világosan megmutatkozik. A virtuális valóság ugyanis az a valóság, amely közvetlenül érzékelhetetlen struktúrákban és törvényekben van adva, és amit a természettudós, a matematikus, a nyelv elvont struktúráit és szabályszerűségeit kereső nyelvész feltárni s leírni igyekszik. A virtuális valóság tehát *nem kitalált* valóság, hanem tapasztalatainkon túl lévő valóság, amelyet azonban feltárói éppenséggel az igazi valóságnak gondolnak, hiszen ezek a „mélyen fekvő” rejtett összefüggések determinálják a tapasztalati és „felszíni” valóságot mind a természetben, mind a társadalomban. Egyáltalán nem véletlen, hogy ezt a virtuális és transzcendens valóságot lehet hitszerűnek, szekulárisnak is tekinteni s leírni: ugyanis mind az isteni akarat, mind a természeti és matematikai törvény túl van tapasztalatunkon. A teológus és a tudós azonban képes arra, hogy az érzékelhető valóság jelenségeit is ezen törvények *hatásai* alapján magyarázza.

A mindennapjait élő ember azonban, s ebbe bele kell érteni a teológust és a tudóst is, nem a virtuális valóság szerint él és cselekszik. Egyrészt nem is érti, fel sem fogja ennek rejtett rendszerét, jóllehet az iskolai oktatás igyekszik ezt a hiányosságot pótolni. Másrészt azonban, *ha tudja, sem teszi*. Nem konokaságból nem teszi, hanem azért, mert a társadalmak tényleges valósága és az emberek valóságos élete másként zajlik és szerveződik, mint ahogyan ezt az elvont virtuális valóság elkötelezett hívei leírják és látni szeretnék, főleg másoknál. Senki sem rejtett törvényből, elvont szabályból, absztrakt struktúrából vezeti le, hogy miben hisz, mit tud s mit tesz, sokkal inkább az átélt konkrét helyzetekre ad valamilyen cselekvő választ, amit leginkább saját tapasztalata, mások elvárása és az intézményesült gyakorlat alakít. Ezeket érzékeljük, felfogjuk, értelmezzük, és ezen *keretek* alapján tudatosan vagy kevésbé tudatosan választjuk meg, hogy éppen mit teszünk.

⁹²² Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 174.

⁹²³ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 174.

Ezt nevezi Beaugrande és Dressler „aktualizált eljárásnak”, ami „láthatóan legyűrheti a virtuális rendszerek szerveződését”. Ők ezt *normálállapotnak* tekintik, szerintem helyesen, míg a virtuális rendszerek elkötelezett hívei megkísérlik a normálállapot „lakóit” eljuttatni *saját* igaznak vélelmezett világukba vagy annak közelébe oktatással, felvilágosítással, neveléssel, agitációval. Igazuk van akkor, amikor a természet és matematika törvényeiről van szó, de a társadalmi viszonyokra nézve ez elhibázott felfogás. A beszédaktus-elmélet és a szövegten mindennél világosabban megmutatta ennek a szemléletnek a terméketlenségét. Itt talán az a legfontosabb összefüggés, hogy *a mindennapi ember mindennapi cselekvése során folyamatosan értelmet ad annak, amit tesz.*

A virtuális és az aktuális valóság között azonban mégsem olyan egyszerű a viszony, hogy a virtuális valóság teljesen semmis lenne az aktuálisra nézve, legalábbis a nyelv esetében ez a helyzet. Ugyanis „míg egy nyelv még fel nem használt, rendelkezésre álló választások képzetes (virtuális) rendszere, a szöveg olyan valóságos (aktuális) rendszer, amelyben bizonyos választások történtek az adott repertoárból, és a kiválasztott elemeket egy bizonyos struktúrában (elemek közötti viszonyrendszerben) használják fel. Ez a felhasználás az aktualizáció műveletein keresztül történik.”⁹²⁴ Van tehát itt a nyelvben egy *áthidalásra váró* szakadék az elméleti modellek és valóságos előfordulások között, s az áthidalási eljárásnak három alapvető elméleti modellje van: a példák, a változó szabályok és a probabilitásosság.

A *példák alapján való magyarázat* (1) „egyszerű és gyakran alkalmazott eljárás”. Ilyen esetekben „a nyelvészek maguk találják ki, majd gondosan megítélik saját mondataikat”. Ezt a módszert sokan bírálták már, a példák esetlegessége miatt.⁹²⁵ A legkomolyabb probléma vele azonban az, hogy „a nyelvészek gyakran más döntéseket hoznak ugyanazokról az adatokról, mint a nem-nyelvészek”.⁹²⁶ Paralel ez az imént említett általános társadalmi problémával, mely szerint a laikus más tényrt tart fontosnak, és másként látja a valóságot, mint a kutató. Ez ügyben vizsgálatokat végeztek, s kiderült, hogy „a nyelvészek saját magukkal és egymással sokkal nagyobb százalékban értettek egyet, mint a laikusokkal, és sokkal inkább hajlamosak voltak a mondatokat nyelvtaniatlannak minősíteni egyedül a mondatnyi szerkezetük alapján. Másfelől az is tapasztalható, hogy nyelvészek olyan szövevényes példákat és ellenpéldákat képesek alkotni, hogy a végén már olyan mondatokat is elfogadnak, amelyeket a nyelvhasználók felettébb bizarrnak tartanak.”⁹²⁷

Hírhedt példája ennek a bizarrságnak „a középre beágyazott mondat esete, például *The pen the author the editor liked use was new.* A toll, amelyet a szerző, akit a szerkesztő kedvelt, használt, új volt. Mivel eszénél lévő ember nemigen mond ilyen mondatokat, nehéz megérteni, miért pazaroltak annyi kutatást arra kérdésre, hogyan lehet befogadóként feldolgozni az ilyesmit.”⁹²⁸ Másfelől az is gond, hogy minden esethez lehet példát találni. Vagyis egy példa csak önmaga használhatóságát igazolja, kérdéses ezen

⁹²⁴ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 60.

⁹²⁵ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 174.

⁹²⁶ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 175.

⁹²⁷ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 175.

⁹²⁸ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 175.

túli érvényessége. Vajon az-e a megoldás, ha igyekszünk minél több esetet és példát felvonultatni, vagyis mennyiségi alapon próbáljuk a felmerülő problémát megoldani? Nyilvánvalóan nem, hiszen lehetetlen minden esetet és példát felsorolni. Annyit talán mégis bizonyít a példa, hogy ha egyszer ez használhatónak bizonyult, akkor elvileg máskor is használható lesz.

A *változó szabályok alapján való magyarázat* (2) Labov és munkatársai nevéhez fűződik. Ők úgy látták az aktualizáció megvalósulását, hogy a különböző társadalmi csoportok eltérő nyelvhasználata közötti különbség változó szabályok és szabályalkalmazások révén jön létre, nem pedig változatlan és merev szabályok *egyedi* alkalmazásával. Azaz a „társadalmi tényezőktől függően a szövegalkotók más-más szabályt vagy szabályhalmazt választhatnak”. Ennek következtében mindig van arra lehetőség, „hogy egy adott társadalmi csoporton belül a beszélők egyetértsenek abban, hogy milyen mondatok megengedhetők vagy nem. Ez az egyetértés [...] éppen az, amit oly nehéz elérni.”⁹²⁹

A *probabilisztikus (valószínűségeen alapuló) elmélet* (3) szerint a szöveglétrehozás és a szövegbefogadás próbálkozásokon alapuló művelet. A *Bevezetés* szerzői ezt a teóriát fogadják el. „A nyelvtan ekkor »zilált« instrukciók halmaza, melyben a mondatok jólfarmáltsága (a nyelvtannak való megfelelésük mértéke) egy fokozatra osztott skálán lenne elhelyezhető. Az igazán döntő megfontolás azonban a szöveggörnyezeten alapul, melyben a mondat valóságosan előfordul. Az adatközlők rendszerint akkor minősítenek egy mondatot »nyelvtaniasnak«, ha könnyű olyan szöveggörnyezetet elképzelni, amelyben elképzelhető az előfordulása. Ennélfogva a »nyelvtaniasság« az elfogadhatóság egyik meghatározója, más tényezőkkel kölcsönhatásban.”⁹³⁰

A vizsgálatok azonban kimutatták, hogy itt szövevényes összefüggések vannak. „Szorult helyzetben vagy idő hiányában az emberek gyakran produkálnak olyan megnyilatkozásokat, amelyeket rendes körülmények között nem éreznének elfogadhatónak; és megfordítva, elfogadnak másoktól olyasmit, amit maguk a világerért sem ejtenének ki a szájukon.” Az is bizonyosságot nyert, hogy „az emberek gyakran nincsenek tudatában saját beszédmódjuknak vagy társadalmi csoportjukénak, és igencsak meglepődnek, amikor hiteles hangfelvételen visszahallják”. De az is lehetséges, hogy „az emberek ide-oda vándorolnak a különböző szöveg-előállítási *stílusok* között, hogy a különféle helyzetekhez illő társadalmi *szerepek*nek megfeleljenek”. Ergo: „a nyelvi viselkedés aligha írható le vagy magyarázható meg másképpen, mint valós helyzetekben előforduló szövegek keretei között”.⁹³¹

Ezt nevezik a *Bevezetés* szerzői *tágabb értelemben* való elfogadhatóságnak, vagyis nem csupán arról van szó, hogy elfogadható mondatokat és szövegeket látok s hallok, hanem arról is, hogy részt veszek a felkínált diskurzusban, és együttműködöm másokkal egy közös cél megvalósításán. „Az elfogadás ilyenformán különálló cselekedet, és magában foglalja a diskurzusbeli együttműködés vállalását, ennek minden következményével

⁹²⁹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 175.

⁹³⁰ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 176.

⁹³¹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 176.

együtt. [...] Egyébként a diskurzusban való részvétel *alapesként* feltételezi a helyzet elfogadását.”⁹³²

A helyzet viszont, amiben beszélünk egymáshoz, többnyire adott, ám „más emberek *céljainak* elfogadása sok különböző megfontoláson alapulhat”,⁹³³ és nem magától érteendő. Ehhez „az is szükséges, hogy képesek legyünk más résztvevők céljait megállapítani vagy kikövetkeztetni annak alapján, amit mondanak. Ugyanígy a szövegalkotóknak képeseknek kell lenniük előre látni a befogadók reagálását, például azt, hogy tervüket támogató vagy ellenkező válasz várható, mégpedig úgy, hogy felépítik magukban a befogadóknak, azok hiedelmeinek és ismereteinek a *belső modelljét*.”⁹³⁴ Ennek a fejezetnek a példából és elemzésünkől világos lehet, hangsúlyozzák, hogy „milyen nagy szerepet játszik a kommunikációban a szövegtér környezet a szándékosság és az elfogadhatóság szempontjából. Sokkal fontosabb, mint mondatok összehasonlítása egy általános célú nyelvtan előírásaival.” Ennek felel meg elemzésünk következő pontja, amelyben azt fogjuk megvizsgálni, „hogyan próbálják a résztvevők a helyzetet követni és kezelni”.⁹³⁵

3. Helyetszerűség és a szituáció ereje

A szöveg létrehozása és befogadása szempontjából nem elhanyagolható tényező az a szituáció, amelyben a szöveg létezik. Sokat elemezték és tipizáltak ezt az összefüggést a *speech act theory* képviselői is, és a műveleti szövegtan számára sem kétséges, hogy egy szöveg értelmének és felfogásának egyik kulcstényezője az a környezet, amelyben az adott szöveg létrejön. A *Bevezetés* szerint egy olyan szöveget, mint például a közlekedésben használatos *Slow children at play* (Lassan, játszó gyerekek) igen sokféle módon lehetne érteni, de a helyzet alapján – vagyis hogy ez egy utcán álló közlekedési tábla mondata – eléggé egyértelmű a tartalma, s ez még akkor is így van, ha a mondat nyilvánvalóan hiányos. A pontos és részletes kifejtés itt egyenesen funkciótlan is lenne. Mondjuk ilyesmi: *A gépjárművezetőknek itt lassan kell hajtaniuk, mivel gyerekek játszhatnak a közelben, és esetleg kiszaladnak az úttestre. A járművek könnyebben meg tudnak állni, ha a mozgásuk eleve lassú.*⁹³⁶ Ennek megfelelően fogalmazza meg a *Bevezetés* a következőt: „a helyetszerűség (szituacionalitás) kifejezés mindazon tényezők összefoglaló megnevezése, amelyek a szövegeket relevánssá teszik egy fennálló vagy kikövetkeztethető előfordulási helyzet szempontjából”.⁹³⁷

A helyzet kettős értelemben is jelen van a szövegekben. Egyrészt a szöveg *érvényességének* egyik kritériuma, az iménti példánk erről szólt. Másrészt pedig a szöveghasználók közvetlenül és közvetve *reagálnak* a helyzetre, amiben vannak. Így aztán „a helyzetben

⁹³² Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 177.

⁹³³ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 177.

⁹³⁴ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 177.

⁹³⁵ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 183.

⁹³⁶ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 34.

⁹³⁷ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 211.

rendelkezésre álló tapasztalatok beépülnek a [...] meglévő ismeretek és elvárások mellé”.⁹³⁸ Itt kell megjegyezni, hogy a szociolingvisztikai kutatások a nyelvhasználatnak kifejezetten ezt az összefüggését teszik meg vizsgálatuk tárgyává, jóllehet egy ennél általánosabb formában: mi módon függ össze egymással a nyelvi struktúra és a társadalmi struktúra.⁹³⁹ Beaugrande és Dressler műveleti szövegtana viszont azt emeli ki, hogy ez az összefüggés korántsem olyan rejtett vagy virtuális, ahogyan a szociolingvisztika művelői leírják. Ugyanis a szövegek mindig szólnak arról a helyzetről is, amelyben a szöveg és a szöveghasználók vannak. Mégpedig kétféle módon is: *a követés és a kezelés* módján. „Ha a szöveg uralkodó funkciója az, hogy viszonylag áttételek nélküli beszámolót adjon a helyzetmodellről, helyzetkövetésre kerül sor. Ha viszont a szöveg uralkodó funkciója az, hogy a helyzetet a szövegalkotó céljainak megfelelő irányba terelje, helyzetkezelésről beszélünk.”⁹⁴⁰

A kettő közötti különbségtétel ritkán egyértelmű, mármint magukban a szövegekben. Ugyanis „a követés és a kezelés közötti határvonal felettébb zilált, és az egyes résztvevők megítélése eltérhet egymástól ebben a tekintetben”. Ennek a bizonytalanságnak van egy praktikus oka: „az emberek jobban szeretik helyzetkezelésüket követésnek feltüntetni, azt a benyomást kelteni, hogy a dolgok maguktól alakulnak az általuk kívánt irányba. [...] A tervek álcázásának [...] esetei ellenére a helyzetkövetés és a helyzetkezelés közötti különbségtétel, ha dominanciaviszonyok (alá- és fölérendeltségi viszonyok) keretében szemléljük, hasznos lehet.”⁹⁴¹

A *helyzetkövetést* másképpen helyzetértelmezésnek vagy helyzetleírásnak is szokás nevezni, ami mind a mindennapi életnek, mind a tudománynak egyik kardinális területe. Vagyis az, hogy egyáltalán mit vesz észre az ember a környezetében és a környezetéből, tehát „mit lát, amikor néz”. Ezzel kapcsolatban is ugyanaz van azonban, mint a követés és a kezelés viszonylatában: az emberek szeretik a helyzetkövetésüket vagy leírásukat valamiféle magától alakuló korrekt folyamatnak feltüntetni, amely mindig helyes eredményre vezet, azaz referáló vagy követő szövegük a helyzet pontos, sőt kimerítően pontos megragadása. Normaként ezzel nincs semmi gond, hiszen az emberek nem akarnak tévedni, és csak ritkán hazudnak (nem azt mondják másoknak, mint amit igaznak gondolnak). Amikor azonban a kutatók megvizsgálják a tényleges beszédet, vagyis a helyzetleíró szövegeket, akkor azt tapasztalják, hogy ez a norma csak helyel-közzel érvényesül. És nem azért, mert az illetők tévedni vagy hazudni *akarnak*.

Beaugrande és Dressler hivatkoznak egy kísérletre, amelyben „megkérték a résztvevőket, hogy az eléjük tett tárgyakat és az eléjük tárt eseményeket írják le. A szövegek még itt is többet képviseltek, mint pusztán »válaszokat« a jelenben foglalt »ingerekre«.”⁹⁴² Ez a többlet és más azonban rendszerint elsikkad a mindennapi és a tudományos *önértelmezésekben*: úgy véljük, hogy mi – afféle behaviorista módon – csak tükrözően reagálunk

⁹³⁸ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 211.

⁹³⁹ Roland Wardhaugh: *Szociolingvisztika*. Ford. Pap Mária. Budapest, Osiris, 2005. 9–24.

⁹⁴⁰ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 211.

⁹⁴¹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 211.

⁹⁴² Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 212.

az objektív valóságunkra, szövegeinkben tehát egy az egyben maga a valóság van jelen. Tévedni inkább mások szoktak, véljük, már amennyiben másként látják a dolgokat, mint mi, hazudni pedig különösképpen nem mi szoktunk. „Figyeljük meg, hogy milyen könnyen »bolondnak« mondjuk a másik embert, ha a »valóságos« helyzetnek a miénktől eltérő értékelésére vetemedik”.⁹⁴³ Miközben a „teljes igazság” normát magunkra nézve teljesítettnek látjuk, akkor is, ha nem, vagy csak helyvel-közzel valósult meg.

A *Bevezetés* szerzői ezen a ponton veszik sorra azokat az eseteket, amelyek eltérítik a helyzetkövetést ettől az absztrakt normától. „Először is az embereknek megrögzött hiedelmeik vannak azzal kapcsolatban, hogy mit érdemes észrevenni, azaz valaminek, ami jelen van, a tudomásulvételére és azonosítására mennyiben érdemes megmunkálási erőfeszítést tenni.” Hivatkoznak Erving Goffmanra, aki szerint „a helyzeteket »figyelemre méltó« és »figyelmen kívül hagyni méltó« tárgyak és események »sávjaira« osztjuk fel. Például a beszélő egyes gesztusai lényegesnek minősülnek, pl. tárgyakra való rámutatás vagy irányok jelzése, míg mások nem, pl. vakarózás.” Arról van ugyanis szó, hogy bizonyos *rendezési stratégiák* gyakran befolyásolják „az észrevett dolgok szövegbeli kifejezésének mikéntjét”.⁹⁴⁴ Ilyen stratégia lehet a másik ember befolyásolási szándéka vagy önmagam védelme, de ilyesmit fejeznek ki a Paul Grice által leírt társalgási maximák is, amelyekben a helyzet helyes megragadása alárendelődik a másokkal való együttműködés stratégiai céljának. A rendezési stratégiák nyilvánvalóan a szövegalkotótól függő helyzetkövetési módok. Mondhatjuk ezt szubjektív elemnek is, bár önkényesnek nem. Ugyanis a helyzetekről, túl a helyes referáláson, mindig valamilyen további készletés alapján számolunk be.

Vannak azonban olyan tényezők is, amelyek magukban a helyzetekben adóttak, és messzemenően befolyásolják az adott szituációról való referálást. Sőt „a szokásos rendezési stratégiákat és odafigyelési elosztásra vonatkozó konvenciókat legyőzheti valamilyen erősen valószínűtlen [...] tárgy vagy esemény”. A *Bevezetés* négy ilyen tényezőt vesz számba: gyakoriság, hiány, kiugróság és a problémák bejelentkezését. Először is az erősen valószínűtlen helyzet „egyik nagyon egyszerű alapesete a gyakorisági aránytalanság”. Ez azt jelenti, hogy „ha egy jelenlévő valamit a szokásosnál sokkal gyakrabban csinál, ezt rendszerint szóvá tesszük (helyzetkövető lépéseket teszünk)”. Például, ha valaki folyamatosan ásít. Egy efféle szokatlanul gyakori dolgot rendszerint megemlítünk, ezzel azonban le is értékelhetjük, azaz megszüntethetjük „gyakoriságértékét”. Azt mondjuk például, hogy ebben az utcában annyi az osztrigás bolt, hogy már az is osztrigát eszik, aki kinéz az utcára.⁹⁴⁵

Egy helyzetben azonban nemcsak túl gyakori esemény vagy feltűnően sok tárgy fordulhat elő, hanem ennek ellenkezője is, tehát az, amikor valami feltűnően *hiányzik*. Ilyen például az a nem is ritka hiány, „amikor az emberek cselekedeteinek semmilyen látható

⁹⁴³ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 215.

⁹⁴⁴ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 212.

⁹⁴⁵ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 212.

indoka nem látszik felfedezhetőnek”.⁹⁴⁶ Tudható, hogy egy ilyen hiány milyen gazdag terepe a mindenféle indoktulajdonításnak, különösképpen az ellenfelek és ellenségek, illetve a nagyon szeretett személy esetében. Tetteiknek gyakran olyan motívumát szoktuk ilyenkor megnevezni és leírni, amely megerősíti a meglévő szerepüket és a hozzájuk fűződő viszonyunkat, akár valóságos, akár kitalált ez a motívum.

Hasonló szerepe van a helyzetkövetésben a *kiugróságnak*. Rendszerint különös figyelemmel követjük „a kiugró tárgyakat és eseményeket (vagyis azokat, amelyek valamilyen skálán feltűnően végletes értéket képviselnek)”.⁹⁴⁷ Ezek magukhoz vonzzák a tekintetünket és a gondolatainkat, és amikor találkozunk velük, akkor rendszerint minden mást háttérbe szorítanak a szövegben. Az ilyenféle helyzetkövetést és leírást lehet ugyan tudatosan mellőzni, de a felhívó és provokáló jellegű végletességek akkor is „bejelentkeznek”, tehát nem mi próbáljuk ilyen módon átrendezni a helyzetet. Ez egyébként jól ismert jelenség: erre épül a propaganda és a reklámok egy része. Ilyenkor nem a helyzetleíró és követő, hanem a helyzetlétrehozó rendezi át a szituációt.

„A helyzetkövetés – írják a *Bevezetés* szerzői – rokonságban van [...] a problémamegoldással.” Méghozzá többszörösen is. Először is az történik, hogy „a szövegalkotó felfigyel valamilyen váratlan dologra vagy eseményre, és megteszi a szöveg tárgyává (*topic*)”. Ennek általában két következménye van. „Vagy úgy marad a dolog, ahogy megfigyelték [...], vagy pedig módot találnak arra, hogy leértékeljék, miáltal végül is nem mond ellent az elvárásoknak”. Úgy tűnik, hogy a felmerült probléma csak az utóbbi esetben oldódik meg azzal, hogy „a jelenség beépül a világ rendjébe”.⁹⁴⁸

A dolog azonban mégsem ilyen egyszerű, írja Beaugrande és Dressler. Ugyanis „egyszerűen azzal, hogy a váratlan jelenségek váratlanságát megemlítik, a résztvevők megerősítik a saját szabványukat (elvárásrendszerüket), és hasonló megerősítést várnak a beszélgetőtárustól is”.⁹⁴⁹ A szövegek egymásra hatása okán ugyanis „az elvárások éppen abban a pillanatban érvényesülnek, amikor a valóságos helyzettel szemben alulmaradni látszanak. Ez az eljárás a valóságra és annak normáira vonatkozó, társadalmilag elfogadott modell tisztázásának (tárgyalásos pontosításának) eszköze. A helyzetkövetésre így különösen akkor van szükség, ha az egyes résztvevőknek egymással ellentétes a felfogása arról, ami történik, és ami van.”⁹⁵⁰

„Követésre jellemzően akkor kerül sor, ha a helyzet nem felel meg az elvárásoknak, s a szövegalkotó célja az ellentmondások feloldása és a folyamatosság helyreállítása, vagy legalábbis az elvárások újbóli megerősítése.”⁹⁵¹ Nem arról van tehát szó, hogy egy-egy helyzetben bármely szövegalkotó teljesen tiszta lappal indulna, és arra ráírná, hogy mi van körülötte, milyenek a tárgyak és a zajló események a maguk természete szerint. Bárki bármely helyzetbe előzetes tudással és ennek megfelelő elvárással lép be, és ez

⁹⁴⁶ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 213.

⁹⁴⁷ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 214.

⁹⁴⁸ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 214.

⁹⁴⁹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 214–215.

⁹⁵⁰ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 215.

⁹⁵¹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 218.

alapján próbálja követni és tisztázni, hogy milyen ez a dominánsan új helyzet. Másképpen mondva, *alárendeli* magát a helyzetnek, s ez akkor is így van, ha ez a cél tisztán sohasem tud megvalósulni. „Kezeléskor ezzel szemben fölérendelt célok vannak.”⁹⁵²

Ennek illusztrálására a *Bevezetés* megemlíti egy figyelemre méltó esetet az amerikai elnökválasztási kampányok történetéből. 1979 októberében történt a floridai előválasztás során, amikor is Jimmy Carter, a hivatalban lévő elnök és kihívója, Edward Kennedy versengett pártjuk elnökjelöltségéért. Kennedy támogatói a floridai eseményt „a század egyik legnagyobb politikai fordulatának” nevezik, azaz Carter újraválasztását lehetetlennek tartják. Carter egyik támogatója viszont ugyanezt az eseményt így kommentálja: „Ők is beleadtak apait-anyait, mi is beleadtunk apait-anyait, és megvertük őket, de nagyon.” Szerzőink kommentje a következő: „Nyilvánvaló, hogy mindkét oldalnak nem lehet igaza, és céljaik annyira félreérthetetlenek, hogy a kezelés világosan dominál a követés fölött.”⁹⁵³ A helyzetkezelés stratégiája tehát egészen nyilvánvaló: úgy értelmezni és leírni egy adott helyzetet, ahogyan számukra vagy számunkra előnyösen megtehető, ahogy abból önmaguk javára a legtöbb kihozható.

Beaugrande és Dressler a helyzetkezelésnek ezt az instrumentális módját *adottságnak* veszik, vagyis nem próbálnak felette globális kritikát gyakorolni csak azért, merthogy itt nem az igaz ábrázolás normája érvényesül. Ehelyett azt vizsgálják, hogy ennek ellenére és ezzel együtt, miként kezelik az emberek ezt az attitűdöt és az ezt kifejező szövegeket. Az érintettek például „átfuthatják a résztvevők szövegeit azzal a szándékkal, hogy az utóbbiak céljait felismerjék. Vagy egyszerűen alapeset-célokat tulajdoníthatnak nekik, annak a feltevésnek az alapján, hogy a legtöbb ember *kívánságai* ugyanazok, mint sajátjaik.”⁹⁵⁴ Egyébként ezt a szituációt jól megvilágítják az úgynevezett terv-elméletek.

„Mivel sok cél nem érhető el egyetlen cselekvő cselekedetei révén, a helyzetkezeléshez tartozik a céltisztázás (célegeztetés): mások szolgálatkészségének és együttműködésének megszerzésére irányuló tevékenység.”⁹⁵⁵ Erre annál inkább szükség van, mert gyakori a célütközés, hiszen különböző korlátozottságok miatt szinte lehetetlen minden résztvevő igényét kielégíteni, erre irányuló céljaikat realizálni. Mások megnyerése persze nem egyszerű művelet, miközben több szövegtípus áll a rendelkezésünkre, akár még fokozatosan is.

„Egyszerűen megkérhetünk valakit, hogy adjon vagy tegyen meg nekünk valamit [1]. Vagy felidézhetünk egy témát, ahol a »felidézés« egy már ismert dolog megemlítése mint diskurzuscselekedet, szemben a »tudatással«, valami új elmondásával [2]; a »téma« (*theme*) pedig egy diskurzus különböző részeinek vissza-visszatérő tárgya (*topic*), például megemlíthetjük a régi barátságot, vagy az elérni kívánt cél iránti különleges vágyódásunkat [3]. Vagy tudathatjuk beszélgetőtársunkkal annak indokát, hogy miért tanúsítson együttműködést (illetve felidézhetjük ezt az indokot, ha már ismeri) [4]. Vagy megalkudhatunk vele, hogy cserében valami szívességet teszünk neki, vagy

⁹⁵² Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 219.

⁹⁵³ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 219.

⁹⁵⁴ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 220.

⁹⁵⁵ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 220.

valamilyen tárgyhoz juttatjuk, amelyre viszont ő vágyik [5]. Ha mindezek a diskurzuscselekedetek kudarcot vallanak, megfélemezhetjük, kényszeríthetjük a beszélgetőtársunkat [6], vagy – ha minden kötél szakad – ellophatjuk, amire szükségünk van [7].⁹⁵⁶

Szerzőink a *tervcsomag-kiterjesztés* (eszkaláció) kifejezést használják arra az esetre, amikor egy diskurzuscselekvő az 1. ponttól a 7. felé mozog ezen a skálán. „Efféle kiterjesztés egyetlen tervecsomagon belül is lehetséges. Kérésünket, témafelidézésünket vagy indoktudasunkat részletesebbé tehetjük. Emelhetjük az alku tétjét, nagyobb szívességet vagy értékesebb tárgyat ígérve. Fenyegethetjük a beszélgetőtársunkat egyre erőszakosabb cselekedetekkel, vagy kényszerítésére egye pusztítóbb eszközöket vethetünk be.” A fenyegetés és az erőszak azonban roppant problematikus eszköz. Nemcsak arról van szó, hogy „sok társadalomban intézményes rendszabályok szolgálják a kényszerítés és a lopás végletes tervecsomagjaitól való elrettentést”, hanem arról is, hogy az esetleges megvalósítása nem hozza meg a kívánt eredményt. „Ha a partner nem hajlik az engedelmességre, a fenyegető nem sokat ér azzal, hogy beváltja a fenyegetését, mert a cél rendszerint ugyanolyan távoli marad, mint eredetileg volt. Ha a fenyegetett nem hiszi, hogy képesek vagyunk beváltani a fenyegetést, nem sokat számít, hogy valójában képesek vagyunk-e – a célunkat nem érhetjük el.” Továbbá: „A fenyegetés, a kényszerítés és a lopás esetében *fizikai* erőforrásra is szükség van, de a további vitának elejét veszi, igazi hátrányuk az, hogy a célt magát megingatják, mert az ellenfelek gyakran megpróbálnak bosszút állni vagy visszaszerezni a tulajdonukat.”⁹⁵⁷

4. Az intertextualitás és a tettek egymásra hatása

Az intertextualitás a szövegek szövegszerűségének egyik jellemzője. Jelentése: különböző szövegek összefüggése, egyik szöveg valamilyen mértékű hatása egy másik szövegre. Mindez azzal az evidens ténnyel van összefüggésben, hogy minden megnyilatkozás más megnyilatkozás közegében fordul csak elő, minden szövegnek van valamilyen *szövegkörnyezete*, s ezek a szövegek valamilyen módon és mértékben hatnak egymásra. Egy szöveg-megnyilatkozást persze lehet izolálni, csakúgy mint egy fizikai mozgást, és önmagában szemlélni. Sűrűn előforduló gyakorlat ez, de roppant mesterséges eljárás, és valóságidegen eredményre vezet. Ugyanis elvileg nincs első szöveg, mint ahogy utolsó sincs, és nincs önmagában álló megnyilatkozás sem, legfeljebb egy jól lehatárolt konkrét szituációban találkozhatunk ilyesmivel. De tudnunk kell, hogy egyetlen ilyen szituáció se „lóg a levegőben”; szereplőivel és szövegeivel együtt szituációk sokasága veszi körül, valamint megelőzték más szituációk, és kapcsolódnak hozzá további szituációk.

Ez a textuális együttlét konkrétan azt jelenti, hogy egyik szöveg létrehozása függ egy másik szöveg ismeretétől, illetve attól, hogy mit ismerünk belőle. Ez az intertextualitás szövegtani jelentése. Beaugrande és Dressler szavai szerint az intertextualitás kifejezés

⁹⁵⁶ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 220–221.

⁹⁵⁷ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 221.

mindazon módok megnevezése, amelyben „egy adott szöveg létrehozása és befogadása más szövegeknek a résztvevők általi ismeretétől függ”. Ez az ismeret valamilyen áttétel révén közvetítődik, és ennek segítségével használódik fel. „Az áttételesség általában attól függ, hogy az ember milyen mértékben táplálja bele saját hiedelmeit és céljait a fennálló kommunikációs helyzetről kialakított modelljébe. A jelen esetben minél hosszabb idő és minél több megmunkálási tevékenység választja el egymástól a folyó szöveg használatát és azokét, amelyekkel a résztvevők korábban találkoztak, annál áttételesebb a szövegek közötti áthallás, az intertextualitás.”⁹⁵⁸ Az áttételesség mértéke alapján háromféle intertextualitást különböztettek meg: (1) típus, (2) allúzió és interpretáció, (3) beszélgetés.

(1) „A legnagyobb áttételt a szövegtípusok kialakulásával és használatával szemléltethetjük; ezek olyan szövegek osztályai, amelyek bizonyos célokra szolgálnak, és bizonyos közös tulajdonságai vannak. Sokkal kisebb az áttétel akkor, ha az ember egyes jól ismert szövegekből idéz, vagy azokra utal, például híres beszédekre vagy irodalmi alkotásokra. Az áttétel egészen kicsi az olyan tevékenységekben, mint a korábban elhangzott (vagy elolvasott) szövegekre való válaszolás, azok megcáfolása, közvetítése, összefoglalása vagy értékelése, ahogy különösen beszélgetésekben szokott történni.”⁹⁵⁹ Fontos tudni, hogy más szövegek ismerete korántsem jelent szó szerinti tudást és ismétlést, ilyen legfeljebb iskolai memoriterekben, szavalatokban és drámai előadásokban fordul elő. Más szövegeknek a saját szövegben való használata ennél áttételesebb, sokkal inkább tartalmi, mint szó szerinti, és még ennek is vannak fokozatai.

A szövegtípusok értelmezése az intertextualitás egyik figyelemre méltó területe, amely „komoly kihívást jelent a nyelvészeti tipologizálás, vagyis a nyelvi minták rendszerezése és osztályozása számára”.⁹⁶⁰ Korábban a nyelvi hangokat és alakokat tipologizálták, újabban a mondatokat sorolják típusokba, illetve kultúráközi tipológiát állítanak fel. Ezek a tipologizálások azonban „a nyelvek elvont, potenciális tulajdonságaira” épülnek,⁹⁶¹ vagyis típusaik rendszere virtuális vonásokból létrehozott absztrakció lett. Ezzel szemben „egy szövegtipológiának az aktuális rendszerekkel kell foglalkozni, amelyekben már megtörténtek a választások és döntések”.⁹⁶² Vagyis nem a kutatóknak kell kiválasztani és kitalálni egy-egy típus alkotóelemeit a „rendszeretlenül” beszélő állampolgárok szövegeiből, hanem azt kell megfigyelni, hogy *maguk a beszélők miként választanak és hoznak létre különböző szövegtípusokat*.

A hagyományos, főleg statisztikai nyelvészeti módszerek (főnevek, igék előfordulása, a mondatok hosszúsága és bonyolultsága) alkalmatlanok a szöveg tipológiájának megalkotására, mert nem tudjuk, hogy miért és hogyan alakulnak ki ezek a jellemzők. Diszkrepanciákkal persze akkor is találkozunk, ha a szövegtipológiát a beszélők tényleges beszédpraxisára építjük, *közvetlenül* abból igyekszünk megalkotni. „A fő nehézség ezen az új területen abban áll, hogy *számos aktualizált példány nem valósítja meg* annak

⁹⁵⁸ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 235.

⁹⁵⁹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 235.

⁹⁶⁰ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 235.

⁹⁶¹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 235.

⁹⁶² Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 235–236.

az ideális típusnak a teljes vagy pontos jellemzőit, amelyet képvisel.”⁹⁶³ Azt azonban roppant nehéz megítélni, hogy egy-egy típus szempontjából mi helyénvaló, és mi nem, hiszen „a résztvevők még csak a szövegszerűség ismérveinek teljesüléséről, ennek eszközeiről és mértékéről sem tudnak véleményt alkotni”.⁹⁶⁴ A hierarchiát azonban lehet érzékelni, vagyis azt, hogy egy-egy konkrét (aktuális) szöveg inkább egyik vagy másik típusnak felel-e meg. Szerzőink úgy látják, hogy a három hagyományos szövegtípus (leíró, elbeszélő, érvelő) elég jól elrendezi a szövegtípusokat. Legalábbis tudunk azonosítani „bizonyos dominanciaviszonyokat, [...] anélkül, hogy minden elképzelhető példa szigorú osztályozására törekednénk”.⁹⁶⁵

„A leíró szövegek [...] olyan ismeretek gazdagítására szolgálnak, amelyeknek az *irányítóközpontjai* bizonyos tárgyak vagy helyzetek. Sokszor *tulajdonságok, állapotok, példányok* és szűkebb meghatározások fogalmi viszonyainak gyakorisága jellemzi őket. A szövegfelszín a *módosítók* ennek megfelelő sűrűségét mutatja. A legtöbbször alkalmazott globális minta a *keret*.” A leíró szöveg tehát a teret strukturálja, az elbeszélő szöveg viszont az időt. „Az elbeszélő szövegek [...] *cselekedetek* és *események* valamely sorrendben való elrendezését szolgálják. Az *ok, indok, célzat, képesség tétel* és *időbeli közelség* fogalmi viszonyainak gyakorisága jellemző rájuk. A szövegfelszín az *alárendelések* ennek megfelelő sűrűségét mutatja. A legtöbbször alkalmazott globális minta a *séma*.”⁹⁶⁶ Az érvelő szövegek viszont dominánsan magukról a szöveghasználókról szólnak. „Az érvelő szövegek [...] bizonyos *hiedelmek* és *eszmék* igazként vagy hamisként, pozitívként vagy negatívként való elfogadását vagy értékelését szolgálják. Az *indok, jelentőség, akarat, érték, szembenállás* fogalmi viszonyai a gyakoriak. A szövegfelszín sűrűn tartalmazza a nyomatékosítást és a valamihez való ragaszkodás kohéziós eszközeit, úgymint a *visszatérést, a párhuzamot, és a parafrázist*. [...] A leginkább alkalmazott globális ismeretminta a hiedelemkeltésre kidolgozott *terv*.”⁹⁶⁷

Természetesen ez a hármasság csak a legjellemzőbb tulajdonságokra vonatkozik, ennek következtében „egy »szövegtípus« nem más, mint mércehalmozás a szövegbeli jelenségek előállításához, megjósolásához és megmunkálásához, ennél fogva elsőrendű meghatározója a szövegek hatékonyságának, hatásosságának és helyénvalóságának. De a típus aligha szolgáltatathat áthághatatlan határvonalakat.” Annál kevésbé, hiszen „sok szövegben a leíró, elbeszélő és értékelő funkciók valamilyen keverékét találjuk”.⁹⁶⁸

(2) Az *allúzió* poétikai kifejezése szövegek közötti hatásként *utalást* vagy *hivatkozást* jelent, vagyis mások szövegeinek tartalmi, olykor szó szerinti beépítését a saját szövegbe. Ez leggyakrabban közismert szövegekkel történik meg, jöhet el „elvben a szövegalkotó bármely rendelkezésre álló korábbi szövegre támaszkodhat; de a gyakorlatban a *közismert* szövegek alkalmasabbak erre a célra, mivel a befogadói közösség számára könnyebben

⁹⁶³ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 236.

⁹⁶⁴ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 237.

⁹⁶⁵ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 237.

⁹⁶⁶ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 237.

⁹⁶⁷ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 237–238.

⁹⁶⁸ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 240.

hozzáférhető”.⁹⁶⁹ Az allúzió jellemzője, hogy a „vendégszöveg” a saját szöveg illusztrációja, vagyis a szövegalkotó saját szövegfolyama bizonyos pontjain szó szerint vagy tartalmilag csak „beidézi” mások szövegeit. Az utalás és idézés ugyanis nem változtatja meg szövege kohézióját és koherenciáját, csupán színesíti és megerősíti azt. A főszereplő itt a szöveg alkotója, az idézett szöveg szerzője pedig csak mellékszereplő, ám ez meg is változhat.

Ez az *interpretáció* révén történik meg, amelyet akár el is különíthetünk az allúziótól. Ugyanis ez az intertextualitásnak az a módja, amelynek alkalmazásakor valaki dominánsan más szövegeinek az értelmező bemutatására vállalkozik. Nem megismétli mások szövegét, hanem saját szavaival összegzően újra elmondja. Olyan értelemben azonban az allúzió és az interpretáció mégiscsak összetartoznak, hogy mindkettő mások szövegeinek értelmező beépítése a saját szövegbe, hiszen a szó szerinti rövid „beidézés” is már értelmezés, mert ez egy adott szempont szerint valósul meg. Valójában terjedelmi kérdéstről van szó, amely egyben az intertextuális *státusára* is hatással van. Az interpretáció általában nemcsak terjedelmesebb az allúziónál, hanem mások szövegeinek az alaposabb megismeréséről és jelentőssé tételéről is szól, olyannyira, hogy gyakran maga az interpretáló személy teljesen háttérbe szorulhat.

A *Bevezetés* ebben az összefüggésben azt vizsgálja, hogy egy új szöveg megalkotója miként viszonyul a régi szöveghez. Konklúziójuk az, hogy más szövegek vagy mások szövegeinek értelmezését, megértését és a saját szövegbe való beépülését a már meglévő tudáskészlet és bizonyos sémák alakítják. Szó sincs tehát kimerítő és pontos átvételről, ahogy ezt némely „tudásközvetítő” személy hinni szeretné, s mert nem tapasztalja, moralizálni kezd vagy elcsügged. Beaugrande és Dressler saját kísérleteket folytattak le annak érdekében, hogy megállapítsák a saját és az idegen szöveg, a meglévő és az új ismeret találkozásának domináns módjait. Kutatási kérdésük a következő volt: vajon milyen tendenciák mutathatók ki arról a kölcsönhatásról, ami az eddigi valóságismeret (tudás) és a más szövegből származó ismeret között van. Hat ilyen tendenciát írnak le.

A *beleillés* (a) azt mutatja meg, hogy az idegen szövegből származó ismeret „kiváltságot élvez a megértésben és a visszaidézésben, ha beleillik a tárolt ismeretek mintáiba”.⁹⁷⁰ A *csatolhatóság* (b) arról szó, hogy ez a kiváltság akkor is érvényesül, ha az idegen szöveg hozzákapcsolható „az alkalmazott globális minta – legyen az keret, séma, terv vagy foratókönyv – főbb alkotóelemeihez”.⁹⁷¹ A következő három tendencia a szövegből származó ismeret alakítására vonatkozik. A *változtatás* (c) szabálya szerint „a szövegből származó ismereteket megváltoztatják, hogy jobban illeszkedjék a tárolt ismeretek mintáihoz”. Az *összevonás* (d) azt emeli ki, hogy az idegen szöveg egyes elemeit összevonják egymással, ha egyébként ezek „a tárolt ismeretekben szorosan összetartoznak”.⁹⁷² Az *elenyészés* (e) akkor lép fel, ha a szövegbéli ismeretek „a valóságismeret alapján

⁹⁶⁹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 240.

⁹⁷⁰ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 262.

⁹⁷¹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 262.

⁹⁷² Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 263.

véletlenszerűnek vagy változékonyak minősülnek”. Végül az *összevegyülés* (f) fontos szabálya pedig azt fejezi ki, hogy a befogadás nyomán előálló „kiegészítések, módosítások és változtatások megkülönböztethetlenné válnak a szövegből származó ismeretekről”.⁹⁷³

Arról van tehát szó, hogy a két szöveg, a bennük tárolt ismeret és a két „szöveghordozó” kölcsönösen hat egymásra. Az intertextuális hatást megvalósítók közül azonban az egyik aktív, a másik passzív szereplő. Az aktív fél az, aki megpróbálja megismerni, megérteni és befogadni a készen kapott idegen szöveget. Beaugrande és Dressler kísérlete úgy zajlott, hogy sok embernek olvasták fel ugyanazt a viszonylag rövid szöveget, majd megkérték őket, hogy foglalják össze a hallottakat. Tapasztalataik összegzése a fenti hat szabály, s közülük az utolsót igen figyelemreméltónak találták. Ugyanis, ha az embereknek nincs rögzített, leírt anyaguk, hanem csak „hallomásuk” van a szövegről, „végül nem lesznek képesek megkülönböztetni azt, amit hallottak vagy olvastak, attól, amit maguk gondoltak hozzá. Az idő múlásával ez egyre inkább így lesz.”⁹⁷⁴ Elég pár percet várni, írják, máris jelentősek a változtatások ahhoz képest, mint amikor azonnal fel kellett idézni a hallottakat. Sőt az emberek még akkor is kitarítottak a saját verziójuk mellett, ha lehetőséget kaptak az újbóli meghallgatásra. „Az idő múlása erősíteni látszik a *magabiztosságot*, amellyel az emberek a saját változtatásaikat igaznak képzelik.”⁹⁷⁵

(3) „Az intertextualitás a legkevesebb áttétellel a beszélgetésben érvényesül” – állapítják meg a *Bevezetés* szerzői, ami egyben az intertextualitás harmadik módja. Az a helyzet ugyanis, hogy „egy szövegnek nemcsak a résztvevők szándékaival és a helyzet külső körülményeivel, hanem az ugyanazon diskurzusban előforduló más szövegekkel is összhangban kell állnia. A beszélgetés *tárgyát* ki kell választani, tovább kell fejleszteni, adott esetben új tárggyal felváltani.” A beszélgetésben tehát *a diskurzus tárgya* vagy témája kiemelt jelentőséggel bír, miközben gyakran már az is kérdés, hogy mi egyáltalán a diskurzus tárgya. A *Bevezetés* válasza erre a következő: „A beszélgetés tárgya a beszélgetést alkotó szövegek világán belüli fogalmak és viszonyok sűrűsége alapján állapítható meg.”⁹⁷⁶ Vagyis arról a „valamiről” folyik a diskurzus, amely körül *sűrű a fogalmi háló*.

A beszélgetési tárgy azonban se nem rögzített, se nem homogén. „A tárgy legmegfelelőbb vonatkozásai azok, amelyekben problémák és változók rejlenek, vagyis olyan dolgok, amelyek még nincsenek eldöntve, mert nehézségek és módosulások merülhetnek fel velük kapcsolatban.”⁹⁷⁷ Ha tehát „a résztvevők megsérteni látszanak valamilyen társadalmi konvenciót vagy beszélgetésszervezési elvet, vagy ha szándékaik és hiedelmeik ellentmondásosnak vagy indokolatlannak tűnnek – mindegyik esetben *probléma* keletkezik –, egy másik résztvevő ennek *követéséhez* folyamodhat. A probléma *kezelésére* akkor kerül sor, ha az utóbbi résztvevő reméli, hogy kiigazíthatja a helyzetet és helyreállíthatja a rendet.”⁹⁷⁸

⁹⁷³ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 264.

⁹⁷⁴ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 264.

⁹⁷⁵ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 265.

⁹⁷⁶ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 243.

⁹⁷⁷ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 243.

⁹⁷⁸ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 245.

Megbeszélni való problémát a következő esetek szoktak okozni, írják: a társadalmi konvenció megsértése, a stílus nem illik az adott személyhez és a szituációhoz, a résztvevő személy nem illik a diskurzushoz, nem megfelelő a kommunikáció módja, bizonytalan a szándék, téves az előfeltételezett ismeret. „Sok ilyen probléma csupán azért merül fel, mert a diskurzus résztvevői jobban tudják saját céljaikat szolgálni, ha eltérnek a beszélgetés konvencióitól [...]: ha megalapozatlan hiedelmeket tulajdonítanak másoknak, elhárítják maguktól a felelősséget, és így tovább. Más problémák abból adódnak, hogy a hiedelmekkel és viselkedésmódokkal kapcsolatos megegyezéseket időről időre amúgy is újra kell tárgyalni.”⁹⁷⁹

A beszélgetés tárgya és lefolyása tehát nem felel meg annak a sémának, hogy a diskurzusokban a résztvevők közösen tesznek kísérletet a valóság helyes ábrázolására és érdekeik harmonizálására. A viszonyok itt ennél sokkalta összetettebbek. Azáltal például, hogy egy nem várt dolgot vagy eseményt a szöveg tárgyává teszünk, „beépíthetjük a »való világ« szokásos közös verziójába, vagy legalábbis megvédhetjük ezt a verziót egy fenyegető cáfolattól. Ez az elv ugyanúgy vonatkozhat a követés itt tárgyalt eseteire is [...]. A *helyzet*követésben a váratlan jelenségek a diskurzus külső körülményeiben bukkannak fel. Az *intertextualitás* követésében ezzel szemben ezek a jelenségek a folyamatban lévő diskurzuscselekedetek részei.”⁹⁸⁰ Ezek a viszonyok jól megvilágítják azt a kapcsolatot, ami a beszélgetés tárgya és a valóságos világban igaznak számító tények között van.

5. Előfordulási valószínűségek

A *Bevezetés* a szövegnek ezt a karakterét *hírértéknek* vagy újdonságértéknek nevezi, ugyanis itt egy fordított összefüggés van. Minél sűrűbben fordul elő valami, netalán *minden* dologban jelen van, vagyis igen nagy az előfordulási valószínűsége, annál inkább tekinthető átlagos-normális vonásnak, vagyis annál kisebb az újdonságértéke. És fordítva: a kevésbé valószínű, de mégiscsak *lehetséges* megjelenésű dolognak, ha mégiscsak megjelenik, nagy lesz az hírértéke. Mindennek háttérben a szövegek létrehozásának – mint minden tettnek – a *választhatósága* áll. Láttuk az eddigiekben: nincs eleve elrendelve, hogy egy szöveget miként kell létrehozni, erre vonatkozóan normák és maximák vannak, sikerültségi fokozatok és valószínűségi tendenciák figyelhetők meg. Ha tehát egy kutató sok konkrét műveleti szöveget, azaz szövegcselkvést hasonlít össze, akkor azt láthatja, hogy bizonyos szövegek és szövegelemek másokhoz viszonyítva sűrűbben fordulnak elő. De ugyanezt látja az a „közönséges” beszélő is, aki mások megnyilatkozását interpretálja: vannak ebben sűrűn előforduló és ismétlődő elemek, míg mások ritkábban fordulnak elő. S ez vonatkozik a formai és a tartalmi, a koherens és a kohéziós alkotórészekre is.

Ez az elsőre pusztán mennyiségi összefüggés azonban a szövegek – sőt minden társadalmi valóságterület – alapvonásait érinti: *mi* teszi azzá az adott dolgot, ahogyan

⁹⁷⁹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 252.

⁹⁸⁰ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 251–252.

az megjelenik és előttünk van. Mivel azonban ezek a dolgok nem önmagukban megálló „emberfüggetlen” realitások, mint mondjuk a természeti tárgyak, az identitásuk egy *értelmezési relációban* jelenik meg. Vagyis akként, ahogyan bárki egy újabb szövegben próbálja megválaszolni ezt a „*mi teszi az adott dolgot?*” kérdést, miközben már az eredeti létrehozó is ezzel a kérdéssel küszködött. Azzal tehát, hogy miként tudja mondandója *lényeges összefüggéseit* kifejezni úgy, hogy kénytelen nem csak a lényegesnek tartott dolgokról beszélni.

Ezek a már-már evidensnek tűnő kérdések azt mutatják, hogy a társadalmi-emberi dolgoknak (tényeknek) más a lét- és szervezőmódja, mint azoknak, amelyek identitásá és működése független attól, amit az emberek róla gondolnak és mondanak. Az utóbbi leírni (vagy ahogyan Beaugrande és Dressler mondja: követni) tudjuk csak. Saját valóságunkat azonban folyamatosan mi hozzuk létre, másokkal közösen, s egyben produktumainkat el is választjuk magunktól, objektiváljuk. Ami nem jelenti azt, hogy a társadalmi valóságnak nincs természeti „alapja”, és azt sem jelenti, hogy a szöveg és beszéd (kommunikáció) „anyagfüggetlen” lenne. A társadalom súlyos félreértése, ha az emberfüggetlen természeti és az emberek által létrehozott társadalmi valóságot „egyenmúsítjuk”, pontosabban saját világunkat elfuserált vagy éppen kiteljesedett természetnek tekintjük. A társadalom egész egyszerűen specifikus valóságterület, amelynek a sajátosságait a tévedés súlyos kockázata nélkül nem lehet más létszférákból levezetni.

Mindezek a problémák világosan megmutatkoznak a szövegalkotó elemek mennyiségi vizsgálata és értelmezése kapcsán. Van egy olyan szociológiai és információelméleti megközelítés, amely azt tanítja, hogy a vizsgált tárgy elemeinek mennyiségi előfordulása alapján választhatjuk szét a rejtőzködő lényegét a felszíni jelenségektől, a fontos összefüggéseket az efemer dolgoktól. A lényeges és a fontos ugyanis minden összetett dologban az, amely sűrűn előfordul benne, avagy minden elemet áthat, függetlenül attól, hogy ezt bárki is így gondolja. Ez tipikusan a felfedező természettudós alapvető attitűdje. Az ezen személet kétségbevonhatatlan eredményeitől elbűvölt társadalomtudós persze mindezt kissé átalakítva, mondhatni, *legyengítve* vezeti elő. Láthattuk ezt a strukturalista-funkcionalista nyelv- és társadalomtudomány esetében, amelynek híve a struktúrák törekenységéről, sztochasztikus törvényekről, statisztikai valószínűségekről, bizonyítási nehézségekről beszél. De persze mindenekelőtt absztrakt modelleket alkot, és mennyiségi összefüggéseket igyekszik kimutatni.

Ha csak a *valószínűségi előfordulás sűrű és ritka eseteit* nézzük, teljesen világos, hogy ez nem kezelhető absztrakt vagy virtuális elvként, mint teszi ezt például az a szociológiai-statisztikai szemlélet, amelyben a társadalom lényegét olyan általánosan előforduló vonásokban ragadják meg, mint például születési dátum, lakhelytípus, nemi jelleg, családi állapot, iskolázottsági szint, foglalkozási ág, anyagi helyzet és mások. Ezek természetesen létező jegyeink, de önmagukon kívül mást nem jelentenek. Jól látszik ez abból a tudományos erőlködésből, amikor egyesek ezekből a jegyekből s ezek által determináltan morált, tudást, véleményt, sőt konkrét magatartást és cselekvést próbálnak „levezetni”.

Beaugrande és Dressler arra hívja fel a figyelmet, hogy itt előbb vagy utóbb „a *statisztikai* valószínűség fogalmát fel kell váltania a *környezeti* (kontextuális) valószínűségnek”.⁹⁸¹ Ez két dolgot jelent. Egyrészt azt, hogy a valószínűség mennyiségi szemlélete háttérbe szorul, másrészt azt, és ez a döntő, hogy ez nem egy „emberfüggetlen” valószínűség, hanem abban az értelmezésben áll elő, ahogyan mi emberek másokkal együtt alakítjuk életünket: viszonyainkat, tetteinket, szövegeinket, önmagunkat. „A legfontosabb megfontolás ekkor már nem az, hogy a dolgok milyen sűrűn fordulnak elő együtt az abszolút gyakoriságukat tekintve, hanem az, hogy az előfordulások milyen osztályai gyakoribbak vagy kevésbé valószínűek [...]. Könnyen előfordulhat, hogy a felszíni kifejezések, mögöttes fogalmak vagy tervlépések egy statisztikailag ritka együttesének megjelenése a megfelelő körülmények között erősen valószínűvé válik.”⁹⁸² Általános konklúziójuk is igen tanulságos, különösképpen ha arra gondolunk, hogy a társadalomtudósok – menekülvén a magabiztos vélemények és a pusztá ráfogások elől – miként fojtják bele a társadalmat a „bizonyító erejű” számok tengerébe, avagy miként zárják bele a társadalmat a „cáfolhatatlan” algoritmusok kalodájába. „Nem látszik valószínűnek, hogy egészen pontos számszerű értékek lennének rendelkezhetőek mindenféle dolgok előfordulásához minden szinten, vagy éppen hogy ez egyáltalán kívánatos lenne.”⁹⁸³ Annak persze, aki tűzön-vízen keresztül ragaszkodik a számokhoz, mert számára csak a mennyiségi összefüggéseknek van bizonyító ereje, annak lehet bármit mondani: elvárja a számokat akkor is, ha ezeket csak helyel-közzel lehet produkálni.

A kontextuális valószínűség alapján mondhatjuk tehát, hogy „minden szövegnek van valamennyi hírértéke: akármennyire megjósolható is a formája és a tartalma, mindig van benne néhány változó részlet, amelyek nem láthatók teljesen előre”.⁹⁸⁴ Ez a *váratlanság* azonban nem kiküszöbölendő hiba, vagy eleve zavaró tényező, hiszen az emberi produktumok és szövegek újdonságértékét hordozza, s egyben az innovatív erő feltétele. Ha ugyanis valaminek az előfordulása igen valószínű, már-már *triviális*, tehát igen sűrűn megesik, akkor ez érdektelen lesz a dolog által érintettek számára: nem fordítanak rá figyelmet, és rutinszerűen kezelik. A szövegcselkvések esetében ez teljesen világosan látszik. A szövegek bizonyos elemei „olyan jól be vannak ágyazva egy rendszerbe vagy egy környezetbe, hogy nagyon kevés figyelmet vonnak magukra”. Ilyenek például a nyelv funkciószavai (névelő, előljárószó, kötőszó), ezek „annyira triviálisak, hogy alig vesszük észre, milyen gyakran fordulnak elő egy szövegben”.⁹⁸⁵ Közismert, hogy a funkciószavakat gyakran elmosódottan ejtjük, és a szélsőségesen takarékos szövegek (például a táviratok, KRESZ-táblák, SMS-üzenetek) még mellőzik is.

Ezeknek a sűrűn előforduló és triviális eseteknek a létrehozása erősen rutinizált, ezért is „a lehető legalacsonyabb megmunkálási erőfeszítést igénylik”. Egyrészt a már alkalmazott eljárások és felhasznált elemek megismétlései, másrészt létjogosultságukat

⁹⁸¹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 186.

⁹⁸² Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 186.

⁹⁸³ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 187.

⁹⁸⁴ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 32.

⁹⁸⁵ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 187.

a nem tudatosult választások erősítik meg. Ez utóbbi azt jelenti, hogy érvényességüket az ellenkezőjükre való utalás hiánya szavatolja, merthogy létrehozásuk során „egy elemeket rutinszerűen előnyben részesítünk a többiekkel szemben”. Nem arról van tehát szó, hogy itt nincs választás, hogy amit teszünk, az automatikus vagy szükségszerű lenne. „Minden előfordulás, akármennyire triviális, a nem előfordulás lehetőségének az elutasítása. Mi több, minden előforduló dolognak megvan az a tulajdonsága, hogy azonos vagy nem azonos az ugyanazon rendszerben legutóbb előforduló dologgal.”⁹⁸⁶

A nem rutinból létrehozott és ezért mások számára váratlanul felbukkanó erősen újdonságértékű dolgok ezzel szemben „sok figyelmet és megmunkálási erőfeszítést igényelnek”.⁹⁸⁷ Beaugrande és Dressler azt vizsgálja meg, hogy miként *szembesülünk* ezekkel a jelenségekkel, és mit jelent mindez az adott dolog *egészére* nézve. Ilyen esetekben, írják, „a szöveg befogadójának indítékkeresést kell végrehajtania – a *problémamegoldás* sajátos esetét –, hogy megtudja, mit jelentenek ezek a váratlan dolgok, miért választotta őket a szövegalkotó, és hogyan lehet őket visszailleszteni abban a folytonosságba, ami a kommunikáció alapja”.⁹⁸⁸ A be- vagy visszaillesztést *leértékelésnek* nevezik, utalva ezzel arra, hogy ilyenkor többnyire arra teszünk kísérletet, hogy az ismert tények és összefüggések, a rutinból kezelt dolgok alapján adjunk magyarázatot arra, ami éppenséggel váratlan, különleges, átlagtól eltérő. „A sikeres keresés megmutatja, hogy a kérdéses jelenség végül is belül volt a választékon, bár csak valamilyen áttétellel volt elérhető” és értelmezhető.⁹⁸⁹

A magyarázatok mozoghatnak hátrafelé, előre felé és kifelé az adott szövegből és megnyilvánulásból. „Ha a szövegbefogadó visszamegy a szövegbe, hogy korábban találjon indítékot, *hátrafelé* való leértékelést végez. Ha vár, hogy későbbi jelenségeket is figyelembe vehessen, az *előrefelé* való leértékelést választja. Ha pedig kilép a folyó szövegből vagy diskurzusból, *kifelé* történik a leértékelés. Ugyanezek az irányok lehetségesek a felértékelés esetében is.” Már mint abban az esetben, ha valaki az addig átlagosnak vagy normálesetnek vélt dolgot „egyszer csak” különlegesnek kezdi látni. Az ilyen megmunkálás azonban, s ez a mi szempontunkból különösen fontos, „jócskán túlmehet a szöveggel való kommunikáción, és általában a valóságra való emberi reagálásban is alkalmazódhat”. Példájuk a következő. Képzeljük el azt az eseményt, hogy a postás beállít hozzánk egy nem várt hatalmas összegű csekkel. Ebben az esetben tipikusan a következőket tesszük: Visszafelé való leértékelést (normalizálást) hajtunk végre, s arra gondolunk, hogy talán vettünk egy sorsjegyet, de elfelejtettük? Előrefelé normalizálunk, vagyis várunk, hátha érkezik valamilyen magyarázat. Kifelé gondolkodunk, s azt mondjuk, hogy tévedés történt, elvétették a címet, a pénz tehát valaki másé. S „ha ezen taktikák egyike sem értékeli le az eseményt, egyszerűen nem lennénk képesek megérteni. *Értelmetlenség*

⁹⁸⁶ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 189.

⁹⁸⁷ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 189–190.

⁹⁸⁸ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 190.

⁹⁸⁹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 190.

(vagy *nonszensz*) akkor keletkezik, ha nincs folytonosság valamely jelenség és meglévő ismereteink és tapasztalataink között, márpedig ezt [...] nehéz elviselni.”⁹⁹⁰

Szerzőink végül felteszik azt a kérdést, hogy a műveleti szöveg tanítása szerint az emberek milyen kinyilvánított és diszkutált elvárások szerint hozzák létre és alakítják a társadalmat, benne önmaguk és mások életét. Természetesen a szükségszerű determináció és az automatizmus szóba sem jöhet, annál inkább a valószínűségi skála valamilyen fokozata. Őt ilyen elvárást és létrejövést írnak le. A valóság, a nyelvi konvenció, az újdonságérték, a szövegtípus és a szövegekörnyezet kifejeződését.

(1) *A való világ s tényeinek kifejezése.* Az írják szerzőink:

„Az ember helyzetének és környezetének társadalmilag legelterjedtebb modelljét nevezzük való világnak. Azok az állítások, amelyek ebben a világban *igaznak* számítanak (vagyis bizonyos küszöbértéken felüli megfelelés van köztük és a való világ érintett tulajdonságai között): tények. Azok a tények, amelyeket valaki vagy valamely csoport általában alkalmazhatónak vél valamely »valós« vagy felismerhető helyzetre vagy eseményre, ezen személy(ek) hiedelmei. A »való világ« eszerint a szövegkommunikáció mögött meghúzódó hiedelmek kitüntetett forrása. Persze sok olyan szöveget tudunk létrehozni és befogadni, amely fenti módon nem tényszerű; de még ekkor is a »való« világot használjuk tájékozódási pontként.”⁹⁹¹

A tények is legalább ilyen mértékben számítanak evidens dolgoknak.

„Egyes »tények« olyan mélyen be vannak ágyazódva gondolkodásmodunkba, hogy *alapesként* működnek (magától értetődőnek számítanak) minden olyan szövegvilágban, amellyel rendszerint találkozunk: ilyen pl. hogy az okoknak okozatai vannak; vagy valami nem lehet egyszerre igaz és hamis, vagy egyszerre létező és nem létező, legalábbis ugyanabban a pillanatban és ugyanolyan körülmények között; hogy a tárgyaknak önazonosságuk, tömegük és súlyuk van, és így tovább. Ha az ilyen tények az adott szövegvilágban mégis érvénytelenek, a szövegnek erre kimondottan, félreérthetetlen jelekkel kell utalnia. [...] Egy hosszabb szöveg, amelynek a világában például az ok-okozati viszony nem létezne, lehetséges, hogy nem is lenne létrehozható és befogadható”.⁹⁹²

Azt tapasztaljuk tehát, hogy „az emberek következetes stratégiák alkalmazásával észlelik és rendezik el magukban a való világot, hogy *bonyolultsága* ne legyen nyomasztó. Az emberek nem különálló ingerek záporaként tapasztalják meg a világot, hanem érzékleiteiket egy világmodellbe foglalják [...]. Az ismeretek, amelyeket megszerznek, folyamatosan épülő hidat alkotnak újabb és újabb ismeretek felé.”⁹⁹³

(2) *Nyelvi konvenciók használata.* „Az elvárások másik forrása a szövegben használt nyelv szerkezete.”⁹⁹⁴ Ez azt fejezi ki, hogy sokszor kevésbé az események és helyzetek szerint beszélünk a dolgokról, hanem annak függvényében, ahogyan ezt a nyelvünk lehetővé teszi. „Önkényes konvenciók ösztökélik a beszélőket például arra, hogy bizonyos

⁹⁹⁰ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 190.

⁹⁹¹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 193.

⁹⁹² Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 193.

⁹⁹³ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 193–194.

⁹⁹⁴ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 194.

hangokat kiejthetetlennek tekintsenek, mivel ezek nyelvükben nincsenek meg.”⁹⁹⁵ De ezt általánosíthatjuk is: egyszerűen nem létezik számunkra az, legfeljebb homályos érzésként, amit nyelviileg nem vagyunk képesek megfogalmazni. Valószínűtlen persze, hogy a nyelvi sokféleség arra kényszeríti a nyelvhasználókat, hogy „a világot más-más módon szervezzék meg a maguk számára”.⁹⁹⁶

(3) Az *újdonságérték jelzése*, amely „a sorozatoknak az elemeik vagy elemcsoportjainak hírértéke szerinti elrendezésre szolgáló módszerekből ered”. Ilyen például a funkcionális mondatperspektíva és a hanglejtés, „mint annak az eszközei, hogy jelezzük, mit tekintünk újnak, fontosnak vagy váratlannak egy tagmondaton vagy tónuscsoporton belül. [...] Ezek a módszerek egyensúlyt teremtenek két egymással ellentétes igyekezet között: biztos tájékozódási pontok kijelölése és a hírérték ésszerűen magas szintjének megtartás között.”⁹⁹⁷ Egyben azt is megállapíthatjuk, hogy „jelentős kölcsönhatás van a fent körvonalazott háromféle elvárástípus között, de mindegyik más-más jellegű hatást gyakorol az emberi kommunikációra, a maga sajátos szervező elveivel összhangban”.⁹⁹⁸

(4) A *szövegtípusban való megszólalás*. „Az elvárások negyedik típusa az a szövegtípus, amelyhez az adott szöveg tartozik. [...] A szövegtípusok olyan globális keretek, amelyek a felhasználható eszközök választékát határozzák meg.”⁹⁹⁹ Ezért is más a költői és a tudományos szöveg, ami egyikben megengedett, az nem megengedett a másikban. Például: „A tudományos szöveg mint szövegtípus nem tűri a világ szerveződésére vonatkozó alapvető »tények« felfüggesztését, pl. azt, hogy bizonyos dolgok egyszerre legyenek is meg ne is.”¹⁰⁰⁰ Ezt a szerzők nyilvánvalóan a leíró természettudományra értik, hiszen például a változás és a fejlődés leírása éppen ilyen: valami ugyanaz és már nem is ugyanaz, valami van is meg már nincs is. Ez maga a dialektikus gondolkodás.

(5) A *közvetlen szöveggörnyezet mint stílus*. „Az elvárások ötödik és utolsó forrása az a közvetlen szöveggörnyezet, amelyben a szöveg előfordul, és amelyben a szöveget használjuk. Ha, amint állítjuk, az aktualizáció legyőzheti a virtuális rendszerek szerveződését, ez az elvárástípus módosíthatja a másik négy forrásból fakadó elvárásokat. A stílus fogalmát használhatjuk a feltevésnek a tükrözésére, hogy valamennyi szöveg vagy szövegek egy csoportja jellegzetes választási tendenciákat testesít meg.” Például: „Az *irodalmi és költői* szövegek esetében különös figyelem fordul a stílus felé, úgyhogy a létrehozóiknak jelentős gondot kell fordítaniuk a választási eljárásaikra.”¹⁰⁰¹

⁹⁹⁵ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 194.

⁹⁹⁶ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 196.

⁹⁹⁷ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 195.

⁹⁹⁸ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 196.

⁹⁹⁹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 196.

¹⁰⁰⁰ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 197.

¹⁰⁰¹ Beaugrande–Dressler (2000): i. m. 197.

Vákát

Negyedik rész

Diskurzuselméletek és diskurzuselemzések

Vákát

XVIII. fejezet

Paul Ricœur: A társadalom szövegvalósága

1. Az előbeszéd és az írásos megnyilatkozás

Paul Ricœur (1913–2005) francia filozófus és társadalomtudós sokoldalú munkásságában kiemelt helyet foglal el a nyelv és a társadalom (történelem) közötti viszony tanulmányozása is, és persze a retorikatan is, mint az *Első kötet*ben láthattuk. 1978-ban megjelentetett egy terjedelmes tanulmányt, amelynek meglehetősen kifejező címe van: *A szöveg mint modell*.¹⁰⁰² Az írás központi kérdése, hogy a szövegtudomány miként lehet alapja társadalomtudományi vizsgálatoknak. Avagy lehet-e a társadalmi valóságot „írásnak és olvasásnak” tekinteni, s ennek megfelelően lehetséges-e diszkurzív társadalomtudomány. A *szöveg* és az *olvasás* hagyományos fogalmainak átértelmezése nem új gondolat Ricœur munkásságában,¹⁰⁰³ ám ebben a tanulmányban fejt ki először a szöveg és az olvasás (értelmezés) használatának lehetőségét a társadalomtudomány egészére nézve.¹⁰⁰⁴

A szerző már a tanulmány elején világosan fogalmaz. Szakítani akar azzal a tradícióval, amely a társadalomtudományt maximum egy korlátozottan magyarázó tudományként képes csak felfogni, és amelynek keretei között a tudós legfeljebb egy *idegen szubjektum* gondolatainak és szándékainak a feltárására s megértésére törekszik, méghozzá a megvizitált személy különböző életmegnyilvánulásainak megfigyelése és elemzése révén. Hozzátenném: a kutató ezeket az életjeleket különböző *rejtett* értelmek napvilágra hozásának tekinti, amelyek *mögé* aztán lelki motívumokat, anyagi érdekeket, társadalmi státusokat vagy éppen hatalmi kényszereket rendel, „objektív” tényezőkkel magyarázandó a „szubjektív” valóságot, hogy aztán *projektálhassa* hasonló összefüggések jövőbeli előfordulását, és egyben általános társadalommagyarázattá generalálja az így nyert ismereteit. Lehetőleg mindezt számokkal „alátámasztva”. Ricœur, mert mélységesen elégedetlen az efféle társadalomtudománnyal, az *értelmező* társadalomtudományok lehetőségei felé tájékozódik, hogy aztán eközben a megértésnek és a magyarázatnak is új jelentést adjon. Az általa kívánatosnak tartott társadalomtudományok pedig csak akkor léteznek, véli, „amennyiben (1) *kutatási tárgyuk* rendelkezik néhány olyan sajátossággal, amelyek a szövegre mint szövegre jellemzőek, továbbá (2) ha *kutatási módszerük* olyan

¹⁰⁰² Ricœur (2002): i. m.

¹⁰⁰³ Paul Ricœur: Magyarázat és megértés. A szöveg-, cselekvés- és történetelmélet közti néhány jelentős összefüggésről. Ford. Huszanagics Melinda. In Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, Kijárat, 2000. 185–201.

¹⁰⁰⁴ Ez a fejezet egy korábbi munkám átdolgozása. Szabó (2003): i. m. 56–65.

jellegű eljárásokra épül, amelyek az *értelmezéshez* vagy a szövegek interpretálásához szükségesek”.¹⁰⁰⁵

Ezen pozícióból adódik a ricœuri elemzés két fő iránya. Először is azt vizsgálja, hogy mit jelent a szöveg paradigmája a társadalomtudományok szempontjából, másodsor pedig azt, hogy használhatók-e a szövegértelmezés módszerei a társadalomtudományokban. Vagyis: tekinthető-e a társadalom szövegnek (is), és ha igen, milyen az az objektív társadalomtudomány, amely a társadalom szövegvalóságát vizsgálja. Mindkét alapkérdés további két kérdésre bomlik, vagyis Ricœur felvetése négy alapproblémát jár körül. Ezek a következők: a beszédrögzítés problémái, a cselekvés miként tekinthető szövegnek, a megértéstől a magyarázatig vezető út kérdései, valamint a társadalomolvasás módjai.

Az első kérdés megválaszolásához Ricœur először a beszélt nyelv írott nyelvvé történő átalakításának a problematikáját vizsgálja, konkrétan a *diskurzusrögzítés* kérdéseit. Mert a jelent elemző társadalomtudomány nem bukkan rá kész szövegekre, mint a történettudomány az oklevelekre, vagy az irodalomtudomány a regényekre. A jelen ugyanis esemény, az esemény pedig ritkán leírt szöveg, hanem élőbeszéd, vitatkozás, dialógus, amely elszáll, mint a lélegzet. Ezért lesz Ricœur számára az egyik megoldandó feladat a beszélt dialógus leírt szöveggé való átalakítása, egészen pontosan ennek az érvényessége. Az nem kérdés, hogy a megnyilatkozások és a párbeszéd leírhatók, és alkalmanként, bizonyos esetekben pedig rendszeresen le is szokták írni őket, például egy tanácskozásról jegyzőkönyvet készítenek. De ilyenkor vajon mit rögzítünk? – kérdezi Ricœur. *Mi* tehát az a diskurzus, amely rögzítésre került?

Miután, írja, a nyelvészetben világossá vált, hogy a szöveg és „a diskurzus nyelvészete más szabályokon nyugszik, mint a nyelvi rendszer nyelvészete”,¹⁰⁰⁶ lehetségessé vált a diskurzus önálló nyelvi sajátosságainak a megragadása. A kutatásokhoz kapcsolódva Ricœur négy ilyen sajátosságot konstataál: (1) a diskurzus esemény, mert időben zajlik és egy meghatározott jelenhez kötődik, (2) különböző nyelvi indikátorok révén mindig vonatkozik saját beszélőjére, (3) mindig valami meghatározott nyelven kívüli, egyben saját világot reprezentál, (4) végül jelen van benne egy másik személy is, akihez beszélnek, tehát itt közleménycsere zajlik. Röviden: a diskurzusnak, szemben a rendszerként felfogott nyelvvél, *időbelisége, szubjektivitása, világa és kommunikáló személyei* vannak. Ez a négy elv Ricœur számára kiemelten fontos: elemzésében többször is visszatér hozzájuk. Hogyan jelennek meg mármost ezek a sajátosságok az élőbeszédet reprezentáló *leírt* szövegben?

(1) A beszéd *eseményjellege* készített bennünket arra, és főleg ez, véli Ricœur, hogy valahogyan megragadjuk és rögzítsük a nyelvet.

„A beszélt nyelvben a diskurzuseseménynek elfolyó karaktere van. Az esemény felmerül, majd eltűnik. Ezért aztán itt problémaként jelentkezik a rögzítés, a feljegyzés: meg akarjuk ragadni azt, ami egyébként eltűnik, ami múlandó. Ha általánosítva mondhatjuk azt, hogy az ember megpróbálja

¹⁰⁰⁵ Ricœur (2002): i. m. 60.

¹⁰⁰⁶ Ricœur (2002): i. m. 61.

a nyelvet megragadni – alfabetikus jelek, lexikális felsorolás és szintaktikai törvények révén –, akkor ezt csak a diskurzus okán teszi. Csak a diskurzust kell megragadni, hiszen az tűnik el.¹⁰⁰⁷

De hát mit ragadunk meg ilyenkor? „Amit mi az írás révén ténylegesen megragadunk, az nem maga a nyelvi cselekedet, hanem az, ami »ki lett mondva«, persze a »kimondott« dolgon azt értjük, amit ki akartunk »jelenteni«, ami a diskurzus célja szempontjából konstitutív mozzanat, és ami által a *mondásból kimondás* lett, közhírré tétel és megnyilatkozás. Röviden, amit leírunk és regisztrálunk, az a beszéd *noemája*, a nyelvi esemény jelentéstartalma, nem pedig maga a nyelvi esemény.”¹⁰⁰⁸

A szöveg révén megvalósuló beszéd *jelentéséről* van tehát szó, ám ez nem egyszerűen csak valamilyen mondathalmaz, amely jelent valamit egy nyelvi rendszeren belül, hanem az *intencionált* megnyilatkozás, vagyis valamilyen szándékkal jön létre. A *beszéddaktuselmélet* már rámutatott arra, hangsúlyozza Ricœur is, hogy bizonyos típusú mondatok kiválasztása (lokúció), a benne kifejezett szándék (illokúció) és az általa kiváltott hatás (perlokúció) egyaránt részei a megnyilatkozásoknak. Ezek kapcsolódnak valamilyen szintaktikai struktúrához, tehát rögzíthetők és felismerhetők. Hogy *mit* mondunk, a kimondással *mit szándékozunk* tenni, és mire *vezet*(het) mindez, „az intencionális külsővé tételnek ebben a csökkenő sorrendjében lesz hozzáférhető, és ennek megfelelően lesz lehetséges a leírt szóval történő rögzítése is”, ám mindegyik eleme rögzíthető valamilyen módon. Röviden: az élőbeszéd esemény jellegéből, „itt és most” karakteréből Ricœur szerint a beszédcselekvés *jelentését* lehet lerögzíteni, szöveggé feljegyezni, vagyis ez válhat a társadalomtudomány vizsgálati objektumává. Rögtön hozzáteszi persze: „A »jelentés« szót ezért én egészen átfogó értelemben használom, beleérttem az intencionális megnyilatkozás mindazon szintjét és aspektusát, amelyek a diskurzus rögzítését lehetővé teszik.”¹⁰⁰⁹ Vagyis szerinte mindannak jelentése és értelme van, amivel valamit kifejeztünk és ezt a valamit mások számára hozzáférhetővé tettük.

(2) A diskurzus *személyessége* kapcsán Ricœur éles különbséget tesz szóbeli és írásbeli megnyilatkozás között. Úgy véli, hogy az élőbeszéd során a beszélő szándéka és megnyilatkozásának jelentése olyan közel van egymáshoz, hogy „szinte ugyanazt értjük azon, amit a beszélő gondol, és amit a diskurzusa jelent”. Amikor a beszélgetés során a német *meinen* vagy az angol *to mean* kifejezéseket használjuk, akkor ez egyaránt utalhat arra, hogy mire gondol a másik, és arra is, hogy mit jelent az, amit mond. Írott diskurzus esetén megszűnik ez a differenciálatlan egybeesés. A leírt diskurzus elválik a szerző személyétől, ezáltal a szöveg jelentése is elválik a szerző szándékától. A szöveg persze nem válik szerző nélkülivé, bármennyire távol kerülnek egymástól vagy összetett lesz a viszonyuk. Csupán arról van szó, hogy a szöveg megkezdi *önálló életét*: kiteljesíti lehetőségeit és beteljesíti sorsát. Kibontják lehetséges jelentéseit (vagy éppen lehetetlen jelentést tulajdonítanak neki), különféle értelmezések kapcsolódnak hozzá, és minderre a szerzőnek már alig van befolyása. „A szövegnek sorsa van, és teljességgel

¹⁰⁰⁷ Ricœur (2002): i. m. 61.

¹⁰⁰⁸ Ricœur (2002): i. m. 62.

¹⁰⁰⁹ Ricœur (2002): i. m. 62.

kivonja magát szerzőjének lehatárolt élethorizontja alól. Amit a szöveg mond, mindig több annál, mint amit vele maga a szerző mondani akart, ezért aztán minden értelmezés a jelentések tárházát hozza létre.”¹⁰¹⁰

Ricœur szerint azonban az írásban való rögzítés nem elszegényíti, hanem *kiteljesíti* a diskurzust: „a »külső jelek« révén történő írásba foglalás, amelyről elsőre azt gondolhatjuk, hogy eltorzítja a diskurzust, éppen a diskurzus valódi szellemét fejezi ki”. Vajon miért, kérdezhetjük, hiszen az élőbeszédet számtalan olyan mozzanat kíséri (gesztus, mimika, intonáció, prozódia, szituáció stb.), ami leírva alig adható vissza. Azért, mondja Ricœur, mert a diskurzusnak *jelentése* van, és hogy mi *lehet* ez, csak leírva mutatkozik meg. Ilyen módon kapcsolódhat pszichikai vagy társadalmi közvetítések nélkül az egyik jelentés a másik jelentéshez. Vagy ahogyan ő mondja: „jelentést csak jelentés gyógyíthat”.¹⁰¹¹

(3) A beszélt diskurzus világa „a beszéd résztvevőinek *együttes* helyzetére vonatkozik. Ezt a helyzetet a dialógus meghatározott módjai veszik körbe, és határait különféle gesztusok folyamatosan kijelölik; kézmozdulatok vagy a dialógus maga: az indikátorok közvetlen utalásai, például a mutató névmások, a hely- és időhatározók, az igeidők. Lehet mondani, hogy a szóbeli diskurzusnak ez a vonatkozása közvetlen és már-már *hivalkodó*.”¹⁰¹² Vagyis az élőbeszéd során a beszélők folyamatosan kijelölik világukat: szándékaik, személyük és valóságuk „már-már hivalkodó” közvetlenséggel folyik át egymásba. Írott diskurzus esetén azonban ismét csak megszűnik a közvetlenség varázslata, és feltárulnak a közvetettség új lehetőségei; kategoriálisan kifejezve: környezet helyett a *világ* mint olyan.

Ricœur szerint az élőbeszéd szituációt aktualizál, a szövegben viszont „ismét csak a diskurzus szellemi mozzanata jelenik meg, az, amely kiszabadít bennünket a szituáció határai közül, és felszabadít nézőpontjainak uralma alól, és éppen ez számunkra a világ megmutatkozása”.¹⁰¹³ Ricœur szerint tehát „a szöveg – jelentésének kibontása során – egyaránt felszabadul a szerzői szándék gyámsága és a szituációhoz kötöttség korlátai alól. Számunkra a világ szövegek révén feltároló vonatkozás-együttes. [...] Egy szöveget érteni annyit jelent, hogy az értés során megvilágítjuk saját helyzetünket, pontosabban ezek közül mindazokat a feltételeket, ami számunkra a viszonyokat eggyé fűzi, ami a bennünket *környező világból* megteremti a mi *világunkat*. Ez a folyamat a *környező világ világgá* bővítése.”¹⁰¹⁴

(4) Ha lehetséges ezt fokozni, akkor a tudományos használhatóság szempontjából mindez még egyértelműbb a negyedik mozzanat vizsgálata kapcsán, „amely az írásban rögzített diskurzus esetén a legfontosabb” – írja Ricœur. Emlékeztetnék arra, hogy itt a diskurzus másik személyéről van szó, nevezetesen a beszélés többszereplős jellegéről. Ricœur így folytatja: „A diskurzus, nem pedig a nyelv szólít meg bárkit is. Ez a kom-

¹⁰¹⁰ Ricœur (2002): i. m. 63.

¹⁰¹¹ Ricœur (2002): i. m. 63.

¹⁰¹² Ricœur (2002): i. m. 63.

¹⁰¹³ Ricœur (2002): i. m. 64.

¹⁰¹⁴ Ricœur (2002): i. m. 63–64.

munikáció alaphelyzete.” Miért olyan fontos azonban, hogy az ember egy jelen lévő beszélgetőtárhoz szól-e, vagy pedig mindenkire, aki a leírtakat elolvassa? Azért, véli Ricœur, mert így „a dialogikus viszony szűk keretei kitágulnak. Ahelyett, hogy csak a Te, a második személy lenne megszólítva, az írás közönséghez szól, amely saját magát hozza létre. Az írás szellemisége éppen ellentéte materializálódásának és elidegenedettségének, annak, ami rátapad a diskurzusra. Ami a leírt dolgokkal *vis-a-vis* [szemközt] van, az tulajdonképpen mindenki, aki olvasni tud.” Végkövetkeztetése: „a diskurzus diskurzusként csak itt mutatkozik univerzális viszonyoknak. Azáltal, hogy megszabadul az egykori esemény pillanatnyiségára jellemző sajátosságoktól, a szerző által átélt viszonyoktól és a feltűnően konkretizáló utalások korlátjaitól, képes áttörni szemtől szembeni viszonyok szűk határain. Többé már nincs szüksége látható hallgatóra.”¹⁰¹⁵

Ricœur az élőbeszéd sajátosságai mentén haladva, és megvizsgálva lerögzítésének lehetőségeit, kettős következtetésre jut. Egy: nemcsak lehetséges a beszéd *noemájának*, értelmének, mondhatni, a lelkének szöveggé változtatása, hanem ez nélkülözhetetlen az értelmező társadalomtudomány számára. Kettő: a szöveg önmaga előképét, a rögzítésre váró élőbeszédet eleve kiemeli a kontextus korlátai közül. Nevezetesen a szándék-megvalósulás eseményszerűségéből, a szerzői szándék esetlegességéből, az aktualizált környezetből és a megszólítottak szűk köréből, amely vonatkozásokat az élőbeszéd csupán lehetőségként hordozza. Csak a rögzített szövegben mutatkozik meg, hogy a dialógus lehet *univerzális* is. Ricœur tehát nem gondolja, hogy a jól leírt szöveg az élőbeszédből bármi lényegeset elvenne, ami egy értelmező társadalomtudomány szempontjából fontos lehet, sőt éppen leírása-rögzítése révén válhat a társadalomtudomány tárgyává.

2. A cselekvés mint szöveg

Tovább folytatva annak a kérdésnek a vizsgálatát, hogy lehet-e a szöveg a társadalomtudomány vizsgálati objektuma, Ricœur – miután tisztázta, hogy az élőbeszéd veszteség nélkül szöveggé alakítható – a továbbiakban azt elemzi, hogy *mi a cselekvés szöveggé*. Ricœur ennek vizsgálatát úgy konkretizálja, hogy ha a hagyományos megértő társadalomtudomány tárgya a Max Weber által leírt *ésszerűen vezérelt magatartás*, akkor azt a kérdést kell feltenni, hogy a szövegekben tetten érhető *olvashatóság jelleg* helyettesítheti-e ezt a hagyományos cselekvésértelmezést. Ezt a problémát pedig úgy fogjuk megvizsgálni, mondja, hogy az élőbeszédet és a leírt szöveget egyaránt konstituáló diskurzus „négy kritériumát [ti. a fenti négy kritériumot] az ésszerűen vezérelt cselekvés fogalmára vonatkoztatjuk”.¹⁰¹⁶

(1) Egy cselekedet természetesen *időben* lefolyó esemény, de minden további nélkül lehet rögzített szövegnek *tekinteni*, véli. Ez azért lehetséges, mondja Ricœur, mert a cselekvéseknek meghatározott és strukturált *belső* viszonyai vannak, amelyek kívülről is

¹⁰¹⁵ Ricœur (2002): i. m. 64.

¹⁰¹⁶ Ricœur (2002): i. m. 64.

felismerhetőek. A cselekedet egyrészt egy lokúciós (kiválasztott és kimondott) aktus struktúrájával rendelkezik, másrészt illokúciós (a szándékolt tette jellemző) viszonyokat is hordoz. Egy cselekvés azért olvasható el – avagy akkor tekinthető egy értelmező társadalomtudományi tevékenység releváns tárgyának –, mert a beszédcselekvéshez hasonló logika alkotja értelemtartalmát.

A cselekedet lokúciója vagy propozicionális tartalma, azaz kijelentő, megállapító jellege a *cselekvést kifejező igék* használatának a lehetőségeihez kapcsolódik, ezek révén mutatkozik meg, mert ezeket „folytatni” és kiegészíteni lehet, mert a cselekedet propozicionális (megállapító) struktúrája szempontjából tipikus jelenség a „cselekvést kifejező mondatok állítmányi struktúrájában meglévő kijelentés-lehetőségek variábilis sokfélesége”. Mondjuk a lokális alanyhoz nem létező dolgok kapcsolódhatnak (például egy konkrét személy hisz, elképzeli valamit), vagy megkülönböztethető egymástól a cselekvés materiális és formális tárgya (például amit meggyújtok, és ami éghető). Az illokúció (a cselekvési szándék) kapcsán pedig Ricœur az elmélet azon megállapítására hagyatkozik, hogy a beszédcselekvés-típusok egyben általános cselekvéstípusok is, tehát szerinte „lehetséges egy olyan cselekvéstipológiát megalkotni, amely megfelel az illokúciós aktusok modelljének”.¹⁰¹⁷ Vagyis: „Ahogyan a beszédaktusok, úgy fejlesztenek ki a cselekvési események is (amennyiben erre az analóg kifejezésre szükségünk van) hasonló dialektikát egy jelenségben fellépő és ismételtelen eltűnő esemény időbeli státusai között, és az eseményben lévő logikai státus között, amelyet egy határozottan azonosítható értelemtartalom jelöl ki.”¹⁰¹⁸

(2) És mi a helyzet egy cselekedet végrehajtója esetében? „Ahogyan egy szöveg elválik a szerzőjétől, úgy válik el egy cselekedet is a cselekvőtől, és megteremti saját következményeit. Az emberi cselekedetnek egyebek mellett éppen ez az autonómmá válása adja meg a *társadalmi* dimenzióját. Egy cselekedet társadalmi jelenség, mert hiszen egy tettet a különböző cselekvők olyan módon és formában hajtanak végre, hogy az egyik aktort a másik aktortól nem igen lehet különválasztani, de azért is, mert a mi tetteink a mi hatalmunkat valószínűsítik meg, és mert ennek olyan következményei vannak, amelyeket nem látunk előre. Ezért lesz itt a »lejegyzés« az egyik fontos fogalom.”¹⁰¹⁹ Természetesen a cselekvő éppen úgy jelen van a cselekvésében, mint a beszélő a saját megnyilatkozásában. Csakhogy különbség van az egyszerű és az összetett cselekedetek között. „Az egyszerű cselekedetben, amelynek a megvalósítása nem igényel előkészítő cselekedeteket, az értelem (*noema*) messzemenően egybeesik a szándékkal (*noesis*), vagy a kettő metszi egymást. Összetett cselekedetek esetén viszont néhány cselekvési szegmens már olyan messze eltávolodott az eredeti kiindulóponttól – amiről az ember még megállapíthatja, hogy ez a szerző szándékára jellemző –, hogy itt a cselekedeteknek vagy a cselekvési szegmenseknek a leírása komoly problémát okoz.”¹⁰²⁰

¹⁰¹⁷ Ricœur (2002): i. m. 65.

¹⁰¹⁸ Ricœur (2002): i. m. 66.

¹⁰¹⁹ Ricœur (2002): i. m. 66.

¹⁰²⁰ Ricœur (2002): i. m. 66.

Ricœur tiltakozik az ellen, hogy ez pusztán az esemény lefolyásának ilyen-olyan értelmezése, mint sok történésznél. Úgy véli, hogy bizonyos cselekedetek nem tűnnek el „nyomtalanul”, hanem jeleket hagynak maguk után, és bevésődnek. „Egy cselekedet »nyomot« hagy maga után, »jelet« hoz létre, és ha hasonló struktúráknak és cselekvési mintáknak a keletkezéséhez járul hozzá, a *dokumentum* emberi cselekvésnek nevezhető.”¹⁰²¹ A bevésés pedig nem más, mint a regisztrálás jól ismert jelensége, az, ahogyan a cselekedeteket feljegyzi és megőrzi mondjuk a munkaközvetítő, a rendőrség, az iskola, a bank, a bíróság és más intézmények és személyek. Itt most hosszabban idézném Ricœur-t, mert szavai különösen fontosnak tűnnek egy lehetséges szöveg alapú társadalomtudomány szempontjából.

„Nem mondhatjuk-e, hogy maga a történelem is az emberi cselekedetek feljegyzése? Ugyanis a történelem az a quazi-»dolog«, amelyben az emberi cselekedetek hátrahagyták »nyomaikat«, létrehozták »jeleiket«. Ebből következik az archívumok létezési lehetősége. Az archívumok *előtt* viszont a krónikások tudatos és szisztematikus tevékenysége vezetett el ahhoz, hogy létezik az emberi cselekedetek »feljegyzéseinek« állandó folyamata, amely a történelmet »jelek« összességévé teszi, és sorssá, amely ki van vonva az egyéni cselekvők ellenőrzése alól. A történelem ezért könnyen tűnik autonóm lényegiségnak, tervek nélkül játszó játékosok játékának. A történelemnek ezt a hiposztázálását lehet ugyan szemfényvesztésnek tekinteni, de ez a szemfényvesztés elválaszthatatlanul összefonódik azzal a folyamattal, amely által egy emberi cselekedet átalakul, és a történelem archívumába kerül. A társadalmi idő leülepedésének köszönhetően válnak az emberi tettek »intézményekké« olyan értelemben, hogy jelentésük már nem egyezik meg az aktorok elgondolt szándékaival. Az alapul szolgáló értelem tartalom elérheti a »pszichológiátlanításnak« azt a pontját, ahol az *értelem* már magában a műben lelhető fel. Peter Winch szavaival szólva, amit a *The Idea of Social Science* című könyvében írt le, a társadalomtudományok tárgya »a szabályok által irányított viselkedés«. De ezeknek a szabályoknak nincs kényszerítő ereje: azt az értelem tartalmat testesítik meg, amely a szabályokból nő ki, és a leülepedett vagy institucionalizált műben ölt formát. Ez az »objektivitás« formája, amely az értelmes magatartás »társadalmi rögzítéséből« következik.”¹⁰²²

(3) És vajon hol van a cselekedetek rögzíthető és olvasható dologként megmutatkozó *világa*, és milyen ez a világ? Mindenekelőtt azt kell tudnunk, véli Ricœur, hogy „az értelmileg orientált cselekvés olyan cselekvés, amelynek a jelentése »túl« van a pillanatnyi szituáció relevanciáján. Ez az alapviszony hasonlít ahhoz, ahogyan egy szöveg túllép a diskurzus határain és minden általa kinyilvánított viszonyon. A konkrét szituációtól való elszakadás olyan eredmény, amelynek nyomán létrejönnek a diskurzus ki nem nyilvánított viszonyai, ezt nevezzük »világ«-nak”. Tehát ismét a konkrét szituáción való túllépés és az elsőre nem látható, rejtetten létező viszonyok kibomlása, ami itt a *jelentés* és a *relevancia* közötti kategoriális megkülönböztetés formáját ölti. A cselekedeteknek ugyanis *lehet* a pillanathoz és az adott helyzethez kötött relevanciáján túli jelentése, különösképpen, ha ez fontos cselekedet. A cselekedet „világa” ezért egyrészt az a világ, amelyet közvetlenül aktualizál a személyek, az eszközök, a feltételek, a produktumok stb.

¹⁰²¹ Ricœur (2002): i. m. 66.

¹⁰²² Ricœur (2002): i. m. 67.

tekintetében, másrészt pedig az a világ, amely „túllép produktuma társadalmi körülményein”. Egy cselekedetnek nemcsak szituatív relevanciája, hanem perspektivikus jelentése is van. Vagyis egy fontos cselekedet „olyan jelentéseket hoz létre, amelyek később egészen más módon is aktualizálódhatnak vagy realizálódhatnak, mint az eredeti cselekedet”.¹⁰²³

Hegelhez kapcsolódva Ricœur itt veti fel azt a gondolatot, hogy vajon nem a cselekedet szövegnek tekintett jelentése révén jön-e létre a lehető legszélesebben értelmezett *intézmény*, az ember második természete, amely egyszerre kötöttség és szabadság. Mindenesetre az ember nemcsak a körülményeket aktualizálja, hanem egyrészt „saját dolgainak létrehozása során legyőzi a körülményeket”, másrészt saját korábbi tettei közül egyesek képesek arra, hogy „egy új történelmi szituációban új jelentésekre tegyenek szert”. A cselekedet tehát, mert jelentése is van, azaz ha nemcsak aktuális „beszédnek”, hanem horizontokkal bíró „szövegnek” is tekintjük, akkor „nemcsak saját idejét fejezi ki, hanem kinyit egy új világot is, azt a világot, amelyet egyébként magában hord”.¹⁰²⁴ És ebből a szempontból Ricœur szerint nincs különbség a kultúra alkotásai és a köznapok fontos cselekedetei között.

(4) És vajon *kivel* „beszélget” egy cselekedet? Kihez szólnak a tettek, ha egyszer jelentéssel bíró szövegvalóságnak is tekinthetjük őket? Ricœur válasza az, hogy bárkihez, aki olvasni akarja őket, és tud is olvasni: „egy emberi cselekedet értelemtartalma olyasvalami, ami a lehetséges »olvasók« meghatározatlan számára mint *címzettek*re vonatkozik”.¹⁰²⁵ Legalább ennyire fontos azonban az is, hogy szerinte egyetlen cselekedetnek sincs *privilegizált* olvasója, vagyis még a kortárs értelmező sem igényelhet a maga számára különleges és előnyös pozíciót ebben a folyamatban. A közvetlen megfigyelő persze rögzítheti a relevanciát meg a jelentést is, mert „az emberi cselekedet – egy szöveghez hasonlóan – egyszerre befejezett és nyitott mű, melynek az érteleme mindig függőben marad”.¹⁰²⁶ De a rögzítés nem történhet kizárólagos érvennyel.

3. A megértéstől a magyarázatig: az objektivitás átértelmezése

Az eddigieket összegezhetjük úgy, hogy Ricœur a társadalomtudományok valóságát minden további nélkül el tudja képzelni szövegvalóságként. Úgy véli, hogy mind az eltűnő élőbeszéd, mind a provizórikus cselekedet átírható és rögzíthető szöveggként, sőt éppen ez a folyamat tárja fel a bennük lehetőségként létező tágabb összefüggéseket és perspektívákat, vagyis nemcsak lehetséges a szövegértelmezést az írásértelmezésen túl is használni, hanem a társadalomtudomány csakis egy ilyen természetű tudomány lehet. A módszerprobléma azonban változatlanul megoldatlan. „Szeretném – írja a továbbiakban – a szöveg és a szövegértelmezés ezen analógiájának a termékenységét a módszer

¹⁰²³ Ricœur (2002): i. m. 67.

¹⁰²⁴ Ricœur (2002): i. m. 67.

¹⁰²⁵ Ricœur (2002): i. m. 67.

¹⁰²⁶ Ricœur (2002): i. m. 67–68.

szintjén is megmutatni. Paradigmánk legfontosabb implikációja – tekintettel a társadalomtudományok metodológiájára – az, hogy megnyit egy új eljárást a *magyarázat* és a *megértés* viszonyában, úgy, ahogyan ez a humán tudományok problémájaként létezik.¹⁰²⁷ Vagyis Ricœur a magyarázatot nem ebrudalja ki a társadalomtudomány metodológiájából, de nem gondolja, hogy a diszkurzív társadalomtudomány pusztán a beszélő-író-cselekvő személy(ek) értelemtulajdonításának minél pontosabb rekonstrukciója lenne. Ez a kiindulópont, de a tudós szükségképpen magyaráz, vagyis az érteni vélt vagy megértett értelmet az eredeti szituációhoz képest *tágabb* szituációba helyezi, mert egyébként nemigen beszélhetnénk tudományról.

Ez azonban csak akkor lehetséges, véli Ricœur, ha nem választja el „a *megértés* a *magyarázattól* logikai szakadék”.¹⁰²⁸ A probléma abból adódott, véli Ricœur, hogy a kettőt vagy abszolút különválasztották, vagy ha nem, akkor viszonyukat az *élőbeszéd* sajátosságai alapján gondolták el, holott ez elgondolható az *írás-olvasás* analógiájára is. Most tehát (az írás után) az olvasás paradigmájával kell foglalkoznunk, mondja, mint a társadalomtudomány metodológiájával. Leszögezi, hogy az olvasás nem önkényes, de még csak nem is szubjektív tevékenység. Magának „a szövegnek a tulajdonságaiból épül fel, melyek a következők: 1. az értelemtartalom rögzítése, 2. a szerző szellemi intencióinak és az értelemtartalomnak az elválasztása, 3. a nem-kinyilvánított viszonyok kibontása, és 4. a címzettek meghatározatlan száma. Ez a négy alapviszony együttesen alkotja a szöveg »objektivitását«, és nem valami tárgyi-dologi, vagy tisztán testi létezés. Ezen az átértelmezett objektivitáson alapul a *magyarázat* lehetősége, amely megalapozásul nem igényel idegen területet [...]. Nincs tehát szükség olyasmire, hogy átvigyük a dolgokat az egyik valóságterületről a másikra – mondjuk a »tények« területéről a »jelek« területére. Az objektívalódás folyamata a jelek területén belül játszódik le, és ez a folyamat teszi lehetővé a magyarázat eljárásait ugyanezen a területen maradva.”¹⁰²⁹

Az olvasó-magyarázó magatartás tehát *specifikus* objektív valóságával szembesül, így megvan a lehetősége arra, hogy saját és originális, egyben objektíve vitathatatlan metodológia révén társadalomtudományi megállapításokat tegyen. Ezt a lehetőséget Ricœur itt is két irányban konkretizálja. Először megvizsgálja a megértéstől a magyarázatig terjedő utat, majd a magyarázattól a megértéshez való eljutást. Ahol is a magyarázat a reális valóság éppígy létét „magyarázza meg”, az értelmezés pedig az értelemtartalmakat magában foglaló valóság leírásának megnevezése. Ebben a fejezet részben az első problémakör három elemével foglalkozunk.

(1) A megértés során a szövegvalóság értelemtartalmát kell megragadnunk. Ha a feladatot komolyan vesszük, nehéz feladattal találjuk magunkat szembe. Ricœur még csak szót sem veszteget annak az igencsak elterjedt gyakorlatnak a bírálataira, amely a szavak, mondatok és szövegek társadalomtudományi vizsgálata során megelégszik egy *egyszintű* szintaxissal és egy *elsődleges* szemantikával (tartalomelemzés, közvélemény-kutatás,

¹⁰²⁷ Ricœur (2002): i. m. 68.

¹⁰²⁸ Ricœur (2002): i. m. 68.

¹⁰²⁹ Ricœur (2002): i. m. 68–69.

kérdőíves tudásvizsgálat, tudáshálózatok kutatása stb.). Ahol is az így előálló (szűrt, aggregált, súlyozott, arányosított) jelentéseknek a kutató adja meg a metajelentéseit, azokat tehát, amelyek az elsődleges jelentéseket létrehozó második jelentésszinten vannak. Már Max Weber is így képzelte el a cselekvő tudását is magában foglaló társadalomtudományt, és azóta sokan mások is, akik számára ez jelenti a tudást is beszámító társadalommagyarázatot. Nem az a probléma, hogy ezek a magyarázatok esetlegesen vagy feltűnően önkényesek lennének. Sőt! Néha oly mértékig artistikusak, szofisztikáltak, hogy a nem bennfentesek szinte fel sem tudják fogni. Nincs hiány invencióban sem, különösen, ha az összefüggéseket „számszerűsíteni” lehet. Az embernek az a benyomása, hogy a hagyományos és terebélyes tudásmagyarázat híve megszállottan igyekszik demonstrálni, hogy a tudat nem imponderabilis (megragadhatatlan), az éppen végrehajtott megragadás-magyarázat pedig nem önkényes. A probléma azonban nem az objektivitásra és a tárgyilagosságra való törekvés hiánya, hanem a *kiindulópontok elvétése*.

Amiről Ricœur itt beszél, az ennek a szemléletnek az egyik legradikálisabb, bár közvetett kritikája. Ricœur azt mondja, hogy a nyelv már a megnyilatkozások szintjén is *többszintű*. Először is a nyelv eredendően metaforikus, azaz az elsődleges és másodlagos jelentések viszonya. Másodszer evidencia „a köznyelvi szavak többértelműsége és egyes mondatainak kétértelműsége”.¹⁰³⁰ Harmadszor egy szöveg részekből álló egész, amely „úgy jelenik meg számunkra, mint tárgyak vagy témák, illetve elsődleges és másodlagos összefüggések hierarchiája”.¹⁰³¹ Az a vizsgálati tárgy tehát, amelyre a hagyományos szemléletű tudásmagyarázat épül, egyszerűen nem létezik. A pincétől a padlásig terjedő, az utcaseprőtől a tudósig használatban lévő élő nyelv ugyanis többértelmű, *már a megnyilatkozások szintjén is*, és a tudományos restségen kívül (hozzászámítva a hatalmi akarnokságot) semmi sem indokolja, hogy egyszintűnek gondoljuk, vagyis leragadjunk a megnyilatkozások elsődleges jelentéseinél, aminek legfeljebb mi, a művelt vizitálók és kívülálló megfigyelők tudjuk a további jelentésrétegeit feltárni. Ez egyszerűen nincs így! „Az általános hermeneutika nézőpontjából – írja Ricœur – a nyelv metaforikussága csak egy speciális esetnek számít.”¹⁰³² Márpedig ha ez igaz, akkor ez azt jelenti, hogy az itt kritizált felfogásnak nemcsak a kiindulópontjai problematikusak, hanem alkalmazott módszerei is. *A téves kiindulópontokra épülő metodológia nemigen vihető át helyes kiindulópontokra, mert ez eleve a helytelenül megválasztott premisszák bizonyításának adekvát módszere.*

Mikor lehet adekvát hipotézisünk, amely megfelel a nyelvi megnyilatkozások eredendően többszintű realitásának és a jelentések többértelműségének? Először is tudnunk kell, és ezt a mondatot újból idézném, hogy az intenció és az értelemtartalom eltérhet egymástól, vagyis „az értelemtartalom többféle módon konstruálható és rekonstruálható”. A kulcsmozzanat itt a *többféle* mód. A megnyilatkozó ugyanis ugyanarról sokféleképpen beszélhet, és ugyanaz a megnyilatkozás sokfélét jelenthet. Sőt, azt sem tudjuk teljes

¹⁰³⁰ Ricœur (2002): i. m. 70.

¹⁰³¹ Ricœur (2002): i. m. 69.

¹⁰³² Ricœur (2002): i. m. 69.

bizonyossággal megmondani, hogy mi itt az ugyanaz és a sokféle. Hipotéziseink lehetnek erre nézve, amelyek természetesen eltérő valószínűségértékekkel rendelkeznek. Ricœur kiemeli, hogy a szöveg mindig *egész*, és egyben *individuális* jellege van. Egészként való megértése pedig „szükségképpen cirkulációs jelleget ölt”, hiszen a részt csak az egész ismeretében, az egészet pedig az egész részeiként tudjuk rekonstruálni. Ennek a tudományos közhelynek azonban súlyos metodológiai következménye van: „Itt nincsenek szükségszerűségek és evidenciák, és nincsenek cáfolhatatlan definíciók, hogy mi lenne a fontos és mi nem, hogy mi a lényeges és mi a lényegtelen.”¹⁰³³

Ugyanez a helyzet a szövegindividuum esetében is. „Annak érdekében, hogy ezt a homályos pontot jobban megvilágítsam, azt mondanám, hogy a szöveget mint »individuumot« különböző oldalakról lehet megközelíteni. Egy kockához vagy más háromdimenziós tárgyhoz hasonlóan, a szöveg tulajdonképpen »dombormű«. Terének különböző pontjai a térnek nem azonos szintjén helyezkednek el. Az egész rekonstrukciójába ezért kerül bele elkerülhetetlenül egy perspektivikus torzítás, teljesen hasonlóan a különböző érzékelésekhez. Mindig lehetséges ugyanazt a mondatot egészen különböző módon egyszer az egyik, másszor a másik mondatra vonatkoztatni.”¹⁰³⁴ A szövegvalóság és a szövegként felfogott cselekvés tehát *többszólamú*, mondja Ricœur, ami azt jelenti, hogy „a szöveg nyitva áll a különböző olvasási módok és értelem-konstrukciók előtt”.¹⁰³⁵ De, és ezt itt külön is hangsúlyozni szeretném, a többszólamúság és a nyitottság nem a tudós privilégiuma, hanem ebben osztozik vizsgálati tárgyával; a mindennapi beszélő-cselekvő emberrel.

(2) A hipotézis ezért nem is más, mint vélekedés arról, hogy a megnyilatkozó egy szövegben a *lehetséges* jelentések közül vélhetően *ezt* (és nem egy másikat) aktualizált, mert a helyzet kényszere, a szereplők törekvései (stb.), nem utolsósorban persze a megnyilatkozások struktúrája ezt valószínűsítik. Mit kezdünk azonban ezzel a *valószínűséggel*? Ricœur nem hagy kétséget afelől, hogy adott hipotézisünket bizonyítani lehet, természetesen nem az úgynevezett empirikus igazolás logikája alapján. Itt azt kell bizonyítani, mondja Ricœur, hogy „egy meghatározott interpretáció az ismertek fényében nézve *valószínűbb*, mint egy másik”. Ezt nevezi ő érvényessé tételnek, ami nem egy következtetés apodiktikus (feltétlenül igaz) bizonyítása, hanem *argumentációs* eljárás, ami „hasonlít a törvényértelmezés jogászai eljárásaihoz, ahol is bizonytalanságról és minősített valószínűségről van szó”.¹⁰³⁶

Az érvényessé tételhez azonban hozzátartoznak az érvényesség *vitatásának* az eljárásai is. Vagyis itt konkuráló érvényességek, valamint érvényességek és érvénytelenségek állnak egymással szemben, tehát „egy értelmezésnek nemcsak valószínűnek kell lennie, hanem valószínűbbnek, mint egy másik”. A szubjektív valószínűség logikája persze ebben komoly szerepet játszik, de *nem igaz, hogy bármi érvényessé tehető*.

¹⁰³³ Ricœur (2002): i. m. 69.

¹⁰³⁴ Ricœur (2002): i. m. 69–70.

¹⁰³⁵ Ricœur (2002): i. m. 70.

¹⁰³⁶ Ricœur (2002): i. m. 70. (*Kiemelés – Sz. M.*)

„[N]em igaz, hogy minden értelmezés egyformán jó, és hogy az értelmezések a »józan emberi értelem« szabályai szerint ne lennének egymással összemérhetőek. Az adott szöveg az éppen lehetséges konstrukciók egyik meghatározott metszete. Az érvényesítés logikája megnyit számunkra egy értelmezési keretet, amelyet a dogmatizmus és a szkepticizmus határolnak. Mindig lehetséges egy értelmezés ellen vagy éppen mellette érvelni, az értelmezéseket egymással szembeállítani, lehet közülük választani, vagy meg lehet próbálni megteremteni közöttük az összhangot, esetleg még akkor is, ha ennek elérése meghaladja a lehetőségeinket.”¹⁰³⁷

Úgy vélem, világos, hogy ez a felfogás nem tessékeli ki az értelmezés és a magyarázat immanens problémáit önmaga határain kívülre, hogy aztán megoldatlanként még csak tudomást sem vegyen róluk, sőt önmagát úgy tekintse, mint amely megoldotta ezeket, pedig csak szemet huny megoldatlanságaik felett. Fontos itt néhány kulcskategória: szöveg, többszólamúság, valószínűség, érvelés, érvényesség; *kontra* empirikus, valóságos, egyértelmű, következtetés, bizonyítás. Nem kétséges, hogy az első sor kategóriái nem a szubjektív szédelés, a művészi fantáziálgatás és az esetlegességekkel való játszadozás tartozékai, hanem „a szövegekről szóló tudományosan használható tudás” elemei.¹⁰³⁸ Használója vélhetően talán azért is szerényebb riválisánál, mert többet tud a világról, és azért nem rabja a „cáfolhatatlan” egyértelműség ígézetének, és mert azt is tudja, hogy a „szabadság és szerelem” a világ többszólamúságának szülöttei.

(3) Mi van azonban akkor, ha mégiscsak tisztázni szeretnénk a cselekvő-szerző szándékait és motívumait? Hiszen vannak ilyenek, s ennek tudása esetleg fontos lehet számunkra a társadalmi folyamatok értelmezésében. Ricœur ennek kapcsán nem azt az obligát kérdést teszi fel, hogy, túl az indexálhatóságon, mi módon tudunk egyre közelebb s közelebb férközni a cselekvő szubjektum belső világához, hanem azt: *mit* tudunk meg egyáltalán, amikor valaki másoknak beszél cselekvése céljairól és motívumairól. Először is Ricœur szerint a *mit*-ről csak a *miért*-tel együtt tudunk gondolkodni: „*Értem*, hogy *mit* akarsz tenni, ha el tudod nekem *magyarázni*, hogy *miért* éppen erre és erre a cselekedetre vállalkoztál.” A *miért*ek közül pedig azt tudjuk egyáltalán értelmezni, amely nem egy szimpla okhoz kapcsolódik, hanem az *alaphoz*, vagyis amikor a beszélő megpróbálja *megalapozni* cselekedetét. „Ha azt magyarázod nekem, hogy ezt vagy azt »feltékenységből« vagy »bosszúból« tetted, azt kéred tőlem, hogy a cselekedetedet ezen érzések vagy hajlamok alapján kategorizáljam. Másként mondvá, arra kérsz, hogy cselekedetedet egy általánosan ismert értelemnek rendeljem alá.” Az általánosan ismert értelemnek való alárendelés, az ilyennek vagy olyannak tartás pedig *érvelés*, amelyek nemcsak magyarázzák, hanem „egyben igazolják is a cselekedeteket”. A végkövetkeztetés nem is lehet más: „a motívumok révén magyarázott cselekvés kapcsán az *argumentáció* [...] éppen azt a többszólamúságot tette jelentőssé, amely a cselekvést olyannyira a szöveghez teszi hasonlónak”¹⁰³⁹.

¹⁰³⁷ Ricœur (2002): i. m. 70.

¹⁰³⁸ Ricœur (2002): i. m. 70.

¹⁰³⁹ Ricœur (2002): i. m. 71.

Vagyis, teszem hozzá, ki lehet kérdezni az embereket nyitott és zárt kérdések révén régi tetteik okairól vagy tervezett cselekedeteik céljáról, vonzalmaikról vagy utálatuk tárgyáról, esetleg lehet szűrni és osztályozni életmegnyilvánulásaik szövegvalóságát, résztvevőként feljegyezni semmibe hulló szavaikat, egy azonban biztos; *többszólamú valóság áll előttünk, amelyben maga a megnyilatkozó-cselekvő személy is csak lehetséges verziókat terjeszt elő cselekedete biztosnak gondolt céljáról és legvalószínűbbnek vélt motívumairól.* Ezt az értelmező társadalomtudomány tiszteletben tartja, és ezen belül maradva tesz tudományos megállapításokat, ám vannak, akik úgy gondolják, hogy a tudománynak éppen ezeknek a lehetőségeknek kizárásával és okságilag determinált *szükségyszerűséggé* változtatásával kell foglalkoznia. Ricœur azonban azt gondolja, hogy ilyesmi egyszerűen erőszak és kitaláció, nevezék bárminek. Normális esetben „a szöveg és a cselekedet többszólamúsága értelmezési konfliktusként mutatkozik meg”, ezért is a társadalomtudományban nem létezik utolsó szó. „Vagy ha mégis van, akkor megsértették a tudományos értelmezés szabályait.”¹⁰⁴⁰

4. A magyarázattól a megértésig: a társadalomolvasás módjai

A metodológia második kérdésköre az ellenkező irányba vizsgálódik, a magyarázattól a megértés felé halad, amelynek során az interpretáció további aspektusai válnak láthatóvá. Ezen „dialektika új alakja a szöveg vonatkozási funkciójából adódik”. Miről van itt szó? Röviden: az olvasás lehetséges módjairól. Emlékeztetnék arra, hogy a szöveg értelemtartalma – mind az élőbeszéd lejegyzése, mind a cselekedetek rögzülése esetén – *eltávolodást* jelent a közvetlen szituációtól. „A környező valóságtól való eltávolodás két ellentétes cselekedetet tesz lehetővé – írja Ricœur. – Mint olvasó megmaradhatunk olyan helyzetben, amelyben a konkrét valóságvonatkozás módja számunkra érdektelen; vagy életre kelthetjük a szöveg rejtett, potenciálisan nem nyilvánvaló viszonyait egy új szituációban, az olvasási szituációban. Első esetben úgy kezeljük a szöveget, mint valami világtalan jelenséget; a második esetben viszont új és nyilvánvalóan létező viszonyokat bontunk ki [belőle].”¹⁰⁴¹

(1) Az első lehetőséget a strukturalista-funkcionalista szemlélet különböző iskolái képviselik. Ám „amit itt olvasásnak hívnak, az a valósághoz fűződő jól látható viszonyok felfüggesztésének a kiterjesztése, és a szöveg oldalára történő helyezkedés abból a célból, hogy ezen világot vesztett hely keretei között lehessen maradni. A döntés következtében a szövegnek többé nincsen külső vonatkozása, már csak úgynevezett belső oldalai vannak.”¹⁰⁴² Előttünk egy zárt jelrendszer, amelynek alkotórészei *csak egymásra* vonatkoznak. Láthattuk ezt a strukturalista-funkcionalista nyelvtudomány képviselőinél.

¹⁰⁴⁰ Ricœur (2002): i. m. 72.

¹⁰⁴¹ Ricœur (2002): i. m. 72.

¹⁰⁴² Ricœur (2002): i. m. 72.

Ricœur ezzel kapcsolatban két következményre mutat rá. Az egyik: a strukturalizmus keretei között megszűnt a természet és a szellem közötti hagyományos ellentét, mégpedig egy új gondolkodási modell, a szemiológia révén. Lehetségessé vált ugyanis, hogy a nyelvhasználatnak alapul szolgáló elemi jelrendszerek elemzésére nagy sikerrel felhasznált nyelvészeti szabályokat kiterjesszék *minden* szöveg elemzésére, és a nyelvészeti struktúra (kölsönös összefüggés az azonos rendszerben lévő, egymáshoz viszonyított ellentétek lehatárolt során belüli egységek között) egyik megnyilvánulásának tekintsék őket. A másik: ezt a strukturális modellt valóban el is kezdték alkalmazni minden olyan jelsorozatra, amely hosszabb egy mondatnál, a nyelvészet által figyelembe vett legkisebb egységénél. Ezek közül Ricœur Lévi-Strauss mítoszinterpretálását tartja a legfigyelemreméltóbbnak.

Ám vajon mit mond el nekünk Lévi-Strauss a mítoszokról? – kérdezi Ricœur. Az általa vélelmezett mítoszstruktúra révén szerinte a mítoszt ugyan *megmagyaráztuk, de nem értelmeztük*. „A strukturális elemzés segítségével kipreparáltuk a mítosz logikáját, a műveleteket, amely által a különböző viszonylatnyalábok egymással összekapcsolódnak”, és ez a logika konstituálja a vizsgált mítosz strukturális törvényszerűségét. „Ez a törvényszerűség azonban mindenekelőtt az olvasás tárgya, és semmi esetre sem a beszédé – mármint az elmondás értelmében –, ahogyan tehát egy mítosz ereje egy adott szituációban új életre kell. Itt a szöveg csak egy szöveg, és éppen azért lehet ez, mert nekünk szóló jelentése fel van függesztve, nem aktualizálja számunkra senki egy éppen folyó beszédtevékenység révén.”¹⁰⁴³ Úgy vélem, mindez vonatkozik Petőfi S. János zseniálisa szemiológiai textológiájára is, amely „belefullasztja” az élő szöveget egy „komputergagy” egyre összetettebb és egyre életidegenebb strukturalista-funkcionalista modelljébe.

(2) Ricœur szerint azonban lehetséges, sőt szükséges a kettő összekapcsolása, vagyis a magyarázatnak az értelmezésre kell épülnie, és ez nem is lehet másképpen, mert a struktúrák értelmüket vesztenék, ha nem vonatkoznának valamilyen módon önmaguk világára, amelynek a jelei, még ha egy rendszer elemeiként tekintünk is rájuk.

„Ha ez így van, akkor nem mondhatjuk-e, hogy a strukturális elemzés funkciója abban áll, hogy egy pusztán felszíni szemantikától, vagyis az elmesélt mítosz szemantikájától elvezet bennünket egy mélyebb szemantikához, vagyis a határhelyzetekhez, amelyek a mítosz végső vonatkozásai? Én komolyan azt gondolom, hogy a strukturális elemzés nem múltna felül egy felelőtlen játék vagy egy algebrai elemzés szintjén, ha nem éppen ez lenne a funkciója. Ez esetben a mítoszt magát fosztanánk meg funkciójától, attól, amit Lévi-Strauss tulajdonított neki, nevezetesen, hogy az embereket meghatározott ellentétek tudójává teszi, és őket ezek megfogalmazása felé tereli. Ha megpróbálnánk kiiktatni a létezés *apóriáira* való vonatkozásokat, amely körül a mitikus gondolkodás mindig is kering, akkor a mítoszelmélet nem lenne más, mint az emberiség értelmetlen diskurzusának nekrológja. Ha viszont a strukturális elemzést közbülső lépcsőfoknak – mégpedig szükségszerű lépcsőfoknak – tekintjük, amely a naív és a kritikus, a felszíni és mély interpretáció között van, akkor megvan a lehetőség arra, hogy a magyarázat és a megértés a *hermeneutikai talaj*hoz kötődő két pillér egyike és másikja legyen. Ez a mély szemantika az, amely a megértés

¹⁰⁴³ Ricœur (2002): i. m. 73.

tulajdonképpen tárgyát felmutatja, és amely feltételezi, hogy az olvasó és a dolgok természete között megvan a meghatározott affinitás, amiről szöveg is szól.”¹⁰⁴⁴

(3) Úgy tűnik nekem, hogy végül is ennek az összekapcsolódásnak az ambicionálása Ricœur legfontosabb szándéka. A „mély-szemantika” azonban elég különös kifejezés, egyaránt felidéri az olvasói önkény rémét és az igazi szerzői szándék létezését. Ricœur azonban nem a szereplőkben horgonyozza le a jelentését. Olyasvalami ez, mondja, „amiről a szöveg, pontosabban a szöveg nem nyilvánvaló viszonyai szólnak”. Ezt a nem nyilvánvaló világot zárja magába a szöveg rejtett szemantikája, amely világ tehát benne van a szövegben, csak éppen nem látszik rajta a felszínes odapillantáskor.

„Amit meg akarunk érteni, az nem olyasvalami, ami a szöveg *mögött* van, hanem az a valami, ami nyíltan előttünk fekszik. Nem az eredeti diskurzusszituációt kell megértenünk, hanem a lehetséges világra történő utalásokat. A megértésnek csak kevésé kell foglalkozni a szerzővel és helyzetével, inkább a szöveg révén megnyíló világok jelentéseit érdemes megragadni. Egy szöveg megértése azt jelenti, hogy követjük az értelemtől a vonatkozásig tartó mozgást, abból kiindulva, amit mond, elmenve addig, amiről szól.”¹⁰⁴⁵

Ricœur szerint tehát minden szöveg egy *lehetséges* világról *is* szól, és amikor megpróbáljuk „elolvasni” ezeket, akkor nem idegen személyek tapasztalataiba helyezkedünk bele, nem saját vágyainkat vetítjük a szövegekbe, és nem is az eredeti leírás és elhangzás szituációját rekonstruáljuk, hanem *öntudatba emeljük azt a nem nyilvánvaló, de lehetőségként létező valóságot*, „amelyre a szöveg viszonyai utalnak”.¹⁰⁴⁶

(4) Az olvasó ebben a folyamatban nemcsak mint valami kíváncsi rejtvényfejtő, hanem *személyes kötődései* révén van jelen. „Ha végiggondoljuk a magyarázat és a megértés dialektikájának paradigmáját, akkor fel kell tételeznünk, hogy az értelemmel telített struktúrák, amelyeket éppen a mély interpretációknak kell feltárniuk, nem érthetők meg a személyes kötődések nélkül – hasonlóan az olvasóhoz, aki felmutatja és egyben »elsajátítja« egy szöveg mély-szemantikáját.” Ricœur azonban jól tudja, hogy a társadalomtudományokra kiterjesztett „elsajátítás”-konceptió ellen komoly kifogások merülhetnek fel. „Vajon ezzel nem nyitunk-e ajtót és ablakot a személyes előítéletek és a szubjektív tévedések előtt? Vajon nem éppen ezzel visszük bele a humán tudományokba a hermeneutikai kör minden paradoxonját? Más szóval: nem éppen a »feltárás« paradigmája, *együtt az »elsajátítással«*, zúzza szét a humán tudományok tulajdonképpeni fogalmát?” Ricœur ezekre a kétségekre azt válaszolja, hogy a szöveginterpretáció keretei között értelmezett feltárás és elsajátítás „nemcsak paradigmatiszta problémát vetett fel, hanem paradigmatiszta megoldást is kínál számunkra”.¹⁰⁴⁷

Az emberi-társadalmi jelenségek megértésénél (értelmezésénél és magyarázatánál) ugyanis *nem tagadni kell a személyes érintettséget, hanem tisztázni kell jellegét és helyét.*

¹⁰⁴⁴ Ricœur (2002): i. m. 73–74.

¹⁰⁴⁵ Ricœur (2002): i. m. 74.

¹⁰⁴⁶ Ricœur (2002): i. m. 74.

¹⁰⁴⁷ Ricœur (2002): i. m. 75.

A diszkurzív társadalomtudomány keretei között természetesen nem kell elsajátítani egy idegen élet lelkiségét, nem kell érzelmileg azonosulni egy eszmével, és nem kell érdekeltnnek lenni egy ügy feltárásában vagy védelmében. Ugyanis „a megértés *közvetített* tény, amit átsző a magyarázó eljárások teljes komplexuma; ezek az eljárások megelőzik, és egyben elkísérik a megértést. A személyes elsajátítás pedantériája nem valamiféle *érzés*, hanem dinamikus értelem, amelyet éppen a magyarázat tesz szabaddá. Korábban mi ezt a szöveg vonatkozásaként definiáltuk, vagyis képességként, amely egy világot tár fel. Úgy vélem azonban, hogy fel kell vetnünk a szöveginterpretáció paradigmatis karakterének végső velejáróját is.”¹⁰⁴⁸

Vajon mi lenne ez „végső elv”? Egyrészt az, válaszolja Ricœur, hogy egy szöveget azért értelmezünk és magyarázunk, mert *megérintett bennünket*. Ennek sokféle módja lehet, de érintettség nélkül még azt sem tudjuk, hogy mi van a szemünk előtt. A mítosz például még elvont struktúraként is csak azért érdekel bennünket, mert egzisztenciális konfliktusokat „beszél el”, a létezés *apóriáiról*, vagyis végső ellentmondásairól szól. Másrészt „egy autentikus elsajátítás feltételei, úgy, ahogyan ezek egy rendelkezésünkre álló szövegben felismerhetőek, maguk is paradigmatis karaktert hordoznak”.¹⁰⁴⁹ Vagyis az objektív és magyarázó összefüggésnek része az, hogy az ember dolgait illetően személyes kötődést is közvetít. Megismételve egy korábban idézett mondatot, az interpretáció során nemcsak egy tőlünk független realitást próbálunk hipotézis és érvényesség révén megragadni, hanem közben „megvilágítjuk saját helyzetünket, pontosabban ezek közül mindazokat a feltételeket, amelyek számunkra a viszonyokat egyggyé fűzik”.¹⁰⁵⁰ És ez, tenném hozzá, nem alkalmi vagy véletlen tett, hanem az interpretáció feltétele és következménye, amit nem eltüntetni kell, hanem kvalifikálni, hiszen mindez nem akadály a tárgyilagos megértésnek: az értelmezéshez hozzátartozik a magyarázat, a magyarázathoz pedig az értelmezés. Merthogy egymás határfeltételeit alkotják.

¹⁰⁴⁸ Ricœur (2002): i. m. 75–76.

¹⁰⁴⁹ Ricœur (2002): i. m. 76.

¹⁰⁵⁰ Ricœur (2002): i. m. 63–64.

XIX. fejezet

Clifford Geertz: Az interpretatív társadalomtudomány

1. A társadalom diszkurzív realitásának alapelvei

Clifford Geertz (1926–2006) „a második világháborút követő kulturális antropológiai kutatások egyik legkiemelkedőbb alakja [...], a kulturális antropológia élő klasszikusa”, aki fenekestül felforgatta az antropológia szolid és konzervatív tudományát. Tette ezt elsősorban azzal, hogy „felépített egy koherens és igen nagyhatású elméletet, amelynek központi kategóriái a jelentés (kulturális és társadalmi), a szimbólum és az értelmezés”. Mindehhez járult „kivételesen sokoldalú, a szó igazi értelmében vett multidiszciplináris tudása”, aminek eredményeképpen szabadon kalandozik a különböző tudományterületeken.¹⁰⁵¹ Szemlélete és elemzési módszere messze túlmutat az antropológia határain; okkal tekinthetjük őt a szövegközpontú, diszkurzív szemléletű társadalomtudomány egyik nagy hatású képviselőjének. Munkássága kiválóan példázza, hogy egy „jól beállt” klasszikus társadalmi diszciplína, nevezetesen az antropológia, miként képes megújulni a nyelvészetből táplálkozó szövegközpontú szemlélet akceptálásának hatására.¹⁰⁵²

N. Kovács Tímea a *Helikon* tematikus számához (*Kulturális antropológia és irodalomtudomány*) írt bevezető tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy Clifford Geertz nagy hatású interpretatív kultúrakonceptiójának kidolgozásakor „lényegében arra a ricœuri elgondolásra támaszkodik, amely a szöveg fogalmát kiterjeszti a szociális cselekvésre”.¹⁰⁵³ A jól ismert hagyományos ellenvetések szerint persze ez nem lenne lehetséges, ugyanis a szöveg csak mítosz, mese és irodalom, vagy pusztán szöveg(elés), amely a reális élet felett lebeg, ezért a társadalomtudósnak vagy ködfátyolként (ideológia), vagy számokba fullasztott kvázi imponderábilis realitásként (közvélemény) kell róla beszélnie. Semmi körülmények között nincs tehát azonos státusa az intézményekkel, a szervezetekkel és a materiális cselekedetekkel. Clifford Geertz munkássága azonban azt bizonyítja, hogy a szövegközpontú társadalomtudomány nemcsak elvont lehetőség és teoretikus képzelgés, hanem *empirikus tudomány is*. A félreértéseket elkerülendő megjegyezném; Geertz a kultúra fogalma alá sorol minden emberi-társadalmi realitást, tehát nem csak a magas művészetet.

A következőkben Geertz munkásságát abból a két szempontból fogjuk megvizsgálni, hogy mi módon tartja ő nemcsak lehetségesnek, de *szükségesnek* is a diszkurzív társadalomtudomány kialakítását, valamint megnézzük, hogy miként oldotta meg a feladatot

¹⁰⁵¹ Niedermüller Péter: Utószó. In Clifford Geertz: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest, Századvég, 1994. 395.

¹⁰⁵² A fejezet két korábbi írásom átdolgozása: Szabó (1998): i. m. 99–109; Szabó (2003): i. m. 30–43.

¹⁰⁵³ N. Kovács Tímea: Kultúra – Szöveg – reprezentáció: kulturális antropológia és irodalomtudomány. *Helikon Irodalomtudományi Szemle*, 45. (1999), 4. (*Kulturális antropológia és irodalomtudomány*), 485.

egy konkrét *elemzés* szintjén, jelesül az ideológia vizsgálatában. Az első probléma nála három kérdésben konkretizálódik. Az első kérdés: Milyen alapelvei vannak a társadalom és az ember világának diszkurzív nézőpontból? Ezt a *szövegvalóság elvének* nevezhetjük. A második kérdés: Milyen adekvát módszerrel vizsgálható a társadalom szövegvalósága? Geertz a *sűrű leírás* (thick description) kategóriáját használja a módszer megnevezésére. A harmadik kérdés: Milyen jellegű az a tudomány, amely ezen elvek és módszerek jegyében szerveződik? Geertz és mások fogalomhasználatához kapcsolódva ezt *interpretatív* vagy értelmező, másképpen diszkurzív tudománynak fogom nevezni. Ezek áttekintése után térünk rá az ideológiaprobléma vizsgálatára, amelyben jól tetten érhető, hogy miként vizsgálható a társadalom egy fontos területe a diszkurzív szemlélet és módszer alapján, illetve ennek segítségével.

Első kérdésünk megválaszolása kapcsán Geertz munkásságában a társadalmi valóság értelmezésének négy fontos vonását tudjuk rögzíteni. Ezek a következők: a társadalmi valóság *jelentésteli* és interpretált; a jelentésadás és az értelemadás *általános* társadalmi gyakorlat; továbbá *nyilvános* jellegű; és az így létező társadalom pedig *nyitott* valóság.

(1) *A társadalmi valóság jelentésteli és interpretált.* Vagyis a társadalom intézményei és szokásai eleve jelentéses dolgok, úgy is mondhatjuk, olyan szimbólumok, amelyeket a résztvevők jelentéstulajdonítása tart életben, és szabja meg értelmüket s működésük módját. Nem egyszerűen arról van tehát szó, hogy vannak agyagra, kőre, papírra stb. vésett „tisztá” szövegek, hanem a társadalom *minden* jelensége egyben szövegszerűen létező valóság, a cselekvés is, mint például Ricœur írta és bemutatta.

Geertz ezt a nagy jelentőségű ténytet igyekszik több oldalról megvilágítani. „Az ember szimbólumokkal élő, koncepciókat gyártó és jelentéskereső állat” – írja le többször is az ehhez hasonló mondatokat, ezért szerinte az embernek a biológiai szükségleteinél nem kevésbé parancsoló szükségletei irányulnak „a tapasztalatok értelmezésére, formával és renddel történő felruházására”.¹⁰⁵⁴ Az erre irányuló tevékenység, vagyis a szimbólumteremtés és értelmezés nem valami, az emberen kívüli valóság rosszul leplezett vagy téves kifejezése, hanem maga a valóság és realitás. A valóság ugyanis sohasem nyers tények és tiszta realitások tudati *tükröződése és utólagos* értelmezése, hanem már *eleve jelentéses és értelmezett* valóságként áll a rendelkezésünkre, amit mi újraértelmezünk és továbbgondolunk. A jelentés és értelemadás pedig szimbólumokban és szövegekben ölt testet. Jogosultnak tartja ezért a szövegfogalom kiterjesztését az írott és a verbális anyagon túlra is. Mi több, a gondolat szerinte nem is új. „A középkor *interpretatio naturea* hagyománya, amely Spinozánál éri el tetőpontját, a nietzschei kísérlet, hogy az értékrendet a hatalomvágy elkendőzésének tekintse (vagy a marxi, amely a tulajdonviszonyok elkendőzésének tekinti), a freudi, a manifeszt álmok rejtélyes szövegeinek valamely, nyilvánvalóan rejtett tartalommal való behelyettesítése, mind-mind példaként – ha természetesen nem is mindegyik követendőként – említhető. Az ötlet azonban

¹⁰⁵⁴ Geertz (1994): i. m. 20.

elméletileg kidolgozatlan maradt.”¹⁰⁵⁵ Ennek kidolgozásában tartotta Geertz jelentősnek Ricœur munkásságát.

(2) A társadalom szövegvalóságként való „kezelése” nem kiváltságos tevékenység, hanem *általános társadalmi gyakorlat*. Jelentésadás és jelentésfejtés, értelemkeresés és értelemadás tehát nem a „tudós értelmezők” privilégiuma, hanem a köznapieknak napi gyakorlata is. Mindez szorosan összefügg azzal a felfogással, hogy nemcsak az a szöveg tekinthető szövegnek, amit leírtak, hanem a szokások és cselekedetek is, az így létrejövő egész társadalom és kultúra is.

Úgy vélem, a szövegkezelés „demokratizmusának” geertzi kihangsúlyozása jelentős előrelépés abba az irányba, hogy az értelmező társadalomtudomány lehetőségei világosan álljanak előttünk. Geertz számára ugyanis nem kétséges, hogy nemcsak lerögzíthetők a beszédek, nemcsak olvashatók a cselekedetek, hanem mindez a társadalom működésének normális-szokásos menetéhez tartozik, tehát a kultúra alakításához, ezért nincs benne semmi rendkívüli, netalántán irodalmi. A közönséges hétköznapi cselekedetek velejárója, legfeljebb konfliktusos helyzetekben világosabban megmutatkozik a természete. Tetten érhető ez akár a legtriviálisabb jelenségekben is, ahogy ezt a híres, Gilbert Ryle-től átvett példájában, a kacsintás „olvasásában” bemutatta.

(3) A jelentésadás és az értelmezés *nyilvános* jellegű. Ezeket a kérdéseket Geertz a hozzá igen közel álló kultúrafogalom kialakítása kapcsán tárgyalja elsősorban, ami gyakran visszatérő témája írásainak. Itt most elsősorban azt hangsúlyoznám, hogy ha a kultúrát (társadalmat) jelentésszerű valóságnak tekintjük, vagyis nem „szuperorganikus” objektív (emberfüggetlen) valóságnak, akkor még mindenképpen tisztázandó, hogy *hol* található a jelentés a társadalomban, s miként került oda. Geertz világosan fogalmaz: nem az egyes emberek tudatának a mélyén, vagy valahol felettük lebegve, hanem egy *közösen formált, interszubjektív nyilvánosságban*. Csak ennek tudományos elismerése révén van lehetőségünk arra is, véli, hogy „a szélsőséges szubjektivizmus” hibáit ne „szélsőséges formalizmussal” próbáljuk korrigálni.

A felfogás egyébként megfelel a szövegvalóság már jelzett „lételméleti” vonásának. „A kultúra nyilvános, mert jelentése is az” – írja. Bármilyen dolog csak úgy képes létezni, hogy az érintettek tudják, „bizonyos dolgokat bizonyos módon kell tenned”.¹⁰⁵⁶ Ez a létrehozó és fenntartó tevékenység nem folyhat az emberek háta mögött, nem lehet elvont struktúra, vagy egyéni ambíciók folyománya. „Az egyéni jelentés elleni általános támadás a korai Husserl és a kései Wittgenstein óta [...] szerves része a modern gondolkodásnak [...]. Különösen azt kell világossá tenni, hogy ha a kultúrát társadalmilag teremtett jelentésstruktúrák összességének tartjuk, melynek kereteiben az emberek összeesküvéseket jeleznek egymásnak és veszik e jeleket vagy sértéseket érzékelnek és válaszolnak rájuk”, akkor ezeket nem „tekintjük pszichológiai jelenségnek, az egyéni tudat, személyiség, kognitív struktúra vagy akármi más jellegzetességének”. Ezért aztán egy idegen helyen „leginkább nem azért nem tudjuk megérteni, hogy az emberek miben törnek a fejüket,

¹⁰⁵⁵ Geertz (1994): i. m. 164.

¹⁰⁵⁶ Geertz (1994): i. m. 179.

mert nem ismerjük a megismerés működését [...], hanem azért, mert nem ismerjük ki magunkat abban a képi világban, amelyen belül cselekedeteik jelekké válnak”.¹⁰⁵⁷

(4) A társadalom szövegvalósága *nyitott* valóság. Nem jelenthet bármit, de eredendő nyitottsága, vagy Ricœur költői kifejezését használva, a politikai nyelv *törékenysége*, Geertz számára is magától értetődik. Az értelmezésben nem cáfolhatatlan objektivitások és természettörvény-féle összefüggések tárulnak fel, hanem *lehetőségek* (és természetesen lehetetlenségek), vagy ahogyan a saját tudományára nézve mondja: „az antropológia célja az emberi beszéd világának bővítése”.¹⁰⁵⁸ Még világosabban: ugyanaz a „tárgyi dolog” a társadalomban sokféle módon lehetséges.

Az imént már említett példája, a kacsintás kapcsán nemcsak azt mutatja be, hogy „mit jelent kacsintani” (tehát miben különbözik a sima szemrángástól), hanem azt is, hogy ez a jelentéktelen gesztus milyen sok lehetőséget hordoz magában a jelentésadások és értelmezések bonyolult játékterében, és egyben azt is, hogy ezek közül hol egyik, hol másik realizálódik. Itt is egy értelemteli struktúra tagolt hierarchiája áll előttünk, mondja, amelyben „tikkeléseket, kacsintásokat, álkacsintásokat, paródiákat, e paródiák próbáit hozzuk létre, észleljük és értelmezzük, ami nélkül ezek voltaképpen nem is léteznek [...], bármit tesz vagy nem tesz valaki a szemhéjával”.¹⁰⁵⁹

A sokféle lehetőségnek azonban van határa, a nyitottság is bezáródik egyszer, magyarárn, sem az értelemadás, sem az értelemfejtés nem végtelen és nem is önkényes. A határokat az *érvényességek* jelölik ki, az a „kontextus, amelyen belül valami érthetően [...] írható le”.¹⁰⁶⁰ Másképpen szólva, az érvényesség annak a világnak a határáig terjed, amelyen belül cselekedeteink felveszik az általunk óhajtott jelentéseket, szavainknak értelme van, és olvasó-értelmező erőfeszítéseink nem hullnak a semmibe. Vagyis hozzáférhetővé válunk egymás számára, tudunk bánni a másikkal és magunkkal, valahogyan kijövünk egymással.

2. A módszer kérdése: sűrű leírás

Az értelmező leírásnak éppen ez a kiindulópontja: nem egyszerűen csak a jelentések regisztrációja (bár ez is), hanem *jelentéslehetőségek* feltárása. Második kérdésünkre tehát mindenekelőtt azt válaszolhatjuk, hogy a társadalom szövegvalóságának adekvát vizsgálati módszere nem lehet a „kilényegítő”, egy-egy vonatkozást valamilyen előfeltevés alapján (metafizikailag, dogmatikusan stb.) kiemelő-leszűkítő és elszegényítő *ritka*, vagyis egyoldalú és szegényes leírás, hanem csak az adott szituációt minél teljettebben visszaadó *sűrű*, még inkább *sokoldalú* leírás, amely az adott szituációban lehetőségként benne lévő, *de aktuálisan nem realizált lehetőségek felmutatása* révén

¹⁰⁵⁷ Geertz (1994): i. m. 180.

¹⁰⁵⁸ Geertz (1994): i. m. 181.

¹⁰⁵⁹ Geertz (1994): i. m. 174.

¹⁰⁶⁰ Geertz (1994): i. m. 181.

értelmezi a tárgyát. Az elnevezést Geertz Ryle-tól veszi át, ám nála futja be azt a tudományos karriert, amely a diszkurzív társadalomtudomány egyik kulcskategóriájává tette. És hogy gondolatmenetünk egészéhez kapcsoljuk: „A cselevés ricœuri értelmében lejegyzett jelentésének kibontására dolgozza ki Geertz a *sűrű leírás* fogalmát.”¹⁰⁶¹ Ennek négy vonása tűnik lényegesnek.

(1) A sűrű leírás a vizsgált jelentéseket *sokoldalú, értelemteli keretbe* igyekszik helyezni. A „jelentések nyomába szegődő”¹⁰⁶² kutatás „összetett fogalmi struktúrák sokaságával kerül szembe”,¹⁰⁶³ ahol is „egymásra halmozódó következtetés és implikációs struktúrákról”¹⁰⁶⁴ kell beszélnünk. A sokoldalúság igénye, egy összetett világ kibontására való törekvés magában a vizsgálati tárgyban rejlik, vele adekvát. Geertz többször hangsúlyozza, hogy a ritka leírás elszegényíti a társadalmi valóságot, valójában egy *nem létező* világot állít be tudományosan igazolt realitásnak, sőt a tudományos konstrukció lehetőségéből, pontosabban egyoldalúságaiból vezeti le az élet lehetőségeit, mármint egy beszűkült életét.

Az értelemmel teli struktúrák kibontása viszont azt jelenti, hogy feltárjuk a résztvevők értelmezési kereteit, jelentésadásaik társadalmi háttérét, értelmező tevékenységük szabályait és horderejét. Másképpen kifejezve: a beszéd jelentésbeli és társadalmi kontextusát, mégpedig a kettőt együtt. Nem adhatunk más jelentést a tudományos értelmezésnek sem, mint amit maguk a szereplők adnak, vagy adnának. Pontosabban a kettőt együtt. A kutatónak ugyanis módja van olyan perspektívákat és összefüggéseket is felszínre hozni, amelyek egy éppen aktuális szituációban nem jelennek meg, de más helyzetben és más szereplőkkel már megjelentek, vagy megjelenésük nem kizárt. Ez nyitja ki a sűrű leírást összetett horizontok felé, és teremti meg a kutatói kreativitás lehetőségét. Emlékeztetnék az első kérdésre adott válasz negyedik pontjára, arra, hogy Geertz szerint a társadalomban más lehetőségek is vannak, mint ami éppen realizálódik, ezért a sűrű elemzés értelemteli struktúrája éppen pontosan a *lehetőségek minél teljesebb számbavétele*, illetve az ezekben való mozgások és realizálódások leírása, értelmezése.

(2) A sűrű leírás a *leírás és az értelmezés kombinációja*. Nem valami objektív társadalomfotózás, nem a nyers tények tudományos összerendezése, hanem *értelmezések értelmezése*; „magyarázatokat magyarázunk”, mondja Geertz,¹⁰⁶⁵ amelyben összefonódik egymással az, ahogyan a vizsgált személyek értelmet adnak cselekedeteiknek azzal, ahogyan a vizsgáló személy ad értelmet annak, amivel találkozott. Vagyis a kutató nem akármit értelmez, hanem azt, ahogy az emberek az életben jelentést adnak annak, ami velük történik, s amit tesznek. Azért kell éppen ezt leírnia, mert csak így válhat egyáltalán a tudományos elemzés tárgyává a társadalom, amelyet nem kell kitalálni vagy felfedezni: ott van a kutató előtt, aki maga is részese.

¹⁰⁶¹ N. Kovács (1999): i. m. 486.

¹⁰⁶² Geertz (1994): i. m. 72.

¹⁰⁶³ Geertz (1994): i. m. 77.

¹⁰⁶⁴ Geertz (1994): i. m. 74.

¹⁰⁶⁵ Geertz (1994): i. m. 176.

A sűrű leírás a mindennapi értelemadó cselekvőre orientált, és nem is távolodik el tőle, hangsúlyozza Geertz. A sűrű leírásoknak „az értelmezések azon kategóriáiban kell íródniuk, amelyekben meghatározott csoporthoz tartozó személyek értelmezik élményeiket, hiszen azt állítjuk, hogy ezeket írják le; egyúttal azonban antropológiai leírások is, mert valójában antropológusoktól származnak”, vagyis tudós kutatóktól.¹⁰⁶⁶ A kettősség az értelmezés cirkulációs jellegére utal, ami a korábban mondott érvényességi probléma újbóli felmerülése. A kutató értelmezését nem az igazolja, hogy vissza tudja-e vezetni a vizsgált jelenségeket valamilyen értelmezéstől független objektív entitásra vagy egy kifogástalan formai konstrukcióra. „Bárminek a helyes értelmezése – legyen szó versről, személyről, történetről, szertartásról, intézményről, társadalomról – annak a dolognak a legmélyébe vezet bennünket, amelyiknek az értelmezéséről szó van.”¹⁰⁶⁷ Ha egy értelmezés nem ezt teszi, akkor esetleg eleganciája, szerzője okossága vagy az eukleidészi rend szépsége csodálatot válthat ki belőlünk, „de valami mást kapunk, mint amire feladatunk [...] szempontjából szükségünk van”.¹⁰⁶⁸

(3) A sűrű leírás módszere *mikroszkopikus*. A mindennapi élet eseményeit vonja vizsgálati körébe, ráadásul ma már nemcsak a távoli kultúrák szokásait, hanem saját mindennapjainkat is, mutat rá Geertz. A mindennapiság vizsgálatát azonban nem úgy végzi, hogy az élet kis ügyeit alárendeli valamilyen elvont törvénynek vagy a nembeli-ség ígézetének. Nem akar sem morális elveket illusztrálni, sem tudományos törvényeket bizonyítani. Vagy ami még gyakoribb a társadalomtudományban, egy módszer szimpla alkalmazásával igazolni egy „elmélet helyességét”, egy modell „használhatóságát”. Egyszerűen érdekli egy „kis” ügy a maga *teljességében*. Azt mondanám, inkább specifikálja a tárgyát, mintsem általánosítja, ami állandóan a sematizmus veszélyével fenyegeti az elemzést. A sűrű leírásnak még csak a koherencia sem feltétele. „Értelemzésünk ereje nem függhet – noha manapság oly gyakran vélik így – attól, hogy ezek milyen zárt egységet alkotnak, illetve milyen magabiztos érvelésen nyugszanak.”¹⁰⁶⁹

A mikroszkopikus elemzés, a „csip-csup ügyek” vizsgálata azonban éppen hogy nem csip-csup problémákról, jelentéktelen kérdésekről szól. Geertz azonban kifejezetten elhatárolja magát a „cseppben a tenger” című tudományos giccstől, amire itt elsőként gondolhatunk. Amire ő törekszik; az egész és a rész, a konkrét és az elvont, az egyedi és az általános egymásba való szüntelen *átjátszásának* megmutatása, az elemzett „jelentéstartó struktúra” minden vonásának minél teljesebb bemutatása. Ennek érdekében a tudomány elvont fogalmait próbálja egyesíteni „a sűrű leírásra támaszkodó néprajzzal, abban a reményben, hogy a pusztán események tudományosan sokatmondóvá válnak. Célunk, hogy jelentős következtetéseket vonjunk le jelentéktelen, ám igen sűrű szövésszerű tényekből; pontosan azzal akarjuk elősegíteni általános kijelentések szóba foglalását a kultúra szerepéről a közösség létrejöttében, hogy ezeket a bonyolult egyedi sajátosságokhoz

¹⁰⁶⁶ Geertz (1994): i. m. 182.

¹⁰⁶⁷ Geertz (1994): i. m. 182.

¹⁰⁶⁸ Geertz (1994): i. m. 185.

¹⁰⁶⁹ Geertz (1994): i. m. 185.

kapcsoljuk. Így tehát nemcsak az értelmezés nyúlik vissza a legközvetlenebb megfigyelés szintjére: ezt teszi az elmélet is, amelytől az ilyen értelmezés fogalmilag függ.”¹⁰⁷⁰

(4) A sűrű leírás egyaránt alkalmazható az *eszmei* valóság és a *cselekvési* valóság értelmezésére. Geertz nemcsak szokásokat elemzett, hanem kitartóan érdeklődött a szellemi szférák és tudásformák (vallás, művészet, ideológia, nacionalizmus, köznapi józan ész stb.) iránt is. Közülük az *ideológia* geertzi, interpretatív felfogását részletesen megvizsgáljuk a fejezet 4. pontjában. Ennek lényegét talán lehetne úgy összegezni, hogy Geertz szerint az ideológia egyrészt nem az érdekharcokat jól lepező nézetrendszer, nem is a megoldatlan egyéni problémák társadalmi projekciója és feloldása, hanem *egy élethelyzet adekvát tudata*. Nevezetesen annak, amikor sem lehetőség, sem szükség nincs arra, hogy a dolgokat színről színre lássuk. Így áll elő az ideológia másik vonása: nevezetesen hogy eredendően metaforikus észjárást képvisel. Azaz egy bizonytalan kimenetelű jövő, egy nehezen átlátható helyzet és egy cselekvési kényszerhelyzetben lévő ember számára a metafora *kettős közvetítésű* képi logikája az a nyelv, amelyben identitását őrizve tud cselekedni. De hol itt a sűrű leírás, kérdezhetjük. Nos, sommás megállapításaim Geertz nagyon is konkrét elemzéseire kapcsolódnak, mindenekelőtt Indonézia gyarmatosítás utáni ideológiai törekvéseinek vizsgálatához. A legfontosabb azonban az értelmező (sűrű) elemzés fölöttébb termékeny volta: Geertz képes volt az ideológiáról való gondolkodásnak is új irányt szabni.

A cselekedetek és szokások sűrű leírása kapcsán pedig talán elegendő, ha a bali kakasviadalokról szóló híres geertzi elemzésre utalunk. Az esemény a polinéz emberek kedvenc időtöltése, és látszólag távol van a napi élettől s az élet lényeges kérdéseitől. Geertz „olvasatában” azonban egyrészt a közösség legfontosabb viszonyáról, a *státus-hierarchiáról* szól, másrészt az emberek *szubjektivitásának* kifejezési és átélési formája. Az esemény szólhatna másról is, azaz „ennek nem feltétlenül kellene így lennie”,¹⁰⁷¹ mint ahogyan a kakasviadal máshol másként folyik és mást jelent. Itt azonban „a kakasviadal leginkább a státusviszonyokról szól, és azt mondja el, hogy a státusviszony élet-halál kérdése”.¹⁰⁷² Pontosabban:

„A polinéz rangcímek és a hindu kasztok sajátos összeolvadása, a góg hierarchiája alkotja a társadalom morális gerincét. A fenti érzelmek azonban, amelyekre ez a hierarchia épül, csak a kakasviadalon mutatkoznak meg leplezetlenül, eredeti mivoltukban. Máshol az etikett homályába, az eufemizmus és a ceremónia dús felhőjébe, gesztusokba és célzásokba burkoltan jelenik meg. [...] A féltékenység, irigység, brutalitás éppen annyira részesei a bali karakternek, mint a büszke tartás, a kecsesség és a báj. A bali emberek a kakasviadalt valószínűleg azért is értékelik olyan nagyra, mert e nélkül mindezt sokkal kisebb mértékben értenék meg.”¹⁰⁷³

¹⁰⁷⁰ Geertz (1994): i. m. 196.

¹⁰⁷¹ Geertz (1994): i. m. 160.

¹⁰⁷² Geertz (1994): i. m. 162.

¹⁰⁷³ Geertz (1994): i. m. 163.

Vagyis értelmező szerepe van; a kakasviadatok eseménye olyan történet, amelyet az ottani emberek „önmaguknak önmagukról mondanak”.¹⁰⁷⁴ Egyszerre látják benne szimbolizálódni a társadalom erkölcsi összetartó erejét és „önnön szubjektivitásuk dimenzióit”, amely nem is létezhetne, „amíg ilyen módon meg nem szerveződik”.¹⁰⁷⁵

3. A diszkurzív társadalomtudomány sajátosságai

Harmadik kérdésünk kapcsán a diszkurzív tudomány geertzi felfogásához igyekszünk közel férközni. Természetesen a diszkurzivitás szemléletmódja messzemenően áthatja mind a realitás felfogását (szövegvalóság), mind a vizsgálati módot (sűrű leírás), de Clifford Geertz gyakran reflektál saját praxisára is, azaz igyekszik jelezni tudományosményének és empirikus vizsgálódásának specifikus vonásait. Munkáiban három ilyen sajátosságot mutat be.

(1) *Bebocsátást nyerünk* alanyaink életébe. Hagyományosabb elnevezéssel: ideánk a résztvevői magatartás. A vizsgálat értelme, írja Geertz, hogy „segítségével bebocsátást nyerjünk alanyaink fogalmi világába, s így – a kifejezés kissé tágitott értelmezésében – társaloghassunk velük”.¹⁰⁷⁶ Geertz óvja a társadalomtudományt a logikai álmodozástól és a tudományos kábulattól. Mi sem könnyebb annál, véli, mint fantáziadús elvonatkoztatások és mutató absztrakciók ráhúzása az elemzett jelenségekre, vagy azt állítani, hogy a bámulni valóan bonyolult konstrukciók magukból a dolgokból adódnak. Akik így tesznek, összekeverik a tudósok észjárását a burjánzó étellel és a köznapi életet élő emberek eleven valóságával. Sőt a modellek is, amelyek tudományos hasznosságáról egyesek mélységesen meg vannak győződve, teljes bizonyossággal legfeljebb önmaguk (konstruált) létezését bizonyítják. Ilyen és ehhez hasonló érvek alapján én úgy látom, hogy Geertzöt a mindennapi élet mély megértésének vágya, az emberek iránt tanúsított eredendő kíváncsisága és tisztelete készteti arra, hogy tiltakozzon a *tudományos agresszió* különböző módjai ellen, legyen az a természettudomány fennhéjázása, vagy a társadalomtudományok szépen konstruált ideáinak, sematikus vagy agyonbonyolított formáinak ilyen-olyan célú oktrojálása.

Egyetértek Geertzzel, ebből a tudományos arisztokratizmusból az értelmező szemlélet vezet ki bennünket, és vélhetően csak ez. Először is az interpretatív szemlélet elsőként megérteni akar, és csak utána magyarázni, még inkább a kettőt együtt tartja célravezetőnek. Nem hiszi, hogy a megértés lehetősége és pontossága az értelmező és az értelmezett közötti *távolság* nagyságával arányos, avagy az érintetlenséggel függ össze. Ez nem térbeliség, hanem tudományos magatartás kérdése. Az interpretatív tudomány a megérkezéssel és a bebocsátással kezdődik, de a kutató az emberek értelemkonstrukciójára kíváncsi, abba szeretne bekapcsolódni (vagyis belelátni), nem pedig az életükbe. A bekapcsolódásnak

¹⁰⁷⁴ Geertz (1994): i. m. 164.

¹⁰⁷⁵ Geertz (1994): i. m. 167.

¹⁰⁷⁶ Geertz (1994): i. m. 192.

nincs elvi akadály, amennyiben úgy tekintünk a társadalmi valóság vizsgált jelenségére, mint egy könyv lapjaira, amelyek valakinek „valamit mondanak valamiről”. A kutatónak természetesen mindig van előléte és előzetes elképzelése arról, hogy mivel találkozik, de a legfontosabb szabály azt tudni, hogy „a társadalmak, mint az életmódok, saját értelmezéseiket tartalmazzák”.¹⁰⁷⁷ A megértés ennek a saját értelmezésnek a rögzítése és interpretálása, a magyarázat pedig, a szituáció *lehetőségeinek* a kibontása: az éppen nem aktualizált értelmezések felvetése, kontextusok, perspektívák és határok érzékeltetése, a beszélés helyének minél teljesebb bemutatása.

Geertz meglehetősen egyszerűen intézi el a résztvevő-megfigyelő kettősség régi dilemmáit. Úgy véli, semmi akadály annak, hogy okos emberek logikailag megoldhatatlan és teoretikusan kibékíthetetlen ellentéteket konstruáljanak a „társadalom” működéséről. Az „eredmény”: terméketlen gondolkodás, „sértésváltások” és életidegenség. Ezért ott kell őket hagyni, ahol vannak, kiagyalói és követői főjének a saját levükben. Mert választásról van szó, elismeri, hogy ez esetben (is) tudományos ízlésítéletet hozunk, de hát ez mindig is így van: egyebek mellett ebben áll a tudós felelőssége.

Az értelmezés, de még a magyarázat sem vezet azonban egy új nyelv kialakításához. Geertz szerint meg kell maradni az értelmezett szavakon és gondolatokon belül. Itt pusztán csak a narratívák és argumentációk *lehetőségeinek tágitásáról* van szó. A köznapi és a tudományos nyelv viszonyának ez az értelmezése egyébként sem idegen például a hermeneutikai tradícióban. Geertz szerint sűrűn és mélyen kell beszélnünk arról, amivel találkozunk, én azt mondanám, hogy *telítetten és kimerítően*, mondjuk mint egy regény, már amennyire erre képesek vagyunk. Mindenesetre az interpretatív vizsgálatnak az a célja, hogy *azt* értsük meg jól, ami előttünk van, tudjuk tehát, hogy a fontosságok és jelentőségek nem elvont konstrukciók folyományai. Mondjuk a közélet szereplője elvileg a politika minden fontos problémájával szembesülhet, függetlenül rangjától és státusától. Az élet vagy eltalál bennünket, vagy nem, akár hol is vagyunk.

(2) Ez a mániákus életigenlés, amely ennyire áthatja a geertzi gondolkodást, egyebek mellett a *tipikusság* tudományos jelentőségének az elismerésében is testet ölt. Amikor például arról ír, hogy a bali ember a kakasviadalban egyszerre látja meg saját társadalmát és önnön szubjektivitását, akkor nem arra gondol, hogy ez elvont kognitív struktúrák felismerése lenne. Inkább benyomások rögzülése és érzelmek küzdelme, sőt kinetikus azonosulás, éppenhogy a fogalmi határok áthágása, érthetetlennek tűnő jelentések késhegyig menő vitája. A bali kakasviadal, amelyben „a bali ember saját temperamentumát és egyúttal a társadalom természetét formázza meg”,¹⁰⁷⁸ nem azért lesz olyan, amilyen, mert az elvontság magasabb szintjén helyezkedik el, mint az élet más módjai (például a tudomány), hanem mert *tipikus* életesemény.

Tipikus, mert az élet minden fontos mozzanata képes benne *összesűrűsödni*. „A bali emberek azért mennek kakasviadalra, hogy rájöjjenek, mit érezhet akkor az általában nyugodt, zárkózott, szinte megszállottan önmagába mélyedő ember, aki úgynevezett morális

¹⁰⁷⁷ Geertz (1994): i. m. 169.

¹⁰⁷⁸ Geertz (1994): i. m. 168.

autokozmoszban él, amikor támadják, gyötrik, harcba hívják, megsértik, és mindennek eredményeképpen szélsőséges dühbe tör ki, vagy akkor, ha teljes győzelmet arat, vagy pedig akkor, ha teljesen megalázzák.”¹⁰⁷⁹ Vagyis itt a mindennapi tapasztalatok sűrített fókuszba állításáról van szó, amely nem egyszerűen azt mondja el, hogy mi történt (állítólag ennek feltárása lenne az „igazi” tudományos feladat), hanem azt, ami mindig is történik velünk, csak éppen nem látjuk, mert életünk máskor nem *szembesít* bennünket jelentésteli írásokkal és eseményekkel. Bár ezt többnyire tipikusnak nevezik, de Geertz szerint inkább „paradigmatikus emberi eseménynek”¹⁰⁸⁰ kellene nevezni.

Nevezhetnénk talán szimbólumnak is, hiszen ennek, Sapir klasszikus meghatározása szerint, éppen a sűrítés az egyik sajátossága. Csakhogy a szót olyan tág értelmezésben használják ma már, hogy valószínűleg ez a konkretizáció semmitmondónak tűnne. Arra azonban még így is rávilágít, hogy a tudományos lényegjelölések világához képest egy-egy periferikusnak tűnő jelenség (politikai botrány, a filmcsillag viselt dolgai, természeti katasztrófa, a miniszterelnök elejtett félmondata, vagy éppen a bali kakasviadal) miért válnak vagy lettek az általános lényegkereső tudomány perspektívájából nézve „érthetetlen módon” fontosak az emberek számára. Azért, mert benne és általa átélhetik és *megtudhatják*, hogy kik ők és mi fontos a számukra.

A tipikus (szemben az átlaggal és az általánossal) talán sokkal nagyobb megismerési értékkel bír a társadalomtudományokban, mint azt Geertz itt tételezi, sőt, még kategóriálisan is helyettesíteni akarja, bár magát a jelenséget fontosnak tartja. Úgy vélem, Kierkegaard, W. Benjamin és Lukács György vonatkozó felfogása ebben a tárgykörben a probléma mély megértéséről tanúskodik, nem beszélve Carl Schmitt *politikai* (das Politische) fogalmáról, amelynek egyik vonása (a kivételes eset és a határdefiníció) éppen a tipikusságban rejlő lehetőség politikatudományi kihasználásának a felvetése.¹⁰⁸¹

(3) Az értelmező tudomány megállapításai elvileg mindig *vitathatóak*, az értelmezés és magyarázat pedig elvileg *befejezhetetlen*. Ennek az elemzési módnak a „lényegéhez tartozik – írja Geertz –, hogy: befejezetlen. S ami ennél is rosszabb, minél mélyebbre hatol, annál kevésbé teljes. Furcsa ez a tudomány: legtöbbit ígérő megállapításai alapja a legingatagabb.”¹⁰⁸² Vagy pozitívan fogalmazva; az értelmező tudomány elemzésének következtetéseit mindig is vitatják és kiegészítik. Mit kezdjünk ezzel a szokatlan ténnyel, és egyáltalán tudomány-e az, ami így viselkedik?

Természetesen az, csak „másféle”: eszménye nem a „világbíró” természettudomány és nem a „társadalomlekezelő” vagy „társadalomfelemelő” mérnöki személetű társadalomtudomány, bár sokan hisznek ezekben, ezért mérhetetlen sok pénzt és töménytelen időt fecsérelnek rá. Ám az eredendő bizonytalanság vize minden tudomány forrásvidékén ott buzog. Csakhogy az imént aposztrofált szemlélet képviselői mind önmagukkal, mind megrendelőikkel elhitetik: a szétfolyó bizonytalanságokat kijegecesítették. Eljárásuk jól

¹⁰⁷⁹ Geertz (1994): i. m. 166.

¹⁰⁸⁰ Geertz (1994): i. m. 167.

¹⁰⁸¹ A tipikusság problémájáról részletesen: Szabó Márton: *Diszkurzív politikatudomány. Bevezetés a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába*. Budapest, Osiris, 2016a. 165–187.

¹⁰⁸² Geertz (1994): i. m. 197.

ismert módja: a társadalmat határolt tulajdonságok halmazává változtatják, hogy meg tudják számolni, struktúrák részeivé tördelik, hogy jól osztályozható rendet tudjanak benne kimutatni, és létrehozzák ennek modelljét, amibe aztán mindent és mindenkit megpróbálnak belepasszírozni. Ma sem felejttem el a történetet az ezerkilencszázkilencvenes évek elejéről. A riporternő, könyvvel a kezében, amelynek címe valami olyasmi volt, hogy az ország számokban, odafordul a „neves” struktúrakutató szociológushoz, aki később nagytőkés és kormánykitüntetett „pártháttér” lett: „Ugye én most a magyar valóságot tartom a kezemben?” „Hát igen”, válaszolta a szerző szerényen öblögetve, ahogy mindig is szokta.

Az értelmező tudomány bizonyosan nem fagyasztószekrény, amelyben a cáfolhatatlan igazságok és valódi tények „örökszilárd” darabjait jegelik. „Magyarázatainak meggyőző erejét nem értelmezést nélkülöző adatok tömegén [...] kell lemérnünk”, és állítólagos objektív társadalmi törvények kimutatásán, írja Geertz, hanem azon, hogy „a tudományos képzelet mennyire képes bekapcsolni bennünket idegen emberek életének vérkeringésébe”.¹⁰⁸³ A jelentések megtalálása, ennek kiszabadítása az esetlegesség közegeből egyáltalán nem könnyű feladat, komoly előképzettséget és invenciót igényel. Enyhíti tanácsalanságunkat, mert érthetővé teszi, amit idáig nem értettünk, sőt még bizonyos magatartások bekövetkeztét is valószínűsíti, de a részletek biztos előrejelzésére soha nem lesz alkalmas, bármilyen nagy is erre a piaci kereslet, és bármilyen sűrűn be is ígérik ezt egyesek, hiszen erre lehet jó sok támogatást kapni.

Mindennek következtében a diszkurzív vagy értelmező társadalomtudományok *fejlődése* nem is az adatok és teóriák kumulálódása, az egyre többet tudás diadalmenete. Próbálkozás, közel kerülés, feltárás, horizontok jelzése, szabályok érzékelése, telített leírás és tudományos értelmezés – ezektől a szemléleti és módszerbeli kategóriáktól messzemenően idegen a technicista tudásfelhalmozó idea. Talán, mondja Geertz, tanulhatunk egymástól szemléletet, módszert, érzékenységet, nem utolsósorban pedig emberismeretet, hiszen mi másról szól a társadalomtudomány. De hogy mi lenne itt a tudományos haladás? Ezt, ha van ilyen, „nem annyira az egyetértés fokozódása, mint inkább a vita kifinomodása jelzi”.¹⁰⁸⁴ Vagy esetleg az, mondanám, hogy sokan beszélünk ugyanarról eltérő hangsúlyokkal, feltehetően az okosság és az érintettség feszültségében, így a vizsgált életdarab új és új vonása mutatkozik meg előttünk.

Geertz prognózisa a szövegközpontú társadalomtudomány térhódításáról azonban csak lassan teljesedik ki, amihez vélhetően szemlélete és vizsgálati tárgya egyaránt hozzájárul, ráadásul a kettő egymást erősíti. Ha például arra vagyunk kíváncsiak, hogy a szegénység „hogyan áll” a társadalomban (kik a szegények, és miért azok, mennyit keresnek, hol laknak vagy nem laknak, változik-e a helyzetük, hogyan fogadják a különböző intézkedéseket, mik a perspektíváik stb.), akkor a sokak által használt tárgynyelv okán mindenki érteni véli, hogy miről beszélünk. A felvetett problémák megoldását is

¹⁰⁸³ Geertz (1994): i. m. 185.

¹⁰⁸⁴ Geertz (1994): i. m. 197.

fontosnak tartja, tehát minden résztvevőnek meglehet a jó érzése, hogy hasznos ügyön gondolkodik és munkálkodik.

De ha annak vizsgálata kerül egyáltalán szóba, hogy a társadalom *hogyan gondolkodik és beszél* a szegénységről, milyen jelentést ad ilyen-olyan területeinek, a politikai nyilvánosságban hogyan élezi ki vagy éppen jelentéktelenítik el a szegénységet, hogyan élünk vele együtt jó lelkiismerettel, akkor ez periferikusnak tetszik a szegénység tényleges problémáihoz képest. Mint ahogyan valóban az is, csak hogy ennek kínjaihoz képest *minden* tudományos okoskodás érdektelen, már-már amorális. De ha már idáig „lejutunk”, akkor talán az is világos, hogy nincs különbség aközött, hogy valaki a szegénység *tárgyi* feltételeit vagy *jelentésfeltételeit* vizsgálja-e. A társadalmi nyomor talán az egyik legösszetettebb, az egyének és a közösségek életét legelementárisabban érintő jelentésszerűség (is), amelynek létezéséhez sajátos nyelvi eljárások és szabályok kötődnek, amint ezt Murray Edelman híres könyve bemutatta,¹⁰⁸⁵ és még terápiásan is illendő interpretációs tudás birtokában közeledni hozzá.

Nem kötelező természetesen. „Gyakran mondom a hallgatóimnak: ha asztalosok vagy mérnökök vagy orvosok akartok lenni, akkor nem nagyon kell törődnötök az ismeretlenséggel”, és az értelmezésekkel – írta egyszer egy tudománytörténész, majd így folytatta: de ha már nem tárgyról és nem természeti lényekről beszéltek, hanem a társadalomról, amiben ti is benne vagytok, akkor „rögtön belép a bizonytalanság és a nem-tudás [...] etikája”.¹⁰⁸⁶ Szövegvalóság, nyelv, episztemológia, reflexió és kritikai önszemlélet – ezek egymás édestestvérei, és éppen ez a baj velük: nem nagyon férnek össze a társadalom-mérnöki víziókkal és társadalomtechnikusi „elvárásokkal”. Talán az információs társadalom vagy a kommunikációs társadalom divatja változtat a helyzeten, csak ismételt az a kérdés, minek tekintjük a „szövegelő társadalom” legújabb keletű „eposzi jelzőit”: objektíve kész adottságok, jól ismert státusok, struktúrák és viszonyok *kiegészítő* elemeinek, s így maguk is kész struktúrák csupán, vagy egy *megváltozott* társadalmi valóság általános bejelentkezésének, amelynek középpontjában a jelentés és az értelmezés áll.

4. Az ideológia mint diszkurzív realitás

Az ideológiaproblémát vizsgálva Geertz kiindulópontja egy arisztotelészi meglátás; a politikát formáló embereknek általában nincs lehetőségük arra, hogy valamilyen tudományos tudásra tegyenek szert, de erre szükségük sincs, hiszen a közösségek életét nem a tudományos tudás szervezi. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy vonatkozó ismerete ön- és közbecsapás lenne. Az ideológia pontosan megfelel ennek a helyzetnek, ezzel adekvát tudásformának tekinthető. A szituációnak két fontos vonása van. Az egyik az,

¹⁰⁸⁵ Murray Edelman: *Political language. Words that succeed and policies that fail.* New York, Academic Press, 1977.

¹⁰⁸⁶ Ernst von Glasersfeld: Konstruktivisták diskurzusok. Ford. Szijj Ferenc. *Helikon Irodalomtudományi Szemle*, 39. (1993), 1. (A konstruktivisták irodalomtudomány), 81.

hogy a politikai helyzetek nehezen átláthatóak, hiszen számtalan tényező alakítja őket, és a tetteink hatását is igen nehéz kiszámítani. A másik pedig az, hogy ennek ellenére a politikában cselekedni kell, ahogy mondják is, a politikában cselekvési kényszerek vannak, vagyis legtöbbször akkor is dönteni és tenni kell valamit, ha nem látjuk át a helyzetet, és nem ismerjük pontosan a cselekedetek következményeit.

Geertz szerint ennek a helyzetnek a kifejeződése az ideológiai tudás. Vagyis az ideológia nem az érdekharcokat jól leplező nézetrendszer és manipulációs eszköz, esetleg „fejletlen” tudományos tudás, mint ezt sokan vélelmezik. Ahhoz azonban, hogy ezt megértsük, hangsúlyozza Geertz, szakítani kell az ideológiaértelmezések szokásos szemléletével, amely a politikai nézeteket a tárgyilagosan leíró és objektív ismereteket produkáló nézetekhez méri, aminek kiteljesedett formája egyébként a tudomány. Jelenleg – írja – az ideológiát, a politikai nézetek tartalmának leírásán túl, alapvetően vélelmezett társadalmi determinánsai felől értelmezik; ez a nagy hatású *érdekelmélet*. „Az érdekelméletben az ideológiai kijelentéseket az előnyökért folytatott univerzális küzdelem háttére előtt vizsgálják”,¹⁰⁸⁷ amelyben az ideológiai felfogások valamilyen takargatni való és nyíltan felvállalhatatlan helyzet következményeként állnak elő. Így lett az ideológia kifejezés napjainkra a tudományos tudás ellenpólusa, a közéleti vitákban pedig a politikával együtt szimplán szitokszóvá változott. Olyan jelzőket ragasztanak mellé, mint elfogult, előítéletes, emocionális, manipulatív, illuzórikus, hazug stb. Persze mindig az ellenfél nézete ilyen, a miénk soha. „Ma már – írja – szinte általános érvényű az ismerős parodisztikus paradigma: »Nekem társadalomfilozófiám, neked politikai véleményed, neki ideológiája van.«”¹⁰⁸⁸ De nem csak a közbeszédre jellemző ez a leminősítő szemlélet, hiszen „az ideológiának a társadalomtudományokban ma uralkodó koncepciója teljes egészében [...] pejoratív jellegű”¹⁰⁸⁹.

Komoly tudományos munkák beszélnek úgy az ideológiáról, írja Geertz, mintha a józan és tisztességes emberek valóságleíró törekvéseinek öntudatlan vagy cinikus semmibevevése lenne, a tudás szennyes folyója, amely mérgezi a lelkeket. Geertz úgy véli, hogy még a legkifinomultabb értelmezések sem mentesek az ilyen elutasító szemlélettől. Példaként Karl Marx, Karl Mannheim, Talcot Parsons és Raymond Aron ideológiáfelfogására utal. Még ezek a kiváló gondolkodók is az intellektuális romlottság vagy a társadalmi és tudati nyomorúság megjelenésének tartják vizsgálati tárgyukat, így aztán az ideológia tanulmányozása sem lesz egyéb, mint az intellektuális tévedés és a tudati zűrzavar *okainak* a vizsgálata. Az elemzők úgy vélik, hogy fő feladatuk, túl az egyszerű leíráson, egy értelmileg és morálisan kétséges helyzet megmagyarázása: *hogyan lehetséges, hogy komoly és tisztességes emberek homályos és zavaros nézeteket vallanak*. Geertz nem állítja, hogy elemzéseik teljesen érvénytelenek lennének, azt azonban állítja, hogy ezen pozíció alapján az ideológia értéktelen (sőt veszélyes) ismeret, amit egy jó polgár vagy

¹⁰⁸⁷ Geertz (1994): i. m. 30.

¹⁰⁸⁸ Geertz (1994): i. m. 22.

¹⁰⁸⁹ Geertz (1994): i. m. 24.

egy jó demokrata nem engedhet meg magának. Mindennek köznapi és tudományos formája az *érdekelmélet*.

Az érdekekkel történő magyarázatnak két *előnye* is van, írja. Az egyik: a politikai tudás bizonytalan tartalmú és változékony közegét stabil és áttekinthető *objektív* tényezőhöz rendeli hozzá. „Az érdekelmélet nagy előnye, hogy a kulturális eszmerendszereket a társadalmi struktúra szilárd vázához köti, hangsúlyozva az ilyen rendszer tagjainak motivációit és e motivációk függését a társadalmi pozícióktól.” A másik előny: az ideológia és a hatalmi *harc* egy szintre hozása, vagy ahogyan Geertz írja: „az érdekelmélet összeforrasztotta a politikai spekulációt a politikai harccal”.¹⁰⁹⁰ Ennek következtében a hatalom megszerzésének és megtartásának praktikus tudása és a politikáról való elméleti gondolkodás összeér egymással. Mindez nagyon megfelel a politikusoknak is, akik általában két típusú tudást használnak; egyrészt a tények, másrészt az érdekek ismeretét, és mivel ezeket használva politizálnak, folyamatosan meg is erősítik létezésüket. Egyrészt ez teszi az érdekelméletet szinte kikezdehetetlen felfogássá, másrészt pedig leegyszerűsítő és leszűkítő jellege.

Az érdekelméleti magyarázatoknak azonban komoly korlátai és hátrányai vannak. Mint Geertz írja, „pszichológiája túlságosan vérszegény”, szociológiája viszont „túl izmos”.¹⁰⁹¹ Egyetlen érdekelméleti elemzés sem képes ugyanis feltárni a politikai cselekedet bonyolult motivációs hátterét, így aztán az átfogó és meggyőző motivációelemzés elvi nehézségeit szűk és felületes magyarázatokkal hidalják át. Az értelmezések két pólus között ingadoznak, a *primitív utilitarizmus és a fennkölt historizmus között*. Az előbbi a homo politicust „felismert személyes előnyeinek racionális számítására” korlátozza, az utóbbi „homályosan szól arról, hogy az ember eszméit társadalmi elkötelezettségei határozzák meg”. Az érdekelméleti felfogás másik korlátja szociológiai jellegű, nevezetesen: a politikát *vég nélküli hatalmi harcnak* tekinti, „ahol az ideológia a ravaszság felső foka”.¹⁰⁹² Ám ha az ideológiát a hatalmi harcok eszközeinek és kifejeződésének tekintjük, írja Geertz, akkor ez egyrészt redukcionalizmus, másrészt a felfogás a politika egészének „militáns karaktert kölcsönöz, és az elemzés intellektuális terét a pusztá taktikák és stratégiák valóságára zsugorítja”.¹⁰⁹³

Ezekkel a felfogásokkal szemben fejt ki a Geertz az ideológia diszkurzív felfogását. Kiindulópontja az, hogy az emberi tudás és gondolkodás nem misztikus és titkos belső folyamat, amelyet akkor vagyunk képesek megfejteni, ha kikérdezzük az embereket, vagy külső jeleit pontosan tudjuk hozzákötni biológiai és társadalmi determináló tényezőkhöz. Ez nem azt jelenti, hogy a tudás „önmagában” állna, az ideológia különösképpen létbe ágyazott, de a bemutatott visszavezetések és következtetések pusztán valószínűségeek, nem megmagyarázzák az ideológia adott módját, hanem csak áthidaló megoldások arra a zavarodottságra, amely akkor áll elő, ha a tudást eleve megfosztjuk *közösségi és nyilvános*

¹⁰⁹⁰ Geertz (1994): i. m. 30.

¹⁰⁹¹ Geertz (1994): i. m. 31.

¹⁰⁹² Geertz (1994): i. m. 31.

¹⁰⁹³ Geertz (1994): i. m. 32.

jellegétől, vagyis verbálisan megjelenő diszkurzív karakterétől. Itt az lehet a megtévesztő, hogy az ideológiát is mindig egyénileg fogalmazzuk meg és képviseljük, az viszont már elkerüli a figyelmünket, hogy az egyéni megnyilatkozás mindig egy történetileg és kulturálisan formált *közös készletből* származik.

Még az érzelmek sem vak és alaktalan módon törnek elő az emberből, figyelmeztet bennünket Geertz, hanem valamilyen kulturális mintázat alapján, még inkább így van ez a kognitív tartalmak és formák esetén. Az olyan szimbolikus rendszerek, mint az ideológia is, „az emberi élet mintázottságának kialakítására szolgáló külsődleges információforrások”, másképpen „személyen kívüli mechanizmusok a világ percepciójához, megértéséhez, megítéléséhez és manipulálásához”.¹⁰⁹⁴ Egyszerűbben szólva: *a rendelkezésre álló* ideológiák segítségével alakítjuk és formáljuk a politika életet. Sem okunk, sem jogunk nincs tehát ahhoz, hogy az ideológiát eleve gyanúval illessük; az ideológia nem eleve rossz vagy jó, hanem a közösségi életünk alakításának nélkülözhetetlen eszköze, amit lehet jól is meg rosszul is használni és alakítani. Geertz szavai szerint „az ember az ideológiák, a társadalmi rend sematikus képeinek konstruálásával válik jobb vagy rosszabb politikai állattá”.¹⁰⁹⁵

Az egyes ember tehát mindig egy már meglévő ideológiai tartalomból, a rendelkezésre álló ideologizálási módokból választ, amikor egy-egy adott helyzetre reagál. Ezt nevezi Geertz a legszélesebb értelemben vett kulturális meghatározottságnak. Ugyanis az embert a biológiai szükségletek és társadalmi kényszerek „csak lazán irányítják”, azt mondhatjuk, az objektivitás a cselekedetnek csak a határait szabja meg, ezen belül igencsak sokféle módon szoktunk cselekedni és viselkedni. Vagyis a gondolkodás és „az emberi viselkedés eredendően és szélsőségesen plasztikus”,¹⁰⁹⁶ leginkább az hat ránk, ahogyan a rendelkezésünkre álló jelentésteli valóságot értelmezzük. A politikai valóság sem értelem nélküli objektivitás, hanem valamilyen értelemmel áthatott realitás, ezért olyan módon épül bele a cselekedeteinkbe, amilyen módon gondolkodunk és beszélünk róla.

Geertz ezért úgy véli, hogy az ideológiák elsősorban a „problematikus társadalmi valóság térképei”. Születésük és elterjedésük rávilágít két fontos funkciójukra: egyrészt „megkísérlik érthetővé tenni az egyébként felfoghatatlan társadalmi helyzeteket”, másrészt minden körülmények között lehetőséget igyekeznek biztosítani „a célirányos cselekvésre”.¹⁰⁹⁷ Azaz az ideológiák a cselekvés eszközei olyan körülmények között, amikor a közéleti embernek akkor is cselekednie kell, ha nem látja át a helyzetét, és nem világosak előtte tettének következményei.

Mindezekből Geertz számára az a kérdés adódik, hogy vajon mi módon képes az ideológia mint tudatforma egy ilyen szerepet betölteni. Válasza *gyökeresen más*, mint amit az ideológiáról előtte tanítottak. Azt írja, hogy ezt a nélkülözhetetlen szerepet az ideológia éppen azért képes betölteni, mert *nem tudomány*, és sohasem lesz az, ezért téves minden

¹⁰⁹⁴ Geertz (1994): i. m. 46.

¹⁰⁹⁵ Geertz (1994): i. m. 47–48.

¹⁰⁹⁶ Geertz (1994): i. m. 47.

¹⁰⁹⁷ Geertz (1994): i. m. 50.

olyan tanítás, amely tudományos ideológiát proponál. De ami még ennél is érdekesebb és fontosabb, szerinte az ideológiák még csak nem is a tudomány absztrakt logikája szerint szerveződnek, hanem a metaforikus gondolkodás logikája szerint. Az ideológiák a gondolkodás olyan kulturális mintázatai vagy szimbólumrendszerei, amelyekben a gondolkodás képszerűsége dominál, azaz az *ideológia figuratív vagy metaforikus jellegű tudás*, s éppen ezáltal járulnak hozzá a közösségi cselekvéshez. Ezért is elhibázott felfogás az ideológiát a tudomány normái felől kritizálni.

A metaforában két látszólag össze nem illő elem kapcsolódik össze. Az egyik elem elvont, távoli, nehezen érthető és idegen, a másik érzéki, ismerős és közeli. A szókép a két elem között *analógiás viszonyt* hoz létre, azaz hasonlóságokat idéz fel, amely arra szolgál, hogy az elvont, távoli, nehezen érthető dolgokat az érzéki, az ismerős dolog révén ismerőssé tegyük, valahogyan magyarázzuk. A *tudomány viszont egy absztrakt fogalmat mindig egy másik absztrakt fogalom segítségével értelmez*, egy jelölthöz rendelt jelölő együttes növelése, csökkentése vagy átrendezése révén. A figuratív észjárás más módon nyújt ismeretet. A metafora két elemét, az *absztrakt* és a *konkrét* jelentésű szavakat nem rendeli alá egymásnak, nem vezeti le egyiket a másikból, nem vezet be újabb absztrakt fogalmat, hogy érthetővé tegye például a nemzet jelentését. Amit tesz, *egymás mellé állít két kifejezést: nemzeti sors, a nemzet becsülete, beteg nemzet, egészséges nemzet, nemzethalál* és így tovább. Ezzel azt prezentálja, hogy közöttük érintkezések vannak, anyaguk vagy tulajdonságuk nyilvánvalóan vagy rejtetten hasonlít egymáshoz. Nem próbálja fogalmakkal körbekeríteni és lerögzíteni a metafora elvont elemét, jelen esetben a nemzetet, hanem *analógiás állításokkal* megpróbálja megmutatni fontosnak vélt vonását. A két értelmezés logikai különbsége nyilvánvaló. Az absztrakt definíciót csak az érti, aki ismeri a definiálás során használt tudományos kifejezéseket, a képi értelmezéshez erre nincs szükség, mert a szavak a mindennapi élet szavai.

Az ideológia tehát, hangsúlyozza Geertz, „a tudomány semleges nyelve elől kitérő társadalmi realitások megragadásából, megfogalmazásából és kommunikálásából meríti erejét”.¹⁰⁹⁸ Geertz ennek a társadalmi realitásnak két lényeges elemére hívja fel a figyelmet. Az egyik az, hogy a társadalmi-politikai szituációk *ellentmondással* telítettek. A tudomány az ilyen helyzeteket „színről színre” akarja feltárni, pontos megnevezésekre, szó szerinti olvasatokra és a félreérthető kifejezések kiküszöbölésére törekszik. Ezáltal azonban elvételi a helyzetet, amely megszűnik politikai lenni, ha – legalábbis gondolatilag – felszámolják feszültségeit és ellentmondásait. A metafora viszont olyan szimbolikus gondolati forma, amely eleve ellentmondásokat fog át, és „a szó szerinti olvasatnál összetettebb jelentéseket közvetít”,¹⁰⁹⁹ mert „a konfiguráció végső képe egymástól eltérő jelentéseket ölel fel”.¹¹⁰⁰

A másik elem a politikai szituáció *gyakorlati jellege*, cselekvésre orientált természete. A tudomány, a politikához viszonyítva, mindig kontempláció, azaz szemlélődés, ezért is képes a tudós semleges és távolságtartó gondolkodásra. A *politikában* való gondolkodás

¹⁰⁹⁸ Geertz (1994): i. m. 39–40.

¹⁰⁹⁹ Geertz (1994): i. m. 40.

¹¹⁰⁰ Geertz (1994): i. m. 43.

viszont, szemben a *politikáról* való gondolkodással, nem lehet pusztán elmélkedés, a politikában cselekvési kényszer van, avagy fordítva, nem politika az, ahol csak meditálnak, s nem cselekszenek. A gyakorlati cselekvések viszont, a tudományos tevékenységgel összehasonlítva, zűrzavarosak és bizonytalanok, gyakran kényszeresek, és sohasem lehet őket megismételni. A metafora az a gondolati forma, amely hordozza és megoldja ezt a helyzetet. Kézzelfoghatóvá teszi a távolit, struktúrájába építi az érzelmeket. Továbbá „megfellebbezhetetlen fogalmakat”¹¹⁰¹ szállít az áttekinthetetlen helyzet kezelésére, és mindenekelőtt orientál, mint egy térkép, mert az ideológián „belül összeütköző szó szerinti jelentések [...] új szimbolikus kereteket teremtenek, amelybe, egy ismeretlen vidékre tett kirándulás mintájára, a politikai élet átalakulása során keletkező »ismeretlen valamik« milliárdjai beilleszthetők”.¹¹⁰² Vagy általánosabban: az ideológiák még az átláthatatlan és elfogadhatatlannak tűnő helyzeteket is úgy magyarázzák, hogy helye legyen benne a célszerű és értelmes cselekvésnek.

¹¹⁰¹ Geertz (1994): i. m. 48.

¹¹⁰² Geertz (1994): i. m. 50.

Vákát

XX. fejezet

Teun A. van Dijk: A diskurzustudomány státusa és a kritikai diskurzuselemzés

1. A diskurzus sajátosságai

Teun Adrianus van Dijk (1943–) nyelvész és társadalomtudós Hollandiában született s nevelkedett, de működésének színtere – hasonlóan Beaugrande, Dressler vagy Petőfi S. János tevékenységéhez – az euroatlanti tudományos világ szinte teljes egésze. A strukturalista szövegnyelvészet egyik nagy hatású képviselőjeként indult a pályája, de a nyolcvanas évektől munkásságát már a társadalom és nyelv viszonyának vizsgálata képezi. Őt tekinthetjük a *Critical Discourse Analysis* (CDA) irányzat és iskola alapítójának, amelynek képviselői a szövegtan és diskurzuselemzés módszereit használják arra, hogy az úgynevezett *szimbolikus elit*hez tartozó személyek (politikuskok, újságírók tudósok, írók) „diskurzusba rejtett” hatalmi törekvéseit és kirekesztő gondolkodását bemutassák és leleplezzék. Az irányzat folyóirata a Teun A. van Dijk által 1990-ben alapított és az ő főszerkesztésével működő *Discourse & Society* folyóirat.

Mindemellett Van Dijk termékeny szerző és fáradhatatlan tudományszervező. Közül két tucat könyve és számtalan tanulmánya jelent meg. A fenti folyóirat mellett további öt folyóirat alapításában és szerkesztésében vett részt, illetve vesz részt: *Poetics, Text* (új nevén: *Text and Talk*), *Discourse Studies*, *Discourse & Communication*, és a spanyol nyelvű *Discurso & Sociedad*. Számtalan kötetet szerkesztett egyedül vagy társszerkesztőkkel, közöttük van a négykötetes *Handbook of Discourse Analysis* (London, Academic Press, 1985), a kétkötetes *The Studies of Discourse. A Multidisciplinary Introduction* (London, Sage, 1997) vagy az ötkötetes *Discourse Studies* (New Delhi, Sage, 2007). Ezek a kötetek azonban nemcsak Van Dijk tudományszervezői munkásságát demonstrálják, hanem a diskurzustudományok egyre kiterjedtebb tartományát is. A több száz tanulmány egyértelművé teszi, hogy a nyelvészek és a nyelvfilozófusok által kezdeményezett szövegtudományi vagy diskurzustudományi munkák a 21. század elején már a társadalom tanulmányozásának szinte minden területén jelen vannak.

Teun van Dijk munkássága alapvetően arra irányul, hogy egyrészt példát mutasson a diskurzuselemzési munkákat végző tudósoknak, másrészt összefogja az ez irányú kutatásokat. Ezenközben és ennek révén kissé óvatosan ugyan, de azt is világossá teszi, hogy létre szeretne hozni és el akar terjeszteni egy új társadalomtudományi diszciplínát, a *diskurzustudományt* (discourse study). Amikor például listába szedi, hogy mely tudományterületek kutatói foglalkoznak diskurzuselemzéssel, akkor a jogtudomány és a közgazdaság-tudomány kivételével minden lehetséges társadalomtudományt felsorol, s ezek mellé odaállítja *egyenrangú* diszciplínaként a diskurzustudományt is. Azzal a megjegyzéssel, hogy a diskurzustudomány *komplex* vizsgálata azoknak a területeknek, ahol a diskurzus meghatározóan jelen van: a nevelésben, a médiában, a politikában,

törvénykezésben, a mindennapi életben, és így tovább, valójában minden társadalmi területen.¹¹⁰³

Ennek megfelelően Van Dijk a diskurzustudományt diszciplinárisan *integratív* tudománynak tekinti, amely a sok területen megszületett diszkurzív szemléletű elemzés egysítésére és egységesítésére hivatott, még ha ez praktikus nehezen megvalósítható is.

„A diskurzustudományok művelői egyrésztől részben reprodukálták azokat a jól ismert tudományági határokat, amelyek az érdeklődés és tevékenység specializációjához és önkényes felosztásához kapcsolódnak (például a kognitív pszichológus és társadalompszichológus, a szociológus és az antropológus közötti különbséget). Másrésztől azonban van a tudománynak olyan *domináns* területe, amely már önmagában is elősegíti a tudományok keresztezését, a különböző tudományterületek integrációját. A szokásos specializáció ellenére a jövőre nézve feltételezhetjük a diskurzustudományok különböző irányzatainak további integrációját.”¹¹⁰⁴

Kifejezi a reményét, hogy ha a felnövekvő tudósgeneráció tagjai már nem az úgynevezett „anyadisziplínájuk” keretei között végzik a tanulmányaikat, hanem képesek lesznek „a diskurzustudományokra mint autonóm tudományterületekre fókuszálni”, akkor talán megváltozik a helyzet. Merthogy „egy nyelvtan megírása, egy tudatvizsgálat vagy az interakció és a társadalmi struktúra tanulmányozása nem teljesen különböző dolgok, hanem egyazon dolog, egy komplex tudományos vállalkozás, nevezetesen diskurzusleírás és diskurzusmagyarázat”.¹¹⁰⁵

Egy ilyen nagyigényű vállalkozás alapvetően három dolgot kell jelentsen, állítja Van Dijk. Egyrészt világossá kell tenni az adott tudomány specifikus *tárgyát*, másrészt ugyancsak specifikus elemzési *módszerét*, harmadrészt pedig ki kell fejteni azt az *elméletet*, amely magyarázza a vizsgálati tárgy természetét. Fejezetünk első három pontja ezt fogja bemutatni Van Dijk már idézett összegző igényű tanulmánya alapján. Szerzőnk azonban egy specifikus diskurzuselemző iskola alapítója is, mint fentebb jeleztem, s munkásságának ezt a területét további két pontban fogjuk áttekinteni. Egyrészt vizsgáljuk azt, hogy a nyelvészből lett társadalomkutató mit ért egyáltalán magán a diskurzuson mind empirikusan, mind elméletileg tekintve, és hogyan képzei el ő és számtalan követője a társadalomtudományi diskurzuselemzést, másrészt azt, hogy miként specifikálja mindezt a kritikai diskurzuselemzés területére.

Első kérdésünk úgy szól tehát, hogy mi a diskurzustudomány *tárgya*. Nem kétséges, hogy ez a tárgy a diskurzus, ami nyilván valami „beszédféle”, amely azonban nem „valóság felett” lebegő létező, hanem része a társadalom reális valóságának, hiszen azért tekinthető a diskurzustudomány egyáltalán társadalomtudománynak. Vajon lehet-e a diskurzus fogalmát kielégítő módon definiálni? – teszi fel az obligát kérdést Van Dijk. A definíciós igényeket megértve írja: „Igazán jó lenne, ha képesek volnánk egy jól

¹¹⁰³ Teun A. van Dijk: The Study of Discourse. In Teun A. van Dijk (szerk.): *Discourse as Structure and Process*. London – Thousand Oaks – New Delhi, Sage Publications, 1997. 21–22.

¹¹⁰⁴ Van Dijk (1997): i. m. 28.

¹¹⁰⁵ Van Dijk (1997): i. m. 29.

kezelhető definícióba beleprésselni mindazt, amit a diskurzusról tudunk. Szerencsétlenségünkön azonban – ahogyan ez egyébként az olyan fogalmak esetében megfigyelhető, mint »nyelv«, »kommunikáció«, »interakció«, »társadalom«, »kultúra« – a diskurzus lényegében egy bizonytalan körvonalú idea.¹¹⁰⁶ Ezért aztán felesleges egy mindent átfogó absztrakt definíciójával kísérletezni, hiszen *összetett* jelenségeket megnevező fogalomról van szó, aminek a sajátosságait magának a diskurzustudománynak az egésze tudja csak valahogyan megvilágítani.

A mindennapi nyelvhasználatban a diskurzus szónak két jelentése van, állapítja meg Van Dijk. Egyrészt valami olyasmit jelent, hogy *valaki valamiről* beszél, s ilyenkor „a beszélt nyelvre vagy valamilyen beszédmódra” utalunk, például „amikor »a korábbi elnök Ronald Reagan diskurzusára« hivatkozunk”.¹¹⁰⁷ A médiában és bizonyos társadalomtudományokban van azonban a szónak egy másik jelentése is. Például a „neoliberalizmus diskurzusa” kifejezésben nemcsak arról van szó, hogy bizonyos személyek (politikusok, gondolkodók) valamiről beszélnek, hanem az általuk propagált *eszmékről* is. A diskurzuselemzők és a tudomány emberei természetesen „igyekeznek a köznapi ész meghatározásai mögé nézni. Abban egyetértenek, hogy a diskurzus *nyelvhasználati* mód. Mivel azonban ez még így eléggé homályos és nem teljesen adekvát kifejezés, bevezetik a »diskurzus« ennél teoretikusabb fogalmát, amely egyrészt specifikálja a fogalmat, másrészt lehetővé teszi széles körű tudományos alkalmazását. A kifejezésbe ezért bele kívánnak foglalni néhány alapvető komponenst, nevezetesen azt, hogy *ki* használja a nyelvet, *hogyan*, *miért* és *mikor* teszi ezt.”¹¹⁰⁸

Van Dijk szerint a cselekvésként szemlélt diskurzusnak három alapvető jellegzetessége vagy dimenziója van. Először is a diskurzus *nyelvhasználat*, nem pedig valamilyen absztrakt nyelvi rendszer léte és „működtetése”. Erre utal az imént jelzett pragmatikus szemlélet, amely szerint azt kell vizsgálni, hogy ki, mikor, hol, miért és hogyan beszél. S ennek, mint láttuk ezt a beszédaktus vagy a műveleti szövegtan kapcsán, sajátos szabályai vannak. Másodszor a diskurzus *kommunikatív esemény*, ami azt jelenti, hogy „az emberek azzal a céllal használják a nyelvet, hogy ideákat, hiteket kommunikáljanak (vagy érzelmeket fejezzenek ki), és ezáltal összetett társadalmi eseményekben vegyenek részt. Olyan specifikus eseményben például, mint egy baráti találkozó, telefonbeszélgetés, iskolai óra, állásinterjú, orvosi vizit, vagy amikor valaki híreket ír vagy olvas.”¹¹⁰⁹ Harmadszor pedig ezenkívül „a résztvevők *csinálnak* valamit azon túl is, hogy ideák és hitek kifejezésére használják a nyelvet; nevezetesen, interakcióba lépnek egymással. A diskurzus interaktív aspektusának hangsúlyozása érdekében ezért is beszélünk *verbális interakcióról*.”¹¹¹⁰

Teun van Dijk szerint ezzel a számbavétellel van „egy elsődleges leírásunk arról, hogy a diskurzuselemzők mit értenek »diskurzus« kifejezésen”, mármint azt, hogy

¹¹⁰⁶ Van Dijk (1997): i. m. 1.

¹¹⁰⁷ Van Dijk (1997): i. m. 1.

¹¹⁰⁸ Van Dijk (1997): i. m. 2.

¹¹⁰⁹ Van Dijk (1997): i. m. 2.

¹¹¹⁰ Van Dijk (1997): i. m. 2.

a diskurzus egyszerre (a) nyelvhasználati mód, (b) vélemények, hitek, tudások kommunikációja és (c) interaktív társadalmi cselekedet. Ebből következik szerinte a diskurzustudomány (discourse study) mint új diszciplína programja. „A diskurzustudomány tipikus feladata a diskurzus ezen három alapvető dimenziójának *integrált* leírása: hogyan befolyásolja a nyelvhasználat a hiteket és az interakciókat avagy fordítva, hogyan befolyásolják a interakció aspektusai az emberek beszédmódját, vagy az, hogyan ellenőrzik a hitek a nyelvhasználatot és az interakciókat?”¹¹¹¹ És persze az is a diskurzustudomány feladata, hogy minderre az összefüggésrendszerre valamilyen releváns elméleti magyarázatot adjon.

Túl ezen, Van Dijk három olyan tudományos probléma fennállását is regisztrálja, amelyeket tisztázni szükséges már az elemzések megkezdése előtt. Az első *a beszéd és a szöveg* viszonya, ugyanis még a kutatók is hajlamosak arra, hogy diskurzuson csak a beszédet értsék, holott „a nyelvhasználat nem korlátozódik a beszélt nyelvre, hanem magába foglalja az *írott* (vagy nyomtatott) nyelvet, kommunikációt és interakciót is”.¹¹¹² Ez az evidens kiterjesztés azonban azt is jelenti, hogy nemcsak a beszédet, hanem az írott diskurzust is *interaktív cselekedetnek* kell tekinteni, jóllehet ez sokkal inkább tűnik „*objektumnak*, a nyelvi cselekvés produktumának, mint interakciós formának”. Ám „mind a beszédnek, mind a szövegnek vannak »használói«; van szerzője és olvasója. Vagyis beszélhetünk »írott kommunikációról« vagy »írott interakcióról«, jóllehet a résztvevők itt nincsenek egymással közvetlenül szemtől szembeni kapcsolatban.” Ezért aztán „indokolt a diskurzus ezen két *módját* a »diskurzus« általános eszméjébe belefoglalni”.¹¹¹³ Paul Ricœur azonban, mint láttuk, arra hívja fel a figyelmünket, hogy a beszéd többnyire „elszáll, mint a lélegzet”, ezért rögzíteni szükséges, hogy egyáltalán elemezhető legyen. Kérdés azonban, hogy a leírt beszédet lehet-e azonos státusúnak tekinteni az elhangzott beszéddel, hiszen például a hanglegtést, a gesztusokat, a hangsúlyokat nem lehet írásban kifejezni. Ricœur válasza az, hogy a beszéd lényegét, vagy ahogyan ő nevezi, a *noémáját*, az írás igenis képes visszaadni.¹¹¹⁴

A második probléma a diskurzus fogalmának *kétértelműsége*. Ez viszonylag egyszerű kérdés, bár néha nem vagyunk tekintettel erre az összefüggésre. Lehetséges ugyanis a kifejezést általános és konkrét jelentésben is használni. Például, érvel Van Dijk, amikor mi magunk ebben a tanulmányban „a diskurzust kommunikatív eseményként írtuk le, a diskurzus kifejezést *általános* értelemben használtuk. Hasonló, de némileg más módon, mi szintén általánosan hivatkoztunk a nyelvhasználat és a diskurzus társadalmilag domináns típusaira, például olyan kifejezésekben, mint »orvosi diskurzus« vagy »politikai diskurzus«.”¹¹¹⁵ Ugyanakkor „a kifejezést *konkrétabb* jelentésben, gyűjtő főnévként is használhatjuk. Vonatkozhat tehát egy egyedüli, partikuláris beszélgetésre vagy jelentésre, mint amikor például ezt mondjuk; »ebben a diskurzusban«, vagy »az első

¹¹¹¹ Van Dijk (1997): i. m. 2.

¹¹¹² Van Dijk (1997): i. m. 2.

¹¹¹³ Van Dijk (1997): i. m. 3.

¹¹¹⁴ Ricœur (2002): i. m.

¹¹¹⁵ Van Dijk (1997): i. m. 3–4.

oldalon lévő diskurzus«.” A különbség meglátása azonban nem bonyolult feladat, hiszen „a kontextusból vagy a szövegkörnyezetből (ez a »co-text«) általában képesek vagyunk kikövetkeztetni, hogy általános vagy partikuláris jelentésben használjuk-e szót”.¹¹¹⁶

A harmadik probléma a diskurzusok határtalansága, pontosabban határainak kijelölési nehézsége, legyen szó általános vagy konkrétabb jelentésű diskurzusról. Általában tudjuk, hogy egy diskurzus vagy egy interakció „hol kezdődik és hol végződik, s azt is, hogy egy vagy több diskurzusról van-e szó. De vannak szituációk, ahol mindez kevésbé valószínű.” Mi a helyzet például „egy hosszú parlamenti vita témájával, hiszen egy ilyen vita (megszakításokkal és »elnapolásokkal«) napokig eltarthat? Ez vajon egyetlen diskurzus vagy összetett diskurzus, amely különböző elemekből (és különböző vitanapokból) áll, vagy egy diskurzussorozat, vagy mi egyáltalán?”¹¹¹⁷ De számtalan ilyen nehezen lehatárolható diskurzuseseményt találhatunk.

2. Elméleti közelítés a diskurzushoz

Eddig a diskurzus jellegzetességeit vettük számba, azt és úgy, ahogyan Van Dijk leírta. Csakhogy mindez értelmezésre, ha úgy teszük, valamilyen teóriára, elméleti magyarázatra szorul. „Nem elég például csak azt állítani – írja Van Dijk –, hogy a diskurzus »nyelvhasználati« mód, ennek jelentését részletesen is ki kell fejteni. Például meg kell mondani, hogy miből áll egy ilyen nyelvhasználat, mik az *összetevői*, a komponensek hogyan *rendeződnek* össze, és ezek miként lesznek részei egy átfogóbb konstrukciónak. Hasonló kérdések vonatkoznak a kommunikációs folyamatokra és azokra a cselekedetekre, amiket az emberek akkor végeznek, amikor interaktívan részt vesznek egy diskurzusban. Ezen a ponton a diskurzus leírása különböző *struktúrákra* fókuszál.”¹¹¹⁸

Teun van Dijk is világosan látja azt, amit Beaugrande és Dressler műveleti szöveg-tana megfogalmazott: „Minden egyes további lépéssel, amit megteszünk a diskurzusok elemzése és meghatározása felé vezető úton, olyan struktúrákkal találkozunk, amelyek kimozdultak a nyelvészet hagyományos területéről. Ezáltal olyan területre lépünk be, amely közel van a társadalomtudományokhoz, nevezetesen a *cselekvéshez* és az *interakcióhoz*. Azaz a diskurzus nemcsak hangok és grafikai jelek, absztrakt mondatformák (szintaxisok) vagy éppen lokális és globális jelentések komplex struktúráiból, valamint sematikus formákból áll.”¹¹¹⁹ Ennek megfelelően a társadalomtudomány és a diskurzustudomány kölcsönös feltételezettsége három területen nyilvánul meg és érhető tetten: a (1) cselekvés, (2) a viszony vagy interakció, és (3) a szituáció vagy kontextus területén.

(1) Van Dijk kiemeli, hogy a *cselekvő nyelv* kérdése a *beszédaktus-elméletben* jelent meg először. Itt „az a tény került kihangsúlyozásra, hogy amikor az emberek használ-

¹¹¹⁶ Van Dijk (1997): i. m. 4.

¹¹¹⁷ Van Dijk (1997): i. m. 4.

¹¹¹⁸ Van Dijk (1997): i. m. 5.

¹¹¹⁹ Van Dijk (1997): i. m. 13.

nak egy nyelvet, akkor ezzel egyidejűleg megcselekszenek néhány dolgot. Ezért aztán az, amit korábban a hangok absztrakt struktúrájaként írtak le, leírható aktivitásként is, mint *lokúciós aktus*, azaz bizonyos nyelvi kijelentés létrehozásaként. Ezzel egyidejűleg a »jelentés« létrehozása is jellemezhető aktivitásként, mint egy ige és nem mint egy főnév, azaz egy *szemantikai* (vagy *propozíciós*) *cselekvésként*.¹¹²⁰ Természetesen nemcsak az absztrakt mondatoknak van valamilyen formalizáltsága mind szintaktikai, mind szemantikai értelemben, hanem „a beszédaktusoknak is ki kell elégíteniük számtalan tipikus feltételt; ezeket nevezzük *megfelelőségi feltételeknek*. Ezek a feltételek nemcsak a kijelentések megformálásához (szavak, szintaxis stb.) és jelentéséhez tartoznak hozzá, hanem ezek szituatív *kontextusához* is, mint a beszélő szándéka, tudása és véleménye. Például egy ígéret beszédaktusának megfelelősségi feltétele az, hogy a beszélőnek szándékában álljon megtenni valamit, és hinni abban, hogy ez a jövőbeli tett örömet fog okozni a hallgatójának.”¹¹²⁰

Ez a rövid rekapitulálás azonban csak arra jó, hogy lássuk: *a mondat nem szöveg*. „A beszédaktusok kezdeti tanulmányozása – a nyelvfilozófia és a tradicionális nyelvészet szokásos mondattani elkötelezettségének megfelelően – az izolált beszédaktusra fókuszált. Egy diszkurzív megközelítést azonban a beszédaktusok szövegben és beszélgetésben realizálódó *sorozatai*, szekvenciái érdeklik.” Mivel jár ez? – kérdezhetjük. Azzal például, hangsúlyozza Van Dijk, hogy vizsgálhatjuk „az ilyen szekvenciák *pragmatikus koherencia* feltételeit”. Például azt, hogy vajon mi számít egy többmondatos szekvenciában, egy szövegben észszerűnek, és ezt nyilván nem egyetlen mondat, hanem az egymást követő és egymásra reflektáló mondatok hordozzák. Teun van Dijk példája szerint ilyen ez a két mondat: „»Becsuknád az ajtót? Hideg van itt«. Ahol is a megnyilatkozás a második mondatdal fejeződik be, hiszen ez alapján tekinthető észszerűnek a megelőző mondat.”¹¹²¹

Ami számunkra igazán figyelemreméltó lehet itt, az a tény, hogy Van Dijk a beszédaktus-elmélet és szövegten között nem minőségi, hanem *menyiségi* különbséget lát, ami előrevetíti azt, hogy *a kritikai diskurzuselemzés minden empirikus elkötelezettségével együtt erősen absztrakt jellegű teória marad*. Szerinte „a beszédaktusok szekvenciái »összefoglalhatók«, mégpedig egy elvontabb szinten, mint valami globális beszédaktus vagy *makro beszédaktus*. Például egy újságban megjelenő riport úgy funkcionál, mint komplex megnyilatkozás, egy szerkesztőségi vezércikk pedig úgy, mint egy makroszintű számonkérés, és egy váltságdíj fizetésére való felhívás szövege mint egy mindenkit érintő fenyegetés.” Ez még akkor is így van, ha mondjuk egy váltságdíj megfizetése nemcsak kijelentésből áll. „Azaz a makroszintű beszédaktus definiálható úgy, mint a diskurzusnak mint egy egésznek az átfogó illokúciós aktusa, amely egyidejűleg meghatározza ennek átfogó pragmatikus koherenciáját is.”¹¹²² Kétségtelenül a szöveg is cselekszik, csakhogy igen specifikusan, mint ezt a műveleti szövegten tanítja, ezért nem tekinthető pusztán csak „makroszintű” beszédaktusnak, amelyhez makroszintű pragmatika tartozik.

¹¹²⁰ Van Dijk (1997): i. m. 14.

¹¹²¹ Van Dijk (1997): i. m. 14.

¹¹²² Van Dijk (1997): i. m. 15.

De ez még csak azt jelzi, hogy a szöveg valóban nem pusztán csak rendszerszerűen megszervezett megnyilatkozás.

(2) „Túl azon, ahogyan az imént a beszédaktust bemutattuk – írja Van Dijk –, az emberek részesei a különböző típusú *interakcióknak* is. Ilyen interakció például egy társalgás menetének a megfordítása, mások támadása és önmagunk védelme, dialógus elkezdése és befejezése, a másokkal való egyetértés és egyet nem értés kifejezése, válasz egy megelőző beszédfordulatra vagy egy következő fordulat előkészítése, önmagunk pozitív bemutatása, mindenki más meggyőzése, tanítás, és így tovább.”¹¹²³ Az interakció, vagyis a másokkal való együttcselekvés talán a leginkább specifikus társas és társadalmi megnyilatkozásunk. Nem egyszerűen arról van szó, hogy alakító szándékkal mondom a másinak valamit, amit aztán ő vagy elfogad, vagy nem, továbbá megfogalmazok valamilyen állítást, amely vagy igaz, vagy nem. Ez a beszédaktus pozíciója. Hanem arról van szó, hogy *cselekvő beszélgetés* zajlik közöttünk. Én teszek valamit, ő is tesz valamit, erre én is teszek valamit, majd ő is, és így tovább. Sőt egy harmadik személy is bekapcsolódhat ebbe az interakcióba. A szövegtan pontosan ilyen módon írja le a cselekvő szövegek keletkezését és használatát, ilyenféle *többoldalú kölcsönös reakciók* sorozataként.

A diszkurzív szemléletű *társadalomtudomány* ezen a ponton bontakozik ki, és kevésbé a beszédaktus egy vagy sok mondatának vizsgálata és szemlélete alapján, bár ilyen módon is lehet elemzést végezni, hiszen „a *diskurzuselemzésnek* hatalmas tartománya” van.¹¹²⁴ Ezekben az interaktív cselekvő szövegekben és diskurzusokban a megnyilatkozó személyek „komplex szabályokat és stratégiákat követnek [...], például amikor abból a célból viselkednek udvariasan, hogy elkerüljék beszélgetőtársuk »arcvesztését«. A beszélgetések sem szimplán csak befejeződnek; a résztvevők összetett együttműködési tevékenységet valósítanak meg, hogy egy beszélgetést megfelelően lezárjanak, de igaz ez a témák elkezdésére, lezárására és megváltoztatására nézve is. A szociolingvisztika, az etnográfia és szociológia területén igen alapos tanulmányozások folynak, hogy azonosítani lehessen a »beszédben« mint társadalmi szituáció által befolyásolt tevékenységben ilyen és ehhez hasonló millióféle szándékot.”¹¹²⁵ De folytatnak ilyen vizsgálatokat a pszichológia, a történettudomány, a teológia, a politikatudomány területén is, amely vizsgálatok az adott valóságterület minél alaposabb megismerésére irányulnak.¹¹²⁶

(3) A *kontextus* vagy a társadalmi szituáció a harmadik terület, amely a cselekvés és az interakció mellett meghatározó szerepet játszik a diskurzusvizsgálatok értelmezésében. A fogalmat definiálhatjuk úgy, javasolja Van Dijk, „hogy a kontextus a társadalmi szituáció mindazon tulajdonsága és ezek struktúrája, amelyek relevánsak a diskurzus létrehozásában és befogadásában. Látnunk kell azonban azt is, hogy nemcsak a kontextus jellegzetességei befolyásolják a diskurzust, hanem vice versa: a diskurzus is meghatározza és megváltoztatja a kontextusok karakterét.”¹¹²⁷

¹¹²³ Van Dijk (1997): i. m. 15.

¹¹²⁴ Van Dijk (1997): i. m. 15.

¹¹²⁵ Van Dijk (1997): i. m. 15.

¹¹²⁶ Van Dijk (1997): i. m. 23–27.

¹¹²⁷ Van Dijk (1997): i. m. 18.

A kontextusoknak vannak *lokális* és *globális* tulajdonságai, írja Van Dijk. Lokális vonások például „az elrendezések (hely, idő, körülmény), a résztvevők különböző kommunikációs és társadalmi szerepei (beszélő, elnöklő, barát stb.), intenciói, céljai vagy szándékai, és mások”. A globális kontextus természetének az alapja, hogy a lokális vagy konkrét beszédhelyzet részese egy vele összemérhető más társadalmi körülménynek is, és így a kontextusnak feltárhatók bizonyos általános vonásai. Ilyenek például a különböző „organizációs és institutionális akciók és procedúrák (törvényhozás, tárgyalás, tanítás, híradás stb.). Továbbá az, amikor a résztvevők olyan módon vannak involválódva az interakcióban, mint különböző társadalmi kategóriák, csoportok, intézmények *tagjai* (férfi vagy nő, fehér vagy fekete, fiatal vagy öreg, főnök vagy beosztott).”¹¹²⁸

Amikor tehát tekintettel vagyunk a diskurzusok kontextusára, „akkor elemzésünkbe bele kell vonni a társadalom és a kultúra számtalan aspektusát”. Ennek nyomán *kontextuálisan jellemző* diskurzusokat fogunk találni, „amelyben a résztvevők társadalmi tulajdonságai alapvető szerepet játszanak; a társadalmi nem, az osztály, az etnikai hovatartozás, a kor, a pozíció, és a csoporthoz tartozás más formái”. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy ezek a meghatározó társadalmi kontextusok egyszer s mindenkorra adottak és változatlanok, a nyelvhasználók és diskurzusaik pedig passzívan engedelmesskednek csoportjuk, társadalmuk és kultúrájuk kényszereinek, illetve diskurzusaik pusztán tükröznék a szituációt. Éppen ellenkező a helyzet: „a diskurzus és használói »dialektikus« viszonyban vannak kontextusaikkal: amellyel, hogy a kontextus társadalmi kényszereinek szubjektív létezői, egyben hozzájárulói, alakítói és változtatói is ennek a kontextusnak. [...] A csoportnyomás kényszerítő lehet egy diskurzusban, de változtathatja is. Társadalmi normák és szabályok kreatívan változhatnak és szét is törhetnek, és így egy ilyen folyamat utat törhet új társadalmi megegyezések felé.”¹¹²⁹

A globális vonások azonban nem tévesztendőek össze az ideális vonásokkal, állítja Van Dijk. Először is egy diskurzus konkrét kivitelezése „olyan aktív tevékenység, amelynek során a beszélő kontextuális relevanciát valósít meg, stratégiai céllal produkál kifejezéseket, gesztusokat tesz, szemantikai reprezentációkat hoz létre, beszédaktust mutat be, továbbá elköteleződik a beszédfordulatok interakcióiban, a hatások alakításában, az elutasításokban, a meggyőzésben, vagy éppen egy rasszista előítélet reprodukálásában”. Az aktuális nyelvhasználat tehát, s ezt számtalan vizsgálat is *igazolja*, nem egy elvont és ideális nyelv produkálása. Ezért is a diskurzuselemzésben kibontakozott egy olyan törekvés, amely „megkísérelte elkerülni az absztrakt és ideális struktúrák tanulmányozását, és arra fókuszált, hogy az emberek ténylegesen miként beszélnek és írnak különböző társadalmi helyzetekben. Ez azt is jelenti, hogy itt az egyes mondatok nem egészen komplettek és nem a teljes jelentés hordozói [...]. Amit találunk: hibás indítás, felesleges ismétlés, ellentmondás, irrelevancia, redundancia és a megfelelőnek vélt diskurzus normatív szabályainak megszegése. A tényleges nyelvhasználat, különösképpen a földhözragadt spontán mindennapi kommunikációban, igencsak »rendetlennek« tűnik.”

¹¹²⁸ Van Dijk (1997): i. m. 19.

¹¹²⁹ Van Dijk (1997): i. m. 20.

Ezeket azonban nem egy ideális normához kell mérni, hanem saját jogukon kell őket tanulmányozni. „Még ha úgy is tűnik, hogy ezek tévedések, hibák, problémák, inkonzisztens dolgok, devianciák és a szabályok megszegései, de belerendeződnek egy jelentéssel bíró rendezett eljárásba. Ez lehetővé teszi azt, hogy ne csak maguk a résztvevők, hanem a diskurzus elemzői is *értelmet tulajdonítsanak* annak, ami lejátszódik.”¹¹³⁰

3. A diskurzuselemzés alapelvei

A vizsgálati vagy kutatási *módszer* a tárgymeghatározás és az elmélet mellett a harmadik terület, amelynek specifikuma megalapozhatja a diskurzustudományt önálló diszciplínaként. Ennek megfelelően Van Dijk igyekszik differenciáltan megadni, ahogy ő mondja, a diskurzuselemzés *alapelveit*. Előljáróban megjegyzi, hogy „az alapelvek többsége kritikai reakcióként alakult ki a korábban domináló paradigmák ellenében, amiket túlzottan is respektáltak a diskurzustudomány úgynevezett anya-diszciplínáiban”. Itt tehát „a diskurzuselemzés »készítésének« alapelveiről” van szó, amit „a megközelítések és eljárások hatalmas variációja ellenére [...] legtöbb tudós követ, hogy »jó« tudományt műveljen az adott területen”.¹¹³¹ Hangsúlyoznám, hogy Van Dijk nem kutatási eljárásokat, hanem kutatási *alapelveket* prezentál, amit aztán a konkrét kutatás és elemzés során a „jó” tudományt művelő tudósok többféle eszköz használatával juttatnak érvényre. Ezeket az alapelveket Van Dijk nyomán, de listáját némileg átalakítva és bővítve, hét pontban lehet összegezni.

(1) *A természetesen előforduló szöveg és a beszéd tanulmányozása.* A diskurzustudomány talán legmeghatározóbb vonása az, hangsúlyozza Van Dijk, hogy művelője „kifejezetten a szöveg és a beszéd tényleges vagy természetes előfordulására koncentrálnak”, arra, ahogyan az emberek különböző élethelyzetekben és *tétre menően* verbálisan megnyilatkoznak. Szemben azokkal a tudományokkal, amelyek művelői mesterséges helyzeteket teremtve faggatják ki az embereket a gondolataikról (survey kutatás), vagy a kutató elméletének alátámasztására példamondatokat konstruál, mint ezt „a formális nyelvészet és filozófia sok munkájával” kapcsolatban meg lehet figyelni.¹¹³²

A vizsgálat érdekében ezeket a szövegekörpuszokat természetesen rögzíteni szükséges, már ha nem eleve rögzítve születtek meg, mint az kézírásos vagy nyomtatott szövegek, de ez a feladat a huszonegyedik század elején nem okoz komoly problémát, hiszen ehhez különböző régebbi és új technikai eszközök állnak rendelkezésünkre: gyorsírás, jegyzőkönyvkészítés, magnófelvétel, videórögzítés, s ehhez újabban már egy zsebben hordható okostelefont is szinte bármikor igénybe tudunk venni. Az biztos, hogy ha a beszéd nincs rögzítve, akkor nincs mit vizsgálni. A pusztá emlékezetre hagyatkozás itt kevés, hiszen

¹¹³⁰ Van Dijk (1997): i. m. 16.

¹¹³¹ Van Dijk (1997): i. m. 29.

¹¹³² Van Dijk (1997): i. m. 29.

ilyen esetben nem azt vizsgálánk, hogy milyen volt valakinek „a természetesen előforduló beszéde”, hanem azt, hogy ki mire emlékszik belőle.

Ezek a szövegek persze a vizsgálat során „meg lesznek munkálva”. A kutató nem egyszerűen csak megismétli az eredeti verbális megnyilatkozást, hanem tagolja, rövidíti, összefoglalja, súlyozza, összehasonlítja, értelmezi, és így tovább, vagyis ráépítve egy új, egy tudományos szöveget hoz létre belőle. Közben azonban, hívja fel a figyelmet rá Van Dijk, nem szabad az elemzett szöveget kiforgatni a sarkaiból, vagyis nem lehetnek „átszerkesztve vagy »meggyógyítva«, hanem úgy kell tanulmányozni őket, »ahogyan vannak«, azaz szorosan kapcsolódva a tényleges feltűnésükhöz és használatuk eredeti kontextusához”.¹¹³³ S közben a kutatónak ügyelnie kell arra is, hogy világos legyen; ki beszél: az a valaki, akinek a szövegét vizsgálat tárgyává tettük, vagy a kutató, aki vizsgálja ezt a szöveget.

(2) *A társadalmi kontextus figyelembe vevése.* A diskurzusnak megvan az a sajátossága, hogy hajlamos „önálló életet élni”, vagyis elválni attól a személytől, aki létrehozta, és attól a társadalmi szituációtól, amelyben megszületett. Láthattuk; éppen ez teremtett alapvető különbséget a struktúráként, illetve műveletként felfogott szövegtan között. Jóllehet a szöveg önmagában megálló határolt korpuszként áll a kutatók rendelkezésére, de mindenképpen kontextuálisan szükséges tanulmányozni, írja Van Dijk, amennyiben persze nem életidegen struktúratant, hanem komoly relevanciával bíró társadalomtudományt kívánunk művelni.

A szöveg és kontextusa között kétirányú összefüggést tudunk rögzíteni. Egyrészt azt, hogy „a szöveg és a beszéd képes kifejezni, mégpedig sokféle módon saját kontextusát, illetve ennek relevanciáját”.¹¹³⁴ Ez az összefüggés eléggé evidens, már-már túlzottan is az. Egy primitív materializmus nyomán a közbeszéd, de sajnos sok tudományos munka is, az emberek tudati (ezért nyelvi) megnyilvánulása mögött közvetlenül determináló tényezőként szinte mindig objektív társadalmi és emberi feltételeket vizionál és igyekszik kimutatni. Természetesen a szövegek szólnak arról, hogy „miben vagyunk”, de, mint Van Dijk is írja, ennek kifejezése „sokféle módon” történhet. Vagyis nemcsak egyféle módon, márpedig ott, ahol a „lehetőség az úr”, ott nem érdemes egyértelmű oksági determinációkat keresni, sem oda, sem vissza.

Ezzel szemben a kontextuális összefüggés másik oldala sokkal kevésbé elfogadott és vizsgált, vagy mint Van Dijk írja, „inkább tanácsolt, mint gyakorolt”. Ez egyszerűen azt jelenti, hogy a diskurzus nemcsak kifejezi saját társadalmi kontextusát, hanem *alakítja* is. Ennek megfelelően „a diskurzust mindenképpen úgy kell tanulmányozni, hogy ez egyben alakítója a lokális és globális, társadalmi és kulturális kontextusoknak”. Az élő, a valóságos, a természetes diskurzusok az általuk elért valóság minden egyes elemére alakító hatással vannak. Van Dijk felsorol néhányat az alakított valóságterületek közül: a részt vevő egyének céljai és kommunikációja, az érintettek kapcsolatai és sorsa, a követett értékek és normák, sőt a diskurzus hatással van „az intézményi és szervezeti

¹¹³³ Van Dijk (1997): i. m. 29.

¹¹³⁴ Van Dijk (1997): i. m. 29.

struktúrákra is”.¹¹³⁵ Ez természetesen nem „a semmiből való teremtés”, és nem lehet tetszés szerint akármit akarni, vagy arra gondolni, hogy bármi bekövetkezhet. *Keretek* vannak, amelyen belül ezek a folyamatok lejátszódnak.

(3) *A diskurzust társadalmi gyakorlatnak kell tekinteni.* „Mind a beszélt, mind az írott diskurzus szociokulturális kontextusokban zajló társadalmi gyakorlat.”¹¹³⁶ Mindenképpen társadalmi művelet vagy cselekvés tehát, amely vonás a diskurzustudomány egyik kardinális kérdését érinti. Ez először is azt jelenti, hogy a szöveg *nem* pusztán „csak szöveg”. A szövegek könnyen tűnnek önmagukban megálló, a realitás felett lebegő entitásoknak, amelyek vannak ugyan, de nem lényegesek; a lényeges dolgok a szövegek „alatt” húzódnak és ott történnek, függetlenül attól, hogy valaki valamit gondol és mond róluk. Ebből a terméketlen, leginkább a status quót rekapituláló állapotból pontosan ez a kiút: a diskurzus nem igaz vagy torz „tükör” csupán, de nem is felesleges dísz a realitás „súlyos testén”, hanem cselekvés. A diskurzus ezen sajátosságát részletesen a műveleti szövegten mutatta meg.

Másodszor a cselekvő szöveg azt is jelenti, hogy „a nyelvhasználó személyek nem pusztán individuális személyként érintettek egy diskurzusban, hanem úgy is, mint a különböző csoportok, intézmények és kultúrák résztvevői”.¹¹³⁷ Azaz egy közösség, egy csoport tagjaiként végzik a beszélve vagy szövegelve való cselekvést. Ennek következtében egyrészt megerősítik vagy megváltoztatják létében és természetében azt a közösséget, amelyhez tartoznak, másrészt pedig diskurzusaik *interaktív* jellegűek. Ezt az elvet azonban az empirikus kutatások során is érvényesíteni kell. Az alapelv ezen része tarthatna a kontextuális viszonyok közé is, hiszen arról van szó, hogy a diskurzust más diskurzusok veszik körül, hogy bármely diskurzus explicit vagy implicit válasz egy megelőző szövegre és beszédre, amit további válaszok követnek. A cselekvő szöveg létrehozása nem önmagában álló egyszeri és individuális tett.

(4) *A résztvevői és a kutatói értelmezések közelsége.* Ez a figyelemre méltó alapelv a diskurzusvizsgálatoknak arra a problémájára világít rá, hogy a kutató milyen mértékben távolodhat el a vizsgált személyek gondolkodásától, értelemadásától és fogalmaitól. A diskurzuselemzésben általános gyakorlattá vált, jegyzi meg Van Dijk, „hogy a diskurzuselemző nem »erőszakolja rá« a helyzetre saját előzetesen elképzelt eszméit és kategóriáit, hanem elfogadja azokat a módokat és fogalmakat, ahogy a társadalom tagjai maguk értelmezik és alakítják a dolgaikat, ahogyan kategorizálják a társadalmi valóság jellegzetességeit és ezek általuk történő kezelését, beleértve ebbe magát a diskurzust is”.¹¹³⁸ Ez a kutatói attitűd a diskurzustudomány erősen empirista elkötelezettségével függ össze. Azzal nevezetesen, hogy a kutató elfogulatlanul próbál közelíteni a társadalom tagjainak diskurzusaihoz, és úgy igyekszik azokat minél alaposabban számba venni, ahogy ők magukat kifejezik. A nehézség itt abból adódik, hogy a kutató

¹¹³⁵ Van Dijk (1997): i. m. 29.

¹¹³⁶ Van Dijk (1997): i. m. 30.

¹¹³⁷ Van Dijk (1997): i. m. 30.

¹¹³⁸ Van Dijk (1997): i. m. 30.

egy értelmezett valóságot próbál meg *továbbértelmezni*, vagyis az adott dolognak nem ő az elsődleges és kizárólagos értelemadója.

A két értelmezés viszonyában nyilvánvalóan az lesz a kérdés, hogy egy ilyen relációban a kutató kategóriái *mit* írnak le. Ha ugyanis nem „egy az egyben” használja a beszélők kategóriáit, akkor vajon mit használ helyette, s ez mire vonatkozik. Van Dijk jelzi az alapvető attitűdöt: „az elemző megpróbál a nyelvhasználók általánosan használt fogalmai mögé hatolni, és olyan kategóriákat fejleszt ki, amelyek szisztematikusan és kifejtetten veszik számba a diskurzust mint társadalmi gyakorlatot”.¹¹³⁹ A tudomány kategóriái sokféleképpen állhatnak elő a gyakorlat kategóriáihoz kapcsolódva, de sohasem ignorálhatják ezek elsődleges jelentésadásait, ezért is a kutatók „kénytelenek” egy általánosan érthető tudományos nyelvet használni, mint például a történettudomány is teszi ezt, vagyis elemzéseikben nem mehetnek el valamiféle ezoterikus, képletekbe és számokba „fojtott” tudományos nyelvezet felé.

(5) *Szabályok és stratégiák használata*. Nem lehet kétséges, írja Van Dijk, hogy „a diskurzust is szabályok irányítják”. Vagyis a szöveget és a beszédet „társadalmilag érvényesülő nyelvtani, textuális, kommunikatív és interakciós szabályok manifesztációjának kell tekintenünk”. Ennek megfelelően a tényleges és a konkrét diskurzusok tanulmányozása adott vonatkozásban csakis arra fókuszálhat, hogy egyrészt mik ezek a gyakorlatban érvényesülő szabályok, másrészt arra, hogy „miként vannak ezek a szabályok kikényszerítve, ignorálva vagy megváltoztatva, és vajon mi a kontextuális funkciója az ilyen reális és nyilvánvaló kényszereknek”.¹¹⁴⁰

A diszkurzív szabályok azonban nem oksági determinációk, hanem olyan tendenciák, amelyek az egyéni realizáció miatt csak helyel-közzel valósulnak meg. Ezt fejezi ki Van Dijk azáltal, hogy megkülönbözteti a szabálytól a *stratégiát*. Vagyis, mint írja, „a beszélők kommunikatív és társadalmi céljaik realizálása érdekében a szabályokon túl a diskurzusok tényleges megértése és kivitelezése során felismernek és használnak mentális és interaktív stratégiákat is”. A stratégia és a szabály közötti összefüggést a sakkjáték példáján keresztül világítja meg: „a sakkjátékosnak először is ismerni kell a szabályokat, hogy egyáltalán sakkozhasson, de különböző taktikákat, megnyitásokat és speciális lépéseket fog alkalmazni azon átfogó stratégián belül, hogy a játék során megvédje magát és végül is ő győzzön”.¹¹⁴¹

(6) *Jelentés, értelemadás, funkció*. Ez a hármasság a diskurzus felépülésének és használatának általános jellemzőjét igyekszik megragadni. Minden diskurzus létrehozása és egy meglévő szöveg konkrét megértése arra épül, hogy a szavaknak, a mondatoknak, a kontextusoknak van valamilyen általános, az adott közösségben elfogadott s használt értelme, amelynek a tudása hozzátartozik a társadalmi létezésünkhöz. Lehet ezt a diskurzusok előfeltételének tekinteni, hiszen legtöbbször nincsenek explicitté téve, jóllehet nélkülük senki sem tud semmit megérteni és megfogalmazni.

¹¹³⁹ Van Dijk (1997): i. m. 30.

¹¹⁴⁰ Van Dijk (1997): i. m. 30.

¹¹⁴¹ Van Dijk (1997): i. m. 30.

A nyelvhasználó emberek interaktív diskurzusa azonban nem egyszerűen jelentésmegmutatkozás, bár bizonyos vonatkozásban az is, hanem értelemadás, ahogyan egyébként sok nyelvész ezt észrevételezte, mint láttuk is. Azaz a diskurzus létrehozója konkretizálja és specifikálja a rendelkezésre álló jelentéslehetőségek egyikét vagy másikat, megadva ezzel szövege értelmét. Ezáltal azonban a beszélő egy új típusú szellemi szférát hoz létre, amely nem vezethető le a jelentésből, hiszen egy-egy konkrét szöveg értelmében benne van a szövegalkotó tudása, motivációja és célja, társadalmi kontextusa és szövegkörnyezete, interaktív viszonyrendszere vagy éppen az, hogy mit képes felfogni a rajta kívüli valóság természetéből.

Ezért is lehet feltenni olyan kérdéseket minden konkrét szöveg esetében, írja Van Dijk, hogy mi az *értelme* az adott kontextusban megfogalmazott szövegnek, vagy *miért* lett itt éppen ez mondva, vagy egy szöveg miért jelenti azt, amit jelent. Ha ezeket a kérdéseket komolyan meg akarjuk válaszolni, és nem csak könnyedén odavetni valamilyen válaszfélét, akkor nem vagyunk könnyű helyzetben. A nehézséget az értelemadás *összetettsége* okozza, mondhatni, a szövegek konkrét totalitása, amely egy-egy diskurzust elemek és kapcsolódások bonyolult viszonyrendszerévé tesz. Ez az értelemadás az értelmezést két tulajdonsággal ruházza fel. Egyrészt ebből az összetett valóságból könnyedén ki lehet emelni *néhány* alkotóelemet s viszonyt, és ez alapján jellemezni az egész szöveget, másrészt viszont maga az egész *kimeríthetetlen* és befoghatatlan. Ezzel együtt vagy ennek ellenére meg-megújuló erőfeszítéseket teszünk, hogy választ, elsősorban funkcionális magyarázatot találjunk a *miértjeinkre*.¹¹⁴²

(7) *Szekvencialitás, dimenziók, struktúrák*. Ezen a ponton Teun van Dijk diskurzuseleméleti metodológiájának *kritikus* pontjához érkeztünk. A funkcionális létrehozás és magyarázat kapcsán megállapítja, hogy a szövegek szekvenciálisan jönnek létre, azaz egy szöveg részei egymás után keletkezve funkcionálisan kapcsolódnak egymáshoz. „Egy későbbi elem speciális funkciója révén tekintettel van a megelőző elemekre. Ez azt is magában foglalja, hogy a nyelvhasználó mind mentálisan, mind interaktívan tekintve [...] »folyamatos« módban létezik.”¹¹⁴³

A szekvencialitás egyrészt a szövegalkotó szabadságát foglalja magában. Funkcionálisan kapcsolódnia kell ugyan a már realizált szövegrészekhez, de a kapcsolódás *több* irányba és módon történhet. Vagyis a szövegalkotó „próbálkozik, esetleg hibázik, de megvan a lehetősége még arra is, hogy újraértelmezze, kijavítsa a korábbi tetteket és értelmezéseket”. Másrészt azonban ez a folyamat struktúrák létrejöttéhez vezet, bonyolult rendszerhez, amelyben a részek és viszonyok összetett „*hierarchikus* struktúrát alkotnak”.¹¹⁴⁴

Ezért aztán magyarázataik során „a diskurzuselemzők [...] a diskurzusokat különböző rétegekre, dimenziókra és szintekre tagolják, és egyidejűleg vizsgálják azt is, hogy ezek milyen kölcsönös *viszonyban* vannak más szintekkel. Ezek a szintek a jelenségek

¹¹⁴² Van Dijk (1997): i. m. 31.

¹¹⁴³ Van Dijk (1997): i. m. 30.

¹¹⁴⁴ Van Dijk (1997): i. m. 30.

[...] különböző típusait képviselik, úgymint a hangok, a formák, a jelentések és cselekedetek” különböző típusai és ezek kapcsolódásai.¹¹⁴⁵ Úgy vélem, ez a fentebb említett kritikus pont. Ugyanis Van Dijk támogatja a diskurzustudománynak ezt a strukturalista-funkcionalista szemléletét és vizsgálati metodológiáját, az általa művelt kritikai diskurzuselemzésben mindenképpen. Márpedig ez megmerevíti, kvázi rögzített tárgyként kezeli a szövegeket, ezért nem a dinamikus használatára koncentrálna, hanem a hierarchikus struktúra minél alaposabb, lehetőleg teljesen kimerítő feltárására. Van Dijk tehát – minden használható részmegállapítása ellenére – a diszkurzív tudomány, vagyis a CDA kidolgozása során a nyelvészeti pragmatika *strukturalista-funkcionalista* felfogására, nem pedig a műveleti szövegtanra támaszkodik, kiegészítve ezt a hagyományos ideológiakritika újraformálásával.

4. A kritikai diskurzuselemzés

Fejezetünk első pontjában már jeleztem: Teun A. van Dijket tekinthetjük a kritikai diskurzuselemzés néven ismert tudományos iskola alapítójának és egyik fő művelőjének. Az irányzatot angol neve után (Critical Discourse Analysis) gyakran rövidítve említik: CDA. Ebben a pontban megvizsgáljuk, „hogyan »Mi is az a kritikai diskurzuselemzés?«, »Mennyiben különbözik másfajta diskurzuselemzésektől?«, »Mik a céljai és sajátos módszerei?«.”¹¹⁴⁶ Mindennek a bemutatásához alapvetően Van Dijk egy 1993-ban publikált összegző igényű tanulmányára támaszkodunk.

Az irányzat elnevezésében szerepelő kritikai jelző társadalomkritikát, pontosabban hatalomkritikát jelent. Az iskolához tartozó kutatók ugyanis egy, ahogy ők fogalmazzák, „magasztos cél” érdekében dolgoznak; „a CDA feladata elsősorban az, hogy megvizsgálja a hatalmi túlkapás, az igazságtalanság és az ebből eredő egyenlőtlenség diszkurzív dimenzióit”.¹¹⁴⁷ Ennek következtében a diskurzusok specifikus csoportját teszik meg kutatásaik tárgyává. Vizsgálatunk centrumába, írja Van Dijk, „az uralom (újra)termelésében vagy annak megkérdőjelezésében szerepet játszó diskurzust tesszük. Az uralmat úgy definiáljuk, mint az elitek, intézmények vagy csoportok által történő társadalmi hatalomgyakorlást, melynek a társadalmi egyenlőtlenség a következménye, ideértve a politikai, kulturális, etnikai, faji, nemi és osztályegyenlőtlenséget. Ez az újratermelési folyamat magában foglalhatja a diskurzus-hatalom kapcsolatokat olyan »módozatait« is, mint egyebek mellett az uralom többé-kevésbé közvetlen vagy nyílt támogatása, gyakorlása, reprezentációja, legitimációja, tagadása, elbagatellizálása vagy éppen leplezése.”¹¹⁴⁸

A hatalomkritikai diskurzuselemzésben elkötelezett kutatók munkáikban igyekeznek kimutatni „a diskurzusstruktúrák és a hatalmi struktúrák közötti kapcsolatokat”.

¹¹⁴⁵ Van Dijk (1997): i. m. 30.

¹¹⁴⁶ Van Dijk (2000): i. m. 442.

¹¹⁴⁷ Van Dijk (2000): i. m. 445.

¹¹⁴⁸ Van Dijk (2000): i. m. 442.

Azt például, hogy egyes emberek „az utasító beszédaktusokat, mint például a parancsokat vagy rendeleteket azért használják, hogy kifejezzék a hatalmat és így egyúttal gyakorolják és újratermeljék az uralmat. Hasonlóképpen vizsgálhatjuk azoknak a szövegeknek a stílusát, retorikáját és értelmét is, amelyeknek célja, hogy elrejtse a társadalmi hatalmi viszonyokat úgy, hogy például a szövegben megjelenő eseményekben hatalommal bíró társadalmi szereplők felelős tevékenységét kisebb jelentőségűnek tüntetik fel, elhallgatják vagy elbagatellizálják.”¹¹⁴⁹

A hatalmi és a beszédbeli struktúrák között azonban ritkán van ilyen direkt kapcsolat, a kritikai diskurzuselemző feladata éppen az itt létező *bonyolult* és sokrétű strukturális viszonyoknak a feltárása.

„Például a társadalmi egyenlőtlenséget társadalmi szinten nem egyszerűen és nem mindig az egyéni (beszéd)aktusok, mint például a parancsok, termelik újra. Ez talán nyilvánvaló azokban a helyzetekben, ahol a helyénvaló és legitim parancsokat olyan »elfogadott« mindennapi hatalmi viszonyokban hajtják végre, mint amilyenek például gyerek és szülő, feljebbvaló és beosztott vagy rendőr és állampolgár között állnak fenn. Ugyanis bizonyos társadalmi feltételeknek is teljesülniük kell ahhoz, hogy ezek a sajátos diskurzusok hozzájáruljanak az uralom újratermelődéséhez. Ugyanez vonatkozik a szöveg és a beszéd minden más tulajdonságára és ennél fogva minden szöveg-kontextus kapcsolatra is.”¹¹⁵⁰

A kritikai diskurzuselemző tehát *három* meghatározó struktúra strukturált viszonyainak bonyolult rendszerét igyekszik kimutatni. Az első szint természetesen maga a *beszéd* vagy diskurzus, nagyjából olyan elemekből és ezek kapcsolataiból felépítve, mint amiket a fejezet előző pontjaiban bemutatunk. A beszéd egyben a vizsgálatok elsődleges tárgya, a kutatás kiindulópontja. A hatalomkritikai attitűdből adódik a második szint, nevezetesen az a *társadalmi* kontextus, amelyben a diskurzusok megjelennek és használva vannak. A CDA esetében ez a strukturált *hatalmi* valóság a maga objektivitásában, amelyet a diskurzus egyszerre kifejez (tükröz), megerősít és változtat. A harmadik egy kissé bizonytalan tartalmú entitás, a társadalmi *tudat*. Van Dijk szerint az eleddig „diskurzuselemzéssel foglalkozó legtöbb munka legfőbb hiányossága az volt, hogy figyelmen kívül hagyta a társadalmi tudatformákat”¹¹⁵¹. Pedig ennek bekapcsolása a kutatásba elengedhetetlen lenne, írja, hiszen „a diskurzus és az uralom között a társadalmi tudat a szükséges elméleti (és empirikus) »érintkezési felület«”¹¹⁵².

A társadalmi céljuk eléréséhez a kritikai diskurzuselemzők nem könnyű utat választottak. A hatalom, a diskurzus és a társadalmi tudat önmagában is bonyolult struktúráinak egymásba hatoló struktúráit kívánják feltárni. Igaz, egyetlen vonatkozásban: megpróbálják leleplezni a hatalom machinációit, azt tehát, hogy miként szolgálja a látszólag semleges nyelv a fennálló uralmi viszonyokat. Ez a politikai cél nem előzmények nélküli

¹¹⁴⁹ Van Dijk (2000): i. m. 443.

¹¹⁵⁰ Van Dijk (2000): i. m. 443.

¹¹⁵¹ Van Dijk (2000): i. m. 444.

¹¹⁵² Van Dijk (2000): i. m. 443.

természetesen. Teun van Dijk olyan ismert tudós személyek nevét sorolja ennek kapcsán, mint Marx, Adorno, Habermas, Gramsci, Stuart Hall, Althusser, és világossá teszi, hogy a CDA hozzájuk hasonlóan gondolkodik a társadalomról és a hatalomról, csak éppen a társadalom uralkodó eszméit nem ideológiakritikának, hanem diskurzuskritikának vetik alá. Azaz „az uralom és a diskurzus komplex viszonyának” vizsgálatával foglalkoznak.¹¹⁵³

Ezt a komplex viszonyt azonban megbonyolítják még egy összetevővel. Mivel a vizsgálat társadalmi célja és tárgya is igen összetett, a kritikai diskurzuselemző úgy látja, hogy feladatát a többi társadalomtudomány bekapcsolásával tudja csak eredményesen megvalósítani: vagyis *multidiszciplináris* kíván lenni. Merthogy a kritikai diskurzusvizsgálat „igazi multidiszciplinaritást igényel”, azaz minden lehetséges társadalomtudomány bekapcsolásával „a szöveg, beszéd, társadalmi tudat, hatalom, társadalom és kultúra között fennálló szövevényes kapcsolatok áttekintését”.¹¹⁵⁴ Az így létrejövő komplex tudomány pedig maga lenne a diszkurzív tudomány.

A CDA talán leginkább figyelemreméltó vonása az *erős társadalompolitikai elkötelezettsége*, ami feltétlen értelmezést kíván. Társadalmi küldetéséből adódóan, hangsúlyozza Van Dijk, „[a] CDA elsősorban nem egy diszciplínához, paradigmához, iskolához vagy a diskurzuselmélethez kíván eredményeivel hozzájárulni”. Ez természetesen nem tudománytalanságot jelent, hanem sok mindenki mástól eltérően a következőket:

„[A] kritikai diskurzuselemzők egyértelmű társadalompolitikai állásponttal rendelkeznek (vagy kellene, hogy rendelkezzenek): kifejtik véleményüket, elképzelésüket, elveiket és céljaikat mind a saját tudományáguk, mind pedig általában a társadalmuk számára. Munkájuk kétségkívül és végső soron politikai még akkor is, ha ez az elméletalkotás és az elemzés minden fázisára azért nem igaz. Reményük a kritikai megértésen keresztül történő változtatás, még ha ez gyakran illuzórikus is. Távlati céljuk, hogy amennyire lehetséges, megváltozzon azok helyzete, akik a legtöbbet szenvednek az uralomtól és az egyenlőtlenségtől. Kritikájuk célpontját a hatalmi elitnek jelentik, akik működtetik, fenntartják, legitimálják, elnézik a társadalmi egyenlőtlenséget és igazságtalanságot, vagy tudomást sem vesznek azokról.”¹¹⁵⁵

Én ezt a CDA kutatóival együtt nemcsak akceptálható, hanem kifejezetten nemes és támogató politikai célnak és munkának tekintem. Ezzel együtt fel kell tenni a kérdést, amit egyébként Van Dijk is feltesz: vajon hogyan viszonyul ez a törekvés a tudományhoz, amelynek művelése alapvetően és köztudottan nem közvetlen politikai célok megvalósítására irányul? Teun van Dijk a válaszhoz igyekszik az itt tapasztalható leegyszerűsítéseket feloldani, a viszonyok és állapotok *differenciált* szemléletének fontosságát hangsúlyozni.

A válaszhoz először is magukat a politikai törekvéseket igyekszik differenciálni. Kifejezetten elutasítja azt, hogy az ő politikájukat bárki is aktuális pártpolitikai állásfoglalásnak tekintse. A mi kritikánk nem „alkalmi, egyéni, vagy eseti jelegű”, írja.

¹¹⁵³ Van Dijk (2000): i. m. 445.

¹¹⁵⁴ Van Dijk (2000): i. m. 446.

¹¹⁵⁵ Van Dijk (2000): i. m. 445.

Vagyis „a politikusoktól és az aktivistáktól eltérően a kritikai diskurzuselemzők túl-
lépnek a közvetlen, fontos vagy sürgető napi témákon”. Elemzéseik arra irányulnak,
hogy a kiszolgáltatottság, az egyenlőtlenség és a nyomor strukturális okait feltárják. Úgy
vélik ugyanis, ahhoz, hogy ezeket a súlyos társadalmi gondokat megértsük és orvosolni
tudjuk, az összefüggések „általánosabb megértésére van szükség, és gyakran arra is, hogy
közvetett módon és hosszú távon elemezzük a felmerülő kérdések alapvető okait, feltéte-
leit és következményeit”.¹¹⁵⁶ *Rendszerkritika* ez, a kérdés csak az, hogy hol húzzuk meg
a kritizált társadalmi berendezkedés határait. Személyesen pedig azokat kritizálják, „akik
felelősek a diskurzus szerepéért az uralom és az egyenlőtlenség újratermelésében”.¹¹⁵⁷

Másrésről differenciálásra és tisztázásra vár, hogy „a CDA sajátos céljai, választá-
sai és kritériumai” milyen következményekkel járnak „a tudományos munkára nézve”.
Nyilvánvaló ugyanis, hogy vannak ilyen következmények, s ezt Van Dijk is így látja.
A CDA törekvései, írja:

„[M]eghatározzák az elméletalkotást, az analitikus módszert és az empirikus kutatás folyamatait.
Irányt szabnak a témák és a lényeges dolgok kiválasztásának. Ezért tehát, ha a bevándorlók, mene-
kültek vagy (más) kisebbségek szenvednek az elítéllettől, diszkriminációtól vagy rasszizmustól,
és ha a nők továbbra is ki vannak téve a férfiuralomnak, erőszaknak és szexuális zaklatásnak, nél-
külözhetetlen az ilyen eseteket az érintettek szempontjából megvizsgálni és kiértékelni. Az ilyen
eseteket tehát »rasszistának« vagy »szexistának« nevezhetjük, amennyiben a tájékozott feketék
vagy nők is ezt állítják, akkor is, ha ezt a fehérek vagy a férfiak visszautasítják.”¹¹⁵⁸

Folyik tehát itt egy tudományos mezben megjelenő politikai küzdelem, írja Van Dijk.
Sok tudós fejezi ki kétségeit, sőt megvetését az ilyen elkötelezett politikai attitűd iránt,
állítja, ezzel azonban azt mutatják meg, hogy milyen „részrehajlók ők valójában, például
úgy, hogy elbagatellizálják, tagadják az egyenlőtlenséget, vagy tudomást sem vesznek
róla. Azzal vádaskodnak, hogy összekeverjük a tudományt és a »politikát«, és ezzel
ők maguk teszik ezt. Néhányan még cinikusabban és közvetlenebbül összejátszanak
a hatalommal: például szakértői tanáccsal látják el, támogatják és legitimálják a (nyugati,
középosztálybeli, fehér, férfi, heteroszexuális stb.) hatalmi elitet.”¹¹⁵⁹ Ezzel a helyzettel
szemben viszont egy „kritikus tudósnak nem lehet távolságtartó és különösen nem sem-
leges álláspontja”.¹¹⁶⁰ „Problémáik »valóságos« problémák, vagyis azok a súlyos gondok,
amelyek sokak életét vagy jólétét veszélyeztetik, és nem azok a jelentéktelen tudományos
problémák, melyek a diskurzusstruktúrák leírásából adódnak.”¹¹⁶¹

Egyetlen megjegyzést fűznék a CDA politikai elkötelezettségéhez. Itt minden kétséget
kizáróan egy normatív tudománnyal állunk szemben, aminek vannak evidens követ-
kezményei, és amiket Van Dijk fel is sorol. De nem véletlen, hogy sajátjukat egy másik

¹¹⁵⁶ Van Dijk (2000): i. m. 446.

¹¹⁵⁷ Van Dijk (2000): i. m. 445–446.

¹¹⁵⁸ Van Dijk (2000): i. m. 446.

¹¹⁵⁹ Van Dijk (2000): i. m. 447.

¹¹⁶⁰ Van Dijk (2000): i. m. 447.

¹¹⁶¹ Van Dijk (2000): i. m. 445.

normatív igényű tudománnyal állítja szembe, nem pedig a nem normatív felfogásokkal. Egy normatív társadalomtudománynak és egy ennek megfelelő kutatásnak ugyanis komoly *vakfoltjai* vannak. Ez is elég jól látszik itt. *Hívei és művelői csak azt veszik észre és vizsgálják, ami beleillik politikai világképükbe.* És aki netalán semleges ez ügyben, vagy éppen nem ezzel foglalkozik, megkapja tőlük a megfelelő „leminősítést”. De hát a hatalompolitikai küzdelmek már csak ilyenek, bármilyen szinten vívják is őket.

Nem gondolom azonban, hogy a CDA mindennek következtében tudománytalan lenne, de kétségtelenül *egyoldalú* lesz. Még ez sem lenne probléma, ha ezzel együtt elismerné más diszkurzív megközelítések jogosságát, ezáltal a tudományos párbeszéd lehetőségét, de mint látjuk, nem ez a helyzet. Én úgy vélem, hogy a műveleti szövegtan társadalomtudományi alkalmazhatóságában ennél sokkal több lehetőség rejlik. Például benne vannak a társadalmi valóság radikális újraértelmezésének az alapjai is, ám ha valaki ilyesmivel foglalkozik, még egyáltalán nem ignorálja a társadalmi kiszolgáltatottság tényeit. Én tehát a *nyitottságot* hiányolom a CDA kétségtelenül sok-sok művelőjének szemléletéből, ami konkrét kutatásaikra is vonatkozik. Ha ugyanis kutatóként én már eleve tudom, hogy itt egy rasszista és kirekesztő, hatalomvédő szituációval és diskurzussal állok szemben, akkor a diskurzusok igencsak széles tartományában meg fogom találni azokat a szövegkorpuszokat, amelyek rasszisták, kirekesztők és hatalomvédők. A kérdés csak az, hogy miért tartom ezeket ilyeneknek, ha egyszer nem ilyeneknek látszanak és mutatkoznak. Ez egyébként a diskurzustudomány paradoxonja és a kritikai diskurzuselemzés, a CDA nagy csapdája.

XXI. fejezet

Ernesto Laclau: Politikai diskurzuselmélet és kutatás

1. A diszkurzív tudományos szemlélet és alapkategóriái

Ernesto Laclau (1935–2014) *argentín* származású politikaelméleti gondolkodó. Szülőhazájában nőtt fel, és itt végezte egyetemi tanulmányait, de viszonylag fiatalon elhagyta Argentínát, és Angliában telepedett le. Tudományos munkássága Colchester városban, az essexi grófság (megye) központjában található essexi egyetemhez (University of Essex) kötődik, amely Londontól keletre mintegy nyolcvan kilométerre fekszik. Az egyetemet 1963-ban alapították neomarxista elkötelezettségű tudósok, baloldali politikusok és üzletemberek, a két „nagy” (Cambridge, Oxford) mintájára és bizonyos mértékig ellensúlyaként. Laclau a hetvenes években tanult, majd szerzett PhD-fokozatot az essexi egyetemen, és egyben bekapcsolódott az oktatómunkába is. Később kinevezték a politikaelmélet professzorává, ahol a kilencvenes években megalapította a *Centre for Theoretical Studies in the Humanities and the Social Sciences* elnevezésű kutatóközpontot, s ennek keretei között működtette a nagy hatású *Ideology and Discourse Analysis* PhD-képzési és kutatási programot.

Az *Ideológia- és Diskurzuselméleti Központ*ban folyó kutatás jellegzetessége, hogy a hatalmi-politikai jelenségek értelmezésében és vizsgálatában nem a gazdaság és a társadalmi struktúra, hanem a *diskurzus meghatározó szerepéből* indulnak ki. Ebben támaszkodnak a nyelvtudomány szövegtani eredményeire, a társadalomtudományok nyelvi fordulatára és a posztstrukturalizmus jelentős gondolkodóira, egyben újraértelmezik az erősen gazdasági determinizmust képviselő marxi tradíciót. Konkrét elemzéseikben pedig hasznosítani igyekeznek az elméleti belátásokat. Laclau munkái azonban alapvetően *elméleti* jellegűek, empirikus elemzéseket csak tanítványai végeztek, ő maga nem. Ennek megfelelően Laclau munkásságának döntő eleme az általa kidolgozott *politikai diskurzuselmélet*. Az essexi diskurzuselméleti iskola és Laclau elméletét öt pontban fogjuk áttekinteni. Először megvizsgáljuk a diskurzuselmélet tudományos szemléletét és alapkategóriáit, utána a diszkurzív identitás laclau értelmezését, majd a Laclau-féle politikai diskurzuselmélet főbb vonásait. Végül a tanítványai részéről elvégzett két empirikus igényű elemzéssel foglalkozó rész következik.

Laclau valóságértelmezésének és tudományos gondolkodásának középpontjában a diskurzus fogalma áll, ezért is nevezik felfogását diskurzuselméletnek. Ahhoz, hogy pontosan értsük Laclaut, munkásságával kapcsolatban különbséget kell tennünk az általa is használt *három* értelmező kategória között, annál is inkább, mert ezt a különbséget gyakran *nem* teszik meg az elmélet bírálói. A három kategória: a *diszkurzivitás*, a *diskurzusobjektum* és a *diskurzuselmélet*.

A *diszkurzivitás* (a) (jelzőként használva: *diszkurzív*) Laclau tudományfelfogásának vagy *tudományszemléletének alapjait* érinti. Ez először is ez egy *kritikai* pozíció. Laclau ugyanis elfogadja a huszadik századi filozófia és a társadalomtudomány azon pozícióját, amely bírálja a pozitivista, a behaviorista és az esszencialista felfogást képviselő paradigmát. Úgy látja, hogy ezek két súlyos hibát vétének. Egyrészt túláltalánosítják az egyén tapasztalatát: mert az individuum a valóságot jórészt önmagától független adottságként érzékeli, így tévesen arra a következtetésre jut, hogy a társadalmi valóság *egésze* is ugyanilyen egyénektől független objektív, kvázi természeti realitás. Másrészt (a természettudósokhoz és a matematikusokhoz hasonlóan) arisztokratikus tudományszemlényt képviselnek. Szerintük ugyanis a társadalmi valóságot *rejtett törvények és objektív struktúrák* alakítják, amit különleges képességek és exkluzív tudás révén lehet csak megismerni és birtokolni. Ezzel szemben, hangsúlyozza Laclau (is), a társadalom emberek műve, akik minden társadalmi létezőt értelmezve hoznak létre és alakítanak, azaz minden „objektív” társadalmi tény egyben „szubjektív” (értelmezett) tény is, hiszem szubjektumok (emberek) hozták és hozzák létre őket, beleépítve tapasztalatukat, tudásukat, törekvéseiket. A társadalomban tehát nincsen értelmezésmentes realitás.

Ebből két dolog következik. Az egyik: mi, emberek mindig belül vagyunk az értelmezések vagy diskurzusok *valamilyen* valóságán, írja az iskola két jelentős képviselője Laclau elmélete kapcsán. „Ennek megfelelően logikai önellentmondás minden kísérlet, amely megpróbál ebből kimenekülni, és a világot egy diskurzuson kívüli perspektívából próbálja konceptualizálni.”¹¹⁶² Ez egyébként korrelál Heidegger világ- és Wittgenstein életformák-felfogásával. A másik: mindez nem jelenti azt, hogy nincs realitás, és tartalma szerint minden csak diskurzus lenne. „Egy földrengés vagy egy leeső téglát természetesen létező esemény abban az értelemben, hogy a dolog ott és akkor akaratomtól függetlenül megtörténik. Am az már a diszkurzív tér strukturálásától függ, hogy egy ilyen objektív esemény sajátosságait »egy természeti jelenség«, vagy »az isteni harag megnyilvánulása« kategóriáiban konstruáljuk-e meg.”¹¹⁶³ Vagyis nemcsak beszédek léteznek, ez egyébként is képtelen és parodisztikus állítás lenne, hiszen még a villám vagy a téglát is valamilyen értelmezés révén válik számunkra azzá a tárggyá, ahogyan ez nekünk bejelentkezik, és amivel valamit kezdeni tudunk.

Laclau írja egy tanulmányában azt, hogy a diskurzuselmélet a huszadik század három fő filozófiai áramlatának, nevezetesen az analitikus filozófia, a fenomenológia és a strukturalizmus azon illúziójának a kudarcából táplálkozik, hogy „lehetséges az önmagukban lévő dolgokhoz valamilyen eredeti és közvetlen hozzáférés”. A diskurzuselmélet megszületése kétségtelenül sok évszázados tradíció feladását jelentette, azért is olyan erős a vele szembeni ellenállás, írja. „Ez a történet zajlott le az analitikus filozófiában a késői Wittgenstein munkásságában, a fenomenológiában Heidegger

¹¹⁶² David Howarth – Yannis Stavrakakis: *Introducing Discourse Theory and Political Analysis*. In David Howarth – Aletta J. Norval – Yannis Stavrakakis (szerk.): *Discourse Theory and Political Analysis. Identities, Hegemonies and Social Changes*. Manchester – New York, Manchester University Press, 2000. 3.

¹¹⁶³ Ernesto Laclau – Chantal Mouffé: *Hegemony and Socialist Strategy*. London, Verso, 1985. 108.

egzisztenciál-analízise révén, illetve a strukturalizmusban a jel posztstrukturalista kritikája során.”¹¹⁶⁴ A folyamatnak az lett az eredménye, hogy a tudati működést, társadalmi értelemben szólva a diszkurzivitást, senki komoly gondolkodó nem tekintheti többé pusztá származéknak vagy tükörnek, amelynek használata révén egyszer majd az önmagukban lévő dolgok felfedik „igazi és végső” lényegüket. Maga a tudat és a tudásformák (nyelv és diskurzus) ugyanis a valóság konstitutív (alakító) tényezői, természetesen összefonódva az emberek más formájú cselekedeteivel.

Laclau diskurzuselméletének második értelmező kategóriája a *diskurzus* vagy *diskurzusobjektum* (b), ami annak megmutatása, hogy az elmélet képviselői mit tekintenek diskurzusnak. Ez szorosan összefügg a fentebb vizsgált diszkurzivitással, a tudomány-szemlélet kérdésével. A diskurzusobjektum természetesen mindig *értelmezési módot és értelmezési formát* jelent, azzal a fontos megszorítással, hogy *közösségi-társadalmi* és nem egyéni értelmezési forma. Laclau és az essexi iskola képviselői a diskurzusobjektumoknak öt alapvető vonását adják meg.

(1) A diskurzus az a jelenségforma, amellyel az emberek jelentést és értelmet adnak a valóságuknak. Ennek következtében „a diskurzuselmélet mellett elkötelezett kutató minden társadalmi gyakorlatot és objektumot diszkurzív karakterűnek tekint”, hiszen minden dolog csak értelmezve áll a rendelkezésünkre. Egyszerűen szólva: *a társadalmi valóság diszkurzív valóság*. Ez az állítás megtévesztő tud lenni azok számára, akik a diskurzusobjektumot a beszéddel azonosítják, azaz „a diskurzust alig tekintik másnak, mint hitek és eszmék olyan konkrét készletének, amelyet a különböző politikai közösségek, politikusok vagy a társadalmi mozgalmak képviselnek”.¹¹⁶⁵ Azaz a beszéd is diskurzusobjektum, a hatalom is az, a pénz is az, a demokrácia is az, és így tovább, de *másként* azok, miközben *a beszéd evidens modellje* más diskurzusformák megértésének.

(2) A diskurzus természetesen nem teremti a tárgyát, pláne nem hoz létre pusztán elképzelt dologból valami reálisat, azaz nem idealista felfogás, hanem a diskurzus adott keretek között *alakítja, formálja* a körülöttünk lévő világot. Az a közeg ez, amely egyrészt a dolgokat számunkra hozzáférhetővé teszi, hiszen például még az érzékelésünk is értelmezett érzékelés, másrészt viszont *a dolgok identitását a diskurzus teremti meg*. Ugyanis az, hogy mi *micsoda*, csak a diskurzusok révén válik realitássá. Még egy természeti tárgy is csak egy értelmezési folyamatban nyeri el saját identitását, még inkább ez a helyzet a társadalommal és magával az emberrel: itt az identitás az érvelések és történetek révén jön létre.

(3) A diskurzus *mindig kontingens* valóságot képvisel, azaz a diskurzus mindig lehet másfolyan is, mint amilyenként éppen megfogalmazásra került. Ez igencsak nyugtalanító vonása a diskurzusoknak, hiszen sokan ragaszkodnak az értelmezések általuk adott módjához és jelentéséhez, amit úgy igyekeznek elérni, hogy saját diskurzusukat az *egyetlen* lehetséges kifejezésformának és feltétlenül igaz állítás kifejezésének tekintenek. A kontingencia azonban nem mellőzhető a diskurzusból, ez a diskurzus megszüntethetetlen

¹¹⁶⁴ Ernesto Laclau: *Philosophical Roots of Discourse Theory*. 2001.

¹¹⁶⁵ Howart–Stavrakakis (2000): i. m. 4.

vonása, amely egyrészt a cselekvések *lehetőségét* mutatja fel, másrészt azonban minden értelmezést korrigálhatóvá, kiegészíthetővé és egyben bírálhatóvá tesz.

(4) Ezzel függ össze a diskurzusok *hatalmi-politikai* jellege. Laclau diskurzuselmélete szerint az érvényes diskurzusok megfogalmazásáért és uralásáért mindig hegemoniára törő küzdelem folyik, hiszen lehet bizonyos csoportokra nézve kedvezőbben vagy éppen kedvezőtlenebbül értelmezni s kifejezni a dolgokat. Ezért is „a diskurzus mindig *hatalmi* gyakorlat, mivel bizonyos lehetőségek kizárását jelenti, és mert a diszkurzív gyakorlat következménye a társadalmi cselekvők közötti viszonyok strukturálása”. A politikai diskurzus tehát nem „ártatlan” diskurzusobjektum. Annál kevésbé, mert mindig elválasztást és megkülönböztetést alkalmaz, sőt „antagonisztikus konstrukciókkal jár együtt, valamint a »belül levők« és a »kívül levők« közötti politikai frontvonalak meghúzásával”.¹¹⁶⁶

(5) Mint Jacob Torfing írja, a laclau elmélet által tételezett „hegemonisztikus diskurzus mindig együtt jár különféle *társadalmi ellentétek* megkonstruálásával, mivel ezek a külvilágot radikálisnak és fenyegetőnek festi le. Ez egyrészt egyesíti és stabilizálja a kérdéses diskurzust, ugyanakkor megakadályozza annak lezárását. [...] A hegemonisztikus artikuláció akkor zökken ki a helyéről, amikor az új eseményeket már nem képes domesztikálni, integrálni vagy megmagyarázni saját diszkurzív rendszerében. A kizökkenés strukturális vagy »organikus« válság formájában jelenik meg, amikor [...] a szavak már nem kapcsolódnak többé stabilan a fogalmakhoz, és így az új rend artikulációja sürgős politikai feladattá válik.”¹¹⁶⁷

A diskurzuselmélet harmadik alapkategóriája a *diskurzuselemzés* (c), amely a jelzett tudomány szemlélet alapján a diskurzusobjektumokra irányuló konkrét empirikus vizsgálat. „A *diskurzuselemzés* [discourse analysis] – írják a kutatók – olyan kutatási gyakorlatot értünk, amely a vizsgált empirikus anyagokat és információkat diszkurzív formáknak tekinti.” Ezek nem csak szövegek; „a diskurzuselemző a nyelvi és a nem nyelvi adatok széles körét vizsgálja; beszédeket, riportokat, manifesztációkat, történelmi eseményeket, interjúkat, politikálási módokat, eszméket, sőt szervezeteket és intézményeket is”.¹¹⁶⁸

A diskurzuselemzést végző kutató nem egyetlen módszertani kánont követ, ugyanis módszertanilag tekintve a diskurzuselemzés *plurális* jellegű, mert fontos módszertani követelménynek tekinti a mindenkori kutatási tárgyhoz való igazodást. Ennek érdekében módszertanilag minden korrekt eljárást felhasználhat, amely megfelel tudomány szemléletének. Vagyis a diskurzuselemzés „sok mindent magában foglalhat; Derrida dekonstrukciós »módszerét«, Foucault archeológiai és genealógiai közelítését a diskurzuselemzéshez, a retorikát és a trópusok elméletét, Saussure megkülönböztetését a nyelv paradigmatis és szintagmatis pólusai között, Jacobson koncepcióját a metaforáról

¹¹⁶⁶ Howart–Stavrakakis (2000): i. m. 4.

¹¹⁶⁷ Jacob Torfing: Diskurzuselemzés és a Laclau–Mouffe-féle posztstrukturalizmus. Ford. Szegedi Gábor. *Politikatudományi Szemle*, 13. (2004), 4. 150.

¹¹⁶⁸ Howart–Stavrakakis (2000): i. m. 4.

és a metonímiáról, különösképpen ennek újraértelmezését a lacan-i elméletében, valamint Laclau és Mouffe felfogását az azonosság és a különbség logikájáról”.¹¹⁶⁹

A diskurzuselemzés tehát nem egy adott módszer gépies alkalmazása, de nem is az elmélet „ráhúása” a valóságra: a diszkurzív elemzési módszer szükségképpen *inno-vatív*.

„[A]helyett, hogy az empirikus dolgokra, miközben tanulmányozzák őket, általános elméleti előfeltevéseket húznának rá, a diskurzuelmélet híve megkísérli koncepcióját a konkrét kutatás minden egyes egyedi tárgyában külön felmutatni. Az ilyen módon folytatott kutatásnak az a feltétele, hogy a teoretikus keretek és logikák elégségesen »nyitottak« és megfelelően flexibilisek legyenek, hogy az alkalmazás során tudják őket konkretizálni, átalakítani [...]. Ez a felfogás elutasítja az esszencialista és a redukcionista társadalomelméleteket, amelyek hajlamosak arra, hogy a kutatás eredményét már előre »ismerni« véljék, ezáltal kizárják a jelenségek innovatív értelmezésének lehetőségét. Egy ilyen szemléletű kutatás ráadásul igen merev, ezzel megakadályozza önmaga organikus fejlődését, amelyre pedig nagy szükség van az új empirikus esetek megértése és magyarázata során.”¹¹⁷⁰

2. A társadalmi identitás diszkurzív valósága

Laclau elméletében az identitás értelmezése kulcsszerepet játszik, mégpedig a megismerés és a létrehozás *összetartozása* okán. Ugyanis a politika megismerése egyben annak alakítása is, és *vice versa*. Mindennek általános megjelenési formája pedig a képlékeny és a valóságot kontingensnek mutató diskurzus, amely azonban mintha nem tudná pontosan megragadni a dolgokat, mintha nem lenne képes valamilyen azonosítható-kezelhető vonással felruházni őket, mintha nem tudna identitásokat teremteni. Ezzel szemben „a diskurzuelmélet hangsúlyozza, hogy végső soron minden társadalmi identitás kontingens természetű, ám azt nem állítja, hogy a jelentés részleges rögzítése lehetetlen vagy szükségtelen lenne”.¹¹⁷¹ Miközben a végérvényes lerögzítést, az örökéletű identitást valóban lehetetlennek tekinti.

A *Diskurzus és szocialista stratégia* című könyvben erről a következőt olvashatjuk: „A jelentés végső lerögzítésének lehetetlensége maga után vonja, hogy kell legyenek részleges rögzítések – máskülönben a különbségek sorozata sem lenne lehetséges. Sőt még abból a célból is szükség van a megkülönböztetésre, a jelentés felforgatására, hogy egyáltalán legyen jelentés. Ha a társadalmiság nem rögzíti meg önmagát a társadalom érthető és intézményesített formáiban, akkor a társadalmi csak olyan módon létezik, mint egy lehetetlen tárgy létrehozására irányuló erőfeszítés. Bármely diskurzus kísérlet arra, hogy uralja a diszkurzivitás területét, hogy feltartóztassa a különbségek áradatát, hogy egy központot létrehozzon.”¹¹⁷² Ezt a feladatot Laclau öt értelmező kategória, az *elem, artikuláció, momentum, csomópont, üres jelölő* elméletébe történő integrálásával oldja

¹¹⁶⁹ Howart–Stavrakakis (2000): i. m. 5.

¹¹⁷⁰ Howart–Stavrakakis (2000): i. m. 5.

¹¹⁷¹ Howart–Stavrakakis (2000): i. m. 7.

¹¹⁷² Laclau–Mouffe (1985): i. m. 112.

meg. Fontos tudni, hogy miközben ezek a diskurzus különböző dimenzióit jelölik, egyben egymásra is vonatkozó tudományos kategóriák.

(1) Az *elem* a diskurzusok elemi alkotórésze, amely mindig egy adott diskurzus értelmegysége, de még nem maga az adott diskurzus, bár szorosan hozzátartozik. Például a „zöldmozgalmak” diskurzusa számtalan elemi kijelentést tartalmaz (természetvédelem, ökológia, légszennyezés, decentralizáció, közvetlen demokrácia, akciózás stb.), amelyek más diskurzusokban is előfordulnak, de ezekben az ideológiákban speciális jelentést kapnak. Ezek a diskurzus elemei vagy *kulcskifejezései*.

(2) Az *artikuláció* az elemek kombinációja. A zöldideológia például a korábban is már létezett diszkurzív elemek új konfigurációja vagy artikulációja, amely egyben meg is változtatja ezeknek az elemeknek a jelentését, mondhatni, olyan jelentést aktualizál az elemek lehetséges jelentéseiből, amelyek megfelelnek az artikuláció egészének. Így lesz például a politikából zöldpolitika, a közvetlen demokráciából zölddemokrácia, de természetesen ezek az elemi terminusok csak az artikuláció egészében kapják meg az új jelentéseket.

Az elem és az artikuláció, így önmagában, nem eredeti felismerés, ugyanis ilyen rész-egész viszony alapján épülnek fel a beszédeink és szövegeink. Laclau újítása az, hogy rámutat ennek a kölcsönösen strukturáló viszonyoknak a *rögzítetlen és paradox* természetére. Ugyanis, ahogyan a teória értelmezői írják, Laclau elmélete szerint „végső diszkurzív artikuláció nem létezik. Egy új jelentés, ami a kívánatos elemek révén artikulálódik a diskurzusban, kontingens vonása révén jön létre, nem pedig a korábbi korlátok vagy az esszenciális jelentések felismerése révén. Nem létezik transzcendentális jelölő sem, amely lehatárolná a jelölési mezőt, mivel egy diszkurzív artikulációt a jelölők (elemek) *elérhetősége* és a politikai erők artikulációs gyakorlatban tanúsított *kreativitása* határol csak be.”¹¹⁷³ Mindez természetesen nem jelenti azt, mint ahogyan eddig sem jelentette, hogy „a társadalom poszt-modern kaotikus univerzum lenne. Részleges és időleges lerögzítés ugyanis van, ám ez és nem más a társadalmi realitás megteremtésének lehetőség-feltétele.”¹¹⁷⁴

(3) A *momentum* a diskurzus azon vonása, amely szerint egy artikulált diskurzusban és általa formáltan különböző *pozíciók* jönnek létre. Lehetne ezeket akár diskurzuspozícióknak is nevezni, ugyanis az elemek átformált vagy megőrzött jelentése révén artikulált diskurzus mindenképpen *egyedi* lesz, amelyben új momentumok vagy pozíciók jönnek létre. Maradva a zölddiskurzus példánál, ebben a természet új momentummá válik (veszélyeztetett lesz), de ugyanezt el lehet mondani a természetvédő akciókról is. A rész-egész viszony alapján úgy lehet a diskurzusmomentum kategóriáját megérteni, hogy ezek az artikulált diskurzus rész-egészei, azaz az elemekből létrehozott olyan részek, amelyek egy tágabb diskurzuson belül strukturált egységet alkotnak.

¹¹⁷³ Howart–Stavrakakis (2000): i. m. 21.

¹¹⁷⁴ Howart–Stavrakakis (2000): i. m. 22.

(4) A *csomópont* a diskurzusrögzítés problémájára ad választ. „Az artikulációs praxis [...] csomópontok létrehozásából áll; ezek rögzítik a jelentést ideiglenesen.”¹¹⁷⁵ Avagy az elmélet értelmezése szerint: „Ha minden társadalmi alakzat kontingens, ha az elemekből a momentumokká történő átalakulás soha nincs készen, akkor hogyan lehetséges egyáltalán *bármilyen* identitás és *bármilyen* társadalmi alakzat? A problémára adott első válasz kapcsán történik meg a *csomópont* bevezetése az elméletbe, meghozzá azzal a céllal, hogy számba lehessen venni az elemek belerendeződését a momentumok jelentésrendszerébe, a diskurzusba.”¹¹⁷⁶

A csomópont működését egy Slavoj Žižektől vett példán lehet jól szemléltetni. „A kommunista ideológiában a már létező és rendelkezésre álló jelölő kifejezéseknek (»demokrácia«, »állam«, »szabadság«, és így tovább) új jelentésre volt szükségük, amit a »kommunizmus« kifejezéshez kapcsolódva kaptak meg, amely itt a csomópont strukturális pozícióját foglalta el. Ezen csomópont működésének megfelelően a jelzett elemek a kommunista diskurzus belső momentumaivá váltak. A demokrácia kifejezés megkapta a »valódi« demokrácia jelentést, amely a »burzsoá« demokrácia ellentéte lett, a szabadság gazdasági konnotációt kapott, az állam szerepét és funkcióját pedig átértelmezték.”¹¹⁷⁷ Vagyis a csomópont egy diskurzusegésznek az ideiglenesen rögzített momentuma.

(5) Az *üres jelölő* Laclau felfogásában a társadalmi hiány diskurzusalakító megnevezése. Ahogyan írja, „jóllehet számunkra elérhetetlen a társadalom univerzalizációja és totalitása, ám az erre irányuló szükséglet sohasem tűnik el: ez a szükséglet saját hiánya révén mindig fel fogja magát mutatni”.¹¹⁷⁸ Vagyis „ha az aktuálisan létező társadalomban nem is valósítható meg a társadalom teljessége és zártsága, a zártság és a teljesség eszméje (lehetetlen) ideaként akkor is fennáll és funkcionál. A társadalmak éppenséggel ilyen (lehetetlen) eszmék körül és ezek bázisán szerveződnek. Amire szükség van ezen ideák keletkezéséhez és működéséhez, azt az üres jelölők teremtik meg.”¹¹⁷⁹

Laclau az üres jelölő értelmezéséhez az állam természetének hobbesi felfogására hivatkozik, aki feltételezte, hogy az állami létet megelőzte egy radikális társadalmi rendetlenség vagy szétesettség állapota. „A radikális szétesés állapotában jelen van a »rend«, mert éppen ez hiányzik; és így lesz a rend az üres jelölő, mert ez a hiány jelölője. A különböző politikai erők ilyenkor abban versengenek egymással, hogy partikuláris céljukat úgy mutassák be, mint ami kitölti ezt a hiányt. Hegemonizálni valamit annyit jelent, mint megvalósítani ezt a hiánykitöltő funkciót.”¹¹⁸⁰ Vagyis a politikai diskurzus olyan üres jelölő körül jön létre, amely diskurzusrögzítő csomópontként funkcionál.

¹¹⁷⁵ Laclau–Mouffe (1985): i. m. 113.

¹¹⁷⁶ Howart–Stavrakakis (2000): i. m. 8.

¹¹⁷⁷ Lásd Howart–Stavrakakis (2000): i. m. 8.

¹¹⁷⁸ Ernesto Laclau: *Emancipation(s)*. London, Verso, 1996. 53.

¹¹⁷⁹ Howart–Stavrakakis (2000): i. m. 8.

¹¹⁸⁰ Laclau (1996): i. m. 44.

Mondhatjuk tehát, hogy az üresség nem hiba, hanem egy csomópont lényegi minősége, „a sikeres hegemonizálás fontos feltétele”.¹¹⁸¹

3. Politikai diskurzuselmélet

A csomópont és üres jelölő mint megismerési kategóriák kapcsán jelenik meg Laclau elméletében a politika problémája. Úgy látja ugyanis, hogy az itt megvalósuló lerögzítés, vagyis a törekvés, amely nem engedi a dolgokat másként értelmezni, mint ahogyan értelmezik, mindig politikai jellegű lerögzítés: a jelentések egyértelmű használata hatalomra törő, hegemonisztikus törekvés. A kontingens jelentések közül az *egyetlen* érvényes és igaz jelentés melletti kardoskodás két dolgot fejez ki: *antagonizmust*, azaz azok kizárását a beszédből, akik más jelentést akarnak adni a dolognak, másrészt *hegemóniát*, azaz fizikai erőszak és gazdasági kényszer nélküli hatalmat, hiszen az értelmezés hatalmát csak értelmezéssel lehet megteremteni. Ez egyben azt is jelenti, hogy minden hegemon diskurzus sebezhető, mert szemben áll vele egy másik lehetséges, bár elnyomott értelmezés. Ennek megfelelően Laclau politikai diskurzuselméletét öt alap kategória köré csoportosítva fejt ki. Ezek: antagonizmus, hegemonia, szubjektumpozíció, mítosz és imaginárius.

(1) Az *antagonizmus* Laclau elméletében nem objektíve adott és kibékíthetetlen anyagi-hatalmi érdekellentétet jelent, hanem a diskurzusban megvalósuló antagonizmust. Nem vitatja természetesen az anyagi vagy pozicionális érdekellentétek létezését, de vitatja, hogy ez determinálná a politika egészét és az egyes emberek cselekedeteit. Ha az ellentétek elemzésébe bekapcsoljuk a politikai diskurzusokat, írja Laclau, akkor azt látjuk, hogy semmilyen érdekellentét nem létezik a rá vonatkozó értelmezések nélkül, másrészt minden stabilnak vélelmezett érdekellentét változik, miközben ideiglenesen képes stabilitást mutatni. Ez azonban nem valami objektív érdekentitás megnyilvánulása, hanem diszkurzív praxis következménye: a társadalom egyes csoportjai újra és újra kifejezik, hogy ez az ő érdekük, és nem más, mások pedig erről másként beszélnek. Vagyis minden antagonisztikus viszony (a) kontingens, azaz lehetne másképpen is, és (b) konstrukció, azaz tartalmát és módját egy nyilvános és közös értelmezés alakítja ki. Ergo, a társadalomban nincs szükségszerűség és determinizmus, a társadalom nem kvázi természettörvények szerint alakul, még ha egyesek kitartóan keresik is ezeket a törvényszerűségeket, hanem bizonyos határok között és szabályok szerint választhatóan, amit maguk az emberek alakítanak.

Az antagonizmus ugyanakkor *nem iktatható ki* a társadalomból, bár a mindenkori győztesek szeretnek egyetemes békét és egységet hirdetni, ami mindig az *ő saját* békéjük és az általuk elgondolt egység. Döntően azért, mert az antagonizmusban tartalmilag tekintve mindig jelen van egy *másik* valaki, akihez képest én vagy mi értelmezzük magunkat. Márpedig „a »Másik« jelenléte megakadályoz engem abban, hogy teljes

¹¹⁸¹ Howart–Stavrakakis (2000): i. m. 9.

mértékben az legyen, aki vagyok”. Ugyanis ő is értelmez engem, s én pedig hozzá képest értelmezem magamat. Ennek az a következménye, hogy az ellentét okán „nem tudok kiteljesedett vagy befejezett állapotba eljutni. De olyan erő sincs, amely engem végérvényesen és kizárólagosan antagonisztikus lényvé tudna tenni.”¹¹⁸² Pontosabban, egy *adott* antagonizmushoz kötne.

Mivel az éppen adott értelmezéseknek mindig vannak vagy lehetnek riválisai, minden társadalom csak ideiglenesen képes *stabilizálódni*, végérvényesen soha. Ez egy feloldhatatlan negativitás a társadalom életében, amelynek a lehetőségével mindig számolni kell, amit viszont mindig megpróbálunk elkerülni. Ennek módja azonban nem az, hogy az antagonizmust valamilyen objektív érdekre kell visszavezetni, amit ha felszámolnak (mint például a marxi tanokban a munkásság kizsákmányolását), akkor végérvényesen megszűnnek a kibékíthetetlen társadalmi ellentétek, hanem ez egy *diszkurzív stabilizáció*, ezért sohasem lehet befejezett. „Mivel a társadalmi objektivitás nem redukálható a társadalmi szereplők valamilyen eleve meglévő érdekeire és identitásaira, az antagonizmuskonstrukciók, valamint a szereplők között húzódó intézményesedett politikai frontvonalak részleges *alkotórészei* az identitásoknak és magának a társadalmi objektivitásnak is.” Vagyis a társadalomban objektív dolgokként *értelmezett* tények és összefüggések vannak, amelyek kialakításában nemcsak a cáfolhatatlannak tűnő hegemon jelentések számítanak, hanem a rivalizáló jelentések is, azok, amelyek „a rendszeren kívül vannak, vagy ennek éppen a határán állnak”.¹¹⁸³

A társadalom viszont így eleve nyitott valóság lesz. „A társadalmi tér olyan valóságként mutatkozik meg, amely soha nem lehet zárt, sohasem lehet akként megteremteni, mint valami objektíve kiteljesedett vagy befejezett állapotot. Ez a társadalom centrális lehetetlenségi problémája, amely elengedhetlenné teszi az üres jelölők működését”.¹¹⁸⁴ Másképpen: „A társadalmiság határa mindig magán a társadalmiságon belül létezik, mint olyan valami, ami felforgatja ezt, ami lerombolja az olyan ambíciókat, hogy benne teljes és befejezett állapotot hozzanak létre. Egy társadalom soha nem képes elérni, hogy befejezett módon legyen társadalom, mert benne mindent áthat saját határa, és ez megakadályozza őt abba, hogy saját magát mint végérvényes objektív realitást teremtsen meg.”¹¹⁸⁵

(2) A *hegemónia* Laclau politikaértelmezésében szintén kulcsszerepet játszó kategória. A laclau diskurzuselméletet értelmező tanítványok írják: „A diskurzuselmélet szerint a hegemonsztikus *gyakorlatok* a politikai aktivitás példaszzerű formái, amelyek közös törekvéssé formálják a különböző szubjektivitások és identitások artikulációját, a hegemonsztikus *formációk* pedig ezen közös törekvések eredményei, a társadalmi rend új formái, amelyek a különböző szétszóródott vagy szétesett elemekből jönnek létre. [...]

¹¹⁸² Laclau–Mouffe (1985): i. m. 125.

¹¹⁸³ Howart–Stavrakakis (2000): i. m. 10.

¹¹⁸⁴ Howart–Stavrakakis (2000): i. m. 10.

¹¹⁸⁵ Laclau–Mouffe (1985): i. m. 127.

Ez az elképzelés radikalizálja Gramsci hegemoniakoncepcióját, amelyet viszont ő Lenin hegemoniaelmélete ellenében fejtett ki.¹¹⁸⁶

Ez a változtatási sor a következőt jelenti. Lenin szerint a hegemoniát az elnyomottak és a proletárok érdekében kell akár diktatórikus eszközökkel is megvalósítani, aminek az eszköze a munkásság pártja. S ha ez megszületik, lehetőleg az egész világon, akkor ezzel az egész emberiség érdeke is megvalósulhat, amit egyébként Marx is ekképpen gondolt. Gramsci szerint viszont az egész (olasz) nemzet érdekét szem előtt tartva kell hegemoniát megvalósítani, aminek eszköze viszont nem a kizárólagos uralomra törő (kommunista) párt hatalma, hanem egyrészt szövetségek kötése, másrészt az egész nemzeti kultúrát akceptáló és a nemzet egészét agitáló-nevelő apparátus működtetése.

Ezzel szemben „Laclau és Mouffe dekonstruálják a Gramsci-szövegekben még megmaradt eszencialista állításokat”.¹¹⁸⁷ Ez a „fellazítás” alapvetően két dolgot jelent. Egy: tagadják, hogy létezne olyan társadalmi osztály vagy közösség, amely egyszer s mindenkor döntő szerepet játszik a társadalmi változásokban és a történelem menetében. Kettő: elutasítják a gazdasági jellegű materialista-determinista tételt, azt tehát, hogy a társadalomban az anyagi javak termelése és elosztása játssza a meghatározó szerepet, mármint olyan értelemben, hogy ez alakít ki és formál *minden más* társadalmi folyamatot és jelenséget. Gazdálkodás nélkül természetesen nincs társadalom, de a társadalom további elemei és szintjei nem vezethetők le a gazdaság adott működéséből.

Laclau pozitív válasza a hegemonia mibenlétére az, hogy a mindig ideiglenes és antagonizmusokat is tételező hegemonia nem determinált, hanem alakított, azaz *rivalizáló értelmezések elfogadott és provizórikus egyensúlya*. Mondhatjuk tehát, hogy Laclau felfogásában a hatalom megszerzése és megtartása nem „pénz és pozíció”-függő, hanem *értelmezésfüggő*. Azok a személyek és csoportok tudnak hatalmat szerezni, amelyek el tudják fogadtatni az objektív társadalmi és politikai valóságra vonatkozó definíciós és lerögzítési törekvéseiket, akik tehát meg tudják mondani, hogy *mi létezik és miért kell küzdeni*. „Egy hegemonisztikus törekvés legfontosabb célja, hogy létrehozza és stabilizálja azokat a *csomópontokat*, amelyek megformálnak egy konkrét társadalmi rendet, artikulálván ezenközben olyan sok elérhető elemet, [...] amennyit csak lehet.”¹¹⁸⁸

(3) Kérdés, hol van az *egyén* avagy a politikai cselekvő ebben az elméletben. Ennek megragadása érdekében az elméletben különbséget tesznek szubjektumpozíció és politikai szubjektivitás között. Azaz: „a diskurzuselméletben különbséget teszünk a *szubjektum pozíciója* és *politikai szubjektivitás* között, mégpedig azzal a céllal, hogy egyrésztől megragadjuk azt, hogy az emberek miként jelölik ki saját helyüket egy diszkurzív struktúrán belül, másrésztől számba vegyük az emberek tevékenységét.”¹¹⁸⁹ Az első az egyén identitására, a második a cselekvésére vonatkozó kategória.

¹¹⁸⁶ Howart–Stavrakakis (2000): i. m. 14.

¹¹⁸⁷ Howart–Stavrakakis (2000): i. m. 15.

¹¹⁸⁸ Howart–Stavrakakis (2000): i. m. 15.

¹¹⁸⁹ Howart–Stavrakakis (2000): i. m. 12.

A *szubjektumpozíció* azt fejezi ki, hogy mi a szubjektum identitása vagy helye a diszkurzív struktúrán belül. Ennek a helynek a lényege, hogy egyrésztől ő a diskurzus aktív ágense, vagyis Laclau elméletében maga az ember cselekszik, és nem a nyelv vagy a beszéd. Másrésztől a szubjektumok identitása is diszkurzíve konstruált, nem pedig valamilyen külső tényező által determinált. Mindez „azt jelenti, hogy a szubjektum nem homogén valaki partikuláris érdekekkel, sokkal inkább arról van szó, hogy bármely »konkrét individuum« számtalan különböző pozícióval rendelkezik. Egy partikuláris és empirikus cselekvő bármely helyen és időben identifikálhatja, illetve egyidejűleg pozicionálhatja magát például úgy, mint »fekete«, »középosztálybeli«, »keresztény« és »nő«.”¹¹⁹⁰

A *politikai szubjektivitás* pedig Laclau elméletében az egyén cselekvésének értelmezésére szolgáló kategória. Fontos tudni, hogy ez minden társadalomelmélet egyik kulcsproblémája. Laclau felfogása először is a determinista és voluntarista felfogásoktól való elhatárolást jelenti. Azaz „olyan módon kell meghaladni a cselekvő egyéneken túli struktúra túlhangsúlyozását, ami a strukturalizmusra jellemző, hogy ezenközben ne térjünk vissza a cselekvő ember voluntarista felfogásához, ami pedig a különböző módszertani individualizmusok jellemző vonása”. A külső struktúra és a szubjektum viszonyában pedig a következő a helyzet. „A politikai szubjektum sem nem szimplán *determinált* a struktúra által, sem nem *teremt* a struktúrát. Sokkal inkább az a helyzet, hogy amikor a társadalmi identitások válságban vannak, és a struktúrákat újra kell formálni, akkor a politikai szubjektum döntéshozatalra van kényszerítve, illetve azonosulnia kell bizonyos politikai törekvésekkel, és azokkal a diskurzusokkal, amelyek ezt artikulálják.”¹¹⁹¹

A szubjektumpozíció és szubjektivitás tehát nem választható el egymástól mereven. Az egyén környezetére döntésekkel reagálva alakítja ezt a struktúrát, s ezzel egyben önmaga identitását is teremti. A politika szereplője a változásokra reagálva egyben alakítja is ezt, közben maga is változik, és ideiglenesen stabilizálódik. „Röviden szólva, az *identifikációs* folyamatban zajlik a politikai szubjektumok megteremtése és átformálása. És amint ezek létrejöttek és stabilizálódtak, máris olyan szubjektumpozíciókká válnak, amelyek bizonyos sajátosságokkal és vonásokkal rendelkező individuumokat »produkálnak«.”¹¹⁹² Ennek megfelelően a *politikai* cselekvés a következőt jelenti Laclau elméletében. Egy: a politikai cselekvés egyszerre a társadalmi környezet és a cselekvő személy önmaga alakítása. Kettő: az ön- és valóságalkítás egy nyitott, hiányokat felmutató és kontingens valóságban történik, ami az egyént nem determinálja, hanem döntésekre készíti. Három: a politikai cselekvések legfőbb eszköze a diskurzus, célja pedig a cselekvő egyén szempontjából hegemon diskurzusok létrehozása.

(4) Ez azt is jelenti, hogy a diskurzusok között a hegemonia elérése tekintetében eltérések vannak. „Ebből a megfontolásból kiindulva vezet be Laclau a *mítosz*

¹¹⁹⁰ Howart–Stavrakakis (2000): i. m. 14.

¹¹⁹¹ Howart–Stavrakakis (2000): i. m. 14.

¹¹⁹² Howart–Stavrakakis (2000): i. m. 14.

és az *imaginárius* közötti konceptuális különbséget.”¹¹⁹³ A *politikai mítosz* valamilyen elfogadott nézetrendszer, amely széttartó elemeket formál hegemon diskurzussá, vagyis a mítosz „a széteső elemek újraartikulálásának segítségével egy új objektivitást” hoz létre,¹¹⁹⁴ azaz olyan diskurzust, amelynek a valóságra vonatkozó megállapításait az emberek elfogadják, objektívnek tekintik, tehát hegemon diskurzusról van szó. Ennek következtében „kialakulásától a széteséséig a mítosz úgy funkcionál, mint a különböző társadalmi igények és diszlokációk kifejezésére szolgáló elérhető valóság”.¹¹⁹⁵

(5) Az *imaginárius* pedig a mítosz „kiteljesedésének” az eredménye, s egyben az értelmezhetőség határainak a megjelenése. Vagyis „amikor egy mítosz bizonyította, hogy sikeres a széttartó dolgok semlegesítésében és számtalan társadalmi igény befogadásában, akkor a mítosz imagináriusként mutatkozik meg. A kollektív társadalmi imagináriust Laclau »horizontnak« definiálja, illetve »abszolút határnak, amely az érthetőség világát strukturálja«, és olyan példával illusztrálja, mint a keresztény millennium, a felvilágosodás, vagy a haladás eszméje, amelyeket az emberek evidens társadalmi jelenségnek tekintenek.”¹¹⁹⁶ És mert evidensek, megkérdőjelezhetetlenek.

4. Az *essexi* diszkurzív elemzés

Előjáróban szögezzük le ismét, hogy maga Laclau soha nem végzett empirikus diskurzuselemzést, vizsgálataiban *saját tapasztalatai és olvasmányai alapján* politikai jelenségek és identitások megragadására vállalkozott, mégpedig azzal a céllal, hogy elméletileg értelmezze az empirikus valóságot. Ez alól kivétel a populizmusról írt könyve.¹¹⁹⁷ Kérdésünk tehát az, hogy vajon következik-e a laclau elméletből empirikus politikai kutatás, avagy kapcsolódhat-e hozzá az elméletet igazoló vagy megalapozó konkrét, empirikus diskurzuselemzés? A válasz nem egyszerű, bár a tanítványok kísérleteket tesznek erre, vagyis az elmülethez kapcsolódó empirikus elemzésekre.

Az empirikus elemzés szempontjából a nehézséget mindenekelőtt az okozza, hogy Laclau nem köti össze elméletének alapkategóriáit azzal a kontingens valósággal, amelyben benne élünk, vagy mondhatjuk azt is, hogy az *essexi* politikai diskurzuselméletben nincs olyan *középszint*, amely elméletileg is összekapcsolná az elméleti szintet az empirikusan megtapasztalható szinttel. Ennek következtében a laclau felfogás az elméletből közvetlenül levezetett deduktív elemzéseket tesz csak lehetővé, ami erősen illusztratív jellegűvé teszi azokat az empirikus kutatásokat, amelyeket hozzá kapcsolódva végeznek: nem képesek sem bizonyítani, sem cáfolni az elmélet érvényességét, legkevesbé pedig gazdagítani azt.

¹¹⁹³ Howart–Stavrakakis (2000): i. m. 15.

¹¹⁹⁴ Ernesto Laclau: *New Reflections on the Revolution of Our Time*. London, Verso, 1990. 61.

¹¹⁹⁵ Howart–Stavrakakis (2000): i. m. 15.

¹¹⁹⁶ Howart–Stavrakakis (2000): i. m. 15–16.

¹¹⁹⁷ Ernesto Laclau: *A populista ész*. Ford. Csordás Gábor. Budapest, Noran Libro, 2011.

2000-ben Laclau tanítványai kiadtak egy empirikus elemzésekre épülő kötetet.¹¹⁹⁸ Ennek rövid előszavát Laclau írta, amelyet ezekkel a mondatokkal kezd: „A könyvünkben olvasható fejezetek többsége kapcsolódik az Essexi Egyetemen folyó *Ideológia és diskurzuselemzés* című alapprogramhoz. A kutatási program 1982-ben indult, gyorsan népszerűvé vált, és egyre több PhD-tézis és projekt számára kínált kiindulási pontokat.”¹¹⁹⁹ Kérdés azonban, hogy a program keretében milyen jellegű kutatások folytak, amelyből a könyv ad egy ízelítőt. Laclau erről a következőt mondja:

„Kutatásainkban háttérbe szorultak azok a szociológiai kategóriák, amelyek a csoportokat írják le, illetve ezek meghatározó szerepét és funkcionális determinációit, és előtérbe kerültek azok az alapvető logikák, amelyek ezeknek a kategóriáknak a létét egyáltalán lehetővé teszik. Ilyen értelemben beszéltünk az azonosság és a különbség, a változó jelölők és az üresség, a mítosz és az imaginárius logikájáról. Egészében véve az történt, hogy a társadalom és a politika kutatásának centrumát már nem a vizsgálat »ontikusan« adott objektumai képezik, hanem a lehetőségek »ontológiai« feltételei. Központi feladat volt az, ami az itt összegyűjtött tanulmányok többségében nyilvánvalóan jelen van, de a diskurzuselemzés essexi programjának kutatási stratégiáját egészében is áthatja; alapkérdés a politikai-ideológiai frontok és a társadalmi helyek dichotomizálásának diszkurzív konstrukciója.”¹²⁰⁰

Ezek a mondatok világosan mutatják, hogy Laclau mit vár az empirikus elemzésektől. Nevezetesen azt, hogy diszkurzív szemlélet jegyében folytassák a vizsgálatokat, miközben teljes mértékben nyitva hagyja az elemzés konkrét kérdéseit, s ezzel azt sugallja, hogy az elméletből közvetlenül következik a vizsgálat. Az iménti előszó végén írja például a következőt: „Végezetül kiemelném, hogy az essexi diskurzuselemzési megközelítés nem alkot zárt rendszert, amelyik már kidolgozta az összes kategóriáját és létrehozta szabályrendszerét, hanem nyitott kutatási program, amelynek mind körvonalai, mind céljai az átalakulás és kidolgozás stádiumában vannak. [...] Például a kutatás ígéretes területe lehet a retorika elmélete vagy a beszédaktus-elmélet.”¹²⁰¹ Vagyis Laclaut további elméleti kérdések érdeklik, nem pedig a diszkurzív módon értelmezett politikai valóság empirikus vizsgálatának a problémái, kategóriái, esetleges eljárásai. S főleg nem az, hogy ezek eredményei miként kapcsolhatók be magába az elméletbe.

Ameddig Laclau az empirikus *szemlélet* terén eljut, az nem más, mint egy empirikusan is észlelhető társadalmi tünetegyüttes elméleti értelmezése. Ilyen például a populizmus kérdése. Az alapműnek számító *Hegemony and Socialist Strategy* (1985) után Laclau valójában saját elméleti kategóriarendszerét finomította és bonyolította, vagyis egyre differenciáltabb kategóriahálót igyekezett ráteríteni a diszkurzív módon értelmezett

¹¹⁹⁸ David Howart – Aletta Norval – Yannis Stavrakakis (szerk.): *Discourse Theory and Political Analysis. Identities, Hegemonies and Social Changes*. Manchester – New York, Manchester University Press, 2000.

¹¹⁹⁹ Ernesto Laclau: Foreword. In David Howart – Aletta Norval – Yannis Stavrakakis (szerk.): *Discourse Theory and Political Analysis. Identities, Hegemonies and Social Changes*. Manchester – New York, Manchester University Press, 2000. x.

¹²⁰⁰ Laclau (2000): i. m. xi.

¹²⁰¹ Laclau (2000): i. m. xi.

politikai valóságra.¹²⁰² Ennek az lett következménye, hogy elmélete egyre jobban kezdett hasonlítani arra a strukturalista felfogásra, amelyet pedig meghaladni igyekezett, csak éppen ez a *cizellált kategória-rendszer nála nem az objektív valóság, hanem a diszkurzív realitás lefedésére szolgál.*

Mindez azonban nem a proponált diszkurzív szemlélettel függ össze, hanem Laclau politikai pozíciójával, amit ő nem „direktben” fogalmaz meg, hanem elvont kategória-rendszere révén. Elméletének középpontjában, mint a kritikai diskurzuselemzés esetében, ugyanis a társadalmi elnyomás és kirekesztés, a társadalom kibékíthetetlen ellentétei és a hatalomra törés diszkurzív formáinak a kategóriái állnak: hegemonia, antagonizmus, dichotom identitás, mítosz. Ezek kétségtelenül nem Marx és a neomarxizmus kifejezései, de ugyanazt az erős (antikapitalista) társadalomkritikát fogalmazzák meg. Laclau tehát megpróbálta kidolgozni a huszadik század végének posztmarxista s egyben posztmodern társadalomkritikáját, majd ezután tanítványai megkísérelték ennek a teóriának az empirikus tesztelését.

Laclau politikai diskurzuselméletére jellemző például az identitás dichotómiája; szerte ez csak antagonizmus lehet. Talán nem véletlen, hogy Aletta Norval, aki Laclautól egyébként átvette az essexi iskola vezetését, egyik tanulmányában óvatosan bírálja mestere felfogását, s arról ír, hogy az ellenfél is része a politikai közösségnek és így a politikai diskurzusnak.¹²⁰³ Laclau azonban ezeket a lépéseket már nem teszi meg, nyilván azért, mert ezzel elveszne elméletének kritikai radikalizmusa, ami pedig az egész teóriát élteti és áthatja. Figyelemre méltó egykori szerzőtársa, Chantal Mouffe későbbi munkássága is, aki szintén eltávolodott Laclau nézeteitől. Írt néhány könyvet, amelyekben kifejezetten a liberális demokráciát védi, természetesen diszkurzív szellemben.¹²⁰⁴ De legalább ilyen fontos az a tény is, hogy az essexi iskola alapítói szinte semmilyen érdeklődést nem mutatnak Közép- és Kelet-Európa iránt; sem a hajdani domináns marxista tanok és teoretikusok, sem a térség politikai problémái, sem a mai tudósok és kutatók tevékenysége iránt: nyilvánvalóan őket a kapitalizmus lebontása, nem pedig a revitalizációja, kiépítése érdekli.

Mindez nem jelenti azt, hogy az essexi iskolában nem készültek s készülnek izgalmas és érdekes empirikus elemzések. Ilyen a már említett és 2000-ben kiadott kötet, amelyben tizenkét empirikus elemzés található, igen változatos témáról. A tanulmányok egyik csoportja az új diszkurzív struktúrák létrejöttével és természetével foglalkozik: harmadikutas elképzelések, zöldideológiák, a szociáldemokrata és republikánus diskurzusok. Egy másik csoportja a politikai identitás és szubjektivitás kérdéseivel: szexuális

¹²⁰² Ernesto Laclau (1990): i. m.; Ernesto Laclau: *Emancipation(s)*. London, Verso, 1996; Ernesto Laclau – Judit Butler – Slavoj Žižek: *Contingency, Hegemony, Universality. Contemporary Dialogues on Left*. London, Verso, 2000; Ernesto Laclau (2001): i. m.

¹²⁰³ Aletta Norval: Trajectories of Future Research in Discourse Theory. In David Howart – Aletta J. Norval – Yannis Stavrakakis (szerk.): *Discourse Theory and Political Analysis. Identities, Hegemonies and Social Changes..* Manchester – New York, Manchester University Press, 2000. 219–236.

¹²⁰⁴ Chantal Mouffe: *The Return of the Political*. London: Verso, 1993; Chantal Mouffe: *The Democratic Paradox*. London, Verso, 2000; Chantal Mouffe: *On the Political*. London – New York, Routledge, 2005.

identitás, környezetvédő identitás, városi identitás. A harmadik csoportja a társadalmi mozgalmak szerepével: a mexikói forradalom logikája, a zapatista mozgalom ideológiája. Negyedik csoportja pedig a hegemoniák kialakulását vizsgálja: a peronizmus, a mexikói forradalom eredményei, a zapatista mozgalom hatása a kormányzásra. A mi szempontunkból azonban talán az a leginkább figyelemreméltó elemzés, amelyet az essexi iskolában magyarországi témával PhD-fokozatot szerzett finn diák, Emília Palonen készített a Fideszről.¹²⁰⁵

Ezek az empirikus munkák azonban, bármennyire érdekesek is, nem következnek közvetlenül Laclau felfogásából: az ő elmélete egy szélesen értelmezhető szemlélet egyik kiindulópontja. Az iménti gyűjteményes kötet bevezetésében olvashatjuk: „Az is egyértelmű – írják a szerzők –, [...] hogy a diskurzuselmélethez az analitikus dimenziók sokasága tartozik, és az elmélet arra ösztönöz bennünket, hogy újragondoljuk a politikai elemzés tradicionális módjait.”¹²⁰⁶ Ez kétségtelenül így van, de ez az újragondolt diskurzus-elemzés már kivezet a laclau elmélet keretei közül, ugyanis a szemléletnek sokkal tágabbak a lehetőségei, sokkal nagyobb az innovációs potenciálja, mint amit ebből Laclau elmélete felmutat. Ebben némi betekintést nyújt az a négykötetes, több tucat tanulmányt és könyvrészletet, elméleti és empirikus munkát magába foglaló szöveggyűjtemény, amely a témára vonatkozó teóriákat, módszereket és vizsgálatokat tartalmazza,¹²⁰⁷ vagy akár az, amit a magyarországi diszkurzív politikatudományi iskola (Political Discourse Studies) a diszkurzív szemlélet lehetőségeiből felmutat.¹²⁰⁸

¹²⁰⁵ Emília Palonen: Fidesz-diskurzus és Budapest, határteremtés és térfoglalás. In Szabó Márton (szerk.): *Fideszvalóság*. Budapest, L'Harmattan, 2006. 13–39.

¹²⁰⁶ Howart–Stavrakakis (2000): i. m. 18.

¹²⁰⁷ Bevir (2010): i. m.

¹²⁰⁸ Szabó (2003): i. m.; Szabó (2016a): i. m.

Vákát

Irodalomjegyzék

- Andor József: A szövegten diszciplináris alapkérdéseiről és a szemiotika státusáról: elektronikus beszélgetés Petőfi S. Jánossal. In Andor József – Benkes Zsuzsanna – Bókay Antal (szerk.): *Szöveg az egész világ. Petőfi S. János 70. születésnapjára*. Budapest, Tinta, 2002. 567–597.
- Andor József – Benkes Zsuzsanna – Bókay Antal (szerk.): *Szöveg az egész világ. Petőfi S. János 70. születésnapjára*. Budapest, Tinta, 2002.
- Arendt, Hannah: Munka, előállítás, cselekvés. Ford. Hogyinszky Éva. In Hannah Arendt: *Fogódzók nélkül*. Pozsony, Kalligram, [1963] 2008, 179–193.
- Arendt, Hannah: *A sivatag és az oázisok*. Ford. Mesés Péter – Pató Attila. Budapest, Gond–Palatinus, [1982] 2002.
- Arisztotelész: *Rétorika*. Ford. Adamik Tamás. Budapest, Telosz, 1999.
- Austin, John: *Tetten ért szavak*. Ford. Pléh Csaba. Budapest, Akadémiai, [1962] 1990.
- Bahtyin, Mihail Mihajlovics: *A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások*. Ford. Orosz István – Könczöl Csaba. Budapest, Gondolat, 1986.
- Barabási Albert-László: *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Ford. Vicsek Mária. Budapest, Libri, 2003.
- Beaugrande, Robert de – Wolfgang Dressler: *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Ford. Siptár Péter. Budapest, Corvina, [1981] 2000.
- Bevir, Mark (szerk.): *Interpretive Political Science*. I–IV. kötet. London – New York, Sage Publications, 2010.
- Bourdieu, Pierre: A beszédtevékenység gazdaságtana. Ford. anonim. *Műhely*, 9. (1987), 26.
- Chomsky, Noam: A nyelvelmélet célja. In Telegdi Zsigmond (szerk.): *Szöveggyűjtemény az általános nyelvelmélet tanulmányozásához*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1968. 309–323.
- Chomsky, Noam: A szintaxisztranszformációs megközelítése. Ford. Bojtár Endre et al. In Hankiss Elemér (szerk.): *Strukturalizmus*. I. kötet. Budapest, Európa, [1958] 1971. 36–51.
- Chomsky, Noam: A nyelvtudományról. Interjú. Készítette Jena-Marie Benoist. Ford. Miklós Pál. In Hankiss Elemér (szerk.): *Strukturalizmus*. I. kötet. Budapest, Európa, [1969] 1971. 235–244.
- Chomsky, Noam: *Generatív grammatika*. Beszélgetések Mitsou Ronat-val. Ford. Pap Mária. Budapest, Európa, [1977] 1985.
- Chomsky, Noam: Nyelv és elme. Ford. Zólyomi Gábor. In Noam Chomsky: *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Budapest, Osiris, 1999a. 9–132.
- Chomsky, Noam: Mondattani szerkezetek. Ford. Zólyomi Gábor. In Noam Chomsky: *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Budapest, Osiris, 1999b. 135–263.
- Cs. Kiss Lajos: Megjegyzések a jog és a nyelv viszonyához. In Szabó Miklós (szerk.): *A jog nyelvi dimenziója*. Miskolc, Bíbor, 2015, 53–92.
- Eco, Umberto: Struktúra és hiány. Ford. Román József. In Hankiss Elemér (szerk.): *Strukturalizmus*. I. kötet. Budapest, Európa, [1968] 1971. 246–255.
- Edelman, Murray: *Political Language. Words That Succeed and Policies That Fail*. New York, Academic Press, 1977.
- Edelman, Murray: *A politika szimbolikus valósága*. Ford. Hidas Zoltán. Budapest, L'Harmattan, 2004.
- Frege, Gottlob: Az értelem és a jelentés vizsgálata. Ford. Kanyó Zoltán. In Horányi Özséb – Szépe György (szerk.): *A jel tudománya*. Budapest, Gondolat, 1975. 135–151.

- Foucault, Michel: A diskurzus rendje. *Holmi*, 1991 évi 7. szám, 868–889.
- Galassy Magdolna: Szövegtörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris, 2003. 501–576.
- Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Ford. Andor Eszter et al. Budapest, Századvég, [1957–1986] 1994.
- Glaserfeld, Ernst von: Konstruktivista diskurzusok. Ford. Szijj Ferenc. *Helikon Irodalomtudományi Szemle*, 39. (1993), 1. (*A konstruktivista irodalomtudomány*), 76–90.
- Gósy Mária: *Pszicholingvisztika*. Budapest, Osiris, 2005.
- Grice, Herbert Paul: Jelentés. Ford. Terestyéni Tamás. In Pléh Csaba – Siklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. I. kötet. Budapest, Tankönyvkiadó, [1957] 1992a. 203–214.
- Grice, Herbert Paul: A társalgás logikája. Ford. Pléh Csaba. In Pléh Csaba – Siklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. I. kötet. Budapest, Tankönyvkiadó, [1975] 1992b. 233–250.
- Habermas, Jürgen: Mi az egyetemes pragmatika? Ford. Pléh Csaba. In Pléh Csaba – Siklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. I. kötet. Budapest, Tankönyvkiadó, [1979] 1992. 251–289.
- Habermas, Jürgen: *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Ford. Ábrahám Zoltán – Berényi Gábor – Felkai Gábor – Király Edit. Budapest, Gondolat, [1984] 2011.
- Hankiss Elemér (szerk.): *Strukturalizmus*. I–II. kötet. Budapest, Európa, 1971.
- Howarth, David: *Discourse*. Buckingham, Open University Press, 2000.
- Howarth, David – Aletta Norval – Yannis Stavrakakis (szerk.): *Discourse Theory and Political Analysis. Identities, Hegemonies and Social Changes*. Manchester – New York, Manchester University Press, 2000.
- Howarth, David – Yannis Stavrakakis: Introducing discourse theory and political analysis. In David Howarth – Aletta J. Norval – Yannis Stavrakakis (szerk.): *Discourse Theory and Political Analysis. Identities, Hegemonies and Social Changes*. Manchester – New York, Manchester University Press, 2000. 1–23.
- Howarth, David – Jacob Torfing: *Discourse Theory in European Politics. Identity, Policy and Governance*. London, Palgrave Macmillan, 2004.
- Humboldt, Wilhelm von: *Válogatott írásai*. Ford. Rajnai László. Budapest, Európa, 1985.
- Kelemen János: Utószó. In John R. Searle: *Beszédaktusok. Nyelvfilozófiai tanulmány*. Budapest, Gondolat, 2009. 219–231.
- Kiefer Ferenc: *Bevezetés a generatív nyelvészetbe*. Budapest, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 1969.
- Kocsány Piroska: Szövegnyelvészet és szövegten (Részletek egy tudomány történetéből). In Szatmári István (szerk.): *Hol tart ma a stílisztika?* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996. 152–163.
- Kuhn, Thomas: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Ford. Bíró Dániel. Budapest, Gondolat, [1962, 1970] 1984.
- Laclau, Ernesto: *New Reflections on the Revolution of Our Time*. London, Verso, 1990.
- Laclau, Ernesto: *Emancipation(s)*. London, Verso, 1996.
- Laclau, Ernesto: Foreword. In David Howarth – Aletta Norval – Yannis Stavrakakis (szerk.): *Discourse Theory in European Politics. Identity, Policy and Governance*. Manchester – New York, Manchester University Press, 2000. x–xi.

- Laclau, Ernesto: *Philosophical Roots of Discourse Theory*. 2001. Online: www.semanticscholar.org/paper/Philosophical-roots-of-discourse-theory-Laclau/5ccedca8bc90b1a6bd1ff20dbb9ab4b0edd09c6e3
- Laclau, Ernesto: *A populista ész*. Ford. Csordás Gábor. Budapest, Noran Libro, [2005] 2011.
- Laclau, Ernesto – Chantal Mouffe: *Hegemony and Socialist Strategy*. London, Verso, 1985.
- Laclau, Ernesto – Judith Butler – Slavoj Žižek: *Contingency, Hegemony, Universality. Contemporary Dialogues on Left*. London, Verso, 2000.
- Lévi-Strauss, Claude: A mítoszok struktúrája. Ford. Miklós Pál. In Hankiss Elemér (szerk.): *Strukturalizmus*. I. kötet. Budapest, Európa, 1971. 133–148.
- Lévi-Strauss, Claude: *Strukturális antropológia*. I–II. kötet. Ford. Saly Noémi – Szántó Diana. Budapest, Osiris, [1958] 2001.
- Macdonell, Diane: *Theories of Discourse*. New York, Basil Blackwell, 1986.
- Marx, Karl: Tézisek Feuerbachról. [Anonim fordítás.] In *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. III. kötet. 1845–1846. Budapest, Kossuth, 1960. 7–10.
- Máté Jakab: A miskolci gimnáziumtól a Maceratai Egyetemig. In Andor József – Benkes Zsuzsanna – Bókay Antal (szerk.): *Szöveg az egész világ. Petőfi S. János 70. születésnapjára*. Budapest, Tinta, 2002. 7–11.
- Mauss, Marcel: *Szociológia és antropológia*. Ford. Saly Noémi – Vargyas Gábor. Budapest, Osiris, [1993] 2004.
- Minogue, Kenneth: Habermas és a beszédközpontúság. Ford. Varga Zsuzsanna. *Tájékoztató*, 17. (1986), 5.
- Mouffe, Chantal: *The Return of the Political*. London, Verso, 1993.
- Mouffe, Chantal (szerk.): *Deconstruction and Pragmatism. By Simon Chrichtley, Jacques Derrida, Ernesto Laclau and Richard Rorty*. London – New York, Routledge, 1996.
- Mouffe, Chantal: *The Democratic Paradox*. London, Verso, 2000.
- Mouffe, Chantal: *On the Political*. London – New York, Routledge, 2005.
- Mouffe, Chantal: A politika és a politikai. Ford. Horváth Szilvia. *Századvég*, 60. (2011), 2. 25–47.
- Niedermüller Péter: Utószó. In Clifford Geertz: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest, Századvég, 1994. 395–397.
- N. Kovács Tímea: Kultúra – szöveg – reprezentáció: kulturális antropológia és irodalomtudomány. *Helikon Irodalomtudományi Szemle*, 45. (1999), 4. (Kulturális antropológia és irodalomtudomány), 479–493.
- Norval, Aletta: Trajectories of Future Research in Discourse Theory. In David Howarth – Aletta J. Norval – Yannis Stavrakakis (szerk.): *Discourse Theory and Political Analysis. Identities, Hegemonies and Social Changes*. Manchester – New York, Manchester University Press, 2000. 219–236.
- Palonen, Emilia: Fidesz-diskurzus és Budapest, határteremtés és térfoglalás. In Szabó Márton (szerk.): *Fideszvalóság*. Budapest, L'Harmattan, 2006. 13–39.
- Perelman, Chaïm – Lucie Olbrechts-Tyteca: *The New Rhetoric. A Treatise of Argumentation*. Ford. John Wilkinson – Purcell Weaver. Notre Dame – London, University of Notre Dame Press, [1958] 1971.
- Péter Mihály: A szövegtani kutatásról. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): *Szemiotikai szövegtan. 5. Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok*. Szeged, JGYTF Kiadó, 1992. 171–176.
- Péter Mihály: *Nyelv, stílus, költői beszéd. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Tinta, 2005.

- Péter Mihály: *A leleplező nyelv. Álcázás és ámitás a nyelvhasználatban*. Budapest, Tinta, 2012.
- Petőfi S. János: Szöveg, diskurzus. In Penavin Olga – Thomka Beáta (szerk.): *Szövegelméletek*. Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Központja, 1982a. 9–28.
- Petőfi S. János: Szöveg, modell, interpretáció. In Penavin Olga – Thomka Beáta (szerk.): *Szövegelméletek*. Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Központja, 1982b. 137–184.
- Petőfi S. János: *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szöveg szemléletbe*. Budapest, Akadémiai, 2004.
- Petőfi S. János: Világnézetem forrásai (szinopszis a Tudomány és világnézet című könyvsorozat egyik kötetéhez). *Jelkép*, (2012), 1–4.
- Petőfi S. János – Benkes Zsuzsa: *A szöveg megközelítései. Kérdések – válaszok. Bevezetés a szemiotikai szövegtanba*. Budapest, Iskolakultúra, 1998.
- Pléh Csaba: A szaván fogott szó. In John Austin: *Tetten ért szavak*. Ford. Pléh Csaba. Budapest, Akadémiai, 1990. 7–25.
- Pléh Csaba: A mindig időszerű szellemi forradalmár: Chomsky. In Noam Chomsky: *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Budapest, Osiris, 1999. 265–276.
- Ricœur, Paul: Magyarázat és megértés. A szöveg-, cselekvés- és történetelmélet közti néhány jelentős összefüggésről. Ford. Huszanagics Melinda. In Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, Kijárat, [1977] 2000. 185–201.
- Ricœur, Paul: A szöveg mint modell: a hermeneutikai megértés. Ford. Szabó Márton. *Szociológiai Figyelő*, ([1978] 2002), 1–2. 60–76.
- Sapir, Edward: *Az ember és a nyelv*. Ford. Fabricius Ferenc. Budapest, Gondolat, 1971.
- Saussure, Ferdinand de: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Közzéteszi: Charles Bally – Albert Sechehaye – Albert Riedlinger. Ford. B. Lőrincz Éva. Budapest, Gondolat, [1916] 1967.
- Schmitt, Carl: *Politikai teológia*. Ford. Paczolay Péter. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, [1922] 1992.
- Schmitt, Carl: A politikai fogalma. Előszóval és három korolláriummal kiegészített 1932-es szöveg. Ford. Cs. Kiss Lajos. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, [1963] 2002. 6–102.
- Searle, John: *Elme, nyelv és társadalom. A való világ filozófiája*. Ford. Kertész Balázs. Budapest, Vince, [1998] 2000.
- Searle, John: *Beszédaktusok. Nyelvfilozófiai tanulmány*. Ford. Bárány Tibor. Budapest, Gondolat, [1969] 2009.
- Szabó Márton: *Politikai tudáselméletek. Szemantikai, szimbolikus, retorikai és kommunikatív-diszkurzív értelmezések a politikáról*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas, 1998.
- Szabó Márton: *A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések*. Budapest, L'Harmattan, 2003.
- Szabó Márton: *Politikai episztemológia*. Budapest, L'Harmattan, 2011.
- Szabó Márton: *Diszkurzív politikatudomány. Bevezetés a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába*. Budapest, Osiris, 2016a.
- Szabó Márton: Miért nem lettem luhmannita. *Replika*, 98. (2016b), 3. 91–101.
- Szabó Miklós: *Trivium. Grammatika, logika, retorika joghallgatók számára*. Miskolc, Bíbor, 2001.
- Szili Katalin: *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Budapest, Tinta, 2004.
- Terestyéni Tamás: *Petőfi S. János emlékére*. 2013. Online: www.nytud.hu/hirek/psj/index.html

- Tolcsvai Nagy Gábor: A szövegtan kialakulása: tudománytörténeti áttekintés. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): *Szemiotikai szövegtan II*. Szeged, JGYF Kiadó, 1998. 109–137.
- Tolcsvai Nagy Gábor: A szerkezettől a műveletig: a szöveg kommunikatív magyarázata. In Robert de Beaugrande – Wolfgang Dressler: *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Budapest, Corvina, 2000. 283–295.
- Tolcsvai Nagy Gábor: *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest, Osiris, 2013a.
- Tolcsvai Nagy Gábor: *Petőfi S. János emlékére*. 2013b. Online: www.nytud.hu/hirek/psj/index.html
- Torfig, Jacob: *New Theories of Discourse. Laclau, Mouffe and Žižek*. Oxford, Blackwell, 1999.
- Torfig, Jacob: Diskurzuselemzés és a Laclau–Mouffe-féle posztstrukturalizmus. Ford. Szegedi Gábor. *Politikatudományi Szemle*, 13. (2004), 4. 149–153.
- Van Dijk, Teun A.: The Future of the Field: Discourse Analysis in the 1990s. *Text*, 10. (1990), 1–2. 133–156. Online: <https://doi.org/10.1515/text.1.1990.10.1-2.133>
- Van Dijk, Teun A.: The Study of Discourse. In Teun A. van Dijk (szerk.): *Discourse as Structure and Process*. London – Thousand Oaks – New Delhi, Sage Publications, 1997. 1–34.
- Van Dijk, Teun A.: A kritikai diskurzuselemzés elvei. Ford. Kriza Borbála. In Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas, [1993] 2000. 442–477.
- Van Dijk, Teun A. (szerk.): *Discourse Studies*. I–V. kötet. New Delhi, Sage Publications, 2007.
- Wardhaugh, Ronald: *Szociolingvisztika*. Ford. Pap Mária. Budapest, Osiris, [1992] 2005.
- Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. Szociológiai kategóriáiban*. Ford. Erdélyi Ágnes. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, [1917] 1987.
- Weinrich, Harald: A francia névelő szövegmondata. Ford. Danyi Magdolna. In Penavin Olga – Thomka Beáta (szerk.): *Szövegelméletek*. Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Központja, 1982. 31–44.
- Weiss, Gilbert – Ruth Wodak: Introduction: Theory, Interdisciplinarity and Critical Discourse Analysis. In Gilbert Weiss – Ruth Wodak (szerk.): *Critical Discourse Analysis. Theory and Interdisciplinarity*. New York, Palgrave Macmillan, 2003. 1–32.
- Wittgenstein, Ludwig: *Logikai-filozófiai értekezés*. Ford. Márkus György. Budapest, Akadémiai, [1921] 1989.
- Wittgenstein, Ludwig: *Filozófiai vizsgálódások*. Ford. Neumer Katalin. Budapest, Atlantisz, [1945] 1998.
- Zsilka János: *Szintaxis*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1988.
- Zsilka János: *Szemantika*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1990.

Vákát

Az európai tudományosságban a 19. század végétől kibontakozott egy mértékadó irányzat, amely a történelmi és a társadalomtudományi megismerés specifikumát a természet-tudományi szemlélettől elválasztva határozta meg. Egyetlen területen nem történt áttörés: a humaniorák diszciplínáit még ma is pusztán szövegtudománynak tekintjük, amelyet mély szakadék választ el a társadalomtudományoktól.

A *Társadalompoétika* megkísérli ezt a szakadékot áthidalni. A könyv azt demonstrálja, hogy a klasszikus humaniorák meghatározó módon képesek hozzájárulni a társadalom adekvát megismeréséhez.

A könyv három kötete bemutatja a retorika, a nyelvészet és az irodalomtudomány legfontosabb alkotóinak teóriáit saját specifikus tárgyukról, s azt, hogy ezzel együtt milyen gondolatokat fogalmaztak meg a társadalom értelmezéstől áthatott reális valóságáról. A *Társadalompoétika* új társadalomelmélet lehetőségét körvonalazza.

